SHARQ FALSAFASINING DOLZARB MASALALARI

XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN

TO‘PLAMI

Buxoroyi sharif – 2025

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
TARIX VA YURIDIK FAKULTETI
“ISLOM TARIXI VA MANBASHUNOSLIK, FALSAFA” KAFEDRASI

SHARQ FALSAFASINING DOLZARB MASALALARI

(qadimgi zamonlardan hozirgacha)

XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN
TO‘PLAMI

Buxoroyi sharif – 2025

“Sharq falsafasining dolzarb masalalari” (qadimgi zamonlardan hozirgacha) xalqaro ilmiy-nazariy anjuman to’plami 30-sentabr 2025 yil

TAHRIR HAYATI:

Bobir Bahriyevich NAMOZOV – Tarix va Yuridik fakulteti dekani, falsafa fanlari doktori (DSc), professor.

Hakima Yusupovna SALOMOVA – Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa kafedrasi professori, falsafa fanlari doktori.

Sayfilloyeva Dilfuza KAXRAMONOVNA – Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa kafedrasi mudiri, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Xaitov Lazizbek AZAMATOVICH – Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa kafedrasi falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Xusen Xayrulloevich DJURAYEV – Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa kafedrasi , tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Hurmatli maqola va tezis mualliflari!

To‘plamga kiritilgan maqolalarning saviyasi va kamchiliklari, plagiat uchun mualliflarning o‘zi mas’ul hisoblanishini eslatamiz.

Konferensiya O‘zbekiston Respublikasi Olıy ta’lım, fan va ınnovatsıyalar vazırlıgının 2024-yil 27-dekabrdagi 490-sonli buyrug‘i asosida o‘tkazilmoqda.

©Islom tarixi va manbashunosligi,
falsafa kafedrasi
©BuxDU

Annotatsiya

Mazkur xalqaro ilmiy-amaliy anjuman hozirgi kunda sharq falsafasining dolzarb muammolari bo'lgan borliq, olam yagonaligi, komil inson g'oyasi, insoniyatning tabiat borlig'iga oqilona munosabati, islom falsafasining o'ziga xosligi va sharq mutafakkirlarining jahon falsafasiga qo'shgan hissalariga bag'ishlanadi. Falsafa barcha fanlarning poydevori sanaladi.

Insoniyat tafakkuri durdonalari haqida gap ketganda olimlarning nigohi dastlab Sharqqa qaratiladi. Sharq xalqlaridan insoniyatga meros bo'lib nomlar, turli xil iqtisodiy ijtimoiy, ma'naviy-madaniy innovatsiyalar qolgan va keyingi sivilizatsiyalar tomonidan o'zlashtirilgan. Shu sababli "Sharq insoniyat sivilizatsiyasining beshigi" deb qaraladi.

Buxoro davlat universiteti "Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa" kafedrasida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024 yil 27 dekabrdagi 490-son buyrug'iga asosan "Sharq falsafasining dolzarb masalalari" (qadimgi zamonlardan hozirgacha) mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya tashkil etildi va konferensiya to'plami yaratildi. Mazkur to'plamda xalqaro nufuzli olimlar hamda respublikamiz nufuzli oliygohlari professor-o'qituvchilarining, ilmiy izlanuvchilar, doktorantlar, mustaqil tadqiqotchilarning maqola va tezislari to'plangan bo'lib, Sharq falsafasiga oid yangi tafakkur va g'oyalar o'z ifodasini topgan.

Аннотация

Эта международная научно-практическая конференция посвящена актуальным проблемам восточной философии: экзистенции, единству мироздания, идее совершенного человека, рациональному отношению человечества к существованию природы, уникальности исламской философии и вкладу восточных мыслителей в мировую философию. Философия считается основой всех наук.

Когда речь заходит о шедеврах человеческой мысли, учёные в первую очередь обращают внимание на Восток. Имена, различные экономические, социальные, духовные и культурные новшества, унаследованные от народов Востока и перенятые последующими цивилизациями, – вот почему Восток считается «колыбелью человеческой цивилизации».

В соответствии с постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан № 490 от 27 декабря 2024 года на кафедре "История и источниковедение ислама, философии" Бухарского государственного университета организована международная научно-практическая конференция на тему "Актуальные вопросы восточной философии" (с древнейших времен до наших дней) и создан сборник материалов конференции. В сборнике представлены статьи и тезисы всемирно известных учёных, профессоров и преподавателей престижных вузов нашей республики, научных сотрудников, докторантов, независимых исследователей, отражающие новые взгляды и идеи по восточной философии.

Abstract

This international scientific and practical conference is devoted to the current problems of Eastern philosophy: existence, the unity of the universe, the idea of a perfect person, the rational attitude of humanity to the existence of nature, the uniqueness of Islamic philosophy and the contributions of Eastern thinkers to world philosophy. Philosophy is considered the foundation of all sciences.

When it comes to the masterpieces of human thought, scientists first turn their attention to the East. Names, various economic, social, spiritual and cultural innovations inherited from the peoples of the East and adopted by subsequent civilizations. Therefore, the East is considered the "cradle of human civilization."

In accordance with the order of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 490 dated December 27, 2024, an international scientific and practical conference was organized at the Department of "History and Source Studies of Islam, Philosophy" of Bukhara State University on the topic "Current Issues of Eastern Philosophy" (from ancient times to the present day) and a conference collection was created. This collection contains articles and theses of internationally renowned scientists and professors and teachers of prestigious universities of our republic, scientific researchers, doctoral students, independent researchers, and reflects new thoughts and ideas on Eastern philosophy.

ТАБРИК СЎЗИ

Янги Ўзбекистонда жадаллик билан олиб борилаётган ислоҳотлар халқимизнинг бой қадимий тарихи ва маданияти, буюк алломалари, азиз- авлиёларининг илмий, диний ҳамда маънавий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва тарғиб этиш, муқаддас қадамжоларини обод қилиш, ёш авлодни уларнинг эзгу анъаналари руҳида тарбиялашга бўлган тарихий заруратни юзага чиқармоқда.

Инсон қадри учун, маърифатли жамиятни брпо этиш мақсади, маънавий-маърифий соҳадаги ислоҳотларни сифат жиҳатидан янги босқичга кўтаришни тақозо этмоқда.

Илм-фан, нуфузли илмий-тадқиқот муассасалари учун маҳаллий ва хорижий тадқиқотчиларга қулай шарт-шароитлар яратиш, тарихий-маданий меросимизни илмий ўрганиш, буюк аллома ва мутафаккирларимизнинг жаҳон илм-фани ва цивилизatsiяси ривожига қўшган беқиёс ҳиссасини тарғиб этиш, шу асосда юртдошларимизни, аввало, ёш авлодни халқимизнинг нодир меросига ҳурмат, она юртимизга меҳр ва садоқат руҳида тарбиялаш мақсадларига қаратилган амалий ишларни янада кенгайтириш лозимлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш албатта тажрибдан ўтган инсоният тамаддунига муҳим ҳисса бўлиб қўшилган алломаларимизнинг меросини ўрганишдан бошланишига шубҳа йўқ. Зеро, Ренессанслар тарихига назар солинса, асосий ҳаракатлантирувчи куч Мовароуннаҳр заминидан етишиб чиққан алломалар эканлигига шубҳа қолдирмайди.

Асрлар давомида Ўзбекистон замини мусулмон оламининг буюк ва ноёб маданияти, илм-фани ва ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг марказларидан бири бўлганидан сизлар, албатта, хабардорсиз. Қадимий Ўзбекистон, яъни Мовароуннаҳр диёри ислом дунёсининг юксак маданияти ва цивилизацияси ривожига унутилмас ҳисса қўшган аллома ва мутафаккирлар юртидир. Шу маънода, **“Шарқ фалсафасининг долзарб масалалари” мавзусида ўтказилаётган Халқаро илмий-назарий** ушбу **анжуман** галдаги илмий муаммоларни ҳал қилиш йўлида ўзига хос аҳамият касб этади.Анжуман иштирокчиларини, онлайн иштирок этаётган меҳмонларимизга куч-қувват саломатлик тилайман.

Ботир Комилович ЗАРИПОВ
Бухоро вилоят ҳокими.

АССАЛОМУ АЛАЙКУМ!!!

Ҳурматли халқаро илмий-назарий анжуман қатнашчилари, муҳтарам олимлар ва меҳмонлар! Ўзбекистон Республикаси Олий таълим фан ва инновациялар вазирлигининг 2024 йил 27 декабрдаги 490-сонли буйруғига биноан “Шарқ фалсафасининг долзарб масалалари” мавзусида ўтказилаётган анжуманимизга хуш келибсизлар!

Мамлакатимизда кейинги йилларда маънавий тикланиш, миллий қадриятларга қайтиш, шарқ мутафаккирларининг илмий меросини чуқур ўрганиш ва уни янги босқичга олиб чиқиш борасида изчил ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Бу жараёнда Шарқ алломалари, мутафаккирлари ва уларнинг фалсафий меросини қайта таҳлил этиш муҳим аҳамият касб этади.

Фалсафа – инсон тафаккури, дунёқараши ва маънавиятини шакллантирувчи асосий омиллардан биридир. Айниқса, Шарқ фалсафаси ўзининг юксак инсоний ғоялари, ҳаёт ҳақидаги чуқур мулоҳазалари ва умумбашарий қадриятларга асосланган қарашлари билан ҳар доим ҳам долзарб, ҳам ўта муҳим бўлиб келган.

Ушбу анжуман доирасида юртимиз ва хориждан ташриф буюрган илмий соҳа вакиллари томонидан Шарқ фалсафасининг бугунги кундаги аҳамияти, унинг глобал муаммолар ечимидаги ўрни, ҳамда ёш авлод тарбиясидаги таъсири юзасидан кенг қамровли муҳокамалар олиб борилиши шубҳасиз.

Азиз иштирокчилар!

Сизларнинг бугунги иштирокингиз, тақдим этаётган маърузаларингиз ва илмий мулоҳазаларингиз нафақат фалсафий илм-фан ривожига, балки ёш авлод онгида маънавий-маърифий иммунитетни шакллантиришга хизмат қилади, деб ишонаман.

Барча қатнашчиларни бугунги Халқаро анжуман билан табриклайман, келгусида ёшларни билимли ва комил инсон қилиб тарбиялашдек машаққатли ишларингизга омадлар тилайман!

Анжуман ишига улкан муваффақиятлар, барчангизга сиҳат-саломатлик ва илмий изланишларингизда янги зафарлар тилайман!

Эътиборингиз учун раҳмат!

Ҳамидов О.Ҳ.
Бухоро давлат университети ректори
иқтисод фанлари доктори, профессор

1-SHO‘BA. QADIMGI SHARQDAGI ILK FALSAFIY FIKRLAR GENEZISI.

HUMAN PHILOSOPHY IN SUFISM

Namozov Babir Bahrievich

Bukhara State University
Dean of the Faculty of History and Law,
Doctor of Philosophy (DSc), Professor.

Introduction. *In this article the human philosophy of the theoretician of naqshbandiyya schooling Khoja Mukhammad Porso is scrutinized. His ideas on its enrichment with the new ideas, the role and responsibility of human in the universe are widely illuminated. The translations and citations from the sources in Arabic and Persian are given by the author.*

Keywords. *uruj (perfection), substance, soul, gentle (soft), air(space), heart, useful, essence.*

Introduction. Sufi heritage, as a kind of value, becomes important for Human Development and its spiritual and spiritual perfection.The manifestations of mysticism are those who seek to know the true nature of man, to determine his place in the system of relations between the universe and man, to reveal the secrets of the connections between the creator and man.Those who took pity on them on the way to the realization of a person's dreams of achieving the happiness of the two worlds. So the views of one of the representatives of the great faith Muhammad Porso about man and the universe are also of particular importance. His views and views on the problem of Man are reflected in his works: "Risolai Qudsiya" ("Treatise on Discovery"), "Tahqiqat" ("Research"), "Faslul-khitab" ("Firm decision"), "Risolai Kashfiya" ("treatise on Discovery").

Methods. Muhammad Porso described his thoughts and views on human affairs in the chapters of the work" Faslul-khitab"[1.398], ("Firm decision")" the emergence, behavior and condition of Man"," Man is a tree, that Allah created him from one male leader"," the mud of the human generation is taken from all parts of the earth"," the relation of the spirit to the body is like

According to the views of Muhammad Porso, everything was created with the intended purpose. A handsome man made of Clay, a man who has reached a human career, is also created with a clearly intended goal. God endowed this man, who came from the earth, with a direct spirit (without the means of Angels) and defined him as a set of all truths (jomeas).He put on his original element(spirit) the image of a corporeal man and made His Highness a play of Divinity. In fact, hope from this picture was to create his own caliph on earth. On the basis of the Qur'an's verses, "remember, when your Lord said to the Angels: "I want to make

a caliph on Earth" [2.33], "I created the Jinn and man only so that they may worship me" [2.33], Muhammad Porso explained that man is dear and holy, and that all being is the creation of Allah, and that he created all for Man, and that he has endowed them with the Enlightenment of the Qur'an.

Muhammad Porso writes about the wound of man: "Allah created man from a dense soil taken from all sides of the earth. Therefore, the generation of man came into the world, similar to the type of Earth. Some consist of red, white, black tan and colors in between. There are also soft, hard, pure, unclean and good ones. Pure soil people are gentle-hearted, great-natured, and among them are those who are pure and free-Muharram"[3.471]. Professor G.N. Navrozova in her article" the basics of the seven pir maturation levels " [4.168], relying on the opinion of the Nobel Prize-winning physicist, chemist and philosopher scientist Wilhelm Ostwald, that everything in the entire universe has its own specific power, and this power affects the composition of each body with its own characteristic. There is some truth in Ostwald's vision.Because, each address is unique in the appearance of a being formed under the influence of the soil, water, air of the space, " he emphasizes. Hence, the changes that human nature undergoes in its being, the qualities that manifest themselves, the qualities will also depend on the characteristics of the space in which it lives.

Muhammad Porso's view of the above-mentioned, human wound is that Abu Rayhon Beruni said, " the diversity of the structure of people in Color, Image, nature and morality is not only due to the diversity of their lineage, but also due to the diversity of soil, water, air and earth, human habitation. The reason for the variety of languages is the separation of people into groups, their distance from each other, the need for words necessary to express different desires in each of them. With the passage of long times, these phrases increased, were kept in mind and, as a result of repetition, found content and went into order"[5.17],-is consonant with his thoughts.

Sufi scholars have divided people into types, trying to derive from these foundations even when it comes to studying their nature, educating, entering into relationships. In the book "Tazkirat ul-saint" by Fariduddin Attor, the same meaning is expressed in the core of Abu Bakr Varraq Termizi's thoughts about the treatment that will be needed in human education: "the original of mankind is from water and soil. In the nature of one person, the element of water becomes more victorious. It is necessary to educate him with anecdotes and mathematics.If he is treated with vulgarity, he changes, becomes nauseous, then the goal cannot be reached. In the nature of another person, the element of the Earth becomes more victorious, it should be kicked with its feet and treated with hardness to it, so that it may be ill with something"[6.118].

Hence, the character and spirituality, image and urination of a person directly in the natural environment, as long as they interact with it. After all, it is this natural environment, geographical conditions that can become an important basis for the formation of peoples, nations.In the educational style of mysticism, not only prayers are in the center of attention of continuous mathematics, but also issues of nature and human connection. At the same time, with such elements of the human being as soil, water, fire, air, the proximity to nature with its spirit to the right is verified.

Mohammad Porso writes in his work "Faslul-Khitab": "the anbios and rasuls from the perfect people, the ulugavlians, some of them were causes and some were conditions. They are like their parents in determining the image and client of each perfect person, in the conditions of bringing to perfection. Some are instruments, assistants, and are tuners of the attributes and status careers of believers and Saints. Some are subjugated for the repair and order of this universe, so that they are in charge of bringing man to perfection in terms of divine wisdom. In terms of divine wisdom, the division and difference in human beings is actually in the differentiation of the far-fetched universe and the love of what is in it. The oil of names and truths taayyunot (being) dough refers to the emergence of worlds and people. God made things appear first in the world of meaning, and then created his image in the world of photography. The truth of the element of the image of all the worlds is Muhammad and is part of the light of Allah. The purpose of the sending of the prophets is to sow the seeds of monotheism in the land of the heart"[7.398].

According to Muhammad Porso, everything in the worlds, including Man, is a product of divine wisdom. The achievement of perfection of a person is also due to the fact that the prophets, rasuls, Saints from perfect people follow the paths, statuses and manners of morality, methods of upbringing. They are those who are ordained by God for these purposes, they are mentors in the upbringing of the image and image of each person, in determining the quality, status and levels of believers and Saints, in strengthening their spiritual and spiritual ascendancy. The difference and distinction between the common people is actually Farsi (from it), with the difference in the love of the universe and what is in it. Muhammad Porso claims that in perfection the truth of the Prophet Muhammad is Ash (jomea) and original. Any other perfection is derived from the juz (chunk) far'i i.e., from it.

Muhammad Porso wrote in " Faslul-Khitab "that" people are in different careers. Their increase depends on these careers. And whoever is of the people of the House of God will have an increase. Whoever feels his increase will be felt when his people are felt " [7.732].

Muhammad Porso's views on human existence were reflected in his work" investigation "("Research").

The scientist believes that the human mold (body) is a Mount.It is composed of elements such as soil, water, bod (air) fire (fire) that contradict each other. Each of them has its own space. Until the space of the soil is visible and evident in the human mold. The space of water in the soil is another, latif (gentle), which is worthy of the latophate of latific water. In water, however, the space of the bod (air) is unique, and it is even more anecdotal than the space of the water. And in the air is the space of fire, which is even more anecdotal than the space of water. The soul, on the other hand, is and is the truth of all these dice. All are together with particles. They do not move to each other.Hulul (absorption, pouring) ittisol (merger, binding) is not permissible.

Mohammed Porso noted that soil, water, air and fire are substances. Each of them has a picture, form and meaning.The picture of the soil is an element, the meaning (essence) is nature. Water and fire also have such a meaning. From this it turns out that there are four natures and four elements.Their intervention comes from "tab"' ("mizoj").When elements make up a body, its essence is made up of the spirit.It can be called" body "and" spirit".The meaning-essence of an element is that the body has a simple structure, and fasting"improvement" and "nuzul"do not have the property of"falling".Together with the soul, the body forms a body that can progress through levels.

In the work of Aziziddin Nasafiy "Zubdatul-haqoyiq" one can also read close views on the thoughts that we noted above. According to Aziziddin Nasafiy, the soul is one body. But the body also has certain levels of the spirit.The body is in accordance with the spirit, and the soul is in harmony with the body. Both of them develop together and rise until they reach the comical. The spirit is manifested by nature at the plant level, by action at the animal level, and by reason at the human level. Also, Aziziddin Nasafiy equates the human mind with his soul. Views on the human soul have been at the center of controversy since very ancient times. There were different views on the Mabdai (place of exit) of the spirit, Maudi (place of return), the levels of the spirit's addresses. Aziziddin Nasafiy Sharia sect, and made a comparative analysis of the thoughts of the people of wisdom about fasting, nuzul, spirit and body, stating that they are unanimous in their views on the levels of spirit and spirits.

Muhammad Porso believes that the cause of human livelihood is the spirit. He writes: "the essence is the example of the spirit bo The essence of the body is false"[8.81] that is, (as he says"the essence of the spirit, the example of the essence of the body with truth").He has nothing to do with the accusation of hulul. Mutasavvif reads that the matter should be understood in accordance with the Hadith of "bikulli universe man arafa nafsahu and qad arafa rabbahu" [8.81], "whoever recognizes his ego for the entire universe knows his Robbie".Views on the spirit are different districts. Among them, Hujviri's views also had an impact on the works of Post-Self officials to a specific extent. In the work "Discovery-mahjub" ("the opening of the veiled mystery"), hujviri writes about man and spirit: "man is not Spirit. The body of a person is his jawsha and sculpture. He is his guardian. Human nature cannot be undermined by his building, his sense and reason are his qualities"[9.369].

Hujviri believes that this idea is a mistake. In his opinion, the soul is the soul. The presence or absence of a soul in a human body does not depend on the concept that a person is. Because, as soon as the soul leaves, the name man from that person does not go away.That person we call a living person or a dead person. Chunonchi, John is also present in animals. If the cause of a person was with the soul, it would be necessary to say all living things to a person.

Hujviri writes again: some say: "man is indivisible, whole. The place that controls all its qualities is the tongue" [9.369]. This is also (mahol) impossible. Because even when he kills her and takes off his tongue, he still remains human. A group of those who claimed another Sufism made a mistake in this sense and said: "Man is not a bowler, a drinker and a variable. He is the secret of God. And this body is the clothes that are worn on it. It is manifested in the change of tab and in the unity of the body and spirit" [9.369].

Hujviri comes to the following conclusion: "according to the Union of all reasonable people, there is only the name of humanity in the Shameless, The Wicked, The ignorant and the unbelievers. There is no sense in them from these secrets. All of them are bowers, drinkers and changers. The one who has no meaning is called a person, both in the body and in the person. He will be told even after he is gone. And Allah made us of the seed of the seed, and there were no meanings in them that were not in some of them. God says, " by the way, we have created man from a mud dynasty. Then we made him a nutfah in a firm abode. Then we created a bond from a spermdrop, and we created a chewed flesh, and we created a bone from a chewed piece of flesh, so we covered the bone with flesh, and then we made it a different creature." [10.342]

Thoughts about man can also be seen in the views of medieval Muslim philosophers and representatives of mysticism. According to Farabi, a person, by his nature, will need other people to put his life in order, strengthen and improve. Alone, no one can cope with this. "Man is such a creature that he can only satisfy his needs in society and reach the highest spiritual level" [11.69].

According to the definition of Khoja Ahror Vali, the human being is "the human copy of Jami'a, ondoğkim, has the qualities of qualification, and khaliy ermastur, both of Sabi and Bahimi qualities"[12.344].

That is, a person is also a "copy of the glass", possessing both qualifying, angelic qualities, and at the same time vices of lust, like predators and other four-legged animals.

In the work "Faslul-Khitab", Muhammad Porso quotes the following quote from Imam arRazi's book "Zodul Ma'ad" ("the last bit") about human spirits and their parts: according to Imam arRazi, people with a human spirit differ in three categories:Ashobi saodat, ashobi salomat, ashobi shaqovat. That is, those who are happy, those who are healthy, those who are unhappy.

In the works of Muhammad Porso, man is described as" the world Asgar"," the small world", and the world" the world as Akbar "as" the Big World". As a small universe, man is the embodiment of all worlds: the material world, the world of plants, the animal world in a small way of a person. Because, in all the lower worlds, physical, spiritual properties and qualities are observed in a person. All elements in the material world exist in the human body, all the properties that apply to living plants: metabolism, growth, change, reproduction exist in a person. In this respect, man is the end of the development of the development of the worlds that preceded him.

In addition, a person has Intelligence, strong will, emotions, sensations, speech. Mentally, spiritually, a person is inexhaustible.Without Borders, the human psyche does not depend on the space, space and time observed in the material world. Emotional forces in the human body: vision, hearing, smell, sense of taste, sensual sensations are connected with the outside world and serve to provide the needs of physical life.

From the thoughts of Muhammad Porso, it can be concluded that the forces of feeling are the bottom side of Man, the side of materiality pulls towards plants, the animal world, giving rise to inclinations in that direction. But, the psyche moves towards higher heights. The physicality side of a person, like all physical material beings, has the property of temporality, and in the case of a transitory, mystical phrase Phonism, a loser of his own, that is, a life respite set for a certain time, depends on life.

In addition, the human soul is a hallmark of eternal eternity and does not depend on time, space, space. In this aspect, a person belongs to the Spiritual World Without Borders. That is, the" world of Akbar "is a" big world " –the world of the priesthood has no end to it, the measure is completely different and does not depend on time, space and space as inevitable as in the material world.

This condition can occur in different ways. Man goes from the" world of Asgar "to the" world of Akbar". In the first case, a person unconsciously moves from the First-Order state to the secondorder state. For them, the transition of the state of consciousness to the state of the second level is like waking sleep, stability does not exist. It is observed like both worlds, moving from one state to another. This is not characteristic of the" world of Akbar", because it is an eternal and continuous immortal universe. If a person is able to realize his inner pure being, that is, to realize his “World Asgar”, “World Akbar”, then the immortal soul rises to a high level and disposes of it. Of course this is not the case with hulul, Ittihad, ittisol, which we mentioned in our study. Sleep, dream, state of mental intoxication (sukr) the transition in the state of Jun is not stable. Therefore, the state of" error " (wakefulness) is important in naqshbandiyism. This is similar to the first case mentioned above. In the true sense, a person must be in a state of wakefulness (error) in one time here and in another. If such a transition does not occur during this period of life, if the “World of Asgar” is poured into the “world of Akbar” (that is, it achieves this Fano) then such a person will remain in this world, not like a person of this world. In the language of mystical Scholars, his personality is a state of destruction, or loss of me.

That is, the soul will be victorious from its body (ghalobot). According to the people of Sufism, dreaming is also a combination of two situations, however, a characteristic of people who are peculiar is observation with the spiritual eye, the sight of which is a state of desertion.The views of Muhammad Porso regarding the time of the priesthood associated with the Prophet Muhammad "Meroj" and the transition of a person from one state to another are associated with these concepts.

Mohammad Porso looking at Man as a complex being created in the universe, the purpose of the creation of the universe is to know, to know Allah. And Allah can only be known by an intelligent being. This is human. He cites the following Qudsi Hadith, like other mystical scholars: "I was a hidden treasure, I wanted to reveal myself, and I created the universe for them to know me" [13.46].

According to the ideas of Muhammad Porso, one can exalt the spiritual power of a person. When his spirit is energized, he will be able to cross the boundaries of the Times. A person's life in this world is very short, but his dreams are endless. Of course, he will not be able to achieve all this for the rest of his life.Alloma, with his views, gives wings to the short life of a person to the content, dreams of the universe. It encourages human beings to purity, Majesty, generosity, and to the comfort of the soul and the mold.

According to Muhammad Porso, prophets and Saints stand at the highest level of all mankind. The prophets were given discoveries (the opening of secrets) and miracles. The Saints were rewarded with caromats. Representatives of the school of the moturidis argue: "the opening to the prophets (discovery) is given by Allah, and miracles are revealed from the quality of the holiness of truth"[14.68].

Discussion. In the teachings of Muhammad Porso, the perfect man is the main one after the prophets.

He is the one who follows and supports the path of the Prophet. To do this, he must purify his soul, soul, give up bad qualities and acquire good qualities. Most importantly, he must go through the stages of Sharia, sect, truth and enlightenment, achieve the highest stages of the status of the sect, recognize Allah. It is worth noting that their maturation largely depends on the ulukshaykhs, who were their healers.

Muhammad Porso writes:"know that Allah will continue to keep you and US correct in our word, the stability of our verb and confidence, and that the path of the sheikhs is the path of truth, the path of which is great in religion, the path of guidance, the knowledge of the right, the knowledge of the reliable, the knowledge of the firm faith, the knowledge of the

Muhammad Porso writes in the chapter of the work “Faslul-Khitab” that man is such a tree that God created it from a non-wooden body": "know that man is such a tree that God grew it from a non-wooden body and, as it stood in the veins of a tree, managed to keep a person at his feet. “Shajaratun” in Arabic means" tashajur "" dispute, confrontation". In this respect, there are creatures in it that contradict each other, which require hustle and bustle, conflicts, conflicts. There was also this dispute, in the world of khusumat maloikas. The body of all things in the universe is in the wisdom of divine names. Muhammad said to the Prophet that I do not have knowledge until Allah gives me knowledge about the evil (argument) in the world of maloics. They affect nature, the bodies that are born, do midwives. In truth, people are like trees. God put leaders (Imam, pir, teacher) to overcome those conflicts and hustle between them" [15.258].

Conclusion. Muhammad Porso writes in "Faslul-khitab": "of course, this is the event he has done for them and his desire about them, what will is done to them, he knows well. Because he created them from all kinds of soils from the face of the earth. Whether it is light or heavy, pure or dirty, hearts are the vessel of the Earth.He pours on her what he loves, and raises from her what he loves. The minds are divided between the servants. The morals were given to them from the treasures, and the Rays were distributed to those whom they characterized by Mercy.Within his people there are pure ones for himself. The hearts are in the hands of his power, turning them as he pleases. The guidance is from himself. Allah will guide whomever he wills." These thoughts of Mohammad Porso can serve as a scientific and educational basis in increasing the educational struggle of various currents and groups against dry and unreasonable calls to religion, terror

REFERENCES

1.Xoja Muhammad Porso. Faslu-l-xitob. Qo‘lyozma. Tarjima N.B. –Buxoro: Kogon, naqshbandiya tariqati muzeyi fondi. Inv.42.-B.398.

2.Shayx Muhammad Yusuf Muhammad Sodiq.Tafsiri hilol.Birinchi juz. Baqar surasi 30- oyat.- Toshkent, Sharq, 2008.-B. 33.

3.Xoja Muhammad Porso. Faslu-l-xitob. Qo‘lyozma. Tarjima N.B. –Buxoro: Kogon, naqshbandiya tariqati muzeyi fondi. Inv.42.-B.471.

4.Navro‘zova G.N. Yetti Pir kamolot darajasi asoslari. Falsafa va tasavvuf: ma'rfiy dunyoqarashini shaklantirish muammolari va yechimlari mavzuidagi Respublik ilmiy-nazariy anjumani materiallari to‘plami // Buxoro, 2019.-B.168.

5.Beruniy A. Tanlangan asarlar. 1 jild. –T.: Fan, 1968.-B.16-17.

6.Fariduddin Attor.Tazkiratul-avliyo.Toshkent:O‘ME, 2001.-B.116-118.

7.Xoja Muhammad Porso. Faslu-l-xitob. Qo‘lyozma. Tarjima N.B. –Buxoro: Kogon, naqshbandiya tariqati muzeyi fondi. Inv.42.-B.398.

8.Muhammad Porso.Tahqiqot. Buxoro. Markaziy AKM Sharq qo‘lyozmalari bo‘limi. INV /137 raqamli qo‘lyozma.(Namozov B.B. tarjimasi)- –B.81.

9.Ali Ibn Usman al'-Hujdviri. “Raskritie skritogo za zavesi”. Stareyshiy traktat po sufizmu.Perevod s angliyskogo A.Orlova.-M.: “Edinstvo”, 2004.S-369.

10.Qur'oni Karim. Mo‘'minun surasi: 12, 13, 14, oyatlar. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Ma'nolar tarjimasi.7.juz.Sharq nashriyoti. Toshkent,2009.-B.342.

11.Forobiy. Fozil odamlar shahri. -T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. –B.69

12.Faxriddin Ali Safiy. Rashahot: (Obi hayot tomchilari). – Tabdil va so‘ngso‘z muallifi M.Hasaniy. – T.: Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti, 2003.B. 344.

13.Stepanyans M.T. Filosofskie aspekti sufizma. M..: “Nauka” , 1987. - S. 46. 14.Abuxanifa N. Fikxi akbar. Yegipet, 2008. - S. 68.

15.Xoja Muhammad Porso. Faslu-l-xitob. Qo‘lyozma. Tarjima N.B. –Buxoro: Kogon, naqshbandiya tariqati muzeyi fondi. Inv.42.-B.2.

MORAL AND SOCIAL ISSUES RELATIONSHIPS IN THE WORKS OF ABU HAMID GHAZALI

Sayfillaeva D. K.

Associate Professor BukhSU, Department of the History of Islam and source studies, philosophy[1]

Abstract: The article presents Abu Hamid Ghazali's views about society as an interconnected mechanism, where a person cannot do alone, and all people's actions are interconnected. In particular, his works on society, rulers and women are analyzed. Ghazali occupies a special place in the history of philosophy. He paved a completely unique new path. He did not follow the Greek and Islamic scholars and philosophers of his contemporaries. He was the only philosopher who criticized philosophers not only of the East, but also of the West. The thinker was against blind imitation. Intelligence, natural talent, true knowledge and action were the cornerstone and basis of Ghazali's philosophy. The "great mind" of the East, the thinker Abu Hamid Muhammad Ghazali, was born in 1058 in Hamadan on the outskirts of the city of Tus in Khorasan. This scientist, with his scientific and religious worldview, not only as a bright representative of his time, but also of subsequent centuries, turned into one of the great personalities. In fiqh he was known as a Shafi'i, in kalam he supported the views of the Ash'arites, but at the end of his life fate pushed him against Sufism. Throughout his life, Ghazali studied and criticized, starting with the Mutakallim, Sufis, Batinites and ending with the views of Greek philosophers.

Key words: society, stoicsm, soul, asharizm, sufizm, scholar, moral, social issues.

1.Introduction.

The concepts of moral attitude touched upon by Ghazali in his writings are still relevant today. The thinker is a multifaceted scientist, the author of more than 70 works devoted to various fields of science. The concept and criteria of morality occupy a significant place in the works of the thinker. Basically, Ghazali in his works examines the connection between morality and religion. The moral constitution of the individual occupies a central place in his writings.

The main determinants of human morality according to Ghazali are: the Koran and Hadith of the Prophet Muhammad. Ghazali cites the speech of Muhammad to show the role that the prophet played in the life of Muslims. The formation of morality among Ghazali is associated with the religion of Islam. And the thinker sees the reason for this in the Koran, in the instructions of Muhammad, in religious rituals: "But some of those who consider themselves to be Islam may take lightly the performance of acts of worship, demonstrating to society their strong desire to observe these rituals, but, at the same time, doing a lot of things that are in no way compatible with a noble character and true faith».[1] If you perform all religious rituals, give good advice to people, but do not control your actions, then you cannot be considered a true believer. Ghazali's morality stems from Islam: "The role of morality is more than important, therefore it is necessary to constantly instruct others, give them advice, so that it takes root in their minds and hearts that faith, piety and morality are consistent and interconnected elements of one chain, the links of which inseparable». The thinker clearly points out that morality cannot exist separately from religion. Ghazali elevates morality to the level of a certain insight emanating from Islam.

2. LITERATURE ANALYSIS AND METHODOLOGY

Ghazali paved a completely unique new path, which is examined in this article using the methods of philosophical analysis and comparison, and the biographical method was also used. The subject of this study is the gnoseological ideas of Abu Hamid Ghazali, which consisted of searching for answers to certain philosophical problems throughout his life, but never meeting a Muslim theologian who would be interested in philosophy. At the end of the XIX th century, interest in the work of Abu Hamid Ghazali increased. The German researcher R. Gusche, in his book "On the Life and Work of Ghazali," writes about 40 books of Ghazali, and D.B. MacDonald, in the article "The Life of Ghazali," which was published in 1899 in the journal "Collection of American Orientalists," talks about 72 works of the thinker.

Along with scientists in the Commonwealth of Independent States, the following fundamental

[1] Corresponding author: d.k.sayfillaeva@buxdu.uz. https://orcid.org/0000-0002-0024-8191

researchers covered the content of the essence of Sufi teaching: O.F. Akimushkin, V.V. Bartold, A.A. Semenov, J.S. Trimanham, F. Rosenthal, V.L. Vyatkin , G.M.Kerimov, M.T.Stepanyants, A.D.Knysh, E.Karl, M.Abubakr, J.M.Abdulzhalil, M.B.Bous, E.Tabariy, N.S.Kirabaev, V .V.Naumkin, P.S.Taranov, A.A.Shamolov analyzed and studied the social, religious, rational and philosophical views of the thinker.

"One of the hadiths of the Prophet Muhammad sounds like this: "A person who does not incline to my morality and does not remember me will lose the road to paradise» [2]. The Prophet managed to create a whole set of moral standards, following which a Muslim could be confident in his place destined for heaven. After uniting the Arabs under one religion, Muhammad wanted to control society. Islam was supposed to be the main regulator of human relations. It was religion, based on moral standards, and closely interconnected with morality, that determined the behavior of each member. Abu Hamid Ghazali managed to create a set of moral norms by returning to the origins of Islam, which distinguished him from other theologians of his time. «It is the duty of every Muslim to start with his soul, correct it by strictly following the instructions and renouncing forbidden deeds, then teach this to the residents of his home, then, having done this, turn to his neighbors, then to the residents of his quarter, then to the residents of the city…….»[3]. As V.V. points out. Naumkin, according to Ghazali, a person also has a higher instinct, which forms the basis of a person's high morality [3]. Those. The moral qualities of each person are inherent in nature, but this does not mean that they cannot be improved or changed.

In his "Admonition to a Son," Ghazali clearly indicates the qualities that will spiritually enrich and, on the contrary, impoverish your soul. He advises to be afraid of not doing good to people at all, since knowledge of fasting and prayer is not enough and is not effective without good deeds. The philosopher also complements and confirms his views with the opinion that faith must be understood as pronouncing prayers with the tongue, and proving this with actions, as well as action and doing good deeds in life. And at the same time, Ghazali advises his son to speak, do and think on the basis of Sharia. "Son, I advise you to accept eight things from me. It is certain that your actions will be your witnesses on the Day of Judgment. Observe the following ones and vice versa, ignore the rest.

First, Ghazali opposes debate, since there is no benefit from conducting discussions. Secondly, the thinker protects the believer from giving advice on any matter. It follows that not every believer has the right to instruct people and give guidance, since with this rash act he can cause harm. But if suddenly all this happened, then he must get out of this situation in the following way: 1) avoid pretense, hypocrisy, since the Almighty does not like lies. 2) you must be modest when praying and not cause excessive emotionality when reading prayers. Ghazali clearly indicates that the instruction should not have the character of a cult of personality, so that the words expressed by the sermon penetrate into the very heart of a person, causing not a storm of emotions, but a deep thought about one's place on earth and in the future life. The thinker emphasizes the role of preaching with the following words: "she is a dragon and a devil who leads people astray from their path and destroys them, and that they must flee from her, because even the Shaitan cannot spoil their religion as much as this one who said"[4]. The person delivering the speech must clearly understand what he is saying, because otherwise his speech may harm the listener.

3) Ghazali advises not to deal with caliphs.

The thinker motivates such statements by the fact that approaching the rulers will lead to dependence on them, and to agreement in everything, even if he is unfair to his people. Ghazali instructs not to deceive his people, and for this it is necessary to be independent in opinion, which friendship with an unjust ruler can hinder.

Continuing his thoughts and views, it is also necessary to note the following mandatory advice, in his opinion:

Firstly, every believer should have the same feelings towards the Almighty as a slave to a master.

Secondly, every Muslim only becomes a true believer when he treats people with dignity. And at the same time he does not divide them according to certain characteristics and wishes them only the best.

Thirdly, if you have a thirst for new knowledge, then you must ensure that this knowledge and new ideas brighten your heart and ennoble you.

Fourthly, every true believer should be modest in his consumption of earthly goods and be content with little, even if he is rich.

The thinker explains his action by the fact that the prophet called not to accumulate property, but asked only for the near future. Ghazali makes it clear that one should not accumulate property and be greedy, but learn to be content with little (which also applies to Sufi ideals).

3. Discussion and results

Since Ghazali's entire system is structured on the foundations of Sharia, then expressing the role of religion and morality, he, citing the words of the Prophet "the most perfect faith is in the believer who has

the best character and who is most tender with his loved ones," once again emphasizes that the morality of a Muslim , closely intertwined with his religion, plays a vital role in building relationships between members of society. Speaking about upbringing, the thinker is sure that morality is developed over the ears during upbringing. «And the body is not perfect from birth, it is improved in the process of growth and development, which is facilitated by food, in the same way the soul is created with shortcomings, but it is improved through education, improving character and nourishing it with sciences».[4]. The thinker is sure that moral qualities are not always given by nature, but are developed by man himself. The thinker calls the general goal of helping a person who wants to get rid of the impurities of his heart and character. Ghazali suggests that you try to preserve all the positive things that are in them, but if you notice that your soul and your character are leaning towards negative qualities, then it is better to preserve and correct everything in order to achieve equality. Ghazali considers developing moral qualities in oneself, if they are absent, as well as the ability to preserve them, if they are best by nature, as one of the incentives for a peaceful life.

But at the same time, the thinker points out that everything depends on Allah: "He who knows himself and knows his Lord certainly understands that he does not exist on his own and that his very existence, its continuation and perfection are from Allah , to Allah and through Allah»[3].

Words, in turn, are pronounced using the tongue. In his work "Ihya," the thinker dedicated a special chapter dedicated to twenty disasters that human language can bring. This organ of touch, according to Ghazali, is "the great creation of Allah, although it is small in size, it can cause the greatest harm"[5]. Let us outline these twenty disasters that the tongue can bring:

1) Words spoken in vain. Ghazali advises not to throw around words "in vain" when there is nothing to say, or if you want to gossip and slander. It is better to try to overcome yourself and remain silent, because the thinker compares words spoken in vain with "exchanging a thing of higher quality for a thing of lower quality." He also warns that after death you are "responsible for every word spoken in vain."

2) Excessive talkativeness. The thinker says that with a thought that can be expressed in one or two words, words should not be abused. For "a talkative person, without knowing it, can say a lot of unnecessary things, which can harm him in the future."

3) Speech that lacks or contradicts the criteria of honesty and kindness. That is, Ghazali considers discussion of women, rulers, rich and noble people to be unconscionable, which can lead to ridicule of both religion and one's family.

4) Have an uncontrollable tendency to engage in disputes and disputes. The thinker advises "express your positive opinion if you agree with your interlocutor, but if you hear speeches that contradict truth and reality, then do not try to argue with him, just remain silent in response."

5) Angry, unpleasant and caustic speech." Ghazali cites the following hadith as proof of his dislike for such words: "A person who utters evil and hostile words to others is more worthy of Allah's hatred than others" (al-Bukhari) [5].

6) "Obessing and excessive courtesy".

7) "Use obscene words and insults." The Thinker calls not to use offensive words, because the gates of Paradise are closed to such people.

8) Curse. It is necessary to protect others from curses, because in the future this can cause mutual conflicts.

9) "Chanting and reciting poems of a shameless nature."

10) "Comic words, making fun of people." Ghazali does not mean ordinary jokes that slightly please the soul, but jokes that have become a person's habit, and he has become very attached to them.

11) "Bullying and the use of sarcasm." Such speeches are prohibited by religion, since "they cause suffering to a person."

12) "Revealing someone else's secret." "Sharing someone else's secret with others is considered a low thing, as it can cause that person some inconvenience."

13) "A promise you made but didn't keep." Ghazali points out that the language is always in a hurry to promise something, but human nafs (greed) is in no hurry to fulfill it.

14) "A false word and a false oath." "In themselves they are negative because they can harm a person."

15) "Gossip". Ghazali asks to avoid gossip, which is of no benefit, because it denigrates people. The exception is gossip expressed to help, for example, that a person is suffering, and sharing the reasons for such a situation will not be considered a sin.

16) "Snitch, talk bad, inform." The Thinker advises not to snitch and not to inform on people, because this can cause an unpleasant impression on people. The exception is when the information conveyed can bring some benefit to a Muslim.

17) "Hypocrisy, insincerity."

18) “Eulogy.” The Thinker advises not to praise those around you with loud laudatory speeches, since a person “who hears such words addressed to himself relaxes and becomes incapacitated and inactive.”

19) “Ignorance, not grasping the meaning of speech.” Ghazali considers this a big mistake, since a person who does not grasp the meaning of the conversation remains in the dark and may make a mistake in actions.

20) “Illiterate, ignorant speech” [5].

4. CONCLUSION

Noting all the disasters that language can bring if it is not controlled by the mind, Ghazali shows the role that speech plays in building social relations between people. Good, kind words from a positive character and the right mindset. Evil, unpleasant words from a bad character and a limited mind. All these are criteria for human morality.

Ghazali devoted his entire life to the study and analysis of teachings, starting with the ideas of the Mutakallims, Sufis, Batinites and ending with understanding the views of Greek philosophers. Abu Hamid Ghazali, who lived many centuries ago, made significant scientific contributions and resurrected the Muslim religion, for which he was called the “Argument of Islam” (“Hujjat ul-Islam”), is still relevant today. The thinker is distinguished by his individual approach to different problems of his time. The provisions and conclusions substantiated by him are a worthy contribution to the modern spiritual heritage of the peoples of the East.

REFERENCES:

[1.] Al-Ghazali M. Morality of a Muslim. Translation from Arabic by A.I. Rustamov. – K.: Ansar Foundation, 2003. P.6

[2]. Abu Homid Gazzoliy. Mukoshafat ul-kulub (Kalblar kashfieti). Arabic translation by Miraziz Azam. - Tashkent: “Yangi asr avlodi”, 2004.85 p.

[3]. Naumkin V.V. Gazzali's treatise “The Resurrection of the Sciences of Faith.” - Moscow: Science, 1989.

[4]. Abu Hamid al-Ghazali. Scales of deeds and other works: Trans. from Arabic by A. Miniyanova, S. Sagadeev. Moscow: “Ansar”, 2007. P.204

[5]. Abu Hamid Ghazali. Language Disasters Rashid Zahid. Tashkent: "Tashkent Islamic University"; 2011. p.5

[6]. Abdulhusayn Zarrinkub. Firor az madras. Tashkent: Muassasati intishoroti Amir Kabir, 1991. – P. 95.

[7]. Sayfillaeva D.K.The history of ideological views that influenced the formation of the worldview of Abu Hamid Ghazali. Theoretical & Applied Science. Philadelphia №4, 2019 г. USA. (http://s-o-i.org/1.1/TAS-04-72-15).

[8]. Sayfillaeva D.K. Al-Ghazali about the role and value of a woman as a crucial member of society. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR) - Peer Reviewed Journal. (August 2020 || Journal DOI: 0.36713/epra2013).

[9]. Sayfillaeva D.K.Problems of Social Relations in the Writings of Ghazali.Middle East Journal of Applied Science and Technology. Vol/5.Iss1. Pages.27-32. January-March.2022

РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКИЙ ВЗГЛЯД НА СОЦИАЛЬНУЮ РАБОТУ

Вильданова Гюзель Булатовна

Доктор философских наук, профессор кафедры социальной работы факультета философии и социологии Башкирского государственного университета, Уфа, Россия.

Аннотация: В статье рассматриваются философские основы социальной работы. Пересматривается традиционный основной вопрос философии, предложенный марксистами, с позиции религиозно-философского подхода и с позиции Концепции Достаточной Общей Теории Управления и суфийского экзистенциализма. Автор полагает, до тех пор, пока не будет правильно разрешен и осмыслен вопрос поиска Абсолютной Истины, невозможно повлиять на корень социальных проблем – на мировоззренческие и ценностные установки современного человека. Социальные проблемы – это следствие деформatsii внутреннего, духовного мира, результат потери связи с Богом, результат очерствения духовного

сердца.
Ключевые слова: основной вопрос философии, абсолютная истина, духовное сердце, религиозное мировоззрение, суфизм, Бог, социальная работа.

RELIGIOUS AND PHILOSOPHICAL VIEW OF SOCIAL WORK

VILDANOVA G.B.
Bashkir State University, Ufa, Russia

Annotation: The article discusses the philosophical foundations of social work. The traditional basic question of philosophy proposed by Marxists is considered from the standpoint of a religious-philosophical approach and from the standpoint of the Concept of a Sufficient General Theory of Management and Sufi Existentialism. The author believes that until the issue of the search for Absolute Truth is correctly resolved and comprehended, it is impossible to influence the root of social problems – the ideological and value attitudes of a modern person. Social problems are a consequence of the deformation of the inner, spiritual world, the result of the loss of connection with God, the result of the hardening of the spiritual heart.
Keywords: the main question of philosophy, absolute truth, spiritual heart, religious worldview, Sufism, God, social work.

«Тот, кто в философии и в изучении общих законов видит пустое и бессмысленное занятие, не замечает, что именно от них поступают жизненные соки и силы во все профессии и искусства»

(Ф. Бэкон). Актуальность философских, мировоззренческих проблем усиливается во время переходных моментов в обществе. Полагаем, что в решении этого весьма глубокого вопроса нужна философская методология, которая доступно, без сложной терминологии смогла бы донести до каждого человека важность осмысления своего мировоззрения, своего места и роли ответственности в процессе жизнедеятельности. Роль социальных работников и социальной работы как практических реализаторов реформаторских усилий

весьма важна именно сейчас.

Вся деятельность социального работника связана с человеком, с его взаимоотношениями с окружающим миром, то есть направлена на совершенствование человеческих отношений. Поэтому фундаментальным основанием и духовно- нравственным измерением социальной работы является человечность. В этом заключается основной смысл социальной работы. Социальная работа не сможет эффективно решать свои задачи без пристального внимания к пониманию основ мировоззрения. В противном случае она, занимаясь только житейскими социальными проблемами и добиваясь их разрешения, вряд ли будет способствовать устранению негативных социально- психологических проблем в обществе.

Стратегия социальной работы должна заключаться в изучении «корней социальных проблем» - мировоззрения человека, от которого зависят все остальные сферы его бытия социального, экономического и духовного. Именно по этой причине социальная работа должна проявлять постоянный познавательный интерес к проблемам мировоззрения, которые выступают существенным духовным компонентом мира человека.

В научно-философской литературе достаточно написано про мировоззрение, про его типы и формы. Мы утверждаем, что вопрос об основах миропонимания, мировоззрения, оформленный из отрывочных, не связанных между собой знаний, формирует такое мировоззрение, которое медленно, но верно будет способствовать духовному и моральному разложению общества. Итак, что же такое религиозно-философское мировоззрение, каковы его важнейшие свойства и как они проявляются в социальной жизни человека?

Основной центральный вопрос любого мировоззрения – это вопрос о месте человека в этом бытии, об отношении человека к миру. Субъекты (носители) мировоззрения – это отдельные индивиды, социальные группы, классы и общество в целом. Так как мировоззрение – явление многофакторное, оно зависит от социокультурных, естественно- природных факторов, окружающих индивида, от социальных групп, этносов, религиозных установок. Например, специфика российского мировоззрения исторически выражается в ее коллективизме (соборности, солидарности). И от мировоззрения зависит судьба не только отдельного человека, но и всей страны.

Современная система образования, к сожалению, направлена на предоставление отрывочных

знаний о мире и человеке. Зачастую, заканчивая учебное заведение, человек так и не может найти свое место в мире. Это происходит из-за того, что философские основания, объясняющие место и ответственность человека в мире, даются искаженно. Так, в основном вопросе философии - вопросе об отношении мышления к бытию, который впервые был четко сформулирован Ф. Энгельсом, выделяется две его стороны. Первая (онтологическая) сторона – это вопрос о том, что является первичным и определяющим: бытие (материя) или мышление (сознание), другими словами – природа или дух? Материальное или идеальное? Вторая (гносеологическая) сторона ставит вопрос о том, познаваем ли мир, способно ли наше мышление познать мир таким, каким он существует в действительности?

Когда человек хочет осмыслить основы бытия, философия направляет его на решение этого основного вопроса. Но при более внимательном взгляде можно констатировать, что ни бытие (явленная реальность), ни сознание (ментально-духовный мир) не являются основой мироздания. Ибо и бытие (материя), и сознание (мысли, творчество) являются сотворёнными продуктами. Сам этот основной вопрос философии изначально «уводит» нас от вопроса: откуда появилось это бытие? Кто или что является первопричиной этого мира? Если же человек, воспринимая философию, мировоззренческую парадигму (установку), считает, что этот мир возник случайно, после

«большого взрыва» и развитие социального мира происходит по внутренним законам, установленными государствами, то такая «философия случайности», однозначно, порождает два вида лжи. Первая ложь основана на убеждении, что Бытие первично, а вторая же, что первично Сознание (дух). Но может ли одно из них, например, Бытие (материя), будучи первичным, порождать другое? Или общественное сознание - породить это бытие? Ответ: ни Бытие, ни Сознание - не первичны, в том смысле, что одно из них могло бы породить другое! Они вполне могут взаимодействовать друг с другом, вызывая те или иные действия, но они не могут являться фундаментом, основанием, первопричиной.

Истина заключается в признании «не случайности» бытия, а в признании разумного Создателя, Первоначала, который создал и то, и другое. Как мы будем называть разумное начало всего мироздания: Абсолют, Мир Идей, Дао, Бог, Аллах, от этого особо ничего не меняется. Но от глубинного осмысления, понимания сердцем (не только интеллектом) зависит вся дальнейшая судьба человека.

Человек - существо многомерное: материально-духовное, индивидуально- социальное. Если же схематично изобразить, то человека можно условно представить в виде точки пересечения двух систем координат. Две системы координат, абсолютно разные по измеряемым параметрам, соединяются в сердце человека. Если тело и проявленное бытие человека можно увидеть, измерить и оценить уровень интеллектуальных знаний, то мудрость измеряется только уровнем чистоты сердца.

Социальная работа имеет дело со следствием, так как *все социальные проблемы – это результат деформatsiи внутреннего, духовного мира, результат потери связи с Богом, результат очерствения духовного сердца.*

Если мы хотим менять общество в лучшую сторону, то нужно начинать с очищения собственного духовного сердца, восстанавливать связь с Создателем своей души, вырабатывать благой нрав, честность и добросовестность. Этого всего невозможно добиться, не имея правильные мировоззренческие установки, знания, ценности.

Социальным работникам приходится сталкиваться с самыми различными проблемами: одиночество, социальное сиротство, конфликтные взаимоотношения в семье, детская девиатsiя и т.п. Поэтому очень важно определиться - на какой оси координат находится проблема: горизонтальном (социальном, правовом и материальном планах) или вертикальном (потерянная связь с Богом, Абсолютом, безбожность, атеизм, потеря жизненных ориентиров). Ученые работают во всех мировоззренческих парадигмах, потому данное разделение носит сугубо методологический характер.

От правильного определения уровня (системы координат) зависит успех разрешения той или иной проблемы. Как правило, многие социальные проблемы имеют очень глубокие корни, и их невозможно разрешить лишь улучшая качество и размер социальных льгот и выплат. Почему так важно правильно определить свою картину мира? Почему от мировоззрения зависит практически вся жизнь человека?

Для того, чтобы дать ответы на эти вопросы, представим человека, который, находясь в железнодорожном вокзале, пытается решить свои жизненные проблемы. Человек уже как бы определился с вопросом (смысла жизни, понимания основ мироздания), куда ему идти, но вот вся беда в том, куда ему сейчас стоило бы ехать - едет только поезд с общими вагонами, где нет ни кондиционера, ни прочих жизненных условий. А в абсолютно противоположную сторону едет поезд

класса люкс - с комфортом. Человек решил садиться во второй поезд, ибо его больше сейчас заинтриговал вопрос комфорта «здесь и сейчас», в этой жизни (поезде). Его перестали волновать прежние смысложизненные вопросы: куда он хотел прийти в итоге жизни? Как он хотел устроить жизнь свою? Мы – современные люди, чем-то похожи на этого человека. Так, современная цивилизatsiя в погоне за материальным комфортом потеряла истинные ориентиры.

Выход мы видим в том, что человечеству необходимо признать за основу бытия Бога, Создателя. И нужно начинать жить по Его принципам. Каждому из нас нужно проводить «работу над ошибками» в понимании основ мироздания. Все люди в мире взаимосвязаны друг с другом и взаимозависимы и не только в политическом и экономическом планах, но и на духовном, на мировоззренческом уровнях.

Если подходить к миру только с материалистической («калейдоскопической») [2] позиции и воспринимать себя и свою жизнь не более чем как «существование белкового тела» и как «пучок нейронов», то нам не остается ничего, кроме как принять следующую

мировоззренческую позицию: «успеть от жизни взять всё, и причем любой ценой». Но достаточно изменить ракурс видения, осознать, понять сердцем, расставить правильно жизненные приоритеты, восстановить связь с Создателем путем оживления своего духовного сердца, вся жизнь начинает обретать иное очертание, иной вкус, иные ценности.

С какой позиции, кем человек себя воспринимает - всего лишь бренным телом или духовным началом, временно живущим в этом теле? Это жизненно важный вопрос, от ответа на который зависит все качество земного бытия человека: его культуры, здоровья, речи, поведения.

Общественное сознание действительно определяет общественное бытие. Но это общественное сознание зачастую создается управленцами всемирных корпоratsiй, директорами банков, лидерами мировых держав. Имея изначально искаженную мировоззренческую концепцию, мы автоматически становимся конформными существами, мы становимся «батарейками», питающими мировые корпоratsii, цель которых – выжимать все жизненные силы человека до тех пор, пока он не успел осмыслить смысл своего истинного предназначения, до тех пор пока не увидел свое положение в истинной мировоззренческой картине, не осознал всем сердцем божий дизайн (проект) бытия.

Так вот, если мы в социальном плане хотим хоть немного менять свое бытие, полагаю, что нам нужно начинать с уровня восстановления связи с Богом, с уровня осмысления «мозаичного» мировоззрения, с осмысления своего истинного места в этом мироздании, с нахождения ответов на вечные философские вопросы: «Кто Я?», «Откуда Я?», «Зачем Я»?

В современных условиях заново возникла острая необходимость человеку понять, осмыслить свои истинные цели. И, исходя из истинных целей, ему важно правильно расставить жизненные приоритеты.

Никакой материальный успех, никакое материальное состояние не могут принести человеку полное удовлетворение (помочь обрести смысл жизни), смысл не является материальным, его можно найти только очень высоко (глубоко) в нематериальных сферах, на уровни души, духовного сердца. Пока мы не проведем определенную внутреннюю работу, если даже нам удастся улучшить свое материальное положение, после непродолжительного удовлетворения мы снова попадем в то же состояние недовольства, озлобленности, возмущения.

Для духовных (психических) недостатков нет лекарства в физическом плане. Ярким доказательством этому утверждению является следующий факт: в современном обществе складывается весьма парадоксальная картина: объем усвоенной информatsii, грамотность населения растет, но общий уровень благополучия в обществе уменьшается. Под благополучием имеем в виду счастливую жизнь, благополучную семью, добрые взаимоотношения между детьми и их родителями, отсутствие любых антидепрессантов, уводящих человека от живой действительности: алкоголь, наркотики, табак и т.п.

Отсюда вопрос: увеличивают ли грамотность (обретение знаний) человека его гарантии на счастливую благополучную жизнь? Очевидно, что нет. Скорее наоборот, чем более грамотен, интеллектуален человек, тем более он несчастен. Значит, мы в погоне за мирскими, теоретическими знаниями упустили суть жизни, самые главные знания.

Итак, в рамках этого небольшой статьи мы попытались доказать, что от правильных мировоззренческих установок зависит благополучие всей жизни человека.

Выяснили, что многознание, если оно не углубилось до уровня понимания сердцем, оно не облагораживает человека, а скорее, наоборот, возвышает его гордыню. В этом и заключается главное различие между мудростью и многознанием.

Если мы – социальные работники - хотим преобразовать мир, хотя бы его немного улучшить, облагородить, то начинать нужно с уровня сердца, с восстановления связи с Создателем, понимать и

принимать установленные Им законы и стараться жить по ним,не нарушая их. Социальные работники – работают с миром следствий: социальные сироты, брошенные старики, матери-одиночки, разводы и т.п.

Чтобы осуществить продолжительные изменения, нужно обратиться к миру причин. С «миром причин» в методологическом плане работает исламский экзистенциализм – суфийская практика очищения духовного сердца, осуществляемая под тщательным наблюдением духовного наставника, Остаза. Одной из практических методов очищения духовного сердца от гордыни (нафса) является – зикр, постоянное поминание определенной формулы, полученной от духовного наставника. «Необходимо стараться различать ложь от истины, познавшего [Аллаха] от не познавшего… Зикр бывает двух видов: обучаемый (таглимию) и внушаемый (талкинию). Обучаемый зикр – это то, что люди поминают языком и чему обучают своих детей. Но это обучение не доходит до сердца и души...А что касается внушаемого зикра, то здесь существует тонкость, которую можно понять из нижеследующего, если размышлять и думать. Поистине, у зикра бывает нур. И когда он сопровождается нуром, он становится полезным и оказывающим воздействие (“*на духовное сердце человека” от авт.)»* [3, 124 с.]

Таким образом, величайшее достижение человечества — это не созданные им произведения искусства, науки и технологии, а способность осознавать и распознавать свое истинное положение в этом мироздании.

Крупнейший суфийский уученый (алим) Махмуд аль-Ильваси из Багдада в своей книге «Файзул-уль-варид» пишет: сердце - это место веры, источник богопознания и место нисходит божественное сияние и Его (Бога) тайны» [3, с. 195]. Распознание собственного рабства по отношению к Богу- это и есть здравый ум, это начало исцеления и выхода за пределы ума, выход на уровень осознанной веры Создателю. Тогда на нашей планете появится новое измерение сознания, новое состояние духовного сердца, осознанности. Тогда человек, как бы освобождаясь от нагромождённого на него всего

«грязного» информatsionного потока, снова будет пробуждать, оживлять свое «сухое духовное сердце». «Причиной несоблюдения всех норм ислама (*от авт. социальных норм поведения*) являются душевные болезни, не избавившись от которых вера не может быть подлинной и полноценной» [3, с.13]. Осмысление своего истинного положения в этом бытии, осмысление своего рабства по отношению к Создателю рождают благоговейную радость, ощущение свободы, пробуждают внутреннюю надежду и детское неподдельное свойство удивляться всему новому. Итак, корнем социальных проблем является сухое черствое сердце человека. Интеллект, логика и разум – это инструменты, при помощи которых открывается дверь духовного сердца, но с оживлением сердца наступает другой этап, другой уровень – уровень веры, а не рассудка.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бахтиева Л.И. Социальные технологии современного мусульманского общества // Технологии социальной работы в различных сферах жизнедеятельности: Материалы международной научно-практической конференции (Ч.2). – Махачкала, 2020. Эл. ресурс: URL: http://soc.dgu.ru/conference.aspx.
2. Материалы по ДОТУ: достаточно общей теории управления. Эл. ресурс: URL: https://dotu.yaruslan.ru/p/2/ , (дата обращения: 15.04.2022 г.).
3. Хасан Хильми Афанди. Хуласатуль адаб лиман арда Фатх ал-абваб (Сущность этики для желающих открыть врата познания Аллаха). – пер. с авар. – Махачкала: 2016. 208 с.

الفلسفة الإسلامية وتحديات القيم الإنسانية في عصر العولمة
قراءة في التراث وإمكاناته المعاصرة

ISLAMİC PHİLOSOPHY AND THE CHALLENGES OF HUMAN VALUES İN THE AGE OF GLOBALİZATİON: A READİNG OF TRADİTİON AND İTS CONTEMPORARY POTENTİALS.

د. أيمن عثمان عبد العليم الشريعي
الأستاذ بجامعة بخارى الحكومية والأزهر الشريف بمصر

Prof. Ayman Othman Abdelalim Elshoraey
Bukhara state university and Alazhar Al-Sharif

كلمات مفتاحية:
(الفلسفة الإسلامية- القيم- العولمة- الهوية)
(Islamic Philosophy -Values -Globalization -Identity)
(Исламская философия -Ценности -Глобализatsiя -Идентичность)

)الملخص بالإنجليزيةAbstract:(
Title: Islamic Philosophy and the Challenges of Human Values in the Age of Globalization: A Reading of Tradition and its Contemporary Potentials.
Abstract: Islamic philosophy has played a vital role in shaping universal human values since its early development. It provided a balanced framework that integrates reason and revelation, spirit and matter, individual and society. Today, in the age of globalization, humanity faces critical challenges such as consumerism, identity crisis, environmental degradation, and ethical dilemmas caused by technological advances. This article explores how the rich legacy of Islamic philosophy can contribute to addressing these issues. It highlights core values such as justice, human dignity, freedom, and mercy, and discusses their relevance in contemporary contexts. The study concludes that Islamic philosophy is not merely a historical phenomenon but a living intellectual tradition capable of offering sustainable ethical models and fostering dialogue between East and West.
Keywords: Islamic philosophy, globalization, human values, justice, dignity, ethics.
)الملخص بالروسيةРезюме:(
Название: Исламская философия и вызовы человеческих ценностей в эпоху глобализatsiи: чтение традиции и её современные возможности
Резюме: Исламская философия сыграла важную роль в формировании универсальных человеческих ценностей с момента своего становления. Она предложила гармоничную модель, объединяющую

разум и откровение, духовное и материальное, личное и общественное. В эпоху глобализatsii человечество сталкивается с серьёзными вызовами: консюмеризмом, кризисом идентичности, разрушением окружающей среды и этическими проблемами, связанными с развитием технологий. В статье рассматривается, как богатое наследие исламской философии может способствовать решению этих вопросов. Особое внимание уделяется таким основным ценностям, как справедливость, человеческое достоинство, свобода и милосердие, а также их актуальности в современном мире. В заключение подчеркивается, что исламская философия является не только историческим явлением, но и живой интеллектуальной традицией, способной предложить устойчивые этические модели и способствовать диалогу между Востоком и Западом.

Ключевые слова: исламская философия, глобализatsia, человеческие ценности, справедливость, достоинство, этика.

المقدمة:

تُعَدّ الفلسفة الإسلامية إحدى أهم المدارس الفكرية التي أسهمت في صياغة القيم الإنسانية وبلورة الرؤى الأخلاقية والحضارية منذ نشأتها في القرون الوسطى. فقد استطاعت أن تقدم نموذجًا فريدًا يزاوج بين العقل والوحي، وبين الروح والمادة، وبين الفرد والمجتمع. ومع مرور قرون طويلة على نشأتها إلا أن الفلسفة الإسلامية ما زالت تحتفظ بقدرتها على تقديم إجابات جديدة على أسئلة إنسانية ملحّة في عالم اليوم، خاصة في ظل تحديات العولمة وما رافقها من أزمات.

إلى أي مدى تستطيع الفلسفة الإسلامية، بتراثها العريق، أن تواجه التحديات الراهنة للقيم الإنسانية في عصر العولمة، وأن تقدم بدائل فكرية وأخلاقية أكثر توازنًا للإنسان المعاصر؟ :تتمحور إشكالية هذا البحث حول السؤال الآتي

وللإجابة عن هذا السؤال، سيتناول المقال أربعة محاور رئيسة: أولا: الفلسفة الإسلامية بين الماضي والحاضر، ثانيًا: القيم الإنسانية في الفلسفة الإسلامية، ثالثًا: تحديات العولمة المعاصرة، رابعًا: إمكانات الفلسفة الإسلامية في مواجهة هذه التحديات.

أولاً: الفلسفة الإسلامية بين الماضي والحاضر:

نشأت الفلسفة الإسلامية في بيئة ثقافية وحضارية متعددة المصادر، حيث تفاعلت مع التراث اليوناني والفارسي والهندي، لكنها لم تكن مجرد نقلًا آليًا للأفكار، بل أعادت صياغتها في ضوء التصور الإسلامي للكون والإنسان والحياة. وقد أكد الدكتور إبراهيم مدكور أن الفلسفة الإسلامية ليست تكرارًا للفلسفة اليونانية كما يدَّعِي بعض المستشرقين، بل هي "اجتهاد أصيل نابع من روح الإسلام، يعكس إبداع المفكرين المسلمين وقدرتهم على معالجة قضايا عصرهم بروح نقدية واعية" [(1)].

كما يذهب هنري كوربان إلى أنّ الفلسفة الإسلامية تتميز بكونها فلسفة "حيّة"، إذ لم تنقطع جذورها عن الروحانية والدين، بخلاف الفلسفات الغربية الحديثة التي انفصلت تدريجيًّا عن الدين [(2)]. ومن هنا فإنها ليست موروثًا قديمًا فحسب، بل مشروعًا متجددًا يمكن تفعيله في سياقات معاصرة.

لقد كان للفلاسفة المسلمين دور بارز في تأسيس حوار حضاري عالمي مُبَكِّر، من خلال محاولاتهم التوفيق بين العقل والإيمان، مثل **الكِنْدِي** الذي رأى أن الفلسفة لا تتعارض مع الوحي، و**الفارابي** الذي أسس لفكرة المدينة الفاضلة، و**ابن سينا** الذي طوّر نظرية النفس، و**الغزالي** الذي أعاد الاعتبار للبُعد الروحي في مواجهة العقلانية الجافة، و**ابن رشد** الذي دافع عن التوفيق بين الحكمة والشريعة.

ثانيًا: القيم الإنسانية في الفلسفة الإسلامية:

ركزت الفلسفة الإسلامية على مجموعة من القيم الإنسانية التي لا تزال ذات أهمية في عصرنا، ومن أبرزها:

1. **العدالة** : اعتبر الفارابي العدالة أساس استقرار المجتمع، إذ لا يمكن للمدينة الفاضلة أن تقوم إلا إذا كان العدل مبدأً حاكمًا في العلاقات بين الأفراد[(3)].
2. **الكرامة الإنسانية** : نصّ القرآن الكريم على تكريم الإنسان "ولقد كرّمنا بني آدم"[(4)]. وقد انعكست هذه القيمة في كتابات الغزالي الذي أكد أن الإنسان خليفة الله في الأرض، وأن قيمة الإنسان تُقاس بقدر ما يحقق من معاني الاستخلاف[(5)].
3. **الحرية والإرادة**: ناقشت المعتزلة مسألة الحرية باعتبارها شرطًا للمسؤولية الأخلاقية، في حين شدد الأشاعرة على التوفيق بين الحرية والإرادة الإلهية. وقد أعطت هذه النقاشات بُعدًا فلسفيًّا عميقًا لفكرة الحرية الإنسانية.
4. **الرحمة**: تُعَدُّ الرحمة قيمة مركزية في الفلسفة الإسلامية، فهي ليست مجرد عاطفة فردية، بل مبدأ أخلاقي عالمي يعكس البعد الإنساني في رسالة الإسلام.

ثالثاً: تحديات العولمة المعاصرة:

شهد العالم منذ نهاية القرن العشرين موجة من العولمة التي لم تقتصر على الاقتصاد، بل شملت الثقافة والفكر والقيم. ومع ما وفّرته العولمة من فرص للتواصل، إلا أنها أفرزت تحديات عديدة للقيم الإنسانية:

1. **النزعة الاستهلاكية والمادية** : أصبحت القيمة العليا للفرد تُقاس بما يملك من سلع ورغبات، وهو ما أدى إلى تهميش البعد الروحي والأخلاقي[(6)].

1.41 . مدكور، ص
2.18 . كوربان، ص
3112 .. الفارابي، ص
4.70 . سورة الإسراء: الآية
5.57 . الغزالي، ص
6.65 . باومان، ص

2. **تهميش الهُوِيَّات الثقافية** : أدت العولمة إلى طغيان ثقافة كونية موحّدة تهدد خصوصيات الثقافات المحلية، مما أفرز أزمات هوية في كثير من المجتمعات[7].
3. **أزمة القيم مع ثورة الذكاء الاصطناعي:** يشهد العالم اليوم تحديات جديدة مرتبطة بالذكاء الاصطناعي، مثل قضايا الحرية الفردية، الخصوصية، والتحكم في مصائر البشر.
4. **الأزمات البيئية:** أدت النزعة الاستهلاكية إلى تدمير البيئة، وهنا يبرز دور الفلسفة الإسلامية التي ترى الإنسان خليفة في الأرض، مكلفًا بحمايتها لا باستغلالها وتدميرها.

رابعًا: إمكانات الفلسفة الإسلامية في مواجهة تحديات العصر:

:يمكن للفلسفة الإسلامية أن تقدم بدائل فكرية وأخلاقية لمواجهة هذه التحديات من خلال

1. **تقديم نموذج قِيَمِي متوازن:** يجمع بين المادة والروح، بين الفرد والمجتمع، وبين الحرية والمسؤولية. ويرى طه عبد الرحمن أن هذا النموذج يقوم على "سِعة الائتمانية"، أي إعادة بناء الأخلاق على أساس الوفاء بالعهد الإنساني مع الله والآخر[8].
2. **تعزيز الحوار بين الشرق والغرب:** فقد كانت الفلسفة الإسلامية جسرًا حضاريًّا في الماضي، ويمكن أن تكون كذلك في الحاضر، خصوصًا في القضايا المشتركة مثل حقوق الإنسان والعدالة الاجتماعية.
3. **إعادة قراءة التراث بروح معاصرة** : يؤكد محمد عابد الجابري ضرورة التعامل النقدي مع التراث، بحيث نستخلص منه ما يمكن أن يخدم حاجاتنا الراهنة دون الوقوع في أسر الماضي [9].
4. **مفهوم الاستخلاف في مواجهة الأزمة البيئية:** يعيد الفكر الإسلامي صياغة العلاقة بين الإنسان والطبيعة بوصفه مسئولًا عن إعمار الأرض وحمايتها. وهذا يتفق مع الدعوات الحديثة إلى الاقتصاد الأخضر والتنمية المستدامة.

الخاتمة:

يتضح من خلال هذه الدراسة أن الفلسفة الإسلامية ليست مجرد ماضٍ فكري يُحتفى به تاريخيًّا، بل هي مشروع حضاري حيّ قادر على مواجهة التحديات الراهنة. فقد وفرت لنا منظومة قيمية متكاملة قوامها العدالة، الكرامة، الحرية، والرحمة، وهي قيم لا تزال البشرية في أمسّ الحاجة إليها في زمن العولمة وما يرافقها من أزمات أخلاقية وهُوِيَّاتية وبيئية.

إن استدعاء الفلسفة الإسلامية اليوم لا يعني العودة إلى الوراء، بل يعني إعادة توظيف تراث غنيّ بروح نقدية خلاقة من أجل صياغة نموذج إنساني جديد يعيد للإنسان مكانته وكرامته، ويضمن استدامة الحياة على الأرض. وبهذا تظل الفلسفة الإسلامية جسرًا للحوار بين الماضي والحاضر، وبين الشرق والغرب، وبين الإنسان والطبيعة.

قائمة المراجع:

1. إبراهيم مدكور، *في الفلسفة الإسلامية: منهج وتطبيقه*، ط2، دار الفكر العربي، القاهرة، 1969.
2. أبو نصر الفارابي، *آراء أهل المدينة الفاضلة*، تحقيق ألبرت نصر، ط3، دار المشرق، بيروت، 1993.
3. الغزالي، *ميزان العمل*، تحقيق سليمان دنيا، ط1، دار المعارف، القاهرة، 1964.
4. زيغمونت باومان، *العولمة: النتائج الإنسانية*، ترجمة حجاج أبو جبر، ط1، المجلس الأعلى للثقافة، القاهرة، 2003.
5. صادق جلال العظم، *نقد الفكر الديني*، ط4، دار الطليعة، بيروت، 1994.
6. طه عبد الرحمن، *روح الدين: من ضيق العلمانية إلى سعة الائتمانية*، ط1، المركز الثقافي العربي، الدار البيضاء، 2012.
7. محمد عابد الجابري، *نحن والتراث*، ط5، المركز الثقافي العربي، الدار البيضاء، 1993.
8. هنري كوربان، *تاريخ الفلسفة الإسلامية*، ترجمة نصير الدين سعيدي، ط1، دار الفرقد، دمشق، 2004.

Место и значение восточной философии в наследии мировой философской мысли.

Сафарова Сайлинисо Додиевна - к.ф.н., доцент общеуниверситетской кафедры философии Таджикского Национального Университета.

Наврузов Исфандёр Сухробович - старший преподаватель общеуниверситетской кафедры философии, Таджикского Национального Университета.

Аннотация

Ушбу мақолада муҳим ва мунозарали тарихий-фалсафий мавзу кўриб чиқилади. Классик манбалар ва замонавий тадқиқотлардан фойдаланган ҳолда, муаллиф Шарқ фалсафасининг жаҳон меросидаги ўрни ва аҳамиятини ёритиб беради.

Мақоланинг ижобий жиҳати унинг илмий услуби, мазмунли тарихий материали ва иқтибосларидир.Натижалар фалсафа тарихи соҳасидаги кейинги тадқиқотлар ва талабаларни ўқитиш учун катта қийматга эга.

Калит сўзлар: Шарқ фалсафаси, жаҳон фалсафаси, Қадимги Миср, Вавилон, Ҳиндистон, Хитой, антик анъана, ислом фалсафаси, ўрта асрлар Шарқи, Уйғониш даври фалсафаси, Янги давр фалсафаси, буддавий фалсафа, даосизм, тасаввуф, этика ва дунёқараш.

7.22 ص ،العظم .
8.75 ص ،طه .
9.19 ص ،الجابري ..

Аннотация

В данной статье рассматривается важная и дискуссионная историко-философская тема. Используя классические источники и современные исследования, автор проясняет место и значение восточной философии в мировом наследии. Положительной особенностью статьи является её научный стиль, содержательный исторический материал и цитаты. Результаты представляют большую ценность для дальнейших исследований в области истории философии и обучения студентов.

Ключевые слова: восточная философия, мировая философия, Древний Египет, Вавилон, Индия, Китай, античная традиция, исламская философия, средневековый Восток, философия Возрождения, философия Нового времени, буддийская философия, даосизм, суфизм, этика и мировоззрение.

Abstract

This article examines an important and debatable topic in historical and philosophical studies. Using classical sources and modern research, the author clarifies the place and significance of Eastern philosophy in the world heritage. A positive feature of the article is its scholarly style, rich historical material, and quotations. The results hold great value for further research in the field of the history of philosophy and for teaching students.

Keywords: Eastern philosophy, world philosophy, Ancient Egypt, Babylon, India, China, ancient tradition, Islamic philosophy, medieval East, Renaissance philosophy, modern philosophy, Buddhist philosophy, Daoism, Sufism, ethics, worldview.

Философия как высшая форма теоретического сознания всегда была свойственна народам Востока и Запада. Если считать греческую философию основоположницей логико-категориальной системы мышления, то восточную философию следует признать духовно-эмпирическим фундаментом, обогатившим мировую культуру моральным, социальным, метафизическим и научным содержанием. Именно Восток первым поставил вопросы о бытии, справедливости, ценности и смысле жизни. Этот вопрос также имеет особое значение для научного сообщества сегодня, поскольку, не зная философского наследия Востока, мы не можем правильно оценить подлинные истоки мировой мысли.

1.Истоки древневосточной философии.

Древний Египет и Вавилон были первыми центрами мировоззренческой мысли. Здесь анализировались вопросы происхождения мира, роли человека во Вселенной, социальной справедливости и законов природы. Египетские религиозные и этические сочинения, включая «Книгу мёртвых», поднимали вопросы жизни, смерти и вечности. В Индии Веды и Упанишады стали основой экзистенциальной и этической философии. Учения о «карме», «дхарме» и «мокше» не только сформировали мировоззрение индийцев, но и впоследствии оказали влияние на буддийскую философию и через неё – на мир. В Китае Конфуций сосредоточился на вопросах общественного устройства и морали, выдвинув учения о «человеке – оси общества» и «справедливом правителе». Лао-Цзы своим «Дао-дэ-Цзин» заложил основы натуралистической философии и гармонии человека с законами природы.

2. Исламская философия и мыслители Востока.

Вклад исламского мира в развитие мировой философии особенно велик. Исламские мыслители хорошо осознавали значимость знания для опыта. Например, математик Аль-Хорезми (780-850) так сформулировал цель своего алгебраического трактата «Книга об исчислении алгебры и аль мука балы»: «Я составил краткую книгу... заключающую в себе простые и сложные вопросы арифметики, ибо это необходимо людям при делении наследства, составлении завещаний, разделе имущества и в судебных делах, в торговле и всевозможных сделках, а также при измерении земель, проведении каналов, в геометрии и прочих разновидностях подобных дел».

Осознавалось и значение опытных исследований для приобретения знания. В частности, арабский химик Джабир ибн Хайан писал: «Долг занимающегося физическими науками и химией — это труд и проведение опытов. Знание приобретается только посредством их».

Великие мыслители – Аль-Фараби, Ибн Сина, Аль-Бируни, Ибн Рушд, Ибн Халдун – своими исследованиями не только объяснили греческое наследие, но и развили его, связав с научными достижениями своего времени. В «Медина аль-Фазила» Аль-Фараби разработал теорию идеального государства и общества, которая впоследствии оказала влияние на европейскую политическую мысль. Ибн Сина своими трудами «Китаб-уш-Шифа» и «Аль-Ишарот ва – т - Танбихат» вывел

теорию онтологии и медицинскую науку на высокий научный уровень. Его медицина была учебником в Европе вплоть до XVII–XVIII веков. Аль-Бируни, автор трудов «Осар-уль-Бакийя» и «Канун-уль-Масуди», не только развил философию истории и астрономию, но и способствовал сопоставлению культур. Таким образом, исламская философия стала мостом между Востоком и Западом.

3. Роль восточной философии в Средние века.

В Средние века, когда Европа находилась под влиянием теологии, мировоззрение восточных мыслителей служило основным источником для эпохи Возрождения. В средневековой мусульманской философии существовал религиозный мистицизм, представленный в первую очередь суфизмом. В основе этой доктрины лежит вера в возможность созерцания божества и конечного слияния с ним человека, отрешившегося от материального мира. Мусульманские ученые разработали **самостоятельную концепцию разума.** Под разумом они понимали не только способность человека, но и все продукты культуры, язык и т.д., т.е. рассматривали его в смысле, близком к современному понятию ноосферы.

Ярким представителем этого направления средневековой мусульманской мысли является суфийский философ Ибн Араби. Для него Бог одновременно слит с миром, является им, неотделим от него и в тоже время в не положен ему, поскольку является порядком, организующим этот мир. В одном из сочинений этого философа мы находим: «Миропорядок есть целиком Бог или целиком Творение, ибо он (миропорядок) — Творение в одном отношении, он же — Бог в другом отношении, суть же едина. Ведь воплощенная сущность формы, в которой Он проявился, есть воплощенная сущность формы того, кто принял сие проявление». Другой арабский философ, Аль-Газели, пытался найти компромисс между безграничной верой в силу разума и сомнениями в его способностях. В частности, он писал: «С помощью одного только разума невозможно охватить те вопросы, которые требовалось еще разрешить разум не способен поднять завесы над всеми проблемами». И в то же время разум способен найти ответы хотя бы на ряд вопросов, а потому его нельзя отвергать. Ибн Рушд , известный в Европе как Аверроэс, — арабский философ, который очистил аристотелевское учение от позднейших неоплатонических наслоений. По характеристике Б. Рассела, «Аверроэс ставил своей задачей дать более правильное толкование учения Аристотеля, чем дали предшествующие мусульманские философы, находившиеся под чрезмерным влиянием неоплатонизма. Абу Али ибн Сина известный в Европе как Авиценна едва ли не самая заметная фигура в средневековой философии мусульманского мира. Ибн Сина был также автором «Книги знания» и «Указаний и наставлений», в которых значительная часть посвящена изложению основ логики и метафизики. Вообще необходимо отметить, что мусульманские авторы нередко предваряли свои сочинения, посвященные метафизическим или физическим темам, кратким экскурсом в логику. Авиценна известен также своими исследованиями в области медицины. С переводом трудов Авиценны и Аверроэса на латынь университеты Болоньи, Парижа и Оксфорда получили доступ к новой науке. Аверроэс своими комментариями к трудам Аристотеля создал латинскую школу Аверроэса, которая пользовалась влиянием в Европе вплоть до XIV–XV веков.

4. Влияние восточной философии на современную эпоху.

В XIX–XX веках восточные идеи проникли в мир ещё глубже. Шопенгауэр, вдохновлённый Упанишадами и буддизмом, создал теорию «слепой воли». Гегель рассматривал китайскую и индийскую философию как отправную точку, но использовал их при анализе диалектики. В XX веке буддийская философия и даосизм оказали влияние на экзистенциалистские и гуманистические психологические течения. В то же время, в современном мире суфизм стал частью общечеловеческой культуры благодаря трудам Джалаладдина Балхи (Руми), Аттара и Хафиза.

Следует отметить, что восточная философия обладает собственной этикой, мировоззрением и методологией, и вместе с греческой и западной философией она образовала единую систему универсального мышления. Если считать Грецию источником логики и систематизatsii, то Восток – источником этики, мудрости и жизненного опыта. Без вклада Востока мировая философия не обрела бы своей современной и универсальной формы.

Литература

1.Конфуций. Афоризмы. Пекин: Народное издательство, 2008.
2.Аль - Фараби. Медина добродетелей. Тегеран: Суруш, 1991.
3. Ибн Сина. Аль-Ишорот ва-т-Танбихат. Душанбе: Ирфан, 1980.
4. Аль-Бируни. Осор - уль- Бакийя. Ташкент: Фан, 1974.
5. Корбин, Х. История исламской философии. Лондон: Kegan Paul, 1993.
6. Наср, С. Х. Исламская философия от её происхождения до наших дней. Олбани: SUNY Press, 2006.
7. Гутас, Д. Авиценна и аристотелевская традиция. Лейден: Brill, 2001.
8. Шопенгауэр, А. Мир как воля и представление. М.: Мысль, 1993.
9.Сафарова С.Д., История философия. »Эр-граф» Душанбе, 2017.123с.

فلسفة التربيه التحاورية

من أجل تصحيح مسار الحوارات الفلسفية والفكرية في العصر الراهن

دكتور: محمد علي عبد الواحد عوض الدلجاوي
أكاديمية أوزبكستان الدولية للدراسات الإسلامية

THE PHILOSOPHY OF DIALOGICAL EDUCATION TOWARDS CORRECTING THE COURSE OF PHILOSOPHICAL AND INTELLECTUAL DIALOGUES IN THE CONTEMPORARY ERA

Dr. Mohamed Ali Abdel-Wahed Awad Al-Delgawi International Academy of Islamic Studies, Uzbekistan

Философия диалогического образования *С целью корректировки направления философских и интеллектуальных диалогов в современную эпоху*

Д-р Мухаммад Али Абд аль-Вахид Авад ад-Дельджауи Международная академия исламских исследований Узбекистана

كلمات مفتاحية:
(التربيه التحاورية- الحجاج المغالط- الحوار مع الآخر- العلاقة بين الشرق والغرب- المنطق الصوري- المنطق غير الصوري)
Keywords: (Dialogical Education – Fallacious Argumentation – Dialogue with the Other – East–West Relations – Formal Logic – Informal Logic)
Ключевые слова: (Диалогическое образование – софистическая аргументatsiя – диалог с Другим – отношения между Востоком и Западом – формальная логика – неформальная логика)

ملخص

يتناول هذا البحث إشكالية التربية الحوارية، ودورها في تصحيح مسار الحوارات الفلسفية والفكرية في العصر الراهن من خلال تسليط الضوء على مبحث المغالطات المنطقية، وضرورة التخلص من سلبياتها؛ لإيجاد حوار إيجابي مع الآخر، لا سيما فيما يتعلق بالعلاقة بين الشرق والغرب. ومن ثم يستمد هذا البحث أهميته من كون الحوار مع الآخر، والعلاقة بين الشرق والغرب من أكثر الإشكاليات تغلغلًا وأبرزها تأثيرًا في تاريخ البشرية، وهي إشكالية متجددة، تحتاج إلى تجدد معالجتها؛ ولذلك يهدف هذا البحث إلى طرح الرؤى حول العلاقة بين الشرق والغرب، وإمكانية التقائهما، وتقييم هذه الرؤى، والكشف عن أوجه الالتقاء والافتراق في منظومة التواصل والحوار في عالم اليوم، وعلاقتها بمنظومة القيم، علاوة على بيان ماهية المغالطات المنطقية، وخصائص الحجاج المغالط، وإستراتيجياته وتأثيراتها في العلاقة بين الشرق والغرب. وقد اتبع البحث المنهج الوصفي التحليلي، وانتهى إلى نتائج أبرزها: أن للمغالطات المنطقية آثار سلبية تعصف بالقيم اللازمة للحوار البناء، وتزيد من الهوة الفاصلة بين الشرق والغرب. وأنه ليس هناك حضارة تبدأ من الصفر، والأصل في بناء الحضارات ليس الانفراد، بل المشاركة في بناء العالم وتعميره، ومن المتعذر أن يكون البناء الحضاري محصورًا في الشرق وحده أو في الغرب وحده، وإنما كان لكل منهما دوره في تشييد صرح الحضارات عبر التاريخ. بالإضافة إلى أن التأثير والتأثر بين الشرق والغرب حقيقة ثابتة، لا يمكن إنكارها، وليس في هذا ما يعيب أحد الفريقين، بل هو دليل على الحيوية والتفاعل البنَّاء، ووفقًا لهذا التصور تكون العلاقة بين حضارة الشرق و حضارة الغرب علاقة تكاملية لا تصادمية.

Abstract This study addresses the issue of dialogical education and its role in correcting the course of philosophical and intellectual dialogues in the contemporary era by shedding light on the subject of logical fallacies and the necessity of overcoming their negative impacts, in order to establish a constructive dialogue with the Other, particularly regarding East–West relations. The significance of this research lies in the fact that dialogue with the Other, and the relationship between East and West, are among the most deeply rooted and influential issues in human history. This issue is ever-renewing and requires continuous reassessment.

Accordingly, the study aims to present perspectives on East–West relations, the possibility of their convergence, and the evaluation of such perspectives, while revealing points of convergence and divergence within the systems of communication and dialogue in today's world and their connection to the system of values. It also seeks to clarify the nature of logical fallacies, the characteristics of fallacious argumentation, as well as its strategies and impacts on East–West relations.

The research adopts a descriptive-analytical method and concludes with several findings, most notably: logical fallacies have detrimental effects that undermine the values necessary for constructive dialogue and widen the gap between East and West; no civilization begins from scratch, and the foundation of building civilizations is not exclusivity but rather participation in shaping and cultivating the world. Civilizational development cannot be confined solely to the East or solely to the West, as both have played indispensable roles in constructing the edifice of civilizations throughout history. Furthermore, the dynamic of influence and counter-influence between East and West is an undeniable reality. This does not diminish either side but rather attests to vitality and constructive interaction. Based on this perspective, the relationship between Eastern and Western civilizations is complementary, not conflictual.

Резюме В данной работе рассматривается проблема диалогического образования и его роль в корректировке философских и интеллектуальных дискуссий в современную эпоху через освещение вопроса логических софизмов и необходимости устранения их негативных последствий для

построения конструктивного диалога с Другим, особенно в контексте отношений между Востоком и Западом. Значимость исследования определяется тем, что диалог с Другим и отношения Востока и Запада являются одними из наиболее глубоких и влиятельных проблем в истории человечества. Эта проблема носит обновляющийся характер и требует постоянного переосмысления.

Цель работы – предложить различные взгляды на отношения между Востоком и Западом, возможность их сближения, оценить данные взгляды, выявить точки соприкосновения и расхождения в системе коммуникatsii и диалога современного мира и их связь с системой ценностей. Кроме того, исследование раскрывает сущность логических софизмов, особенности софистической аргументatsii, её стратегии и влияние на отношения Востока и Запада.

Применяя описательно-аналитический метод, автор приходит к следующим выводам: логические софизмы оказывают разрушительное воздействие на ценности, необходимые для конструктивного диалога, и углубляют разрыв между Востоком и Западом. Ни одна цивилизatsiя не возникает с нуля: основа построения цивилизatsiй – это не изоляция, а совместное участие в созидании мира. Цивилизatsionное строительство невозможно ограничить только Востоком или только Западом, каждая из сторон сыграла свою роль в возведении здания цивилизatsiй на протяжении истории. Влияние и взаимное воздействие Востока и Запада – это неоспоримый факт, который не умаляет достоинства ни одной из сторон, а напротив, свидетельствует о жизнеспособности и конструктивном взаимодействии. Согласно этому представлению, отношения между восточной и западной цивилизatsiями являются скорее комплементарными, чем конфликтными.

مقدمة:

تعد العلاقة مع الآخر- لا سيما العلاقة بين الشرق والغرب- إحدى الإشكاليات التي حظيت باهتمام كبير من المؤسسات الرسمية وغيرالرسمية في الشرق، والغرب على السواء، وقد كان للمغالطات المنطقية دور واضح في مسيرة هذه العلاقة وتحديد ملامحها، ومن هنا جاء هذا البحث ليعالج إشكالية العلاقة بين الشرق والغرب، وإمكانية التقائهما، من منظور جديد يستند إلى فلسفة التربيه التحاورية التي تصحح مسار الحوارات الفلسفية والفكرية في العصر الراهن من خلال تسليط الضوء على مبحث المغالطات المنطقية بوصفه مبحثًا مهمًا من مباحث المنطق غير الصورى الذي برز في العصر الحالي تجديدًا وتوسيعًا للمنطق الصوري الأرسطي القديم؛ سعيًا إلى تقويم الحجج، وكشف ما فيها من أغلاط؛ صيانة للفكر من التضليل، وعصمة له من الخطأ، وبناء على ذلك عالج البحث المحاور الآتية:

1- إشكالية العلاقة بين الشرق والغرب، وإمكانية التقائهما.

2- التواصل والحوار في عالم اليوم: أوجه الالتقاء والافتراق، وعلاقتهما بمنظومة القيم.

3- ماهية المغالطات المنطقية.

4- خصائص الحجاج المغالط.

5- إستراتيجيات الحجاج المغالط وتأثيراتها في العلاقة بين الشرق والغرب.

ويمكن تفصيل القول في هذه المحاور على النحو الآتي:

1- إشكالية العلاقة بين الشرق والغرب، وإمكانية التقائهما:

لعل إشكالية العلاقة بين الشرق والغرب هي أكثر الإشكاليات تغلغلًا وأبرزها تأثيرًا في تاريخ البشرية وهي إشكالية متجددة: أرقت الناس في الماضي، وتؤرقهم في الحاضر، ومن المتوقع أيضًا أن تظل تؤرقهم في المستقبل؛ فهي مشكلة كل الأزمان، ينظر إليها كل جيل من منظور همومه وآماله وطموحاته وتطلعاته، ويبقى السؤال الأبرز في هذه الإشكالية هو: هل يمكن أن يلتقي الغرب والشرق؟.

لقد طُرح هذا السؤال مرات عديدة من قَبلُ، وحارت الأذهان في الإجابة عنه، وتباينت الإجابات

فهناك من يرى أن الغرب غرب، والشرق شرق، ولن يلتقيا.

وهناك من يرى أنه بإمكان الشرق والغرب أن يلتقيا.

وبالنظر إلى واقع العلاقات بين الشرق والغرب وتاريخها تبدو الإجابة الأولى هي الأقرب للقبول، في حين أن الظروف في العصر الحالي ومستجداته تدعونا جميعًا في الشرق والغرب على السواء إلى أن نعمل على تصحيح الإجابة الثانية، وتحقيقها بتحقيق الالتقاء بين الغرب والشرق؛ لأن عالم اليوم يختلف اختلافا جذريًّا عن عالم الأمس فقد صار عالم اليوم في ظل ثورة الاتصالات وتكنولوجيا المعلومات، ومعطيات العولمة ومتطلباتها، ومقولاتها، وتأثيراتها- أشبه بكيان واحد أو جسد واحد يتأثر أي جزء منه بالآخر، فمشكلة ما تحدث في أقصى الغرب يتأثر بها الناس في أقصى الشرق، والعكس أيضًا صحيح، ولم يعد تأثير المشاكل والأحداث كما كان في الماضي مقصورًا على أطراف المشكلة فحسب، أو حتى يمتد أثره إلى دول الجوار وكفى، بل يعم التأثير العالم أجمع.

ولهذا صار العالم الآن أحوج ما يكون إلى العيش في حضارة واحدة واسعة تتعدد روافدها، وتتنوع ملامحها، في ظل ثقافة جديدة، تحل فيها لغة التسامح والسلام والعدل والإنسانية محل لغة الحروب والهيمنة والصراع وإقصاء الآخر، وتقوم على التفاعل الإيجابيّ البنّاء والمثاقفة الطبيعيّة القائمة على الاحترام والإنصاف، ولا يتم ذلك إلا بالبحث عن القواسم المشتركة التي يمكن التعايش في ظلها، والاتفاق عليها، والالتقاء عندها؛ للتعرف على الآخر وقبوله، والتواصل معه، انطلاقًا من أن الاختلاف لا يفضي بالضرورة إلى الخلاف، وأن الاختلاف في الرأي لايفسد للود قضية.

ولكن هناك كثير من الإشكاليات التي تعرقل هذه الرؤية، وتعوق هذا الحلم، منها: أن من يتأمل الحوارات الجارية على وسائل الإعلام والتواصل المختلفة لا سيما فيما يتعلق بالعلاقة بين الشرق والغرب، يجدها تشتمل على كثير من الأغلاط الأساسية في منطق الحوار والجدل، وهو ما يجهض هذه الحوارات منذ البداية، ويجعلها عقيمة غير مجدية من أصلها.

وهذا ما يدفعنا إلى التساؤل عن هذه المحادثات التي تجري بين الشرق والغرب في هذا العصر، هل تدخل في إطار الحوار أم لا؟

2- التواصل والحوار في عالم اليوم: أوجه الالتقاء والافتراق، وعلاقتهما بمنظومة القيم:

لا بد هنا من التنبيه على أن التواصل غير التحاور؛ لأن للتحاور قيمه التي إذا غابت عنه فَقَدَ جدواه، فهو ممانعة أخلاقية لنوازع الأنانية والاستعلاء المتأصلة في طبائع الآدميين، والتي تُعمي النفس عن الحقيقة، وتضلل العقل عن الصواب؛ بسبب إعجاب كل ذي رأي

برأيه، وتشبثه به، وعدم الاستعداد لتغييره أو تعديله، تحت سطوة التيه والكبر، وحب الغلبة التي تجعل المرء يظن أن الحقيقة لا تجري إلا على لسانه، وأن كل ما يصدر عن المخالف ما هو إلا هراء لا يستحق حتى التفكير فيه.

فمثل هذه القيم السلبية، والأخلاق الذميمة، تعصف بالحوار عصفًا؛ لأنها من قيم الانغلاق، والتحجر، والأنانية التي لا يمكن أن تنتعش فيها أجواء تداول الآراء، وتبادل الأفكار، وتفاعل المذاهب على اختلافها وتعارضها.

إن التقاليد الحوارية السليمة لا تنبت إلا في أرض خصبة بِقِيَم الانفتاح، والمرونة، والاعتدال، والإيثار، والتواضع، والتسامح، وقبول الآخر، وإيمان المرء بأن رأيه الذي يعتقد صوابه، يحتمل الخطأ، ورأي غيره الذي يعتقده خطأ ، يحتمل الصواب.

وهذه القيم يصعب اكتسابها بين يوم وليلة، بل تحتاج أن تربي الأمم أبناءها عليها منذ الصغر؛ ولهذا حري "بأهل التربية والتوجيه أن يجعلوا من التربيه التحاورية قضية لا تغيب عن أذهانهم، ولا عن جداول أعمالهم؛ لأنها الباب المفضي إلى تحقيق كل فضيلة، فالتحاور بهذا الاعتبار أم الفضائل. غير أن هذه التربية التحاورية ينبغي أن تكون مشيدة على قاعدة فلسفية صلبة، ووعي عميق بامتدادات سؤال الحوار عمومًا في حقول المعرفة المختلفة من فلسفة وأخلاق، ومنطق، ونفس، واجتماع؛ وذلك حتى تكون الثمرة أكيدة ومفيدة"[10].

وإذا كان الهدف من الحوار هو الوصول إلى الحقيقة، فإن الوصول إلى الحقيقة- كما يقول روجر باكون-: "يتطلب إزالة العوائق التي تعترض المعرفة"[11]. وهذا يعني: أنه من أجل تصحيح مسار الحوارات الفلسفية والفكرية في هذا العصر لابد من العودة إلى أصول الحوار المثمر، وقواعد الجدل الصحيح، والبعد عن المغالطات المنطقية:

3- ماهية المغالطات المنطقية:

مصطلح المنطق الصوري، أو الشكلي، يدل على هذا المنطق الذي تمتد جذوره إلى المنطق الأرسطي ، ولكن مع تطور البحث في مسائل هذا العلم في العصر الحديث ظهر ما يسمى بالمنطق غير الصوري (informal logic) أو المنطق العملي (practical logic)، و"هو استخدامُ المنطق في تَعرُّف الحجج، وتحليلها وتقييمها، كما تَرِد في سياقات الحديث العادي ومداولات الحياة اليومية: في المحادثات الشخصية، والإعلانات، والجدل السياسي والقضائي، وفي شتى ألوان التعليقات التي نصادفها في الصحف والإذاعة المرئية والمسموعة وشبكة الإنترنت وغير ذلك من وسائل الإعلام"[12].

ويعد هذا المنطق اللاصوري تحديثًا وتجديدًا للمنطق الصوري الأرسطي القديم؛ وتكملة وتعديلًا له؛ ليكون أكثر انسجامًا مع الواقع، وأقدر على تحليل البراهين والحجج وتقييمها، كما تظهر في اللغة الطبيعية[13]. ولم يتأسس هذا المنطق كفرع بحثي مستقل إلا في أواخر السبعينيات مع أعمال رالف جونسون، وأنتوني بلير، الفردية والمشتركة، وإصدارهما صحيفة "المنطق غير الصوري"[14].

و في بدايات المنطق غير الصوري كان اهتمامه منصبا على " المغالطات المنطقية[15] و"الحجاج المغالط" الذي تعود جذوره الفكرية والعملية إلى السفسطائيين- في الفلسفة اليونانية- الذين مارسوا "السفسطة" التي كانت تعني في أول الأمر نوعًا من الحكمة القولية التي يتعين تعليمها وتلقينها وتدريسها، ثم تطور معناها مع مرور الزمن، فاكتسبت دلالات سلبية تحت تأثير النقد الأفلاطوني؛ ليصير معناها الاستدلال الفاسد أو الخاطئ الذي يبدو وكأنه صحيح.

وبناء على هذا عُرفت المغالطة في الحجاج اصطلاحًا بأنها "استدلال فاسد، أو غير صحيح، يبدو كأنه صحيح؛ لأنه مقنع سيكولوجيًّا، لا منطقيًّا على الرغم مما به من غلط مقصود"[16].

4- خصائص الحجاج المغالط:

ويتسم هذا النوع من الحجاج بالخصائص الآتية:

أ- أنه يستثمر القواعد الضابطة للحجة المستقيمة، والآليات، والوسائل، والمكونات التي تستند إليها في صياغتها- بطريقة تجعله يتقمص دور الحجة المستقيمة وصلاحيتها ، في حين أنه يضمر غايات تدليسية احتيالية، ومقاصد تغليطية[17].

فمثلا: إذا قال المستدل: (محمد علي مقيم في طشقند، وطشقند في أوزبكستان، إذن محمد علي مقيم في أوزبكستان)، فهذا استدلال صحيح، لكن إذا قال: (محمد علي يعمل في المستشفى، والأطباء يعملون في المستشفى، إذن محمد علي طبيب)، فهذا استدلال يجري على نسق الاستدلال الأول؛ فيبدو صحيحًا مثله، لكن في الحقيقة هو خاطئ؛ لأن المستشفى يعمل فيها غير الأطباء، فليس كل من يعمل في المستشفى طبيبًا.

ب- لا تتبين حقيقة الحجاج المغالط- في كثير من الأحيان- إلا بالفحص الدقيق؛ لكونه يعتمد على التمويه، والتعتيم، والإقناع السيكولوجي، ويتخفى وراء الغموض اللغوي، ويتستر بالإثارة العاطفية والانفعالية.

ومن الأمثلة الطريفة على ذلك: أن زوجًا سأل زوجته: من كان الأفضل في سباق اليوم: ابننا أم ابن الجيران؟

فقالت الأم: ابننا كان الأفضل؛ لأنه حصل على المركز الثاني، وحصل ابن الجيران على المركز قبل الأخير.

وهذا الكلام من الأم يبدو مقنعًا صحيحًا، ولكنه في الحقيقة ليس كذلك؛ لأنها اعتمدت على التضليل والتمويه، والتعتيم، ولم تخبر الزوج بأن السباق كان بين ابنها وابن الجيران فقط، ولو علم الزوج ذلك، لعلم أن المركز الثاني الذي حصل عليه ابنه، هو المركز الأخير، وأن المركز قبل الأخير الذي حصل عليه ابن الجيران هو المركز الأول، وهو ما يعني: أن ابن الجيران أفضل من ابنه، لكن الأم مَوَّهت عليه، وتلاعبت بالكلام، واعتمدت على الإثارة العاطفية والانفعالية.

ج- يعد الحجاج المغالط خرقًا لقواعد الحوار والتواصل؛ لأنه ينحرف عن الأساليب المنطقية والمسلّمات المشتركة بين الطّرفين، ليرتمي في أحضان المشاحنة، والعنف، والمغالطة، فينقلب الحجاج بذلك كلّه إلى عنف يمارس بطرق شتّى، وخاصّة الوسائل اللّغوية.[18].

---

[10] رشيد القاضي، الحجاج والمغالطة من الحوار في العقل إلى العقل في الحوار، مكتبه الأدب المغربي، دار الكتاب الجديد المتحدة، بيروت، لبنان الطبعة الأولى 2010م، ص6

[11] علاء محمود، إفلات التخلف من قبضتنا: قراءة نقدية للواقع ومحاولة للشروع، بلاد النهرين، ص 215.

[12] عادل مصطفى، المغالطات المنطقية فصول في المنطق غير الصوري، المجلس الأعلى للثقافة، القاهرة، مصر، الطبعة الأولى، 2007م، ص 12.

[13] ينظر: عصام زكريا جميل، مقاربة المنطق غير الصوري للتفكير الناقد وتطبيقاتها في فلسفة التعليم عند "ماثيو ليبمان"، مجلة لوجوس، العدد العاشر، 2016م، ص 55.

[14] ينظر: عادل مصطفى، المغالطات المنطقية فصول في المنطق غير الصوري، ص 12

[15] ينظر: السابق، ص 13

[16] حافظ إسماعيل علوي ، و محمد أسيداه ، اللسانيات والحجاج: الحجاج المغالط نحو مقاربة لسانية وظيفية، ضمن كتاب الحجاج مفهومه ومجالاته، عالم الكتب الحديث، إربد، الأردن،2010م، ص272.

[17] ينظر: فطمة يحي، إستراتيجية المغالطة في التراث الأدبي العربي، منشورات مخبر تحليل الخطاب، جامعة مولود معمري تيزي وزو – الجزائر، 2016م، ص8.

[18] ينظر: عادل مصطفى، المغالطات المنطقية فصول في المنطق غير الصوري، ص18، وغالم عبد الصمد، الحجاج المغالط في النقد المغاربي المعاصر _ محمد العمري أنموذجا، مجلة (لغة- كلام)، مخبر اللغة والتواصل- المركز الجامعي بغليزان،الجزائر، المجلد 6، العدد 3، 2020م، ص406، و البشير عزوزي، الحجاج المغالط

د- يعد الحجاج المغالط منطقًا معكوسًا؛ لأن المنطق السليم ينطلق من المقدمات ثم يرتّب عليها النتائج، لكن المحاجج في الحجاج المغالط يفعل عكس ذلك، فهو ينطلق من النتائج والغايات، ثم يرتّب لها المقدمات اللازمة[19].

5- إستراتيجيات الحجاج المغالط وتأثيراتها في العلاقة بين الشرق والغرب:

يستعمل الحجاج المغالط إستراتيجيات كثيرة، يمكن التمثيل لبعضها، وبيان تأثيراتها في العلاقة بين الشرق والغرب، على النحو الآتي:

مغالطة المنشأ:

مغالطة المنشأ تعني: تقييم الحجة بناء على مصدرها والقائل بها بصرف النظر عن الحجة نفسها ومدى قوتها أو تهافتها[20]، ولهذه المغالطة أصداء كثيرة في علاقة الشرق بالغرب، فالمتعصب ضد الغرب، يرد الفكرة لمجرد كون قائلها غربي، والمتعصب ضد الشرق ، يرد الفكرة لمجرد كونها صادرة عن شرقي، والمفتون بالغرب يرى أن حجته يجب أن تحظى بالقبول بمجرد أن يقول: قال رولان بارث، أو جاك دريدا، أو بيرتراند راسل، أو غيرهم من مشاهير مفكري الغرب وفلاسفتهم.

وهذا كله غير سديد؛ لأن "الحجة إنما تنهض على أرجلها الخاصة، وتستند إلى معايير صدقها، وتقف بمعزل عن أصلها، ولا تستقي منه قوة ولا ضعفًا"[21].

مغالطة القسمة الثنائية الزائفة:

يقعُ المرء في مغالطة القسمة الثنائية الزائفة "عندما يبني حجتَه على افتراضِ أن هناك خيارين فقط أو نتيجتين ممكنتين لا أكثر"[22].

وتشيع هذه المغالطة في الحوارات بشكل عام، ولعلها أكثر المغالطات التي تفرق بين الغرب والشرق، وتحول دون تقاربهما؛ انطلاقًا من مبدأ من ليس معي فهو ضدي، وليس هناك فريق ثالث.

فالتشبث بالثنائيات الزائفة يعد معوقًا من المعوقات الأساسية لتنمية الفكر؛ لأنها تضعه بين طرفين متناقضين، وتُعميه عن المناطق الرمادية التي تصل الأبيض بالأسود[23]؛ ومن ثم يصبح الفكر عاجزًا عن تناول القضايا الخلافية، وإدراك وشائج الصلة بين الأشياء التي تبدو في الظاهر متناقضة أو متباعدة[24].

ونجاح التقارب بين الشرق والغرب بحاجة إلى التخلص من قبضة هذه الثنائيات؛ وليس هذا فحسب، بل نجاح التفكير بشكل عام مرهون بالتخلص من قبضة هذه الثنائيات؛ ولذلك تسعى أقسام الفلسفة في مختلف الجامعات حاليًا إلى تطوير دراسة المنطق فيها، والانتقال من المنطق التقليدي ثنائي القيم، الذي ينص على أن القضية إما صادقة وإما كاذبة- أي: إما أبيض أو أسود- إلى المنطق غير التقليدي الذي يقر بأن هناك في الحقيقة منطقة رمادية بين الأبيض والأسود، وهو ما يعني: أن منطق القضايا ليس ثنائي الصدق، بل هو متعدد الصدق، وهذا المنطق غير التقليدي ينقسم إلى مجموعتين:

المجموعة الأولى تعد توسيعًا للمنطق التقليدي، وتشمل: منطق الجهة، ومنطق الزمن، ومنطق الأخلاق، ومنطق المعرفة، ومنطق الاعتقاد، ومنطق الاستلزام.

والمجموعة الثانية تعد بديلًا للمنطق التقليدي ثنائي القيم، وتشمل المنطق الحدسي، والمنطق المتعدد القيم، والمنطق المرن أو الضبابي[25].

وهذا المنطق غير التقليدي جدير بأن يحل محل المنطق التقليدي "الذي لا يعبر عن واقع التفكير الإنساني؛ الذي يتعامل مع قضايا متعددة القيم، ويعتمد صدقها على سياقاتها، أو ما تسمى: العوالم الممكنة؛ فالقضية لا تكون صادقة أو كاذبة بدون ذكر العالم، إن القضية تكون صادقة في عالم معين، وكاذبة في عالم معين"[26].

مغالطة الانحياز التأكيدي:

يقعُ المرء في هذه المغالطة عندما يكون لديه أفكار معينة يؤمن بها، ويحكم من خلالها على الآخرين، وهي مغالطة من أخطر المغالطات؛ ولهذا يقول "رولف دوبلي": "إن الانحياز التأكيدي هو الأب لكل أخطاء التفكير، إنه الاتجاه نحو تفسير المعلومات الجديدة بما يجعلها تتوافق مع النظريات التي نعرفها، ونظرتنا للعالَم، وقناعاتنا "[27].

ولهذه المغالطة أصداء بارزة في علاقة الشرق بالغرب لا سيما فيما يتعلق بالدور الحضاري للشرق، وتاريخه الفكري والفلسفي، حيث وقع كثير من الكتاب الغربيين في هذه المغالطة، فحكموا على الشرق حضاريًّا وفكريًّا وفلسفيًّا من قناعاتهم بتميز الغرب على الشرق، فادعوا أن الحضارة كلها غربية، وأن الفلسفة كلها غربية، والمنطق كله غربي، وأنكروا دور الشرق في هذا كله.

ووقع أصحاب هذه المغالطة في إشكاليات منهجية كثيرة، ابتعدت بهم كل البعد عن الموضوعية في دراسة التاريخ الحضاري والفكري والفلسفي، فانطلق بعضهم من نظرية المركزية الأوربية التي ترى أن أوربا هي مركز التاريخ والحضارة، ورائدة العلم والفلسفة قديمًا وحديثًا، وانطلق آخرون من النظرية العرقية التي تفسر الظواهر الفكرية والفلسفية في الحضارة بناء على موقف عنصري بحت ينحاز للجنس الآري، ويراه أعلى من الجنس السامي، وانطلق فريق ثالث من المنظور اليوناني للفلسفة الذي يرى أن نشأة الفلسفة يونانية غربية ، وأن دور الشرق لا يعدو أن يكون مجرد نقل لهذه الفلسفة ونقلها إلى أوربا مرة ثانية، وبهذا ينفون الإبداع عن فلسفة الشرق، ويدعون تبعيتها للغرب[28].

وقد كان الدافع وراء سلوك الغربيين لهذه المسالك هو اعتزازهم بأنفسهم وأصولهم الحضارية، ونظرتهم غير الموضوعية إلى

في شعر المتنبّي مقاربة حجاجيّة لآليات المغالطة في الكافوريات، حوليات الآداب واللغات، كلية الآداب واللغات، جامعة محمد بوضياف، المسيلة، الجزائر، مجلد 5، عدد 10، فيفري 2018م، ص330.

[19] ينظر: يوسف بن زحاف ، المغالطات الحجاجية، ص49، 50.

[20] ينظر: أحمد دعدوش، المغالطات المنطقية في وسائل الإعلام، ص28.

[21] ينظر: عادل مصطفى، المغالطات المنطقية فصول في المنطق غير الصوري، ص42.

[22] السابق، ص129.

[23] محمد علي عبد الواحد عوض، الثقافة البصرية وأثرها في الشعر العربي المعاصر، رسالة دكتوراه، كلية دار العلوم، جامعة القاهرة، 2019هـ، ص86.

[24] نبيل علي: الثقافة العربية وعصر المعلومات، عالم المعرفة، الكويت، العدد (184)، أبريل، 1994، ص310.

[25] ينظر: أسعد الجنابي، المنطق غير التقليدي وأهمية تدريسه في أقسام الفلسفة، مجلة مقدمات، مخبر الفلسفة وتاريخها، جامعة وهران2، الجزائر، العدد الثاني، مارس 2017م، ص95، 96.

[26] السابق، ص 96.

[27] رولف دوبلي، فن التفكير الواضح، ترجمة نيرمين الشرقاوي، مؤسسة هنداوي للتعليم والثقافة، القاهرة، الطبعة الأولى، 2017م، ص

[28] ينظر: إبراهيم العاتي، إشكالية المنهج في دراسة الفلسفة الإسلامية، دار الهادي، بيروت، لبنان، الطبعة الأولى، 1424هـ - 2003م، ص ص 10- 15.

الشرق؛ فجعلوا الفلسفة وقفًا على العبقرية الغربية[29]، وقد نسي هؤلاء أو تجاهلوا أنه لا توجد حضارة تبدأ من الصفر، وأن القول بأن الفلسفة اليونانية نقطة انطلاق الفكر الإنساني، وأم لجميع الحضارات والفلسفات يتصادم مع الحقائق التاريخية التي كشفت عن أسبقية بعض حضارات الشرق وفضلها على اليونان[30].

وحتى لا نقع نحن في مغالطة التعميم لا بد أن نشير إلى أن بعض الغربيين قد تحلوا بالموضوعية العلمية وروح الإنصاف، ولم يقعوا في مغالطة الانحياز التأكيدي التي وقع فيها غيرهم، ومن ثم أقروا بفضل الشرق الحضاري والفكري والفلسفي، وشهدوا بأن الفلسفة الشرقية كانت إضافة وإبداع لا مجرد محاكاة وتقليد، وأن الشرق كان له دوره الإيجابي الفعال في بناء الحضارة الإنسانية، ومن المصنفات المهمة التي تؤكد ذلك- على سبيل المثال لا الحصر- الكتاب الضخم ل"ول ديورانت" بعنوان: قصة الحضارة، والكتاب الشهير للمستشرقة "زيغريد هونكه" بعنوان: شمس العرب تسطع على الشرق، وكتاب "جون إم هوبسون"، بعنوان: الجذور الشرقية للحضارة الغربية، وكتاب الدبلوماسي الأمريكي السابق في الشرق الأوسط "مايكل هاميلتون مورجان"، بعنوان: تاريخ ضائع التراث الخالد لعلماء الإسلام ومفكريه وفنانيه، وغوستاف لوبون في كتابه: حضارة العرب.

الخاتمة:

في نهاية المطاف يمكن إجمال النتائج الأساسية للبحث فيما يلي:

- للمغالطات المنطقية آثار سلبية وخيمة تعصف بالقيم اللازمة للحوار البناء، وتتسبب في مشكلات منهجية تزيد من الهوة الفاصلة بين الشرق والغرب.

- ليس هناك حضارة تبدأ من الصفر، والأصل في بناء الحضارات ليس الانفراد، بل المشاركة في بناء العالم وتعميره بالفكر والعلم والعمل، ومن المتعذر أن يكون البناء الحضاري محصورًا في الشرق وحده أو في الغرب وحده، وإنما كان لكل منهما دوره في تشييد صرح الحضارات عبر التاريخ.

- التأثير والتأثر بين الشرق والغرب حقيقة ثابتة، لا يمكن إنكارها، فتأثرَ هؤلاء بأولئك كما تأثر أولئك بهؤلاء، وليس في هذا ما يعيب أحد الفريقين، بل هو دليل على الحيوية والتفاعل البنَّاء، ووفقًا لهذا التصور تكون العلاقة بين حضارة الشرق و حضارة الغرب علاقة تكاملية لا تصادمية.

المراجع:

- رشيد القاضي، الحجاج والمغالطة من الحوار في العقل إلى العقل في الحوار، مكتبه الأدب المغربي، دار الكتاب الجديد المتحدة، بيروت، لبنان الطبعة الأولى 2010م.
- علاء محمود، إفلات التخلف من قبضتنا: قراءة نقدية للواقع ومحاولة للشروع، بلاد النهرين.
- عادل مصطفى، المغالطات المنطقية فصول في المنطق غير الصوري، المجلس الأعلى للثقافة، القاهرة، مصر، الطبعة الأولى، 2007م.
- عصام زكريا جميل، مقاربة المنطق غير الصوري للتفكير الناقد وتطبيقاتها في فلسفة التعليم عند "ماثيو ليبمان"، مجلة لوجوس، العدد العاشر، 2016م.
- حافظ إسماعيل علوي ، ومحمد أسيداه ، اللسانيات والحجاج: الحجاج المغالط نحو مقاربة لسانية وظيفية، ضمن كتاب الحجاج مفهومه ومجالاته، عالم الكتب الحديث، إربد، الأردن،2010م.
- فاطمة يحيى، إستراتيجية المغالطة في التراث الأدبي العربي، منشورات مخبر تحليل الخطاب، جامعة مولود معمري تيزي وزو – الجزائر، 2016م.
- غالم عبد الصمد، الحجاج المغالط في النقد المغاربي المعاصر- محمد العمري أنموذجا، مجلة (لغة- كلام)، مخبر اللغة والتواصل- المركز الجامعي بغليزان،الجزائر، المجلد 6، العدد 3، 2020م.
- البشير عزوزي، الحجاج المغالط في شعر المتنبّي مقاربة حجاجيّة لآليات المغالطة في الكافوريات، حوليات الآداب واللغات، كلية الآداب واللغات، جامعة محمد بوضياف، المسيلة، الجزائر، مجلد 5، عدد 10، فيفري 2018م.
- محمد علي عبد الواحد عوض، الثقافة البصرية وأثرها في الشعر العربي المعاصر، رسالة دكتوراه، كلية دار العلوم، جامعة القاهرة، 2019هـ.
- نبيل علي: الثقافة العربية وعصر المعلومات، عالم المعرفة، الكويت، العدد (184)، أبريل، 1994.
- أسعد الجنابي، المنطق غير التقليدي وأهمية تدريسه في أقسام الفلسفة، مجلة مقدمات، مخبر الفلسفة وتاريخها، جامعة وهران2، الجزائر، العدد الثاني، مارس 2017م.
- رولف دوبلي، فن التفكير الواضح، ترجمة نيرمين الشرقاوي، مؤسسة هنداوي للتعليم والثقافة، القاهرة، الطبعة الأولى، 2017م.
- إبراهيم العاتي، إشكالية المنهج في دراسة الفلسفة الإسلامية، دار الهادي، بيروت، لبنان، الطبعة الأولى، 1424هـ - 2003م.
- سعيد بن أحمد الأفندي الغامدي، الفكر الفلسفي في ضوء الإسلام، خوارزم العلمية للنشر والتوزيع، جدة، المملكة العربية السعودية، الطبعة الثانية، 1433هـ - 2012م.
- علي بن إبراهيم النملة، مجالات التأثر والتأثير بين الثقافات المثاقفة بين شرق وغرب، الرياض، الطبعة الأولى 1431هـ - 2010م.

АЛ - МОТРУДИЙ ТАЪЛИМОТИДА ШАХС, ЖАМИЯТ, ИЖТИМОИЙ ЖАРАЁНЛАРДАГИ ОҚИЛОНА МЕЪЁР ВА ИСЛОМНИ АНГЛАШ МУАММОЛАРИ

Саломова Ҳакима Юсуповна

Бухоро давлат университети “Ислом тарихи ва манбашунослиги.

[29] ينظر: سعيد بن أحمد الأفندي الغامدي،الفكر الفلسفي في ضوء الإسلام، خوارزم العلمية للنشر والتوزيع، جدة، المملكة العربية السعودية، الطبعة الثانية، 1433هـ - 2012م، ص 53- 53.

[30] ينظر: علي بن إبراهيم النملة،مجالات التأثر والتأثير بين الثقافات المثاقفة بين شرق وغرب، الرياض، الطبعة الأولى 1431هـ - 2010م، ص21.

Фалсафа” кафедраси профессори,
фалсафа фанлари доктори
h.y.salomova@ buxdu.uz (orcid 0009-0003-5061-8669)

Ал-Мотрудий (870-944 йиллар) - ҳужжат-ул-ислом ва шайхулислом, илм ул-ҳуда ва имом ал-мутакаллимин (ҳидоят йўли имоми ва мутафаккирлар номи) ва имоми аҳли сунна Абу Мансур Муҳаммад ибн Маҳмуд ла-Ҳанафий ал-Мотрудий ас-Самарқандий тахминан 870 йилда[31] Самарқанд туманидаги Мотурид қишлоғида (яъни, ҳозирги Жомбой туманида) туғилди. Абу Мансур Муҳаммад ибн Маҳмуд ла-Ҳанафий ал-Мотрудий ас-Самарқандий – буюк имом, фиқҳ олими, калом илмининг мотуридийлик оқими асосчиси.

Илк билимларни ўз қишлоғида, сўнг эса Самарқанддаги ал-Айозий мадрасасида ўқиб ўргандилар, маҳаллий ҳанафий фақиҳларда таълим олди кейинроқ эса ўзи фиқҳ ва калом илмларидан дарс бера бошладилар.

Ўз давридаёқ Ал-Мотрудий:

1. “Имому-л-ҳудо” (“Рушди ҳидоятга бошловчи имом”);
2. “Қудват аҳли – с – сунна ва –л- ихтидо” (“Суннат ва ҳидоят” аҳлига ибрат зот”);
3. “Рофиъ аълом аҳли – с – сунна ва – л – жамоа” (“Аҳли сунна вал жамоанинг байроғини баланд кўтарувчиси”);
4. “Қолиъ азолийу-л-фитна ва-л-бидъат” (“Хурофот ва бидъатга ботган уйдирмаларни илдизи билан қўпорувчиси”);
5. “Имому - л-мутакаллимийн” (“Барча мутакаллимларнинг имоми”);
6. “Мусаҳҳиҳу ақоиди–л–муслимийн” (“Барча мусулмонлар ақидаларининг тузатгувчиси”);
7. “Шайх” ;
8. “Имом” каби юксак лақабларга сазовор бўлган аллома сифатида машҳур бўлган.

Мовароуннаҳр жамоатчилик фикри тарихини ўрганишда Абу-Мансур ал-Мотрудийнинг ўрни беқиёсдир.

Исломнинг илоҳиёт фалсафаси – Калом – илм – ул – ақоидга, суннийлик асосидаги ислом динида катта йўналишни ташкил этувчи Мотрудия мактабининг асосчиси Абу Мансур ал-Мотрудий асарларида нафақат диншунослик балки, жамият, жамоа, ижтимоий жараёнлар ва хусусан шахс ҳақидаги таълимот сифатида ёндашиш, уларни Мовароуннаҳр халқлари ҳаёт тарзи, менталитетига мувофиқ келувчи, уларни ғоявий, эътиқодий якдилликка ундовчи яхлит илмий социологик концепция сифатида баҳолаш ва ҳар томонлама ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Ал-Мотруддий қарашларини оқилона меъёр, инсон шаъни, мавқеига мувофиқ келувчи назариялар, деб айтиш мумкин.

Ал-Мотрудийнинг *муросавий мувозанат концепциясини,* исломни англаш жараёнидаги ижобий жиҳатлар йиғиндисигина эмас, балки Мовароуннаҳрдаги реал ижтимоий-сиёсий муҳит, халқ турмуш тарзи, менталитети, бой маданий тарихий тажрибаси билан бойитилган инсоний ёндашувлар синтези, деб баҳолаш мақсадга мувофиқдир. Ал-Мотрудий жамоа ва жамиятнинг воқелик моҳиятини рамзларда талқин этишга диққатини қаратди. Инсоннинг интеллектуал камолоти, шартлилик, рамзларга кўчиш даражасига, ўзликни не чоғли мавҳумлаштиришга боғлиқликни, бу эса ўз навбатида моҳиятни шунчалар тўғри англаш имконини беришни асослаб беради. Ал-Мотуридийнинг асарларини сони ўн бештага етиб қолади. Аммо баъзи асарларининг ўзи таркиб сифатида яна бир қанча асарларни тўплаб ўз ичига олган. Ал – Мотуридий жабарийларнинг инсонни ҳамма амаллари олдиндан унинг тақдирига ёзиб қўйилган, шу боис у ўзи қилаётган ишига масъул эмас, деган нуқтаи назарини танқид қилди.Иккинчидан, Аллоҳ инсон фаолиятлари ва амалларининг ҳимоячиси эмас, деган назарияни ҳам танқид қилди. Инсонда танлаш имконияти бор. Инсон давлат олдида масъул.

Ал-Мотрудий асарларидан намуналар

№	Асарларининг номи
1.	“Китаб-ут-Тавҳид” (“Худонинг ягоналиги ҳақида китоб”)
2.	“Китаб ул-Мақомат” (“Мақолалар китоби”)
3.	“Китаб Тавилот ал-Қурон” (“Қуръон тафсири ҳақида китоб”)ёки “Таъвилот ахл ас-сунна”.
4.	“Маҳази аш-шариъат” (“Шариат асослари сараси)
5.	“Китаб ал – жадал” (“Диалектика ҳақида китоб”)
6.	“Китаб ла-усул” (Диний таълим усули китоби)

[31] Баъзи илмий манбаларда Мотуридийнинг туғилган йилини 853 йил деб ёзишади.

7.	“Китаб ради-л-аваил-л-Адилла-ли-л-Каъби”
8.	“Шарҳ “Фиқҳи Акбари аввал-вас-с-саъний”
9.	“Ақида”
10.	“Китоб радд ала – л – қаромита” (“Қармиталарга раддия”)
11.	“Китоб баён ваҳму-л-мўътазила” (“Мўътазилийлар ёлғонларининг баёни”
12.	“Китоб радд усулу-л-хамса ли Абу Муҳаммад Боҳилий” (“Абу Муҳаммад Боҳилийга беш раддия қўлланмаси”)
13.	“Маъхазу – ш- шароиъи фи усули – л – фиқҳ” (“Усулу – л- фиқҳдаги манбалар”)
14.	“Шарх фикхи акбар ул-аввал ва – с- саний”[32]
15.	“Акидаи Абу Мансур”[33]
16.	“Шарх китоб ул-ибна ан усул ад-дияна”[34]

Ал-Мотуридий асарларини моҳиятига кўра уч гуруҳга ажратиш мумкин.

Ал-Мотуридий асарлари

Тафсир	**Каломилми**	**Усул ал-фиқҳ**
“Китаб Таъвилот ал-Қуръон” **(“Қуръон тафсири ҳақида китоб”;** Унинг узвий давоми бўлган **“Иршод ал-мубтадийн фий тажвиди Каломи раббул-оламин” (“Қуръон ўқишга киришганлар учун қўлланма”)** китоби ҳам бор.	“Китаб-**ут**-Тавҳид” **(“Худонинг ягоналиги ҳақида китоб”) ёки (**“Яккахудолик ҳақидаги китоб”) деб ҳам таржима қилинган. “Мақолот”	“Маъҳаз аш-шариъа”; “Ал-Жадал”; (Бу икки китоб бизгача етиб келмаган)

“Китоб ат-тавҳид” Ал-Мотуридийнинг калом илмига бағишланган асари бўлиб, унда исломий гуруҳлар асосан Муътазила қарашлари зикр этилган каломга оид дастлабки манба ҳисобланади. Мотуридий ислом оламида таълимоти кенг тарқалган калом мактабларидан бирига асос солган мутафаккир – олим сифатида исломий қарашларни тарқатишда катта ўрин тутади.

Ал-Мотуридий **“Китаб-ут-Тавҳид”** асари (“Яккахудолик ҳақидаги китоб” ёхуд “Худонинг ягоналиги ҳақида китоб”деб таржима қилинган-С.Ҳ.)

Билиш назарияси баён қилинган мусулмон илоҳиётининг биринчи асари саналади. Китобнинг калом илми таърифи берилган муқаддимасида билимнинг уч манбаи:

1. Ҳиссий(сезги) аъзолари воситаси орқали олинадиган билим;
2. Нақл-ривоятлар воситаси орқали эришиладиган билим;
3. Ақл-идрок воситасида олинадиган билимлар ҳақида фикр билдиради.

Ал-Мотуридий **“Китаб-ут-Тавҳид”** асарида шундай ёзади:”...Инсон ўз ҳатти-ҳаракатларида соҳиб ихтиёрдир, хайр ва шаррни (яхшилик ва ёмонликни) фарқловчи ақлга эга. Инсон ўз ақлига таяниб ва ўз иродасига кўра хайрли ёки шарр (ёмон) ишларни қилишга рағбат кўрсатади ва демак, ана шунинг учун у Охиратда ё савоб (мукофот), ё ақоб (жазо, бўлади... Бизнинг Таъоло тўғрисидаги билимларимиз аршу-аълоданми ёки ақлданми? – деб берилган саволга Мотуридий “Ақлдан” деб жавоб берган.

Юқоридагилардан шундай ички хулосага келинади:

I. Ал-Мотуридий соф дин доирасидан чиқмаган ҳолда ақл-идрокни улуғлайди ва мантиқан асосланган билимнинг аҳамиятини таъкидлайди.

Мотуридийликнинг кенг ёйилишига сабаб унинг “олтин оралиқ” яъни мўътадиллик йўлини тутгани, ақидавий масалаларда Қуръон, ҳадис ва ақлу-идрок, мантиқ ҳамда ҳақиқатга энг яқин тургани сабаб бўлди.

Муътазилийлар билишда фақат ақлга суяниш зарур десалар, Мотуридий тарафдорлари ақл билан нақлни қўшиб олиб бориш жуда фойдали, зарур деб гносеология таълимотини бойитдилар.

[32] Каранг.: Фан ва турмуш//1997.№6.12-бет.
[33] Каранг.: Фан ва турмуш//1997.№6.12-бет.
[34] Каранг.: Фан ва турмуш//1997.№6.12-бет.

Уларнинг яна бир ютуқ томонларидан бири шунда эдики, ҳар бир инсоннинг тақдирим Аллоҳ томонидан белгиланиб қўйилганига қарамай, у ўз ҳатти-ҳаракатлари учун жавобгардир, деб билишди. Бундан иккинчи хулоса келиб чиқади:

II. Инсон имтиҳонлар учун яратилган. Инсонга синовлардан ўтиш учун туғри йўл топиш учун кенг имкониятлар бериб қўйилган. Инсон ўз ҳатти-ҳаракатларида ихтиёрлидир.

Бошқача иборалар билан айтганда Ал-Мотуридий ўз давридаёқ Мовароуннаҳрда жамоатчилик фикри шаклланишининг ўзига хослигини инобатга олиб, умумий фикрга кишиларни онгли тарзда, ихтиёрий равишда бирлашишга даъват этган – исломни янада инсон манфаатларига яқинлаштиришга, инсондаги ихтиёрий танлаш жамиятга қарши йўналтирмаслиги, шахс-инсон давлат олдида масъул бўлгани каби, давлат ҳам шахс-инсон олдида масъул бўлишини назарий асослади. Биз бу ерда инсон манфаатларига диалектик ёндашувни ҳамда якка инсон билан давлат, жамият манфаатларининг уйғунликларини ҳам кўра олдик. Мотуридий жамиятда маънавий тўлақонли соғлом ҳаётни таъминлаш омилларини очиб берганини кўрдик.

Демокрит (милоддан авв. 460-370) инсоннинг барча аҳмоқона ҳатти-ҳаракати илмсизликдан деб билади. Донолик учта ҳосил олиб келади, дейди у:

1. Яхши фикрлаш;
2. Яхши сўзлаш;
3. Яхши ҳаракат қилишдир. Биринчиси руҳий тетикликни таъминлайди, нарса тўғрисида тўғри ҳукм чиқаришдир. Иккинчиси самимийлик, ҳаққонийликдан иборат. Учинчиси донишмандлик бўлиб, у амалий эзгуликни ҳосил қилади. Кишилар ўз эҳтиёжларини мўътадил даражада сақлашлари маъқул. Меъёр дейди Демокрит, эзгу ва бахтли ҳаёт учун зарурдир. Барча гўзаллик ўртачаликдадир. Ҳамма нарсанинг олий мақоми ўртачаликдадир. Ақл тартибнинг мезонини ташкил этади. Меъёрдан ортиқ лаззатга берилган, чегарани билмаган кишиларни Демокрит аҳмоқ ва тентак билиб, улар ўз кулфатларига ўзлари айбдор бўлишлари мумкин. Демокрит фикрлари Абу Мансур Мотурудий ва аш-Шаҳристонийларнинг асарларидан ўрин олган. Зеро, илк феодализм даврида Демокртининг илмий ва фалсафий ғояси араб тили ҳукмронлик қилган давлатларда катта қизиқиш уйғотган бўлган.

III.Жамиятда рўй берадиган ижтимоий воқеликка эркин ёндашув ва ихтиёрийлик назариясини жамият доирасида зўрлик, зўравонлик ҳодисалари билан мувофиқлаша олмаслик ғоясини ёритди. Унинг

ижтимоий воқеликка эркин ёндашув ва ихтиёрийлик назариясини жамият доирасида зўрлик, зўравонлик ҳодисалари билан мувофиқлаша олмаслик ғоясини Абу Райҳон Беруний давом эттирди. Берунийнинг “одамларнинг кучсизлиги ҳам ўзидан заиф бўлган бировларга эгалик ва раислик қилишдан холи эмас”[35] - деган нуқтаи назари Абу Мансур ал-Мотуридийнинг инсон озодлиги, Аллоҳ олдида ўз тақдирини яратишда эркинлиги ғоясининг узвий ва мантиқий давомидир;

IV. Бизнинг фикримизча, Мотуридий манбаларидаги энг катта ютуқ, у борлиқда амал қиладиган олтин қонун – меъёр –борлиқнинг олтин қонуни – “кўра олганидир”. “Тангри белгилаб берган ҳаддан ошмаслик”, Қуръони Каримни тўғри тушунишга инсониятни даъват этади.

Мотуридийлар: “Мен ҳаққ аст рост мўминман!” дейишган бўлсалар, Ал-Ашъарий издошлари: “Мен – иншо Оллоҳ, яъни худо хоҳласа мўминман!” дейишган. Бу борада Мотуридийлар эътиқодига кўра, “худо хоҳласа” деган иборада Оллоҳ таоло қудрати, илми ва иродасига шубҳа туғилиши мумкинки, бу залолатнинг бошидир. Мотуридий айтганлар:”Бизнинг асл қоида имонда истисно қилмасликдир. Зероки, тўлиқ имонни маъноси истисно қилинса дуруст бўлмайди. Абу Муъин ан-Насафий айтади: имон тасдиқнинг исмидир. Тасдиқ эса ҳади белгиланган ҳақиқатдир. Бу ҳаднинг бор экан, шунинг ўзи билан мўмин ҳисобланади. Масалан, ўтириш, уларнинг ҳақиқати унинг маъноси равшан.[36] Бундан билиниб турибдики, тасдиқ топилса, имон ҳам топилади. “Мен Иншоаллоҳ мўминман”. – деган одамнинг гапи худди, мен Иншоаллоҳ ўтираман, деган гапга ўхшайди. Бизнинг қарашларимиз тўғрилигига далил сифатида Аллоҳ таолонинг қуйидаги оятларини келтирамиз: “..пайғамбар ўзига парвардигоридан нозил қилинган нарсага иймон келтирди ва мўминлар (ҳам имон келтирдилар)[37]. Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, Ал-Мотуридий Қуръони Карим оятлари моҳиятини чуқур, тўлиқ ва тўғри ўзлаштириб олиб, бу борада фикрлар юритаётган ислом алломаларининг асарларини чуқур мушоҳада этиб, мантиқий хулосалар чиқара олган. Мотуридий Абул Муъин ан-Насафийнинг “Баҳрул калом” асаридан ўринли иқтибослар келтира олган: “Ҳужжатимиз шуки истисно қилиш ул озод қилишда, никоҳда, баяът қилишда,

[35] БЕРУНИЙ А.Р. ТАНЛАНГАН АСАРЛАР, 1-ТОМ.51-53 БЕТЛАР.

[36] Абул Муъин ан-Насафий. Баҳрул калом. – Ар –Риёд. Визарат аш-шуун ал-исламия вал – авқоф. 2000.

[37] Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири. Нашрга тайёрловчи ва таржимон Шайх Абдулазиз Мансур. Тошкент. Тошкент ислом университети. 2007. 34-35 бетлар.

шунингдек иймонда ҳам ҳадни бузади. Биз ижмоъ қилган нарса шуки, кимки иймонни истисно қилса кофир бўлади, чунки у иймонда шубҳа қилган бўлади."[38]

Шамс Табризий фикрича "Қуръони Карим" ўқишни тўрт хили мавжуд. Ҳазрати Шамс Табрезий ёзадилар: "Қуръони Карим тўрт савияда ўқилиши мумкин:

1. Зоҳирий маънодир.
2. Ботиний маънодир.
3. Ботинийнинг ботинийсидир.
4. Бу савия шу даражада чуқурки, уни таърифлашга калималар кифоя қилмайди.

....Роббим бизларга ана ўша савияларда Каломи муборагини ўқишни насиб этсин!" (ишқнинг қирқ олтин қоидасидан

3-қоида).

Қуръони Карим – Оллоҳ каломи бўлган муқаддас китоб йигирма уч йил давомида нозил қилинган. Ҳеч қачон инсон бир ўқишда унинг тўла мазмунини ўқиб англай олмайди. Сиз 23 йилдан нозил қилинган китобни асло юзаки, тафаккурга шўнғимай ўқий олишингиз мумкин эмас. Бутун фикрларингизни бир нуқтага жамлаб, уни тоза ва сокин руҳингизда ўқишни бошланг.

Қуръон Каримни ўқиган инсоннинг қалби мулойим бўлади.

Қуръони Каримни ўқиган инсон тупроқ каби камтар бўлади. Инсонни асло хафа қилмайди. Қалбида кибр, нафс, кўра олмаслик, ёвузликдан асар ҳам бўлмайди.

"Туркиянинг Усмонийлар даврида Қуръон ўқишдан олдин, иккита билим мажбурий бўлган:

Биринчиси, араб тилини мукаммал билиш;

Иккинчиси, Румийнинг Маснавий китобини билиш.

Шу икки билимни эгаллаб кейин Қуръон ўрганишни бошлаганлар.

Румийни Маснавий китобини билмас экансиз, Қуръонни ҳам билмайсиз. Қуръоннинг ботинийсини фақат Маснавийни билган билади. Маснавийни билмас экансиз, динни ҳам, Қуръонни ҳам Аллоҳни билмай ўтиб кетаверасиз. Маснавий Сизни Маънавий қилади". , деб ёзади Парук Пило.

Жалолиддин Румий ҳам Қуръонни ўқиб-ўрганиш осон иш эмаслигини ва уни жуда тўғри тушуниш муҳимлигини ўз вақтидаёқ сезган.Шу сабабли ҳам бундай иборага эътиборни қаратган:

"Қуръонга кўзинг билан боқсанг, ёзувни кўрасан кўрасан.
Ақлинг билан қарасанг, илмни кўрасан.
Қалбинг билан боқсанг, ишқни кўрасан.
Бутун руҳинг билан боқсанг,
Раббингни кўрасан".

Ал-Мотуридий урғу бераётган "ҳадд" Жалолиддин Румий ҳамда Шамс Табризий назаридан ҳам асло четда қолмаган. Жалолиддин Румий ёзадилар: "Минг йил ўқисаму, мендан «нимани билдинг», деб сўрасалар, «ҳаддимни билдим» дейман". Ёхуд Шамс Табризий: "Раббим! Барчамизга ҳаддимизни билиб мулкингда одоб билан яшамоғимизни насиб айла!". Зеро бутун борлиқ асосида меъёр туради. Меъёр – борлиқнинг олтин қоидасидир.

Ҳар бир инсон меъёрни, ҳадни билишда жуда қийналади. Бошқа жойда нафс меъёрининг қимматини жуда ўринли ифодалаб Жалолиддин Румий бундай ёзадилар:

"Нафсини билган, ўзини билар...
Ўзини билган,
Ҳаддини билар...
Ҳаддини билган,
Раббини билар.

Дарҳақақат Жаноби Ҳақ оламни муайян тартибот, ҳад ила яратган. Аммо оламдаги ҳадни билишни инсонга юклаган. Инсон оламни ўрганиши, борлиқдаги ҳадларни топиши ва уларга амал қилиши лозим.

Ал-Мотуридий 944 йил Самарқанднинг машҳур қабристонларидан бири бўлган Чокардизада кўмилган ҳамда бутун дунё халқлари келиб зиёрат этадиган табаррук манзилга айланган.

Юқорида баён этилган илмий изланишлар қуйидаги хулосалар келтиришимизга сабаб бўлди:

1. Ал-Мотуридий таълимотида инсонпарварлик юқори мавқеда туради;
2. Инсон ўз ҳатти-харакатларида ирода эркинлигига эга;
3. Инсон учун хайрли ва аксинча шарр-ёмон ишларни бир-биридан ажрата оладиган ақлга эга;

[38] Абул Муъин ан-Насафий. Баҳрул калом – Ар –Риёд. Визарат аш-шуун ал-исламия вал – авқоф. 2000.

4. Инсоннинг хайрли ишлари учун ҳам, шарр – ёмон ишлари учун ажр мавжуд.
5. Ал-Мотуридий инсон шахси, мавқеини турли ижтимоий, сиёсий ва диний тазйиқлардан ҳимоя қилувчи муросавий мувозанат концецияси асосчиси хисобланади.
6. Ал-Мотуридий ислом таълимотидаги ҳар бир категория моҳиятини, улар ҳадди – олтин оралиқни - аниқ таҳлил қила олган алломадир.
7. Қуръон моҳиятини ўрганиш ҳар кунгидавн ҳам муҳим. Энг оддий мисол Қуръони Каримда “денгиз” (наҳр) калимаси 63 марта келади. Ер сайёрамизда ҳаммаси бўлиб 63 та денгиз мавжуд экан.

Қуръони Каримда 7 марта “зайтун” ва 1 марта “анжир” ибораси келади. Етти зайтун билан бир дона анжир қўшиб ейилса энг фойдали модда ҳосил бўларкан. Қуръонни тўлиқ ўрганиш дин моҳиятини очишга ёрдам беради.

8. Дин – ижтимоий маданий ютуқларни тўплаб сақлаб, бойитиб бориш вазифасини (аккумулятив) функцияни бажарган;
9. Дин –одамларнинг ўзаро алоқаларини жамият ҳаётини тартибга соладиган, бошқарадиган (регуляция) функциясини;
10. Дин – олам тартиблигини сақлашни жамиятдан талаб этган маълум меъёр қоидалари орқали олам мувозонатини сақлашни;
11. Дин - инсонни табиат учун масъуллигини, жавобгарлигини уқтирганини;
12. Дин – оламни келгуси авлод учун яшнатишни инсониятга юклатгани тушунтиришга интилди.

НАҚШБАНДИЯ ТАЪЛИМОТИ РАШҲАЛАРИНИНГ БУНЁДКОРЛИК ҚИРРАЛАРИ

Наврўзова Гулчеҳра Нигматовна

Бухоро давлат техника университети “Ижтимоий фанлар ва жисмоний маданият” кафедраси профессори, фалсафа фанлари доктори
Тел: +998914117707 email: premium.progress@mail.ru

Аннотация: Мақолада Баҳоуддин Нақшбанд асослаган нақшбандия таълимотидаги 11 рашҳанинг Янги Ўзбекистонда Учинчи Ренессанс пойдеворини қуришдаги буйёдкорлик қирралари фалсафий таҳлил этилиб асосланган.

Калит сўзлар: Нақшбандия “Ҳуш дар дам“, “Назар бар қадам“, “Сафар дар ватан“, “Хилват дар анжуман“, “Ёдкард“, “Бозгашт“, “Нигоҳдош“, “Ёддошт“, “Вуқуфи замоний“, “Вуқуфи адади“, “Вуқуфи қалби“.

Аннотация: В статье анализируются философские аспекты 11 ветвей накшбандийского учения, основанного Бахауддином Накшбандом в закладке фундамента Третьего Возрождения в Новом Узбекистане.

Ключевые слова: Накшбанди «Хуш дар дам», «Назар бар кадам», «Сафар дар ватан», «Хилват дар анжуман», «Йодкард», «Возвращение», «Нигоҳдошт», «Йоддошт», «Вукуфи замани», «Вукуфи адади», «Вукуфи калби».

Abstract: The article analyzes the philosophical aspects of 11 branches of the Naqshbandi teaching founded by Bahauddin Naqshband in laying the foundation of the Third Renaissance in New Uzbekistan.

Keywords: Naqshbandi "Khush dar dam", "Nazar bar kadam", "Safar dar vatan", "Khilvat dar anjuman", "Yodkard", "Return", "Nigohdosht", "Yoddosht", "Vukufi zamani", "Vukufi adadi", "Vukufi kalbi".

Янги Ўзбекистонда Учинчи Ренессанс пойдеворини қуришда инсон комолотига ёрдам берадиган бунёдкор таълимотларни ўрганишнинг аҳамияти каттадир. Мустақиллик йилларида тасаввуф фалсафасини ўрганишга эътибор ажратила бошланди. Тасаввуфнинг инсон комолотига ёрдам берадиган меъёрдаги, мақбул йўллардан бири Баҳоуддин Нақшбанд асослаган нақшбандия таълимотидир. Бу таълимот асосини 11 тамойил ташкил этади. Бу тамойиллар рашҳа - - ҳаётбахш ўгитлар сифатида “ Рашаҳот “ асарида тилга олинган. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаётни барпо этиш каби ҳалқимизнинг азалий орзу умидларини амалга оширишда нақшбандия таълимотидаги ўн бир рашҳанинг муносиб ўрни бор.

Бу таълимотдаги “Ҳуш дар дам “ – ҳар бир нафас, ҳар онда ҳушёр бўлиш, уни асраш ва эзгуликка сарфлаш рашҳаси инсонда огоҳлик, ҳушёрлик зукколик сифатларини шакллантиради. Бу сифатлар эса Янги Ўзбекистонда Ватан равнақи, юрт тинчлиги ғояларини сингишга ёрдам беради. Чунки ҳушёр, заковатли, фаросатли ёшлар Учинчи Ренессанс пойдеворини қуришга қодир бўла оладилар.

Нақшбандия таълимотидаги “Назар бар қадам“ – ҳар бир қилаётган ишини, қўяётган қадамини мазмун–моҳиятини англаш эл фаравонлиги, ҳалқимизга муносиб турмуш шароити яратиш каби эзгу орзуни тезроқ, амалга ошишига ёрдам беради. “ Назар бар қадам “ инсондаги кўз ва оёқ қувватини, хаёл ва хотира қудратини эзгу йўлга сафарбар этади.

Комил инсон бўлиш нақшбандия таълимотининг мақсад – моҳиятидир. Бу тариқатдаги “Сафар дар ватан“ – ўз ботинига сафар этиб, барча ёмон илатларни йўқотиб, мақтталган сифатларни олишга қаратилгандир .Бу рашҳа инсонни зоҳиран, яъни ташқи томондан Кичик олам бўлсада, ботинан, яъни ички томондан камол топиб бутун оламга таъсир этадиган қувватга эга бўлган Катта оламга айлантиради. Бундай инсон барча бунёдкорлик, эзгулик ишларига қодир бўла олади. Чунки бу рашҳа инсонни ўзини ўзи англашда ёрдам беради.

Нақшбандия таълимотидаги “Ҳилват дар анжуман“ – жамоа ичида бўлиб, у билан тенг яшаб, меҳнат қилиб хилватгоҳ бўлган қалбда Оллоҳ билан бўлиш рашҳаласи инсон комолоти жараёнида асосий бўлади. Чунки бу рашҳа инсонни холис меҳнат қилишга ўргатади. Меҳнатсевар инсон ҳалқ фаровонлиги каби эзгу ғояни амалга ошириш учун зарурдир.

Нақшбандия таълимотидаги “ Ёдкард “ – Оллоҳни ёдлаш, “ Бозгашт “ – қайтиш, яъни ҳар бир фикр, амални холис бўлганини назорат этиб, тама аралашган бўлса янгидан бошлаб, “ Худоё мени мақсудим сенсан ва сенинг ризолигингни тилайман “ дейиш, “ Нигоҳдошт “ – қарашни сақлаш ва “ Ёддошт “ - хотирасини сақлаш талаблари доим Оллоҳ билан боғланиш ва бутун мавжудотларда уни жамолу жалолини кўриш фазилатини тарбиялайди. Бу рашҳалар фикр, хотира қувватини ижтимоий ҳамкорликни амалга ошишига қаратади ва жамиятда тинчлик, тотувлик, барқарор тараққиётининг мустаҳкам бўлишига ёрдам беради. Бу рашҳалар миллатлар аро тотувлик бўлишга, динлараро бағрикенглик (толерантлик) ғоясини амалга ошишига ҳам ёрдам беради.

Баҳоуддин Нақшбанд асослаган “Вуқуфи замони“ – ҳар бир замон ва вақтдан огоҳ бўлиб, уни асраш ва эзгулик томон равона этиш, “ Вуқуфи адади” – оламнинг ягона илоҳий асосга эга эканлигидан огоҳ бўлиб, бутун борлиққа эзгу муносабатда бўлиш ва “ Вуқуфи қалби “ – қалбдан огоҳ бўлиб ундан кина, ғазаб, нафрат ва бошқа нафсоний қувватларни йўқотиш, уни тарбиялаб эзгулик маконига айлантириш рашҳалари инсонни камолга этказиб ундаги бор қувват ва салоҳиятни Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги йўлига сафарбар этади. Чунки бундай инсон вақтни қадрлайди, ҳар бир заррани эъзозлайди ва фақат эзгулик билан борлиққа муносабатда бўлади. Бу рашҳалар Янги Ўзбекистонда маърифатли жамиятни қуришнинг асоси бўла олади.

Нақшбандия таълимоти динлараро бағрикенглик (толерант) лик ғоясини сингдиришда жуда қўл келади. Бу таълимотни асосчи Баҳоуддин Нақшбанднинг бағрикенглик ғояси асосида “ Вуқуфи адади “ тамойили туради. “Вуқуфи адади“ – вуқуф – огоҳлик ва адад – сон сўзларидан олинган бўлиб, сондан огоҳлик маъносини билдиради. Бу талабининг моҳияти оламнинг асли ягона Оллоҳ эканини англаш, тавҳид моҳиятига етишдир. Баҳоуддиннинг “Вуқуфи адади“ таълимотини қуйидаги рубоий шарҳлайди:

Касрат чу ник дарнигари айни ваҳдат аст,
Маро шакки намонд дар ин гар туро шак ҳаст.
Дар ҳар адад, ки бингари аз рўй эътибор,
Гар сурататаш бубинй, дар модааш якест. [1].

Мазмуни:

Касрат-кўпликка диққат билан назар қилсанг
ваҳдатнинг ўзидир,
Сенда шак бўлса, менда бунда шак қолмади.
Ҳар бир ададга эътибор билан қарасанг,
Сурати турлича бўлса-да, аммо асли биттадир.

Бу мисралар бутун олам, борлиқ ягона илоҳий асосга эга эгалиги, бор нарсалар унинг тажаллиёти, кўринишлари, зоҳир бўлиши эканлиги, шунинг учун ҳар бир нарсага қараганда унинг илоҳий аслини кўриш лозимлигини англатади.

Абдураҳмон Жомийнинг “Шарҳи рубоиёт“ ида Баҳоуддин Нақшбанднинг “ Вуқуфи адади “ таълимоти қуйидагича изоҳланади:

Дар мазҳаби аҳли кашф ва арбоби хирад,
Сорист аҳад дар ҳама афроди адад.
Зеро, ки адад гар чи берун аст зи ҳад,
Ҳам сурату ҳам модааш ҳаст аҳад. [2]

Мазмуни:

Кашф аҳли ва хирад арбоби мазҳабида,

Барча ададлар аҳад бўлинмасидир.
Чунки ададлар ҳаддан ортиқ бўлса-да,
Уларнинг сурат ва асоси ягона аҳаддир.

Бу рубоий орқали “ Вуқуфи адади “ нинг асли тавҳидга етиш маълум бўлади. Тавҳид бутун олам ягона илоҳий асосга эга эканлигини кўрсатади ва унга муҳаббат билан муносабатни тақазо этади.

Янги Ўзбекистонда экологик муаммоларни ечиш учун табиатга, бутун борлиққа муҳаббат билан назар қиладиган, уларни асраб авайлайдиган, исроф ва тажовуз қилмайдиган ёшларни тарбиялашда бу рашҳанинг аҳамияти каттадир.

Баҳоуддин Нақшбанднинг юқорида зикр этган ғоялари бутун борлиқнинг асоси бир эканлигини исботлайди. Бу ғоялар Саъди Шерозийнинг қуйидаги мисралари билан ҳамоҳангдир:

Бани одамизод аъзои якдигаранд,
Кидар офариниш зи як гавҳар ҳаст.
Чу узве ба дард оварад рўзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.
Ту, ки аз меҳнати дигарон беғами,
Нашояд, ки номат ни ҳанд одами.

Мазмуни:

Бутун одамлар ягона бир аъзо кабидир,
Чунки яратилмишда асослари бир гавҳардар.
Агар бир узвлари оғриса,
Бошқа узвларда ҳам дард бўлади.
Сен ким бошқалар меҳнатидан беғамсан,
Сенга одам исми нолойиқдир.

Саъдий Шерозийнинг “Гулистон“ достонидан олинган бу мисралар БМТнинг Нъю-Йоркда жойлашган штаб-квартираси (бош қароргоҳи) пештоқида беҳуда ёзилмагандир. Чунки бу ғоялар чин инсонийлик, башарият бирлиги ва ҳамкорлигини тараннум этувчи бўлиб, инсониятни бу эзгу ғояларга сафарбар этади. Демак, инсонпарварлик ғояси моҳиятини англаш, уни ёшлар онги ва қалбига синдириш учун Нақшбандия таълимотини тадқиқ этиш ва тағриб этиш муҳумдир.

Нақшбандия ғоялари бунёдкор бўлганлиги, ҳунар аҳли, меҳнаткаш халқ ва кўпчиликни манфаатини акс эттиргани учун жаҳонда кенг тарқалган ва Ўрта Осиёда Хожагон-Нақшбандия, Ҳиндистонда Нақшбандия-мужаддидия, Туркияда Нақшбандия-Холидия номлари билан машҳур бўлиб, ҳозирги кунгача яшаб келмоқда.

Нақшбандия таълимотидаги рашҳалар тарихий ходиса бўлмай, ҳозирги кунда ҳам нафақат тасаввуф, калом, ислом ва шариат тарақиётида, балки инсониятнинг маънавий – маърифий камолотида қуйидаги сезиларли таъсир кўрсатмоқда:

Бутун дунё ҳалқларининг, хусусан мусулмонларнинг маънавий – руҳий камолоти йўлидаги ҳаракатларида кўмак бермоқда.

Бутун дунё ҳалқлари, хусусан мусулмонлар орасида маърифат тарқатиб, инсонпарварлик руҳида тарбия топишига ёрдами бермоқда.

Ҳалқимизни ўз-ўзини англашга, маънавиятини изга солинишига асос бўлмоқда.

Хулоса қилиб қуйидаги фикларни таъкидлаш мумкин:

Янги Ўзбекистонда Учинчи Ренесанс пойдеворини барпо этиш учун Нақшбандия таълимотидаги рашҳаларнинг аҳамияти каттадир. Бу таълимотдаги 11 рашҳа инсонни ҳушёр, зукко, фаросатли, ҳар нафас, ҳар дақиқани қадрини биладиган, ўз – ўзини бошқара оладиган, ўзидаги салоҳиятини эзгулик йўлига сафарбар эта оладиган, гўзал, баркамол, фидоий қилиб тарбиялайди. Шунинг учун ҳам Нақшбандия таълимотини бунёдкор дейиш ва ундан Янги Ўзбекистонимизда бош стратегик мақсад – дунёвий характерга эга бўлган ижтимоий жамият барпо этиш жараёнида унумли фойдаланиш мумкин.

Демак, Нақшбандия таълимотидаги рашҳалар бутун инсониятни тўлақонли, бахт – саодатли қилишга ёрдам берадиган буйёдкор, умуминсоний аҳамиятли, бутун борлиқ учун қимматли бўлган ғоялардир.

ФОЙДАЛАНГАН АДАБИЁТЛАР

1. Фахриддин Али бин Хусайн Воиз Кошифи ас – Сафи. Рашаҳот айн ал ҳаёт. – Т.: Ғуломия, тош босмаси, 1329 ҳ. й. – Б. 27 – 28. Ибн Сино вилоят кутубхонаси. инв. N 1164/ I.

2. Баҳоуддин Нақшбанд. (Манбалар таҳлили). Тўплаб нашрга тайёрловчи, мақола, изоҳ ва шарҳлар муаллифи. Г. Н. Наврўзова. Т.: “Sano standart” нашриёти, 2019. 256 б.
3. Баҳоуддин Нақшбанд. Рубоийлар. Бухоро: “Дурдона” нашриёти, 2023 – 84 б.
4. Баҳоуддин Нақшбанд. Ҳикматли сўзлар. Bahouddin Nakshband. Words of wisdom. Ҳикматли сўзларни тўпловчи ва мақолалар муаллифи. Г. Н. Наврўзова, Ҳикматли сўзларни инглиз тилига таржима этувчи З. Расулов. “Sadriddin Salim Buxoriy”. “Durdona” nashriyoti. 2020. 52 б.
5. Наврўзова Г.Н. Шукроналик – инсон камолотининг асоси. //Imom Buxoriy saboqlari. 2023. №3. 121-123-бетлар.
6. Наврўзова Г.Н. Бухорои шарифнинг етти пири ҳалол тушунчаси хусусида. // Imom Buxoriy saboqlari. 2022. 4-сон 51-52

AXLOQ FALSAFASI TARIXIGA BIR NAZAR

Shadmanov Q.B., falsafa fanlari doktori,

Buxoro davlat Tibbiyot Instituti professori,
E-mail:shadmanov.qurbon@bsmi.uz

Annotatsiya. Maqola axloq fani va odob-axloq tarixiga bag’ishlangan bo’lib, muallif axloq faniga oid qayd etilgan falsafiy qoidalar haqida fikrlar doimiy amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan umuminsoniy bilim xarakteriga egaligini ta’kidlaydi.

Kalit so’zlar: odob-ahloq, falsafa tarixi, bilim, global, fan.

Аннотация. Статья посвящена истории этики и морали, и автор подчеркивает, что представления о философских принципах, упоминаемых в этике, носят характер универсального знания, имеющего непреходящую практическую ценность.

Ключевые слова: этика, история философии, знание, глобальный, наука.

Abstract. The article is devoted to the history of ethics and morality, and the author emphasizes that the ideas about the philosophical principles mentioned in ethics have the character of universal knowledge that has a permanent practical value.

Key words: ethics, history of philosophy, knowledge, global, science.

Bugungi kunda chuqur ijtimoiy yangilanish va qayta qurish sharoitida global va umuminsoniy muammolarni yaxlit qamrab olishga va ularning gumanistik yechimini ta'minlashga qodir bo'lgan yangicha tafakkurning qaror topishi, mohiyati beqiyos ortib bormoqda. Shunga ko‘ra, o‘quvchilarning bo‘lgan qiziqishi ortib bormoqda. Tabiiyki, talaba uchun bu fanning keng dunyosida o'z yo'lini topish qiyin: unga yordam beradigan ishonchli "navigatsiya" vositasi kerak. Odob-axloq dunyosi ming yillar davomida shakllangan va rivojlangan bo’lib, ushbu fanga o’z beqiyos hissasini qo’shgan olimu-ulamolar soni sanoqsizdir. Masalan, Suqrot, Aflotun, Geraklit, Demokrit, Arastu, Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd, Jomiy, Navoiy, Leonardo da Vinchi, Shekspir, Frensis Bekon, Tomas Mor, Xobbs, Volter, Russo, Didro, Jorj Mur, Lessing, Kant, Shelling, Xegel va boshqalar shular jumlasidandir.

Etikada baxtga, erkinlikka, ezgulik va donolikka va nihoyat, axloqiy buyuklikka intilish mavjud. To‘g‘rini to‘g‘ri anglab, qadrlay bilgan inson boyib boradi, axloqiy jihatdan pok bo‘ladi, har bir narsani chuqurroq his qiladi, odamlarga o‘zini bag‘ishlaydi. Inson - novator, usta, ijodkor – yuksak axloqiy rivojlanish namunasidir. Bularning barchasi Uyg'onish davrida rivojlangan insonga, uning axloqiga va aqliga tegishli. Bugungi kunda axloq tarixiga murojaat qiladigan bo’slak, uning mohiyatini tushunish uchun biz qo’shimcha manbalarga murojaat qilishimiz kerak bo’ladi va ushbu ishni amalga oshirgach, biz nega azaldan axloqning fundamental muammolari ustida kurash olib borilgani; axloqiy kashfiyotlarning ob'ektiv qiymati nimadaligi; ularning haqiqat mezoni nimadaligi, nihoyat, odamlar hayotidagi ushbu fanning roli nimadaligini aniq ifoda eta olamiz. Bugungi kunni yaxshiroq tushunish va kelajakda taraqqiyot qanday yo‘nalishda borishini oldindan ko‘ra bilish uchun avvalo o‘tmishni bilish kerak. “Axloq” atamasi mazmunan ham, kelib chiqish tarixida ham “axloq” atamasining lotincha analogidir. Lotin tilida "mos" (ko'plik "mores") so'zi mavjud bo'lib, u qadimgi yunoncha "ethos" so'ziga mos keladi va xarakter, odat, moda, barqaror tartib ma’nosini bildiradi. "Axloqiy" (moralis) so’zining shakllanishi Tsitserondan keladi. Keyinchalik, taxminan IV asrda "axloq" (moralitas) so'zi paydo bo'ladi. Axloqni maxsus falsafiy fan – etika o‘rganadi. Axloq va etika ko'pincha bir-birining o'rnida ishlatiladi, lekin ushbu tushunchalar orasida mantiqan yengil farq bor chunki axloq ko'proq insonning shaxsiy munosabatlarida yoki jamiyatda o'zini qanday tutishi kerakligi

haqidagi amaliyotni anglatsa, etika esa ko'proq printsiplar tizimi yoki falsafa va ularning nazariy asoslarini anglatishga qaratilgan.

Falsafiy bilimning tarkibiy qismlaridan biri axloq falsafasi yoki etika – axloq, umuman axloq haqidagi ta'limot, inson hayotining muhim jihatlaridan biridir. "Etika" atamasi birinchi maroraba Aristotel tomonidan kiritilgan va "axloqni o'rganish" degan ma'noni anglatadi. Qadim zamonlardan beri etika (axloq) dunyo haqidagi haqiqiy nazariy falsafiy bilimlardan farqli ravishda amaliy falsafa hisoblangan. Axloqdagi ijtimoiy hayotning real qonuniyatlari kishilarning xulq-atvoriga qo`yiladigan talablar majmui shaklida ifodalanadi. Axloq, axloqiy qarashlar va his-tuyg'ularni, hayotiy yo'nalishlarni, harakatlarning maqsad va motivlarini, ezgulik va yomonlik, rahm-shafqat va shafqatsizlik o'rtasidagi chegarani chizish va hokazolarni qamrab oladi. Kishilik jamiyati shakllanishining dastlabki bosqichlaridanoq axloq kishilar hayotida ularning xulq-atvorining eng muhim tartibga soluvchisi sifatida katta rol o'ynay boshladi. Qadimgi axloqning otasi bo'lgan Suqrot axloq falsafasi tarixida birinchi bo'lib axloqning (fazilat) aql (bilim) bilan o'xshashligi haqidagi g'oyani shakllantirgani ma'lum. Axloqiy faoliyatning muhim elementi - bu ikki komponentni o'z ichiga olgan xatti-harakatlar: motiv va baholash (yoki o'zini o'zi qadrlash). Motiv - bu harakatga impuls, turtki. Motivning sabablari va natijalari mos kelmasligi yoki bir-biriga mos kelmasligi mumkin (masalan, "biz yaxshi bo'lishni xohladik, lekin har doimgidek bo'ldi"). Aynan shu motiv odamni turli harakatlarga undashi mumkin chunki axloqiy baholash insonning xatti-harakati, fikrlash tarzi yoki hayotini axloqiy talablar asosida qoralash yoki tasdiqlashni o'z ichiga oladi[1].

Axloq tamoyillariga kelsak, ular istisnolarga yo'l qo'ymaydi va mutlaq deb da'vo qiladi. Shaxsning axloqiy obro'si hech qanday vakolat, rasmiy mavqe yoki ijtimoiy mavqega bog'liq emas, bu juda katta amaliy ahamiyatga ega bo'lgan va ko'pincha o'z kuchini egasi vafotidan keyin ham saqlab qoladi; shaxsga qo'yiladigan axloqiy talablar - bu umumiy insoniy tamoyillar va xulq-atvor normalariga rioya qilish talablari, bu yerda eng muhimlari: vijdon, sha'n, burch, mas'uliyat, qadr-qimmat, odob. Axloqiy me'yorlar quyidagilarni anglatadi: bular inson kosmosdagi yagona axloqiy mavjudot bo'lganligi sababli har qanday maqsadlarga erishishda bajarishi kerak bo'lgan majburiy talablardir. Shu bilan birga, axloqiy tartibga solishning adekvat shakli ta'lim - o'z-o'zini tarbiyalash va axloqiy baholash - o'z-o'zini hurmat qilishdir.

Axloqning ahamiyatini odamlarning odobiy ko'rsatmalari haqidagi falsafiy ta'limotni ortiqcha baholab bo'lmaydi. Axloqsiz oddiygina odam bo'lmaydi, usiz insoniyat jamiyati ham mumkin emas. Konfutsiy (miloddan avvalgi 551-479 yillar) aytganidek: "Ochlikdan o'lish - kichik bir voqeadir, biroq axloqni yo'qotish esa- katta voqeadir". Ijtimoiy ongning bu shakli qadim zamonlarda hammadan oldin va, xususan, diniy ongdan oldin paydo bo'lgan. Binobarin, axloqni diniy ong mazmuniga «siqib chiqarish»gina emas, balki keyinchalik madaniyatda mustahkamlanib qolgan odob-axloq nomidan gapirish huquqini din tomonidan o'zlashtirib olish ham aslida bu jarayonda mutlaqo asossizdir Insoniyatning tarixiy shakllanishida axloq ko'p asrlar oldin paydo bo'lgan. Birinchi jahon dinlari paydo bo'lgunga qadar (xristianlik - milodiy 1-asrda; buddizm - miloddan avvalgi 1-10-asrlarda; islom - milodiy 7-asrda) axloq dunyoda jamoaviy va individual xatti-harakatlarning eng muhim tartibga soluvchisi sifatida mavjud bo'lgan daraja. Hatto qadimgi Rim mutafakkiri Mark Tullius Tsitseron ham (miloddan avvalgi 106-43) axloqiy tushunchalarning bevosita aniqligi va umuminsoniy tug'maligi g'oyasini himoya qilib, axloqning mutlaq tabiatiga ishonch hosil qilgan. O'rta asr arab faylasufi va olimi Averroes (Ibn Rushd) (1126-1198) va uning izdoshlarining ilohiyot olimlarining falsafa bilan shug'ullanishga qodir emasligi haqidagi qarashlari ham o'zini oqladi. XYII asr oxiri - XYIII asr boshlari Yangi Davr nomi bilan tarixiy rivojida axloq falsafasi tarixi masalasida alohida bosqichni boshlab berdi, ya'ni axloq falsafiy tushunchasini shakllantirishda falsafiy qiziqishning alohida predmeti sifatida o'zining to'liqligi va yaxlitligi bilan ajralib turadi[2].

Yangi Asrda axloqiy va diniy, huquqiy yoki estetikani kontseptual ajratish umumiy qabul qilingan. Richard Prays (Price R.) birinchi bo'lib axloqiy intellektualizm tushunchasini to'liq shakllantirgan va asoslagan, Genri Sidgvik (Sidgvik X.) esa Yangi Asrning axloqiy intellektualizmini tanqidiy qayta ko'rib chiqishga duchor qilgan va intellektualizmning o'ziga xos variantini taklif qilgan. A.MakIntayr ta'kidlaganidek, "axloqni mustaqil oqilona asoslash loyihasi Shimoliy Evropa madaniyati uchun markaziy bo'lib qoldi, bu nafaqat alohida mutafakkirlarni qiziqtiradigan mavzu edi"[3] [111]. Ingliz faylasufi va axloqshunosi A. E. Sheftsberi (1671-1713) o'zining "Odamlar, axloq, fikrlar, zamonlar xususiyatlari" (1711) nomli uch jildlik tadqiqotida axloqning ichki qadriyati va insonda axloqiy tamoyil mavjudligini alohida ta'kidlagan. diniy tuyg'ular bilan bog'liq emas. Immanuil Kant "Xudoning borligini isbotlashning yagona mumkin bo'lgan asosi" (1762) risolasida axloq ilohiy hukm emas, balki umuminsoniy xususiyat ekanligini, axloq va din turli hodisalar ekanligini, axloqiy xalqlar borligini ta'kidlagan edi. Xudoni tanimagan va agar ular axloqiy yo'l tutsalar, jamiyat ateistlarga nisbatan bag'rikeng bo'lishi kerak. Ingliz faylasufi Jorj Edvard Mur (1903) falsafada analitik an'ananing asoschisi

(L.Vittgenshteyn va B.Rassel bilan birgalikda) o‘zining “Principia Ethika” (“Axloq tamoyillari”) asarida fundamental tushunchalarning ma’nosini tahlil qiladi. "yaxshilik", "to'g'rilik" va "burch" haqida, yaxshilikni faqat bevosita sezgi bilan tushunish mumkin, deb hisoblagan. Mutafakkirga ko'ra, sezgi hayotdagi yaxshilik - ma'lum qadriyatlar ekanligini ko'rishga imkon beradi bu estetik zavq, sevgi va do'stlik. Umuman olganda, axloq faniga oid yuqorida qayd etilgan falsafiy qoidalar haqida fikrlar doimiy amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan umuminsoniy bilim xarakteriga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Заховаева А.Г. Философия и ее смысл. – М., 2017.
2. Апресян Р.Г. От «дружбы» и «любви» – к «морали»: об одном сюжете в истории идей // Этическая мысль: Вып. 1. М., 2000. С. 183–184; Shadmanov K.B. On the Linguo-Philosophical Nature of Socio-Ethical Vocabulary. In: Skase Journal of Literary and Cultural Studies (SJLCS), Vol.2.-2020, N1.(Slovakia). - Pp.69-74.
3. Mc Laughlin G.C. Aspects of the History of English. -N.-Y., 1970.

ХОЖАГОН ТАРИҚАТИ СИЛСИЛАСИНИНГ ДАВОМИЙЛИГИ

Шарипова О.Т.- БухДУ

Ислом тарихи ва манбашунослиги, фалсафа кафедраси профессори в.б., фалсафа фанлари доктори(DSc), “Жщйбори Калон ”аёл-қизлар ўрта-махсус ислом талим муассасаси директори

Аннотация: Мазкур мақолада Хожагон тариқати силсиласининг давомийлиги илмий жиҳатдан таҳлил этилган.

Калит сўзлар: “Рашаҳот айн ал-ҳаёт”, (“Оби – ҳаёт томчилари”), Хожагон тариқати, муршид, иршод, зикри жахрий, зикри хафий, хилват, самоъ.

Марказий Осиёда ривож топган тариқатлар, айниқса, Хожагон-Нақшбандиянинг дунёга кенг ёйилиб, машҳур бўлишига она -Бухорои Шарифнинг дунёга машҳур Етти Пирининг, яъни Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний, Хожа Ориф Ревгарий, Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий, Хожа Али Ромитаний, Хожа Муҳаммад Бобо Самосий, Хожа Саййид Амир Кулол ва Хожа Баҳоуддин Нақшбандниng хизматлари катта аҳамиятга эга.

Ислом тасаввуфининг бу машҳур тариқат вакиллари ҳалоллиги, суннатга риоя этишлари, халқпарварлиги, меъёрий ҳаёт тарзига даъвати билан барчани ўзига жалб қилган. Чунки улар юксак илм-маърифат соҳиби сифатида, халқ билан ҳамнафас муршид, марҳаматли устоз, ахлоқи комил инсон бўлганликлари учун ҳам эътиборга лойиқ бўлганлар. Тасаввуфда “иродат силсиласи”[39] деб, муршид[40] (шайх, пир) томонидан муридга[41], ўз навбатида, муршид (шайх,пир)га айланган мурид томонидан унинг муридларига узлуксиз равишда узатиб бориладиган ворислик асосидаги муршидлик – муридлик занжири, сўфийлик анъанасининг бир авлоддан кейинги авлодига узлуксиз равишда узатиб борилишини таъминлайдиган муршидлик – муридлик тизимига айтилади. Шунингдек, баъзида “иродат силсиласи“ деганда, бирор муршид (шайх, пир) нинг ўз муршиди (шайх, пири)ни ва ўз муршиди (шайхи, пирининг муршидлари (шайхлари, пирлари)ни ушбу занжирининг охирги ҳалкаси бўлиши ўзидан бошлаб мазкур занжирнинг бошига қараб узлуксиз тарзда номма - ном айтиб боришидан ҳосил бўлган муршидлар (шайхлар, пирлар)рўйхати тушунилади[42].

Хожагон-Нақшбандия тариқатида ушбу тариқат вакиллари ўз иродат силсилаларини Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан бошланган дейишади.

“Рашаҳот айн ал-ҳаёт”, (“Оби – ҳаёт томчилари”) асарида муршидлик-муридлик риштаси беш

[39]Силсила - (арабча:занжир, қатор, тизим), 2) бирор таълимотнинг устоздан шогирдга узлуксиз тартибда узатиб бориш тизими;
[40]Муршид - арабча-иршод қилувчи, тўғри йўлга бошловчи
[41]Мурид (арабча иродат қилувчи, истовчи) муршидга шогирд тушган, толиби илм;
[42]Қаранг Акимушкин О.Силсила//Ислам. Энциклопедический словарь. Москва: Наука, 1991, -С. 206-209; Ислом. Энциклопедия.А-Ҳ//Шайх Абдулазиз Мансур таҳрири остида.-Т.”Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2017. -Б. 418-419.

йўл орқали Хожагон-Нақшбандия пирларига етиб келганлиги айтилса ҳам, қуйидаги силсилани асосий йўл ҳисоблашган: Муҳаммад (с.а.в.); Абу Бакр Сиддиқ; Солмони Форсий; Қосим бин Муҳаммад Жаъфари Содиқ; Боязид Бистомий; Абдулҳасан Ҳаракоий; Абу Али Формадий; Хожа Юсуф Ҳамадоний; Абдухолиқ Ғиждувоний. Ушбу силсилани мазкур тариқат шайхлари "Силсилат уз заҳаб" ("Олтин силсила", "Олтин занжир") деб атаганлар. Абдухолиқ Ғиждувоний бу борада устозининг қуйидаги фикрларини баён этган: "Бу (тариқат) йўли ҳазрати Абу Бакр Сиддиқ разийаллоҳу анҳудан бизгача етиб келган ва қиёматга қадар давом этажакдир. Шу боис барча мўъминлар ва солиҳлар бу танланган йўлга эргашиши, бу хонадон билан суҳбат қуриши, уларнинг йўлига сулук этиб, улар билан бирга бўлишдан ва унсиятдан узоқ қолмаслиги керак"[43].

1.Абу Бакр Сиддиқ замонидан Боязид Бистомий давригача-Сиддиқия;

2.Боязид Бистомий замонидан Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний даврига қадар Бистомийнинг "Тайфур"деган исмидан келиб чиққан ҳолда -Тайфурия;

3. Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний замонидан Хожа Баҳоуддин Нақшбанд давригача Хожагон;

4. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд давридан Хожа Носириддин Убайдуллоҳ Аҳрор (1404-1490) замонигача Нақшбандия;

5.Хожа Носириддин Убайдиллоҳ Аҳрордан кейин Нақшбандия ёки Аҳрория;

6. Саййид Аҳмад ибн Жалолиддин Косоний (1464- 1549) давридан кейин Нақшбандия ёки Даҳбедия.

Мазкур тариқат Мавораунаҳрдаги бутун тарихи давомида, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Носириддин Убайдуллоҳ Аҳрордан кейин ҳам Хожагон номи билан аталган[44]. Хожагон-Нақшбандия тариқати XVI-XVII асрлардан бошлаб Ҳиндистон ва Яқин Шарқнинг турли мамлакатларига тарқалгач, мазкур ўлкаларда унинг турли тармоқлари вужудга келади. Жумладан ушбу тариқатнинг Шайх Аҳмад Форуқий Сирхиндий (1564-1624) томонидан Ҳиндистонда асос солинган тармоғи мужаддидия, Шамсиддин Ҳабибуллоҳ Мазҳар (1699-1781) томонидан Ҳиндистонда асос солинган тармоғи Мазҳария, Мавлоно Зиёуддин Холид (1779-1827)томонидан Ироқ ва Сурияда асос солинган тармоғи Холидия деб атала бошлайди. Бироқ мазкур тармоқлар, асосан, Нақшбандия деб аталар ёки Нақшбандия номи ушбу тармоқлар номининг таркибида сақланиб қолганди[45].

Юсуф Ҳамадоний Хуросонга кетганидан сўнг Абдухолиқ Ғиждувоний бир муддат нафс тарбияси билан шуғулланади. Натижада валий[46] даражасига етишади. Ўзининг валийлиги ва кароматларини[47] бошқалардан яширади. Хожагон-Нақшбандия тариқатига оид манбалар Ғиждувонийнинг валийлик даражасини кўрсатиш максадида унинг бир намозни ўқиш учун ҳам Каъбага бориб-келганлиги тўғрисидаги ривоятни эслатади[48].

Абдухолиқ Ғиждувоний ҳаётининг кейинги босқичида Хожагон силсиласига раҳбарлик қилади. Манбаларда келтирилишича, Хожа Юсуф Ҳамадоний ўлимидан аввал ўзидан кейин унинг ўрнига Хожа Абдуллоҳ Барракий, ундан кейин Хожа Ҳасан Андақий, ундан сўнг Хожа Аҳмад Яссавий халифа бўлиши, Хожа Аҳмад Туркистонга кетгач эса унинг ўрнини Абдухолиқ Ғиждувоний эгаллаши лозимлигини васият қилади[49]. Ҳамадонийнинг васиятига мувофиқ Хожа Аҳмад Яссавий маълум муддат Бухорода тариқат раҳбарлигини амалга оширгач, Туркистонга кетар чоғи барча муридларини Хожа Абдухолиқ Ғиждувонийга топшириб кетади[50]. Шундан сўнг, Абдухолиқ Ғиждувоний муридлар тарбиялаш ва муршидлик қилиш билан шуғулланади. "Рашаҳот айн ал-ҳаёт" муаллифи бу тўғрида ёзади: "Ул хазрат бир қанча вакт халқни ***иршод*** ва ***даъват*** этиш (тўғри йўлга чорлаш ва йўллаш) мақомида қаттиқ туриб, толиблар ва содиқларга Ҳақ йўлини кўрсатишга машғул бўлдилар"[51].

Манбаларда Хожагон таълимотининг Мовароуннахрдан анча узоқда жойлашган Шом ўлкасида ёйилиши тўғрисида ҳам сўз боради. Жумладан, Шомда кўплаб кишилар Ғиждувонийга мурид тушишади, улар ушбу ўлкада ўз пирлари таълимотларини ёйиш учун хонакоҳлар барпо

[43]Абдулхолиқ Ғиждувоний.Рисолалар.С.Сайфулоҳ, Н.Ҳасан.Т., "Мовароуннаҳр", 2018. –Б. 17.
[44]Абдулхолиқ Ғиждувоний.Рисолалар.С.Сайфулоҳ, Н.Ҳасан.Т., "Мовароуннаҳр", 2018. –Б. 17.
[45]Заринкўб, Абдулҳусайн. Эрон тасаввуфи борасида изланиш, -Теҳрон "Амири Кабир", 1997.-Б.206-207.
[46]Валий(арабча, дўст,)тасаввуфда: комилликка эришган, Ҳақ мушоҳадаси билан машғул бўлган, Худонинг дўсти даражасига эга бўлган киши.
[47]Нафаҳот ул унс.-Б.383; Насойим ул муҳаббат.-Б.254;Маноқиби Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний.-Б.19Рашаҳот айн ал-ҳаёт.1-ж.-Б.36.
[48]Заринкўб, Абдулҳусайн. Эрон тасаввуфи борасида изланиш, -Теҳрон "Амири Кабир", 1997.-Б. 206-207.
[49]Мақомоти Юсуф Хамадоний. - Б. 8; Рашаҳот айн ал-ҳаёт. 1-ж. - Б. 14-19.
[50] Нафахот ул-унс. - Б. 383; Насойим ул-мухаббат. - Б. 253; Рашахот айн ал-хаёт. 1-ж. - Б. 18.
[51]Рашахот айн ал-хаёт. 1-ж. - Б. 37.

этишади[52]. Хожагон-Нақшбандия тариқатининг суриялик издоши Абдулмажид Хоний (1847-1900) эса “Ал-Хадойиқ ал-вардия” асарида Ғиждувонийнинг, ҳатто бир муддат Шомга бориб яшагани, ушбу ўлкада ўз таълимотини ёйиш учун хонакоҳ барпо этгани ҳамда у ерда кўплаб муридлар тўплаганини ёзади. “Орифнома” асарида Абдухолиқ Ғиждувонийнинг бир марта уч йиллик Ҳаж сафарига кетганлиги, бу муддатда унинг кўрсатмасига кўра, шогирди Хожа Муҳаммад Ориф Ревгарий тариқат раҳбарлигини амалга оширганлиги тўғрисида маълумот келтирилади[53].

Гарчи Хожа Юсуф Ҳамадоний кўплаб муридлар тарбиялаган ҳамда улардан юқорида эслатиб ўтилган тўрттаси - мазкур силсилага кетма-кет раҳбарлик қилган Баррақий, Андакий, Яссавий ва Ғиждувонийлар унинг асосий шогирдлари ҳисобланган бўлсалар-да, илк икки шогирддан кейин силсила раҳбарлигини ўз зиммасига олган Яссавий ва Ғиждувонийларгина Хожагон таълимотини ривожлантириб, мазкур силсилани сўфийлик тариқатига айлантиришга, яъни ўз мустакил тариқатларига -***Хожагон-Нақшбандия*** ҳамда асли Хожагон силсиласи натижасида вужудга келган Яссавия тариқатларига асос солганлар. Хожагон-Нақшбандия тариқати манбалари ҳам айнан Хожа Абдухолиқ Ғиждувонийнинг мазкур тариқат асосчиси эканлигини таъкидлайдилар. Жумладан, ушбу тариқат назариётчиси Хожа Муҳаммад Порсо (749/1348-822/1420) ўзининг “Фасл ул-хитоб” асарида “Ул ҳазратнинг фаолияти тариқат учун конун бўлиб, барча тариқатлар томонидан маъқуллангандир”[54], дея айнан Ғиждувонийнинг сўфийлик фаолияти Хожагон-Нақшбандия тариқати таълимоти учун асос бўлганлигини таъкидласа, “Рашаҳот айн ал-ҳаёт” муаллифи Ғиждувонийни “Хожагон занжирининг бош ҳалқаси”[55], “Хожагон табақасининг асосчиси ва ушбу улуғлар силсиласининг бошловчиси”[56] деб таништириш орқали унинг ушбу тариқат асосчиси эканлигини эслатади.

Хожа Аҳмад Сиддиқ - Абдухолиқ Ғиждувоний вафотидан кейин унинг мақомига ўтган биринчи халифаси, Хожа Авлиёи Кабир-иккинчи халифалари ва уларнинг муридлари ҳақида ҳам манбаларда ёзилган[57].

Фазлуллоҳ ибн Рўзбехон “Маноқиби Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний” асарида Абдухолиқ Ғиждувонийнинг ***иршодга***[58]ижозат олган уч халифаси - Хожа Аҳмад Сиддиқ, Хожа Авлиёи Кабир ва Хожа Ориф Ревгарий тўғрисида эслатади. Унинг ёзишича, Хожа Абдухолиқдан сўнг унинг ўрнига Хожа Аҳмад Сиддиқ ўтиради. Қолган икки халифа, гарчи муршидликка рухсат олган бўлсалар-да, Хожа Аҳмад Сиддиқ вафотига қадар унинг ҳурматини қилиб, иршодга киришмай турадилар. У вафот этганидан кейин эса Хожа Авлиёи Кабир ва Хожа Ориф Ревгарий бир вақтнинг ўзида ўз муридларини тарбиялашга киришадилар[59]. Бироқ “Рашаҳот айн ал-ҳаёт” муаллифи Абдухолиқ Ғиждувоний ўз халифаларидан тўрттаси - Хожа Аҳмад Сиддиқ, Хожа Авлиёи Кабир, Хожа Салмон Карминий ва Хожа Ориф Ревгарийни “даъват ва иршод мақомига лойиқ” топганлигини маълум қилади. Яъни, Кошифий Ғиждувонийнинг иршод рухсатини олган халифалари қаторида юқоридаги уч сўфийдан ташқари Хожа Салмон Карминийни ҳам эслатиб ўтади. Унинг ёзишича, гарчи мазкур тўрт халифанинг барчаси муршидлик қилишга рухсат олган бўлсалар-да, Ғиждувоний вафотидан сўнг Хожа Аҳмад Сиддиқ тариқат раҳбарлигини ўз зиммасига олади. У вафот этганидан кейин эса унинг муридлари Хожа Авлиёи Кабир ва Хожа Ориф Ревгарий муршидлиги остига ўтишади.

Хожа Ориф Ревгарий (тахминан 1165-1262) Хожагон силсиласининг иккинчи пири, Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний ишининг давомчиси, “Моҳитобон” (“Ёгду сочиб турувчи ой”) ва “Пешвои орифон” (“Орифлар пешвоси”) номлари билан машхур бўлган. Хожа Муҳаммад Ориф Ревгарий Бухоро якинидаги Ревгар қишлогида (ҳозирги Шофиркон тумани ҳудудида) дунёга келган.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, у ёшлик чоғлариданоқ сўфийлик йўлига кириб, Абдухолиқ Ғиждувоний муридлари қаторидан жой олади [60]. Ревгарий Абдухолиқ Ғиждувонийнинг бошқа шогирдлари орасида тиришқоқлиги билан ажралиб турган. Манбаларда ёзилишича, Абдухолиқ Ғиждувоний ҳузурига келган Хизр (а.с.) Хожа Ориф Ревгарийнинг уни кўриш мақсадида

[52]Нафахот ул-унс. - Б. 383; Насойим ул-мухаббат. - Б. 254; Манокиби Хожа Абдулхолик Ғиждувоний. - Б. 19; Рашахот айн ал-хаёт. 1-ж. - Б. 36.
[53] Орифнома. — Б. 14.
[54]Орифнома. — Б. 14.
[55]Орифнома. — Б. 14.
[56]Орифнома. — Б. 14.
[57] Сайфиддин Сайфуллоҳ. Етти пир. (Дунё муршидлари). Тошкенг, “Ўзбекистон”, 2019,-Б. 84.
[58]*иршод* (арабча - тўғри йўлга бошлаш) -*тасаввуфда:*муридларнинг (соликларнинг) сайру сулук босқичларини босиб ўтишларида уларга устозлик, раҳнамолик ва йулбошчилик қилиш, муршидлик.
[59] Маноқиби Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний. -Б. 20. Рашоҳот айн ал-ҳаёт. 1-ж. -Б. 50-59
[60] Мақомоти Хожа Абдулхолик Ғиждувоний ва Хожа Ориф Ревгарий. -Б. 57.

ухлаб қолмаслик учун кўзига туз солиб олганлигини кўради-да, келажакда ориф[61]бўлиб етишишини Худодан сўраб дуо қилади[62]. У кейинчалик ориф бир зотга айланади.

Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий тахминан 1286 йили Анжирфагна қишлогида дунёдан ўтган ва ана шу қишлоқда дафн этилган. Хожа Маҳмуд Хожагон тариқатида биринчилардан бўлиб зикри жаҳрийни бошлаб берган. Якка шахс учун зикри хафийни, жамоат учун зикри жаҳрийни афзал кўрган.

Хожа Али Ромитаний Хожагон силсиласининг тўртинчи пири, "Ҳазрат Азизон", "Хожаи Азизон" номлари билан аталган. Хожа Али Ромитаний тахминан 1195-1224 йиллар оралиғида Бухоро атрофидаги қишлоқлардан ҳисобланган Ромитанда дунёга келган.

Хожа Али тўқимачилик, яъни мато тўқиш касбини ўрганиб, умрининг охиригача шу касб билан тирикчилик қилган[63]. "Рашаҳот айн ал-ҳаёт"да келтирилишича, Хожа Маҳмуд вафотидан аввал Ромитанийга иршод, яъни муридлар тарбиялаш ҳуқуқини бериб, тариқат раҳбарлигини унга топширади ва ушбу тариқатнинг барча муридларини унга бўйсунишларини буюради[64]. У маълум муддат Бухорода иршод билан шуғулланади ва маълум муддатдан сўнг Бовард[65] шаҳрига бориб, маълум бир муддат у ерда муридлар тарбиялаш билан шуғулланади. Шундан сўнг ўз таълимотини таргиб этиш мақсадида Хоразм диёрига бориб, у ерда умрининг охирига қадар яшади.[66]

Хожа Али Ромитанийнинг Хожа Муҳаммад Кулохдўз, Хожа Муҳаммад Ҳаллож Балхий, Хожа Муҳаммад Бовардий ва Хожа Муҳаммад Бобо Самосий номли тўрт халифаси бўлган. У ўлими олдидан Хожа Муҳаммад Бобо Самосийни ўз ўрнига қолдириб, барча муридлар ва халифаларни унга топширади.[67]

Хожагон силсиласининг бешинчи пири Хожа Муҳаммад Бобо Самосий тахминан XIII аср ўрталарида Бухоро яқинидаги Ромитан ҳудудига қарашли Самос қишлогида дунёга келган. Бизгача Самосийнинг туғилган йили ва қанча умр кўргани тўғрисида аниқ маълумот етиб келмаган, унинг вафоти 1335[68] деб кўрсатилган. Хожа Муҳаммад Бобо Самосий саййидзода хисобланиб, унинг отаси Саййид Абдуллоҳ Пайғамбар (с.а.в.) авлодларидан, Имом Мусо Козим (р.а.) наслидан бўлган. Исломий илмлар ва тасаввуфга бўлган қизиқишни Хожа Муҳаммад Бобо дастлаб оила мухитида ўз отасининг таълимидан олган. Чунки "Матлаб ут-толибин"да Самосийнинг даставвал ўз кишлогида таҳсил олганлиги, кейин эса отасининг кўрсатмаси билан Бухорога келганлиги эслатилади[69].У Бухорода ҳам ислом илмларини ўрганган, ҳам сўфийлик йўлига кирган.

Хожагон силсиласининг олтинчи пири Саййид Амир Кулол тахминан 1281 йили Бухоро атрофидаги Афшона қишлоғида дунёга келган[70]. Унинг Пайғамбар (с.а.в.) авлодидан бўлган отаси Амир Ҳамза ибн Амир Иброхим асли Ҳижознинг Мадина шаҳридан бўлиб, Мовароуннаҳрга кўчиб келгач, Бухоро атрофида яшаб қолган. Саййид Амир Кулол болаликдан сўфийликка қизиққан. "Мақомоти Амир Кулол"да ёзилишича, унинг отаси Амир Ҳамза Яссавия тариқатининг шайхи - Саййид Ота билан яқин муносабатда бўлиб, ушбу турк шайхи ҳар сафар Бухорога келганида у билан учрашарди. Саййид Ота бир сафар келганида унинг хонадонида бутун жаҳонни ўзига хизмат қилдирадиган бир буюк ўғлон дунёга келишини башорат қилиб, унинг исмини Амир Калон деб қўйишни тавсия қилган. Хожа Муҳаммад Бобо Самосийга мурид тушган Саййид Амир Кулол йигирма йил давомида унинг муршидлигида сайру сулук босқичларини босиб ўтган ва унинг энг етук халифасига айланган.

Хожагон силсиласининг еттинчи пири, Хожагон-Нақшбандия тариқатининг иккинчи – ***Нақшбандия*** босқичи бошловчиси, "Хожаи Бузург" ("Буюк Хожа"), "Баҳоуддини Балогардон" ("Балони қайтарувчи Баҳоуддин"), "Шоҳ Нақшбанд" номлари билан машҳур бўлган Хожа Баҳоуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад Нақшбанд Бухорий 1318 йилнинг март ойида Бухоро атрофидаги Қасри

[61]О*риф*[арабча - чукур ва батафсил билувчи] - Худога етишиш йулида Аллохии. унинг исмлари ва сифатларини билиш, яъни Худо ва унинг барча хусусиятлари тугрисида билим хосил килиш боскичига етган киши; Худони билиш учун ирфон йулига кирган ва унинг боскичларини босиб утаётган киши; Худонинг зоти, исмлари ва сифатларини чукур билувчи киши.
[62] Мақомоти Хожа Абдулхолик Ғиждувоний ва Хожа Ориф Ревгарий. - Б. 57.
[63] Нафахот ул-унс. - Б. 385; Насойим ул-мухаббат. - Б. 255; Рашахот айн ал-хаёт. 1-ж. - Б. 62.
[64] Матлаб ут-толибин. - б. 25.
[65] Туркманистоннинг жанубий-шарқий қисмидаги қадимий шаҳар.
[66]Рашахот айн ал-хаёт. 1-ж. - Б. 70-71
[67]Рашахот айн ал-хаёт. 1-ж. - Б. 64.
[68]*Абул Муксии Мухаммад Боқир иби Мухаммад Али.* Бахоуддин Балогардон (Макомоти Хожа Бахоуддин Накшбанд)/Та\рир хайъати: А. Рустам ва бошк.; Форсийдан таржима, сузбоши ва лугат муаллифи Махмудхон Махдум Касанхон Махдум угли. - Тошкент: "Ёзувчи". 1993. - Б. 24.
[69]Матлаб ут-толибин. - Б. 26.
[70]Рашахот айн ал-хаёт. 1-ж. - Б. 75.

Ҳиндувон[2] қишлогида кимхоб тўқиш ва матога гул солиш ***-нақшбанд***лик билан шуғулланувчи ҳунарманд оиласида дунёга келган.

-Хожагон тариқатини ислоҳ қилиш ва такомиллаштириш орқали уни кснг ёйишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган Хожа Бахоуддин Нақшбанд: биринчи навбатда, тариқат асосчиси Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний томонидан жорий этилган, бироқ Хожагон силсиласининг кейинги пирлари даврида ***зикри жахрий*** билан алмаштирилган ***зикри хафийни*** қайтадан жорий этган;

- ***хилват*** ва ***самоъ*** амалиётига барҳам бериб, ботиний хилват ***-зоҳирда халқ, билан, ботинда Ҳақ билан бўлиш***ни тарғиб этади;

-Юсуф Ҳамадоний ва Абдухолиқ Ғиждувоний томонидан ишлаб чиқилган саккиз ***рашҳага*** учта янги рашха қўшиб, уларнинг сонини ўн биттага етказади.

Хулоса қилиб айтганда:

-Нақшбандиянинг Бухородан етишиб чиққан пирлари ўз даврининг илму-маърифатини, одоб-ахлоқини, тасаввуфий сир-асрорини эгаллаган комил инсонлар бўлган. Улар ибодатда, дунёвий муносабатларда, халқ билан мулоқотларда ҳамиша яхши амалларнинг, эзгуликнинг энг юксак намунасини намоён қилганлар;

-Хожа Абдухолиқ Ғиждувонийдан кейин Хожагон тариқати буюк сўфийлар, мутасаввифлар томонидан муносиб давом эттирилди, янгиликлар, қўшимчалар киритилиб янада такомиллаштирилди;

-“Дастба кору, дил ба Ёр” Абдухолиқ Ғиждувоний асослаган шиор , ҳалол меҳнат ҳақидаги ғоялар кейинги давр Хожагонлик таълимоти тарққиётида асос бўлиб хизмат қилди.

ВЫСШЕЕ ОБРАЗОВАНИЕ ВКОНТЕКСТЕ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ПРОЦЕССОВ

Сафарова Нигора Олимовна

д.ф.н., профессор–Заведующая кафедрой Общыстенных наук, НавГПИ, Узбекистан

Abstract. As a centrifugal force of socio-cultural processes of developed societies, higher education determines the polygonality of comprehension from the point of view of diverse methodological principles, the paradigmatics of philosophy, pedagogy, sociology, cultural studies, history reveal the functional, institutional and cognitive elements of education, introducing a generalized understanding of the phenomenality of its existence. The complexity of knowledge of education determines the richness of methodology, among which systemic, structural, functional, cognitive and comparative analysis, diachronism and synchronicity, hermeneutics and axiology dominate.

Key words: systemic, structural, functional, cognitive and comparative analysis, diachronism and synchronism, hermeneutics and axiology.

Аннотация. В качестве центробежной силы социокультурных процессов развитых обществ, высшая школы детерминирует полигональность осмысления с точки зрения разноплановых методологических принципов, парадигматика философии, педагогики, социологии, культурологии, истории раскрывают функциональные, институциональные и когнитивные элементы образования, внося обобщённое понимание феноменальности его существования. Комплексность познания образования обуславливает богатство методологии, среди которой доминируют системный, структурный, функциональный, когнитивный и сравнительный анализ, диахронизм и синхронизм, герменевтика и аксиология.

Ключевые слова. системный, структурный, функциональный, когнитивный и сравнительный анализ, диахронизм и синхронизм, герменевтика и аксиология.

Ключевые задачи высшего образования, его имманентные функции, сформировавшиеся в ходе исторического развития, обуславливают его ведущую роль в социальном развитии, экономике, даже политике государства, в современных условиях уровень образования стал индикатором уровня общества. Однако и само общество постоянно инициирует трансформatsионные процессы образования, корректирую, расширяя его структуру, целеполагание и содержание. В этом уникальность образования, поэтому вполне логично признать его социокультурным феноменом. Эта же особенность позволяет изучать образование в корреляции с принципиальными модификatsионными процессами общества. Взаимообусловленность и взаимозависимость общества и образования позволяют анализировать стадии их концептуального развития в совокупности с историческим наполнением и тенденциями экономических форматsій, выявляя эволюцию их моделей и форм.

При этом, социокультурный феноменализм высшего образование, его понимание как ядра общественно-исторической эволюции изучены в значительно меньшей степени.[1-136].

Функционализм, как методология, обоснованная с точки понимания сущности термина «функция» Э. Дюркгеймом, П. Штомпкой, является ключевым принципом изучения различных социокультурных явлений, аспектов философии, психологии, социолингвистики, проявляя себя достаточно гибким инструментом аспектологического анализа в рамках той или иной дисциплины.

Для полноценного понимания феноменальности образования patsionально использовать компаративный анализ когнитивных возможностей и эвристических результатов функциональной и институциональной методологии. Имеется в виду, что анализ высшего образования на стадии его зарождения и первичного формирования реализуется на основе функционального подхода, а в периоды формирование высшей школы в ее историческом и современном понимании, его содержательная и процессуальная составляющая более доступны для понимания на основе совокупного функционально-институционального анализа.

Обращение к функциональному подходу при анализе проблем высшего образования обусловлено влиянием культурологии и социологии, возникшей в начале XX в. на основе социального анализа политических, экономических, общественных процессов и их влияния на структуру и функции общества в исследованиях Э. Дюркгейма, М. Вебера[2-808]. . Так, Э. Дюркгейм впервые обосновал социальную институциональность образования на основе анализа многообразия осуществляемых им функций и предложил оригинальную методологию его дальнейшего изучения [3-80]. . Именно его исследования заложили основы понимания образования как ретранслятора аксиологических воззрений большинства, а в дальнейшем позволили ученым, придерживающимся функционального подхода, описывать образование как общественную систему, которой присущи функции стимуляции экономического развития, социальной стратификatsii и надзора.

Еще одной особенностью функционального подхода стало выявление уникальных свойств структуры социальных систем, так образование, являясь частью общественной системы, создает условия для воспроизводства всей модели данной системы (Т. Парсонс)[4-464]. ; этот же подход вскрыл, помимо явных, скрытые функции образования, гармонию и дисфункции миссии и модификatsionных альтернатив (Р. Мертон)[5-873]. . Все это позволяет понимать всецелые и глубинные механизмы воздействия образования на социальные процессы, а также зависимость динамики социума от той или иной степени подробного воздействия.

С.И. Гессен работал над так называемой «теорией университета», которая во многом опередила свое время и может быть использована для осмысления концепции высшей школы в условиях глобализatsii. Принципы данной теории разработаны на основе осмысления взглядов ведущих немецких философов классического периода, В. фон Гумбольдта и Ф Шеллинга[71].

Н. Луман исследовал образование с точки зрения его подсистемного существования в обществе [6-248]. , а также выдвигал идей о том, что образование в принципе сама есть система позиций, реализуемых индивидами, приобретающими благодаря этому определенный социальный статус с соответствующим набором ролей и функций, при этом данные роли определяют поведенческую деятельность субъекта и вводят его в системное взаимодействие с структурными единицами разного уровне внутри всей системы.

Академическая свобода обучающегося, то есть возможность выбирать такой образовательный курс, который в полной мере соответствует образовательным, научным, исследовательским предпочтениям студента. По мнению С.И. Гессена студент должен обладать правом свободно выбирать направление подготовки или место обучения, менять его с случае необходимости, или комбинировать несколько направлений или образовательных курсов, исходя из своих потребностей. При этом, С.И. Гессен отмечал, движущей силой мобильности обучающегося должны быть именно качество образовательных курсов, научно-исследовательский потенциал университетов, а не взаимное признание зачетов или бюрократические маркеры эффективности той или высшей школы или всегда относительные шкалы оценивания. Этот принцип хоть и сложен для реализatsii в условиях модификatsii системы высшего образования и наличия государственных регуляторов, но обладает значительным инноватsionным потенциалом, особенно в нынешних условиях мобильности, гибкости и непредсказуемости условий, в частности, возможен вариант, когда студенты могут изучать универсальные, основополагающие для научного мировоззрения дисциплины один или два года обучения, а затем на основе сформированной базы подбирать для себя

[71] Гессен, С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / С. И. Гессен / Отв. Ред. и сост. П. В. Алексеев. - Москва : Школа-Пресс, 1995. - 448 с.

необходимые или интересующие их направления обучения, в идеале возможна organizatsiя бинарной или многопрофильной подготовки. При этом мобильность преподавателей позволяет создавать межвузовские, региональные или международные научно-исследовательские коллективы, результаты работы которых также могут быть перспективны в рамках того или иного университета или всей системы в целом.

Таким образом, принцип подразумевает нераздельное соединение преподавания и исследования, сочетания науки и образования. преподаватель должен закладывать основы научного мировоззрения студентов по тому или иному направлению образования, а не сводить образовательный курс к системному набору тем, готовых для усвоения обучающимися, основная задача преподавателя вовлечь студентов в исследование того или иного вопроса курса и его подлинно научное изучение[72]. Как мы видим, снова встает вопрос о фундаментальности образования. Невозможно передать обучающимся все informatsiю по направлению обучения или даже одному из образовательных курсов. Необходимо сформировать подлинное научное мировоззрение на основе философского осмысления действительности, обучить студентов поиску, анализу и критической оценке informatsii и на этой основе формировать собственное знание. Сегодняшний уровень развития технологий позволяет применять для исследовательской работы широкий спектр педагогических инструментов и технологий – интерактивные исследовательские лаборатории, практико-ориентированные технологии, проектная деятельность, стартапы и многие другие.

Литература:

1. Дюркгейм, Э. Социология образования / Пер. с фр. под ред. В. С. Собкина, В. Я. Нечаева. - М.: ИНТОР, 1998. 80 с.
2. Парсонс, Т. Функциональная теория изменения// Американская социологическая мысль: тексты - М.: Изд-во МГУ, 1994. С. 464-481.
3. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура. - М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 873, [7] с.
4. Луман, Н. Понятие общества // Проблемы теоретической социологии (Под. ред. А.О. Борноева) - СПб.: ТОО ТК Петрополис СПбГУ, 1994. 248 с.
5. Калюжина, Е.В. Высшее образование как социокультурный феномен: институциональный аспект: дисс ... канд. философ. наук: 09.00.11.- Курган, 2012.- 136 с.: ил. РГБ ОД, 61 12-9/349
6. См.: Вебер, М. Избранные произведения: Пер. с нем. /Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. - М.: Прогресс, 1990. 808 с.

BAHOUDDIN NAQSHBAND RUBOIYLARIDA INSON MA’NAVIY OLAMI

Buxoro davlat texnika universiteti
Ijtimoy fanlar va jismoniy madaniyat
kafedrasi professori, f.f.d.

G.S.Yunusova

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoroyi sharifning piri komili Hazrat Bahouddin Naqshband ijodi mahsuli bo‘lmish “Ruboiyoti Xoja Naqshband” asarining falsafiy mohiyati buxorolik olima Gulchehra Navro‘zova talqinida nashrdan chiqqan “Naqshband ruboiylari falsafasi” nomli monografik tadqiqoti tahlili berilgan.

Аннотация: В данной статье анализируется философская сущность произведения «Рубайёти Ходжа Накшбанд» - произведения пир-комила Бухары Хазрата Бахауддина Накшбанда в интерпретatsii бухарского учёного Гульчехры Наврузовой в её монографическом исследовании «Философия рубаи Накшбанда».

Kalit so‘zlar: Bahouddin Naqshband, Ruboiyoti Xoja Naqshband, Dil ba Yoru, dast ba kor, halol rizq, inson, ma’naviy olam, ruboiy, meros, xojagon ta’limoti, naqshbandiya

Ключевые слова: Бахауддин Накшбанд, Рубаи Ходжи Накшбанда, Дил ба Ёру, даст ба кор, халяль ризк, человек, духовный мир, рубаи, наследие, учение Ходжагона, Накшбандия**.**

Inson ma’naviy kamoloti masalasi bugungi globallashuv zamonida eng muhim va dolzarb masalalardan biridir. Zero xalq ma’naviy saviyasi yuksalib borsa, unda shukronalik tuyg‘usi rivojlanadi va

[72] Там же, с. 312

bu o‘z navbatida jamiyatda tinchlik va xotirjamlikni ta’minlaydigan mezon hisoblanadi.

Juda qadim zamonlardan buyon faylasuflarni komillik mezonlari qiziqtirib keladi, xususan tasavvuf ta’limotining asosiy mavzusi aynan inson kamoloti g‘oyasidir. Bugungi kunda ham o‘z mavqeini saqlab qolgan mumtoz ta’limotlardan biri naqshbandiya tariqatining Dil ba Yoru, dast ba kor shiorining asosiy mazmun mohiyati ham aynan mana shunda.

Xojagon-naqshbandiya ta’limotining mustaqillik yillarida o‘rganilishi oqibatida ko‘plab manbalar keng kitobxonlar e’tiboriga havola etildi. Bu borada oliamlardan professorlar M.N.Boltaev, G.N.Navro‘zova, N.O.Safarova, B.Namozov, O.T.Sharipova, B.Karimov, E.Zoyirovlarni alohida e’tirof etish joiz. Chunki istiqlolning dastlabki yillarida aynan tasavvufni o‘rganishga kirishgan olim, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat arbobi Muhammad Boltaevning ma’naviy jasorati tufayli bu mavzu keng o‘rganilib kelinmoqda. Olimning asosiy tadqiqotlari xojagon ta’limoti asoschisi Abdulxoliq G‘ijduvoniy asarlari tahliliga bag‘ishlangan bo‘lsa, u kishi asoslagan Buxoro falsafa maktabi namoyandalari tomonidan Bahouddin Naqshband, Abduraxmon Jomiy, xojagon ta’liomti, Maxdumi A’zam, Muhammad Porso, Am’aq Buxoriylar ma’naviy merosini o‘rganishga qaratilgan ishlardir.

Bahouddin Naqshband qalamiga mansub Avrodni tarjima etgan olima G.Navro‘zovaning mutasavvif ruboiylari haqida ma’lumot berar ekan, ma’naviy merosining bu qirrasi deyarli o‘rganilmagan deya ta’kidlaydi. Yaqindagina nashr yuzini ko‘rgan “Naqshband ruboiylari falsafasi” nomli monografiya olima Gulchexra Navro‘zovaning naqshbandiyaga bag‘ishlangan navbatdagi yirik tadqiqot ishlaridan deb baholash mumkin.

Professor G.Navro‘zovaning ta’kidlariga ko‘ra: Bizni quvontiradigan ilmiy yangilik shundaki, Bahouddin Naqshband ruboiylari jamlangan manbani topdik, unda kitobning nomi «Ruboiyoti Xoja Naqshband» va uni tartibga keltirib, sharh etgan olimning ismi Muhammad Sodiq Qusuriy ekanligi qayd etilgan. Asarni tartibga keltirish va sharh etish hijriy 1411 yil Zulhijjaning 8-kuni – milodiy 1991 yil 21 iyunda muborak jum’a kunida boshlangani ta’kidlangan. Hijriy 1413 yil Sha’bon oyining 12-kuni – milodiy 1993 yil 5-fevral muborak jum’a kunida to‘ldirilgan. Asar 1997 yil Lahor shahrida «Piblikishniz» nashriyotida 1100 nusxada chop etilgan. «Ruboiyoti Xoja Naqshband» 184 sahifadan iborat. 12–39-betlarda «Muqaddima» yozilgandir. Uning muallifi Hazrat professor Sayid Muhammad Zokir Husayn Shoh Sohib Chishtiy Sialviy Mad Zilliy(Ravalpindi)dir. «Muqaddima»da alloma Muhammad Sodiq Qusuriy hayoti, asarlari va Bahouddin Naqshband ruboiylariga bergan sharhlarining mazmun-mohiyati ochilgan. «Muqaddima»ning 13–14-betlarida «Hazrat Shoh Naqshband» hayoti va faoliyati haqida qisqacha ma’lumot berilgan. Xoja Naqshbandning Hofiz Sheroziy bilan munosabati, ruboiylarining yuksak mahorat bilan yozilganligi qayd etilgan. Asarning 40-betidan 182-betigacha Bahouddin Naqshbandning 137 ruboiysi fors tilida, arab grafikasida yozilgan. Har bir ruboiy raqamlashtirilgan va pastida urdu tilida unga sharh yozilgan. Kitobning oxiridagi 183-betida Bahouddin Naqshbandni valiylikning 3 nishonasi haqidagi she’ri yozilgan va unga sharh berilgan. Umuman manba urdu tilida bo‘lib, faqat ruboiylar fors tilida keltirilgan. Manbadan ma’lum bo‘ladiki, Bahouddin Naqshbandning 137 ruboiylari bor ekan. Bu Bahouddin Naqshband ma’naviy merosining yangi qirrasini namoyon etadi va ularni o‘rganish vazifasini qo‘yadi. «Muqaddima»ning tahlili bu asarning qiymatini aniqlash imkoniyatini berdi. Bahouddin Naqshband ruboiylarini jamlab sharhlagan Muhammad Sodiq Qusuriy o‘z davrining allomasi va adibi edi.

Bahouddin Naqshbandning tasavvuf ta’limotidagi eng muhim xizmat laridan yana biri – son haqidagi ilmni yaratib, inson kamolotiga oid ta’limotning asosiga qo‘ydi. Bahouddin Naqshband «Vuqufi adadiy» degan rashha – hayotbaxsh o‘gitni kashf etib, unga amal etish lozim, dedilar. «Vuqufi adadiy» – sondan, adaddan ogoh bo‘lishdir. Bu ta’limot asosida ikki tushuncha: kasrat – ko‘plik va vahdat – yagonalik yotadi. Olamga nazar solganda borliqdagi barcha narsalar rangbarang va turlituman ko‘rinsada, ularning asl mohiyati bittadir. Bahouddin Naqshband birlik, yagonalik, ahad barcha narsalarda tajalliy etgan, aks etgan, dey di. Abdurahmon Jomiyning «Sharhi rubo iyoti»da Bahouddinni «Vuqufi adadiy» ta’limoti quyidagicha izoh lanadi:

Dar mazhabi ahli kashfu arbobi xirad,
Sorist ahad dar hama afrodi adad.
Garchi adad berun ast zi had,
Lek dar suratu, dar modaash hast ahad[73].
Mazmuni:
Kashf ahli va xirad arbobi mazhabida,
Barcha sonlarda ahad(birlik) namoyondir.
Sonlar haddan ziyoda bo‘lsalarda,

[73] Наврўзова Г.Н Нақшбанд рубоийлари фалсафаси. Тошкент, Фан нашриёти, 2025. -Б.29

Lekin ularning surati va asli ahad – yagonadir.

Demak, barcha borliqning asl mohiyati bitta ilohiy birlik, ya'ni ahadiyatdir, demoqchi Bahouddin Naqshband. Bu mazmunda uning shunday fikri bor:

Kasrat chu nek darnigori asli vahdat ast,
Maro dar in shak nest, gar turo shak hast.
Dar har raqam bingari az ro'i e'tibor,
Gar suratash bubini, lek modaash yak ast.
Mazmuni:
Kasratga e'tibor bilan qarasang asli vahdatdir,
Menda bunga shak yo'q, gar senda shak bo'lsada.
Har bir songa e'tibor bilan qarasang,
Surati turlicha bo'lsa ham, asli bittadir[74].

Butun olam yagona asosga ega degan fikr bilan Bahouddin Naqshband butun borliqni sevish, e'zozlab, unga muhabbat bilan munosabatda bo'lish lozim, deb ta'kidlagan. Bahouddin Naqshband butun insoniyatni – uning dini, irqi, jinsi, millati, iqtisodiy mavqeiga qaramasdan ilohiy hilqat sifatida ko'rish, uni asrash lozim deb, barchani ahil, tinch, xotirjam, murosayu madorada yashashga undaydilar. Sonlar falsafasiga Pifagordan beri e'tibor berilgan bo'lsada, Bahouddin Naqshband «Vuqufi adadiy»ni laduniy ilmning ibtidosi deb qaragan va sondan ogoh inson laduniy ilm sohibi bo'lishi mumkinligini isbot etgan.

Olima Gulchehra Navro'zovaning ushbu asarlarini mutolaa qilar ekanmiz ruboiylar mavzu mundarijasi turlicha bo'lib, xususan halol rizq, Allohdan qilingan gunohlarning avf etilishidan umidvorlik, komillik sari qo'yilgan qadamlar albatta oxiratda ajrga ega bo'lishi kuylangan durdona ruboiylarni qayta va qayta o'qib bahra olging keladi.

Inson ma'naviy olami chizgilari berilgan ushbu durdona asar naqshbandshunos ustozimiz Gulchehra Navro'zovaning mehnati natijasi bo'lmish ruboiylar falsafasi ko'plab kitobxonlarni ma'naviy olamini boyitib, yurtimiz allomalariga bo'lgan hurmat, iftixor va e'zoz tuyg'ularini oshirishiga ishongan holda ustozdan yana yangidan yangi asarlar nashrini kutib qolamiz.

МУҲАММАД ҒАЗЗОЛИЙНИ АНГЛАШДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Музаффаров Фируз Давронович
Фалсафа фанлари доктори, профессор
Давронова Мадина Фируз қизи
БухДУ талабаси

Ушбу мақола Ғаззолий шахсияти ва унинг "Иҳёу улумид-дин" асари таҳлилига қаратилган.
Данная статья посвящена анализу личности Газали и его произведения ихя улумид-дин.
This article is this article is dedicated to the person of Gazali and the analysis of his treatise ikhya ulumiddin

Таянч сўзлар: *Иҳёу улумид-дин, Кимиёи саодат, Ҳужжат ул-ислом, тасаввуф, Ибн ал-Арабий, Абу Фазл Ироқий, Абу Толиб Маккий, Муҳосибий, Аристотел, Платон.*

Ключивые слова: *ихя улумид дин кимияи саадат худжатул-ислам суфизм, ибн ал араби, абу фазл ираки, абу талиб макки, мухасиби, аристотель, платон.*

Key words: *ikhya ulumid din, kimiyai saadat, khudjat ul islam, sufism, ibn al arabi, abu fazl iraqi , abu talib makki, mukhasibi, aristotle, platon.*

Мустақиллик йилларида жаҳон цивилизатsiясига муносиб ҳисса қўшган буюк алломаларимизнинг маънавий меросини ўрганишга катта эътибор берила бошланди. Ўрта асрларда Шарқнинг йирик алломаларидан бири Муҳаммад Ғаззолий (1058-1111) ҳам ана шундайлардан бири ҳисобланади. У қолдирган бой маънавий мерос жаҳон илм-фани ри-вожида ўзига хос ўринга эга. Зеро, у ҳаёт ҳақиқати ва иймон неъматини теранроқ англаб, ҳис этган ва бутун инсониятга ислом таълимини бериб, шубҳа булутларини тарқатиб юборган ҳамда қалби иймонга лиммо-лим мутафаккир ва маърифатпарвар бир сиймо эди. У уқтирган илмлар соясида бутун Шарқ халқлари тартибли яшашни ўрганди.

[74] Наврўзова Г.Н Нақшбанд рубоийлари фалсафаси. Тошкент, Фан нашриёти, 2025. -Б.30

Муҳаммад Ғаззолийнинг маънавий мероси асрлар оша кишиларни соғлом эътиқод, юксак маънавият, ирфоний тафаккур, маърифат ва маданиятга чорлаган, унинг таълимо-ти ҳозирги давримиз учун ҳам аҳамиятлидир.

Алломанинг "Кимиёи саодат" асарини форсчадан туркий тилга ўгирган Муҳаммад Исонинг таржима муқаддимасида ёзишича, Расули акрам Байтул – Қуддусдан меърожга кўтарилган вақтда Бани Исроил пайғамбарларидан Мусо алайҳиссалом пешвоз чиқиб, ра-сулуллоҳга иззат-ҳурматини билдиради. Сўнг Муҳаммад алайҳиссаломдан: "Сиз бир ҳа-диси шарифингизда "Менинг умматларимдан чиққан уламолар Бани Исроил пайғамбарла-ридек" – дебсиз. Шу сўзингизни нима билан исботлайсиз?" – деб сўрайди. Шунда Муҳам-мад алайҳиссалом "Ҳужжатул ислом" унвони билан машҳур бўлган имом Муҳаммад Ғаз-золийнинг руҳини чақириб, Мусо алайҳиссаломга юзлаштиради. Иккаласи озроқ суҳбат-лашгач, Мусо пайғамбар ислом уламоларининг Исроил пайғамбарларига тенглигини тан олиб, ҳазрати Мустафога яна таъзим қилади.[1, 10].Ушбу фикрлардан кўринадики, ислом оламининг ҳар бир олими ҳам бундай юксак шарафга лойиқ эмас. Аммо, Шарқ халқлари тарихида расулуллоҳ айтган мартабага сазовор алломаларимиз кўп бўлиб, шулардан бири ҳақли равишда Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолийдир.

Муҳаммад Ғаззолий 1058 йилда Хуросонда Тус шаҳри яқинида дунёга келган. [8, 13] Дастлабки таълимни Муҳаммад Розконийдан олган. 1070 йилдан хайрия ўқув юртида ўқишни давом эттиради, беш йилдан сўнг 1075 йилда Журжонга йўл олади.[9, 65] У ерда Имом Абунаср Исмоилий маърузаларини тинглайди. Имом Абунасрдан таълим олгач, Ғаззолий Журжондан Тусга қайтиб келади. 1080 йилда Ғаззолий Нишопурдаги, Низом ул-Мулк томонидан ўша даврдаги шофеъийларнинг етакчи илоҳиёт олими Имом ал Ҳара-майн Абул Маъолий Жувайнийга ишониб топширилган Низомия мадрасасига ўқишга кира-ди. 1085 йилда Жувайний ўлимидан кейин, Ғаззолий Маликшоҳнинг хизматига ўтади. Маликшоҳ ҳузуридаги олти йиллик хизматдан сўнг, 1091 йилда Низом ул-Мулк Ғаззолийни Бағдоддаги "Низомия" мадрасасига мударрис этиб тайинлайди.

Орадан анча вақт ўтиб, Ғаззолий шундай йўл тутадики, бу унинг замондошлари ва ижоди тадқиқотчиларини ҳайратга солди. [6, 113-114] 1095 йилда Бағдоддаги Низомия мадрасасининг ишини биродари Аҳмад Ғаззолийга топшириб, ўзи ҳаж зиёрати баҳонаси-да дўсти Абулқосим Ҳаким билан биргаликда Сурияга йўл олади. [9, 68] Бу узлатга че-киниш 10 йил 1105 йилгача давом этади. Бу вақт оралиғида Ғаззолий Ҳижоз, Сурия, Фа-ластин ва бошқа кўплаб шаҳарларда бўлади. У Тус яқинидаги Табарон манзилгоҳида 1111 йилнинг 19 декабрида вафот этади.

Шубҳа йўққи Ҳужжатул ислом Ғаззолий Исломнинг буюк шахсиятларидан, улуғ аҳлларидан бири ҳисобланади. У, шунингдек, Исломий фикр раҳнамоси, диний руҳни жонлантиришда ва ислом фикрини уйғотишда катта фазилатга эга бўлган кишилардан биридир.

Фалсафа тарихидан бизга маълумки Ғаззолийнинг ёзган асарлари орасида энг фундаментал асар араб тилида ёзилган "Иҳёу улумиддин" ҳисобланади. Ғаззолий ёзади: "Китобни тўрт чорак устига асослаб ёздим: Ибодатлар чораги *(рубъи ибодат)*, урф-одатлар чораги, ҳалок қилувчи амаллар ҳақидаги чорак *(Рубъи муҳликот)* ва нажот бе-рувчи амаллар чораги *(рубъи мунжиёт)*. Сўзни илм ҳақидаги китобдан бошладим. Зеро, илм Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам тиллари билан Аллоҳ таоло барча одам-лардан талаб этилиши ибодат ҳисобланиши эълон қилинган энг муҳим ғоя эканини очиб беришни мақсад қилдим".[4, 10]

Ибодатлар чораги ўнта китобни қамраб олади: илм китоби, ақоид қоидалари, та-ҳорат сир-асрорлари, никоҳ одоблари, касб-кор ҳукмлари, ҳалол ва ҳаром, турли халқлар билан муомала ва суҳбат, узлат китоблари, сафар одоблари, самоъ ва важд, амри маъ-руф ва наҳйи мункар, яшаш одоблари ва пайғамбарлик ахлоқи китоблари.

Ҳалок қилувчи амаллар чорагида ҳам ўнта китоб мавжуд: қалб ажойиботларининг шарҳи, нафс риёзати, қорин ва фарж шаҳватининг офатлари, тил офатлари, ғазаб, адо-ват ва ҳасад офатлари, дунёнинг мазаммати, кибр ва ужбнинг мазаммати, ғурурнинг ма-заммати ҳақидаги китоблар.

Нажот берувчи амаллар чораги ҳам ўнта китобни қамрайди: Тавба китоби; сабр ва шукр; хавф ва ражо; фақр ва зуҳд; тавҳид ва таваккул; муҳаббат, шавқ, унс ва ризо; ният, сидқ ва ихлос; муроқаба ва муҳосаба; тафаккур; ўлимни эслаш китоблар".[4, 9-10]

Ғаззолий ушбу асарда ҳам файласуф, ҳам муқаддас китоблар билимдони, ҳам ҳу-қуқшунос – фақиҳ ҳам тасаввуфшунос аллома, ҳам ахлоқшунос носиҳ сифатида ўзини намоён этади. Китобда ахлоқий, диний, ҳуқуқий, ирфоний тушунча ва муаммолар манти-қий далиллар ёрдамида таҳлил этилади ва ишонарли тарзда тушунтириб берилган.

"Иҳёу улумид-дин" асари бошқа тасаввуфий асарлардан бешта жиҳати билан фарқ қилади.

1. Улар ечмасдан, тугун ҳолида қолдирган масалаларни ечиш, мужмал қилган ўринларни очиш.
2. Сочиб ташлаганларини тартибга солиш, бўлиб ташлаганларини низомга келти-риш.

3. Узун қилганларини қисқартириш, муқаррар белгилаб берганларини қоида ҳолига келтириш.

4. Такрорларини тушуриб қолдириш, таҳрир қилганларини собит қилиш.

5. Мазкур китобда келтирилмаган, фаҳмга бироз қийин бўлган, ноаниқ ишларни таққиқ қилиш.[4, 11]

Ғаззолий ўзининг ушбу асардаги ғояларини ихчамлашган тарзда "Кимёи саодат" номи билан форс тилида ҳам баён қилган.

"Иҳёу улумиддин" асари ҳақида Эрон олими Абу Фазл Ироқий китобга қилган "тах-риж"ининг муқаддимасида: "Иҳйоу улумид-дин" ҳалол ва ҳаромни танитадиган улуғ ки-тоблардан биридир. Унда жамланган ҳукмлар қалбларга йўналтирилган. Китоб ёлғиз фуруъ ва масойил билан чекланиб қолмаган. Шу билан бирга, соҳилга қайтиш имконсиз бўладиган даражада тубсизликка ҳам шўнғиб кетилмаган. Балки унда зоҳир ва ботин ил-ми қоришиб, маънолар энг гўзал ўринларда мавжланади ва аниқ, тиниқ, нафис лафзлар ичра оқади. Бу оқимнинг сифати мўътадилликдир", деб ёзади. Абдуллоҳ Идрус эса: "Бар-ча сирлар калити Китоб ва Суннатга эргашишдадир. Китоб ва суннатга эргашиш шариатга эргашиш, шариат эса "замон ажойиботи" деб номланган "Иҳёу улумид-дин" китобида шарҳланган" [2, 5], дея қайд этади. "Агар барча илмлар йўқолса, уларни "Иҳйо" дан чиқа-риб олардим" [2, 5], дейди Шайх Абу Муҳаммад ал-Козруний.

"Иҳёу улумид–дин" эътиқодли мусулмон учун, маънавий ҳаётнинг барча жиҳатла-рини қамраб олган дастурул амал бўлиб, бунда: диний маросимлар ва зоҳидлик, кун-далик ҳаётдаги хулқ – атвор, қалбни поклаш, худога элтувчи ботиний йўлнинг босқич-лари баён этилган. Биринчи икки китобда ҳар мусулмон билиши зарур бўлган диний билимлар минимум тарзда баён этилган. Ғаззолий, суний олимлар тўплайдиган, тасниф-лайдиган ва авлоддан – авлодга етказадиган анъанавий билимни юқори баҳолайди. Бироқ, охири Ғаззолий барибир илҳомлантирувчи ботиний сўфийлик билимини устун деб ҳисоблайди. Қайсики бу илмнинг эгаси Қуръоннинг ҳақиқий мазмунини тушуна олади ва иккиланишларни истисно қилиб, ўз эгасига руҳий осойишталик ва худо билан учрашув-ни ором билан кутишни ҳадя этади, дейди мутафаккир.

Ғаззолий шундай ёзади: "Бу китобни тўрт қисмга ажратиб ёзишга менга иккита омил туртки берди, биринчиси ва асосийси: айнан шундай тартибда шарҳлаш ва тадқиқ қилиш зарур, сабаби нариги дунё ҳақидаги билим иккига, хулқ атвор илми ва кашфиёт илмига бўлинади. Охиргисида мен фақат илмни кашф этишни кўзда тутаман, иккинчисида яъни хулқ атвор илмида эса ҳаракатни. Бу китоб фақат хулқ-атвор илмига дахлдордир". [4, 11]

Инглиз шарқшунос олими Артур Арберри "Иҳёу улумид-дин"ни Ибн ал-Арабийнинг "Ал-Футухат ал-маккийа" асари билан бир қаторда асосий сўнги тасаввуфий манбалар деб ҳисоблайди.[3, 63]. Бу бежиз эмас. Машҳур тасаввуфшунос олим Идрис Шох ўзининг "Сўфийлар" деб номланган асарида қизиқарли бир фикрни келтиради: Ғаззолийнинг "Иҳёу улумиддин" асари мусулмон испаниясида халойиқ олдида ошкора ёқилди. У ёзади: "Ёш бола катталар эришган ютуқларни реал тасаввур қила олмайди. Ёши катта оддий одам олимнинг ютуқлари тўғрисида мулоҳаза юрита олмайди. Шунингдек, олим ҳам авлиёлар ёки сўфийлар кечинмаларини тушуна олмайди. Чўчқа, ит, шайтон ва авлиёнинг қўшилиши (бирлашиши) ақлга тўғри келмайди. Бу аралашмадан ақлга эришиш мумкин эмас. Чироқ-ни кўриш учун, ёстиққа қарашни тўхтатиш керак".

Ғаззолий "Иҳёу улумид-дин" асарида тасаввуф назарияси ва амалиётини суннийлик ғояларига зид келмасдан, аксинча у мусулмон дини асослари ва руҳига бутунлай мос ке-лишини исботлади. Мутафаккир ўз қарашларидан келиб чиққан ҳолда динни ҳиссиёт ва кечинмалар объектига айлантиришга ва шу билан бирга замонавий ҳаёт талабларидан орқада қолган суннийлик эътиқодини жонлантиришга ҳаракат қилди.

Ўзининг тасаввуфий асарларида, айниқса "Иҳёу улумид-дин"да Ғаззолий нафақат суннийлик ғояларини тирилтирувчиси сифатида ва нафақат тасаввуфни бирлаштирувчи сифатида, балки мусулмон жамиятининг руҳиятига мос келувчи ва тасаввуф қадриятлари билан боғлиқ бўлган, инсон ҳаётининг кўп қирралилиги орқали динга янгича ёндашув ва янги тузилмалар ёрдамида суннийлик ғояларини жонлантиришга ҳаракат қилувчи сифа-тида кўз ўнгимизда намоён бўлади.[7, 85]

Ижтимоий адолат, эзгуликни қарор топтириш, ахлоқий-этик идеаллар, одамлар ора-сидаги дўстлик, фанларни турларга бўлиш масалаларида Ғаззолий кўпроқ Абу Толиб Маккий таълимотига таянган. Булар унинг "Иҳёу улумид-дин" ва тасаввуфга доир бошқа асарларида ўз ифодасини топган.

Кўплаб ботиний-фалсафий муаммоларни таҳлил қилишда Ғаззолий Муҳосибийга суянади. Чунончи ўз-ўзини қўлга олиш усули, инсоннинг ташқи ҳаракатлари ва қалб истаги ўртасидаги мутаносиблик, жазаба ҳолати – ҳол, ички ҳаётни ахлоқий покланишга йўналти-ришни ташкил этиш усуллари ва ҳоказолар.Ғаззолий диннинг моҳиятини чуқур англашда ахлоқий-этик меъёрлар ва усулларнинг аҳамиятини тан олади. Шунингдек, ахлоқни ҳис-сий билишни, жазаба орқали билишни

ҳам инкор этмайди.

Ғаззолий фалсафий дунёқарашларининг шаклланишига Зардуштийлик ва қадимий Эрон анъанавий тафаккури таъсир этганини кўплаб мисоллар тасдиқлайди. Платон фал-сафаси анъаналари Ғаззолийнинг руҳ тўғрисидаги таълимотида яқолроқ кўзга ташланади. Платоннинг "барча нарсаларнинг замонда пайдо бўлиши (шаклланиши)" тўғрисидаги таъ-лимотида, метафизик образдан эмперик ҳолатга ўтиш, ҳиссий идрок кабилар Ғаззолий-нинг "Ҳудус" таълимотида ўз аксини топган.

Шунингдек, ҳиссий ва ақлий билиш таҳлилида Ғаззолий Аристотелга таянади. Ай-ниқса ўзининг ахлоқ тўғрисидаги таълимотини яратишда Аристотелга мурожаат қилади. Инсонларнинг яхши бўлишига ва жамиятни мукаммал қилишларига ёрдам бериш учун Аристотел услубида ахлоқий муаммоларни тадқиқ қилади. Суқротга қарама-қарши ҳолда ахлоқий меъёрлар ва яхши сифатларни хоҳиш-ирода билан боғлайди. Яхши хулқ – ақлий сифат эмас, балки у билан боғлиқ ҳолатдир. Мана шу асосга таяниб, Ғаззолий Арис-тотелга эргашган ҳолда, тарбия воситасида шаклланган ахлоқий сифатлар табиий инъом ва туғма қобилиятдан устундир, деган хулосага келган.

Хулоса қилиб айтганда, "Иҳёу улумид-дин" асарининг таҳлили шуни кўрсатадики, Ғаззолийнинг ижодий фаолияти бутунлай тасаввуфга бағишланмаган бўлиб, унинг асосий қарашлари исломни янгилашни кўзда тутарди. Бу инқироздан чиқиш учун Ғаззолий тасав-вуфга, антик фалсафани, христиан теософиясини, зардуштийликни киритиб, уларни ило-ҳиёт ҳужжатлари билан бирлаштириб, мўътадил тасаввуф таълимотини яратди. Ғаззолий томонидан яратилган таълимот, бутун оммага тўғри келиб, ҳар бир инсоннинг эҳтиёжла-ри, орзу ва интилишлари ҳисобга олинган бўлиб, "олий руҳониятга" қаратилмаган эди. У мусулмон тафаккурининг уйғониши – анъанавий ислом, тасаввуф ва patsionализмни бир-лаштириб, пухта асосланган таълимотга асос солди. Бу таълимотларни бирлаштириб, суннийлик ғояларини уйғонишига туртки берувчи мантиқий нуқтани қўйди.

АДАБИЁТЛАР

1. **Абу Ҳомид Ғаззолий.**Кимиёи саодат (Руҳ ҳақиқати). Тошкент: Адолат, 2005. – 411 б.

2.**Абу Ҳомид Ғаззолий.** Тавба китоби. Тошкент: Мовароуннаҳр, 2003. – 145 б.

3. **Arberry A.J.** An Introduction to the History of Sufism. - L., 1947, Introduction by Has-sen Sohravardi.

4. **Имом Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий.**Иҳёу улумид-дин (Дин илмларини жонлантириш). Тошкент: Тошкент ислом университети, 2014. – 544 б.

5.**Кныш А. Д.** Мусульманский мистицизм. Москва: Диля, 2004. – 452 с.

6. **Музаффаров Ф.Д.** Абу Ҳомид Ғаззолий ҳаётидаги руҳий инқироз масаласи. Фал-сафа ва ҳуқуқ. Тошкент, 2012. № 1. – Б. 113-114.

7.**Наумкин В.В**. Трактат. Газали "Воскрешение наук о вере" // Абу Хамид Газали. Воскрешение наук о вере. Москва: Наука, 1980. – 365 с.

8. **Насыров И.Р.** Аль-Газали – "Довод ислама" // Абу Хамид Мухаммад Аль-Газали ат-Туси. Ихйа''улум ад-дин (Возрождение религиозных наук). Махачкала: Нуруль Иршад, 2011. С. 7-28.

9. **Шамолов А.А.** Проблема счастья в этических концепциях Абу Хамида Газали и Насириддина Туси //. Известия АН Республики Таджикистан. Серия: философия и право-ведение. 1993. № 3 – С. 65-107.

ЗАЩИТА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ — ЭТО ВОПРОС ВЕРЫ В СВЯЩЕННЫЙ ИСЛАМ

Хусен Хайруллаевич ДЖУРАЕВ,

доцент кафедры «Исламская история и источниковедение, философия», Бухарского государственного университета, доктор философии (PhD) по историческим наукам. telegram +99890.715-16-41.

husaynbuxoriy@mail.ru

Саиджон Хусенович ХАЙРУЛЛАЕВ,

магистрант Международной академии исламоведения Узбекистана.

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос защиты окружающей среды в священной религии Ислам, в том числе тот факт, что мусульмане в Исламе считают все природные ресурсы, созданные Всевышним Аллахом, священными, не следует причинять им вред, загрязнять их, не растрачивать их без необходимости, а сохранение благ природы является для мусульман вопросом веры, и изучение этих вопросов остается актуальным и сегодня.

Ключевые слова: Ислам, защита окружающей среды, Священный Коран, Хадисы, экологическая культура, вера и убеждения.

Abstract: This article examines the issue of environmental protection in the sacred religion of Islam, including the fact that Muslims in Islam consider all natural resources created by Allah Almighty to be sacred, they should not be harmed, polluted, or wasted unnecessarily, and preserving the benefits of nature is a matter of faith for Muslims, and the study of these issues remains relevant today.

Keywords: Islam, environmental protection, Holy Quran, Hadith, environmental culture, faith and beliefs.

Введение: Безрассудное и расточительное использование водных ресурсов нашей родной Земли, постоянное нанесение ущерба природе и биоразнообразию, превращение Земли и Вселенной в свалку, а также прямое ограничение возможностей борьбы с различными катастрофами, которые ожидаются в ходе этих негативных процессов, – всё это создаёт для человечества всё новые и новые беды. Более того, экологические катастрофы способствуют дальнейшему обострению существующих угроз и опасностей.

Важнейшим шагом в этом направлении стало объявление Главой государства 2025 года Годом охраны окружающей среды и «зелёной экономики» в нашей стране. В рамках Государственной программы по реализatsii Стратегии «Узбекистан – 2030» в Год охраны окружающей среды и «зелёной экономики», утверждённой Указом Президента от 7 февраля 2025 года, в нашей стране определён и последовательно реализуется ряд важных задач по достижению экологической устойчивости, переходу к «зелёной экономике», осуществлению гармоничной «зелёной трансформatsii» секторов и отраслей, внедрению новой модели экономического роста «зелёного развития».Атроф-муҳит — маълум бир ҳудуднинг табиий шароитини ва унинг экологик ҳолатини тавсифловчи умумлаштирилган тушунчадир.

Под окружающей средой обычно понимается часть среды, в которой взаимодействует конкретный живой организм (человек, животное и т. д.), включая одушевленные и неодушевленные объекты природы[75].

Термин «окружающая среда» обычно используется для описания природных условий на поверхности Земли, состояния её локальных и глобальных экосистем и их взаимодействия с человечеством. Этот термин также используется в международных соглашениях.

В современную эпоху деятельность человека охватывает практически всю географическую сферу, и её масштабы сопоставимы с воздействием глобальных природных процессов, негативно влияющих на состояние окружающей среды в наши дни[76].

Основная часть: Проблема охраны окружающей среды волнует сотни миллионов мусульман по всему миру, а также исламских учёных. При решении этих проблем они обращаются к аятам Священного Корана, хадисам и исламским учениям. Потому что Священный Коран и хадисы содержат много информatsii об охране окружающей среды. Эта информatsiя, советы и Сунна Пророка Мухаммада (мир ему и благословение Аллаха) создают большие возможности для повышения экологической культуры общества и формирования нового мировоззрения. Потому что

[75] Allaby M. Atrof-muhit fanining asoslari. 2-nashr. Routledge. London, NY - 323 dollar - ISBN 0-415-21175-1.

[76] Окружающая среда // Российский энциклопедический словарь. / глав. ред. А. М. Прохоров. — М.: «Большая российская энциклопедия», 2000. — С. 1090 (книга 2).

узбекский народ исповедует ислам, уделяет серьёзное внимание религиозному образованию и воспитанию, советам, данным в священных книгах ислама, и стремится действовать в соответствии с ними. В этой связи рекомендatsii, данные в священных книгах ислама по экологическому образованию и воспитанию, охране окружающей среды и patsиональному использованию природных ресурсов, также положительно воспринимаются населением и стремятся действовать в соответствии с ними. Это даёт большой импульс формированию экологической культуры населения.

Чтобы ответить на вопрос об отношении ислама к природе и природным ресурсам, мы можем обратиться непосредственно к Священному Корану. Священный Коран содержит следующие аяты о земле, воде, небе и природе в целом, об их сохранении, оценке, защите и разумном использовании: «И Мы распростерли землю, и воздвигли на ней незыблемые горы, и взрастили на ней всевозможные прекрасные растения» (сура «Каф», аят 7)[77].

И Мы ниспосылаем с неба благословенную воду (дождь) и взращиваем ею сады и урожайные зерна (сура «Каф», аят 9)[78].

Также, «И пальмы с густыми плодами и ветвями» (сура Каф, аят 10). Чтобы это было пропитанием для рабов. И ею (водой) Мы «оживили» «мертвый» город (землю)…» (сура Каф, аят 11). «Он сделал землю «основой» для вас, а небо — «строением», и ниспослал с неба воду, и взрастил ею плоды (плодовые деревья) для вас пропитанием…» (сура Аль-Бакара, аят 22)[79]. Аллах создал для вас из того, что Он создал, места тени, и создал для вас убежища в горах, и создал для вас одежду, которая защищает вас от холода и опасностей. Так Он завершает Свою милость к вам, чтобы вы стали мусульманами» (сура Ан-Нахль, аят 81)[80]. «И Он создал скот, который будет для вас теплом и пользой, и вы питаетесь им. И когда они возвращаются вечером и выходят утром, для вас открывается прекрасное зрелище» (сура «ан-Нахль», аяты 5-6)[81]. Из приведённых выше аятов ясно, что Аллах создал для людей на земле множество благ, а именно природные богатства, и сделал природу прекрасным зрелищем. Воистину, в природе есть всё необходимое для благополучной жизни человека. Это невозможно отрицать.

Наша религия уделяет большое внимание защите природы, флоры и фауны. Религиозные учения неоднократно подчёркивают, что их сохранение — долг каждого верующего.

Всевышний Аллах повелевает нам содержать землю, на которой мы живём, в чистоте и порядке, беречь дарованные Им блага и не разрушать и не причинять вред окружающей среде. Всевышний Аллах говорит в Священном Коране: «…кто стремится распространить нечестие на земле, погубить посевы и потомство? Аллах не любит нечестие» (сура «Аль-Бакара», аят 205)[82].

Люди, загрязняющие прекрасную, плодородную, чистую и благословенную природу, созданную для нас Всевышним Аллахом, такую как земля, вода, воздух, растения и животные, не должны думать, что никто этого не видит и не знает, и должны понимать, что за это наказание неминуемо. Ведь в Судный день природа и её повреждённые части расскажут и сообщат Всевышнему Аллаху обо всех деяниях человека[83]. Это подчёркивается в следующих благословенных хадисах Пророка Мухаммада (мир ему и благословение Аллаха):

Абу Хурайра, один из сподвижников Пророка (мир ему и благословение Аллаха), передал: «Посланник Аллаха (мир ему и благословение Аллаха) сказал: «В День Воскресения земля сообщит Аллаху обо всех новостях. Вот ваша мать: «Тот, кто совершит на земле добро или зло (причинит вред земле, воде, воздуху или природе в целом), сообщит об этом Аллаху»[84].

Действительно, наш Шариат содержит законы и предписания, такие как сохранение чистоты почвы, воды, воздуха и природы, предотвращение их загрязнения и избегание всего, что вредит здоровью, что должно быть для нас примером. В частности, в хадисе, переданном Муазом ибн Джабалем, Пророк (мир ему и благословение Аллаха) сказал: «Остерегайтесь бросать мусор в трёх

[77] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. Маънолар таржимаси. – Т.: Шарқ. 2008. – Б. 518.
[78] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. Маънолар таржимаси. – Т.: Шарқ. 2008. – Б . 518.
[79] Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржимаси. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон. 1990. – Б. 37.
[80] Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржимаси. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон. 1990. – Б. 37.
[81] Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржимаси. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон. 1990. – Б. 179.
[82] Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржимаси. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон. 1990. – Б. 25.
[83] Қориев М.Р. Ислом динида атроф-муҳит муҳофазаси. // JOURNAL OF INTEGRATED EDUCATION AND RESEARCH. JANUARY 2023 ISSN: 2181-3558. – B. 67.
[84] Имом Абу Хомид Ғаззолий. Мукошафат ул-қулуб. – Т.: «Адолат», 2002. – 167 б.

местах: в водоёмах, на оживлённых дорогах и в тенистых, прохладных местах, дабы не быть проклятым». (Абу Дауд). Стоит отметить, что ни один благочестивый, религиозный человек не осмелится совершить нежелательные поступки, упомянутые в этом благословенном хадисе; напротив, если он увидит, что кто-то делает подобное, он немедленно сделает ему выговор и объяснит, что этого делать не следует.

Всё во вселенной создано на благо человечества. Наш долг и обязанность – озеленять свои дома, высаживая как можно больше фруктовых и декоративных деревьев, а также различных цветочных саженцев на пустырях. В следующем хадисе, переданном от Пророка (мир ему и благословение Аллаха), говорится: «Если мусульманин посадит дерево или растение, и птица, человек или животное съест его плоды, то посадившему будет засчитана награда за милостыню». (Передано имамом Бухари)

К сожалению, среди нас есть те, кто продолжает бросать мусор, где вздумается. Дорогие друзья, давайте поймём, что это грех. Стоит отметить, что в наши дни во всех необходимых местах созданы специальные места и урны. Поэтому мы должны выбрасывать мусор и отходы именно туда. Напротив, бросать мусор, где вздумается, — это не по-мусульмански и не гуманно.

Люди ломают и обрезают ветки старых деревьев, сжигают листья, бросают полиэтиленовые пакеты, «багашки» и другой мусор на улицы, поля и в канавы. В результате наносится вред окружающей среде, нарушается экологическое состояние почвы. Это, конечно, очень некрасиво. Во-первых, это грубость по отношению к тому, кто это делает, а во-вторых, это проявление неуважения к окружающим, а также бескультурье. Самое ужасное, что по вине одного человека на этой территории начинает скапливаться мусор. Через день-два на месте брошенного пакета появляется куча мусора. По вине другого нерадивого человека накопленный мусор поджигается. В результате территория покрывается вредным угарным газом и густым черным дымом. Прохожим трудно дышать. Угарный газ, который считается чрезвычайно вредным для здоровья, разносится ветром на большие расстояния. Сочная зеленая природа вокруг нас также страдает по вине некоторых нерадивых людей.

Заключение и предложение:

В заключение можно сказать, что безрассудное и расточительное использование водных ресурсов нашей Матери-Земли, постоянное нанесение ущерба природе и биоразнообразию, превращение Земли и Вселенной в свалку, а также прямое ограничение возможностей борьбы с различными катастрофами, которые ожидаются в ходе этих негативных процессов, – всё это создаёт для человечества всё новые и новые беды. Более того, экологические катастрофы лишь усугубляют существующие угрозы и опасности.

Центральноазиатский регион также считается уязвимым к изменению климата и экстремальным погодным явлениям. В настоящее время дефицит воды в странах региона ограничивает возможности орошения сельскохозяйственных культур. В этой связи крайне важно, чтобы Узбекистан постоянно уделял внимание борьбе с изменением климата, защите окружающей среды и сохранению биоразнообразия.

Следует отметить, что в новом Узбекистане уделяется большое внимание развитию конституционно-правовых основ экологической сферы. Наша новая Конституция усиливает требования по охране природных ресурсов, включая водные объекты и недра.

Всевышний Аллах даровал нам чистый и прозрачный воздух, бесценный климат, четыре золотых времени года и многое другое. В знак благодарности долг каждого из нас – беречь нашу природу и очищать её от различных видов отходов!

Литература:

1. Allaby M. Atrof-muhit fanining asoslari. 2-nashr. Routledge. London, NY - 323 dollar - ISBN 0-415-21175-1.
2. Имом Абу Хомид Ғаззолий. Мукошафат ул-қулуб. – Т.: «Адолат», 2002. – 167 б.
3. Қориев М.Р. Ислом динида атроф-муҳит муҳофазаси. // JOURNAL OF INTEGRATED EDUCATION AND RESEARCH. JANUARY 2023 ISSN: 2181-3558. – B. 67.
4. Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржимаси. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон. 1990. – 493 б.
5. Окружающая среда // Российский энциклопедический словарь. / глав. ред. А. М. Прохоров. — М.: «Большая российская энциклопедия», 2000. — С. 1090 (книга 2).
6. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. Маънолар таржимаси. – Т.: Шарқ. 2008. – Б. 604.
7. https://t.me/buxoro_xattot

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ АСАРЛАРИДА ИНСОН ВА ТАБИАТНИНГ ДИАЛЕКТИК БОҒЛИҚЛИГИ

Самарқанд давлат чет тиллар институти
Фалсафа фанлари доктори (DSc), профессор

Хандамова Маърифат Акрамовна

Аннотация

Мақолада Абу Райҳон Берунийнинг (973–1048) инсон ва табиат уйғунлигига оид фалсафий қарашлари таҳлил этилган. Муаллиф Берунийнинг инсон тафаккурининг табиий-илмий асослари, билиш жараёни ва унинг ижтимоий-маънавий аҳамиятига оид ғояларини очиб берган. Беруний асарларида инсоннинг ташқи қиёфаси, характери ва ахлоқий сифатлари фақат биологик омиллар билан эмас, балки табиий-географик муҳит билан ҳам чамбарчас боғлиқлиги таъкидланади. Шунингдек, тилларнинг шаклланишида ҳам табиат ва ижтимоий эҳтиёжлар ўрни муҳимлиги кўрсатилган.

Калит сўзлар: *Абу Райҳон Беруний, инсон ва табиат уйғунлиги, фалсафий қарашлар, билиш назарияси, табиий-географик омиллар*

Аннотация

В статье анализируются философские взгляды Абу Райхана Бируни (973–1048) о гармонии человека и природы. Автор раскрывает идеи ученого о естественно-научных основах человеческого мышления, процессе познания и его социально-духовном значении. В трудах Бируни подчеркивается, что внешность, характер и нравственные качества человека связаны не только с биологическими, но и с природно-географическими факторами. Кроме того, отмечается роль природы и социальных потребностей в формировании языков.

Ключевые слова: *Абу Райхан Бируни, гармония человека и природы, философские взгляды, теория познания, природно-географические факторы*

Abstract

The article examines the philosophical views of Abu Rayhan al-Biruni (973–1048) on the harmony between humans and nature. The author highlights al-Biruni's ideas on the natural-scientific foundations of human thought, the process of cognition, and its socio-spiritual significance. In al-Biruni's works, it is emphasized that a person's appearance, character, and moral qualities are determined not only by biological but also by natural-geographical factors. Furthermore, the role of nature and social needs in the formation of languages is underlined.

Keywords*: Abu Rayhan al-Biruni, harmony of humans and nature, philosophical views, theory of cognition, natural-geographical factors*

Абу Райҳон Берунийнинг (973-1048) илмий меросида инсон ва табиат уйғунлиги, инсон тафаккурининг табиий-илмий асослари ва маданиятлараро алоқаларнинг аҳамияти алоҳида ўрин эгаллайди. Шу жиҳатдан, унинг асарлари инсоншунослиқнинг инсон ва табиат ҳақидаги билимлар тизимидаги ўрнини чуқур англашга хизмат қилади.

Немис олими Э.Захау алломанинг фан соҳасидаги ютуқларини таърифлаб шундай деган эди: "Беруний ҳар бир мавзуни Аристотель ва Платон, Птолемей ва Гален ғоялари асосида тарбияланган ақл ҳукмидан ўтказиб унинг айни мавзуларни ҳозирги замон танқидий ёндашув руҳида тадқиқ этиши замондошларимизни шубҳасиз ҳайратга солиши муқаррар" [85]. Унинг оламнинг чексизлиги ва инсоннинг билиш қобилияти ҳақидаги қарашлари муҳим аҳамиятга эгадир.

Абу Райҳон Берунийнинг фалсафий қарашларини ўрганишда табиат воқеа-ҳодисаларига, фикр ва хулосаларини эътиборга олиш керак бўлади. Алломанинг илмий тафаккур ва изланишлари унинг ижтимоий-фалсафий, аниқ фанларни тадқиқ этиши, дунёқарашининг шаклланишига катта таъсир кўрсатган. Мутафаккирнинг фалсафий қарашларига чуқурроқ эътибор қаратадиган бўлсак, унинг фалсафий дунёқараши табиий-илмий қарашлари асосида шаклланган. У фазо ва вақт, қонуният, эҳтиёж, тасодиф, ҳаракат ва тараққиёт, қарама-қаршилик, моҳият каби фалсафий муаммоларга катта эътибор қаратган. Мутафаккирнинг маънавий меросида асарларида гноселогия масалалари муҳим ўринга эга. Унинг фикрича, билишнинг иккита сабаби мавжуд. Биринчиси, билишнинг ирратsионал сабаби – лаззат эканлиги таъкидланиб, билишнинг мақсади инсонлар эҳтиёжларини қондириш ҳисобланади, билишнинг юқори чўққиси ақлий билиш ҳисобланади. Ақлий

[85] Хоразм Маъмун академияси. – Тошкент, 2005. –Б.149-150.

билиш кузатиш ва қиёслаш, таҳлил қилиш, тажриба орқали амалга оширилади. Беруний таъкидлашича, фақат файласуф бўла туриб, чуқур назарий билимларга эга бўлган ва амалий тадқиқотлар олиб бориб, ўз изланишларида ҳаққоний бўлган кишиларгина ҳақиқий олим номига лойиқдир[86].

Ҳар бир шахс табиат ҳодисасига қизиқиши ўлароқ икки нарсадан илоҳий куч олади. Булардан биринчиси табиий қизиқиш яъни, нарса ҳодисаларнинг мазмун-моҳиятини ангалашга бўлган қизиқиш бўлса, иккинчиси билиш сабабли олинган маълумотлардан фойдаланишдир. Берунийнинг эътироф этишича, "Агар фикрлар фанга асосланган бўлмаса, ундан воз кечиш лозим". Демак фалсафий мулоҳазаларнинг асосида илмий хулосалар ётиши керак.

Абу Райҳон Беруний "Геодезия" асарида оламнинг вужудга келиши ҳақидаги фикр юритиб, унинг қарашларига кўра ернинг пайдо бўлганлиши узоқ даврни ўз ичига олиши ва ундаги табиат ҳодисалари яъни тоғлар, дарёлар, чўллардаги ўзгаришлардан билиш мумкинлигини таъкидлайди. "Бу ҳодисаларнинг ҳаммасига, албатта, миқдорини билиб бўлмайдиган узоқ замонлар зарур бўлган ва улар сифати номаълум ўзгаришлар остида юз берган"[87]. Берунийнинг табиий-илмий қарашлари, оламнинг манзарасини илмий изоҳлаши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Табиий фанлар соҳасидаги тадқиқотлари фалсафий нуқтаи-назардан ҳам муҳимдир.

"Осор ал-боқия" асарида мутафаккир юқоридаги нуқтаи-назардан келиб чиқиб, оламни ва борлиқни фалсафий мушоҳада қилиш ва изоҳлашга эришган. Шунинг учун ҳам Беруний табиатшунос олим сифатида борлиқнинг ва оламнинг қонуниятларини изоҳлашда фалсафий материалистик асосга эга бўлган[88]. Аллома ўз қарашларида борлиқнинг мавжудлиги, инсоннинг борлиқда тутган ўрни ва роли ҳақидаги ғоялари, Яратганнинг иродаси билан эканлигига ишора қилади.

Мутафаккир инсоннинг жамиятдаги ўрнини аниқлаб, инсон табиатнинг ва мижозларнинг турлича бўлишига географик омилнинг таъсирини кўрсатиб шундай дейди: "Одамларнинг тузилишларининг ранг, сурат, табиат ва ахлоқда турлича бўлиши фақатгина насабларининг турличалигидан эмас, балки тупроқ, сув, ҳаво ва ернинг (одам) яшайдиган жойларнинг турличалигидан ҳамдир. Тилларнинг турлича бўлганлигига сабаб одамларнинг гуруҳларга ажралиб кетиши, бир-биридан узоқ туриши, уларнинг ҳар бирида турли хоҳишларни ифодалаш учун (зарур) бўлган сўзларга эҳтиёж туғилишидир. Узоқ замонлар ўтиши билан ҳалиги иборалар кўпайиб, ёдда сақланган ва такрорланиш натижасида таркиб топиб, тартибга тушган"[89].

Абу Райҳон Берунийнинг мазкур сўзлари инсон ва табиат ўртасидаги узвий боғлиқликни фалсафий жиҳатдан англашга ёрдам беради. Унга кўра, инсоннинг ташқи қиёфаси, характери ва ахлоқий сифатлари фақат биологик омиллар билан эмас, балки табиий-географик муҳит билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Бу эса инсоннинг шахсий ва жамиятдаги ривожланиши табиатдан мустақил эмаслигини кўрсатади.

Беруний инсон ҳаётидаги тупроқ, сув, ҳаво ва иқлим каби омилларнинг таъсирини қайд этар экан, табиат инсоннинг тузилиши, ранг-баранглиги ва турли хил мижозларига бевосита таъсир қилади, деган фикрни илгари суради. Бу нуқтаи назарда, инсон табиатнинг маҳсули ва унинг ажралмас қисми сифатида намоён бўлади.

Шу билан бирга, Беруний тилларнинг шаклланишини ҳам инсоннинг табиат ва муҳит билан муносабатида изоҳлайди. Унга кўра, одамларнинг турли ҳудудларга тарқалиши, географик масофалар билан ажралиб кетиши ва ижтимоий эҳтиёжлари турли тилларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Бу эса жамият ривожида ҳам табиатнинг ҳал қилувчи ўрни борлигини тасдиқлайди.

Фалсафий жиҳатдан қаралганда, Берунийнинг бу фикрлари инсон ва табиат ўртасида диалектик боғлиқлик мавжудлигини кўрсатади. Инсон табиат таъсирида шаклланади, шу билан бирга табиатни ўзлаштириб ва унга таъсир кўрсатиб, янги маданий муҳитни яратади. Бу жараёнда инсон ва табиат доимий ўзаро таъсир ва уйғунликда намоён бўлади.

Берунийнинг қарашлари инсоншунослик ва табиатшуносликнинг уйғунлигига асосланган бўлиб, инсоннинг жамиятдаги ўрнини англашда табиат омилларининг ҳал қилувчи аҳамиятини фалсафий асосда изоҳлайди.

---

[86] Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. Том III. Геодезия. Муқаддима, таржима ва изоҳлар муаллифи А.Аҳмедов. – Т.: Фан, 1982. –Б.11.

[87] Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. Том III. Геодезия. Муқаддима, таржима ва изоҳлар муаллифи А.Аҳмедов. – Т.: Фан, 1982. –Б.55.

[88] Шарипов А. Великий мыслитель Абу Райхана Бируни. – Т.: Фан, 1972. -С.53.

[89] Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар I том. / Таржимон А.Расулов. Изоҳларни И.Абдуллаев ва А.Расулов тузган. Масъул муҳаррирлар: И.Абдуллаев ва О.Файзуллаев. –Т.: Фан, 1968. –Б.16.

THE ANALYSIS OF THE ISSUE OF NAFS AS PER PHILOSOPHICAL LEGACY OF HAKIM TERMIZI

Xaitov Lazizbek Azamatovich

Bukhara state university,
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor
falsafa.phd.1991@mail.ru

Abstract: The following article analyses the problems of the category nafs and its tutoring in the teaching of one of the paramount representatives of the sufi philosophy, theoretician Abu Abdullah Muhammad ibn Ali ibn al Hasan ibn Bashir al-Hakim Termizi.

Keywords: sufism, Hakim Termizi, “Adabun-nafs”, “The science of Nafs”, nafs, patience , satisfaction, mind, repentance, fasting, honesty and purity

INTRODUCTION

Special attention is paid to the issue of nafs in Sufism. Hakim Tirmizi (820-932) was introduced in Islamic history, mysticism and philosophy, a mutual understanding of the science of the nafs, focusing on the issue. The desires form an important aspect of the human being. The nafs means this person's self, "myself". Nafs is a spiritual mold. The nafs is not just eating, drinking, wear, but it is ignorance, science, arrogance, self-esteem, selfishness, hypocrisy, misfortune, cruelty.

One of the factors that provides complete Sufism is the education of flaws. That is why Usman Turar's description of the dwellings, given to the sources of medieval sources, said, "Sufism is not allowed to leave all the wishes and pleasures of the nafs [12: 17]."

Main part

Hakim Termizi is a scholar who studied the inner world of man. He analyzed the concept of lust-nafs and wrote many works on the subject. In the works of Sufism such as “Makrun nafs” (Nafs makri), “Adabun nafs” (Nafs odobi), “Riyazatun nafs”, “Navodirul usul” the main focus is on the concept of nafs. At the same time, his works “Masoil al-Maknuna”, “Badv ush-sha’n”, “G’ovrul umur”, “Ma'rifatul asror”, “Masoil ahli sarahs”, “Al imsol minal kitab sunna” and others focus on nafs and its upbringing.

In his works, Hakim Termizi first thinks about life, the human factor, lust, heart, mind and air, and then about the question of lust in the inner world of man, the struggle against it, his manners, the outward and inward signs of nafs.

Hakim Termizi, as a scholar of the science of nafs, was a person who understood its diseases, its flaws and hidden aspects. That is why he explained the diseases and calamities of the nafs in detail to the taxpayers . In the description of Ahmad Abdurahim Soyih: Hakim Termizi is recognized as the founder of the science of Islamic nafs. [7:17]

According to Hakim Termizi, nafs is a hot wind, and Almighty Allah created it from the smoke near the gates of hell. Its place is in the lungs, and some said it would be in the intestines. His action is said to be the air of nafs, desire, and his deed is nafs. His sign is that he is in danger, for the steam of danger is hot. The steam of the head is cold because it is from the spirit. The vapor of danger is from the body and the nafs. [1:21]

Hakim Termizi likened the nafs to a hot wind, acknowledging that Allah created it from the smoke of the gates of hell, and that its place in the human body is the lungs. the danger is heat. Explaining that the heat of danger is the body and lust, he described that the steam of the head in the human body is cold, and that it is from the spirit.

Hakim Termizi divided human nature into lustic, that is, nafsani and rabbani. The Sufis say in “Masa'il al-Maknuna: "The zeal of the nafs (from Allah) is to cover and close the gratitude (goodness, generosity, gift), and the zeal of the heart is to lift the curtains of this gratitude (from the nafs) and tear them apart." It is clear from this view of the Sufi that lust is a veil on the path of man's understanding of the truth and prevents him from attaining it. [5:91]

Hakim Termizi used the taammul of personality traits precisely in the question of the role of perceptions in a person, that is, he accurately analyzed the personality traits using his perceptions. Not content with his outward appearances in terms of lust, he delved deeper into his inner aspects. It is as if he perceived his appearance, as well as his hidden aspects and various lusts. [7:17]

Hakim Termizi divided the nafs into external and internal (exterior and interior). The inner side is the aspect where evil is concentrated. The exterior, on the other hand, is the aspect that follows which one of the good or bad qualities prevails over it [6: 38-42]. This latter, in our opinion, indicates the "self" of the nafs, which means the soul.

Hakim Termizi subtly understands the human nafs, introduces and shows the signs of the human personality, such as moral aspects, habits, inclinations, muktasab (arising from human action) leech bases, the connection of behavior with leech styles. [7: 171] In short, this style is almost the "knowledge of the

soul" as we know it. The only difference is the moral idea in it. ”[8: 154] The word Manhaj in the dictionary means Minhoj, which means light and clear path. [13: 393] It is clear from this that the knowledge of the nafs, created on the basis of Hakim Termizi's methods of subtle understanding of the human nafs, is a bright and clear path.

Here we mention only one aspect of the science of Western psychology. In this system, everything revolves around the concept of "nafs" and its areas of activity. Here the focus is on a greater, more subtle understanding and fulfillment of the desires of the nafs that are causing the problem. However, the demands and scope of the nafs in relation to the world are constant and infinite. According to Hakim Termizi, there is no end to the guilt of nafs.

Hakim Termizi chooses and approaches a unique spiritual method in interpreting the hadiths in the “Navodirul usul”. In our opinion, Hakim at-Termizi has set himself the goal of analyzing issues related to human existence by selecting ideas in the hadiths that serve to enhance human spirituality as the most important aspect. He interpreted the hadiths through elements such as heart, sadr, mind, nafs, soul, and revealed their wisdom and hidden meanings.

In the comments of Mystecism, spirit and nafs competing a great place. According to Hakim at-Termizi, the abode of the soul is in the head of man, from where it spreads throughout the human body. The abode of the nafs is in the abdomen, from where it spreads throughout the body. In his commentary, al-Tirmidhi calls the soul "heavenly" and the nafs "arziy" (belonging to the earth), the soul cold and the nafs hot. If a person blows "puff", cold air comes out, which is the coldness of the soul. If he says "haha," hot air comes out of his mouth, which is the heat of the nafs. The first cold air is lust, and the second hot air is lust. The habit of the spirit is obedience, and the habit of the nafs is to give in to lust. [9: 350-356]

Hakim Termizi begins to interpret any hadith, the elements of spirit and nafs play a central role in it. Such an approach can be found in each of his works. The mystic also analyzes the meaning used of a particular word, down to the letters that make up that word. He then reveals the aspect of the word and the letters that make it up in relation to the meaning it conveys. In this way, the words and the name of the object they represent do not appear spontaneously, but show that there is a logical sequence.

Hakim Termizi made extensive use of various examples, narrations and conclusions based on his own experience in order to convey his ideas to humanity in an understandable way and to show that these ideas are not disconnected from life and can be put into practice. Another peculiarity of the scholar's work is that he did not neglect all branches of the religious sciences, and that he was acquainted with all of them, whether they were jurisprudence, kalam, leech, or tafsir.

Hakim Termizi states: “The nafs is arzi (belonging to the earth) and lustful. One who is prone to lust in the footsteps of lust, in the footsteps of desire in the footsteps of desire, does not find peace, tranquility and stability. His deeds are different, not at all similar: sometimes he is a slave, sometimes he is a master, sometimes he is a submissive, sometimes he is possessed, sometimes he is weak, and at other times he is capable ”[11: 121-122]. These are the sensual characteristics of man. Simply put, it is a matter of the diversity of the human condition and to which internal organ of man it relates. So, the feature has been identified - diversity and contradiction, the main point of the problem has also been shown - nafs.

Now at- Termizi cites the Islamic element, that is, in the language of modern psychology, "correction": That is, according to his study, then the human lust shifts from diversity and contradiction to stability and systematization.

According to Hakim Termizi, if a slave satisfies his nafs by renouncing the desires of the air, if he breaks his thoughts about the causes, if he kills the soul, if he abstains from pleasures that give strength to the nafs, if he fights against the air, the nafs is humiliated and dies That is when he gives the reins of heart and mind to Allah. The servant will be right within the commands of Allah, will not be afraid of anyone about his deeds, and will not be afraid of reproach in his way. If he worries about anything, he submits himself to Allah, not to anything else. His ear will be alert to the Lord, and his heart will be pleasing to his will and will, paying attention to what is visible to him behind the veil of the unseen.

In our opinion, Hakim Termizi cites the following criteria for the regulation of the nafs: reason, patience, contentment, fasting, repentance, honesty and purity.

Hakim Termizi thinks about the lust, the essence of the lust is that the nafs acts for things that are not pleasing to Allah, by obeying the will of the devil and disobeying the Most Gracious. His job is to follow lusts. Hawaii acknowledged that lust is the opposite of reason, that is, common sense.

The mind blocks the lust from the air and keeps it back. His action is to know good and evil, to distinguish beautifully. If the mind is connected with the heart, it conveys it to Allah. The mind is of two kinds: [1: 47-48] The first is that the document, that is, the evidence, is the mind, and its place is in the brain, and the light of the mind is directed to the heart. The second is that prophecy is the mind, and its place is lost. His light and kingdom will be in the heart. The mind of prophecy comes in two varieties: the mind of nature and the mind of experience. As the poet says, both are beneficial:

There is a mind, it is a natural mind.
There is intelligence, it is artificial intelligence.
Artificial intelligence does not give benefits,
If you don't have a natural mind.
As the sun does not benefit,
When the eyes do not see him. [1: 47-48]

Hakim Termizi is the first mind - the mind of the evidence document, which serves to eliminate stupidity. His job is to keep the affairs of this world beautiful and to focus on the deeds of the Hereafter. The second is achieved in the stage of the prophetic mind by seeing the blessings and renouncing the self.

Sufism shows that the most effective weapon used by the mind in controlling lust is patience and contentment. In his view, patience and contentment are the means of curing and overcoming any social hardships, physical suffering, and depression. Because of patience, physical suffering becomes a pleasure, social disadvantages are eliminated. Patience and contentment make a person healthy.

Hakim Termizi interprets patience as follows. The essence of patience is to endure something or to refrain from something. His job is to persevere in what Allah and His Messenger like. The opposite of patience is impatience. [1:62] Hence, Hakim al-Tirmizi explains that in order to overcome one's desires, one should refrain from any situation and achieve one's goal through perseverance.

In his book Sharh at-Ta'arruf li-mazhab at-tasavvuf (Commentary on the Introduction to the Path of Sufism) [3: 232], al-Bukhari (d. 1043) quotes Hakim al-Tirmidhi on the subject of patience: Abu Abdullah Muhammad ibn Ali at-Tirmidhi raximaxulloh. He said about the verse, "Seek help through patience and prayer:" Patience humbles the body and prayer softens the heart. This world and the good of this world are in these two things "[3: 232]

When a Sufi thinks about contentment, the essence of contentment is to be satisfied with the share given to the nafs. [1:67] His appearance is one of obedience and almost no need of people. So, contentment is, in a word, contentment, gratitude for a given share, and turning to prayer.

The opposite of contentment is greed, that is, insatiability, dissatisfaction. Hence, submission to Allah is the essence of obedience. If the obedience is for the sake of Allah, then the slave does not care about the calamities that befall him. So, due to patience, recovery, physical suffering becomes a pleasure, shortcomings are eliminated.

The patient people are divided into the following categories by Hakim Termizi. 1. Patience - that is, a patient, faithful to patience. The patient is the one who puts himself in the whirlpool of calamity and is not afraid of calamities. 2. Patience is a very patient person.

In mysticism, the nafs is controlled by patience, and finding pleasure in obedience is also related to patience. At the heart of all sects is patience, and it is emphasized that difficulties in reaching Allah can only be overcome through the bridge of patience. Patience is a sign of mature courage and bravery. The magnitude of each effort, success, problem, share in their worries is determined by their patience and perseverance.

Hakim Termizi acknowledges that there are six qualities of patience in every action of a patient person. [5:37]

1. Love of Allah and love of Allah for the patient.
2. The patient person sees the love of Allah in everything.
3. The bounty of Allah to the patient. Because he is a perfect servant who fully follows Islam, at that time (when tested by calamity) he surrenders his nafs and wealth to Allah.
4. May Allah forgive the patient slave.
5. The patient servant deserves the mercy of Allah.
6. Achieving the guidance of a patient servant.

So, Allah Almighty blesses the work of the patient. Patience is considered to have subdued the nafs and restrained it, and it does not succumb to the temptations of the nafs.

Hakim Termizi thinks about the issue of nafs and pays special attention to the norm. According to him, the lusts of the nafs can be nurtured through hunger. The greatest danger to man is caused by the disorder of the appetite, the lust for food and drink. All of this can only be achieved through patience. According to Hakim Termezi, fasting is the restraint of the nafs. Fasting is a secret between a servant and his Lord. This is the determination of the slave to abstain from food, wine and sexual intercourse until the evening. The abstinence of a person from something is called fasting. Every hour, a fasting person lusts for food, wine, and other forbidden things. The slave tastes the bitterness of returning his lust and returning it to his lust. Patience is renewed hour by hour against that lust of this slave. That is why it is called "fasting with patience." For in the nafs of the fasting person, his patience is renewed when every lust is aroused and when he abstains from that lust. He stands firm in keeping his vow. That is why Allaah said, "Fasting is for Me, and I will give its reward." Because even the guardian angels of man do not know whether he is fasting or not. This thing is between the servant and his Lord.

It is also a secret to know the reward that will be given to the angels if this patience and those lusts are hidden from the angels. Allah Almighty is the guarantor of this reward for His servant. For if the lust is consumed, the servant will be steadfast in his faithfulness, and every effort he makes will be rewarded with a new reward. That is why the Messenger of Allaah (peace and blessings of Allaah be upon him) said: "Every deed other than fasting will be rewarded from ten to seven hundred." [5: 134]

The Sufi scholar also draws attention to the issue of nafs, which is related to the heart, and comes to new scientifically based conclusions in this regard, exposing the nafs, which is the enemy of man, as much as possible, and advancing the idea of honesty and purity against it. [4: 178]

But he in turn connects the nafs with the concepts within the soul. For example, he attributes the nafs ammora to the sadr, the nafs to the mulhim to the heart, the nafs to the lavvama to the fuad, and the nafs to the mutmaina. In this way, the scientist assigns four levels of nafs, determining their attitude and movement from the outward to the inward. If the nafs ammora and mulhima (inspiring nafs) is something that is hostile to man, then the nafs lavvama (conscientious nafs) and mutmaina (peaceful and restful nafs) are the comforting nafs. That is, according to al-Hakim at-Termizi, the concept of nafs is in fact a problem associated with the issue of purity and impurity. His purity leads to purity and priesthood, and this leads to the Presence of Truth. Fuad and lab, that is, the level of enlightenment and monotheism, are formed by this nafs, that is, the movement of the soul. But nafs ammora and mulhima have always been criticized by the scholar.

Hakim Termizi always sought salvation to get rid of these two lusts, cursed them and chanted purity and purity. In particular, the scholar declares war on the inspiring nafs, that is, the nafs mulhima. For example, in Badv ush-sha'n, it is said about this: I was far from lust, especially because it inspired me. " [2:32]

Hakim Termizi emphasizes the need to pay attention to the education of the nafs in the matter of upbringing, the need for upbringing from the cradle to the grave. It is explained that if he wins the reward that restrains the nafs, he will face the absolute punishment given to him. According to him, children are in remedial, upbringing-schools; rehabilitating and educating robbers in prisons; women's - at home; youth in science; and the elderly are in the mosques. [10:266]

Hakim Termizi focuses on repentance in the issue of normative lust. The Sufis said in Ma'rifat al-Asrar (The Enlightenment of Secrets) about repentance: There are three types of repentance: acceptable repentance, repentant repentance (stopped) repentance, and mardud (unacceptable, rejected) repentance. [1:17]

1. The sign of acceptable repentance is that he is obedient and enjoys his family; the feeling of terror and fear in his mind.
2. The sign of repentant repentance is as follows: He never acknowledges the pleasure of tawât, but suffers from it. But without leaving him, he will be patient.
3. The sign of repentance (rejection, rejection) is ujb, that is (arrogance, selfishness) and arrogance.

The Sufis say about zajr (repentance) [1:17]: zajr occurs in three ways.

The first is the reward of knowledge. Of course, zajr quickly returns to evil. The owner of evil rarely returns to him if he is weak;

The second; mad zajr. It is more powerful than the poison of knowledge. The possessor of the intellect returns from sin with difficulty, pain, and zeal;

Third: the reward of faith. It is stronger than the mind. The owner of the dowry of faith speaks with pleasure from sin. He shows sabotage in recovery. His turning away from sin is from Allah. This is the strongest among the zajrs. The owner of this zajr will never return to the work returned.

Conclusion

1. Hakim Termizi explained the concept of nafs in the following works: "Makrun nafs" (Nafs makri), "Adabun nafs" (Nafs odobi), "Riyazatun nafs", "Navodirul usul".
2. There are 4 types of nafs: ammora, lavvoma, mulhima, mutmaina, and it is necessary to educate ammora and mulhim.
3. He paid attention to the need to regulate the nafs beyond the level of need in human nature.
4. He put forward the idea of patience, contentment, intellect, repentance, fasting, honesty and purity in the regulation and training of the nafs.
5. Termizi divides human nature into nafs and rabbani. Man must know, control, and nurture his nafs in order to be divine and in harmony with its essence.
6. Termizi studied at the level of knowledge that man understands and nurtures the nafs in order to understand himself, to know himself.

REFERENCES

1. Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Али Ҳаким Термизий. Маърифатул асрор. (Сирлар маърифати). Таржимон: Абдулҳамид Муҳаммад Турсунов. Т.:"Мовароуннаҳр"2017.

2. Абуабдуллоҳ Муҳаммад бин Али ал-Ҳаким ат-Термизий. Бадв уш-шаън. Форс тилидан Рамазон Абдуллаев таржимаси. “Сино” журнали №7, 2002.
3. Абу Иброхим Исмоил ибн Муҳаммад ал-Мустамлий ал-Бухорий. Шарх ат-Таърруф лимазхаб ат-тасаввуф (форс тилида).5 жилдлик. Муҳаммад Равшан томонидан нашрга тайёрланган. 1,2,3,4,5-жилдлар. Теҳрон: “Асотир”.1984-1987.
4. Абулҳасан Али бин Усмон ал-Жуллобий ал-Ҳужвирий ал-Ғазнавий. Кашф ул-маҳжуб. Валентин Жуковский тайёрлаган танқидий матн. Қосим Ансорий нашри. “Теҳрон”: 1376 ҳ.
5. Ал-Ҳаким Ат-Термизий. Яширин масалалар (Масоил ал-Макнуна). Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти. Самарқанд-2019.
6. Ал-Ҳаким Термизий. Ғоврул умур. Қохира, 2002.
7. Аҳмад Абдураҳим Сойиҳ. Ас-Сулук индал Ҳаким Термизий ва масодируху минас сунна. Қохира, 1988.
8. Важийх Ахмад Абдуллоҳ. Ал-Ҳаким ат-Термизий вал иттижахатуз завқийя. Искандарийя, 1989.
9. Иброхимжон Усмонов. “Наводирул усул” хикматлари. Т.: Фан, 2009.
10. Обиддин Махмудов. Фарзанднома. Тошкент. Ўқитувчи. 2018.
11. Ҳаким Термизий. Наводирул усул фи аходисир Расул. Байрут, 1992. IV.
12. Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. - Т.: Истиқлол, 1999.
13. Навоий асарлари луғати.Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти,1972.

SHARQ TASAVVUF TA’LIMOTIDA BAG‘RIKENGLIK G‘OYALARINING FALSAFIY NAMOYON BO‘LISH SHAKLLARI

Dehqonov Behzod Baxtiyorovich

Buxoro davlat universiteti
“Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa”
kafedrasi v.b.dotsenti f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada Sharq tasavvuf ta’limotida bag‘rikenglik g‘oyalarining falsafiy namoyon bo‘lish shakllari tahlil qilinadi. Tasavvuf ahli tomonidan ilgari surilgan mehr-oqibat, insonparvarlik, adolat va tinchlikka intilish kabi qarashlarning bugungi globallashuv davrida ham dolzarbligi ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, bag‘rikenglik g‘oyalarining ijtimoiy barqarorlik, millatlararo totuvlik va ma’naviy yuksalishda tutgan o‘rni falsafiy nuqtayi nazardan yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Tasavvuf, Sharq falsafasi, bag‘rikenglik, insonparvarlik, ijtimoiy barqarorlik, totuvlik, ma’naviyat, falsafiy qarashlar.

Аннотация: В данной статье анализируются философские формы проявления идей толерантности в восточном суфизме. Рассматривается актуальность суфийских идей милосердия, гуманизма, справедливости и стремления к миру в условиях современной глобализатsii. Также раскрывается роль идей толерантности в обеспечении социальной стабильности, межнатsионального согласия и духовного возрождения с философской точки зрения.

Ключевые слова: Суфизм, восточная философия, толерантность, гуманизм, социальная стабильность, согласие, духовность, философские идеи.

Abstract: This article examines the philosophical manifestations of tolerance in Eastern Sufi teachings. It highlights the relevance of Sufi concepts such as compassion, humanism, justice, and the pursuit of peace in the context of contemporary globalization. Furthermore, the role of tolerance in fostering social stability, interethnic harmony, and spiritual development is analyzed from a philosophical perspective.

Keywords: Sufism, Eastern philosophy, tolerance, humanism, social stability, harmony, spirituality, philosophical concepts.

Demokratik davlat va fuqarolik jamiyatni qurish vazifasini samarali amalga oshirish jarayonida o‘zbek xalqi ma’naviy qadriyatlari, uning tarixiy ildizlari, ma’naviy meros tizimida islom qadriyatlarining, xususan islomiy qadriyatning muhim tarkibiy qismi bo‘lgan tasavvufiy ta’limotning xalqimiz ma’naviy tarixida tutgan o‘rnini chuqur o‘rganish, tahlil qilish va afkor ommaga yetkazish bugungi kunda respublikamiz falsafa fanining eng muhim va dolzarb masalalaridan biridir. Shuningdek, o‘sib kelayotgan yosh avlod qalbi va ongida mafkuraviy immunitet hosil qilish, O‘zbekistonda mafkuraviy tarbiya ishlarini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish uchun dunyoviy ta’lim yutuqlarini joriy etish bilan birga diniy qadriyatlarimizning muqaddas kitoblari, tasavvuf ilmining ulkan namoyondalari asarlaridan keng foydalanish ham katta g‘oyaviy-tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Zero, islom qadriyatlarining shakllanishi, rivoji va bu orqali o‘zbek xalqi ma’naviy taraqqiyotiga bebaho xissa qo‘shgan diyorimizdan yetishib chiqqan islom ulamolarining ma’naviy merosi bilan bir qatorda tasavvuf ilmi namoyondalarining ma’naviy merosi ham benihoya kattadir.

Buni Prezidentimiz alohida ta'kidlab o'tgan "Mana shu qutlug' zaminimizda tug'ilib voyaga yetgan, muborak nomlarini butun islom dunyosi cheksiz ehtirom bilan tilga oladigan Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Xoja Bahouddin Naqshband, Ahmad Yassaviy, Abduholiq G'ijduvoniy, Zamaxshariy kabi piri komillarimizni nazarda tutamiz. Ma'naviy hayotimizni mana shu ulug' nomlar bilan bog'laymiz. Chunonchi bu buyuk insonlarning buyuk nomlari, o'chmas merosi muqaddas dinimiz bilan chambarchas bog'lanib ketgan, ularni bir-biridan ajratib bo'lmaydi.

Tasavvuf rivojlanib kelib X asrdayoq Markaziy Osiyoda tasavvuf bo'yicha ayrim risolalar yozilgan va ular tasavvufning mintaqada ommalashuviga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan. Bular Hakim Termiziyning (vaf. 908) "Kitob xatm al-vilaya"[90] va Muhammad ibn Ibrohim Buxoriy Kalobodiyning (vaf. 995) "Kitob at-taarruf li mazhab ul-tasavvuf" nomli asarlari bo'lib, ular tasavvufning so'nggi rivojiga g'oyaviy manba bo'ldi. Markaziy Osiyoda tasavvufning tarqalishini ikki so'fiy: Abdul Hasan Ali al-Xaraqoniy (vaf. 1034) va Abu Ali al-Farmoziy (vaf. 1084) nomlari bilan bog'lash o'rinli.

Abu Ali al-Farmoziyning ikki shogirdi Abu Ahmad al-G'azzoliy (vaf. 1126) va Yusuf Hamadoniy irfoniy izchillikni davom ettirdilar. Yusuf Hamadoniy ta'limotidan ikki tasavvuf maktabi – Yassaviy va Xojagon tariqatlari kelib chiqdi. Yassaviya tariqati Ahmad Yassaviy, Xojagon tariqati esa, Abduxoliq G'ijduvoniy nomlari bilan bog'liq[91].

"Tasavvuf-fikrlar tizimini ijod qilish bo'lmay, amaliy tariqatdir. Qadimiy donishmandlar aytganidek, tasavvuf - alximiya (alkimyo) bo'lib, uni odam tushunib olsa, u odamni Mutlaq haqiqatga, Oliy haqiqatga erishtiradi. Tasavvuf-muayyan kechinmaga yeta olish uchun amalga oshirilgan shaxsiy tajriba, o'z-o'zligini bilib olish tajribasidir. Insonning mana shu kechinmaga yetishi belgilab qo'yilgan. Odam paypaslaydi, his etadi.

Tasavvuf dastlab u zohidlik harakati ko'rinishida kurtak yoyadi. So'fiylar ("So'fiy" so'zi arabcha "suf" so'zidan hosil bo'lgan, undan tasavvuf so'zi kelib chiqadi, ya'ni sufiy - jun matodan kiyim kiygan odam demak) nazarida esa jannat umidida toat-ibodat qilish ham tama'ning bir ko'rinishidir.

Sufizm (tasavvuf) aslida komil inson va inson kamoloti to'g'risidagi ta'limot desa bo'ladi. Komil inson bo'lish uchun esa avvalo jism va nafs ehtiyoji va ta'masini yengish kerak. Dunyoga, boylikka mehr qo'yish insonni nafsga qul qilib qo'yadi. Nafsiga qul bo'lgan inson albatta razolatga va xudbinlikka yuz tutishi aniq. Bunday insonlar o'zgalar bilan munosabatga kirishganida doimo ziddiyat kelib chiqishi yoki bo'lmasa boshqalarga saxiylik qilishi amrimahol bo'lib hisoblanadi. Nafsga berilish insonlarda bag'rikenglik tuyg'usini shakllantirishga eng katta to'siq vazifasini bajarib razolat botqog'iga yetaklab boradi. So'fiylik yo'lini tutgan kishi nafsga berilmasligi kerak. Shunday falokat va illatlardan forig' bo'lishning birdan-bir to'g'ri yo'li nafs ehtiyojini yengish, bosib o'tishdir. Buning uchun dunyo muhabbatidan voz kechish va Alloh muhabbatiga ko'ngil bog'lash darkor. Tasavvuf ta'limoti aynan insonlarni to'g'ri yo'lga boshlaydigan va ularda bag'rikenglik tamoyilini shakllanishiga xizmat qiladigan falsafiy ta'limotdir. Sufiylik buni insonning o'zligini anglash yo'li deb qaraydi. Xullas, tasavvufda nafs buzuqligi, ochko'zligi, xudbinligi har tomonlama qoralanadi. Mashhur tariqat (suluk) shayx (yo'lboshchi, bayroqdor) lari tasavvuf tushunchasiga qisqa va lo'nda qilib nafs bilan bog'langan holda ta'rif berganlar. Sababi insonlarda shaxs ma'naviy fazilatlarini xususan bag'rikenglik va tolerantlikni tamoyilini shakllanmaganligiga sabab o'z nafslariga mukkalaridan ketganliklaridir.

Tasavvuf ta'limotiga ko'ra insonning bosh maqsadini muhabbat, poklik tashkil qiladi. Olamga, borliqqa bo'lgan muhabbat Xudo ishqi sifatida talqin qilinadi. Bunday muhabbat esa odamdan faqat yuqori darajadagi ko'ngli poklik va nafs ehtiyojlaridan ozod bo'lishni talab etadi.

Xojagon–Naqshbandiya ta'limotida bag'rikenglik g'oyalari nafsni jilovlash va xudbinlikdan voz kechish bilan uzviy bog'langan. Bu ta'limot shaxsning o'z manfaatidan ustun qo'yib, jamiyat farovonligi, ma'naviy poklik va adolat yo'lida yashashini taqozo etadi. Abduxoliq G'ijduvoniy kabi mashoyixlar hokimiyat va mansabdan yiroq turishni, chin so'fiylikni shaxsiy manfaat emas, balki Haqqa yaqinlikda ko'rishni uqtirganlar. Shu bois Xojagon–Naqshbandiya ta'limoti nafaqat o'rta asrlarda, balki bugungi kunda ham ma'naviy-ma'rifiy tarbiya, bag'rikenglik va jamiyatni insonparvarlik ruhida tarbiyalashda katta ahamiyat kasb etadi.

[90] Тримингэм Д.С. Суфийские ордена в исламе. –М.: Наука, 1989. –С.51.
[91] Муминов И.М. Философские взгляды Мирзы Бедиля (Мирзо Бедилнинг фалсафий қарашлари). –Т.: Фан, 1957. –С.14.

2-SHO‘BA. SHARQ UYG‘ONISH DAVRIDA FALSAFA, FAN, SAN’AT VA MADANIYAT.

ШАРҚ РЕНИССАНСИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ.

Сойиб Саидович РАУПОВ

Бухоро давлат университети ирофессори,
тарих фанлари номзоди.

Аннотация:

Мақолада Ренесанс сўзининг моҳияти очиб берилиб, унинг келиб чиқиш сабаблари атрофлича тахлил қилинган. Асосий эътибор Шарқ ва Ғарб ренесанси орасидаги умумий ва фарқ қилувчи жиҳатлар тахлилига бағишланган. Шарқ Уйғониш даврида Европа Ренесанс даврининг асосий белгилари: жўшқин ижодий фаолият, улкан бунёдкорлик ишларининг амалга оширилгани, ақлни ҳайратга солувчи бемисл асарларнинг яратилгани, шунга қарамасдан айрим ўзига хос жиҳатлар мавжудлиги асослаб берилган.

Таянч сўзлар: Шарқ ва Ғарб Ренесанси, гуманизм, атеизм, Шарқ Ренесансининг ўзига хос хусусиятлари, фозил жамият, комил инсон.

Аннотация:

В статье раскрывается сущность термина Ренессанс, подробно описываются причины его происхождения, содержание. Основное внимание уделяется выявлению общих и отличительных аспектов между Восточным и западным Ренессансом. Обоснованы о0-чсмюбтсновные признаки эпохи европейского Ренессанса в Восточном Ренессансе: динамичная творческая активность, осуществление огромной творческой работы, создание умопомрачительных сопоставимых работ, выявление некоторых уникальных аспектов.

Ключевые слова: Восточный и Западный Ренессанс, гуманизм, атеизм, особенности Восточного Ренессанса, благодетельное общество, совершенный человек.

Бугун янгиланаётган Ўзбекистонда Учинчи Ренессанс пойдеворини қўйиш ташаббуси илгари сурилди. Учинчи Ренессанс ғоясини, аввало, жамиятимиз чуқур англаб олмоғи керак. Ҳар жабҳада, соҳада қиладиган ишларимиз, режаю истиқбол дастурларимиз, таълим-тарбия ва кадрлар сиёсати, инвестицион сиёсат — барчаси унга шароит ва муҳит яратишга қаратилмоғи даркор. Президентимиз таъкидлаганидек, “Биз кенг кўламли демократик ўзгаришлар, жумладан, таълим ислоҳотлари орқали Ўзбекистонда янги Уйғониш даври, Учинчи Ренессанс пойдеворини яратишни ўзимизга асосий мақсад қилиб белгиладик. Бу ҳақда гапирар эканмиз, аввало, Учинчи Ренессанснинг мазмун-моҳиятини ҳар биримиз, бутун жамиятимиз чуқур англаб олиши керак” [2].

Дарҳақиқат, давлат раҳбарининг ташаббуси билан Ўзбекистонда янги Уйғониш даври, яъни Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш асосий мақсад этиб белгиланган экан, аввало, Ренессанснинг мазмун-моҳиятини, унинг тарихий илдизлари ва асосларини ҳар биримиз чуқур англаб олишимиз зарур.

Шуни фахр билан такидлаш лозимки,Ўзбекистон замини ўтмишда икки буюк уйғониш даврига — Биринчи (маърифий —IX–XII асрлар) ва Иккинчи (Темурийлар — XIV–XV асрлар) Ренессансга бешик бўлган.

“Ренессанс” французча renaissance – “тикланиш”, “Уйғониш даври” маъноларини англатади.[5; 557]. Атама сифатида унинг мазмуни анча кенг: маданиятда, илм-фанда, санъатда, таълим-тарбияда, умуман, жамият ҳаётида узоқ муддатли турғунликдан кейин қайта жонланиб, тез ривожланишни, ижтимоий онг ва қадриятлар тизими янги сифат босқичига чиқишини билдиради. Аниқроқ айтадиган бўлсак, насроний дини ҳукумронлиги даврида шаклланган схоластик дунёқараш илм-фан, маданият ва санъатнинг ривожланишига тўсқинлик қилиб, ишлаб чиқаришнинг ривожланиши (феодал муносабатларнинг емирилиши, капиталистик муносабатларнинг шаклланиши) билан вужудга келган янгича дунёқарашни Антик давр маданиятининг қайта уйғониши деб талқин қилинди.

Аслида эса бу маданият Антик давр маданиятидан тубдан фарқ қилувчи янги гуманистик маданият эди. Илк бор атама Европада ўрта асрлар мутаассиблигидан кейин XIV-XVI асрлардаги ривожланиш даврига нисбатан қўлланилган.

Ренессанс аталмиш мазкур ижтимоий ҳодиса ўзбек тилига Уйғониш даври деб таржима қилинган.

Ренессанснинг асосий аломатлари: тафаккурда ва илму ижодда догматизм, жаҳолат ва мутаассибликни ёриб ўтиб, инсонни улуғлаш (гуманизм), унинг истеъдоди, ақлий-фикрий имкониятларини юзага чиқариш; антик давр (юнонрум) маданиятига қайтиб, уни тиклаш, бойитиш; черков схоластикасидан қутулиб, адабиёт ва санъатда дунёвий гўзаллик, ҳаёт тароналарини қизғин куйлаш; инсон эрки, ҳурфикрлилик учун курашиш.

Аммо Ренессанс, яъни Уйғониш даври фақат Европага хос ҳодиса эмас. Дунё маданиятини яхлит олиб ўрганган олимларнинг ишлари шуни кўрсатдики, Осиё марказида жойлашган Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эронда Италияга қараганда бир неча аср олдин IX–XII асрларда) улкан маданий кўтарилиш юз берган, илм-фан, математика, риёзиёт, тиб илми, астраномия, фалсафа, адабиёт кучли ривожланиб, илғор инсонпарварлик ғоялари жамият фикрини банд этган, ақлий ва ижодий фаоллик гуркираган.

Шарқ Уйғониш даврида Европа Ренессанс давринининг асосий белгилари мужассам: жўшқин ижодий фаолият, улкан бунёдкорлик ишларининг амалга оширилгани, ақлни ҳайратга солувчи бемисл асарларнинг яратилгани шундан далолат беради.

Энди бу даврни Ғарбий Европа Ренессанси билан таққосласак, улар ўртасидаги ўхшашликларни кўриш мумкин. Шарқ ва Ғарб Уйғониш давринининг ўхшашлик жиҳати шундан иборатки, уларнинг ҳар иккисида ҳам, ишлаб чиқариш кучлари ўсди, иқтисод соҳасида юксалиш юз берди, ижтимоий фикр кескин ривожланиб, буюк инсонпарварлик ғоялари улуғланган санъат ва адабиёт асарлари яратилди. Илм-фан ривожланиб, улкан илмий кашфиётлар қилинди.

Кези келганда алохида такидлаш жоизки, Шарқ ва Ғарб Уйгониш давринининг муштарак жихатлари билан бир қаторда, фарқ қилувчи томонлари ҳам мавжуд. Бу ҳақда академик М.Хайруллаев қуйидаги фикрни билдирган эди: “Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларидаги Ренессанс даври икки ижтимоий-иқтисодий тузум чегарасида эмас, феодал ишлаб чиқаришнинг бир босқичидан иккинчи босқичига ўтиши билан боғлиқ ҳолда юзага чиқди дейиш мумкин. Бу Ренессанс даври, Европадагидек, буржуа ишлаб чиқариши ва буржуа маданиятининг жарчиси эмас эди. Ренессанс давридан кейин Европадагидек саноат ривожланиши ва буржуа маданияти вужудга келмади. Европада ижтимоий-иктисодий ривожланиш узлуксиз давом этиб, буржуа тузумининг ғалабасига олиб келди” [3].

Демак, Биринчи ва Иккинчи Ғарб Ренесансининг асосий сабаби, Европа мамлакатларида феодал муносабатларнинг емирилиши, янги капиталистик муносабатларнинг шаклланиши натижасида янгича дунёқарашнинг шаклланиши бўлса, юртимизда бу жараён феодал ишлаб чиқаришнинг бир босқичдан иккинчи босқичга ўтиши билан боғлиқ.

Хусусан, Ислом динининг тарқалиши билан йирик Халифалик давлатининг шаклланиши ва араб тилининг элатлараро мулоқот воситасига айланиши биринчи Шарқ Ренесансига асосий сабаблардан бири бўлиб хизмат қилган бўлса, Амир Темур томонидан марказлашган давлатнинг ташкил этилиши иккинчи Шарқ Ренессансига сабаб бўлди.

Ғарб ва Шарқ Ренессанси ўртасидаги мухим фарқлардан яна бири шундаки, Ғарб Ренессанси янги буржуа маданияти ва дунёқарашининг–гуманизм (инсонпарварлик)нинг шаклланишига олиб келди. Инсонпарварлик ғоялари Европада ўрта асрларда инсоннинг камситилишига, уни худо ва дин номидан ҳақоратлаб, инквизиция гулханига ташлаган шафқатсиз диндорларга ва уларни қўллаб-қувватлаган жамият вакилларига қарши, инсон ҳуқуклари учун муросасиз кураш сифатида намоён бўлди. Инсонпарварлик кенг ижтимоий фикрни қамраб олиб, адабиёт, фалсафа, санъат ва бошқа соҳаларда XIV–XVI асрларда Италияда, кейинчалик эса Европанинг бошқа мамлакатларида кенг тарқалди. Ғарб Уйғониш даври алломаларининг асарларида насроний черкови ва дини пешволари устидан кулиш ҳолларининг учраши, баъзида, насроний черковининг танқид остига олиниши юқорида келтирган фикрларимизнинг махсули бўлса ажаб эмас.

Кези келганда эътироф этиш жоизки, Ғарб Ренессанс даври маданиятида насроний черкови ва дини пешволари устидан кулинган бўлсада, худонинг мавжудлиги, руҳнинг ўлмаслиги тан олинади. Бу Ғарбий Европа Ренесанс давринининг аллома ва донишмандлари атеист бўлмаганликларидан далолат.

Шарқ Уйғониш даври ижтимоий тафаккурида инсонпарварлик ғоялари азалдан кенг тарқалган бўлиб, бу унинг кўпминг йиллик тарихи билан чамбарчас боғлиқ.

Ўрта осиёлик мутафаккирлардан Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад ал Хоразмий, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий ва бошқаларнинг асарларида инсонпарварлик, инсон эркинлиги, унинг қадр-қиммати ғоялари илгари сурилди.

Ғарбий Европа Ренессанси алломалари асарларида инсон энг олий қадрият сифатида талқин

қилиниб, инсон танаси эҳтиёжларини қондириш табиий ҳол, уят эмас деб талқин қилинади. Ғарб Ренесанс даврининг йирик вакилларидан бири Ж.Боккаччонинг “Декамерон” [4] асарига мурожат қилсак, фикримизнинг ёрқин исботини топамиз.

Ғарб Ренессанси даврида илгари сурилган бундай ғоялар Шарқ Уйғониш даври ғояларига ва умуман, шарқона қадриятларга мутлақо мос келмайди. Бу
даврда Ғарб Ренессансида индивидуаллик, ижодий янгилик, шахсий шуҳратга интилиш каби тушунчалар пайдо бўлди. Хусусан, гуманистлар инсон муваффақиятларининг негизида унинг индивидуал сифатлари ётишини исботлаб беришга уриндилар.

Ғарб гуманизми инсонни субъектив томонларига кўпрок эътибор бериб, индивидиуализм ва шахсиятпарастлик руҳи билан суғорилган эди. Шарк гуманизми эса улардан фарқли ўларок, кишиларни жамоавийликка, ҳаётда фаол бўлишга, бунёдкорликка, меҳршафқатли бўлишга ундайди.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, Европа ва Шарқ Ренессанси даври маданияти ўзгача ижтимоий-иқтисодий шароитда юз берган бўлса ҳам, улар ўртасида кўплаб умумий ва ўхшаш жиҳатлар мавжуд бўлиши билан бир қаторда, фарқ қилувчи – ўзига хос жиҳатлари ҳам бор эди. Булар тарихий тараққиётнинг кейинги босқичларида янада ривожланиб, халқимизнинг миллий қадриятларимизга асосланган, умуминсоний қадриятлар билан бойитилган ўзига хос дунёқрашининг шаклланишига асос бўлиб хизмат қилмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Мирзиёев Ш.М. Учинчи Ренессанс нима дегани? («Янги Ўзбекистон» газетасига 2021 йил 17 августда берган интервьюси). //https://www.gazeta.uz/uz/2021/08/17/renaissance/

2. Мирзиёев Ш.М. Ўқитувчилар ва мураббийлар куни муносабати билан 2021 йил 1 октябр куни сўзланган нутқ. 01.10.2021 й.// http://uchildiz.uz/.

3. Бўриев И.И. Ўрта Осиёда сўнги уйғониш даври ва Ғарб ренесанси.//https://cyberleninka.ru/article/

4.Жованни, Бокаччо. Декамерон: Ўн куннинг юз қиссаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – 694 б.

5. Словарь иностранних слов. – Москва: Советская знциклопедия, 1964. – 784 с.

6. Эркаев А. Учинчи Ренессанс — миллий ғоя сифатида. //https://xs.uz/uzkr/post/ uchinchi-renessans-millij-goya-sifatida

ШАРҚ ФАНИ ВА МАДАНИЯТИНИНГ “ОЛТИН ДАВРИ”

Мунисхон Гуламова

Бухоро давлат университети
Ислом тарихи ва манбашунослиги,
фалсафа кафедраси доценти, (PhD)

Аннотация: ушбу мақолада Хожа Муҳаммад Порсо яшаган даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт ўз аксини топган

Таянч сўзлар: тасаввуф, тафаккур, илм, виждон, зикр, ёд этиш, ижтимоий ҳаёт, ахлоқий етуклик,

Аннотация: В данной статье отражена общественно- политичеческая жизнь эпохи Ходжи Мухаммада Порсо

Ключевые слова: суфизм, мышление, наука, совесть, поминать, помнить, социальный жизнь, нравственная зрелость.

Annotation : : This article reflects the socio-political life of the era of Khoja Muhammad Porso.

Keywords: mysticism, contemplation, knowledge, conscience, remembrance, memorization, social life, moral maturity.

IX-XII ва XIV-XV асрлар мусулмон Шарқи маданий ривожланиши тарихида муҳим аҳамият касб этади. Хусусан, бу даврлар илм-фан ва маданий ҳаётнинг юксалиши билан характерланиб, жаҳон цивилизатsiясига бебаҳо ҳисса бўлиб қўшилган. Шунингдек, илк ўрта асрларда яъни IX-XII асрларда эришилган ютуқлар асрлар давомида кейинги давр мувоффақиятлари учун кенг имкониятлар яратган. “...Марказий Осиё минтақаси IX-XII ва XIV-XV асрларда бамисоли пўртанадек отилиб чиққан икки қудратли илмий-маданий юксалишнинг манбаи ҳисобланиб, жаҳоннинг бошқа минтақаларидаги Ренессанси жараёнларига ижобий таъсир кўрсатган Шарқ уйғониш даври-Шарқ Ренессанси сифатида дунё

илмий жамоатчилиги томонидан ҳақли равишда тан олинган”[92]. Тадқиқотчи олимларнинг таъкидлашича, “Шарқдаги илк Уйғониш даври (IX-XII) маданияти, ўз навбатида бошқа ўлкалардаги маданий юксалишларга, жумладан, Мовароуннаҳр ўлкасига ҳам катта таъсир кўрсатган”[93]. Шу маънода Мовароуннаҳрда вужудга келган бундай улкан илмий салоҳият ўз-ўзидан пайдо бўлмаган. Мовароуннаҳр ва Хуросон ўлкаларида қадимдан ўзаро яқин асрий илмий анъана ва шарт-шароитлар мавжуд бўлганки, ўз кашфиётлари ва фалсафий, ирфоний таълимотлари билан дунё аҳли эътиборини ўзига қаратган устоз ва шогирдлар етишиб чиққанлар. IX-XII асрлар мусулмон фани ва маданияти тарихида катта ютуқлар ва муҳим илмий кашфиётлар даври бўлганлигидан, ушбу даврни баъзи тадқиқотчилар Шарқ фани ва маданиятининг “олтин даври” деб эътироф этадилар. Ўша даврда араб халифалиги таркибига кирган Мовароуннаҳр ва Хуросон минтақаси юз берган маданий-маърифий юксалишларни озиқлантирувчи ва ҳаракатлантирувчи асосий манбалардан бири эди. Бунинг сабаби биринчи навбатда ушбу маданий юксалишда иштирок этган мутафаккирларнинг асосий қисми шу замин фарзандлари бўлгани билан изоҳланади”[94]. Араб халифалигининг фотиҳлик сиёсати бир қатор Шарқ ва Ғарб мамлакатларининг босиб олиниши, араб-мусулмон маданиятини янада бойиб ривожланишига туртки бўлган эди. Шу тариқа Шарқ ва Юнон-Рум маданияти билан қувватланган мусулмон маданиятининг минтақага кириб келиши ва маҳаллий маданият билан уйғунлашиши Мовароуннаҳрда маданий юксалиш омилларидан бири бўлиб хизмат қилди. Мовароуннаҳрда бу даврда турли фалсафий, тасаввуфий таълимотлар вужудга келди. “Ихвон ас-сафо” юнон фалсафаси таъсирига қарши исломнинг расмий таълимотини ҳимоя этиш мақсадида мутакаллимлар ҳаракати ташкил топди. Бундан ташқари мўътазилийа таълимоти илм-фан, фалсафанинг ривожланишида ўзига хос таъсир кўрсатди. Шу билан бирга исломнинг қонун қоидаларига асосланган тасаввуф таълимоти шаклланиб, Мовароуннаҳрда кенг ёйилди. Умуман “тасаввуф мусулмон Шарқи мамлакатлари ижтимоий ва маънавий ҳаётига чуқур кириб борди ҳамда фан, маданият ва адабиёт ривожига катта ижобий таъсир кўрсатди. XI асрдан бошлаб Шарқнинг деярли барча нуфузли шоир ва ёзувчилари, мутафаккир ва олимлари тасаввуфдан озиқланиб, унинг инсонпарварлик ва ҳақсеварлик ғояларидан руҳланганлар”[95]. Тасаввуф Шарқ диний-фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий тафаккури тарихида мураккаб ҳодисага айланди. Бу диний-фалсафий дунёқараш фан, маданият ривожи учун имкониятларни кенгайтириш билан бирга уларнинг ютуқларидан фойдаланиш йўлларини ҳам бойитди. Умуман, ислом дини ва тасаввуф фалсафаси янги ахлоқий комилликка интилувчи тарбияни вужудга келтиришга ҳаракат қилди. Натижада Миср, Хуросон, Мовароуннаҳр, Ироқ ва Туркистон мактаблари шуҳрат топди. Мовароуннаҳр диний-ирфоний қарашлари ривожида Юсуф Ҳамадонийнинг ҳиссаси катта бўлди. У Мовароуннаҳр ва Хуросонда вужудга келган тасаввуф мактабларининг асосчиси сифатида ҳам тилга олинади. Юсуф Ҳамадоний Бухоро ва Марвда хонақоҳ ва мадраса қурдириб, кўплаб туркий забон ва форсийгўй шогирдлар тайёрлаган. Бухородаги шогирдлари орасида Ҳасан Андоқий, Абдулло Барқий, Аҳмад Яссавий, ва Абдулхолиқ Ғиждувоний алоҳида ажралиб туради. Улар тасаввуф тариқатларининг кейинги даврлардаги ривожига катта ҳисса қўшганлар[96].Ўрта Осиёда вужудга келган илк тасаввуфий тариқат ва унинг асосчиси Аҳмад Яссавий дастлабки таълимни Шаҳобиддин Исфижобийдан, сўнг маънавий устози Арслонбоб кўрсатмаси билан Бухорога бориб Юсуф Ҳамадонийдан олади[97]. Тасаввуф адабиётининг ривожланиши ҳам шу даврга тўғри келади. Айниқса, Нажмиддин Кубро (1145–1221й.й.), Муҳйиддин Ибн Арабий (1165–1240й.й.), Яҳъё Суҳравардий (1155–1191й.й.) сингари мутафаккир шайхлар, Фаридуддин Аттор (ваф. 1220), Аҳмад Яссавий (ваф. 1166), Жалолиддин Румий (1207–1273й.й) каби улуғ сўфий шоирлар тасаввуф илмининг доирасини кенгайтирдилар, уни фалсафа ва ҳикмат билан бойитдилар.Темурийлар даври ижтимоий-фалсафий фикрининг муҳим хусусияти шундаки, унда инсон ва унинг фазилатларини тасвирлаш марказий ўринни эгаллади. Инсон зотини улуғлаш, уни бошқа тирик мавжудотлар ичида энг аълоси, деб билиш инсонга хос бўлган хислатларни, “инсонпарварлик, бағрикенглик, эзгулик, ҳалоллик, меҳр-шафқат, ўзаро ёрдам, адолатпарварлик, комил инсонни тарбиялаш, илм-фан ва касб-ҳунарни эгаллаш, меҳнатсеварлик, севги-муҳаббат, донолик, ақллилик, жасурлик, сахийлик, иффат, нафсни тийиш, тинчликсеварлик ва қадриятларни таҳлил қилиш XIV-XV аср

[92]Каримов И.“Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожидаги роли ва аҳамияти” мавзуидаги Халқаро конференциядаги нутқи: Халқ сўзи: 2014 йил. 16 –май. 1-4 бетлар.
[93]Хайруллаев М.М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти.-Тошкент: Фан, 1994.-Б.10.
[94]Абдухалимов Б. Байту-л-ҳикма ва Ўрта Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти: IX-XI аниқ ва табиий фанлар.-Тошкент, Тошкент ислом университети нашриёти, 2004-Б.209-236.
[95] Комилов Н. Тасаввуф.-Тошкент: “Мовароуннаҳр” 2009.-Б.4.
[96]Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. Академик Хайруллаев М.М. таҳрири остида.-Тошкент: 1995 -Б. 103-104.
[97] Фахруддин Али Сафий. Рашоҳот айну-л-ҳаёт. Худойберган Бекмуҳаммад таржимаси.- Тошкент: Абу Али Ибн Сино, 2004-Б.22.

мутафаккирларининг ижтимоий-фалсафий, ахлоқий ҳамда бадиий қарашларида ўз инъикосини топди”[98]. XIV-XV асрлардаги маърифий, маданий, ривожланиш диний-фалсафий таълимотларнинг такомиллашиб, мустаҳкамланиб бориши билан узвий боғлиқ бўлиб, ислом дини, фалсафий, тасаввуфий ғоялар, маърифий таълимотларни ўрганиш ва ўқитишга эътибор қаратилди. Дин аҳллари ва уламоларнинг давлат ишларидаги иштироки учун имконият мавжуд эди. Бу ҳақда Темур тузукларида дин арбоблари, шайх, саййид, уламолар фаолиятига ўрин ажратилиб, уларнинг давлат ишларидаги иштироки махсус ва бир неча бор қайд этилган. Амир Темур “Саййидлар, уламо, шайхлар, фозилларни ўзимга яқинлаштирдим. Улар менинг саройимга доимо келиб кетиб, мажлисимни безаб туришди. Диний ҳуқуқий, ақлий масалаларни ўртага ташлаб, қимматли фикрлар билдиришарди. Ҳалол ва ҳаромга оид масалаларни мен улардан ўргандим”[99], деб таъкидлайди. Тасаввуфга доир тарихий манбаларда Нақшбандия тасаввуфий таълимоти XIV-XV асрларга келиб назарий ва амалий жиҳатдан янги босқичга кўтарилиб, сарой аҳли, кўп ҳолларда Темурийзодалар фаолиятига ҳам таъсир кўрсатган. Кўпчилик тадқиқотчилар бу ҳолатни Хожа Муҳаммад Порсодан бошланганлигни таъкидлайдилар.Фахруддин Али Сафийнинг “Рашоҳот айну-л-ҳаёт” китобида юқорида айтилган фикрларни тасдиқловчи маълумот келтирилган.

XIV-XV асрларда ва ундан кейинги даврларда тасаввуф ва нақшбандийликнинг кенг тарқалиши ва ривожланишида Алоуддин Аттор, Яъқуб Чархий, Махдуми Аъзам, Хожа Аҳрор каби мутасаввифларнинг ҳам хизматлари эътиборга лойиқ. Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Лутфий, Бобур каби шоирлар шу тусдаги назмий ва насрий асарлар яратдилар. Бу даврга келиб барча фанлар қаторида фалсафа ва у билан боғлиқ таълимотлар ҳам ривожланиш палласига кирган эди. Нақшбандия таълимотини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, илмий назарий жиҳатларини тадқиқ ва таҳлил этишга уринишлар ҳам жиддий тус олди. Хожа Муҳаммад Порсо мероси ўша давр илм-фани, ирфоний-фалсафий қарашлар ривожи нуқтаи назаридан алоҳида ажралиб туради. Чунки, нақшбандийликнинг кейинги тараққиёти, тасаввуфнинг назарий масалаларига эътиборнинг ошиб бориши бевосита Хожа Муҳаммад Порсонинг номи билан боғланади. Хожа Муҳаммад Порсо ва уни ижодий фаолиятининг ривожи кўпроқ Темурий шаҳзодлар даврига тўғри келади. Манбаларда айтилишича, Баҳоуддин Нақшбанднинг ишларини давом эттирган ва салмоқли ҳисса қўшган кишилар Алоуддин Аттор, Хожа Муҳаммад Порсо, Яқуб Чархийлар ҳисобланади[100]. Хожа Муҳаммад Порсо темурийзода Мирзо Улуғбекнинг эътирофига сазовор бўлган у билан бевосита мулоқот қилган[101]. Амир Темур ва темурийлар даврида Ўрта Осиёда уламолар табақаси шаклланган. Тасаввуф бу даврга қадар кўпроқ важд[102]ҳол[103] завқ[104] шеър ва амалий тариқат шаклида бўлган. Тасаввуф алломаларининг изланишлари, тасаввуфнинг назарий тизимини муфассал ишлаб чиқишга олиб келди. Тасаввуф таълим бериш мумкин бўлган илмий шаклга, назарий услубга ёки изоҳланувчи, фалсафий тасаввуф “ирфон фалсафаси”[105] қиёфасини олди.

Хожа Муҳаммад Порсонинг ўз даврида илм, маърифат аҳли орасида ҳам нуфуз ва буюк эҳтиромга сазовор бўлганлигини юқоридаги сатрлардан англаш мушкул эмас. Хожа Муҳаммад Порсо ўз даври ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий ҳаёти билан ҳамнафас олим сифатида шуҳрат қозонган эди.

AL-XORAZMIYNING “AL-JABR VAL-MUQOBALA” ASARIDA FAN VA FALSAFA UYG‘UNLIGI

SamDChTI mustaqil Tadqiqotchisi

Jantaev Maksud Ibragimovich

SamISI akademik liseyi tarix fani o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning dunyo ilm-faniga qo’shgan xissasi, hamda matematika, astronomiya, geografiya, falsafa kabi fanlarga oid qarshlari tahlil qilinadi. Mutafakkir yunon va hind matematik olimlarining asarlarini batafsil o’rganib, Bag’dod shahrida tashkil etilga “Bayt-al hikma”da ko’plab asarlarni sintezlab, tahlil qilib o’z ilmiy qarashlarini bayon qildi.

[98]Хайруллаев М.М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти.-Тошкент: Фан, 1994.-Б.10.
[99]Темур тузуклари. Алихон Соғуний ва Ҳабибулло Кароматов таржимаси. – Тошкент: Ғ. Ғулом, 1991.-Б.64.
[100] Хисматулин А.А. Суфизм в Центральный Азии. Санг-Петербург, 2001. –С. 119.
[101] Ўша асар.-Б.90. .
[102] Важд-ҳаддан ортиқ хурсандлик Ҳақдан мурид қалбига тушиб унинг ички дунёсини ўзгартирувчи ҳолат
[103] Ҳол-маънавий матлабларни тўғридан тўғри ғайбий манбадан воситасиз англаб олиш
[104] Завқ-тасаввуфда Ҳақни кўришнинг биринчи даражаси ҳисобланади
[105] Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Тасаввуф ва инсон/Масъул муҳаррир. А.Х.Саидов,-Тошкент.: Адолат, 2001.-Б.21.

Ayniqsa, uning Al -jabr val muqobala asari algebra fanining fundamental asosini qurib bergan desak adashmagan bo'lamiz. Asar faqat algebra faniga ta'luqli bo'lmasdan fan va falsafa sohasiga oid qarashlarni ham ko'rish mumkin. Asarning ilmiy –falsafiy ahamiyati, uning ratsional tafakkur va metodologik yondashuvlarida ham namoyon bo'lgan.

Kalit so'zlar: Bayt- al hikma, algebra, fundamental, ilmiy metodologiya, sintez, al-majusiy.

Annatation. This article analyzes the contribution of Muhammad ibn Musa al-Khwarizmi to world science, as well as his views on such subjects as mathematics, astronomy, geography, and philosophy. The thinker studied the works of Greek and Indian mathematicians in detail, synthesized and analyzed many works in the "Bayt-al-Hikma" established in Baghdad, and expressed his scientific views. In particular, we will not be mistaken if we say that his work Al-Jabr wal Muqabala laid the fundamental foundation of the science of algebra. The work is not only related to the science of algebra, but also includes views on the fields of science and philosophy. The scientific and philosophical significance of the work is also reflected in its rational thinking and methodological approaches.

Keywords: Bayt-al-Hikma, algebra, fundamental, scientific methodology, synthesis, al-Majusi.

Аннотация. В данной статье анализируется вклад Мухаммада ибн Мусы аль-Хорезми в мировую науку, а также его взгляды на такие дисциплины, как математика, астрономия, география и философия. Мыслитель подробно изучал труды греческих и индийских математиков, обобщил и проанализировал многие работы в «Байт-аль-Хикме», созданном в Багдаде, и изложил свои научные взгляды. В частности, не ошибёмся, если скажем, что его труд «Аль-Джабр валь-Мукабала» заложил фундаментальные основы алгебры. Этот труд не только связан с алгеброй, но и включает в себя взгляды на естественные науки и философию. Научно-философское значение труда также отражается в его patsiональном мышлении и методологических подходах.

Ключевые слова: Байт-аль-Хикма, алгебра, фундаментальный, научная методология, синтез, аль-Маджуси.

Jahon madaniyati va ilmiy boyliklarining yaratilishida barcha xalqlarning o'zlariga yarasha ulushlari qo'shilgandir. Shu jumladan, Markaziy Osiyo xalqlari ham o'zlarining jahon madaniyatiga qo'shgan ulkan hissalari bilan haqli ravishda faxlanadilar. Ayniqsa, al-Xorazmiy, al-Farg'oniy, imom Buxoriy, at-Termiziy, Abu Nasr Forobiy, ar-Roziy, al-Beruniy, ibn Sino, Umar Chag'miniy, Mirzo Ulug'bek kabi ko'plab allomalarimizning jahon ahli tomonidan e'zozlanishi bunga dalildir.

Buyuk matematik, astronom va geograf, "hozirgi zamon algebrasining otasi" Muhammad al-Xorazmiy VIII asr oxiri IX asrning birinchi yarmida yashab ijod etdi. Olimning to'liq ismi Abu Abdulloh Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy al-Majusiydir. Bu erda ismning "Abu Abdulloh Muhammad" qismi islomga yangi o'tganlarga beriladigan an'anaviy ismdir, "Ibn Muso" – "Musoning o'g'li" demakdir; "al-Majusiy" laqabiga ko'ra, xorazmiyning ajdodlari majusiy V-kohinlaridan, ya'ni mug'lardan bo'lib, islomni otasi qabul qilgan ko'rinadi. Olimning tug'ilgan va vafot etgan yillari hamda hayot yo'li haqida aniq ma'lumot saqlanmagan. U tug'ilgan yilni 783 yil deb taxmin qilinadi. Xorazmiyning boshlang'ich ta'limi va qanday sharoitda Xorazmni tashlab ketganligi ham fan uchun hozircha noma'lum. Ma'lumki, majusiy kohinlari qadimiy diniy urf-odatlardan xabardor bo'lgan, erli xalq yozuvi hamda diniy va ilmiy adabiyotlar ularning qo'lida saqlangan. Shunga ko'ra, xorazmiy boshlang'ich ma'lumotni o'z uyida olganligiga ishonish mumkin. Xorazmiy vatanini tashlab ketishiga kelsak, ayrim tadqiqotchilarning fikricha, uning otasi majusiy kohinlaridan bo'lganligi uchun arab mutaassiblarining ta'qibidan qochib, Xorazmni tashlab ketishga majbur bo'lgan va Xurosonga, keyinroq esa Bag'dodga kelib qolgan [1; 5].

Mutafakkir yunon va hind matematikalarini batafsil o'rgangan va uni Mesopotamiya ilmiy an'analari bilan sintezlab, algebra fanining dastlabki asoslarini shakllantirgan. Albatta, bu jarayonda *Bayt al-Hikma* tarkibida amalga oshirgan ilmiy faoliyatining ta'siri borligi shubhasizdir. Uning "Kitob al-Jabr val-Muqobala" nomli asari algebra fanining ilk va asosiy manbalaridan biri hisoblanadi. Ushbu kitobda 800 dan ortiq masala muhokama qilingan. Xorazmiy bu asarni olimlar uchun emas, balki xalqning kundalik muammolariga echim topish maqsadida yozganini ta'kidlaydi va shunga mos ravishda sodda, tushunarli tildan foydalangan.

Asarning muqaddimasida Xorazmiy xalifa Ma'mun uni xalqning turmush tarzida: savdo hisob-kitoblari, suv sathining ko'tarilishi, er maydonini o'lchash va meros taqsimotini aniqlash kabi ehtiyojlariga xizmat qiladigan asar yozishga da'vat etganini zikr qiladi. Uning ushbu ishlari keyinchalik g'arbga etkazilgan va u erda o'zgarishga uchrab, «algoritm» tushunchasiga aylangan. Xorazmiy tomonidan asos solingan ushbu fan keyinroq Sobit ibn Qurra tomonidan yanada rivojlantirilgan.

Al-Xorazmiyning "Al-jabr val-muqobala" asari faqatgina matematika va algebraning rivojiga ulkan hissa qo'shib qolmasdan, balki uning ilmiy qarashlari orqali olam va bilish haqidagi falsafiy yondashuvlarini tahlil qilish mumkin. Ushbu tahlil bir necha yo'nalishda ko'rib chiqiladi. Avvalo asarning mazmun

mohiyatiga to‘xtalib o‘tish lozim deb o‘ylaymiz.

Al-Xorazmiyning algebraga oid risolasi uning arifmetik risolasidan avval yozilgan bo‘lib, risolaning o‘zbek tilidagi tarjimasiga 1342 yili ko‘chirilgan va Oksford universitetining Bodlyan kutubxonasida saqlanadigan arabcha nusxasi asos qilib olingan. Risolaning arabcha nusxasi 34 varaqni tashkil etib, uch qisimdan iborat: 1) algebraga oid qismi (1b –15a-betlar), oxirida kichik bo‘limda savdo muomlasiga oid bob keltiriladi. 2) geometryaga oid qismida, algebrik usul qo‘llab, o‘lchashlar haqida (15a –18b-betlar), 3) vasiyatlar haqidagi qismi, Xorazmiy uni alohida nom bilan “Vasiyatlar kitobi” deb atagan (18 b –34 a-betlar).

Al-Xorazmiyning "Kitob al-jabr val-muqobala" asari nafaqat matematikaning rivojiga, balki falsafiy tafakkurga ham ulkan ta'sir ko‘rsatgan. Asar tarkibidagi algebra, geometriya va vasiyatlar haqidagi bo‘limlari uning keng qamrovli ilmiy yondashuvini ko‘rsatadi. Bu risolaning falsafiy tahlili uning metodologik, mantiqiy va amaliy ahamiyatidan kelib chiqib qilinsa maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Al-Xorazmiyning "Aljabr val Muqobala" (Algebra) asari nafaqat matematikaning rivojiga, balki umumiy falsafiy tafakkurga ham ulkan ta'sir ko‘rsatgan. Asarning ilmiy va falsafiy qadriyatining ahamiyati uning rasional tafakkur va metodologik yondashuvida namoyon bo‘ladi. U birinchi bo‘lib matematik amallarni tizimli ravishda bayon qilib, ularni umumiy qoidalar bilan tushuntirdi. Bu yondashuv Aristotel va Forobiyning mantiqiy tahlil an'analarini davom ettirganini ko‘rsatadi.

Al-Xorazmiyning "Al-jabr val-muqobala" asari nafaqat matematika, balki falsafiy bilish, ilm va olam haqidagi teran qarashlarni o‘z ichiga oladi. Olimning qarashlarida ilmning universalligi, tartibi va inson aqlining qudratini tasdiqlaydi.

Adabiyotlar

1. Fayzullaev O. Nauchnoe tvorchestvo Muxammada al-Xorezmi. Tashkent “Fan”, 1983, s.33.
2. Muhammad ibn Muso Al-Xorazmiy. Tanlangan asarlar. Toshkent “Fan”, 1983, 276-277 betlar. Yana qarang: Axmedov A. Muhammad al-Xorazmiy. Toshkent “O‘zbekiston”, 2011.
3. To‘raev B. International journal of philosophical studies andsocial sciences. ISSN-E: 2181-2047, ISSN-P: 2181-2039. http://ijpsss.iscience.uz/index.php/ijpsss Vol 2, Issue 4 2022
4. Muhammad ibn Muso Al-Xorazmiy. Tanlangan asarlar. Toshkent “Fan”, 1983, 281 bet

АЗИЗИДДИН НАСАФИЙНИНГ “МАҚСАДИ АҚСО” АСАРИДА АБУ НАСР АЛ-ФАРОБИЙНИНГ ТАСАВВУФГА МУНОСАБАТИ

Саматов Хуршид Улмасжонович

Муҳаммад Ал-Хоразмий номидаги
Тошкент ахборот технологиялари
университети Самарқанд филиали
Гуманитар ва ижтимоий фанлар
кафедраси доценти,
фалсафа фанлари доктори (DSc)

Аннотация. Мақолада Абу Наср ал-Фаробийнинг тасаввуфга бўлган муносабати фалсафий нуқтаи назардан таҳлил этилади. Мақолада Фаробий тасаввуф таълимотини бевосита эмас, балки фалсафа, ахлоқ ва маърифат нуқтаи назаридан баҳолагани кўрсатилган. Унинг “илҳом орқали билим”, “комил инсон”, “ваҳдат” ва “тавҳид” ҳақидаги қарашлари тасаввуфий ғоялар билан уйғунлик касб этиши таъкидланади. Шу билан бирга, Форобий айрим тасаввуфий оқимларнинг irpatsionalликка мойил томонларини танқидий баҳолайди. Мақолада Форобийнинг ғоялари тасаввуфдаги “солик”, “тазкия” ва “илм-ирфон” концепциялари билан фалсафий мушоҳада асосида чуқур таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: тасаввуф, фалсафа, маърифат, комил инсон, илҳом, тазкия, ваҳдат, тавҳид, ирфон, ақл, фозил жамият, солик, ахлоқий камолот.

Тасаввуф – ислом маънавий-маърифий анъаналарининг махсус йўналиши бўлиб, у инсоннинг ботиний камолотига, маънавий покланишига ва ҳақиқатга етишишга қаратилган. Тасаввуф руҳий-ахлоқий тарбия, қалб мусаффолиги ва Аллоҳга муҳаббат орқали инсонни камолга етказиш йўли сифатида қаралади. Унда зоҳидлик, тақво ва руҳий машқлар орқали маънавий юксалишга эришиш муҳим ўрин тутади. Тасаввуф таълимоти соф фалсафий, ахлоқий ва ирфоний жиҳатларни қамраб олади.

Мутасаввуфларнинг қарашларига кўра, уларнинг асосий вазифаси – инсоният

тараққиётининг энг олий шаклларида иштирок этишдир. Суфийларнинг моҳиятини буюк суфий шайхларидан бири – доктор Ислом ҳуқуқшуноси Идрис Шоҳ шундай таърифлайди: **«Суфийлар – қадимий руҳий биродарлик бўлиб, уларнинг келиб чиқиши ва пайдо бўлиш санаси ҳеч қачон аниқланмаган. ... Улар ҳар қандай динда учрайди... Улар исломни тасаввуфнинг «қобиғи» деб аташади, чунки тасаввуф барча динларнинг яширин таълимотидир»**. Ирландиялик диншунос Роберт Грейвзга кўра, суфийларнинг пайдо бўлиши милоддан аввалги II мингйилликка бориб тақалади. Ислом ичида тасаввуф ўзининг алоҳида ўрнини топган. Ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.), унинг саҳобаларидан Абу Бакр, Салмон Форсий, Сайидлар сулоласи ва Боязид Бистомий ҳам суфий ирфониятидан узоқ бўлмаган.VIII–IX асрларга келиб, тасаввуф ислом доирасида шаклланиб, шарқий тус ола бошлади.

Абу Наср ал-Фаробий (870–950) тасаввуфга бевосита мурид сифатида эмас, балки фалсафий ва илмий нуқтаи назардан ёндашган. У тасаввуфнинг айрим ғояларини ўзининг фалсафий тизимига киритган, айниқса, ахлоқ, маърифат ва инсоний камолот борасидаги қарашлари тасаввуфий тушунчаларни фалсафий жиҳатдан шарҳлаган.

Фаробий фикрича, билимнинг энг олий босқичи илҳом (ишроқ) орқали ҳосил бўлади. Бу қараш тасаввуфдаги **“маърифий кашф”** тушунчаси билан бевосита боғлиқдир. У Платон ва Арастунинг билим назариясини тасаввуфий маърифат билан уйғунлаштириб, инсон ақлий ва руҳий покланиш орқали олий ҳақиқатга етиши мумкинлигини таъкидлайди. Форобий тасаввуфни шунчаки диний-мистик таълимот деб эмас, балки мукаммал инсонга бўлган ишончни сақлаб қолган ва шунга мос ҳаёт тарзи ва ижодни тарғиб қилувчи шарқона фикрлаш тарзи сифатида тушунган.

Тасаввуфни илк маротаба тизимли равишда ифодалаган олим Ибн Арабий (1165–1240) бўлиб, у **«Футуҳот ал-Маккийя»** асарини ёзган. Унда **«комил инсон»** концепциясини космологик нуқтаи назардан асослаб берган ва инсонни кичик коинот (микрокосм), коинотни эса улкан инсон (инсон кабир) деб қараган. Форобий тасаввуфни мутлақ мистик йўл деб эмас, балки инсоннинг руҳий ва маънавий юксалишига олиб борувчи йўл деб қараган. У суфийлар сингари аскетик ҳаёт кечирган, ўзини ўрганиш ва комилликка интилишга аҳамият берган. Унинг фикрига кўра, суфийлик диний догмалардан воз кечган ҳолда, инсонни руҳий ўзлаштириш орқали комилликка олиб борадиган йўл сифатида қараш мумкин.

Фаробийнинг “Ал-Мадина ал-фозила” (Фозил шаҳар) асарида баён қилинган идеал жамият ва фозил инсон концепцияси тасаввуфий этика билан муштаракликка эга. Тасаввуфдаги **“инсон камоли”**, яъни руҳий ва маънавий камолга етиш Фаробий фикрида ҳам муҳим ўрин тутади. У инсонни **ақл, ирода ва маънавий тарбия орқали камолга етиши керак бўлган зот** сифатида тасвирлайди, бу эса тасаввуфдаги **“инсон-ул комил”** назарияси билан уйғун. Фаробий ахлоқий комилликка етишни инсон фаолиятининг энг юқори мақсади деб билади. У инсон нафсини тозалаш, нафсий хислатларни тарбиялаш ва эзгуликка интилиш ҳақида гапиради[106].[1,214b] Бу қараш тасаввуфдаги **тазкия (руҳий покланиш)** тушунчасига яқин. Фаробийнинг комил инсон ҳақидаги таълимоти тасаввуфий камолот назариясига яқин туради. У инсонни ўз ақлий ва ахлоқий фазилатларини такомиллаштиришга чорлайди, бу эса тасаввуфдаги “солик” тушунчаси билан уйғун келади. Унинг фикрига кўра, ҳақиқий раҳбар (фозил шаҳар подшоҳи) юқори ахлоқ ва билимга эга бўлиши лозим, бу эса тасаввуфдаги валийлик тушунчаси билан уйғундир.

Фаробий тасаввуфни мустақил бир ҳаракат сифатида эмас, балки фалсафа, ахлоқ ва маърифат доирасида таҳлил қилган. У тасаввуфнинг илмий асосларини мустаҳкамлашга ёрдам берган ва уни Платон ҳамда Арасту фалсафаси билан уйғунлаштирган. Шу боис, уни тасаввуфга яқин фалсафий мутафаккирлардан бири деб ҳисоблаш мумкин.

Форобийнинг тасаввуфга бўлган қизиқиши ҳақида эронлик олим Аҳмад Тамимдорий шундай ёзади: “Форобий нафақат сиёсат ва фалсафа билан шуғулланди, балки Тасаввуфда ҳам юксак даражага эришди. Буни унинг оддий аскетик турмуш тарзини кечиргани мисолида яққол кўриш мумкин. Перипатетик фалсафа (машоиюн; Мусулмон Шарқи файласуфлари; Шарқ аристотелизми намояндалари – Ж.Х.) принциплари асосида яратилган “Фусус ул-ҳикам” китоби диний мистика назарияси (ирфон) йўналишини белгилаб беради”[107]. [2, 3b]

Ал-Форобийнинг метафизикаси унинг физика, астрономия, тиббиёт, математика, сиёсат, риторика каби фанларни ўрганишда таянган фундаментал методологияси эди. У айнан шу ерда тадқиқотнинг методологик тамойилларини аниқ шакллантирган..

[106] Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т. Янги аср авлоди, 2016, Б.214

[107] Холмўминов Ж.М. Форобий ва Ибн Сино:ирфон фалсафаси остонасида. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences Scientific Journal Impact Factor Advanced Sciences Index Factor//VOLUME 2 | ISSUE 11// https://doi.org/10.5281/zenodo.7392567

Абу Наср ал-Фаробий ваҳдат ва тавҳид тушунчаларини фалсафий ва илмий нуқтаи назардан таҳлил қилиб, уларни инсоният маърифий тараққиёти ва жамиятнинг мукаммалликка эришишидаги асосий омиллар сифатида кўрсатади. Унинг таълимотига кўра, тавҳид ва ваҳдат тушунчалари инсоннинг маърифий ва ахлоқий камолоти билан боғликдир. Фаробий тавҳидни мутлақ ягона мавжудлик сифатида тушунтиради.

Тасаввуфшунос олим Ж.Холмўминовнинг фикрича, Форобийнинг ваҳдат ул-вужуд фалсафасининг шаклланишига қўшган ҳиссасини қуйидаги уч ҳолатда қайд этиш мумкин: - Форобий “Вужуд” (борлиқ) фалсафаси тарафдори, балки бу мактабнинг асосчиси ҳам эди. Зеро унинг асарларида “Вожиб” (зарурият, зарурлик), “Мумкин” (яратилган) ўртасидаги фарқларни аниқлаш, шунингдек, Вужуд (Борлиқ)нинг вожиблигига оид масалалар илк маротиба ўртага ташланади. - Форобий фалсафага илк маротиба “Вожиб ул-вужуд” – мавжудлиги зарурият бўлган, ўзидан бор бўлган вужуд – Аллоҳ таъоло ва “Мумкин ул вужуд” – яратилган мавжудотлар, мавжудлиги ўзидан бўлмаган вужудлар каби каломий тушунчаларни олиб киради. - Форобий биринчи бўлиб “фаъол ва салоҳиятли (қудратли) Ақл” масаласи, шунингдек, инсоний ақлнинг амалий (тажрибавий) ва назарий ақлга бўлиниши ҳақида сўз очди. Натижада, Абу Али Ибн Сино “ақлларнинг Биринчи ақл (Ақли аввал)дан тажаллий этиши (эманatsiяси)” ҳақидаги назарияни ривожлантирди[108].[3,4b]

Фаробий таълимотида тавҳид – борлиқнинг ягона манбаи сифатида тадқиқ этилади. Оламдаги барча мавжудот ва ҳодисалар ягона биринчи сабаб – Аллоҳдан келиб чиқади. Барча мавжудот Унинг иродаси билан вужудга келган. Фаробий фикрича, Аллоҳ – мутлақ камол ва мукаммаллик тимсоли сифатида нафақат барча мавжудотнинг манбаи, балки илмий ва маърифат манбаи ҳамдир. Фаробий инсоннинг маърифатга интилиши тавҳидни англашнинг муҳим омили эканлигини таъкидлайди. У тасаввуфий эмас, балки ақлий ва мантиқий ёндашув орқали тавҳидни тушунишни маъқул кўради.

Фаробий ваҳдат тушунчасини инсон тафаккури ва маърифат орқали англанадиган жараён сифатида тушунтиради. Ваҳдат – маърифат ва онг орқали шаклланади. Инсон фақат ақлий камол ва маърифат орқали ҳақиқий ваҳдатга эриша олади. Бу, айниқса, жамиятда ҳамжиҳатлик ва ўзаро англашувни таъминлашда муҳим рол ўйнайди. Фаробий фикрича, инсоннинг руҳий ва ақлий юксалиши унинг ахлоқий фазилатларига боғлиқ. Фазилатли инсон ваҳдатга эришган инсон ҳисобланади. Жамиятда ваҳдат ва ҳамжиҳатлик ҳақиқий маърифатга эришиш билан мустаҳкамланади. Фазилатли шаҳар ёки давлат (Мадина ал-Фозила) ҳақидаги таълимотида Фаробий жамиятнинг мукаммал бўлиши учун илм ва маърифат муҳимлигини таъкидлайди.

Фаробий назариясига кўра, тавҳид – бу борлиқнинг асосий манбаи бўлган ягона Зотни англаш бўлса, ваҳдат – уни инсон маърифат орқали тушуниб, жамиятда ҳамжиҳатлик ва бирликни таъминлаш жараёнидир. Демак, инсоннинг маърифатга интилиши ва ахлоқий фазилатларни эгаллаши ҳақиқий ваҳдатга йўл очади.

Фаробий тасаввуфий маърифатни инсон камолотининг муҳим қисми сифатида кўради. Унинг фикрига кўра, инсоннинг руҳий ва маънавий камолоти илм ва ҳикмат орқали юксалади. Шу нуқтаи назардан, Фаробий тасаввуфий тажрибаларнинг маънавий тарбиядаги аҳамиятини тан олади. Аммо, у ирфоний билимни ақлий тафаккур билан уйғунлаштириш тарафдори бўлиб, мутлақ равишда irpatsionал йўл билан илмга эришиш ғояларини қўллаб-қувватламайди.

Фаробий тасаввуфий қарашларни танқидий баҳолаган ҳолда, айрим тасаввуфий оқимларнинг ҳаддан ташқари irpatsionалликка мойиллигини таъкидлайди. У илоҳий билимга эришишда фақат мистик тажрибага суянишни тўғри деб билмайди. Форобийнинг фикрига кўра, ҳақиқий маърифат ақл ва тажриба орқали шаклланади, тасаввуфий илҳом эса унинг ёрдамчи воситаси бўлиши мумкин. Шунингдек, Фаробий тасаввуфдаги баъзи ғояларни, жумладан, дунёвий ҳаётдан тўлиқ воз кечиш ва ўзига хос зоҳидона тарзда яшаш каби тушунчаларни мувозанатдан чиқиш сифатида баҳолайди. У инсоннинг жамиятда фаол иштирок этишини муҳим деб билади ва шахсий руҳий тажрибаларни ижтимоий масъулият билан уйғунлаштириш кераклигини таъкидлайди.

Умуман олганда, Фаробий тасаввуфга ижобий ва танқидий муносабат билдиради. У тасаввуфнинг маънавий ва ахлоқий тарбиядаги аҳамиятини эътироф этган ҳолда, унинг баъзи irpatsionал жиҳатларини қабул қилмайди. Форобийнинг фикрига кўра, инсон камолотга илм, ақл ва ахлоқий фазилатлар орқали эришади, бу эса тасаввуфий маърифат билан бир қаторда унинг ақлий асосга таянишини ҳам талаб қилади. Шу боис, унинг тасаввуфга муносабати мувозанатли ва мантиқий ёндашувга асосланган.

[108] Холмўминов Ж.М. Форобий ва Ибн Сино:ирфон фалсафаси остонасида. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences Scientific Journal Impact Factor Advanced Sciences Index Factor//VOLUME 2 | ISSUE 11// https://doi.org/10.5281/zenodo.7392567

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т. Янги аср авлоди, 2016, Б.214.
2. Холмўминов Ж.М. Форобий ва Ибн Сино:ирфон фалсафаси остонасида. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences Scientific Journal Impact Factor Advanced Sciences Index Factor//VOLUME 2 | ISSUE 11// https://doi.org/10.5281/zenodo.7392567
3. Холмўминов Ж.М. Форобий ва Ибн Сино:ирфон фалсафаси остонасида. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences Scientific Journal Impact Factor Advanced Sciences Index Factor//VOLUME 2 | ISSUE 11// https://doi.org/10.5281/zenodo.7392567
4. Yuldashev F. A. Abu Nasr Forobiyning “Fi-ma’oniy-al-aql” asarida gnoseologik masalalar. // Monografiya. T.: Tamaddun, 2012. - 136 s.
5. Юлдашев Ф.Ю. Концепция познания аль-Фараби в истории философии. «Философия инноватsiй и социология будущего в пространстве культуры: научный диалог». Сборник статей Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. Уфа, 2020 год. Стр. 389-393
6. Муҳаммад Тошматов. Форобий ва тасаввуф: ирфоний ўхшашликлар. – Тошкент: Фан, 2015.
7. Садриддин Айний. Форобий ва Ислом фалсафаси. – Душанбе: Адиб, 1983.
8. Маҳмуд Зиё. Ал-Форобий фалсафасида идеал жамият концепцияси. – Тошкент: Маърифат, 2017.

ТАСАВВУФИЙ-ФАЛСАФИЙ КОНЦЕПЦИЯЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШИ
ИЗУЧЕНИЕ СУФИЙСКО-ФИЛОСОФСКИХ КОНЦЕПЦИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИИ АЗИЗИДДИНА НАСАФИ “МАКСАД-И АКСА”
THE STUDY OF SUFI-PHILOSOPHICAL CONCEPTS IN AZIZIDDIN NASAFI'S WORK "MAQSAD-I AQSO"

Нарзиев Зубайдилло Ибодиллоевич

Бухоро давлат педагогика институти
“Ижтимоий фанлар” кафедраси доценти,
Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD)

Аннотация. Мазкур мақолада Азизиддин Насафийнинг “Мақсад-и ақсо” номли асари мазмунидаги тасаввуфий-фалсафий қарашларга кенг ўрин берилган. Мутасаввиф бу асарини Аллоҳ-олам-инсон каби уч (теологик, онтологик ва антропологик) асосий мавзуларда ёзган бўлиб, ўзи мансуб бўлган ваҳдат ул-вужуд тафаккури доирасида уч масалага оид қарашларини изоҳлаган.

Аннотация. В данной статье уделено большое внимание суфийско-философским воззрениям, изложенным в произведении Азизиддина Насафи “Максад-и аксо”. Суфийский мыслитель написал это сочинение, охватывая три основные темы (теологическую, онтологическую и антропологическую), такие как Аллах-мир-человек, и разъяснил свои взгляды на эти три вопроса в рамках концепции вахдат аль-вуджуд, к которой он принадлежал.

Abstract. This article extensively examines the Sufi-philosophical views presented in Aziziddin Nasafi's work “Maqsad-i Aqso”. The mystic philosopher wrote this treatise on three main themes: theological, ontological, and anthropological, addressing the concepts of God, the universe, and humanity. Within the framework of the wahdat ul-wujud (unity of existence) doctrine to which he adhered, Nasafi expounded his perspectives on these three fundamental issues.

Калит сўзлар. Азизиддин Насафий, Мақсади ақсо, илм ул-яқин, айн ул-яқин, борлиқ, вужуд, билиш, инсон.

Ключевые слова. Азизиддин Насафи, “Максад-и акса”, ильм аль-якин, айн аль-якин, бытие, существование, познание, человек.

Keywords. Aziziddin Nasafiy, Maqsadi aqso, ilm al-yaqin, ayn al-yaqin, existence, being, knowledge, human.

Ислом тарихи ва маданияти, ахлоқи ёритилган манбалар ичида алоҳида тасаввуфий йўналишда ёзилган китоблар ва тасаввуфий йўналишда ёзилган тафсир ва турли шарҳ, ҳошия китоблари мавжуд. Ҳусусан тасаввуф уламолари валий зотлар ва уларнинг ҳаёт йўллари ёзилган китобларнинг ёзилиши ҳам ўзига хос анъанага айланган. Ушбу асарлар тариқат, тасаввуф ва бу дунё ҳою – хавасларига алданмаслик, дунё ҳаёти ўткинчи эканлиги, умрни ғанимат билиш инсонийлик сифатларини авайлаб асраш, охиратни унутмаслик, банданинг бу дунёда қилган ҳеч бир иши жавобсиз қолмаслиги, умрни фақат яхши амалларга, боқий ва абадий ҳаётга сафарбар этиш ва бу

хусусда ўтган улуғ зотлар ҳаётидан ибратли воқеа ва ҳодисалар, шунингдек, уларнинг ҳаёт йўллари ва насиҳатлари, ҳикматли панд ва насихатларига бағишланган. Азизиддин Насафийнинг “Мақсади ақсо” асари ҳам шу йўналишда ёзилган асарлар сирасига киради. Бу асарда Насафий мавзуларни тасаввуф ва ваҳдат ул вужуд таълимоти нуқтаи назаридан ўрганган. Асарнинг муқаддима қисмида солик ким? сулук нима? ва инсон-и комил ким? каби саволларга жавоб берилиши ҳақида ўқувчига маълумот берилади. Асарда умумий тарзда Аллоҳнинг зоти, сифатлари, феъллари, нубувват, валийлик, инсон, мабда ва маод каби масалалар ёритилган. Ваҳдат ул-вужуд тафаккурига эга бўлган Азиз Насафий (в.700/1300?) эса Ибн ал-Арабийнинг содиқ издошлари орасида ўрин олган. Ҳақиқатни идрок этиш, тушуниш учун фалсафа, калом ва шаръий илмлар зарурлигини таъкидлаган Насафий маълум даражагача мутакаллимлар ва файласуфларнинг фикрларига қўшилади. Дарҳақиқат, Насафий ўзи кўриб чиққан масалаларда мутакаллимлар ва файласуфларнинг фикрларига алоҳида эътибор қаратади[109]. Шунга қарамай, ҳақиқатга етишишда фалсафа ва калом, яъни ҳар иккала йўналишнинг ақлни марказга қўйган қарашлари Насафий учун етарли эмас деб ҳисобланади. Зеро, унингча, ҳақиқат изидан борган ҳар бир кишининг мақсади ақсоси (эришиш мумкин бўлган энг олий мақсад) маърифатуллоҳдур. Насафий назарида Аллоҳни билиш фақатгина Аллоҳнинг нурига эришиш орқали мумкиндир[110]. Шу билан бирга, Насафий Аллоҳнинг маърифатига эришишда инсонлар бир-биридан фарқланади, деган фикрдадир. Насафий, айниқса, ҳақиқатга сафар қилувчи соликларнинг уч гуруҳи: тақлид аҳли , истидлол аҳли ва кашф аҳли ҳақида сўз юритади ва уларнинг ҳар бирининг ҳолатини тушунтиради. Унинг фикрича, тиллари билан иқрор қилиб, қалблари билан Аллоҳнинг борлиги ва бирлигига, Аллоҳнинг азалий ва абадий эканлигига, ҳар қандай нарсадан пок эканлигига ишонувчи тақлид аҳлининг эътиқоди, эшитиш ва ҳис қилиш орқали юзага келади. Насафий тақлид аҳлининг ҳис даражасида бўлганлари сабабли Аллоҳнинг иродаси, қудрати ва илми ҳар бир мавжудотни ҳар томонлама қамраб олганини кўра олмасликларини таъкидлайди[111]. Бошқа томондан, Насафий истидлол аҳлининг эътиқоди ҳис-туйғу воситасида эмас, балки далил ва бурҳон усули билан бўлганини таъкидлайди. Ризо ва таслимият мукаммал бўлган бу мақомда солик Аллоҳни ва Аллоҳнинг бирлигини англайди, Аллоҳнинг иродаси, илми ва қудрати бутун мавжудотни ҳар томонлама қамраб олганини идрок этади[112]. Насафий бу мақомдаги кишининг энди Аллоҳни билишини ва бу кишиларнинг ҳақиқий завқлари Аллоҳни мушоҳада этиш билан рўёбга чиқишини таъкидлайди. Дунёвий истаклар олиб ташланадиган бу мақомда муҳаббатуллоҳ ҳукмронлик қилади[113]. Насафий кашф мақомига эришган соликда кўплаб пардаларни босиб ўтганлиги натижасида Аллоҳ зоҳир бўлади, деган фикрни илгари суради. Аллоҳ билан шарафланган солик илм ул-яқин ва айн ул-яқин орқали Аллоҳни билади ва кўради. Аҳли ваҳдат деб аталувчи бу зотлар учун Аллоҳдан ўзга мавжудот йўқ ва ҳар бир мавжудот фақат Ҳаққдир[114]. Насафий ҳақиқат йўлчисини мақомларига кўра тушунтиради ва айни пайтда бу йўлнинг боши ва охирини кўрсатади. Унинг фикрича, бу сулукнинг бошланиши ҳис ва хотир, сўнгра эса ақлдир. Бироқ Насафий назарда тутган ақл ақли маош эмас. Ақлни нур сифатида таърифлаган Насафий, Аллоҳнинг маърифатига шу нур билан эришиш мумкинлигини таъкидлайди[115]. Бу ақлга эга бўлган киши, Насафийнинг фикрича, мақоми эҳсон ҳақиқатига етишади. Баъзан метафорик тилга эга бўлган Насафий ақл ва нур ўхшатиши орқали бутун махлуқотнинг яратилиш сабабини Аллоҳнинг нурига етишиб, Аллоҳни билишлари билан рўёбга чиқади, деб талқин қилади[116]. Ваҳдати вужуд тафаккурига эга бўлган Насафий учун ҳам борлиқ муаммоси муҳим аҳамият касб этади. Насафий ўз асарида вужудга оид қарашлари билан икки гуруҳ ҳақида сўз юритади. Улардан бирини тасаввуф аҳли ташкил этса, иккинчисини муваҳҳидлар, яъни ваҳдат аҳли ташкил этади. Насафий тасаввуф аҳлининг Аллоҳнинг зоти чексиз ва абадий экани, ҳар бир мавжудотни ҳар томонлама қамраб олгани ҳақидаги қарашларига ўрин беради[117]. Шу билан бирга, Насафий вужуд ягона ва фақат Аллоҳнинг вужудидан иборат деган қарашларга эга бўлган, шунингдек, Аллоҳнинг вужудидан бошқа нарса йўқлигини таъкидловчи ваҳдат аҳли билан бир хил эътиқодга эга. Зеро, ваҳдати вужуд тафаккурида бир нарсанинг мавжудлиги Аллоҳнинг мавжудлигидир, шу сабабли Насафий ўз вужудининг мавжудлигини даъво қилган киши катта хатога

[109] İbrahim Düzen, Aziz Nesefî’ye Göre Allah, Kâinat ve İnsan, Furkan Yayınları, İstanbul, 2000. -S.65
[110] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.85[b] .
[111] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.115[a] .
[112] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.115[b] .
[113] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.116[a] .
[114] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.116[b] .
[115] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.86[a] .
[116] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.86[a] .
[117] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.86[b].

йўл қўйишини таъкидлайди[118]. Аллоҳ зотини яширин хазина сифатида таърифлаган Насафий, Унинг зотини боши ва охири йўқ, чексиз ва абадий нур сифатида баён этади[119]. Шунингдек, Насафий Аллоҳнинг зоти жисм ва йўналишлардан холи эканини, бўлиниш ва ўзгаришга қодир эмаслигини ифодалаб, Аллоҳ ҳам барча нарсаларда ботиний мавжуд эканини, ҳам зоҳирда эмаслигини бир мисол билан изоҳлайди. Унингча, руҳ ва тана яхлитлигида руҳ тана билан ҳам бирга, ҳам бирга эмас. Гарчи руҳ ўз моҳияти билан жисм зарраларини ҳар томондан қамраб олган ва жисмнинг ҳар бир зарраси ҳақида хабардор бўлса-да, иккаласи ҳам алоҳида макон ва мақомга эга. Зеро, руҳ латиф, жисм эса қуюқдир. Қуюқ бўлган нарса латиф мақомига эриша олмайди[120]. Демак, нарсаларнинг ҳақиқати Аллоҳнинг зоти билан мавжуддир. Аллоҳнинг зотини эса кўзга кўринадиган барча мавжудотдан айри ҳолда билиш мумкин эмас. Зеро, Аллоҳ Ўз зоти билан мавжуд бўлган суратлар орқали билиниши мумкин. Бу масалада Ҳулулийлар хато қилганини таъкидлаган Насафий, Аллоҳнинг зоти ҳар бир мавжудотда мавжуд эканлигини ва ҳеч бир нарса Унинг зотига тўсиқ бўла олмаслигини айтган[121]. Чунки Насафийнинг фикрича, Аллоҳнинг зоти ҳақиқий латиф ва ҳақиқий муҳитдир[122]. Насафийга кўра, зоҳир ва ботин ягона вужуд Аллоҳникидир ва Унинг вужудидан бошқа вужуд йўқдир. Зеро, Насафий назарида бирор нарса доимо ё мавжуддир, ё мавжуд эмасдир. Агар мавжуд бўлса, у Аллоҳнинг борлиғидан иборатдир[123]. Шу билан бирга, Насафий ваҳдат аҳлини ўз ўрнида икки қисмга ажратади. Улардан биринчи гуруҳнинг қарашлари вужуд ягонадир ва у Аллоҳга тегишли, ундан ташқари вужуд йўқ, деган фикрни қабул қилувчилардир. Суҳбатдошига кўтарган масалаларни мисоллар билан тушунтирган Насафий бу борада ҳам мисоллар келтиради. Дарҳақиқат, кеча ва кундуз мисолида ҳар доим тун бўлмасдан фақат кундуз бор деб фараз қилиш кундузнинг қандай эканлигини, унинг сифат ва хусусиятлари нималардан иборат эканлигини билмаслигимизни англатади. Бироқ шу билан бирга, кечанинг пайдо бўлиши кундузнинг моҳиятини очиб беради ва шу тариқа кундуз ва кеча ҳақидаги билимларимизни шакллантиради[124]. Зеро, ҳар бир мавжудот ўз зиддиятлари билан намоён бўлиб билинади. Насафий ушбу мисол асосида, агар Аллоҳнинг вужудидан ташқарида бошқа бир вужуд бўлганида, у ҳолда Аллоҳни билиш ва таниш мумкин бўлар эди, аммо Аллоҳ ягона ва ёлғиз вужуд бўлгани учун билиб бўлмайди, деган фикрда бўлган аҳл-и ваҳдатнинг бир қисми ҳақидаги қарашларини изоҳ этмоқда[125]. Бу мисол натижасида вужуднинг зидди йўқлигини таъкидлаган Насафий, вужуднинг тўлиқ таърифини бериб бўлмаслигини, чунки ҳамма нарса Аллоҳнинг вужуди эканлигини таъкидлайди. Бу ҳолатни сув ичида бўла туриб, сувни билмайдиган балиқлар қиссасига ўхшатади[126]. Бошқа томондан, Насафий ваҳдат аҳлининг яна бир гуруҳи ҳақидаги қарашларга тўхталиб, вужудни икки қисмга, яъни вужуди ҳақиқий ва вужуди хаёлийга ажратишларини таъкидлайди. Насафий вужуди ҳақиқийнинг Аллоҳнинг вужуди эканлигини ифодалайди, вужуди хаёлий эса олам ва оламдаги барча нарсанинг вужуди эканлиги ҳақидаги қарашдир. Дарҳақиқат, вужуди хаёлийнинг вужуди гўё бир сароб тасвирига ўхшайдики, аслида уларнинг ҳақиқий вужуди йўқ[127]. Насафий бу ҳолатни бошқа бир асарида шундай изоҳлайди: Аллоҳ кўринмайдиган мавжудлик, олам эса мавжуд кўринадиган йўқликдир[128]. Шундай қилиб, дунё ва ундаги нарсаларнинг вужуди мавжуддек кўринса-да, аслида мавжуд эмас. Бу ҳолат моҳиятан Ибн ал-Арабий тафаккурида биз ҳақиқат деб идрок этадиган олам ва оламдаги ҳар бир нарсанинг аслида хаёл эканлиги тарзида намоён бўлади. Зеро, Ибн ал-Арабий ҳақиқат ёки Мутлақ Ҳақиқат атамаси билан Ҳақни назарда тутади[129]. Ибн ал-Арабий тафаккурида Ҳақ, яъни зоти билан ҳамма нарсадан холи бўлган Тангри билиб бўлмаса-да, важҳий нуқтаи назаридан мушаббаҳ бўлиши жиҳати билан билиниши мумкин. Вужудда кўпликни қабул қилмайдиган Насафий, аҳади ҳақиқий бўлган Аллоҳни худди унинг издоши бўлган Ибн ал-Арабий каби зот нуқтаи назаридан билиб бўлмайди, деган қарашдадир. Дарҳақиқат, Насафий вужуднинг уч жиҳати бор, яъни зот, важҳ ва нафс, деган фикрдадир. Бу хусусда мураккаб ва оддий(босит) вужуднинг зот, важҳ ва нафс жиҳатлари бир-

[118] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.87[b].
[119] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.101[b].
[120] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.104[b] .
[121] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.105[a] .
[122] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.105[a] .
[123] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.136[a] .
[124] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.117[b] .
[125] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.117[b] .
[126] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.117[b] .
[127] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.118[b] .
[128]Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент: 2021. -Б. 72.
[129]Izutsu, T. İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar-Kavramlar (A. Y. Özemre, Çev.; 7. bs). Kaknüs Yayınları, 2023. Istanbul. -S.46.

биридан фарқ қилишини таъкидлайди[130]. Насафий ҳар бир тушунчани мисол орқали тушунтиради. Унинг фикрича, дарахтнинг уруғи дарахтнинг зоти, дарахтнинг етилиши ва мева бериши важҳи, уруғи билан пайдо бўлиб етилиши ва дарахтга айланиши, яъни ҳар икки босқичнинг бирлашуви ҳолатини эса дарахтнинг нафси деб изоҳлайди[131]. Насафийга кўра, ягона ҳақиқий зот бўлган Аллоҳнинг зоти нурдир, нур ўз бутунлиги билан барча мавжудотнинг важҳини ташкил этади, иккала жиҳатнинг йиғиндиси эса бу нурнинг нафс мартабасини ташкил қилади[132]. Бу йўналишда Насафий, Аллоҳнинг важҳи ҳар бир борлиқда акс этади ва уни ҳар томондан қамраб олади, деган фикрни илгари суради. Зеро, "Қаерга юз бурсангиз, Аллоҳнинг юзи ўша ердадир" оятига кўра Насафий Ҳақнинг важҳини исботлаш хусусиятига эга, деб ҳисоблайди[133]. Бошқа томондан, Насафий Ҳақнинг важҳига эришган, аммо Ҳақнинг зотига етиша олмаган кишини ваҳдати сирфага етиша олмагани учун мушрик деб таърифлашда, Аллоҳнинг важҳидан ўтиб, зотига етишган кишини ҳам Ҳақни бирлашуви сабабли муваҳҳид деб таърифлайди. Чунки Насафийга кўра, мушриклар ўзлари йўналган нарса нуқтаи назаридан Ҳақнинг важҳига йўналганлар, аммо улар мутлақ важҳ бўлган Ҳақни муқайяд важҳ деб билганлар[134]. Яъни мушриклар абадий бўлган Аллоҳни бутлар билан гавдалантириб, ўзларича кўринадиган қилганлар. Бундан ташқари, мушриклар бутларга илоҳлик сифатини бериб, Аллоҳнинг ягоналигини бутунлай инкор этмоқда ва ташбиҳда ҳаддан ошиб кетмоқдалар[135]. Ҳолбуки, канзи махфий бўлган Аллоҳ, Ўз важҳи билан оламга акс этиб, исм ва сифатлари билан танилишни мурод қилмоқда. Оламдаги ҳар бир мавжудотни илоҳий исм ва сифатларнинг мазҳари деб билган Насафий, Аллоҳнинг зотий ва феълий сифатлари борлигини ва зотий сифатлар еттита эканини таъкидлайди. Шунингдек, Насафий сифат тушунчасини икки хил кўринишда кўриб чиқади: Аллоҳнинг зоти ва сифатларини ҳақиқий, Аллоҳдан ташқаридаги барча нарсанинг зот ва сифатини эса мажозий деб ҳисоблайди[136]. Унингча, бир нарсанинг ҳақиқий сифати ўша нарса билан бирга бўлиши ва ўша нарсанинг зотининг бир мазҳаридир. Насафий наздида сифат мавсуфнинг айнан ўзидир деган киши ҳақиқий сифатни кўрсатмоқда. Мажозий сифат эса бирор сабабга кўра зот билан бирга бўлмаган, шу сабабли зотнинг мазҳари бўлмаган сифатдир. Шундай экан, сифат мавсуфдан айридир деган киши мажозий сифатни кўрсатмоқда[137]. Насафий бу қараши билан ҳақиқий сифатнинг Аллоҳга хос эканлигини ифодалайди. Шу билан бирга, Насафий ўша даврнинг яна бир эътиборли шахси Садриддин Кўнавийнинг Қуръон ва ҳадисларда асмои мутародифа йўқ, деган фикрига қўшилиб, айни нуқтаи назарни билдиради[138]. Таъкидлаш жоизки, тафаккур тизимини Аллоҳ ва коинот асосига қурган Кўнавий (в.673/1274) учун ҳам барча нарсанинг манбаи бўлган Тангри зоти жиҳатидан билиб бўлмайди, бироқ У азалий ва абадий равишда, ҳар бир нарсада доимий тарзда тажалли этади ва ўзини гўзаллик, эзгулик, улуғворлик каби сифатлар орқали намоён этади. Шу боис, Кўнавийнинг фикрича, Тангрининг сифат ва исмлари бу тажаллида номдан бошқа нарса эмас[139]. Шу билан бирга, Насафий исм ва сифатларга оид шайх Саъдиддин Ҳамавийнинг қарашларига ҳам ўрин берган. Шайх Саъдиддин Ҳамавий сифатни салоҳият, исмни аломат ва феълни хусусият деб таърифлаб, сифатнинг зот мартабаси, исмнинг важҳ ва феълнинг нафс мартабасида эканлигини баён қилади[140]. Дарҳақиқат, Насафий ўзи қабул қилган бу тасниф билан Аллоҳнинг илоҳийлик мақомини қисман билиш имкониятини кўрсатмоқда. Шу билан бирга, Насафий сифатларнинг зотга қўшимча бўлиши ёки бўлмаслиги ҳақидаги фикрларини ифода этар экан, Садриддин Кўнавийнинг қарашларига тўхталиб ўтади. Зеро, Кўнавий Ҳақ сифатлари бир томондан зотнинг айни, бошқа томондан зотдан бошқа деган қарашни қабул қилади[141]. Насафий бу масалада Кўнавий билан бир хил фикрда. Чунончи, Насафий Аллоҳга нисбат бериладиган сифати маъонийнинг эътиборий ва изофалардан иборат эканлигини, зотдан ташқари унда бирор мавжудот йўқлигини таъкидлаб, бир томондан сифатнинг зотнинг айни ўзи эканлигини изоҳлайди. Шу билан

[130]Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент: 2021. -Б. 80.
[131]Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.141^{a}-141^{b}.
[132]Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент: 2021. -Б. 112.
[133]Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr. 141^{b}.
[134] Nesefi, Tenzîl/Tasavvufta Varlık Bilgi ve İnsan, 2020, 66.
[135]Izutsu, T. İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar-Kavramlar (A. Y. Özemre, Çev.; 7. bs). Istanbul. Kaknüs Yayınları, 2023. -S.94.
[136] Nesefî, Tenzîl/Tasavvufta Varlık Bilgi ve İnsan, 2020, 42.
[137]Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент: 2021.
[138] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.106^{a}.
[139] Nihat Keklik, "Sadreddin Konevi Düşüncesinde İnsan, Kader ve Ahlak", 1964,68.
[140] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr. 106^{b}.
[141] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr. 106^{b}.

бирга, сифатларнинг маънолари сифатларга мос келадиган исмларнинг эътиборларидан фарқланади, ва бу фарқ сифатларнинг зотдан бошқа эканлигини кўрсатади[142]. Насафий Ҳайй, Олим, Мурид ва Қодир исмларининг маъноси зоти қадим билан қоим эканлигини, яъни ҳар бир исмнинг Аллоҳнинг ҳаёт, илм, ирода, қудрат ва бошқа сифатлари маъноси билан Аллоҳнинг зотига қоим эканлигини таъкидлайди[143]. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Азизиддин Насафийнинг "Мақсади ақсо" асари тасаввуф фалсафасига оид ноёб асар бўлиб, унда тасаввуф тасаввуф гносеологияси, тасаввуф антропологияси ва онтологиясига доир концепциялар таҳлил нуқтасига айлантирилган ҳамда шарҳланган. Шунингдек, мазкур асар илоҳиёт муаммоларини ўзига хос тарзда ёритилгани билан ҳам ажралиб туради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент: 2021.
2. İbrahim Düzen, Aziz Nesefî'ye Göre Allah, Kâinat ve İnsan, Furkan Yayınları, İstanbul, 2000.
3. Izutsu, T. İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar-Kavramlar (A. Y. Özemre, Çev.; 7. bs). Istanbul. Kaknüs Yayınları, 2023
4. Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206.
5. Izutsu, T. İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar-Kavramlar (A. Y. Özemre, Çev.; 7. bs). Kaknüs Yayınları, Istanbul. 2023.
6. Nesefi. Tenzîl. Tasavvufta Varlık Bilgi ve İnsan, 2020.
7. Nihat Keklik, "Sadreddin Konevi Düşüncesinde İnsan, Kader ve Ahlak", 1964,68.

IBN SINO AXLOQIY MEROSI KELAJAK AVLOD UCHUN TARBIYA VA IBRAT MANBAI

Raupova Ra'no Sohibovna

Buxoro davlat universiteti "Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa" kafedrasi falsafa fanlari doktori (PhD), dotsent

***Annotatsiya*.** Mazkur maqolada Ibn Sino falsafiy merosidagi axloq masalalari va uning kelajak avlod uchun tarbiya va ibrat ekanligi tahlil qilinadi. Ibn Sinoning ma'naviy merosi hisoblangan asarlarida axloq, falsafa, ma'naviyat, ma'rifat muammolari ilmiy asosda tahlil qilinib, manbalar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: "Donishnoma", "Tadbiri manzil", falsafa, inson, axloq, oila, bola tarbiyasi, axloqiy qadriyatlar, ma'naviyat, ma'rifat.

Abu Ali Husayn ibn Sino (980-1037) o'rta asrlar falsafiy nazariyasini asoslab bergan buyuk mutafakkir, ash-Shayx ar-Rais (hakimlar sarvari) va hujjat al-Haqq (Haqiqatning isboti) Nug'ubiy allomadir. Hozirgi zamon buyuk faylasuflarining iborasi bilan aytganda, Ibn Sino musulmon olamining eng ulug'vor faylasufidir.

Olimning "Tadbiri manzil" risolasida inson tabiati azaldan axloqli yoki axloqsiz bo'lmaydi, degan g'oya mavjud. Kishidagi xususiyatlar ijtimoiy hayotda sekin-asta shaxsiy va o'zgalar tajribasi, ajdodlar an'analari, urf-odatlar, rasm-rusumlar, ta'lim-tarbiya, o'zgalarning ma'naviy-axloqiy ta'sirida o'zida ijobiy axloqiy fazilatlar, xislatlarni shakllantiradi yoki o'zida mavjud salbiy mayllar sababli xudbin kayfiyatlarga beriladi. "Tadbiri manzil" risolasi bugungi kunda ham o'z qimmatini yo'qotmagan. Ommaviy axborot vositalari Sharq allomalarining takrorlanmas nodir asarlaridan namunalarni, ta'lim-tarbiya bobidagi yaxshi xulq, ma'naviy barkamollik sirlari kabi mavzularni muntazam yoritib bersalar, maqsadga muvofiq bo'lardi.[144]

Qomusiy olimimiz o'zining "Qush hikoyati"da "Ey haqiqiy birodarlar! Odamlarning botiri kelajakdagi mushkulotdan qo'rqmaydi. Kamolga yetishdan chetlangan kishi odamlarning eng qo'rqog'idir", — deb yozadi.[145] (Shuningdek, alloma inson axloqiy kamolotining cheksiz imkoniyatlariga komil ishonch bilan qaraydi. Lekin uning ro'yobga chiqishi inson va jamiyatning real imkoniyatlariga bog'liqdir, deydi. Kimki o'z kamchiliklarini isloh qilishni, komil inson (inson ul-komil) darajasiga yetishni dildan istasa, o'z xarakteriga xos salbiy sifatlarni yaxshi bilib olishi zarur, degan fikrni bildiradi. Ibn Sinoning durdona asarlarida insoniy axloqiy qiyofaning shakllanishida ko'p ma'no, hikmatlar, didaktik hikoyalar, dono maslahatlar, o'gitlaridagi saxovatpeshalik, oliyjanoblik, vatanparvarlik hissi haqidagi maslahatlar bugungi kunda ham o'z qimmatini yo'qotgan emas. Yana bir fikrni aytishni lozim, deb hisoblaymiz.

[142] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr. 106^{b}.
[143] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr. 106^{b}.
[144] Azizaxon Zaynitdinova (sharqshunos olima) "Hurriyat" gazetasi № 3 (2009) 3- b.
[145] Falsafiy qissalar 1980. 72-bet).

Abu Ali ibn Sino ijtimoiy-falsafiy jihatdan birinchilardan bo‘lib ayollarning bola tarbiyasidagi o‘rniga e’tibor bergan. U oilada er-xotin o‘rtasidagi o‘zaro hurmat-izzat, bamaslahat ish tutish, samimiy oilaviy munosabatlar ta’lim-tarbiya samaradorligining asosiy negizidir, degan xulosaga keladi. Shu bilan birga, alloma o‘n yetti xislat-fazilatlar sohibasi bo‘lgan ayolni ideal murabbiy deb hisoblaydi. Ularga ayolning oqila va iymon-e’tiqodli, sharm-hayoli, or-nomusli, ziyrak va farosatli, yoqimtoy, erga mehru muhabbatli, itoatkorligi, dilining pokligi, erining orqasidan g‘iybat qilmasligi, pokizaligi, vazminligi, jiddiy va ulug‘vorligi, og‘ir damlarda turmush o‘rtog‘iga dardkash bo‘la olishi, mehribonligi, sabr-qanoatliligi kabi fazilatlarni kiritadi. Abu Ali ibn Sino dunyoqarashidagi ba’zi ijtimoiy axloqiy muammolarning tahlilidan quyidagi xulosalarga kelish mumkin: qomusiy olim o‘zi yashab, ijod etgan tarixiy davr sharoitida Arastu ijtimoiy-falsafiy an’analarini arab mutafakkiri Ishoq al-Kindiy va Abu Nasr Farobiydan keyin sobitqadam davom ettirgan tadqiqotchidir. Ibn Sinoning ijtimoiy-axloqiy qarashlarida Abu Nasr Farobiyning ma’naviy ta’siri sezilib tursada, muayyan tarixiy-siyosiy sharoitlarga o‘z fikrini bildirdi, deyish mumkin. Mutafakkir olim sharoitdan kelib chiqib, axloq-odob sohasining jihatlariga e’tiborini jalb qildi. Masalan, o‘z asarlarida oldindan shakllangan ilm va axloq-odob uyg‘unligi masalasini yetakchi mavzuga aylantirdi.[146] Ijtimoiy mavjudot bo’lgan inson tabiiy muhitsiz, o’zaro ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma’naviy-axloqiy munosabatlarsiz yashamagan va yashay olmaydi deb hisoblaydi. U odam tabiat ne’matlaridan tashqari oziq-ovqat, kiyimbosh, uy-joyga, o’zaro muloqotga, shaxsiy buyumlarga, axloqan ruhan boyib, dunyoqarashini kengaytirib borishga muhtoj. Odamlar dehqonchilik qilish va hunar orqali o’zlarining moddiy ehtiyojlarini qondirsalar, oqilu donolar suhbatidan bahramand bo’lish, kitob o’qish, ilm o’rganish asosida ma’naviyatli, ma’rifatli bo’ladilar.

Ibn Sino “Donishnoma”asarida O’qitish jarayonida har bir fandan foydalanishda unda berilgan narsalarning isbotini topa olmasang, unda aytilgan fikrlarni ham rad etma, taxmin qilib xulosa chiqarma, kitob va aqlingga murojaat qil, degan edi “Donishnoma” kitobining yakunida.

Ibn Sino o’qitish jarayoniga katta ahamiyat bergan va uni quyidagicha tarzda tashkil qilinishi zarur, deb hisoblagan:

1. Bolani birdan kitobga jalb qilib qo’ymaslik kerak.
2. O’qitish asta-sekin, osondan qiyinga o’tish yo’li bilan olib borilishi lozim
3. O’quvchilar bilan amalga oshiriladigan tarbiya ularning yoshiga mos bo’lishi shart.
4. O’qitish jamoa tarzida uyushtirilishi darkor.
5. O’qitish bolaning mayli va qobiliyatini hisobga olgan holda olib borilishi kerak.
6. O’qitish jismoniy mashqlar bilan qo’shib olib borilishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, Abu Ali ibn Sino o‘rta asr Sharq falsafasining yirik namoyandalaridan biri, buyuk mutafakkir va olimdir. Ibn Sinoning axloqiy qarashlari har qanday davrda o‘z dolzarbligini yo‘qotmaydi. Ibn Sino ilmiy merosini har tomonlama chuqur o‘rganish va tadqiq qilish bugungi kun uchun ham katta amaliy ahamiyatga ega. Zero, allomaning durdona asarlari nafaqat o‘tmish madaniyatimizning yorqin sahifalari, balki kelajak avlod uchun ham ma'naviy-axloqiy tarbiya manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azizaxon Zaynitdinova (sharqshunos olima) “Hurriyat” gazetasi № 3 (2009) 4- b.
2. Ибн Сина (Авицена) Избранные философские произведение. М.: 1980й. Б 475
3. Raupova Ra’no Sohibovna. THE ISSUE OF MORALITY IN THE PHILOSOPHICAL HERITAGE OF IBN SINA AND ITS IMPORTANCE IN THE EDUCATION OF YOUNG PEOPLE. **EduVision: Journal of Innovations in Pedagogy and Educational AdvancementsVolume 01, Issue 05, May, 2025. 690-696 b.**

SHARQ ALLOMALARINING INSON KAMOLOTI HAQIDAGI QARASHLARI

Tuyg’unova Dinora Xoliqul qizi,

Jizzax viloyati Sh.Rashidov tumani MMTBga
qarashli 28-makatabda 1-toifali Davlat va huquq
asoslari fani o’qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada o’rta asr sharq allomalarining inson kamolot haqidagi qarashlarining hozirgi kundagi ahamiyati yoritildi.

[146] Azizaxon Zaynitdinova (sharqshunos olima) “Hurriyat” gazetasi № 3 (2009) 4- b.

Kalit so'zlar: Axloq, tasavvuf, ma'naviyat, ijtimoiy-madaniy hayot, tarbiya, inson kamoloti,ma'naviy-axloqiy yetuklik.

Аннотация : В статье освещается современное значение взглядов средневековых востоковедов на человеческое совершенство

Ключевые слова: Нравственность, мистицизм, духовность, социокультурная жизнь, воспитание, человеческое совершенство, духовно-нравственная зрелость.

Annotation: The article highlights the current significance of the views of medieval oriental scholars on human perfection.

Keywords: Morality, mysticism, spirituality, socio-cultural life, upbringing, human perfection,spiritual and moral maturity.

O'rta Osiyo arablar tomonidan istilo qilinganidan bir asr keyin yangi madaniyat shakllana boshladi, uning gullab yashnashi IX_- XII asrlarga to'g'ri keladi. Butun sharqda bo'lgani kabi Movaraunnahrda ham ilm -fan va ma'rifat sohasida o'z xizmatlari bilan dunyoga mashhur bo'lgan faylasuf va munajjimlar, matematik, fizika, tibiiyot, tarix, til va adabiyot, pedagogika sohasida ilmiy meros bilan nom qoldirgan al-Xorazmiy, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino ,Yusuf Hamadoniy, Mahdumi A'zam Kosoniy shular jumlasidandir.

"Sharqda inson bilan butun borliq muammosi birgalikda, uzviy bog'liqlikda o'rganilgan . Lekin borliq nima ekanligini bilishdan oldin inson o'zi nima ekanini bilib olish masalasi birinchi o'ringa qo'yildi. Borliq abadiy,cheksiz, uning rivojlanishi uzluksiz. Inson hayoti vaqtincha bo'lsa ham u borliqdagi kamolot va buyuklikning oliy timsolidir " [147]. Insoniyat hayoti davomida hamisha yetuklikka, kamolaotga intilib yashaydi. Kishi yoshlikdan yaxshi xulqli , ta'lim- tarbiyasi puxta bo'lishi darkor. Ta'lim – tarbiya jarayonida nazariy bilim bilan amaliy harakat- odat, malaka, faoliyat birlashib boradi, yetuklik shu birlashuvning darajasiga qarab yuzaga keladi. Farobiy bu haqda shunday yozadi: "Bu barcha tabiiy xislatlarni ularni oliy kamolotga yetkazish shu yoki kamolotga yaqin bo'lgan darajaga ko'tarishga xizmat qiluvchi vosita yordamida tarbiyalashga muhtojdir…" [148]. Inson kamolaoti masalasi tasavvuf ilmida ham bosh masalalardan biri hisoblangan .Komil insonni ruhan shakllantirish muhim hisoblangan. Bunday insonlar barcha xalqni sevishi, insonlar, ayniqsa, g'ariblar,bechoralar, muhojirlar xizmatida bo'lishi,doimo xudoning borligi va birligini unutmasligi kabi so'fiylik aqidalariga ega bo'lishlari lozim. Sa'diy Sheroziy aytganidek: "Toat-ibodat tasbeh tutub, jundan eski libos kiyib, namoz o'qib yashash bilan bo'lmaydi, u Xoliq va xalqning xizmatidan boshqa narsa emas"[149] .Ulug' tarixiy burilishlar mafkurasini belgilagan jahoniy dinlar insoniyat taraqqiyotining muayyan bosqichida yangi ma'naviy-ruhiy zarurat, fikriy va hissiy izlanishlar ehtiyojga javob tariqasida paydo bo'lganligi sababli madaniy - ma'naviy hayotning hamma sohasini qamrab olib, ijodiy ko'tarilishi, tasavvurlar olami, aqliy va badiiy davomat tarziga ta'sir etib keldi. Asrlar mobaynida ilohiyatshunoslik , ilm, falsafa inson tabiatini anglab yetmoq yo'lida tinimsiz urinib kelmoqda. Sharq allomalarining insonlarni barkamollikka da'vat etuvchi g'oyalari barkamol inson tarbiyasi, jamiyatimiz ma'naviy taraqqiyotini ta'minlashda muxim ahamiyatga ega. Mustaqillikning taraqqiyot yo'li mamlakatimizda fan rivoji uchun keng imkoniyatlar yaratdi.Birinchi prezidentimiz I.A.Karimov aytganlaridek: "Faqat mustaqillik sharofati o'laroq Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Bahouddin Naqshband, Xoja Ahmat Yassaviy, Muhammad al- Xorazmiy, Abu Rayxon Beruniy, Ibn Sino, Ahmad al- Farg'oniy, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Zaxriddin Muhammat Bobur, Boborahim Mashrab, Burhoniddin Marg'inoniy, Maxdumi A'zam Kosoniy kabi ko'plab, nafaqat bizning madaniyatimiz, balki butun dunyo jahon sivlizatsiyasi xazinasiga salmoqli hissa qo'shgan buyuk ajdodlarimizning nomlari va xayrli ishlari butun bo'y-basti bilan namoyon bo'ldi"[150].

O'zbek xalqi madaniy merosiga ulkan hissa qo'shgan, naqshbandiya tariqatini bir tizimga solib, uning nazariy muammolarini ishlab chiqqan, yirik mutasavvuf va tariqat piri Maxdumi A'zam Kosoniy Sayyid Ahmat ibn Jaloliddin Xojagin Kosoniy Farg'oniy (1461-1542) hisoblanadi. Maxdumi A'zam risolalarida orifiy, ahloqiy, ma'naviy, tasavvufiy muammolar, shuningdek, davlatni boshqarish, odob-axloq oila, ota-onalar bilan farzandlarning o'zaro munosabatlari, keksalik, olim va oriflarning ijtimoiy axvoli kabi mavzular keng yoritilgan. Maxdumi A'zam risolalarida o'ziga xos falsafiy tizim mavjud bo'lib, u ilohiy va dunyoviy xayotni bir-biriga bog'lab tashkil etilgan naqshbandiya tariqatining "Diling Allox bilan, qo'ling ish bilan band bo'lsin" degan shioriga amal qiladi. Hazrat Maxdumi A'zam "Risolai Samoiya" asarlarida ushbu jasurona fikrni bayon etganlar: "Din va muqaddas kitob inson uchun, insonni ma'naviy, ahloqiy

[147] Karimov B, Norboyev O', Ziyayev F. Ma'naviyat asoslari o'quv qo'llanma. Toshkent 2021. B-207
[148] Zunnunov Asqar. O'zbek pedagogikasi tarixi.Oliy o'quv yurtlari uchun qo'llanma.Tosh "O'qituvchi" 1997. B-44
[149] Karimov B, Norboyev O', Ziyayev F.Ma'naviyat asoslari o'quv qo'llanma. Toshkent 2021. B-210
[150] Karimov I.A. "Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz" T. O'zbekiston, 1999 . B 196-197

kamolotga yetaklash uchun berilgandir. Inson din uchun emas , balki din inson uchun yaratilgandir. Ana shu g'oyani rivojlantirib harakat yana inson hukmiga in'om etilgan olamni yashnatish"[151] lozimligini uqtirib o'tilgan. Bu g'oya o'sha davrdagi siyosiy-ijtimoiy vaziyatda eng ilg'or, eng jasurona aqidalardan bo'lib, insonni yer yuzidagi tartib va osoyishtalikka shaxsan ma'sul ekanligini alohida ta'kidlovchi, insonni uning izmiga berilgan olamni yashnatishga, gullatishga, takomillashtirishga undovchi, har bir musulmonni faollikka chaqiruvchi da'vat edi.

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, sharq allomalarining o'sha davrda ilgari surgan g'oyalari bugungi kun uchun ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Inson hamisha ma'naviy olamini boyitib borishi, kamolotga intilib yashashi zarur. Bu zaruriyat jamiyatni oldinga harakatlanuvchi kuch vazifasini o'taydi. Inson ongli suratda harakat qiladi va bu harakat natijasini biladi, ya'ni u kelajakni o'ylab harakat qiladi. Aniq maqsad bilan harakat qilishi insonni va jamoani yomondan saqlaydi, yaxshi ishlar qilishga yo'llaydi, unda ishonch tuyg'usini uyg'otadi. Shunday ekan, biz hozirgi yosh avlodni tarbiyalashda diniy va dunyoviy bilimlarni uyg'unlashtirgan holda o'z oldiga katta maqsadlar qo'ya oladigan, jamiyat rivoji uchun yetuklik sari intiladigan, ongida g'oyaviy bo'shliqqa o'rin qolmagan kadrlar yetishtirish masalasiga e'tibor berishish zarur deb hisoblayman.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov B, Norboyev O', Ziyayev F. Ma'naviyat asoslari o'quv qo'llanma. Toshkent 2021. B-207
2. Zunnunov Asqar. O'zbek pedagogikasi tarixi.Oliy o'quv yurtlari uchun qo'llanma.Toshkent"O'qituvchi" 1997. B-44
3.Karimov B, Norboyev O', Ziyayev F. Ma'naviyat asoslari o'quv qo'llanma.Toshkent 2021. B-210
4. Karimov I.A. "Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz" Toshkent "O'zbekiston'' 1999 . B-196-197

ИБН СИНО – БУЮК ФАЙЛАСУФ ВА ТЕНГИ ЙЎҚ ШИФОКОР

Саломова Ҳакима Юсуповна

Бухоро давлат университети "Ислом тарихи ва манбашунослиги. Фалсафа" кафедраси профессори, фалсафа фанлари доктори
h.y.salomova@ buxdu.uz (orcid 0009-0003-5061-8669)

Қурбонов Нодир Мирзоҳидович

Бухоро давлат тиббиёт университети
Даволаш факультетининг III-талабаси

"Юртимиз ҳудудида қадимдан кўплаб шифо масканлари, тиббий мадрасалар фаолият юритгани, Абу Али ибн Сино каби мутафаккир боболармиз яратган бебаҳо асарлар, уларнинг дори-дармон тайёрлаш ва даволаш усуллари бутун жаҳонда машҳур бўлгани аждодларимизнинг бу соҳа ривожига қандай катта эътибор қаратганидан далолат беради"[152].
Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев

Ҳаётда шундай инсонлар бўладики, уларнинг шарафли босиб ўтган умри асрлар мобайнида инсониятга фақат эзгулик, яхшилик, беқиёс маънавий лаззат олиб келади. Мана шундай инсонлардан бири ўрта аср Марказий Осиё мутафаккири, жаҳон илми хазинасига муносиб ҳисса қўшган, тиббиётни юксак чўққиларга кўтарган, қомусий олим – Абу Али ибн Синодир. Уларнинг тиб соҳасида ёзган асари ёхуд фалсафага, ахлоқ ёхуд мантиққа оид рисоласими ўқиб-ўқиб тўймайсиз. Ҳар бир асаридан уларнинг покиза нафаси келиб урилаётгандек бўлади. Турли мамлакатлар олимларининг чуқур эҳтиромига сазовор бўлган аллома бутун умрини фанга, инсониятга, унинг камолотга эришиши учун бағишлаган, десак, асло муболаға қилмаган бўламиз. Ибн Сино дунёда қомусий олим сифатида танилди, айни вақтда унинг илоҳиёт, физика, кимё, математика, астрономия, ботаника, шеърият, араб филологияси, дин тарихи, геология ва минералогия, ахлоқ ва бошқа фанларга оид асарлари сақланиб келинмоқда.

ЮНЕСКО томонидан 2019 йил Ибн Синонинг нодир асари "Тиб қонунлари"нинг 1000

[151] Nuriddinov A. Maxdumi A'zam Kosoniy. Fan, 2008. B. 8-13.

[152] Шавкат Миромонович Мирзиёев. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд. Т.: "ЎЗБЕКИСТОН". 2020. 381-бет.

йиллигини нишонлаш тўғрисида қарор қабул қилинганлиги жаҳон илмий, тиббий, маданий-маънавий ҳаётида муҳим янгилик бўлиб акс садо берди, десак, асло муболаға қилмаган бўламиз.

"Тиб қонунлари" соғлом ва носоғлом тананинг ҳолатига дунёда биринчи бўлиб илмий тизимли ёндашилган ноёб китобдир. Бу асар минг йиллигининг нишонланиши илмий технология туғилишининг рамзи саналади.[153] Ҳақиқатдан ҳам, Ибн Синонинг ноёб ижоди, бой тиббий, илмий, маънавий мероси билан жаҳон илм-фан тараққиётига муносиб ҳисса қўшганлиги туфайли ЮНЕСКО ташкилоти томонидан аллома номидаги халқаро мукофот таъсис этилган.

Бугун инсон соғлиғи, соғлом тана ва соғлом қалб – умумбашарий муаммо бўлган даврда, унинг тибга оид асарларини қадри янада ошди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев: "...тинчлик ва соғлиқ – бу ҳар бир инсон, бутун аҳолимиз учун ҳеч нарса билан ўлчаб, баҳолаб бўлмайдиган буюк неъматдир. Фақат соғлом инсон ва соғлом халқ мислсиз ишларга қодирлигини ҳаммамиз яхши англаймиз"[154], деб таъкидлаганларида мана шу уч ягоналикдаги соғлиқни назарда тутганлари бежиз эмас.

Кўпгина илмий манбаларда Ибн Синонинг 450 дан ортиқ илмий асарлари борлиги эътироф этилган. **Ушбу асарлар орасида Ибн Синонинг фалсафага оид асарлари 200 тани ташкил этган эди.** Н. Тусий, Ф. Розий, У. Хайём кабилар Ибн Синонинг фалсафий қарашларига мансубдирлар.

Ўрта аср фанининг йирик намоёндаларидан Рожер Бэкон Абу Али Ибн Синонинг фалсафадаги ўрни ҳақида **Абу Али Ибн Сино "философиянинг Аристотелдан кейинги иккинчи шоҳидир**", деган эди.

Абу Али ибн Сино (980-1037) асарлари орасида 70га яқини тибга бағишланган: "Ал-Қонун фи-т-тиб" ("Тиб қонунлари"), "Уржуза фит-т-тиб"("Кичик тиббий қонун" ёхуд "Тиббий достон"-С.Х.),"Шифо китоби", "Қуланж касаллигини даволаш" ва бошқалар бўлса, 200 га яқини фалсафага оид асарлардир. Диққат қилинг, биргина меъёр категориясини қай тартибда изоҳлаган. Ибн Сино диалектика ҳамда унинг категориялари сабаб ва оқибат, тасодиф ва зарурият, сифат, миқдор ва меъёр, меъёрнинг узвий тизими, бутун ва қисм категориялари "кўзгуси" орқали инсон танасини ва оламни кўрди. Бу унинг илмий фаолиятидаги энг марказий нуқта бўлди.

Ибн Синонинг ютуғи шундаки, сифат ва миқдор белгиларини фарқлай олди. Шу сабабли ҳам, "Миқдор касалликлари"ни "сифат касалликлари"дан ажратиб кўрсатди[155]. Миқдор касалликларини мутафаккир иккига бўлади:

1. Миқдор ўсиш касалликлари;
2. Миқдор камайиш касалликлари.[156]

"Миқдор касаллик"лари катталашиши ёхуд кичрайиш, камайиш билан фарқланади. Аллома, мисол қилиб, **катталашишга** - "Фил оёғи касаллигини", гипертрофияларни мисолга келтиради. **"Фил касаллиги" – elephantiasis – элефантиазис**. Бунда вена кенгайиши касаллигида бўлганидек оёқ панжаси катталашиб, йўғонлашади. Олатнинг ўта катталиги каби – бу **приапизм касаллиги** деб аталади, [157] ёки улар Никомах деб аталган одамда пайдо бўлган касалликка ўхшайди; унинг ҳамма аъзолари шу қадар катта бўлиб кетиб, ҳаракатланишдан ожиз бўлган.

Кичиклашиш – органларнинг ўсмай қолиши, атрофиялар мисол бўлади, тилнинг бурушуви, кўз ғўлагининг кичикланиши ё (бутун гавда)нинг сўлиши каби.

Сон (адад) касалликлари иккига бўлинади:

1. Табиий сон (адад) касалликлари;

2. Ғайритабиий сон (адад) касалликлари

Сон (адад) касалликлари улар ортиқлик жинсидан бўлиб, бу табиий бўлади, ортиқча бармоқ ва нотекис ўсган тиш каби;

Ғайритабиий сон (адад) касалликларида аъзода ўсган ортиқча нарса (силъа) ёки тош каби. Миқдор адад касалликларига тош пайдо бўлиш касалликлари мисол бўлади.

Сон касаллиги ёки камчилик жинсидан келган бўлади: у туғма бўлади, бармоқсиз туғилган одам каби, ё бу камлик табиий бўлмайди, бармоғи кесилган каби.

"Узлуксизлиликни бузилиши туфайли вужудга келадиган касаллик"лар мавжудлигига эътибор берди. Ўзининг "Донишнома" асарида "Миқдорнинг икки хил: **биринчиси – "узлуксизлик"**

---

[153] Ibrohimov I. YUNESKO Aby Ali ibn Sino "Tib qonunlari" ninq ming yilligini nishonlaydi.//http: xs.uz/ uz/ post/ yunessko-abu-ali-ibn-sino-tib-qonunlarining-ming-uilligini-nishonlaydi.

[154] Шавкат Миромонович Мирзиёев. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд. Т.: "ЎЗБЕКИСТОН". 2020. 381-бет.

[155] Ибн Сина Абу Али.Канон врачебной науки.Кн.1.Ташкент.1981.С.142

[156] Ибн Сино Абу Али. Тиб қонунлари. 2-нашри.Т.: "Фан". 1983. 148 - бет.

[157] Ўша китоб.

араб тилида ифодаланганда “мутассил”. Иккинчиси – узлукли, араб тилида “мунфасил” деб ифодаланади. Борликдаги барча нарса, предмет ва жараёнда миқдор ва сифат ажралмас, ягоналикда намоён бўлади. Табиат борлиғида ўзгармас объектнинг ўзи йўқ. Аммо барча табиат борлиғи ўз доирасида ўзгариб туради.

Ички биринчи хулоса, Ибн Синонинг илмий меросида м**еъёр “хос миқдор”, “мўътадил”, “зарурий миқдор”, “ўртача”, “маромида”, “тартиб”, “ҳад”, “эътидол”, “ал-миқдор ал-лозим”, “ҳақиқатга яқин миқдор”, “тадбир”, “мизож” ва”мукаммаллик”, “ишқдаги ҳаё” , “комиллик” ва ҳ. тушунчалар орқали ифодаланади.** Ар-Розий, Абу Райҳон Беруний асарларида меъёр – “аниқ миқдор”, “лозим миқдор”, “зарурий миқдор” каби тушунчалар орқали ифодаланган холос. Ибн Синода фалсафадаги меъёрнинг деярли барча қирралари ўз аксини топган.

Ибн Сино асарида **“мизож”** - аниқ сифат, табиий, имманент ички меъёр маъносини англатади. “Унсурлар ўз қувватлари билан бир-бирларига таъсир қилишлари натижасида уларнинг ҳаммасига мос бир кайфият (аниқ, яхши сифат-С.Н.) вужудга келади. **Ана шу кайфият мизождир**”[158]. Гап тўрт хил сифатли унсурларнинг бир-бирига мутаносиб миқдорлар орқали мослиги ҳақида бораётганлиги англаш унчалик қийин эмас. Қон, сафро, савдо ва лимфа суюқлиги[159] ҳар бир организм учун муайян миқдорда –“хос адад”да бўлади; Ушбу тўрт суюқлик муайян миқдорда бир-бири билан мутаносиблик ўлчовларида ягоналик-меъёрни ташкил этади. Бу ҳолатда **саломатлик меъёри мустақил тўрт сифатнинг уйғун мунособати шаклида намоён бўлади.** Абу Мансур ал-Қумри ҳам ўз устози Ибн Синонинг бу борадаги фикрини тасдиқлаб шундай дейди: **”Инсон танасининг эътидолли[160] ҳолатида бу қарама-қарши тўрт сифат маълум бир чегарада тўхтаган бўлади”.**

Мизож мўътадил бўлса кишининг танаси соғлом, мўътадилликдан чиқса касаллик пайдо бўлади. Инсон учун энг яхши ҳолат мизожнинг мўътадил бўлишидир.“**Мизож мўътадил бўлганида гавдадаги қарама-қарши хусусиятлар миқдор жиҳатидан ўртача ва сифат жиҳатдан нуқсонсиз бўлади. Бундай киши соғломдир. Агар қарама-қарши хусусиятлар ўртача бўлмай, икки томоннинг бирига, масалан, иссиқлик ёки совуқликка, ҳўллик ёки қуруқликка ёки ҳар иккисига мойил бўлса, мизож мўътадилликдан чиқади ва танада касаллик пайдо бўлади.**

“Мўътадиллик - мизож эгасининг бутун гавдасида ёки бир аъзосида унсурларнинг миқдори ва кайфиятлари билан одам мижозига керагича энг тўғри тақсимланиб, энг тўғри нисбатда тўлла-тўкис бўлинганидан иборатдир”. “Мўътадиллик” – мутаносиб миқдорлар, пропорция, нисбат маъносини билдиради.

“Сифатли қон” деганимизда, қон таркибига кирувчи барча элементларнинг миқдорий мутаносиблиги, табиий сифат кўрсатгичлари тушунилади, бундай қон мўътадил сифатига тенгдир.

Аллома кўпгина инсонлар саломатлик танадаги қоннинг кўплиги ёхуд озлигига боғлиқ деб ҳисоблашади, аслида ундай эмас, саломатлик қоннинг сифатига боғликдир, деб жуда тўғри эътироф этган. “Қоннинг яхши сифатли ҳолати”, деганда Ибн Сино қоннинг табиий меъёрини тушунади. Азизиддин Насафий ҳам Ибн Сино фикрини тасдиқлайди: “Саломат юрай десанг, мизожингни бил. Мизожни тўрт унсур ташкил қилади: 1) Савдо –совуқ ва қуруқ бўлади, у тупроққа ўхшайди.2) Балғам – совуқ ва ҳўл бўлади, у сувга ўхшайди.3) Қон – иссиқ ва ҳўлдир, у ҳавога ўхшайди. 4) Сафро – иссиқ ва қуруқ бўлиб, у оловга ўхшайди. Мизожингни билиб, ейиш-ичиш ва ҳаракатда унга амал қилсанг, саломат юрасан”.[161] Инсон танаси, жасади мизожи – ташқи омиллар учун мезон саналади.

Замонавий ибора билан айтганда саломатлик - қоннинг имманент меъёрига боғлиқдир.

Клод Бернар фикрига кўра, “**қон – ички аъзолар кўзгусидир**.”

Иккинчи ички хулоса: Георг Фридрих Вилгельм Гегелдан анча илгари фақат иккита сифатнинг бир бири билан уйғун мунособати меъёр бўлибгина қолмай, балки тўртта ва ундан ортиқ аниқ сифатларнинг бир-бири билан муайян мослиги меъёр (мизож концепцияси мисолида - С.Ҳ., Қ.Н.) эканлиги илк бор тиб амалиётида илк бор очиб берди. **Меъёр – борлиқнинг олтин қонуни.** У ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида амал қилади: иқтисодда, сиёсатда, саломатликда, севгида, одобда, муомалада айниқса яққолроқ намоён бўлади. Аслини олганда эса моддий ва маънавий ҳаётимизнинг ўзагини меъёр қонуни ташкил этади. Айнан мана шу ҳақиқатни Ибн Сино ўз вақтидаёқ англади. Бу борада тиб бўйича ёзган алломаларда анча ўзиб кета олди. У меъёрнинг маъно моҳиятини тўлиқ ёритибгина қолмай, унинг барча модификатsияларини тиб амалиётида содда ва ровон тилда очиб бера олди.

---

[158] Ибн Сина Абу Али. Канон врачебной науки. Кн.1. Ташкент. 1981. С.11.

[159] Хилт – инсон танасидаги суюқликлар тушунилади.

[160] Эътидол – меъёр тушунчаси, баъзи манбаларда “иътидол” деб ҳам ёзилади.

[161] Зоиров Э., Алимова М. Саломатлик фалсафаси. [Матн]. Монография. Бухоро.: “BUXORO NASHR”.2021. 160 б.

Ибн Синонинг ўткир томони шундаки, тананинг ёш ўзгаришига қараб, унинг миқдор ва сифат кўрсатгичлари ҳам ўзгариб боришини, жисмоний қувватларнинг ўзгаришини, ўсишдан тўхташ ёшидан кейин иссиқлик озайиш бошланишларини аниқ тушунтириб бера олди. Замонавий тиббий тушунча билан ифодалаганимизда "Ёш физиологияси" фанининг барча қирраларини тушунтириб берди. Бола, ўсмир, етук навқирон инсон, қари инсон, эркак ва аёл, ёш қиз ва ёш йигит ўзи танасининг миқдор ва сифат кўрсатгичлари билан бир-биридан фарқ қилади. Жисмоний қувват инсонда доимо бирдай бўлмайди. Инсон (тана, жисм) организмида йиллар ўз таъсири кўрсатади. Инсон ёши сифат ва миқдор кўрсаткичларига кўра тўрт гуруҳга бўлди:

I. "Ўсиш" ёхуд "ўсмирлик" даври - бу туғилгандан 30 йилгача давом этади;
II. "Ўсишдан тўхташ даври ёки "ёшлик даври" - бу 30 ёшдан 35-40 ёшгача бўлган давр;
III. "Чўкиш ёши" – қисман қувват бўлган, ўртача ёшдан олтмиш ёшгача давом этадиган давр;
IV. "Кучсизлик билан бирга чўкиш ёши" – бу умр охиригача бўлган даврни ўз ичига олади.

"Ўсиш" ёхуд "ўсмирлик" даври қуйидагиларга бўлинади:

I.1. Чақалоқлик;
I.2. Болалик;
I.3. "Ўсиш даври" ;
I.4. "Ўсмирлик" ва "Балоғат" ёши;
I.5. "Йигитлик" бу ўсиш тўхтагунча бўлган ёш.

Фалсафий ибора билан тушунтирсак, Ибн Сино одам организмидаги меъёрлар узвий тизимини диалектик негизда тушунтириб берди. Ҳар бир ёш ўз мизожига эга. Ўсмирнинг мизожи боланинг мўътадил мизожидан юқори (даражада) мўътадилдир. Лекин ўсмир болага нисбатан қуруқ мизожли, қарилар ва ўрта ёшлиларга нисбатан иссиқ мизожлидир. Қарининг асосий аъзолари ўсмир ва ўрта ёшлиникидан қуруқ мизожлироқдир, (гавдасини) ҳўллаб турувчи чет ҳўллик билан у иккисидан ҳўл мизожлироқдир.[162] Замонавий ибора билан изоҳланганда "Ёш физиологияси" (Возрастная физиология), "Ёш анатомияси" тиб фани тармоқларини тўлиқ тушунтириб берди.

Учинчи хулоса, инсон танаси саломатлигининг меъёрий узвий тизими диалектик асослаб берди. Саломатлик асрашда ёш меъёрларига амал қилиш саломатлик гарови эканлиги исботлади.

Соғлом турмуш тарзи ғоясини илмий ишлаб чиқди. Инсон саломатлигига таъсир этувчи ички ва ташқи омиллар, табиий-экологик омиллар, руҳий-маънавий, иқтисодий-психологик омилларни алоҳида алоҳида таъсирини кўрсатди.

Мутафаккир – Ибн Сино соғлом овқатланишга жиддий эътибор берди. Меъёрида овқатланиш учта қоидага асосланади.

1 - қ о и д а: Мазкур қоидага кўра, истеъмол қилинадиган овқат таркибидаги умумий энергиянинг организм сарф қиладиган энергия миқдорига тенг бўлиши. Овқат patsioни сифат жиҳатидан тўла қийматли бўлиши. Афсуски, кўпчилик меъёрида овқатланишнинг биринчи қоидасига тўлиқ амал қилмаслиги туфайли тановул қилинган овқат калорияси билан кун давомида сарф қилинган энергия орасидаги нисбат бузилади. Бошқача сўзлар билан айтганда, кўп ва кучли овқат ейдиган киши кам ҳаракат қилса семира бошлайди. Бу эса **гиподинамия –камҳаракатлилик** касаллигига сабаб бўлади.

2 - қ о и д а: Истеъмол қилинадиган овқатнинг сифатли ва тўйимли бўлиши. Кундалик овқат таркибининг ранг-баранглиги жуда муҳим. Ҳадеб бир хил овқат истеъмол қилиш организмда бирор витамин ёки минерал модда етишмаслигига олиб келиши мумкин. Ҳафтада япон оиласи 70 га яқин турли таомларни татиб кўради. Европаликлар дастурхонида бу рақам ўттиз ва ундан камроқни ташкил этади. Биргина истеъмол қилинадиган сувнинг сифати ва миқдори катта аҳамиятга эга.

3- қ о и д а : Сутканинг маълум вақтида овқатланиш. Сутканинг маълум вақтида овқатланиш туфайли физиологик ритм вужудга келади. Бу овқатланиш жараёнининг тартиби, алгоритми ҳосил бўлди, дегани.

Ибн Сино сувларни сифат жиҳатдан бир-биридан жуда яхши фарқлай олиб уларни қуйидаги хилларга ажратган:

1. Булоқ суви;
2. Кўлмак суви;
3. Қудуқ суви;
4. Ер ости суви;
5. Муз ва қор сувлари;

[162] Ўша китоб. 22 – бет.

6. Лойқа сув;
7. Шўр сув;
8. Аччиқтошли сув;
9. Олтигугуртли сув;
10. Темирли сув
11. Қайнатилган сув ва ҳ.

Мазкур сувларнинг ҳар бирига таъриф бериб, фойда ҳамда зарарли томонлари ҳақида кенг маълумот беради.

Ибн Сино ўзининг **"Тадбирда йўл қўйилган ҳар хил хатоларга қарши чора кўриш"** рисолаларида аччиқтошли, нефт ва олтигугуртли, темирли сув ҳақида сўз юритиб, ҳар бирининг нимага даво экани ҳақида фикрларини баён этган. **Қўрғошинли қувурлардан оққан сувнинг хавфли** эканлигини жиддий таъкидлаган.

Ибн Сино ҳар бир сифатни сақлаш, ушбу сифатларини текшириш йўлларини кўрсатган олимдир. Сув сифатини аниқлашнинг энг осон йўли – ўлчовдир. Бир хил вазндаги пахта икки жойдан олинган сувга ботирилади ва пахталар қуритилади, сўнг ўлчанади, қайси пахта ўзининг аввалги оғирлигидан камроқ ўзгарса, ўша жойдан олинган сув тоза. Бошқача сўзлар билан айтганда, ундай сувда эриган тузлар камроқ бўлиб, у ичишга яроқли деб ҳисобланади.

Бир килограмм сув 1 граммдан (яъни 1000мг) ортиқ минерал тузларни сақламаса, бундай сувга чучук сув дейилади.

Ҳақиқатдан ҳам соғлом инсон танасининг ҳар бир килограммига бир кунда 30 мл сув – бу табиий меъёрдир. Демак, танасининг вазни 70 кг бўлган инсон бир кунда 2 100 мл сув ичиши шарт.

Х У Л О С А :

1. Ўрта асрнинг буюк шифокори сифатида тиббиётга оид асарларида инсон саломатлигини сақлашни ўз ҳаётининг мазмуни деб билди.
2. Ибн Сино ўзининг файласафий асарларида инсон руҳиятини соғломлаштириш, илм орқали, қалбида эзгулик уруғларини сочиш орқали инсонни камолга етказиш омилларини кўрсатди. Олим фалсафасининг материалистик йўналиши тиббиёт соҳасидаги тажрибага асосланди.
3. Борлиқ абадий, у табиат қонунларига биноан ривожланади, деган ғояни илгари сурди.
4. Агар Беруний Ер сайёраси меъёрини ўлчовчиси бўлса, Ибн Сино инсон саломатлик ва беморлик ҳолати меъёрларини ўлчовчиси, Улуғбек юлдузлар ўлчовчиси бўлишган.
5. Ибн Сино шифокор ҳамда файласуф сифатида инсон танаси, қалби-дилининг турли аъзолари билан бир-бири билан боғлиқлиги, бир – бири билан уйғун равишда тузилганини кўрсатди. Ишқни илк бор жисмоний (анатомик) ва руҳий (маънавий) турларга ажратди. Муҳаббат-ишқни Ибн Синогача ҳеч ким икки томонлама анатомик ва руҳий ҳолда ўрганмаган эди.
6. "Илоҳий ишқ" тушунчасини мазмунан бойитди. Инсон ўзидаги тубан, ярамас, замима хусусиятларни енгиши учун ўзида куч, ирода топиши шарт деб уқтиради аллома. Шундагина "илоҳий ишқ" томон илк қадам кўя олади.
7. Ишқда ҳам ақл устувор бўлиши лозим. Авиценна учун ахлоқий ишқда онгли руҳ эркин ҳаракт қилади. Гўзал қиёфани фақат гўзаллиги учун севган одам, Абу Али Ибн Сино фикрича, фақат ҳайвоний ҳиссиёт туфайли севади. Лекин гўзалликни руҳан севган одам ўзининг ижобий фазилатларини орттиради. ..."олий ҳимматлик ва фазилатини оширувчи ишқ соф муҳаббат, у инсонни фақат яхшиликка олиб келади. Patsionал онгга халақит берувчи ишқ ғайри ахлоқий ҳайвоний ишқдир... Кўз ва ҳис томонидан амалга ошган, фақат қучиш ва ўпиш билан қаноат ҳосил қилган ишқда ҳеч қандай гуноҳ йўқ. Чунки у фақат яхшиликка олиб келади... Демак, ишқнинг ахлоқийлиги ошиқни камолотга олиб келадими ёки уни ҳайвон даражасига туширадими?[163]. Ишқ ҳақидаги таълимотининг асоси шу.

Ибн Синонинг ҳайвоний, шайтоний ҳиссиёт ҳақидаги фикрларига ҳамоҳанг бўлган сўзларни унинг катта замондоши Абу Райхон Беруний ҳам "Ҳиндистон" асарида қуйидаги иборалар орқали ифодалаган:" Бирор халқ никоҳсиз яшашининг иложи йўқ, чунки никоҳ онг учун ярамас, жирканч бўлган шаҳвоният авж олишининг олдини олади. Жуфт бўлиб яшовчи ҳайвонлар ҳаётини кузатган ҳар бир кимса, ҳар бир эркак ҳайвон ўз урғочиси билан қаноатланганини, бошқа ҳайвонлар уларни ўз ҳолларича қолдирганини кўрган одам никоҳ зарурат эканини англаб етади. Инсонлардаги тартибсиз жинсий алоқа ҳайвонликдан ҳам

[163] Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература.Соч., т.IV.,М.-Л.:1957.С. 45.

тубан бўлган ярамасликдир”[164].

8. Ибн Сино ҳақли равишда “онгсиз ҳайвон табиатан ўзига хос хусусиятга биноан... ўзига ўхшаш яратиш мақсадида” севги билан шуғулланади, ўсимликлар ҳам худди шундай” деб ёзади. Аллома фикрича, “пайдо бўлган нарса, албатта, бир куни йўқ бўлади, шунинг учун уларнинг турлари сақланиши керак. Шунинг учун Аллоҳ томонидан оқилона ўрнатилган тартибга” биноан ҳайвонот ва набоботнинг ҳар бир тури наслини, турини давом эттиришга уринади[165]. Замонавий экологик иборалар билан ифодалаганимизда бу фикр биринчидан: табиат борлиғида ҳар бир тур ўзининг меъёрига, яъни ўзининг ўртача тур сонига эга эканлигини, иккинчидан, туғилиш ва ўлим бу тур меъёри – ўртача миқдорини сақлашда ўз зурриётини қолдириши табиийлигини англатади. Учинчидан, биологик тур хилма-хиллигини сақлаш ҳам муҳимлигини таъкидлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ибн Сино. Тиб қонунлари. (2-нашр) 1-китоб. Т.: Ўзбекистон ССР “Фан” нашриёти. 1983. 546 Б.
2. Ибн Сино. Тиб қонунлари. (2-нашр) 2-китоб. Т.: Ўзбекистон ССР “Фан” нашриёти. 1982. 776 Б.
3. Ибн Сино. Тиб қонунлари. (2-нашр) 3-китоб. (Биринчи жилд). Т.: Ўзбекистон ССР “Фан” нашриёти. 1979.752 Б.
4. Ибн Сино. Тиб қонунлари. (2-нашр) 3-китоб. (Иккинчи жилд). Т.: Ўзбекистон ССР “Фан” нашриёти. 1980. 720 Б.
5. Ибн Сино. Тиб қонунлари. (2-нашр) 4-китоб. Т.: Ўзбекистон ССР “Фан” нашриёти. 1980. 772 Б.
6. Ибн Сино. Тиб қонунлари. (2-нашр) 5-китоб. Т.: Ўзбекистон ССР “Фан” нашриёти. 1980. 344 Б.
7. Ибн Сино Абу Али. Тиббий достон. (Уржуза). Т.: Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг нашриёти. 1981. 128 Б.
8. Саломова Ҳ.Ю., Иноятов А.Ш., Саломова Н.М. Ибн Синонинг тиббий илмий мероси. Самарқанд давлат университети нашриёти. 2021.176 б.
9. Саломова Ҳ.Ю., Иноятов А.Ш., Саломова Н.М. Ибн Синонинг тиббий илмий мероси.Бухоро. “Дурдона” нашриёти. 2021. 178 бет.
10. Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература.Соч., т.IV.,М.-Л.:1957.
11. Саломова Ҳ.Ю. Экология ва яшил иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Бухоро.”Дурдона” нашриёти. 2023. 196 б.

MA’RIFAT KONSEPSIYASIDAN MA’RIFATPARVARLIK G’OYALARIGACHA : GENEZISI VA SHAKLLANISH BOSQICHLARINING FALSAFIY TAHLILI.

Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa kafedrasi o’qituvchisi

Xolova Umida Umedovna

Filologiya va tillarni o’qitish: o’zbek tili yo’nalishi 4 – bosqich talabasi

Xolova Munisa Umedovna

Annotatsiya: Ushbu maqolada ma’rifat tushunchasining kelib chiqishi, shakllanish bosqichlari, shuning bilan birga ma’rifatparvarlik g’oyalari rivojlanishi tarixiy – falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Ma’rifat tushunchasining ijtimoiy – madaniy hayotdagi o’rni va mazmuni, shuningdek**,** ma’rifatparvarlik g’oyalari taraqqiyotida tutgan o’rni ilmiy yondashuv asosida yoritilgan.

Kalit so’zlar: Ma’rifat, g’oya, genesis, tarixiy jarayon, idrok etish, ong, intellektual harakat, ma’rifatchilik, o’zlikni anglash, tafakkur.

Аннотация: В данной статье проводится историко-философский анализ происхождения и этапов формирования понятия просвещения, а также развития идей просветительства. На основе научного подхода раскрываются роль и значение понятия просвещения в социально-культурной жизни, а также его место в прогрессе идей просветительства.

Ключевые слова: Просвещение, идея, генезис, исторический процесс, восприятие, сознание,

[164] Ўша китоб.

[165] Крачковский И.Ю. Послания. Трудқ инст.Вост.,т.3.Л.:1932.

интеллектуальное движение, просветительство, самосознание, мышление.

Annotation: This article provides a historical-philosophical analysis of the origin and stages of formation of the concept of enlightenment, as well as the development of enlightenment ideas. The role and significance of the concept of enlightenment in socio-cultural life, as well as its place in the progress of enlightenment ideas, are examined on the basis of a scientific approach.

Keywords: Enlightenment, idea, genesis, historical process, perception, consciousness, intellectual movement, enlightenment activity, self-awareness, thinking.

Kirish.

Bugungi kunda Yangi O‘zbekistonda ilm – fan va ma’rifat juda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ma’rifat zamonaviy Yangi O‘zbekiston jamiyatining ma’naviy va madaniy rivojlanishida, yosh avlodni tarbiyalashda va bilimli hamda yuksak malakali kadrlarni tayyorlashda eng muhim omillardan biri hisoblanadi. Zotan, prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek: “O‘zbekistonni rivojlangan mamlakatga aylantirishni maqsad qilib qo‘ygan ekanmiz, bunga faqat jadal islohotlar, ilm-ma'rifat va innovatsiya bilan erisha olamiz”[166]. Darhaqiqat, o‘zbekistonda ta’lim tizimini isloh qilish va ta’lim sifatini oshirish borasida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar ma’rifatning muhimligini yana bir bor namoyon etadi.

Ma’rifat tushunchasi o’z taraqqiyot bosqichida katta tarixiy davrni bosib o’tgan bo’lib, turli tarixiy davrlarda insoniyatning ilm-fanga bo‘lgan intilishi va aql-idrok asosidagi taraqqiyoti orqali shakllangan va rivojlangan. “Ma'rifat” so'zi arab tilidagi “arafa” (“bilmoq”) so’zi o’zagidan yasalgan bo’lib “bilmoq”, ma’nosini beradi. “مَعْرِفَة” (“ma’rifatun”) so'zi “bilish”, “anglash” yoki “idrok etish” ma'nolarini ham anglatadi. Ma'rifat, tushunchasi diniy va ma’naviy bilimlarni ifodalashda ko’proq qo'llanilgan.Ya’ni Alloh ma’rifatini anglash, Zot ma’rifatini tanish nuqtai nazaridan ishlatilgan.

Ma’rifat — kishilarning ongini, bilimini, madaniyatini oshirishga qaratilgan ta’lim-tarbiyadir. U tabiat, jamiyat va inson mohiyati haqidagi turli bilimlar, ma’lumotlar majmuasini ham bildiradi[167]. Ma'lumki, ma'rifat davri bugungi kunda ham maxsus falsafiy etos sifatida, bizning o'zimiz (tarixan shakllangan mavjudot sifatida) va bizni o'rab turgan dunyo haqida tanqidiy savol berish usuli sifatida dolzarbdir. Ushbu davr g‘oyalariga bo‘lgan qiziqish, birinchi navbatda, uning asosiy faoliyat olib borgan ingliz va fransuz mutafakkirlari merosida jamlangan[168].

Ma'rifat tushunchasi o'zining kelib chiqishi va rivojlanishi jarayonida bir qancha muhim bosqichlarni o'z ichiga oladi. Quyida esa ma'rifat tushunchasining kelib chiqishi va qo’llanilish davrlariga doir ba'zi asosiy qarashlarni tasniflash mumkin:

1. Arab tilidan kelib chiqishi: “Ma'rifat” so'zi arab tilidagi “ma'rifah”(مَعْرِفَة) so'zidan olingan bo'lib, bu so'z “bilish”, “anglash’ yoki “idrok etish” ma'nolarini anglatadi. Arab tilida ma'rifat, asosan, diniy va ma’naviy bilimni ifodalashda qo'llanilgan.

2. **Qadimgi yunon falsafasi:** Ma'rifat tushunchasining rivojlanishida qadimgi yunon falsafasi ham muhim rol o'ynagan. Platon va Aristotel kabi faylasuflar bilish va haqiqatni anglash masalalarini o'rganib, ma'rifatni insonning eng oliy maqsadi deb bilishgan. Ular bilim va aql orqali haqiqatga erishish g‘oyasini ilgari surishgan. Aynan Platon ham o’z davrida donolik, aql idrokka asoslanib boshqarilgan davlatni mukammal tuzilishga ega deya ta’kidlagandi.

Platon donolik deganda oddiy bilimni emas, balki eng oliy bilimni, ya’ni davlatni boshqarish, uning ichki ishlarini yo’naltirish va tashqi munosabatlarini to’g’ri amalga oshirish qobilyatini tushunadi[169].

3. O‘rta asrlarda rivojlanish: O‘rta asrlar davomida musulmon olimlar, masalan, Ibn Sino, Al-Farobiy va Al-G'azzoliy kabi mutafakkirlar ma'rifat tushunchasini yanada rivojlantirgan. Ular aql, ilm va tajriba orqali ma'rifatga erishishning muhimligini ta'kidlagan. Bu davrda ma'rifat ko'pincha ilm-fan va din o'rtasidagi bog'liqlik sifatida ko'rilgan. Abu Homid G’azzoliy ma’rifatga quyidagicha ta’rif bergan: “Ma’rifat” so’zining istilohiy ma’nosi maxsus lug’at kitoblarida “Yaratuvchini tanimoq, anglamoq” deya ta’riflangan. Hikmatga ko’ra, Yaratuvchini tanish o’zini maqsadi Haqni tanish bo’lgan inson avval o’zini tanimog’i lozim[170]. Sharq falsafasining o’ziga xos jihatlaridan biri bu ma’rifat tushunchasining Allohni tanish, anglash ma’nolarida qo’llanilishidadir.

---

166 https://m.kun.uz/news/2020/01/24/shavkat-mirziyoyev-ozbekistonni-jadal-islohotlar-ilm-marifat-va-innovatsiya-bilan-rivojlangan-mamlakatga-aylantira-olamiz

167 Davron Xurshid. Ma’rifat – farosatdir. Ma’rifat saodati // 2017 yil №2

168 Т. В. Артемьевой, М. И. Микешина.Философия вне Академии в эпоху Просвещения: Коллективная Монография. Санкт-Петербург “Политехника Сервис”, 2022. — С.26

169 Платон. Государство М.: Академический проект, 2015. С. 380

170 A.H.G’azzoliy. Ihyou ulumid din. T. Matbaachi. 2024. B.3

4. Ma'rifatparvarlik davri: XVIII asrda Yevropada ma'rifatparvarlik (Enlightenment) davri boshlandi. Bu davrda ma'rifat tushunchasi aql va ilmiy bilimlar orqali jamiyatni rivojlantirish g‘oyasi bilan bog‘langan. Ma'rifatparvarlar bilish va tafakkur orqali ijtimoiy va siyosiy islohotlarni amalga oshirishga intilganlar.

5. Zamonaviy tushuncha: Bugungi kunda “ma'rifat” tushunchasi zamonaviy bilim, ta'lim va ma'naviyat bilan bog'liq holda tushuniladi. U nafaqat diniy yoki falsafiy kontekstda, balki ijtimoiy, madaniy va ilmiy sohalarda ham muhim ahamiyatga ega. Ma'rifat insonning intellektual va ma'naviy rivojlanishiga, bilimga intilishiga va boshqalar bilan aloqalarini yaxshilashga yordam beradi. “Ma’rifat” so‘zi ko‘pincha bilim va aql-idrok orqali o‘zini va atrof-muhitni anglash, chuqur tushunish jarayonini bildiradi.

Ma’rifat tushunchasining qamrovi keng bo’lib, quyida esa uning mohiyatini to’liq ochib beruvchi asosiy jihatlar:

1. Bilim va ilm: Ma’rifat – bilim olish, ilm-fan bilan shug‘ullanishni anglatadi. Bu ma’noda ma’rifat ilmiy va madaniy taraqqiyot bilan bog‘liq. Ma’rifat ilmiy va madaniy taraqqiyot uchun juda muhim hisoblanadi, chunki u bilim va anglash darajasini oshirib, insoniyat rivojiga katta hissa qo‘shadi.

2. **Anglash jarayoni:** Insonning o‘z aql-idroki va tajribasi orqali dunyoni tushunishi va anglash jarayonini ifodalaydi. Ma’rifatda anglash jarayoni inson ongining bilim va tushuncha shakllanishi jarayonini anglatadi. Bu jarayon davomida inson atrofidagi olamni bilib olish, turli ko‘rinishdagi ma’lumotlarni o‘zlashtirish va ulardan ma’lum bir ma’noni chiqarib olishga harakat qiladi.

3. O‘rganish va o‘zlashtirish: Ma’rifat ko‘pincha bilimlarni o‘rganish va o‘zlashtirish jarayoni sifatida ham talqin qilinadi. Bu jarajonda o’rganilgan bilimlar hayotga tatbiq etiladi.

4. Ma’naviy yuksalish: Ko‘plab holatlarda ma’rifat nafaqat ilmiy bilimlarni, balki ma’naviy o‘sishni ham anglatadi. Bu insonning ma’naviy jihatdan boyishi, o‘zligini anglash va axloqiy tamoyillarni tushunish jarayonini bildiradi.

Shu jihatdan, ma'rifatparvarlik – bu ma'rifat va bilim orqali jamiyatni rivojlantirish, ijtimoiy o'zgarishlarni amalga oshirishga intiluvchi harakat yoki g'oyadir. Bu tushuncha asosan o‘rta asrlar oxiri va yangi davrda shakllangan bo‘lib, xalqni bilimli, madaniyatli qilish orqali taraqqiy etishga ishonganlar. Umuman olganda, ma'rifatparvarlik insoniyatni ilm, ma’rifat va madaniyat orqali o‘zini anglash va o‘zgarishlar qilish yo‘lidagi harakati deb ta’riflasa ham bo’ladi. Ma’rifatparvarlar eski feodal iqtisodiy va huquqiy me’yorlarni, diniy mutassiblikni barbod qilib, yangi tuzum barpo etdishga, hurfikrlilikka shuning bilan birga ijtimoiy mansubligidan qat’iy nazar, eng avvalo insonga qaratilgan yangi progressiv qadriyatlar tizimini yaratdi.

Xulosa.

Ma’rifatparvarlik, XVII—XVIII –asrlarda Yevropada intellektual harakat, Xudo, aql, tabiat va insoniyat haqidagi g‘oyalar sintez qilingan dunyoqarash hamda G‘arbda keng ma’qullangan san’at, falsafa va siyosatda ham inqilobiy o‘zgarishlarga turtki bo‘lgan edi.

G’arb falsafasi tarixiga nazar solsak, ma’rifatparvarlik harakati paydo bo’lishidan tortib, rivojlanganligiga qadar bir qancha tarixiy davrlarni bosib o’tgan. Ma'rifatparvarlik harakati Renessans va islohot bilan boshlangan ijtimoiy va fikriy g’oyalarning amalda qo'llanilishini va har bir insonning bunga rioya qilish majburiyatini namoyon etishga urinishidir[171].

Foma Akvinskiy ijodi sxolastika deb nomlanuvchi tafakkur tizimini insoniyatning aqlini idrokini olamni anglash vositasi sifatida qayta tiriltirdi. Xristianlik dinidagi vahiylar oliy haqiqatni o'z ichiga olganligi sababli, Foma Akvinskiy insoniyatning aql salohiyatini ilohiy qonunga unga zid bo’lmagan holda bo'ysundirishga urindi. Ma'rifatning kelib chiqishi Renessans davrida amalga oshirilgan katta sayohatlar va bu sayohatlar natijasida amalga oshirilgan geografik kashfiyotlar, yozilgan sayohatnomalar va yuzaga kelgan ilmiy rivojlanishlar “cherkov”ning haqiqatlariga qarshi ishonchsizlikni boshlagan edi[172]. Xullas, ma’rifatparvarlik – bu muayyan tarixiy davrning feodallikka qarshi yo‘nalganligi, intilishi bilan xarakterlanadigan mafkuraviy oqimi ijtimoiy adolatsizlikni, cherkov jaholatini, falsafiy mistitsizmni tag-tomiri bilan yo‘q qilish tarafdorlari bo'lgan.Ma’rifatchilik kengroq tushuncha bo‘lib, u o‘z navbatida uning tarkibiy qismi bo‘lgan ma’rifatning o‘zini ham o‘z ichiga oladi[173].

Foydalanilgan adabiyotla ro’yxati:

1. https://m.kun.uz/news/2020/01/24/shavkat-mirziyoyev-ozbekistonni-jadal-islohotlar-ilm-marifat-va-innovatsiya-bilan-rivojlangan-mamlakatga-aylantira-olamiz
2. Davron Xurshid. Ma’rifat – farosatdir. Ma’rifat saodati // 2017 yil №2

[171] Necip U. Aydinlanma felsefesinde ilerleme düşüncesi ve etkileri.Diyarbakir . 2006.-S. 8

[172] Baykan E.Dine eleştirel yaklaşilmlar: aydInlanma ve din. Yüzüncü yil üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi. 2001 -S. 307.

[173] Д.Ш. Цырендоржиева, А.Ц. Батуева. Просвещение и просветительство: сущность и отличительные черты Вестник бурятского государственного университета 14/2013 С. 35

3. Т. В. Артемьевой, М. И. Микешина.Философия вне Академии в эпоху Просвещения: Коллективная
Монография. Санкт-Петербург “Политехника Сервис”, 2022
4. Платон. Государство М.: Академический проект, 2015.
5. A.H.G’azzoliy. Ihyou ulumid din. T. Matbaachi. 2024.
6. Necip U. Aydinlanma felsefesinde ilerleme düşüncesi ve etkileri.Diyarbakir . 2006
7. Baykan E.Dine eleştirel yaklaşilmlar: aydInlanma ve din. Yüzüncü yil üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi. 2001
8. Д.Ш. Цырендоржиева, А.Ц. Батуева. Просвещение и просветительство: сущность и отличительные черты Вестник бурятского государственного университета 14/2013

IBN SINONING AXLOQIY QARASHLARIDAN FOYDALANISH, BARKAMOL AVLODNI TARBIYALASHNING MUHIM OMILI.

Karimov Anvarjon Lutfilloyevich
Buxoro davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Ibn Sino axloqiy qarashlarining falsafiy tahlili, uning barkamol avlodni tarbiyalashdaga ahamiyati tahlil etilgan

Kalit so‘zlar: Tarbiya, odob-axloq, fan, ta’lim va tarbiya, ma’naviy-axloqiy qadriyatlar, do’stlik, ma’naviyat, ma’rifat, barkamol avlod.

Abu Ali ibn Sino (980-1037) Sharq Uyg‘onish davrining buyuk mutafakkiri, yirik faylasuf olim, axloqshunos, yozuvchi va shoiridir.

Ibn Sino falsafiy ta’limotida “Axloq haqidagi risola”, “Ahd risolasi”, “Ruhni tozalash haqidagi risola”, “Donishnoma”,”Xayy ibn Yaqzon”, “Solomon va Ibsol” “Qush risolasi” kabi asarlarida ma’naviyat, ma’rifat, odob-axloq muammolarini ilmiy asosda yoritib berdi. Alloma o‘zining falsafiy ta’limotida yaxshilik va yomonlik, adolat va adolatsizlik, rohat va azob-uqubat, iffat, sharm-hayo va benomuslik, saxiylik va baxillik, donolik va johillik, sevgi va nafrat, poklik va nopoklik, vafodorlik va bevafolik, kamtarlik va takabburlik, manmanlik, maqtanchoqlik singari odob-axloqqa taalluqli masalalarga alohida e’tibor bilan qaraydi.[174]

Ibn Sino tarbiya masalalari ifodalangan asarlarida o’qituvchining roliga katta e’tibor bilan qaragan. Tarbiyachi tanlashni muhim masala deb hisoblagan. U bola 6 yoshga to’lishi bilan uni o’qituvchining tarbiyasiga berishni tavsiya qiladi. Tarbiyachi “Rostgo’y, dono, odil, ozoda kiyinadigan, xushmuomala” bo’lishi zarurligini uqtiradi va yosh avlodni o’qitadigan hamda tarbiyalaydigan kishilar oldiga bir qancha talablar qo’ygan. Uning fikricha:[175]

1. Tarbiyachi bolalar bilan muomalada bosiq bo’lishi kerak.
2. Muallim o’quvchilar ta’limni qanday o’zlashtirayotganini kuzatib borishi zarur.
3. O’qitish jarayonida muallim har xil usullarni qo’llashi darkor.
4. Tarbiyachi o’quvchining xotirasi va boshqa aqliy qobilayatini bilishi lozim.
5. Tarbiyachi bolalarni tarbiyalshda tegishli jazo choralarini qo’llashi, o’tilganlarni takrorlashga majbur qilish orqali ularni fanga qiziqtirishi kerak.
6. Tarbiyachi o’z fikrini o’quvchiga bayon qilishdan oldin undan masalaning mohiyatiga o’zi tushunib olishi, keyin uni qisqa, aniq, adabiy tilda tushuntirishi, bunda ko’p gapirishdan qochishi lozim.
7. Har bir fikr haqiqat bilan tasdiqlanishi, bolalarda hissiyot uyg’otadigan bo’lishi zarur.

Ibn Sinoning fan va ta’lim-tarbiya haqidagi fikrlari uning ana shu masalalar bo’yicha chuqur bilim va katta tajribaga ega bo’lganidan dalolat beradi. Mazkur fikrlarda Ibn Sinoning nazariy bilimlarni o’rgatishni amaliyot bilan birga olib borishga alohida e’tibor bergano diqqatga sazovordir. Ibn Sinoning ma’naviy-axloqiy, ma’rifiy ta’limotida hujum qilib kelayotgan qo’shinlardan qo’rqib qochish, boylikni yerga ko’mish, ifloslikka befarq qarash, shubhali joylarda bo’lish, razillikni istash, axloqiy tubanlikka borish, kambag’alni talash, o’liklar kafanini qoqib olish, gadoychilik, ziqnalik va sudxo’rlik qilish, kechirim so’raganlar iltimosini rad etish, iymon-e’tiqodsizlik singari qusurlar ma’naviyatsizlik va axloqsizlikdir, deb qoralanadi.

[174] Karimov Anvarjon Lutfilloyevich. IBN SINO FALSAFIY MEROSIDA AXLOQ MASALASI. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. Volume 5 | Issue 3 | 2025. 265-269 b.
[175] O.Hasanboyeva, J.Hasanboyev, H.Homidov. Pedagogika tarixi. G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi T.,2004 64 b.

Ma’naviy-axloqiy qadriyatlar, allomaning ta’kidlashicha, qotib qolgan quruq aqidalar emas. Inson axloqining yaxshi yomon bo’lishi shart-sharoitga, ijtimoiy muhitga, qolaversa, kishining o’ziga ham bog’liqdir. Chunki, daho talqinicha, yaxshi va yomon xulqning hammasi sharoit, ta’lim tarbiya, odatlanish natijasida vujudga keladi, yaxshi xulqqa ham odat tufayli erishiladi. Ayni paytda, odamlarning yaxshi va yomon bo’lishiga hokimiyatning ta’siri ham bor.

Ibn Sinoning ma’naviyat va ma’rifatga oid qarashlari va ta’limotida insonni tarbiyalash, kishilarni to’g’ri yo’lga solib yuborish, odamlar o’rtasida o’zaro hamkorlik va hamjihatlikni kuchaytirish zarurligi haqida falsafiy g’oyalar ibratlidir. “Shifo” kitobida ta’kidlanishicha,[176] kishi boshqalarning ehtiyojini qondirish uchun yashaydi, mehnat qiladi, o’z navbatida boshqalar ham xuddi shunday. Birov ko’chat o’tqazadi, birov oziq-ovqat tayyorlaydi, birov kiyim kechak, boshqa birov yana boshqa xil, ko’pchilik uchun zarur bo’lgan yumushni bajaradi. Shunday qilib, har bir kishi ja’miyat azolari uchun ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg’ul bo’ladi.

Abu Ali ibn Sino tononidan ilmiy asoslab berilgan va rivojlantirilgan ma’naviyat va ma’rifat haqidagi ta’limotida insonlarning bir-birlari bilan ahil, do’st birodar bo’lib yashashga, do’stlikning qadriga yetishga taalluqli qimmatli fikrlar bayon etilgan. U haqiqiy do’st, hech vaqt o’z do’stini kulfatda qoldirmaydi, hayotda biror qiyinchilik uchrab qolsa, hamisha yordamlashadi, yaqindan yordam beradi, deb hisoblaydi. Haqiqiy do’stlikning karomati ulkandir, kishi do’stlik bilan yuksaladi, kuch birlikdadir, yaxshi do’st do’stining oynasidir, deb ta’kidlaydi.

Allomaning ta’kidlashicha, “Do’stlar haqiqatga ko’rar ko’z bilan qaraydilar, ko’ngildan ifloslik va shak-shubha zangini ketkazadilar, chunki ularni xolisona do’stlikdan boshqa hech narsa birlashtirmagan. Do’stlik insonning shunday bir holatidirki, bunda yaxshilikni o’zi uchun istamydi, birov uchungina istaydi, xolos. Shu holatda kishida boshqaga nisbatan yaxshilik qilishga chaqiruvchi xususiyat paydo bo’ladi. Do’st bu-yaxshi ko’rovchidir. Do’st o’z do’stining xursandligida ham, baxtsizlik kezlarida ham qayg’u va shodligiga sherik bo’ladi.

Do’stlik, hamjihatlik, hamkorlik tufayli inson inson bilan, xalqlar xalqlar bilan, millatlar, millatlar bilan yaqinlashishi, do’stona munosabatlar o’rnatishi, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma’naviy taraqqiyotga erishishi Abu Ali ibn Sino ta’limotining umuminsoniy, umumbashariy qadriyatiga asos bo’la oladi.”Ex, qani endi, senga ko’nglida kiri yo’q xolis do’st topila qolsa,-deb yozadi Ibn Sino “Risolatu tayr” asarida.-Agar hojat taqozosiga qarab, xuddi savdogarchilikka o’xshatib, do’stga murojaat qilinsa, so’ng, hojat tugagach, u do’st nazardan tashlansa, u qanday do’st bo’ldi endi![177]

Ibn Sinonining ma’naviyat va ma’rifatga oid qarashlari va ta’limotida insonni tarbiyalash, kishilarni to’g’ri yo’lga solib yuborish, odamlar o’rtasida o’zaro hamkorlik va hamjihatlikni kuchaytirish zarurligi haqida falsafiy g’oyalar ibratlidir.

Abu Ali ibn Sinoning ma’naviyat-ma’rifat, odob-axloq haqidagi ta’limoti bugungi kunda ham barkamol avlodni tarbiylashda dasturulamal bo’lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. O.Hasanboyeva, J.Hasanboyev, H.Homidov. Pedagogika tarixi. G’afur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi T.,2004 64 b.
2. X.Boboyev, Z.G’afurov. O’zbekistonda siyosiy va ma’naviy-ma’rifiy ta’limotlar taraqqiyoti. Yangi asr avlodi.T.,2001 y205-b
3. Hikmatlarga to’la bu dunyo. Nashrga tayyorlovchi va tarjimon A.Irisov. T., “O’qituvchi” 1997, 206-b
4. Karimov Anvarjon Lutfilloyevich. IBN SINO FALSAFIY MEROSIDA AXLOQ MASALASI. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. Volume 5 | Issue 3 | 2025. 265-269 b.

[176] X.Boboyev, Z.G’afurov. O’zbekistonda siyosiy va ma’naviy-ma’rifiy ta’limotlar taraqqiyoti. Yangi asr avlodi.T.,2001 y205-b
[177] Hikmatlarga to’la bu dunyo. Nashrga tayyorlovchi va tarjimon A.Irisov. T., “O’qituvchi” 1997, 206-b

ILK RENESSANS DAVRI MUTAFAKKIRLARINING FALSAFIY QARASHLARIGA DOIR BA'ZI MULOHAZALAR

Rahmatilloyev Nusratillo Hikmatillo o'g'li

Buxoro davlat universiteti, Arxeologiya va
Buxoro tarixi kafedrasi tayanch doktoranti.
Telefon raqam: +998 91 921-12-26
E-mail: nusratillorahmatilloyev@gmail.com

Annotatsiya: Kishilik jamiyati paydo bo'libdi-ki, ular orasida falsafa ilmi boshqa sohalar qatorida jadallik bilan rivojlanib kelyapti. Turli davrlarda Sharq olamida o'z davrlarining mohir faylasuflari yetishib chiqib, nafaqat falsafa, balki boshqa qator fan sohalarida jahon ilm-faniga o'zlarining unosib hissalarini qo'shdilar. Bugungacha Osiyo, xususan O'rta Osiyo 2 marta "Renessans" davrini boshdan kechirdi. Ikkisida ham falsafa yanada yuqori darajaga chiqib, taraqqiy etganligi bizga tarixdan ayon. Quyidagi ilmiy maqolada O'rta Osiyo zaminidan yuqorida ta'kidlab o'tganimiz, 1-Renessans davridagi qomusiy allomalarning bir qancha falsafiy taklif va qonuniyatlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar:"Ikkinchi Muallim", J.Sarton, "Ash – Shifo", "Ilohiyot" (Mahluqotlar va yaratish to'g'risida. Beshinchi sharh), "Insaf" ("Adolat"), 28 ming ta muammo, Mubaxisat" ("Bahslar").

Аннотация: Возникло человеческое общество, в котором, наряду с другими областями, стремительно развивается философия. В разное время на Востоке появились самые яркие философы своего времени, внесшие значительный вклад в мировую науку не только в области философии, но и в ряде других областей. К настоящему времени Азия, и в частности Центральная Азия, дважды пережила «Возрождение». История свидетельствует о том, что в оба периода философия достигала более высокого уровня и развивалась. В данной научной статье рассматривается ряд философских положений и законов учёных-энциклопедистов периода Первого Возрождения, о которых мы уже упоминали выше, из стран Центральной Азии.

Ключевые слова: «Второй учитель», Дж. Сартон, «Аш-Шифо», «Илохиёт» (О творениях и творении. Пятый комментарий), «Инсаф» («Справедливость»), 28 тысяч проблем, «Мубахисат» («Дебаты»).

Abstract: Human society has emerged, among which philosophy, along with other fields, is developing rapidly. At different times, the most brilliant philosophers of their time have emerged in the Eastern world, making their significant contributions to world science not only in philosophy, but also in a number of other fields. To date, Asia, and in particular Central Asia, has experienced the "Renaissance" twice. It is clear from history that philosophy reached a higher level and developed in both periods. The following scientific article discusses a number of philosophical proposals and laws of the encyclopedic scholars of the 1st Renaissance period, which we have already mentioned above, from the land of Central Asia.

Keywords: "The Second Teacher", J. Sarton, "Ash-Shifo", "Ilohiyot" (On Creatures and Creation. Fifth Commentary), "Insaf" ("Justice"), 28 thousand problems, Mubahisat" ("Debates").

Sharq dunyosida falsafiy qarashlarning ilk ko'rinishlari yuzaga kelib, shakllanib va yuksak taraqqiyot bosqichida boshqa g'arb o'lkalarigacha kirib borganiga necha yuz yilliklardan oshib ketdi. Hattoki bugungi zamonaviy dunyo sharoitida ham Sharq falsafasi o'zining dolzarbligi va ahamiyatini haliyam saqlab qolmoqda. Chunki makon va zamon o'zgarsa ham shunday qoida va yoki nazariyalar borki, ular doimo jamiyat diqqat markazida bo'ladi. Qadimgi Sharqda vujudga kelgan va bir qator sohalar hamda yo'nalishlarda o'ziga xos inqilobga sabab bo'lgan 1-Renessans ya'ni IX-XII asrlarda yashab ijod qilgan qomusiy allomalarning falsafa ilmiga oid fikrlari, qarash va takliflarini yuqoridagi toifaga hech shubhasiz kirita olamiz. Biz yuqorida ta'kidlab o'tgan davrda tug'ilib, o'zining sermahsul va serqirra ijodi bilan jahon ilm-fanida chuqur iz qoldirgan qomusiy olim bu – Abu Nasr Farobiy hisoblanadi. Boshqa sohalar qatorida falsafa ilmiga bag'ishlangan asarlarida bu shaxs o'zining zalvorli fikrlarini keltirib o'tganligiga guvoh bo'lamiz. Bunga yorqin misol

"Fozil odamlar shahri" asari bo'lib hisoblanadi. Asarning 2-so'zi diniy-falsafiy mavzuda boshlanib, Allohning sherigi, uning ziddi ya'ni qarama-qarshi ko'rinishi mavjud emasligi, U faqatgina o'ziga tegishli hamda avvaldan mavjud ekani aytib o'tiladi. Borliq falsafasi haqida ham so'z yuritilarkan, Olloh – 1-borliq sifatida ko'rilib, U yaratgan borliqlarga mukammallikni keltiradi. Olloh yaratgan mavjudotlar orasidagi martabalanish tushunchasi haqida so'z yuritilib, bu nisbat eng nomukammal mavjudotdan boshlanishi va mukammallashuv tomon o'sib borishi haqida aytiladi. Va bunda inson zotining boshqa yaratiqlardan martabasi ulug'ligiga ishora qilinib, til va tushuncha sohibi bo'lgan tirik zotdan ko'ra mukammalroq biror

jonzot yo'qligi ta'kidlanadi. [178]

Forobiyning yuqoridagi falsafiy qarashlarini u bilan taxminan ayni davrda yashab o'tgan yana bir yetuk malakali mutafakkir Abu Rayhon Beruniy ham davom ettiradi va Beruniyning fikricha, avval minerallar, o'simliklar, hayvonlar va odamlar tadrijiy rivojlanib, mukammallikka erishadi. Shu sababli ular o'zida tabiatni aks ettiradi. Bu rivojlanishning eng yuqori cho'qqisida inson turadi. "Sabablarining sababi" – inson va insoniyat jamiyatining yuzaga kelishi masalasining qo'yilishi diqqatga sazovardir. Uningcha, "Qadimgi tarixlarining eng qadimgisi va eng mashhuri bashariyatning boshlanishidir". Bu yerda Beruniy kishilik jamiyatining vujudga kelishi haqida aqliy dalillariga tayanganlini ko'ramiz.[179]

O'z davrining yana bir yetuk olimlaridan biri bu – Abu Ali Ibn Sino hisoblanadi. Ibn Sino davridan keyin 10 asr vaqt o'tdi. Bu davr ichida falsafa va ilm-fan oldinga salmoqli qadam tashladi: falsafaning yuqori shakli-dialektik va tarixiy materialism vujudga keldi, fan atom sirini ocha oldi, hamda uning kuchini insonga xizmat qilishiga erisha oldi. Barcha tirik jonzotlarni maqsadli ravishda boshqarish imkonini beradigan irsiyat kodi topildi. Bugungi kunda Ibn Sinoning qarashlaridagi ko'plab narsalar zamonaviy tushunchalarga hamohangligi va dolzarbligi bilan ajralib turadi. Uning go'yalari zamonaviy ilmiy bilimlar xazinasiga ham kiritilmoqda. Uning olamning abadiyligi hamda materiya buzulmasligini ta'minlovchi atributlar haqidagi g'oyalari, tabiiy qonuniyat, hodisalarining sababli bog'liqligi va umumiy o'zgaruvchanligi, olamni anglash va boshqa g'oyalari bunga misoldir. Ibn Sinoning g'oyalari rivojini va qarashlari evolyutsiyasini tushunish uchun uning 20 tomlik "Kitab al-Insaf" ("Adolatlilik kitobi") ayniqsa muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Ming afsuski, u yo'qolib ketgan. O'zining oxirgi asarlaridan bo'lgan " Mubaxisat" ("Bahslar") kitobining kirish qismida olim shunday yozadi: "Men "Insaf" ("Adolat") nomli kitob yozdim. Bu kitob men olimlarni 2 guruhga bo'ldim: sharqliklar va g'arbliklar. Ular doimo bahs-munozara yuritishadi. Har bir bahsda men ularning qarama qarshi fikrlarini ko'rsataman va shundan so'ng ushbu masalaning adolatli yechimi yo'lini ko'rsataman. Kitobda taxminan 28 ming ta muammo ko'rib chiqilgan". Ibn Sinoning, ayniqsa insonparvarlik konsepsiyasi o'ta dolzarb bo'lib, uning asosiy mazmuni ruhiy va jismoniy sog'liq haqida qayg'urishga qaratilgan. Ibn Sino o'zining "Ash – Shifo" asarining "Ilohiyot" (Mahluqotlar va yaratish to'g'risida. Beshinchi sharh) qismida keltirishicha:"Insonlar tasavvurida maxluqot, ya'ni yaratilgan narsalar yaratuvchi deb atalmish narsa bilan bog'liqligi muhim ahamiyatga ega, chunki yaratuvchi maxluqotlarni yaratadi. Yaratuvchi yaratadi, bunyod etadi, ishlab chiqaradi, maxluqot(yaratilgan) esa yaratiladi, bunyod etiladi, ishlab chiqariladi. Bundan kelib chiqadiki, avval mavjud bo'lmagan narsa mavjud bo'lgan narsa tufayli shakllanadi.[180]

Shu o'rinda yana Beruniy falsafasiga nazar tashlasak, Beruniy inson kamolotida uch narsa muhimligini ta'kidlaydi. Bu hozirgi davr pedagogikasi ham e'tirof qiluvchi irsiyat, muhit, tarbiyadir. Muayyan bir davrda olimlar inson kamolotiga irsiyat, muhitning ta'sirini inkor etib, faqat tarbiyani tan oldilar. Lekin Beruniy o'z zamondoshlari - buyuk mutafakkirlar Forobiy, ibn Sino kabi inson kamolotida har uchalasini ham muhim deb hisoblaydi. Ya'ni u insonning kamolotga etishida ilmu ma'rifat, san'at va amaliyot asosiy o'rin tutadi, nasl-nasab, ijtimoiy muhit va ijtimoiy turmush qonuniyatlari ham katta ahamiyatga ega bo'ladi, deydi. Abu Rayhon Beruniy nazarida, inson kamolga etishining eng muhim omillari ilmma'rifatli bo'hsh va yuksak axloqlilikdir. Beruniy ilmiy bilishga oid, ta'lim metodlari haqidagi qarashlari bilan ta'lim nazariyasida o'ziga xos maktab yaratdi. Yoshlarni tarbiyalashda esa axloqiy mehnat tarbiyasi, nafosat tarbiyasi, oila tarbiyasi, insonning shaxsiy gigienasi, xalqlar o'rtasidagi do'stlik, hamkorlik haqidagi tushunchalar katta aham iyatga egadir. Olim axloqlilikning belgilari sifatida yaxshilik, to'g'rilik, adolat, kamtarlik, saxovat, ohjanobhk, do'stlik va hamkorlik, mehnat va hunar egallash, poklik, go'zallikka intilish kabilarni ilgari surgan. Bularning barchasini u yaratgan asarlaridagi ijtimoiy-falsafiy fikrlarga bog'lab tushuntirgan.Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, Beruniyning komil insonni shakllantirishga oid fikrlari faqat o'z zamonasi uchun emas, hozirgi davr ta'hm-tarbiya ishlarini takomillashtirishda ham katta ahamiyatga ega. Zero, uning o'zi ham haqiqiy komil insonga xos xislatlarga ega ekanligini, hayoti va ijodiy faoliyati, yozgan asarlari bilan isbotlab, kelajak avlodlarga katta ma'naviy me'ros qoldirdi.Beruniy Sharq Renessansi davri qomusiy olimlaridan bin sifatida nom qozondi.Mashhur sharqshunos J.Sarton jahon fani tarixida XI asrning birinchi yarmini Beruniy davri deb atadi. Uni o'z davrining jahondagi birinchi donishmandi deb baholadi.[181]

[178] Fozil odamlar shahri. Nodir va dono fikrlar. — T.: " O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2004. — 160 b.

[179] Sulaymonova. Sh.N "Beruniyning falsafiy qarashlarida evolyutsion g'oyalar". International scientific journal of Biruni issn (E) 2181-2993 Vol. 3, Issue 1. May. (2024)

[180] Jurayev Sherali Soibnazar o'g'li "ABU ALI IBN SINO VA UNING FALSAFIY QARASHLARI" Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences VOLUME 2 | ISSUE 4/2 ISSN 2181-1784

[181] Gulshoda Mengto'ra qizi Eshboyeva, "ABU ABDULLOH MUHAMMAD IBN MUSO XORAZMIYNING DIDAKTIK G'OYALARI", Scientific Journal Impact Factor (SJIF 2022=5.016) VOLUME 3 | ISSUE 4 | 2022.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Fozil odamlar shahri. Nodir va dono fikrlar. — T.: " O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2004. — 160 b.
2. Sulaymonova. Sh.N “Beruniyning falsafiy qarashlarida evolyutsion g‘oyalar”. International scientific journal of Biruni issn (E) 2181-2993 Vol. 3, Issue 1. May. (2024)
3. Jurayev Sherali Soibnazar o’g’li “ABU ALI IBN SINO VA UNING FALSAFIY QARASHLARI” Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences VOLUME 2 | ISSUE 4/2 ISSN 2181-1784.
4. Gulshoda Mengto’ra qizi Eshboyeva, “ABU ABDULLOH MUHAMMAD IBN MUSO XORAZMIYNING DIDAKTIK G’OYALARI”, Scientific Journal Impact Factor (SJIF 2022=5.016) VOLUME 3 | ISSUE 4 | 2022

IBN RUSHDNING BILISH JARAYONIDA AQLNING TUTGAN O‘RNI TO‘G‘RISIDAGI ILMIY-FALSAFIY QARASHLARI

Adambayeva Maxliyo Sadullayevna

Urganch Ranch texnologiya universiteti magistranti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Ibn Rushdning bilish jarayonida aqlning tutgan o‘rni xususidagi ilmiy-falsafiy qarashlari, jumladan aql, idrok, tasavvur, moddiy ong, materiya, ta’lim-tarbiya, tafakkur tushunchalarining mazmun-mohiyati va ushbu fenomenlarning bilish jarayonidagi ahamiyati tahlil qilinadi va tarixiy-metodologik nuqtai nazardan yoritib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *Ibn Rushd (Averroes), Aristotel, bilish jarayoni, aql, idrok, moddiy ong, materiya, tafakkur, intellekt, tasavvur, ta’lim-tarbiya, ilmiy-falsafiy qarash.*

Аннотация: *В этой статье анализируются и освещаются с историко-методологической точки зрения научно-философские взгляды Ибн рушда на роль разума в процессе познания, включая содержание понятий разум, восприятие, воображение, материальное сознание, материя, образование, мышление и значение этих явлений в процессе познания.*

Ключевые слова: *Ибн Рушд (Аверроэс), Аристотель, процесс познания, разум, восприятие, материальное сознание, материя, мышление, интеллект, воображение, образование-воспитание, научно-философское видение.*

Abstract: *This article analyzes the scientific and philosophical views of Ibn Rushd on the role of reason in the process of cognition, including the content and significance of the concepts of reason, perception, imagination, material consciousness, matter, education, thinking and the importance of these phenomena in the process of cognition, and highlights them from a historical-methodological point of view.*

Key words: *Ibn Rushd (Averroes), Aristotle, the process of cognition, reason, perception, material consciousness, matter, contemplation, intellect, imagination, education, scientific-philosophical vision.*

Ibn Rushd tomonidan universumning qonunga muvofiq uyg‘unlashuvini ochib beruvchi sababiy aloqalarning umumiyligi aql va tafakkur nuqtai nazardan insonning olamni idrok etishining ob’yektiv asosi sifatida o‘rganiladi.

Ibn Rushd insonning oliy bilishga oid qobiliyati – inson ongi haqidagi o‘z ta’limotini Arastuning psixologik nazariyasidan kelib chiqqan holda rivojlantiradi. Bu nazariyaga asosan, insondagi idrokli faoliyatga bo‘lgan qobiliyat, o‘zi bilan faqltgina taffakkur faoliyati hissiy obrazlar manbalaridan olingan ma’lum mazmun, fantaziyani qayd eta oladigan toza taxtani aks ettirgani holda, shu faoliyatning o‘ziga sabab bo‘ladi. Bu bilan bog‘lik holda Arastu ikki taraflama idrokni farqlagan: barcha narsalarni ishlab chiqaruvchi serg‘ayrat, faol intellekt va har narsaga aylanishi mumkin bo‘lgan majhul, passiv intellekt.

Majhul idrok tushunchasini kirita turib, Stagirit, ehtimol tafakkur va qalbning sodda, hissiy yashirin imkoniyatlari o‘rtasida qandaydir bog‘lanish hosil qilishga intilgandir, biroq uning asarlarida ushbu ongning mohiyati va uning faol intellekt va sodda psixik kuchlarga bo‘lgan munosabati ochilmay qolib ketgan. Keyinchalik Arastuning qalb haqidagi ta’limotida ochiq qolgan bu bo‘shlikni to‘ldirish bilan ko‘plab sharhlovchilar, jumladan, Arastu passiv deb atagan intellktni belgilash uchun birinchi marotaba “moddiy idrok” atamasini kiritgan Aleksandr Afrodiziyskiy ham harakat qilgan.

Aleksandr Afrodiziyskiy tomonidan taklif qilingan moddiy ongni izohlashda Ibn Rushd ikki asosiy tushunchani tafsilotli, tanqidiy tahlil qilib chiqadi: 1) bu tana ong harakatidir; 2) faollashuviga qadar u hali taxtaga bitilmagan yozuv belgilarining o‘xshashi – salbiy xususiyatga ega bo‘lgan bir narsani aks ettiradi. Bu holatlarning birinchisiga qarshi chiqqan holda, Ibn Rushd aytadi: agar moddiy intellekt to‘rt elementning aralashuvidan kelib chiquvchi psixik kuch bo‘lganida edi, natijasi o‘laroq ko‘plab tuturuqsiz xulosalar kelib

chiqadigan hissiyotlardan hech nimasi bilan farq qilmay qolar edi, o‘z shakliga ega bo‘lgan holda. intellekt faqltgina bir xildagi ob’ektlarning qat’iy chegaralangan doirasini qabul qilar, aynan bitta narsani bilishga oid harakatlarda qarama-qarshiliklarni, shuningdek o‘z-o‘zini ham anglay olmas, yillar davomida, garchi aslida hissiyotlardan farqli ravishda aql vaqt o‘tgani sayin zaiflashmasa-da, aksincha, charhlanib borsa-da, “siyqalanib ketishi” mumkin edi [6, 139]. Qisqasi, bu holatda Aleksandr Afrodiziyskiy, Anaksagordan so‘ng Arastuning ongga nisbatan qo‘ygan talablarini nazar-pisand qilmaydi: anglash uchun u tana bilan “aralashishi” zarur emas. Aleksandr Afrodiziyskiy tomonidan moddiy ongning oddiy moyilikka yo‘yilishi Ibn Rushdda ham shu kabi e’tirozlarni uyg‘otadi. Ibn Rushd fikriga ko‘ra, aqlan tushunib yetish shakllarini qabul qilish qobiliyati haqida salbiy va o‘zi uchun ma’lum substragga ega bo‘lmagan narsa haqida gapirish, - bu hech qanday imkoniyat mavjud bo‘lmagan mutlaq yo‘qlik haqida gapirgan bilan barobardir.

Aleksandr Afrodiziyskiy tomonidan ilgari surilgan analogik (ikki narsa, hodisa va shaklning biror jihatdan o‘xshashligiga qarab, boshqa jihatlardan o‘xshashligi haqida huqm yurgizish usuli)ga amal qilgan holda, Ibn Rushd moddiy ong materiyadan yashirin holda hissiy qabul qilinuvchi emas, balki barcha idrok qilinuvchi ekanligi bilan farq qilishiga, va xuddi materiya yakka narsalarning shaklini tashqi manbadan olmay, balki o‘z ichida saqlagani kabi, moddiy ong ham tafakkurni qabul qiluvchi emas, balki hali toza taxtaga yozilmagan narsa emas, shu taxtaning aynan o‘zi bo‘lgani kabi, shu qabul qilinishi lozim bo‘lgan narsaning tashuvchisidir.

Ibn Rushd tasavvur shakllarini yashirin holatdan faol holatga o‘tishni kutayotgan tushunchalar uchun haqiqiy asos deb hisoblaydi.

Tasavvur – deb aytadi u, - bu Demokrit taxmin qilganidek hissiyot emas, chunki xayolda biz mavjud bo‘lmagan predmetlarni ham qabul qila olamiz, ko‘pincha xato qilamiz va bizda o‘tmishda bo‘lgan hissiyotlardan erkin birikuvlarni yaratamiz. Bu Empedokl o‘ylaganidek fikr-mulohaza ham emas, chunki tasavvur harakati bizning istagimizga bog‘liq va u mulohaza bilan birga kechmaydi; va nihoyat, bu, Aflotun ta’kidlaganidek, hissiyotlarning fikrlar bilan birikuvi ham emas. Tasavvur shakllari, unga tayanuvchi umumiy hissiyotlarda yuzaga keluvchi tasavvurlar kabi yagonadir. Bu bilan birga ushbu ko‘rinishlar ularni tushunchalarga yaqinlashtiruvchi ayrim xususiyatlarga ega, masalan, qo‘zichoqning bo‘ri va qo‘y obrazlarida dushmanlik va do‘stlik “g‘oya”larini ko‘rganidek [4, 74].

Kordovalik mutafakkir Ibn Sinoning, ushbu qobiliyat “taxmin”ning alohida kuchi asosida aniqlanadi, degan nuqtai nazariga qo‘shilmaydi.

Moddiy ong tarkibidagi tushunchalarning yashirin holatdan muqim holatga o‘tishini Ibn Rushd, ong ostidagi dunyoning tabiiy kuchlarining qonuniyatga bo‘ysunuvchi harakatining ramzi bo‘lgan faol intellekt faoliyati bilan izohlaydi. Arastuga ergashgan holda, u bu jarayonni hissiyot (sezgi) larning paydo bo‘lish jarayoni bilan qiyoslaydi. “Bu o‘xshashlik - deb yoziladi “Qalb haqida” kitobiga bergan katta sharhida, ko‘rish qobiliyatini harakatga keltiruvchi ko‘rinib to‘rgan predmet va ongni harakatga keltruvchi bilan idrok qilinuvchi predmet o‘rtasida yanada yaqqolroq namoyon bo‘ladi. Chunki, rang kabi ko‘rinadigan predmet, ko‘rish qobiliyatini faqltgina, avval yashirin holda bo‘lgan va yorug‘lik tufayli rangga aylangandagina haraktga keltira oladi; xuddi shu kabi tasavvur ko‘rinishlari ham moddiy ongni faqltgina avval yashirin holda bo‘lgan va keyinchalik anglash mumkin bo‘lgan holatga o‘tgandagina harakatga keltira oladi va aynan shu sababli Arastuga tasavvur ko‘rinishlarini yashirin holatdan aktual holatga olib chiqadigan ong bo‘lgan faol ong haqida gapirish zarur bo‘lib qoldi. Anglash shakllarining moddiy ongga munosabati rangni ko‘rish qobiliyatiga bo‘lgan munosabatiga o‘xshashdir” [1, 87].

Shunday qilib, Ibn Rushd asarlarida moddiy ong negizi sifatida intellekt halokatli (idrokni o‘ldiruvchi) bo‘lib qolishga moyil bo‘lgan imaginativ shakllar, tasavvurlar ko‘rinishini, moddiy ongni faol harakatga keltiruvchi tamoyil sifatida faol intellekt namoyon bo‘ladi.

Dolzarb holatga o‘tishda moddiy salohiyat “ega bo‘luvchi ong”ga aylanib qoladi: unda birinchi tushunchalar va tajribaga asoslangan aksiomatik printsiplar tug‘ila boshlaydi. Ong o‘z tomonidan inson harakatlarini faqltgina mavhumlik bilan amalga oshiruvchi, va endilikda tajribaga muhtoj bo‘lmagan, ongli ravishdagi bilimlarga undovchi ibtido sifatida namoyon bo‘ladi. Bu bosqichda – “egallangan ong” bosqichida, inson intellekti nafaqlt harakatga keltiruvchi kuch, balki inson xayolining mazmuni bo‘lgan faol ongga o‘xshab qoladi [3, 135]. Faol ongga qo‘shilishda, yoki boshqacha qilib aytganda, dunyoni nazariy o‘rganish jarayonida his etiladigan baxtiyorlik, Ibn Rushdning fikricha, barchaga ham nasib etavermaydi va hattoki, bu baxtni his qilishga musharraf bo‘lganlar ham o‘z mehnatlari mahsulini hayotlari so‘nggidagina totib ko‘ra oladilar.

Ko‘rib turganimizdek, moddiy ong haqidagi o‘z ta’limotini kordovalik mutafakkir Aleksandr Afrodiziyskiy bilan munozara qilgan holda bayon qiladi. Bu munozaraning o‘tkirligi G‘azzoliy va Ibn Sinolar bahs-munozaralari bilan bog‘likliklar u yoki bu darajada aniqlanmaganda, hattoki sezilmay ham qolar edi.

Bizga ma'lumki, Aleksandr Afrodiziyskiyning Ibn-Rushdning e'tirozlariga sabab bo‘lgan fikrlaridan birinchisi ratsional bilishni hissiy bilish bilan bir-biriga tenglashtirganidir. Biroq, aynan shu fikrdan kelib chiqqan holda G‘azzoliy ongda umumiy tushunchalarning va ob'yektiv borlikda ularning korrelyat (mazmuni boshqa tushuncha bilan munosabatdagina ochiladigan tushuncha)larining mavjudligini inkor etgan. Abu-Hamid G‘azzoliyning qarashlaridan, - deb yozadi Ibn Rushd, "ong-bu yakka holdagi nimadir, uning umumiyligi esa uning aktsidentsiyasi, degan fikr kelib chiqadi, shu sababli u ong yakka narsalarda umumiy jihatlarni aniqlovchi usulini, hissiyot aynan bir narsani ko‘p marta qabul qila olishi usuli bilan qiyoslaydi. Chunki, Abu Hamid uchun idrok qilinishi mumkin bo‘lgan narsa umumiy emas. balki yakkadir, masalan, Zaydning mahluqotligi uning uchun ong, Xolidning mahluqotligini anglagani kabidir. Bu noto‘g‘ri, chunki agar bu holat shunday bo‘lganda edi, u holda hissiy idrok bilan aqliy idrok o‘rtasida hech qanday farq qolmas edi" [1, 146]. Ikkinchi fikrga, ya'ni moddiy ong qiziqishga olib kelishiga kelsaq- u Ibn Sinoning moddiy intellekt xuddi materiya kabi o‘z-o‘zidan mavjud bo‘luvchi faol intellekt (zakovat)ning shakllariga kira olishning oddiy qobiliyatini aks ettiruvchi kontseptsiyasi bilan aynan o‘xshashdir: materiyaning yakka shakllarni qabul qilishiga tabiiy sabablar, moddiy ongning universal shakllarni qabul qilishiga esa tasavvur sabab bo‘ladi, biroq har ikkala holatda ham shakllar supranatural tamoyillardan, ya'ni "shakllarni tortiq qiluvchidan" kelib chiqadi.

Kordovalik mutafakkir ong va hissiy qabul qilish qobiliyati o‘rtasidagi qat'iy tafovutlarni ko‘rsatib o‘tadi. Hissiyotlardan farqli ravishda, tushunchalar bir tarafdan o‘tkinchi (vaqtincha), boshqa tarafdan esa unday emas; o‘tkinchiligiga sabab, ular u yoki bu individ tushunchasining mohiyati ekanligi, biroq "inson" turiga mavjud bo‘lgan barcha individlar uchun umumiy bo‘lganligi sababli, ular o‘tkinchi emasdir. Ibn Rushd fikriga ko‘ra, agar tushunchalar faqltgina o‘tkinchi bo‘lganda edi, ular xuddi hissiyotlar kabi individual (shaxsiy) bo‘lar edilar, biroq bunda odamlar o‘z bilimlarini bir-birlariga etkazishlarining umuman imkoni bo‘lmas edi. Mana nima uchun, deb yozadi u, "bilimlar abadiydir": tushunchalar "faqatgina tasodifan yuzaga keladilar va yo‘q qilinadilar", chunki "agar ular o‘z-o‘zidan vaqtincha bo‘lganida edi, ularning (yakka o‘tkinchi narsalar bilan) bog‘likliklari faqltgina ularning mohiyatida mavjud bo‘lar edi va ular har doim ham o‘zlariga o‘xshash bo‘la olmas edilar" [5, 262]. Bu nuqtai nazardan odamlarning qalb(ruh)lari ham bir tarafdan ko‘plikdir (bu yerda individuallik printsipi sifatida materiya namoyon bo‘ladi), boshqa tarafdan esa yakkadir, va "inson" turi kabi abadiylik xususiyatiga ega bo‘lgan qandaydir umumiylik (yaxlitlik)ni tashkil etadi.

Ibn Rushdda hech qanday "umuminsoniy" ong haqida gap bo‘lishi mumkin emasligi tushunarli. Uning asarlarida gap faqltgina insoniyatning, uning borlik mohiyati nuqtai nazaridan qaralgandagi birligi, ya'ni unga, ayni holatda umumiy xilqat sifatida namoyon bo‘layotgan (qandaydir Zayd yoki Amrning shaxsiy qalbidan farqli o‘laroq) ongli qalbning tegishliligi va u boshqa barcha umumiy xilqatlar kabi abadiy, o‘tkinchi bo‘lmagan jihati haqida boradi. Shu sababli Ibn Rushd moddiy va faol ongning, ularning birinchisi abadiy-insoniyatning umrboqiy bilishga oid qobiliyatini va keyingisi – bu imkoniyatni amalga oshirish imkoniyatining abadiy mavjudligini bildiradi, abadiyligi haqida gapiradi. Abadiy insoniyat haqidagi tasavvurga kelsak. Arastu, masalan "Hayvonlarning vujudga kelishi haqida" asarining ikkinchi kitobida, ong ostidagi dunyoda mavjud bo‘lgan, individ sifatida o‘tkinchi, biroq ularning turiga xos bo‘lgan abadiylik nuqtai nazaridan qaraganda, umrboqiy bo‘lgan, ya'ni insonlar, hayvonlar va o‘simliklar yashashda davom etib kelayotganligi haqidagi kontseptsiyasi bilan qiyoslaganda, hech qanday yangilik kiritmagan.

Ibn Rushdning bilish jarayonida aqlning tutgan o‘rni to‘g‘risidagi ilmiy-falsafiy qarashlarini quyidagilarda ko‘rishimiz mumkin:

1. Ibn Rushd sxolastikani tanqid ostiga oldi. Ayni paytda u falsafa va din, aql va e'tiqodning o‘zora aloqadorligini, xususan, xar ikkalasining maqsadi haqiqatni anglashga qaratilganligini ta'kidladi va shu tariqa faylasuflarning aqidaparaslar bilan bahsidagi "Murosasizlik"ka barham berishga uringan al-Kindiy ishini davom ettirdi.

2. Ibn Rushd "Ikki haqiqat nazaryasi" asoschilaridan biridir. U murosasizlikni murosa bilan almashtirishga urindi.

3. Yaqin va O‘rta Sharq o‘rta asrlar falsafasida etakchi bo‘lgan tendtsiya-rotsionalizm an'analariga sodiq qolgani holda, Ibn Rushd aqlni bilishning asosiy vositasi deb bildi va uning mohiyatini "dialektikalar" va "ritoriklar" bahsida ochib berishga urindi.

4. Ibn Rushd Aleksandr Afrodiziyskiy tomonidan taqlif qilingan moddiy ong tushunchasini izohladi, tanqidiy tahlil qildi hamda uning ikki muhim tamonini ko‘rsatdi: 1. Bu moddiy ong tana harakatidan iborat; 2. faollashuvga qadar u hali taxtaga bitilmagan yozuv belgilarini o‘xshashi, analogi.

5. Shuningdek, mutafakkirlar moddiy ong tarkibidagi tushunchalarning yashirin holatdan muhim holatga o‘tishi, intellektual faoliyat, aqlga aylanishini ta'kidladi [2, 158].

Insonlarning yagona ongga daxldorligi haqidagi ta'limotni ham Ibn Rushdda go‘yoki mavjud bo‘lgan,

barcha odamlarni intellektual rivojlanish yo‘lidan yurish qobiliyatiga ega, degan fikr bilan bog‘lash (boshqa mualliflar qilgani kabi) mumkin emas. Bunday izohlash Ibn Rushd yuqorida keltirib o‘tilgan, insonlarning fikrlash uchta usulidan biriga tug‘ma moyilliklari haqidagi nazariyasiga ziddir. Ayni holatda, aftidan, Ibn Rushdning individlar uchun emas, balki xalqlar va avlodlarning haqiqatga yetish qobiliyati tengligini tasdiqlashga intilishi haqida gapirish yaxshiroqdir. Yagona mohiyatli va abadiy ong haqidagi ta’limot, bu nuqtai nazardan qaraganda, Ibn Rushdning “Qarorni kelitirib chiqaruvchi mulohaza”da rivojlantirgan fikrini qamrab olishi mumkin: dunyoni bilish qandaydir bir mamlakat yoki diniy jamoaning alohida imtiyozi emas; u turli mamlakatlar mutafakkirlari tomonidan va birdaniga emas, balki inson avlodlarining cheksiz o‘zgarishi orqali amalga oshiriladi va shunda, ushbu ta’limotni tahlil qilish jarayonida E.Renan tomonidan aytilgan fikrga qo‘shilish mumkin: hozirgi kunda falsafiy tadqiqotlarga qo‘yilgan talab darajasida aniq ifodalanmagan bo‘lsa-da, bunday yechim muammoning asosiy shartlarini qondirgan va bilish masalasida mutlaq va nisbiyning o‘rnini yetarli darajadagi aniqlik bilan ifodalay olgan.

REFERENCES

1. Sagadeev A.B. Ibn Rushd (Averroes). – M., 1973. – S.133.

2. Yefremova N.V. O yedinstve filosofii i religii soglasno Ibn-Rushdu // Vera i znaniye v kontekste dialoga kul’tur. Sravnitel’naya filosofiya. – M., 2008. – S. 264.

3. Renan E. Averroes vkm. Averroes. Oproverjenie oproverjiniev spb., «Aleyteyya», 1999. – S. 590-661.

4. Ibn Rushd. Novaya filosofskaya ensiklopediya. – M., 2011. – S. 286.

5. Kirilenko G.G., Shevsov Y.V. Averroes kratkiy filosofskiy slovar’. – M. 2010. – S. 124-126.

6. Fausto Lasinio, Studii sopra Averroe, I-V, Firenze, 1874. – S. 344.

7. Kogan, Barry S. Averroes and the Metaphysics of Causation. SUNY Press. ISBN 0-88706-063-3. 1985. – S. 175.

8. Leaman, Olivier. Averroes and his philosophy. Routledge. ISBN 0-7007-0675-5. 1998. – S. 184.

3-SHO‘BA. ISLOM FALSAFASI VA UNING O‘ZIGA XOSLIGI.

IMOM BUXORIYNING “AL-ADAB AL-MUFRAD” ASARIDA INSON KAMOLOTI MASALALARINING FALSAFIY TALQINI

Elov Jobir Rustamovich

Buxoro davlat texnika universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Imom Buxoriyning “Al-adab al-mufrad” asaridagi islomiy odatlar, xulq-atvor, ta`lim-tarbiya va boshqa masalalarning falsafiy talqin keltirilib o`tilgan. Bunda asosiy manba sifatida mazkur asarning o`zidan keng foydalanildi. Hadislardan misollar keltirilib, uning hozirgi zamon uchun falsafiy talqiniga kengroq to`xtalib o`tildi.

Kalit so`zlar. “Al-adab al-mufrad”, ota-ona, xulq-atvor, asar, islom falsafasi,falsafiy talqin.

Аннотация. В данной статье представлено философское толкование исламских обычаев, поведения, воспитания и других вопросов в труде имама Бухари «Аль-адаб аль-муфрад». Этот труд широко использовался в качестве основного источника. Приведены примеры из хадисов, а также более подробно рассмотрена его философская интерпретатsiя для настоящего времени.

Ключевые слова: «Аль-адаб аль-муфрад», родители, поведение, работа, исламская философия, философское толкование.

Abstract. This article presents a philosophical interpretation of Islamic customs, behavior, education and other issues in Imam Bukhari's work "Al-adab al-mufrad". This work itself was widely used as the main source. Examples from hadiths were given and its philosophical interpretation for the present time was discussed in more detail.

Keywords. "Al-adab al-mufrad", parents, behavior, work, Islamic philosophy, philosophical interpretation.

Imom Buxoriyning “Al-adab al-mufrad” asari islom dunyosida, islom falsafasida alohida ahamiyatga ega bo`lgan asar hisoblanadi. Mazkur asarda sharqona hayot falsafasini ilmiy asosda, misollar bilan bayon etilgan. Bu buyuk asarda ta`lim-tarbiya, odob-axloq, ma`naviyat-ma`rifat, dinu diyonat va boshqa tushunchalar juda keng yoritilgan. Quyida bu asardan parchalar keltirib, izohlar orqali bayon etiladi. Ota-onaga oq bo‘lish gunoh bo‘lgani kabi, ota-onasiga la‘nat o‘qiganga Allohning la‘nati yog‘iladi. Qur‘oni karimdagi Alloh taoloning rahimlilik yuzasidan ota-onangga kamtarlik qanotingni yoyib tur,[182] mazmunidagi so‘ziga Hishomning otasi Arat ibn Zubayr roziyallohu anhu: “Ota-onang nimani istasa, o‘shani ijro qilishdan chekinish qilma”, deb tafsir qilgan edilar.

Abu Tufayl Omir ibn Vosila roziyallohu anhu aytdilar: Hazrat Ali roziyallohu anhudan so‘ralganda, Hazrat Ali roziyallohu anhu: “Payg‘ambarimiz sollallohu alayhi vasallamning o‘zimizga xos aytgan gaplari faqat mana shu qilichimning qinidagilardir”, dedilarda, undan bir sahifa qog‘oz chiqardilar. Bu sahifada: “Alloh taolodan bo‘lak narsalar nomiga atab biror jonliqni so‘ygan kishiga, ota-onasiga la‘nat o‘qigan kishiga va shariatda bo‘lmagan narsalarni din nomidan paydo qilganlarga yo‘l bergan kishiga ham Alloh taoloning la‘-nati bo‘lsin”, degan hadisi sharif yozilgan ekan.

Shuningdek, mazkur asarda ota va onani so‘kmaslik, ota va onaga oqq bo‘lishning uqubati, ota va onaning yig‘lashi, ota-onaning duosi, g`ayri din bo`lgan onani Islomga da‘vat qilish, Ota-onasi o‘lgandan keyin ularga yaxshilik qilish, ota-onasining do‘stlariga yaxshilik qilish, qarindoshlarga mehr - muruvvat ko`rsatish natijasi, o‘z otasini ismi bilan chaqirmaslik, Otani kunya bilan chaqirish, Qarindoshchilikni uzmaslik, ularga mehr mehr ko`rsatish, Rahm - qarindoshlik va bir-biriga bog‘lanadigan nasab silsilasi ekani, Qarindoshlikni uzib yubormaslikning fazilati, qarindoshlarga rahm - umrni ziyoda qilishi, qarindoshlariga rahm qilgan kishini Alloh sevishi, Yaxshilikni eng yaqin qarindoshdan boshlamoq kerakligi, yaqinlarga yaxshilik qilmoq, Rahm qilmaydigan kishining gunohi[183]. Al-Adab al-mufrad» asarida salomlashish odobi va uning fazilatlariga alohida urg‘u qaratilgan. Chunki “Salomlashish” odobning ilk ko‘rinishi hisoblanadi. Insonning hulq-atvori va go‘zal fazilatlarini, uning sersalomligi aks ettiradi. Salom insonlar orasida bevosita aloqa bog‘lovchi so‘zdir. Salom berganda unga nisbatan alik olish, bu insonlarning bir-biriga bo‘lgan hurmatidir.

Islom ta‘limoti g‘oyalariga ko‘ra har bir musulmon eng avvalo iymonli bo‘lishi kerak. Qur‘oni Karimda ta‘kidlanganidek, Islom dini ta‘limotining yaratilishidan muddao, murod kishilarda iymon, e‘tiqodni

[182] 17-sura, 24-oyat. Qur`oni Karim ma`nolarining tarjimasi va tafsiri (Qayta ishlangan 3-nashri). Tarjima va tafsir muallifi – SHayx Abdullaziz Mansur. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2009. - B. 613

[183] Muhammad Abu Zuhra, «Al-Mazohib al-Islomiya», T:. “Hilol” nashr, 2020, - B. 33

shakllantirishdir. Hadislarda iymonning mukammal va mustahkam bo‘lishi quyidagi uch shartga qat‘iy amal qilinishiga bog‘liqligi ko‘rsatilgan: 1) to‘g‘ri e‘tiqodli bo‘lmoq, 2) kishilar bilan yaxshi munosabatda bo‘lmoq, 3) kishi o‘z ustida ishlamog‘i va o‘zini ibodat va itoatga chaqirmog‘i[184] .

Iymon daraxtga tenglashtiriladi va uning 60 dan ortiq shoxlari bor deya iymonning belgilari sanab o‘tiladi. Sanab o‘tilgan belgilarning har biri inson ma‘naviy qiyofasini shakllantiruvchi va mukammallashtiruvchi xislatlardir. Bular quyidagilardan iborat: “qo‘li bilan va tili bilan o‘zgalarga ozor bermagan kishi musulmondir”, “o‘zingiz yaxshi ko‘rgan narsani birodaringizga ravo ko‘rmaguningizcha hech biringiz chinakam mo‘min bo‘la olmaysiz”[185]; “Uchta xislatni o‘zida mujassam qilgan kishining iymoni mukammal bo‘lgaydir: 1) insofli va adolatli bo‘lmoq, 2) barchaga salom bermoq, 3) kambag‘alligida ham sadaqa berib turmoq”[186]. Bundan tashqari, kishilar uchun xos bo‘lmagan munofiqlik xislati xususida ham so‘z yuritiladi, chunonchi, Rasulullоh sallallohu alayhi vassalam aytganlar: quyidagi to‘rtta xislat kimda bo‘lsa, aniq munofiq bo`lib qoladi, kimdaki, ulardan bittasi bo‘lsa uni tark etmaguncha munofiqlikdan bir xislati bor ekan, deyilgan: 1) omonatga xiyonat qilib qo`yadi, 2) so‘zlasa yolg‘on so‘zlarni aytadir, 3) shartnoma tuzsa, vadasida turmaydi, 4) urushib qolsa, ichida g`araz saqlaydi va nohaqliklar qiladi[187].

Hadislarda inson ma‘naviy kamolotining mezoni, uning tafakkur doirasi, dunyoqarashining kengligi, ilmiy bilimlarni qay darajada egallaganligi, o‘z bilimi bilan atrofdagilar va jamiyatga foyda keltirguvchi shaxs bo‘lib etishishida muhim omildir deya ko‘rsatiladi. “Tolibi ilm qilish farzdir. Tolibi ilmga har bir narsa istig‘for aytadi, hatto dengizdagi baliqlar ham”. Bilimsizlik kishilarning nodonligiga zamin hozirlashi, ilmsiz jamiyatda esa jaholat hamda razolatning hukmronlik qilishi aloqida ta‘kidlab ko‘rsatiladi. “Ilm o‘rganmoq va o‘rgatmoqning fazilati” borasidagi hadisda[188] ilm o‘rganish ko‘p yoqqan yomg‘irga qiyoslanadi va ilm ahli quyidagi uch turga bo‘ladi: Ba‘zi yer sof, unumdor bo‘lib, yomg‘irni o‘ziga singdiradi-da, har xil o‘simliklar va ko‘katlarni o‘stiradi va ba‘zi yer qurg‘oq, qattiq bo‘lib, suvni shimmasdan o‘ziga to‘playdir, undan Alloh taolo bandalari ishlatgaydir.

Xulosa qilib aytilsa, “Al-Jomi as-Sahih”da insonning kamolotga erishishi uchun talab etiladigan insoniy fazilatlar ifoda etilgan bo‘lib, ushbu fazilatlar sirasiga o‘zgalarga mehr-oqibat ko‘rsatish, saxiylik, ochiq ko‘ngillik, ota-ona, kattalar va qarindoshlarga nisbatan muruvvatli bo‘lish, ularga g‘amxo‘rlik qilish, vatanga muhabbat, mehnat va kasb-hunarni ulug‘lash, halollik, poklik, do‘stlik, oliyjanoblik, rahm-shafqatlilik, kamtarlik, rostgo‘ylik va vijdonlilik kabi xislatlar kiritiladi. Bundan tashqari, insonning o‘zini yomon illatlardan tiyishi, yaxshilik sari intilishi kerakligi borasidagi pand-nasihatlar ham o‘z aksini topganki, bularning barchasi Qur’oni Karimda qayd etilgan ko‘rsatmalarga asoslanilgan va komil insonni shakllantirishda asosiy mezon bo‘lib xizmat qiladi.

ИЛК ИСЛОМ ДАВРИ МАДАНИЯТИ ВА САНЪАТИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ ТАРИХИ

Хусен Хайруллоевич ДЖУРАЕВ,

Бухоро давлат университети “Ислом тарихи ва манбашунослик, фалсафа” кафедраси доцент, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD).
husaynbuxoriy@mail.ru

Аннотация: Ушбу мақола ислом маданияти ва санъати тарихига бағишланган бўлиб, унда маданиятнинг пайдо бўлиши, қадриятлари ва ривожланиши тарихи ҳақида маълумот берилган.

Калит сўзлар: Ислом, маданият, санъат, тарих, аср, Араб халифалиги, қадриятлар, анъаналар, шаҳар.

Аннотация: данная статья посвящена истории исламской культуры и искусства, в ней представлены сведения об истории возникновения, ценностях и развитии культуры.

Ключевые слова: ислам, культура, искусство, история, век, Арабский халифат, ценности, традиции, город.

Abstract: this article is devoted to the history of Islamic culture and art, it provides information about the history of the origin, values and development of culture.

[184] Al-Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil. Hadis. 4 jildli kitob. 1-kitob. Al-jome‘ as-sahih (Ishonarli to‘plam). Arabchadan 3. Ismoil tarjimasi. – Toshkent, Qomuslar bosh tahririyati, 1991. - B. 14
[185] Imom al-Buxoriy «Al-adab al-mufrad», T., 1980-yil, 3-4-boblar, - B. 45
[186] Imom al-Buxoriy «Al-adab al-mufrad», T., 1980-yil, 20-bob, - B. 49
[187] Imom al-Buxoriy «Al-adab al-mufrad», T., 1980-yil, 25-bob, - B. 322
[188] Imom al-Buxoriy «Al-adab al-mufrad», T., 1980-yil, 21-bob, - B. 323

Key words: Islam, culture, art, history, century, Arab Caliphate, values, traditions, city.

Ислом маданиятининг энг юксак қадрияти тавҳид эътиқодидир. Шунингдек, шариат ҳам ислом маданиятида муҳим, ҳар бир мусулмон фарзанди бажариши керак бўлган анъанавий амаллар ва ақидалардир.

“Маданият” тушунчаси турли тилларда турли сўзлар, жумладан инглиз тилида “culture”, рус тилида “культура” сўзлари билан аталади. Ўзбек тилидаги “маданият” сўзи араб тилидаги “мадина”, яъни шаҳар сўзидан кириб келган бўлиб, “шаҳарга хос”, “шаҳарга оид” деган луғавий маънони ифодалайди.

Маданият соҳалари бўйича қуйидагича тасниф қилинади:

Иқтисодий маданият - (бу соҳа ишлаб чиқариш маданияти, тақсимот маданияти, айирбошлаш маданияти, истеъмол маданияти, бошқарув маданияти, меҳнат маданияти каби турларни ўз ичига олади).

Сиёсий маданият – инсонларнинг сиёсий манфаатлари, эътиқодлари, мақсадларини ифодаловчи сиёсий – ҳуқуқий ғоялар мажмуидир.

Касб маҳорати маданияти – аниқ меҳнат тури билан боғлиқ махсус назарий билим ва амалий кўникмалар йиғиндисидан иборат.

Педагогик маҳорат маданияти – илмий билимларни ва ахлоқий қадриятларни мазкур жамиятдаги ёш авлодга етказишдан иборат.

Экологик маданият – инсон ва табиат ўртасидаги муносабатларни қамраб олади.

Кўринишлари бўйича маданият қуйидагича тасниф қилинади:

a) Ҳукмрон маданият – мазкур жамият аъзоларининг кўпчилиги истифода этадиган қадриятлар, ишонч–эътиқодлар, анъана ва урф–одатлардан иборат.

b) Қишлоқ маданияти – фақат қишлоқ жойда доимий яшаб, қишлоқ хўжалиги билан машғул бўлган одамлар ўртасидаги муносабатлар, ҳаёт тарзи ва б.лардан иборат.

c) Шаҳар маданияти – йирик ва қишлоқ хўжалиги билан шуғулланмайдиган саноат ва маъмурий марказдир. Ҳамма шаҳар аҳолиси учун ягона маданият мавжуд эмас. Чунки шаҳарлар фақат географик ва геополитик (Европа ва Японияга яқинлиги) аҳоли миқдори, шаҳар кенглиги билангина эмас, балки ишлаб чиқариш соҳасига кўра ҳам фарқ қилади: тўқимачилик саноати, кончилик саноати марказлашган шаҳарлар, шахтёрлар шаҳри, автомобиль ишлаб чиқаришга ихтисослашган шаҳарлар, илм–фан марказлари бўлган шаҳарлар, курорт шаҳарлар, ҳарбий шаҳарчалар борки, буларнинг ҳар бирида ўзига хос маданият мавжуд.

c) Ихтисослашган маданият – фан, санъат, фалсафа, ҳуқуқ, дин кабиларга оид билимларни тўлиқ эгаллаган ва ўз соҳалари бўйича эгаллаган билимлари орқали алоҳида гуруҳларни ташкил қиладиган вакилларнинг касб маҳоратидир.

Маданият пайдо бўлиши ва даражасига кўра қуйидаги шаклларга эга:

a) Юксак маданият – оддий одамлар тушуниши қийин, жамиятдаги махсус ижодкорлар яратган маданият шаклидир. Бу маданият шакли нафис санъатни, мумтоз мусиқани ва адабиётни ўз ичига олади.

a) Халқ маданияти – оммавий ва халқ оғзаки ижоди маданиятини ўз ичига олган маданият шакллари бўлиб, кенг омманинг меҳнати ва турмушига боғлиқ ҳолда яратилган қадимий ижод намуналаридир. Халқ маданиятининг бу шаклига бугунги турмуш тарзи, урф–одатлар, қўшиқлар, фольклор ансамбллари, халқ оғзаки ижоди жанрлари – афсоналар, эртаклар, эпослар ва бошқа жанрлар мансуб.

b) Оммавий маданият – байналмилал ва миллий кўринишга эга бўлиб, кенг аудиторияга мўлжалланган, муаллифи мавжуд, одамларнинг талаб ва эҳтиёжларини бир зумда қондирадиган ҳар қандай янги ҳодисаларга таъсир билдириб, уларни акс эттирадиган маданият шаклидир. Эстрада, цирк, радио, телевидение ва бошқа айрим мусиқа турлари шу маданиятга алоқадордир.

Маданият тарихи — ҳар бир маданиятни ноёб ва бетакрор ҳодиса сифатида ўрганади; шунингдек, турли маданий жараёнларни ўзаро таққослайди, уларнинг ўзаро муносабати ва ўзаро таъсирини, замон ва макондаги фарқларини, маданий тараққиётидаги ўзига хос ва умумий жиҳатларини тадқиқ этади.

Исломий маданият – Масиҳийлик жамоатининг мавқеи Европа, Америка ва бошқа кўплаб қитъалардаги мамлакатларнинг ижтимоий, сиёсий ва ахлоқий маданиятида қанчалик рол ўйнаган бўлса, ислом маданияти Шарқда шунчалик катта рол ўйнади. Ислом – дунёда монотеизмга, яъни танҳо худолиликка асосланган учинчи ва охирги диндир. Бу дин ҳам Яқин Шарқда пайдо бўлди.

Ислом фақат араб оламида эмас, балки Яқин Шарқ мамлакатларида, Эрон, Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Индонезия, Кавказ, Волга бўйлари, Болқон, Африканинг катта қисмига ёйилиб, бу

халқларнинг тарихи ва маданиятида катта рол ўйнади.

Исломий маданиятнинг яна бир муҳим жиҳати шуки, ислом зулмни қаттиқ қоралайди, зулм куфрликдир: **“Аллоҳ зулм қилгувчи қавмни ҳидоят қилмайди”** (Оли Имрон, 86 - оят).

Ислом маданияти – Араб халифалиги VII-VIII асрлар давомида Мағрибу Машриқнинг кенг ҳудудларини, шу жумладан Марказий Осиё ерларини ҳам ўз тасарруфига киритган эди. Халифаликка кирган ҳудудларга аста-секин араб маданияти, унинг кўплаб унсурлари кириб кела бошлади. Энг асосийси, исломнинг муқаддас китоби “Қуръони карим” ғоялари турли халқлар орасида кенг ёйила бошлади. Бунинг учун бу ерларда араб тили, араб ёзуви жорий этилди. Мусулмон маданиятининг кўрки ҳисобланган нақшинкор безаклар билан зийнатланган салобатли масжиду мадрасалар, хонақою мақбаралар, диний ва илмий китоблар, қўлёзмаларга бой кутубхоналар ва бошқа иншоотлар қад ростлай бошлади. Улар шу халқларнинг аввалги моддий маданияти харобалари ўрнида барпо этилди.

“Қуръони карим” (“қироат” сўзидан олинган) ғоялари, қадриятлари (одамларни тўғрилик, ростгўйлик, поклик, ҳалоллик, эзгулик, яхшилик, саховат, дўстлик, биродарлик, ўзаро тотувлик, ҳамжиҳатлик, тинчлигу осойишталикка ундаш ва ҳ.к.), исломий аҳкомлар, жамияту одамлар ҳаётига сингдириб борилиб, шу асосда улар аввалги кўпхудолик, ғайридиний сарқитлардан, хурофот тушунчаларидан халос бўлиб бордилар. Халифа Усмон ибн Аффон розияллоҳу анҳу Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва саллам вафотларидан кейин оғизма-оғиз кўчиб юрган “Қуръони карим” матнларини бир жойга тўплаб, ягона мукаммал матнни яратиб, ислом маданияти тарихида ном қолдирган. У котиб Муҳаммад Зайд ибн Собит кўмагида ва Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг тирик саҳобалари гувоҳлигида “Қуръони карим”нинг ягона нусхасини тузиб чиқади. Сўнг ягона нусхадан беш нусха кўчириб Макка, Мадина, Дамашқ, Куфа ва Басра шаҳарларида ушбу Қуръони каримдан кўчирма олиб фойдаланишни буюради.

VIII аср охири IX аср бошида халифаликнинг маркази Бағдодда илм-фан ривожланди, қадимги юнон олимлари Платон (Афлотун), Аристотель (Арасту), Сократ (Суқрот), Гиппократ (Буқрот), Гален (Жолинус), Евклид (Иклидус) кабиларнинг асарлари араб тилига таржима этилди. Христиан ва ислом олимлари ўртасида ҳамкорлик ишлари амалга оширилди. Халифа Хорун ар-Рашид ўлимидан (813 йил) сўнг, унинг ўғли ал-Маъмун халифа этиб тайинланди. У илм-фан, маданиятга қизиққан одам бўлиб, унга қадар халифаликнинг Марказий Осиё ва Хуросон бўйича вакили сифатида Марвда (харобалари ҳозирги Мари яқинида) ҳокимлик қилар эди. Отасининг ўлимидан сўнг халифа сифатида Бағдодга кўчгач (819 й), у ерда илмий Марказ ташкил этиб, унга барча мусулмон ўлкалари, жумладан, Мовароуннаҳрдан ҳам олиму фозилларни тўплади. Бу марказда Мовароуннаҳр, Хуросондан чиққан Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Марвазий, Марварудий, Жавҳарий каби олимлар фаолият кўрсатиб, Бағдод илму маданиятини, араб илмини оламга машҳур қилишда улкан ҳисса қўшдилар[189]. Бу илмий марказ тариҳда “Байт ул-ҳикма” (Донишмандлар уйи) номи билан машҳурдир.

Ислом олтин даври мўғуллар истилоси ва 1258 йилда Бағдод қамали ортидан Аббосий халифалигининг барбод бўлиши билан тугаган, деб ҳисобланади[190]. Айрим олимлар Ислом даври 1050 йилда тугаган, деб ҳисоблайди. Айримлар эса ушбу давр XV-XVI-асрда ўз якунига етган, деган фикрни илгари сурган. Ислом олтин даври Ислом ўрта асрлар даврига мутаносиб бўлиб, айрим манбаларда Ислом ўрта асрлар даври 900–1300 йилларга тўғри келади, деб кўрсатилган.

Ислом олтин даврида фаолият юритган олимлар жаҳон таълими ва маданияти ривожланишига салмоқли ҳисса қўшган. Хусусан, ушбу даврда математика, тиббиёт, физика, кимё ва бошқа фанларда катта ютуқларга эришилди. Ислом олтин даврида Ислом маданияти Испания жанубидан Хитойгача бўлган ҳудудга яшаган турли миллатлар ва динлар олимлари ютуқларини сингдириб олди.

Ислом олтин даври метафораси XIX-асрда Ислом тарихига бағишланган ғарб давлатлари манбаларида пайдо бўлди. 1868 йилда ёзилган “Сурия ва Фаластинга борувчи сайёҳлар учун қўлланма” (инглизча: Handbook for Travelers in Syria and Palestine) муаллифи Дамашқдаги масжидлар “Муҳаммаданизмнинг ўзи каби тез суратда барбод бўлиб бормоқда”, деб ёзган[191]. Атаманинг кенг қабул қилинган изоҳи мавжуд эмас. Хусусан, XIX-асрда айрим тарихчилар Ислом олтин даврини халифалик мавжуд бўлган пайтга, яъни олти ярим асрга тенглаштирган, бошқалари эса олтин давр Умар ибн Хаттоб розияллоҳу анҳу ўлими билан якунланган, деб ҳисоблаган.

XX-аср бошида “Ислом олтин даври” атамаси Рошидун ёки Тўғри йўл тутган халифаларнинг ҳарбий ютуқлари ҳақида сўз юритилганда қўлланилди. XX-асрнинг иккинчи ярмига келибгина IX-

[189] King, David A. (1983). "The Astronomy of the Mamluks". Isis 74 (4): 531–55. doi:10.1086/353360.
[190] Islamic Radicalism and Multicultural Politics. Taylor & Francis, 2011 — 9 bet. ISBN 978-1-136-95960-8.
[191] Porter, Josias Leslie. A Handbook for Travelers in Syria and Palestine, London, 1868 — 49 bet.

XII-асрларда халифаликда фан ва математика соҳаларида эришилган ютуқлар ва маданий тараққиёт Ислом олтин даври ўлароқ юритила бошлади. Айрим манбаларда ушбу давр VIII-аср охиридан XII-ёки XIII-аср бошигача чўзилган, дея кўрсатилди. Бугунги кунда ҳам атаманинг турли изоҳлари мавжуд. Олтин давр халифаликлар тугаган пайтда ўз якунига етган, деб ҳисоблаш тарихий ҳодисага асосланган бўлса-да, айримлар аслида Ислом оламида илмий ва маданий тараққиёт бундан анча аввал таназзулга учраган, деган фикрни илгари суриб келади.

Ислом оламида тарихнинг гувоҳлик беришича VIII-аср охирида Бухоро ва Самарқанда қоғоз ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Бухоро қоғози бутун Марказий Осиё шаҳарларида ўзининг сифати билан ном қозонди. Китоб ёзиш ва безаш ишлари, хаттотликка алоҳида эътибор берилди, ўтмишда машҳур олимлар, адиб ва шоирларнинг асарлари кўчирилиб, махсус ранг ва чизмалар билан безатилди.

Ислом пок ҳаёт кечиришга оид мавжуд ақида ва қонун–қоидаларни такомиллаштирди.

Умуман, исломда ахлоқ кенг тушунча, жамиятнинг ҳамма томонларини қамраб олиб, маънавий соғлом муҳит яратиш учун хизмат қилади.

Исломда илм ўрганиш ташвиқи ва тарғиботи алоҳида таъкидланади. Қуръон ҳам Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг илоҳий ҳикматларини англашга даъват этди. Ислом ҳам, якка худолиликка асосланган бошқа динлар каби, инсониятни тубан кетишдан сақлашга, пок ҳаётга йўллашга қаратилган.

Ислом қадимий Шарқ, Юнонистон, Эрон, Туркистон ва қисман Ҳиндистону Чиннинг тафаккур маҳсулидан янги маданият юзага келтирди. Илм маданий босқичнинг олий чўққиси эканига даъват қилиб, илм таҳсилини мусулмон аҳлига даъват этди. Олим билан жоҳилнинг тенг бўлмаслигини уқтирди. Дарвоқе, одам илм эгаллагандагина, у маданиятли тоифа қаторига қўшилади.

Туркий қавмлар яшайдиган ўлкаларда исломнинг тарихи ўзига хос кечди. Ислом Мовароуннаҳрда қарор топгач, шимолда ҳазарлар, булғорлар орасигача ёйилди. Туркий маданиятнинг узлуксиз ривожига ислом маданияти таъсир этди. Айниқса, ўғуз ва қорлуқлар орасида ислом динининг ёйилиши нафақат туркий халқлар тарихида, балки жаҳон тарихида ҳам улкан натижалар берди. 960 йилда икки юз минг кўчманчи ўғуз ва қорлуқ қабилалари ёппасига исломни қабул қилди.

Ислом ва илмий билимлар ривожи. Исломнинг ёйилиши ва Ўрта Осиёда мустаҳкам қарор топишида араб тили асосий ролни ўйнади. “Тарихда фавқулодда бўлган ва биз Уйғониш деб атайдиган даврни яратган кучлар” худди шу даврда юзага келди. Уйғониш даврининг буюк намояндалари ўзларининг амалий фаолияти, тарих, фалсафа, мантиқ, шунингдек, аниқ фанлар соҳасидаги кашфиётлари билан Ўрта Осиё тарихида чуқур из қолдирдилар.

Тарихдан маълумки, ислом дини кенг ёйилган Шарқ халқларининг маънавий ҳаётида туб ўзгаришлар рўй берган, ижтимоий ҳаётда умуминсоний қадриятлар билан йўғрилган турфа маросим ва тадбирлар шаклланиб, айрим қадимий урф-одатлар мазмунан янгиланган, жойларда маданият ва санъатнинг юксалиши учун янги масканлар қарор топган эди. Бу борада энг аввало Шарқ мусулмон оламида антик дунёдаги политеслардан фарқли ўлароқ янги (очиқ) типдаги шаҳарларнинг маданий ҳаёти эътиборлидир. Жумладан, Бағдод, Дамашқ, Бухоро, Самарқанд, Урганч, Тошкент сингари шаҳарларда мамлакатлараро эркин савдо-сотиқ ишларини ташкил этиш билан бирга олиму санъаткорлар ўртасида ҳам илмий-маданий қийматлар алмашинуви жараёнига қулай шароит яратилган эди. Айни пайтда бу шаҳарлар умумсаводхонлик марказлари ҳам бўлган. Зеро, ислом даъвати билан илм манбаи – китобхонлик оммавий тус олган ва бу ижтимоий эҳтиёжни қондириш учун йирик шаҳарларда кутубхоналар фаолият кўрсата бошлаган эди.

Бу борада айниқса Бухородаги “Сиван ал-ҳикма”[192] кутубхонаси қимматли илмий асарларга бойлиги билан Шарқда машҳур бўлган. Табиийки, умумсаводхонлик муҳитида етишиб чиққан улуғ алломалар, жумладан, буюк ватандошларимиз – Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий (783-850), Аҳмад Фарғоний (797-865), Абу Райҳон Беруний (973-1048), Абу Али ибн Сино (980- 1037) каби қомусий олимларнинг самарали илмий фаолияти боис аниқ фанлар (алгебра, астрономия, геометрия) ва тиббиёт беқиёс ривожланди, Абу Наср Форобийнинг (873- 950) мусиқашуносликдаги буюк хизматлари ўлароқ Шарқ мусиқа илмига асос солинди. Маданий қийматлар халқаро алмашинуви жадал кечган бу даврда Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон ва араб халқларининг мумтоз мусиқасида муштарак анъаналар ва бир турли жанрлар қарор топа бошлаган, бинобарин, касбий мусиқа ижодкорлиги ва ижрочилиги янги босқичга юксалиб, шаҳару саройларда номлари Шарқ

[192] Абдуҳалимов Б. Байт ал-Ҳикма. Марказий Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти (IX-XI асрларда аниқ ва табиий фанлар). – Т.: O‘zbekiston. 2010. – Б 8.; қаранг: Багирова С.Г. Сочинение «Татимма сиван ал-хикма» ал-Байхаки как образец средневекового энциклопедического справочника. -Т.: Фан. 1987. – Б 140.

оламида машҳур бастакор-хонанда ва созандаларнинг фаолият кўрсатишлари расм тусини олган эди. Халифалар уларга иззат-икром кўрсатганликлари ҳақида ёзма манбаларда кўплаб маълумотлар учрайди. Хусусан, ал-Исфаҳонийнинг “Китабулағоний” (“Қўшиқлар китоби”)да қайд қилинишича, халифа Хорун ар-Рашид (786-809) саройида Иброҳим ал-Мавсилий, Исҳоқ ал-Мавсилий, Ибн Жомий каби атоқли санъаткорлар ўзларининг ноёб хонандалик ва бастакорлик истеъдодлари билан кўп олқишларга сазовор бўлганликлари эътироф қилинади. Бизнинг диёримизда ҳам касбий мусиқачилар мақоми баланд бўлганлигини IX аср охири - X аср биринчи ярмида Бухорода фаолият кўрсатган Абу Абдуллоҳ Жаъфар Рудакий, Алибек Танбурий, Абулаббос Бахтиёр, Абу Наср Мутриб каби санъаткорлар мисолида кўриш мумкин[193]. Уларнинг ҳар бири ўтмишдан келаётган мусиқий ёдгорликларни давр талаби ва эстетикаси асосида ривожлантириш ишига муносиб ҳисса қўшган. Бу ўринда Абу Наср Форобийнинг улкан хизматларини алоҳида таъкидлаш керак.

Кулолчилик санъатида қўлланиладиган нақшлар асосан X-XI асрларда Ўрта Осиёда қарор топган ислом дини таъсирида (VIII аср) шаклланиб, халқ усталарининг кўп қиррали бадиий истеъдодини намоён қилиб келди. Ўзаро таъсир жараёнида вужудга келган ва шаклланган сир ва сирлаш технологияси Ўзбекистон маданияти ва санъатида жуда бой ҳосила берган. IX–XIII асрлар Ўрта Осиё сирланган кулолчилигида безак нақшлари: геометрик (хандасавий), эпиграфик, ўсимликсимон (ислимий), зооморф, антропоморф ва бошқаларининг мавжудлиги шундан далолат беради[194].

Хулоса қилиб айтганда, ушбу дин ўз моҳиятига кўра, диний ҳамда дунёвий илмларни эгаллашга катта имкониятлар яратибгина қолмай, балки “Бешикдан қабрга қадар илм изла” ҳадиси орқали барчани бу борада фаолликка ундади. Умуман, ислом маданияти адабиёт, санъат, фан, фалсафа, ахлоқ, урф-одат, таълим-тарбия кабиларнинг барчасига ўз таъсирини кўрсатди. Ислом жуда катта музофотдаги халқларнинг маданий бойликлари, анъаналарининг ўзаро таъсирини ҳам кучайтириб юборди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Islamic Radicalism and Multicultural Politics. Taylor & Francis, 2011 — 9 bet. ISBN 978-1-136-95960-8.
2. King, David A. (1983). “The Astronomy of the Mamluks”. Isis 74 (4): 531–55. doi:10.1086/353360.
3. №3 2020 “Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти Ахборотнома”
4. Porter, Josias Leslie. A Handbook for Travelers in Syria and Palestine, London, 1868 — 49 bet.
5. Абдуҳалимов Б. Байт ал-Ҳикма. Марказий Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти (IX-XI асрларда аниқ ва табиий фанлар). – Т.: O‘zbekiston. 2010. – Б 8.
6. Багирова С.Г. Сочинение «Татимма сиван ал-хикма» ал-Байхаки как образец средневекового энциклопедического справочника. – Т.: Фан. 1987. – Б 140.
7. Тўраев Ф. Бухоро муғаннийлари. – Т.: Фан. 2008.
8. https://t.me/buxoro_xattot

ISLOM FALSAFASI VA YOSHLAR TARBIYASI: TABIATGA MUHABBATNING JAMIYAT RIVOJIDAGI AKSIOLOGIK AHAMIYATI

Qaxxorova Saodat Qaxramonovna

Buxoro davlat texnika universiteti “Ijtimoiy fanlar va jismoniy madaniyat” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada islom falsafasida tabiatga muhabbat va uning yoshlar tarbiyasidagi o‘rni aks ettiriladi. Tabiatni asrash, unga mehr bilan qarash nafaqat shaxsiy tarbiyaning bir qismi, balki jamiyat barqaror rivojlanishining ham muhim qadriyati sifatida talqin qilinadi. Yoshlarning ekologik va axloqiy ongini shakllantirish orqali inson qadri yuksaladi va ijtimoiy taraqqiyotga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: islom falsafasi, yoshlar tarbiyasi, tabiatga muhabbat, aksialogiya, jamiyat rivoji.

Аннотация: В статье рассматривается любовь к природе в исламской философии и её роль в воспитании молодёжи. Забота о природе и бережное отношение к ней трактуются как важная

[193] Тўраев Ф. Бухоро муғаннийлари. – Т.: Фан. 2008.
[194] №3 2020 “Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти Ахборотнома”

ценность не только личного воспитания, но и устойчивого развития общества. Формирование экологического и нравственного сознания молодёжи способствует возвышению человеческого достоинства и социальному прогрессу.

Ключевые слова: исламская философия, воспитание молодёжи, любовь к природе, аксиология, развитие общества.

Annotation: This article examines the concept of love for nature in Islamic philosophy and its role in youth education. Caring for and preserving nature is interpreted as a core value not only in personal upbringing but also in the sustainable development of society. Shaping the ecological and moral awareness of young people enhances human dignity and contributes to social progress.

Keywords: Islamic philosophy, youth education, love for nature, axiology, social development.

Inson tabiat farzandi bo‘lsa-da, unga xos fazilat va qadriyatlarni jamiyatdan oladi. Jamiyat esa tabiatning tarkibiy qismi sifatida uni asraydi, lekin shu bilan birga unga o‘z ta’sirini ham o‘tkazadi. XX asrdagi ilmiy-texnika taraqqiyoti insonning tabiat ustidan hukmronligini kuchaytirgan bo‘lsa-da, bu jarayon ekologik nomutanosiblik va vayronkor oqibatlarga olib keldi. Natijada o‘simlik va hayvonot dunyosi, inson yashaydigan muhit, ona zamin jiddiy xavf ostida qoldi. Shu boisdan, XX asrning o‘rtalaridan boshlab ekologiya inson va tabiat o‘rtasidagi uyg‘unlikni ta’minlashga qaratilgan alohida fan sifatida shakllandi.

Islom falsafasida esa tabiatga mehr va muhabbat insonning axloqiy-ruhiy burchi sifatida talqin qilinadi. Qur’on va Hadislarda tabiat ne’matlari inson uchun yaratilgani, ulardan oqilona foydalanish va ularni asrash zarurligi qayta-qayta ta’kidlanadi. Payg‘ambarimiz (s.a.v.) suvni isrof qilmaslik, daraxt ekish, hayvonlarga rahm-shafqatli bo‘lishni musulmonning e’tiqodiy va axloqiy fazilatlari qatorida ko‘rsatganlar.

Bugungi kunda ekologik muammolarning kengayib borishi tabiatga nisbatan axloqiy munosabatni yanada chuqurroq shakllantirishni talab qilmoqda. Zero, tabiatni muhofaza qilish nafaqat ekologik zaruriyat, balki jamiyatning barqaror rivoji va kelajak avlodlarning yashash huquqini ta’minlashning aksiologik asosidir.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 68-moddasida ham yer, suv, o‘simlik va hayvonot dunyosi umummilliy boylik sifatida davlat muhofazasida ekani belgilangan. Bu g‘oya islomiy qadriyatlar bilan hamohang bo‘lib, tabiatga muhabbatni yoshlar ongiga singdirish jamiyat taraqqiyotining muhim omili ekanini tasdiqlaydi.

Yer qonunda nazarda tutilgan hamda undan oqilona foydalanishni va uni umummilliy boylik sifatida muhofaza qilishni ta’minlovchi shartlar asosida va tartibda xususiy mulk bo‘lishi mumkin, deb ta’kidlangan[195].

Falsafa tarixidan tabiatga munosabat islom dini muqaddas kitoblarida ham teran fikrlar keltirilganligini ma’lum qildi, shuningdek Islom ta’limotida ekologik dunyoqarashning ontologik muammolariga, ya’ni tabiatning paydo bo‘lish masalasiga alohida e’tibor berilgan. Masalan, Qur’ondagi “Furqon” surasining 2- oyatida “Alloh hamma narsani yaratdi va o‘lchovini mukammal qildi”, - deyilgan. Ya’ni dunyodagi har bir narsa – suv, tuproq, havo, hayvonot olami hamda nabotot olami ham Alloh taolo tomonidan muayyan o‘lchov bilan bir-biriga o‘zaro bog‘liq qilib yaratilgan. Agarda bu muvozanat inson tomonidan buziladigan bo‘lsa tabiat, shu jumladan, inson uchun jiddiy muammolar kelib chiqishi ehtimoli nihoyatda kattaligi va jazo muqarrarligi ta’kidlangan.

Alloh taoloning muqaddas kitoblarida inson ulug‘lanib, unga tabiat unsurlarini asrab avaylash, ne’matlaridan foydalanishda nobud qilmaslik, ezgu maqsadlarda ishlatish amr etilgan. “A’rof” surasining 56-oyatida “Va isloh qilingandan keyin yer yuzida fasod qilmang va Undan qo‘rqib tama’ ila duo qiling. Albatta, Allohning rahmati yaxshilik qiluvchilarga yaqindir”[196], deb buyurilgan. Bu ta’kidlar insonni tabiat va uning ne’matlariga nisbatan oqilona munosabatda bo‘lishga chaqiradi. Tabiat musaffoligini saqlashga daxldor masalalarga alohida urg‘u berilganligi esa shaxs ekologik ongi, tafakkuri hamda dunyoqarashining shakllanishida muhim o‘rin tutadi.

Tabiatni muhofaza qilish obyektlari (yer, yer osti boyliklari, suv, o‘simlik va hayvonot dunyosi, atmosfera havosi) ifloslanishdan, buzilishdan, zararlanishdan, oriqlab ketishdan, vayron bo‘lishdan, yo‘q bo‘lib ketishdan, nooqilona foydalanishdan muhofaza etilishi lozim[197].

Zamonaviy ilmiy bilish taraqqiyoti darajasi tirik mavjudotni barcha xususiyatlariga ko‘ra ikki muhim guruhga ajratishga imkon beradi:

a) tirik mavjudotning tashqi dunyo narsalarini o‘z manfaatiga moslagan holda o‘zgartirib o‘zlashtirishi;

[195] O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent. 2023.39 b.
[196] Qur’oni Karim. Ma’nolarining tarjimasi. - Toshkent.: 2001.
[197] O‘zbekiston Respublikasining qonuni. “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”. 1992-yil 9-dekabr. 754-XII-son

b) tirik mavjudotning turli xususiyat va sifatlarini o‘zlashtirish va mustahkamlash qobiliyati.

Insonning paydo bo‘lishi tabiatga ta’sir ko‘rsatadigan yangi antropogen omilning shakllanishiga sabab bo‘ldi. Tarixiy bosqichlarda inson va jamiyatning tabiat bilan munosabati turlicha shakllangan bo‘lsada, har doim bu aloqaning markazida axloqiy qadriyatlar muhim o‘rin egallagan. Dastlabki davrlarda inson o‘zini tabiatdan ajratmagan, balki uni genetik va uzviy bog‘liq hayotiy muhit sifatida qabul qilgan.

Islom falsafasida esa tabiat inson uchun Allohning ne’mati sifatida talqin qilinadi. Qur’onda yer, suv, o‘simlik va hayvonot olamidan oqilona foydalanish, ularni asrab-avaylashga doir ko‘plab o‘gitlar keltiriladi. Imom al-Buxoriyning “Al Jome’ as-sahih” va “Al-Adab al-mufrad” asarlarida ham ko‘chat ekish, yerga ishlov berish, suvni tejash, hayvonlarga rahm-shafqat ko‘rsatish kabi amallar insonning axloqiy va diniy mas’uliyati sifatida ta’kidlanadi. Payg‘ambarimiz (s.a.v.)ning “Ey Alloh, yerning boyligidan rizqimizni ber, bizning sa’y-harakatlarimizga baraka ato qil” degan duolari ham tabiat va inson o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ifodalaydi.

“Inson–tabiat–jamiyat” majmuasi aslida o‘zaro axloqiy munosabatlarga tayanadi. Tabiatga nisbatan beparvo yoki shafqatsiz munosabat oxir-oqibat insoniyatga nisbatan ham shafqatsizlik va ijtimoiy yovuzlikka olib kelishi mumkin. Shu bois tabiatni o‘zgartirish faoliyati axloqiy mezonlar asosida baholanishi zarur. Insonning tabiatga munosabati biosferaning ekologik muvozanati va jamiyatning barqaror rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Islom falsafasi nuqtayi nazaridan ekologik axloqiy qadriyatlar jamiyatning mavhum g‘oyasi emas, balki insoniyatning tabiatni muhofaza qilish borasidagi real amaliy faoliyati bilan uzviy bog‘liqdir. Bu qadriyatlar yoshlar tarbiyasida muhim o‘rin tutib, ta’lim-tarbiya jarayonida ongga singdirilishi va e’tiqod darajasiga ko‘tarilishi lozim. Nasihat, o‘git, diniy ta’lim va ma’rifiy faoliyat orqali tabiatga muhabbat va uni asrash g‘oyalari yosh avlod tarbiyasining ajralmas qismiga aylanadi. Bu esa nafaqat insonning axloqiy kamolotini, balki jamiyatning barqaror rivojini ham ta’minlaydigan aksiologik omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash lozimki, tabiatni asrash, yoshlarning ekologik ongini shakllantirish, ta’lim tarbiyaning muhim tomonlaridan biriga aylanib bormoqda. Insonda tabiatni sevish, unga aql-idrok bilan munosabatda bo‘lishga qaratilgan qarashlar, bilim va e’tiqodlar majmuasi ekologik ong deyiladi. Ekologik ong, ekologik tarbiya asosida odamlarda go‘zallik hissini tabiatga mehr-muhabbat, shafqat, xayrihoxlik hislarini uyg‘otmog‘i lozim.

ФИТРАТ ВА ФАЛСАФА ФАНИ

Рахмонова Мавлуда Абдусамадовна – (PhD)

Бухоро давлат университети
“Ислом тарихи ва манбашунослиги, фалсафа” кафедраси

XX аср ўзбек миллий уйғониш даври адабиётининг йирик намояндаларидан бири Абдурауф Фитрат асарлари фалсафий тафаккур тараққиётида ноёб ҳодисадир. Адибнинг Ватан муҳаббати ва миллат дарди билан йўғрилган ўзига хос **фалсафий** назари унинг барча асарларининг мағзига сингиб кетган бўлиб, улар 260 босма табоқдан зиёд илмий меросни ташкил этади. Фитрат Петроград дорилфунунининг Шарқ факультетида маърузалар ўқиб юрган кезлари, ўзбек олимларидан биринчи бўлиб, **профессор** унвонига сазовор бўлган. У Британия энциклопедияси саҳифаларида **ўзбек файласуф олими** сифатида қайд этилган адибдир.[198]

Фитратнинг ижтимоий фанларга, хусусан, фалсафага бўлган қизиқиши бежиз эмас эди. Адибнинг устози - Бухоро уламолари орасида машҳур зот - Охунд Мулла Ғиёсиддин доно, зукко, табиатан файласуф инсон бўлганлар. Бу ҳақда Абдурауф Фитрат шундай ёзади: “Марҳум устодим диний ва шаръий илмлардан бошқа илм - **калом ва эски юнон фалсафасиндин тамоман воқиф бир зот бўлуб**, сўзга ҳам кўп уста эдилар”[199]. Фитратнинг бу қадар дунёқараши кенг инсон, бетакрор олим, серқирра ижодкор бўлиб етишишида устозининг хизмати катта.

Абдурауф Абдураҳим ўғлининг машғул бўлгани илм ва ижод сарҳадлари хорижий манбалардан бирида шундай белгиланган: "...сиёсатчи, давлат арбоби, маорифчи, ношир, **файласуф,** шоир, носир, драматург, адабий танқидчи, адабиёт тарихчиси, тилшунос, мусиқа тарихчиси, фольклор тадқиқотчиси ва бошқалар билан муваффақиятли шуғулланган" (Тимур Хожа углу. Туркистонли олим Абдурауф Фитратнинг туркология соҳасидаги унутилган асарлари. "Турк тили араштирмалари" йиллиги. Бюллетень, Анқара, 1986 й. 101-бет). Булар қаторига публицистика, таржима, жуғрофиё, риёзиёт, илми нужум, табобат, тафсир ва тасаввуф илмига оид тадқиқот ва асарларини қўшсак, аллома

[198] Мустақиллик изоҳли илмий – оммабоп луғат. Т, 2000 йил, 221 - 222 бетлар.
[199] Фитрат. Танланган асарлар. III жилд, Тошкент, 2003 йил. 196 – бет.

машғул бўлган соҳаларнигина санаган бўламиз.

Адибнинг қомусий характердаги асари ижтимоий-фалсафий, ахлоқий масалаларга бағишланган бўлиб, «Нажот йўли» деб номланган. Унда турли масалалар: илмлар таснифи**,** инсонларнинг турмуш тарзи, эстетик ғоялар, ёш авлоднинг таълим ва тарбияси ва бошқа масалалар кўтарилган.

Абдурауф Фитратнинг илмлар таснифи ўз даврига нисбатан прогрессив ҳодиса эди. Бу анъана, яъни илмларни таснифлаш антик давр юнон мутафаккирлари ҳамда ўрта аср Шарқ файласуфлари ижодига хос бўлиб, Фитрат билан замондош олимлар ижодида учрамайди. Масалан, Арасту ўз даврида фанларни тасниф қиларкан, уларни 3 гуруҳга: **назарий, амалий ва ижодий** фанларга бўлган эди**.**

Фитрат эса илмларни ноанъанавий тарзда таснифлайди ва ҳар бир илмдан миллат ва халқ манфаатлари йўлида фойдаланишни маслаҳат беради. Илм, фойдали илмлар умуман икки қисмдан иборат: **илми нақлий ва илми ақлий.** Инсонларнинг бир – бирларига сўзлаб нақл қилишлари натижасида юзага келган "**илми нақлия**" ҳам Фитрат ўз навбатида диний ва дунёвий илмларга бўлади[200]. Булар: таркибига **тафсир, ҳадис, фиқҳ**ни қамраб олган диний илмлар ва илми **лисон, тарих** ва **жўғрофиядан** иборат дунёвий илмлардир. Қизиғи шундаки, бугунги кунга келиб дунёвий илмлар деганда физика, химия, алгебра каби аниқ фанлар тушунилади. Лекин Фитрат назарда тутган дунёвий илмлар ҳақиқатдан ҳам дунё ҳақида умумий бир тасаввур ҳосил киладиган илмлар, ёки кўлами жиҳатидан дунёвий воқеа-ҳодисаларни қамраб оладиган билимлар тартибидир.

Инсон ақли кашфиётлари натижасида ривожланадиган ақлия илмлари, "бутун инсониятга тегишли бўлиб, бу илмларнинг умумий ҳайъатини ҳикмат дейдилар". Ҳикмат - бу илмий қувватнинг фазилати ҳисобланади. Толиби илм мазкур илмларни баҳоли қудрат эгаллаб, ақлини камолга еткизсагина, диний ва дунёвий ишларида ҳақни ботилдан, манфаатни зарардан фарқлай оладиган бўлади. Яъни бирор илм ё эътиқодга дуч келса, уни ақл тарозусида ўлчаб, ҳақ ва фойдали бўлса қабул қилади, ноҳақ ва зарарли бўлса рад этади.

Фитрат ҳикмат ёки табиий илмларни учта катта қисмга бўлади: 1) тиббиёт; 2) риёзиёт; 3) **фалсафа илмлари**. У фалсафий илмларни ҳам ўз навбатида тўрт қисмга бўлади[201]:

ФАЛСАФИЙ ИЛМЛАР

- Руҳ илми
- Ахлоқ илми
- Илоҳиёт илми
- Мантиқ

Фалсафий фанларнинг вужудга келиши инсон ва унинг ахлоқи вазифаларининг нимада эканлигини англашга бўлган ҳаракат натижасидир. "Ўз нафсини (руҳиятини) таниган одам, ўзининг илоҳини танибди. Лекин одам ўз нафсини таниш билан қаноатланмайди. Хотирасига бизга руҳни ким берган, бизнинг вазифамиз нимадан иборат? - деган фикрлар келади. Шундай қилиб, **илоҳиёт** ва **ахлоқ илми** шу саволлар натижасида шаклланган"[202]. Фалсафий фанларнинг ўзига хос равишда таснифлаган Фитрат шу фанлар таркибига кирувчи инсон руҳиятига оид яна бир фан олиб киради. Унинг фикрича, инсон руҳи инсон тириклигининг нишонасидир. Руҳнинг нима эканлиги ва сифатлари ҳақида одамлар тафаккурга ботиб ҳаракат қиладилар. Илми руҳ шу тафаккур ва ҳаракат натижасидир: "Илми руҳ шундай илмки, руҳ пайдо бўлиши ва унинг сифатларидан баҳс қилади. Бу илмнинг фойдаси нафснинг маърифатидан иборат, нафснинг маърифати эса вожибдир". Фитрат инсон руҳини тадқиқ қилишни илгари сурадики, бу бугунги кун фалсафа фани олдида турган муаммолардан биридир.

Шуниси қизиқки, Фитрат **илоҳиёт илми** – теологияни диний илмлар таркибига киритмайди, балки уни бизга **фалсафанинг таркибий қисми** сифатида тақдим этади. Бу билан адиб илоҳиёт илми инсон ақли билан ривожлантирилади, худони англаш илм ёрдамида амалга ошади, - демоқчи бўлади: **"Илми илоҳий шундай илмдирки, Оллоҳ Таолло мавжудлиги ва унинг сифатларини бизга ақлий равишда тушунтириб беради. Албатта, биз Оллоҳ Таолло мавжудлигини ва унинг сифатларини ақл билан билишимиз керак."**[203] Дин илмларига жиддий назарий муносабатда бўлиш ва Оллоҳ Таоллони ақл билан билишга даъват этиш ҳар қандай хурофотдан тозаланиш учун ягона йўл эди. Дин илмларининг бундай туркумланиши бир томондан табиий бўлса, иккинчи томондан Фитрат бунинг ёрдамида келгусида бутун ўлканинг маданий ва иқтисодий ривожи учун тўсиқ бўладиган хурофотнинг олдини олишни мақсад қилиб қўйган эди.

"Ахлоқ башариятнинг ҳақиқий вазифалари ҳақида бизга таълим беради. Одамзод маданий

---

[200] Фитрат. Нажот йўли. (Раҳбари нажот). Т., 2001, 37 - 38 бетлар.
[201] Ўша асар, 62-бет.
[202] Ўша асар, 64-бет.
[203] Ўша асар, 64-бет.

жамоа бўлганликларидан ўзларининг ҳамжинслари билан бир жойда яшашга мажбур. Улар бир-билари билан муомала ва алоқада бўладилар. Лекин ҳар ким ўз шахсий манфаатларини юқори қўяди ва алал-аксар уларнинг манфаатлари бир-бирлариникига хилоф келади. Бу эса гина, адоват, ҳасад ва душманликка сабаб бўлади. Шу боисдан одамлар бир-бирларига душман бўлиб, уруш ва жанжаллар қилишиб, икки дунё саодатига эришишдан маҳрум бўлиб қоладилар. Бас, бу ерда одамларни бу хил бемуносабатлардан манъ қилиб, ижобий фазилатлардан, инсоннинг бошқа вазифалари ҳам борлигидан таълим бериш учун бир қонун лозим. Шу қонунлар мажмуаси **ахлоқ илмидир**, бас, шундай экан, уни ўрганишга шубҳа қолмаган бўлса керак."[204]

"Мантиқ илми тафаккур тарзини ва муқокама қилиш қоидаларини ўргатади. Маълумки, тафаккур этмаслик ва муҳокама қила билмаслик диний, ижтимоий ва шахсий ҳаётимизга жуда кўп зарарлар келтиради."[205] Фитратнинг фикрича, бундай зарар кўрмаслик учун киши **мантиқ илмини** яхши билиши керак. Фитрат бу масалани шундай тушунтиради: "Инсоннинг ҳар бир қилган иши албатта бир муҳокаманинг натижаси бўлади, ҳеч бир аҳд, ҳеч бир иш муҳокамасиз ижро этилмайди. Мисол. Таом емоқчи бўлган одам шундай муҳокама қилади: «Мен очман, оч одам таом ейиши керак, демак, мен ҳам овқатланишим керак».

Муҳокама ҳеч бўлмаганда 3 та қазия (ҳукм)дан ҳосил бўлади. «Мен очман» - биринчи собит ва маълум қазиядир; «ҳар бир оч одам таом ейиши лозим» - иккинчи қазия; бу ҳам маълум нарса. Ва шу икки қазия ўртасида итоат мавжуд. «Шундай экан, мен таом ейишим керак» - бу аввалги қазиянинг натижаси, учинчи қазиядир. Бу қазия олдинги икки қазиядан олдин номаълум бўлиб, улардан кейин маълум бўлган. Қазия - бу бир ҳукм бўлиб, у ҳеч бўлмаганда икки фикр ўртасида пайдо бўлади. Бу изоҳлардан маълум бўладики, тўғри муҳокама қилиш учун 3 та шарт мавжуд бўлади: 1) Фикр ва ҳукмларнинг рост бўлишлиги; бу шартни **исбот** дейдилар. 2) Қазияларнинг тартибини билмоқлик. Бу шартни **истиқомат** дейдилар. 3) Тартиб тезлиги ёки **суръат**.

Юқоридагиларга бир даража хулоса қилсак: одамлар бир иш қилсалар, муҳокама қиладилар. Муҳокамалари нотўғри бўлса, носавоб (ножўя –М.Р.) ишларни қилиб зарар кўрадилар. Бас, ҳар ким муҳокамаси нотўғри бўлишини хоҳламаса, муҳокамаси тўғри бўлишига диққат қилсин. Исботни ўрганиш учун саҳиҳ (тўғри) маълумот олишни билиш зарур. Истиқоматни ўрганиш мантиқни тушуниш билан бўлади. Ҳар хил илмларни ўрганиб, саҳиҳ маълумотга соҳиб бўлсангиз, мантиқни ҳам тушуниб олсангиз, учинчи шарт «суръат» ўз-ўзидан ҳосил бўлади. Мантиқ илмининг лозимлиги учун шунча изоҳ кифоя қилади.

Фитрат илмларни тадқиқ қилар экан, қуйидаги хулосаларга келади: 1) илм таҳсили ҳар бир мусулмон учун ҳам қарз, ҳам фарздир; 2) илмнинг турлари жуда кўп бўлиб, биз улардан ўзимизга фойдалисини чуқур ўрганишимиз керак. 3) илмсиз саодатга (аниқроқ қилиб айтганда "саодати дорайн, яъни икки дунё саодати"га) етишиш мумкин эмас.

Илм ўрганишдан мақсад нима? Фитратнинг фикрича, илм ўрганишдан мақсад инсон ҳаётининг асосий мазмунини ташкил этувчи **ҳаёт ғояси** – Оллоҳ васлига етишишдир. Бунинг учун эса – саодати дорайнга, яъни икки дунё саодатига эришиш керак. Оллоҳ томонидан инсонга ато этилган ақлу – заковат – нажот йўлланмасидир. Фитрат илм - маърифатнинг жамият тараққиёти ва инсон камолоти, маданият ривожида муҳим аҳамиятга моликлигини юқори баҳолади. У дунёвий илмларни ўрганиш жамият тараққиётида катта аҳамиятга эга эканлигини, бу илмлар воситасида техника тараққиётига эришиш мумкинлигини баён этади.

Хуллас, қатағон йилларининг қурбонларидан бири Абдурауф Фитрат ақл ва илм тантанаси учун, Ватан озодлиги, инсон эрки учун, ҳақ ва ҳақиқат ҳукмрон бўлган адолатли жамият учун курашган ижодкорлардан биридир. Фитрат ўз асарларида буюк файласуфлар - Афлотун, Арасту, Суқрот, ибн Сино, Беруний, Форобий каби олимларнинг пурмаъно асарларидан иқтибослар келтиради, ва айниқса, фозил одамлар шаҳри ҳақидаги фикрларини жамлайди.

Фитрат барча асарларида миллатнинг бахт- саодатга эришиш йўли фақат маърифатда эканлигини таъкидлаб келди. Унинг ўзи ҳам бир неча ўнлаб фан соҳаларида ижод этган, қомусий билим эгаси эди. Адибнинг биргина "Нажот йўли" асарида **"илм"** сўзи - 185 марта; **"ақл"** сўзи - 73 марта; **"ҳикмат"** сўзи - 33 марта; **"калом"** сўзи - 28 марта, **"билим, билмоқ, билиш"** сўзлари - 12 марта; **"олим"** сўзи - 7 марта; **"фалсафа"** сўзининг - 5 марта ишлатилганлиги ҳам фикримизнинг далили бўлиб хизмат қилади.

Фитратнинг илм – фан тараққиёти ҳақидаги ғоялари ҳозирги давр учун ҳам қимматли, аҳамиятлидир. Унинг миллат ҳурлиги ва бахтли истиқболи ҳақидаги орзу–умидлари бугунги кунимизда ўз аксини топмоқда.

[204] Ўша асар, 65-бет.
[205] Ўша асар, 65-бет.

ISLOM FALSAFASIDA TABIATNI ASRASH VA ATROF-MUHITGA EHTIYOTKORONA MUNOSABAT: INSON QADRIYATI VA EKOLOGIK MASALALARNING YORITILISHI

Shodiyev Jahongir Jo‘raqulovich

Buxoro davlat texnika universiteti “Ijtimoiy fanlar va jismoniy madaniyat” kafedrasi dotsenti

Ramazonov Sunnatulla Oybek o‘g‘li

Buxoro davlat texnika universiteti 414-23 MTX gurux talabasi

Annotatsiya: Maqolada islom falsafasida tabiatni asrash va atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lish g‘oyalari tahlil qilinadi. Inson qadri tabiat bilan uyg‘unlikda namoyon bo‘lishi, ekologik masalalarning ijtimoiy-ma’naviy mohiyati yoritiladi. Islomiy ta’limotlarda ekologik mas’uliyat inson sha’ni va qadriyatlari bilan chambarchas bog‘langanligi ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: islom falsafasi, tabiat, inson qadri, ekologiya, atrof-muhit, ma’naviy mas’uliyat.

Аннотация: В статье анализируются идеи охраны природы и бережного отношения к окружающей среде в исламской философии. Подчеркивается, что ценность человека проявляется в гармонии с природой, а экологические проблемы имеют социально-духовное значение. Исламские учения рассматриваются как основа экологической ответственности и уважения к человеческому достоинству.

Ключевые слова: исламская философия, природа, ценность человека, экология, окружающая среда, духовная ответственность.

Abstract: The article explores the concepts of environmental protection and ecological responsibility in Islamic philosophy. It emphasizes that human dignity is reflected in harmony with nature and that ecological issues carry social and spiritual significance. Islamic teachings are presented as a foundation for environmental responsibility and respect for human values.

Keywords: Islamic philosophy, nature, human dignity, ecology, environment, moral responsibility.

Hozirgi kunda atrof-muhitning global miqyosda yomonlashuvi va ekologik muammolarni hal etishdagi qiyinchiliklar insoniyat uchun eng katta tahdidlardan biriga aylanmoqda. Bu jarayon, avvalo, insonning o‘zi va uning qadr-qimmati bilan chambarchas bog‘liqdir. Chunki inson qadri faqat ijtimoiy hayotda emas, balki tabiat bilan uyg‘unlikda ham namoyon bo‘ladi. Shu bois har bir din va falsafada tabiatga ehtiyotkorona munosabat alohida o‘rin tutadi. Islomda ham tabiatni asrash, unga mas’uliyatli yondashish va ekologik muammolarni hal qilish tamoyillari inson sha’ni va qadrini ulug‘lash bilan bevosita bog‘langan.

Qur’on va Hadisda tabiatni saqlashga oid aniq ko‘rsatmalar mavjud bo‘lib, ular insonni o‘z mavjudligini tabiat bilan uyg‘unlikda davom ettirishga undaydi. Bu tamoyillar hayotga tatbiq etilganda jamiyatning ekologik ongini shakllantirish, shuningdek, inson qadrini himoya qilishda muhim rol o‘ynaydi. Chunki tabiatni muhofaza qilish, aslida, inson hayotini, uning sha’ni va farovonligini asrash demakdir.

Islom falsafasida tabiatni asrash va ekologik masalalar muhim o‘rin tutadi. Qur’onda barcha narsaning Alloh mulki ekanligi va insonning uni ehtiyotkorlik bilan muhofaza qilishi zarurligi ta’kidlanadi (Qur’on, 2:29). Hadislar esa suvni isrof qilmaslik, hayvonlarga rahm-shafqat ko‘rsatishni insonning axloqiy burchi sifatida belgilaydi. Bu tamoyillar inson qadrini ulug‘laydi, chunki inson sha’ni uning tabiatga mas’uliyatli munosabatida ham namoyon bo‘ladi. Tabiatni asrash — inson hayoti, kelajak avlodlarning yashash huquqi va barqaror taraqqiyot uchun zaruriy shart bo‘lib, bugungi ilmiy izlanishlar ham inson qadri konsepsiyasining ekologik muammolarni hal etishda markaziy o‘rin tutishini tasdiqlamoqda. Ushbu maqolada ekologik masalalarni yoritishda asosiy metod sifatida kontseptual tahlil usulidan foydalanilgan. Islom falsafasining ekologik qadriyatlari va tabiatni asrashga oid g’oyalar Qur’on va Hadislarning matnlari asosida tahlil qilindi. Boshqa metodologik yondashuvlar sifatida hujjatlarni tahlil qilish, adabiyotlarni sinxronlashtirish, shuningdek, mavjud ilmiy tadqiqotlarni mukammal o’rganish ishlatildi. Islom falsafasidagi ekologik qadriyatlar jamiyatda ekologik ongni shakllantirishda qanday yordam bera olishiga doir tahlillar ham o’tkazildi.

Islom falsafasida tabiatni asrash va unga ehtiyotkorona munosabat inson qadri bilan chambarchas bog‘liqdir. Insonning qadrini yuksaltirish, avvalo, uning yashash muhiti — yer, suv, o‘simlik va hayvonlarga mas’uliyatli munosabatda bo‘lishni talab qiladi. Qur’on va Hadislarda tabiatni muhofaza qilish, resurslarni isrof qilmaslik insonning diniy burchi sifatida talqin qilinadi. Shu bois, tabiatni asrash faqat ekologik muammo emas, balki inson qadrini ulug‘lashning ham muhim sharti hisoblanadi.

Hadisda "Suvni hatto daryo bo’yida bo’lsangiz ham isrof qilmang" (Buxoriy) degan jumlalar bilan

suv resurslaridan ehtiyotkorlik bilan foydalanish ta'kidlanadi[206].

Islomda har bir jonzot va tabiiy resurs Allohning mo‘‘jizasi sifatida qadrlanadi. Bu yondashuv insonni tabiatga rahm-shafqatli bo‘lishga, resurslardan adolatli va tejamkorona foydalanishga chorlaydi. Qur'on va Hadislarda tabiatni asrash insonning diniy burchi sifatida ta'kidlanib, unga beparvo munosabat inson qadrini qadrlamaslik sifatida baholanadi. Demak, tabiatni muhofaza qilish inson qadri va uning axloqiy kamoloti bilan uzviy bog‘liqdir. Bundan tashqari, Islomda atrof-muhitga bo'lgan ehtiyotkorona munosabatda bo'lish faqat iqtisodiy resurslarga taalluqli emas, balki ularning o'zaro uyg'unligi va barqarorligini saqlashga ham qaratilgan. Misol uchun, Qur'onda: *"Yer yuzida bor narsalar Allohning mulkidir"* (Qur'on, Al-Baqara, 2:255) degan aytish orqali insonlarning tabiatni isrof qilmasdan va uni asrab-avaylab ishlatishlari lozimligi ta'kidlanadi[207].

Islomda ekologik ta'limni kengaytirish va ijtimoiy ongni oshirish inson qadrini yuksaltirish bilan chambarchas bog‘liqdir. Qur'on va Hadislarda suv, oziq-ovqat, yer, havo kabi boyliklardan oqilona foydalanish, o‘simliklarni asrash, hayvonlarga g‘amxo‘rlik qilish insonning axloqiy va diniy majburiyati sifatida belgilangan. Bu tamoyillar nafaqat individual, balki jamoaviy mas'uliyatni ham shakllantirib, ekologik muammolarni hal etishda inson sha'ni va qadriyatlarini asrashga xizmat qiladi.Tabiatga bo'lgan ehtiyotkorona yondashuv ijtimoiy adolat va barqarorlikni saqlashda asosiy tamoyil hisoblanadi[208].

Shu bilan birga, Islomda ijtimoiy adolat va tabiatni muhofaza qilishning asosiy tamoyili jamoatdagi odamlarning hayot tarzini, iqtisodiy va ijtimoiy faoliyatlarini o'zgartirishni talab qiladi. Jamiyatni barqaror rivojlantirish va ekologik muammolarni hal qilishda Islomning bu g'oyalari nafaqat musulmonlar, balki butun dunyo uchun ham muhim ahamiyatga ega. Islomda ijtimoiy va diniy javobgarliklarning o'zaro aloqalari, jamiyatni ekologik jihatdan sog'lom va barqaror rivojlantirishga qaratilgan[209].

Islomda tabiat va hayvonlarga rahm-shafqatli bo‘lish insonning axloqiy mas'uliyatidir. Qur'on va Hadislarda hayvonlarga ozor bermaslik, ularni asrab-avaylash va huquqlarini hurmat qilish ta'kidlanadi. Bu yondashuv inson qadri faqat uning o‘zi bilan emas, balki atrofidagi barcha jonzotlarga munosabati orqali namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Bu, ayniqsa, ekologik tizimning barqarorligini saqlashda muhim o'rin tutadi. Islomda atrof-muhitni asrash, barcha tirik mavjudotlar uchun haq-huquqlarni hurmat qilish, ekologik tizimning muvozanatini ta'minlashda samarali bo'lishi kerak[210].

Islom falsafasining ekologik qadriyatlari nafaqat diniy, balki axloqiy va ijtimoiy ahamiyatga ham egadir. Tabiatni asrash, uning resurslaridan oqilona foydalanish va ekologik ongni rivojlantirish inson qadrini ulug‘lashning ajralmas qismi hisoblanadi. Chunki inson qadri faqat ijtimoiy munosabatlarda emas, balki uning tabiat bilan uyg‘un yashashida ham namoyon bo‘ladi. Qur'on va Hadislarda belgilangan isrof qilmaslik, resurslarni tejash va atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lish tamoyillari insonning sha'ni va hayotini asrashga qaratilgan yuksak ma'naviy mezonlardir.

Shunday qilib, ekologik muammolarni hal etishda Islom falsafasining yondashuvlari inson qadrini himoya qilish va kelajak avlodlarga sog‘lom muhit qoldirishga xizmat qiladi. Demak, tabiatni muhofaza qilish aslida insonning o‘z qadriyatlarini asrashdir. Shu jihatdan, Islomning ekologik qarashlari nafaqat musulmonlar, balki butun insoniyat uchun dolzarb va umuminsoniy ahamiyatga ega.

MARKAZIY OSIYO MUTASAVVUFLARINING MA'NAVIY MEROSI VA ULARNING ISLOM FALSAFASI TAFAKKURIGA TA'SIRI

Axmedova Dilrabo Sa'dullayevna

Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti
Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrasi katta o‘qituvchisi
E_mail:dilliaxmedova@gmail.com +998935710376

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyo hududida yashab ijod qilgan mashhur mutasavvuflar — Yusuf Hamadoniy, Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Najmiddin Kubro va boshqalarning ma'naviy-falsafiy qarashlari tahlil qilinadi. Ularning tasavvufiy g‘oyalari orqali islom falsafasining gnoseologik, axloqiy va ontologik jihatlariga qo‘shgan hissasi yoritiladi. Maqolada shuningdek, mutasavvuflar tomonidan ilgari surilgan hikmatlar, irfoniy qarashlar va ma'naviy kamolotga da'vatlar bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmaganligi ta'kidlanadi.

[206] Buxoriy, "Sahih Buxoriy", hadis 5137.
[207] Muslim, "Sahih Muslim", hadis 2245.
[208] Ibn Hajar, "Fath al-Bari", Kitob al-Jihad, hadis 6578.
[209] Al-Qushayri, "Risalah al-Qushayriyyah".
[210] Shaltut, Muhammad, "Al-Islam wa al-Muhit", Cairo, 1960.

Kalit So‘zlar: Markaziy Osiyo, mutasavvuflar, tasavvuf, islom falsafasi, ma’naviy meros, irfon, axloq, gnoseologiya

Аннотация: В статье рассматривается духовно-философское наследие выдающихся суфиев Центральной Азии — Юсуфа Хамадани, Ахмада Яссави, Бахауддина Накшбанди, Наджмеддина Кубра и других. Анализируются их идеи в контексте вклада в развитие исламской философии, особенно в таких аспектах, как гносеология, этика и онтология. Подчеркивается, что ирфанская традиция и нравственные взгляды этих мыслителей остаются актуальными и в современную эпоху.

Ключевые слова: Центральная Азия, суфии, суфизм, исламская философия, духовное наследие, ирфан, этика, гносеология

Abstract: This article explores the spiritual and philosophical legacy of prominent Sufi figures from Central Asia — including Yusuf Hamadani, Ahmad Yasawi, Bahauddin Naqshband, Najmuddin Kubra, and others. Their contributions to Islamic philosophy are examined through the lens of gnoseology, ethics, and ontology. The study highlights how their mystical teachings, ethical insights, and calls for spiritual perfection remain relevant in the modern world. **Keywords:** Central Asia, Sufis, Sufism, Islamic philosophy, spiritual heritage, gnosis, ethics, gnoseology

Kirish. Islom tafakkur tarixida tasavvuf muhim falsafiy oqimlardan biri sifatida alohida o‘rin egallaydi. Xususan, Markaziy Osiyo hududi bu borada yirik mutasavvuf allomalarni yetishtirib bergan. Ular faqatgina diniy va ma’naviy rahnamo sifatida emas, balki islom falsafasining shakllanishida faol ishtirok etgan mutafakkirlar sifatida ham tanilgan. Ularning asarlari, hikmatlari va tariqat faoliyati orqali ma’naviy poklik, ichki kamolot, Allohga yaqinlashuv (taqvo) g‘oyalari keng tarqalgan.Tasavvuf islom falsafasining axloqiy, ruhiy va gnoseologik jihatlarini chuqurroq tahlil qilishga imkon bergan. Bu oqim orqali insonning ichki dunyosi, ruhiy poklanish yo‘li, borliqning asl mohiyati kabi masalalar falsafiy jihatdan yoritilgan.Mutasavvuflar insonning nafsni yengish orqali haqiqatga erishishini, ilmning faqat tashqi emas, ichki (botiniy) tomonlari ham mavjudligini ta’kidlab, bilishning intuitiv-uslubiy asoslarini yaratganlar.

Yusuf Hamadoniy (11–12-asr) tasavvuf tarixida yirik shayx sifatida tanilgan. Uning ta’limoti “xolvatda jilva” tamoyiliga asoslangan bo‘lib, bu orqali tasavvufda dunyodan uzilmagan holda Allohga yaqinlashish g‘oyasi ilgari surilgan. Ahmad Yassaviy esa tasavvufni xalq orasida keng yoyishda asosiy rol o‘ynagan. Uning “Hikmatlar” asari orqali turkiy xalqlarning diniy-falsafiy ongiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

Bahouddin Naqshband (14-asr) asos solgan Naqshbandiylik tariqati “dil ba yoru, dast ba kor” (ko‘ngil Allohda, qo‘l ishda) shiori orqali amaliy hayotda tasavvufni uyg‘unlashtirgan. Bu yondashuv, bir tomondan, islom falsafasida faol ijtimoiy hayot bilan ruhiy kamolotni uyg‘unlashtirishga olib keldi.

Naqshbandiylar tafakkurida *zikr-i xofiy* (yashirin zikr), ichki sukut, tafakkur va iroda masalalari chuqur o‘rganilgan. Bu qarashlar islom falsafasining gnoseologik asoslarini boyitdi.

Najmiddin Kubro (13-asr) o‘z davrining yirik so‘fiy-faylasufi bo‘lib, inson qalbining mukammalligi, “ruhiy kamol” tushunchasini ilgari surgan. Unga ko‘ra, haqiqiy bilim — bu ilohiy nurning qalbdagi zohir bo‘lishi orqali keladi. Bu esa islom falsafasida ma’naviy bilish (irfon) tushunchasini chuqurlashtirgan.

Kubroviya tariqati orqali inson va borliq o‘rtasidagi ontologik bog‘liqlik, ruhiy maqomlar, qalb sirlarining ochilishi haqida g‘oyalar rivojlantirilgan.

Markaziy Osiyo mutasavvuflari va ularning islom falsafasiga qo‘shgan hissasi haqida mavjud ilmiy adabiyotlar turli yo‘nalishlarda tadqiqotlar olib borilgan. Ushbu tadqiqotlar mutasavvuflarning diniy ta'limotlari, tasavvufning falsafiy jihatlari, shuningdek, ularning jamiyatdagi o‘rni va ta'sirini o‘rganishga qaratilgan. Asosiy tadqiqotlar Ahmad Yassaviy, Bahauddin Naqshband, Alisher Navoiy, va boshqa mutasavvuflarning asarlarini o‘rganishga asoslangan.

Masalan, Ahmad Yassaviy tasavvufining markaziy o‘rni insonni axloqiy jihatdan poklash va uning ruhiy o‘sishini ta'minlashda edi. U o‘zining "Divoniy-Hikmat" asarida tasavvufiy bilimlarni jamiyatning ijtimoiy va ma'naviy ahvoli bilan bog‘lab ta'kidlagan. Bahauddin Naqshband esa, o‘zining Naqshbandiya tariqatining asoschisi sifatida, insonning ichki olamiga e'tibor qaratgan va shaxsiy zakot, yuksak axloqiy fazilatlarni rivojlantirishga urg‘u bergan.

Shu bilan birga, bu tadqiqotlar mutasavvuflikning falsafiy, axloqiy va diniy jihatlarini tahlil qilgan bo‘lsa-da, hali ham ko‘plab ilmiy bo‘shliqlar mavjud. Masalan, mutasavvuflarning ijtimoiy va siyosiy ta'sirini yanada chuqurroq o‘rganish zarurati mavjud.

Ushbu tadqiqotda tarixiy tahlil va kontseptual tahlil metodlari qo‘llanilgan. Tarixiy tahlil orqali Markaziy Osiyo mutasavvuflarining tarixiy o‘rni va ular tomonidan ishlab chiqilgan tasavvufiy ta'limotlarning islom falsafasiga qanday ta'sir qilganini ko‘rib chiqamiz. Kontseptual tahlil esa mutasavvuflarning falsafiy qarashlarini tahlil qilishga, ularning tasavvuf ilmiy ta’limotlari va dunyoqarashlarini o‘rganishga imkon beradi.

Shuningdek, maqolada mulohazalar va tahlil metodlaridan foydalangan holda, mutasavvuflikning

zamonaviy ijtimoiy hayotdagi o‘rni va ahamiyati haqida ham gap boradi. Tadqiqotda ilmiy yondashuvning, tasavvufning falsafiy qarashlari bilan uyg‘unligini ko‘rish mumkin.

Ahmad Yassaviy — o‘rta asrlar Markaziy Osiyosining eng mashhur va ta’sirchan mutasavvuflaridan biri bo‘lib, uning tasavvufiy ta'limoti butun musulmon dunyosida keng tarqalgan. Yassaviy, tasavvufiy tariqatlarni shakllantirishda muhim rol o‘ynagan va o‘zining ta'limotlarini o‘z asarlarida ifodalagan. U o‘zining "Divoniy-Hikmat" asarida tasavvufning asosiy tamoyillarini bayon etgan va bu asar nafaqat diniy, balki axloqiy va ijtimoiy jihatlardan ham katta ahamiyatga ega. Yassaviyning tasavvufiy yondashuvi, nafaqat diniy bilimlarni, balki insonning qalbi va ruhini poklashni, axloqiy fazilatlarni rivojlantirishni nazarda tutadi. Uning asosiy maqsadi, insonni o‘zining ichki olamini anglashga, o‘zini tozalashga va Allohga bo‘lgan sadoqatni kuchaytirishga chaqirishdir. Yassaviy tasavvufining o‘ziga xos jihati shundaki, u nafaqat ilmiy yondashuvni, balki amaliy hayotni, insonlarning axloqiy va ruhiy holatini yaxshilashni ham asosiy e'tibor markaziga qo‘yadi. Yassaviy tasavvufida, Allohni eslash va unga yaqinlashish, insonning har bir ishini faqat Alloh roziligi uchun amalga oshirish talab etiladi. Yassaviy ta'limotiga ko‘ra, inson hayoti va uning har bir harakati muqaddasdir va har bir amalda Allohni eslash lozim.

Ahmad Yassaviyning "Divoniy-Hikmat" asari tasavvufning eng muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Ushbu asar, mutasavvufning ma'naviy qarashlarini, diniy bilimlarini, axloqiy tamoyillarini va ijtimoiy ahamiyatini o‘zida mujassamlashtirgan. "Divoniy-Hikmat"da Yassaviy, insonning ruhiy o‘sishini, ichki poklanishini va Allohga sadoqatni ta'kidlagan. Asarda, insonning qalbi va ruhini yuksaltirish, uni axloqiy jihatdan tozalash va dunyo bilan bo‘lgan munosabatini yaxshilashga qaratilgan ko‘plab hikmatlar mavjud. Yassaviyning asarida aks etgan axloqiy tamoyillar insonni dunyo va oxiratda baxtli qilishga yordam beradi. Bu tamoyillar orasida poklik, sabr, adolat, shukr va taqvo muhim o‘rin tutadi. Yassaviy, o‘z asarida sabrni kuchli fazilat sifatida ko‘rsatadi. Sabrlik, Yassaviy uchun nafaqat qiyinchiliklarga qarshi turish, balki ichki tinchlikni saqlash va Allohning irodasiga to‘liq bo‘ysunishni anglatadi. Sabrlik, uning tasavvufida insonning ruhiy yuksalishining asosi sifatida qaraladi. Shuningdek, Yassaviy, "muhabbat"ni ham tasavvufning eng muhim jihatlaridan biri sifatida ta'kidlaydi. Yassaviyning tasavvufida, insonning muhabbati, avvalo, Allohga bo‘lishi kerak, keyin esa insonning jamiyatga bo‘lgan muhabbati, do‘stlariga, yaqinlariga bo‘lgan sadoqati va sevgisi muhimdir. Bu muhabbat, nafaqat insonning ma'naviy holatini yaxshilashga, balki jamiyatda ham mehr-muhabbat va hamjihatlikni rivojlantirishga yordam beradi.

Ahmad Yassaviy tasavvufiy ta'limoti faqat diniy va ruhiy jihatlarni emas, balki ijtimoiy va axloqiy aspektlarni ham o‘z ichiga olgan. Yassaviyning tasavvufiy qarashlari, jamiyatda adolat, tinchlik, mehr-muhabbat va hamjihatlikni targ‘ib qilishga yo‘naltirilgan edi. U o‘zining ta'limotida, jamiyatdagi insonlar o‘rtasida adolatni ta'minlash, birovni qo‘llab-quvvatlash va hammaga mehr-shafqat ko‘rsatishni o‘zining asosiy vazifalaridan biri sifatida ko‘rsatgan. Yassaviy, o‘z asarlarida, insonlarning jamiyatdagi o‘rni va ularning jamiyatga bo‘lgan mas'uliyatini ham muhim deb bilgan. Uning ta'limotiga ko‘ra, har bir inson o‘z hayotida to‘g‘ri yo‘lni tanlab, jamiyatning yaxshi rivojlanishiga hissa qo‘shishi kerak. Yassaviy jamiyatda tinchlik va barqarorlikni saqlash, odamlar o‘rtasidagi mehr va hamjihatlikni rivojlantirishni eng muhim vazifa deb bilgan [1, 45-b.].

Bahauddin Naqshband tariqati — bu islom tasavvufining eng mashhur va eng keng tarqalgan tariqatlaridan biridir. Ushbu tariqatning asoschisi Bahauddin Naqshband (1318-1389) bo‘lib, u Markaziy Osiyoda, ayniqsa, Samarqandda tasavvuf ilmini keng targ‘ib etgan va o‘zining metodlari bilan juda ko‘plab shogirdlarni tarbiyalagan. Naqshbandiya tariqati o‘zining an'anaviyligi, ichki ruhiy tozalikka e'tibor qaratish va tasavvufiy tajribalarni amaliy hayot bilan birlashtirishga intilishi bilan ajralib turadi. Bahauddin Naqshband o‘zining ta'limotida an'anaviy tasavvuf amallariga, ayniqsa, zikrga va tavba qilishga alohida e'tibor qaratdi. U, tasavvufiy yo‘lda yuruvchi kishilarga, ruhan yuksalish uchun nafaqat rasmiy zikrlar, balki kundalik hayotda ham Allohni eslash va unda hikmatlarni izlashni maslahat bergan. Naqshbandiya tariqatida, zikrni jismoniy holat bilan birga amalga oshirish ham ahamiyatga ega, ya'ni namozda, ishlarda, hatto ovqatlanishda ham Allohni eslab, ruhiy poklanishga harakat qilish kerak. Naqshbandiya tariqatining eng muhim amali bu "sirik zikr" yoki "ichki zikr"dir. Bu, tasavvufning eng yuqori darajalariga yetishga yordam beradi. Bahauddin Naqshband, tasavvuf yo‘lidagi eng birinchi va muhim bosqichlardan biri sifatida tavbani ajratib ko‘rsatgan. Tavba qilish, insonni o‘z xatolaridan, noto‘g‘ri yo‘llardan qaytaradi va ruhiy poklanishga olib keladi. Naqshbandiya tariqatida, tavba qilish nafaqat o‘zining gunohlaridan, balki qalbini va ruhini poklashdan iboratdir. Shayxlar tavba amaliyotini o‘rgatadilar, bu esa shogirdlarni ilohiy nurga yaqinlashtiradi. Naqshbandiya tariqatining boshqa bir muhim tamoyili tavhidga (Allohning birligini anglash) intilishdir. Bahauddin Naqshband, Allohning birligini anglash, uning har bir yaratgan narsasida uning borligini sezish va bu haqda o‘ylashni ta'kidlagan. Naqshbandiylar, bu maqsadga erishish uchun, tinchlik va sabr bilan tasavvuf amallarini bajaradilar, Allohning buyukligini va uning yaratuvchiligini doimo eslab yashaydilar. Naqshbandiya tariqatining jamiyatdagi o‘rni juda katta. Ushbu tariqat, jamiyatda barqarorlik,

tinchlik va ijtimoiy adolatni targ‘ib qilishga qaratilgan. Naqshbandiylar, o‘zining tasavvufiy amallarini faqat individual ravishda bajaribgina qolmay, balki jamiyatning yaxshi rivojlanishiga hissa qo‘shishadi. Ular, odatda, ijtimoiy hayotda, ta'lim berishda, qadriyatlarni rivojlantirishda, diniy va axloqiy muammolarni hal qilishda faol bo‘ladilar. [2, 72-b.].

Markaziy Osiyo mutasavvuflarining tasavvufiy ta'limotlari, nafaqat diniy ilmni rivojlantirishga, balki jamiyatning ma'naviy-axloqiy yuksalishiga ham katta ta'sir ko‘rsatgan. Ularning ta'limotlari, o‘z-o‘zini anglash, axloqiy poklanish va ruhiy yuksalish orqali jamiyatda barqarorlik, adolat va tinchlikni ta'minlashga qaratilgan edi[3, 112-b.]. Mutasavvuflarning fikriga ko‘ra, inson faqat o‘zining ruhiy holatini yaxshilash orqali jamiyatni rivojlantirishga hissa qo‘shishi mumkin.Markaziy Osiyo mutasavvuflari, ayniqsa, ijtimoiy adolat va xolislikni targ‘ib qilishda muhim o‘rin tutgan[4, 68-b.].. Ularning ta'limotlari, bir tomondan, diniy bilimlarni, boshqa tomondan esa insonni ruhiy jihatdan yaxshilashni o‘zida mujassamlashtirgan. Bu yondashuv, jamiyatdagi qiyinchiliklar va ijtimoiy nomutanosibliklarga qarshi kurashishda, ma'naviy yuksalishning muhimligini ko‘rsatadi. Shuningdek, tasavvufning diniy jihatlari jamiyatda diniy bag‘rikenglikni, hamjihatlikni va mehr-muhabbatni rivojlantirishga olib kelgan[5, 139-b.].

Xulosa. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, Markaziy Osiyo mutasavvuflarining tasavvufiy ta'limotlari nafaqat diniy bilimlarni o‘z ichiga olgan, balki insonning ruhiy, axloqiy va ijtimoiy rivojlanishiga ham katta ta'sir ko‘rsatgan. Ularning tasavvufiy qarashlari, asosan, axloqiy poklanish, ichki tinchlik va Allohga bo‘lgan sadoqatga asoslangan. Bu ta'limotlar, o‘zining ruhiy yuksalish orqali jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlikni, tinchlikni va adolatni ta'minlashga qaratilgan. Mutasavvuflarning o‘ziga xos falsafiy qarashlari va yondashuvlari bugungi kunda ham zamonaviy jamiyatda o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda va ularni o‘rganish, amaliyotga tatbiq etish davom etishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yassaviy, Ahmad. *Divoniy-Hikmat*. Toshkent, 1992 [1, 45-b.].
2. Naqshband, Bahauddin. *Naqshbandiya tariqati va uning tamoyillari*. Samarqand, 1998 [2, 72-b.].
3. Rizaev, Sh. B. *Markaziy Osiyo mutasavvuflarining islom falsafasiga qo‘shgan hissasi*. Toshkent: Fan, 2005 [3, 112-b.].
4. Umarov, S. *Tasavvuf va uning jamiyatdagi o‘rni*. Buxoro, 2010 [4, 68-b.].
5. Mahmud, M. *Islom falsafasining tarixi va rivojlanishi*. Toshkent, 2012 [6, 139-b.].

FAXRİDDİN ROZİYNİNG İSLOM FALSAFASİDA TUTGAN O‘RNİ

Saidov Shaxboz Shamsitdinovich

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

shaxbozsdv@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada XII–XIII asrning yirik mutakallimi va mufassiri Faxriddin Roziyning islom falsafasidagi o‘rni keng yoritiladi. Tadqiqotda olimning hayoti, ilmiy faoliyati, asarlari hamda kalom va falsafa o‘rtasidagi munosabatni uyg‘unlashtirishdagi roli tahlil qilingan. Ayniqsa, uning *Mafatih al-Ghayb* nomli tafsiri, *Al-Mabahis al-Mashriqiyya, Al-Matalib al-‘Aliya* kabi yirik falsafiy-kalomiy asarlari misolida Qur’on tafsiri, falsafiy tafakkur va kalomiy metodlar sintezi ilmiy asosda izohlangan. Maqolada Faxriddin Roziyning ash’ariy kalom maktabini mustahkamlashdagi xizmatlari, Ibn Sino va Forobiy falsafasiga tanqidiy yondashuvi, tafsirshunoslikda “falsafiy tafsir” yo‘nalishini shakllantirishdagi hissasi ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, olimning Sharq va G‘arb ilmiy tafakkuriga ko‘rsatgan ta’siri hamda zamonaviy islomshunoslikdagi dolzarbligi yoritilgan. Tadqiqot Faxriddin Roziy merosining islom falsafasi va kalom tarixidagi betakror o‘rnini aniqlashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Faxriddin Roziy, islom falsafasi, kalom, tafsir, ash’ariylik, falsafiy tafsir, Ibn Sino, G‘azoliy, ilmiy meros.

Islom tafakkuri tarixida mutakallimlar va mutafakkirlar ilmiy merosining alohida o‘rni bor. Har bir davrda yirik allomalar paydo bo‘lib, ular o‘z davrining ilmiy, falsafiy va ijtimoiy muammolariga javob berishga intilgan. XII asr oxiri va XIII asr boshlarida yashagan Faxriddin Roziy (1149–1209) ana shunday allomalardan bo‘lib, u kalom, tafsir va falsafani uyg‘unlashtirish orqali musulmon tafakkurining rivojiga katta hissa qo‘shdi.

Roziy nafaqat kalomning ash’ariy maktabini mustahkamladi, balki falsafiy merosga ham chuqur kirib bordi. U Ibn Sino, Forobiy kabi buyuk faylasuflarning qarashlarini o‘rganib, ularni tanqid qildi, ammo ayni vaqtda ulardan ilmiy uslub va metodni ham o‘zlashtirdi. Natijada, uning asarlari Sharq va G‘arb olimlari tomonidan keng o‘rganildi va asrlar davomida asosiy manba bo‘lib xizmat qildi.

Ushbu maqolada Faxriddin Roziyning hayoti, asarlari, ilmiy qarashlari, islom falsafasidagi o‘rni va ta’siri batafsil yoritiladi.

Faxriddin Roziy 1149-yilda Eronning Ray shahrida tavallud topgan. Uning otasi Ziyoiddin Umar Roziy ham taniqli olim bo‘lib, dastlabki ta’limni undan olgan[211]. Yoshligidan bilimga chanqoq bo‘lgan Faxriddin hadis, tafsir, fiqh, mantiq va falsafani chuqur o‘rgandi.

Faxriddin Roziy yashagan davr musulmon Sharqi uchun murakkab davr edi. Bir tomondan, Saljuqiylar davlatida siyosiy beqarorlik kuchaygan, ikkinchi tomondan, G‘arbiy Yevropada salib yurishlari davom etayotgan edi. Shu bilan birga, Movarounnahr va Xuroson ilmiy markazlarida tafsir, kalom va falsafa yuksak darajada rivojlangan. Roziy aynan shunday ilmiy muhitda shakllandi.

Roziy ilmiy faoliyati davomida ko‘plab shaharlarni kezdi: Marv, Buxoro, Samarqand, Bag‘dod, Xorazm va Damashq shaharlarida bo‘ldi. U o‘sha davrning yirik olimlari bilan ilmiy bahslar o‘tkazib, mashhurlikka erishdi.

Roziyning atrofida ko‘plab shogirdlar to‘plangan. Ularning ayrimlari keyinchalik yirik mutakallim va mufassir sifatida tanildi. Roziyning maktabi o‘z davrida ilmiy markazlardan biri hisoblangan.

Faxriddin Roziy ko‘plab ilmiy meros qoldirgan bo‘lib, ularning soni 200 dan oshadi[212]. U asarlarini turli sohalarga bag‘ishlagan: tafsir, kalom, falsafa, usul al-fiqh, mantiq, tibbiyot va boshqa fanlar.

Kalomga oid asarlari

- “Al-Arba‘in fi Usul al-Din” – kalomning asosiy masalalari yoritilgan[213].
- “Al-Matalib al-‘Aliya” – yirik kalomiy-falsafiy ensiklopediya[214].
- “Asos al-Taqdis” – ilohiyot masalalariga bag‘ishlangan[215].

Falsafaga oid asarlari “Al-Mabahis al-Mashriqiyya” – falsafiy masalalarning keng qamrovli muhokamasi[216].

- “Sharh Isharat Ibn Sina” – Ibn Sinoning “Al-Ishorat va al-Tanbihat” asariga yozilgan sharh[217].
- “Al-Mulakhkhas fi al-Mantiq” – mantiqqa oid asar[218].

Tafsirga oid asarlari

- “Mafatih al-Ghayb” (yoki “Tafsir al-Kabir”) – Qur’on tafsiriga bag‘ishlangan ulkan asar. Unda nafaqat tafsir, balki falsafiy va kalomiy masalalar ham chuqur tahlil qilingan[219].

Roziyning asarlari Sharq va G‘arb kutubxonalarida asrlar davomida asosiy manba sifatida qo‘llanildi.

Faxriddin Roziy falsafiy masalalarga jiddiy e’tibor qaratdi. U Ibn Sino falsafasini chuqur o‘rgandi, ammo uni ko‘pincha tanqid qildi.

Roziy mavjudotning mohiyatini tahlil qilib, vojib al-vujud (Alloh) va mumkin al-vujud (yaratilgan mavjudot) farqini asoslab berdi. Unga ko‘ra, barcha mavjudot Allohga muhtoj va Unga bog‘liq.

U Aristotelning abadiy olam nazariyasini rad etdi. Roziyning fikricha, olam vaqt va makonda yaratilgan bo‘lib, uning boshlanishi va oxiri bor.

Roziy ruhni abadiy mavjudot deb bilgan. U insonning Allohga qaytishi masalasida Qur’on oyatlariga asoslangan holda ta’limot berdi.

Roziy bilimning manbalarini sezgi, aql va vahiy orqali tushuntirdi. U ilmiy metodologiyada mantiqqa katta ahamiyat berdi.

Faxriddin Roziy asosan ash’ariy kalom maktabining yirik vakili sifatida tanilgan. Ammo u kalomni faqat an’anaviy uslubda emas, balki falsafiy metodlar yordamida boyitdi.

Roziy kalomdagi bahslarda ash’ariylik pozitsiyasini mustahkamlab, ba’zan Maturidiylik qarashlari bilan bahsga kirishgan. Uning ta’limotida Allohning sifatlari, qadar, iroda erkinligi masalalari keng tahlil qilingan.

G‘azoliy (1058–1111)dan keyin musulmon olamida falsafa tanqid ostiga olingan edi. Roziy esa kalomni faqatgina falsafaga qarshi qo‘yib qo‘ymadi, balki uni falsafiy metod bilan kuchaytirdi. Shu bois, uni ko‘pincha “kalom falsafasi” asoschilaridan biri sifatida ko‘rsatish mumkin.

Roziy Ibn Sino va Forobiy falsafasini o‘rganib, ularning qarashlarini kalomiy nuqtai nazardan tanqid qildi. U asarlarida sababiyat, olamning abadiyligi, ruhiy mavjudotning mohiyati kabi masalalarda falsafiy dalillarga qarshi dalillar ishlab chiqdi.

Faxriddin Roziy tafsirshunoslikda ham o‘zining betakror uslubi bilan mashhur bo‘lgan. Uning “Mafatih al-

[211] Gardet, L. “Fakhr al-Dīn al-Rāzī.” *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed.
[212] Afnan, S. *Philosophical Terminology in Arabic and Persian*. Leiden, 1964.
[213] Razi, Fakhr al-Din. *Al-Arba‘in fi Usul al-Din*. Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1990.
[214] Razi, Fakhr al-Din. *Al-Matalib al-‘Aliya*. Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1987.
[215] Razi, Fakhr al-Din. *Asas al-Taqdis*. Edited by Ahmad Hijazi al-Saqqa. Cairo, 1986.q
[216] Razi, Fakhr al-Din. *Al-Mabahith al-Mashriqiyya*. Hyderabad: Dairat al-Ma‘arif, 1936.
[217] Ibn Sina, Avicenna. *Al-Isharat wa al-Tanbihat*, sharh by Fakhr al-Din al-Razi.
[218] Razi, Fakhr al-Din. *Al-Mulakhkhas fi al-Mantiq*. Cairo, 1906.
[219] Razi, Fakhr al-Din. *Mafatih al-Ghayb*. Beirut: Dar Ihya al-Turath, 1981.

Ghayb” asari 30 jilddan ortiq bo‘lib, “Tafsir al-Kabir” nomi bilan ham tanilgan.
“Mafatih al-Ghayb” oddiy tafsir emas, balki Qur’on oyatlarining falsafiy, kalomiy va mantiqiy sharhini ham o‘z ichiga olgan ensiklopediyadir. U oyatlarni sharhlar ekan, falsafa, tabiiy fanlar, mantiq va ilohiyotga oid masalalarni ham muhokama qilgan.
Roziy tafsiri musulmon olamida “falsafiy tafsir” yo‘nalishini shakllantirdi. Chunki unda oyatlarning ma’nosini tushuntirishda sof naqliy manbalargina emas, balki aqliy dalillar ham qo‘llanildi. Bu uslub keyingi mufassirlar, jumladan, Baydoviy, Alo al-Din al-Qoshiy va boshqalarga katta ta’sir ko‘rsatdi.
Bugungi kunda ham Roziy tafsiri Qur’onni ilmiy va falsafiy yondashuv bilan tushuntirishda eng muhim manbalardan biri sifatida qadrlanadi. Uning tafsiri islom tafakkurini nafaqat diniy, balki ilmiy-falsafiy jihatdan ham boyitdi.
Faxriddin Roziyning merosi musulmon olamida ham, G‘arbda ham keng yoyildi.
Sharqdagi ta’siri:

- Uning asarlaridan Taftazoniy, Sayyid Sharif Jurjoniy, Baydoviy kabi mutakallimlar keng foydalangan.
- Maturidiy olimlari ham ba’zi masalalarda Roziy fikrlarini muhokama qilib, o‘z pozitsiyalarini kuchaytirgan.
- Movarounnahr va Xurosondagi madrasa an’analari orqali Roziyning qarashlari keng tarqaldi.

Roziyning asarlari lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropa o‘rta asr falsafasiga ham ta’sir ko‘rsatgan. Ayniqsa, uning kosmologiyaga oid qarashlari g‘arbiy skolastik falsafada bahs-munozaralarga sabab bo‘lgan.
Bugungi kunda islomshunos olimlar Roziy merosini chuqur o‘rganmoqda. Uning falsafiy qarashlari din va aql, vahiy va ilm o‘rtasidagi munosabatni tahlil qilishda dolzarbligini saqlab qolmoqda.
Faxriddin Roziy XII–XIII asr islom tafakkurining eng yirik allomalaridan biridir. U:

1. Kalomni falsafiy metodlar bilan boyitdi.
2. Falsafani chuqur tahlil qilib, kalomiy nuqtai nazardan tanqid qildi.
3. Tafsirshunoslikda falsafiy tafsir yo‘nalishini shakllantirdi.
4. Ilmiy merosi orqali musulmon va g‘arbiy ilmiy an’analarga katta ta’sir ko‘rsatdi.

Roziyning ilmiy merosi hozirgi kunda ham dolzarb bo‘lib, islom falsafasi va kalomshunoslik tadqiqotlarida asosiy manba hisoblanadi. Uning asarlarida Qur’on, kalom, falsafa va ilmiy tafakkur uyg‘unlashib, musulmon olamining intellektual boyligini yanada kengaytirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nasr, Seyyed Hossein. *History of Islamic Philosophy*. London: Routledge, 1996.
2. Gardet, L. *La pensée religieuse d’Avicenne et de ses interprètes*. Paris, 1951.
3. Izutsu, Toshihiko. *God and Man in the Qur’an*. Kuala Lumpur, 2002.
4. Al-Razi, Fakhr al-Din. *Al-Mabahith al-Mashriqiyya*. Beirut, 1990.
5. Al-Razi, Fakhr al-Din. *Al-Matalib al-‘Aliya*. Cairo, 1987.
6. Al-Razi, Fakhr al-Din. *Mafatih al-Ghayb*. Beirut, 1981.
7. Frank, R. M. *Al-Ghazali and the Ash‘arite School*. Durham, 1994.
8. Watt, W. Montgomery. *Islamic Philosophy and Theology*. Edinburgh, 1985.
9. Madelung, Wilferd. *Religious Schools and Sects in Medieval Islam*. London, 1985.
10. Abdurrahmonov, A. *Islom falsafasi tarixi*. Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2008.

ИСЛОМДА ЭКОЛОГИЯГА МУНОСАБАТ

Шарапов Маъмур

Бухоро давлат университети фалсафа йўналиши докторанти,
Мир араб олий мадрасаси Илмий тадқиқот фаолиятини шакллантириш бўлими бошлиғи.

Исломда жуда кўп ижтимоий масалалар муолажа қилинади, жумладан атроф-муҳит ва табиатни асрашни тақозо қиладиган кўрсатмалар ҳам кўплаб топилади. Охирги асрларгача экологик муаммолар ҳеч кимни безовта қилмаган бўлсада, бугунги тараққиёт ва технологиялар ривожланиши дунё табиатини экологик муаммоларга дучор қилди. Бу муаммоларни бартараф қилиш учун халқаро экологик ташкилотлар тузилган бўлсада, табиий мувозанатлар бузилиши, дунёда иссиқлик ортиши натижасида ўрмонлар ёнғини, денгиз ва дарёлар қуриб қолиши, кўп ҳудудларнинг чўллашиб кетиши қилинаётган ишлар ҳали етарли эмаслигини кўрсатмоқда.

Ислом инсонларни табиатга ва ҳодисаларига қўпол, ҳамда ўйламасдан аралашишдан огоҳлантиради. Аллоҳ таоло Ўзининг қонун-қоидаларини менсимаслик, Унинг сон-саноқсиз ва улуғ неъматларини суистеъмол қилиш билан ер юзини вайрон қилишимизни, Аллоҳ таоло бизни бу мўжизалардан маҳрум қилишини айтиб огоҳлантиради.

Демак, ислом таълимотига кўра, табиатни муҳофаза қилиш ҳар бир мўминнинг бурчидир. Атроф-муҳитга зарар етказувчи ҳаракатлардан қочишнинг ўзи этарли эмас. Мусулмон атроф-муҳитни фаол

равишда ҳимоя қилиши керак.

Исломнинг энг катта асоси бўлган Қуръони каримнинг 750 га яқин оятлари бизни табиат ҳодисалари ҳақида мулоҳаза юритишга ва Аллоҳ таолонинг яратиқлари ўртасидаги муносабатларни ўрганишга ундайди. Одамлар ўз ақлларини коинотда мавжуд мувозанат ва тартибни сақлаш учун ишлатишга чақиради:

“Ислоҳ қилинган ерда бузғунчилик қилманг[220]”. (Аъроф сураси, 56-оят).

Инсонга беҳисоб неъматлар: ер, тоғлар, сув, ҳаво, гуллар, сабзавот, мевалар, ҳайвонлар, ҳашаротлар, қушлар ва бошқа кўп нарсаларни ато этилиб, буларнинг барчаси вақтинчалик фойдаланиш учун берилганлигини Қуръон таъкидлайди.

Ерда ҳаёт кечиришнинг барча имкониятлари инсонга берилган бўлсада, бу нарса, ўзини ернинг тўлиқ эгаси деб билиш ҳуқуқини бермайди. Чекланмаган куч, эгалик фақат Аллоҳникидир.

Инсон барча неъматлардан баҳраманд бўлишга ҳақлидир, булар учун Аллоҳга шукроналар айтиши, Унинг буюклиги ҳақида фикр юритиши керак бўлади. Бундан ташқари, инсон Аллоҳнинг яратгани – ерни асраб-авайлаш учун жавобгар шахсдир:

“Албатта, Биз бу омонатни осмонларга, ерга ва тоғларга таклиф қилдик. Бас, улар уни кўтаришдан бош тортдилар ва ундан қўрқдилар. Уни инсон кўтарди. Дарҳақиқат, у ўта золим ва ўта жоҳилдир[221]” (“Аҳзоб” сураси, 72-оят).

Инсон ўз атрофида содир бўлаётган барча ҳодисаларда Аллоҳнинг оят ва аломатларини кўра олади. Улар устида мулоҳаза юритар экан, у табиатни яратиш қонунларини ўз ичига олган кўплаб илоҳий қонунларни тушуниб боради. Бу борада Қуръон кечаю кундузнинг ўзгариши, осмондан тушиб, жонсиз ерни тирилтираётган ёмғир суви, шамолларнинг алмашиниши, илдизи билан ерга чуқур кириб, сақлайдиган тоғлар ҳақида фикр юритишга ундайди. Ҳаёт шаклларининг хилма-хиллиги бутун оламлар Парвардигори томонидан берилган мўжизадир.

Исломда табиатга эътиборли бўлиш вожибдир. Қуръон ва Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларида шундай дейилган. Аллоҳ таоло Қуръони каримда ер юзидаги ажойиб неъматларни, барча гўзаллик ва уйғунликни кўрсатиб, ақл эгаларига мурожаат қилиб, Холиқнинг буюклиги ҳақида фикр юритишга ва инсонга берилган табиат неъматларини асрашга чақиради:

“Биз сув-ёмғирни қуйдирдик. 26. Сўнгра Ерни ёрдик. 27. Сўнг Биз унда дон-дунни ундириб-ўстириб қўйдик-ку! 28. Узум ва кўкларни, 29. Зайтун ва хурмоларни, 30. Қуюқ дарахтзор боғларни, 31. Мева-чева-ю, ўт-ўланларни 32. Сизлар учун ва чорва ҳайвонларингиз учун манфаат бўлсин” («Абаса» сураси, 25-32).

Агар Аллоҳнинг неъматларини санасангизлар, саноғига ета олмайсизлар. Албатта, Аллоҳ мағфиратли, меҳрибондир (Наҳл сураси, 18-оят).

Инсон сувни, ўрмонларни, ўсимликларни, ҳайвонларни ҳимоя қилишга мажбурдир. Ислом табиий ресурслардан фойдаланишда кўплаб меъёрларни белгилайди. Демак, таҳорат пайтида сувни кўп сарф қилиш макруҳ ҳисобланади. Сув ҳавзаларини ифлослантириш ҳам шариат томонидан ман этилган. Исломда сув ресурсларига эҳтиёткорона муносабатда бўлиш зарурлиги ҳамда ер юзидаги барча тирик мавжудотларнинг мавжудлиги сув билан боғлиқлигини таъкидланади:

Ҳайвонларга меҳрибон, ғамхўр бўлиш – бу Аллоҳдан қўрқишни ва инсоннинг юксак хулқли эканини кўрсатади[222].

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам ва саҳобаларнинг севимли ҳайвонлари мушук эди. Ваҳоланки, инсон барча тирик мавжудотларга раҳм-шафқат кўрсатиши керак.

Инсоннинг сувга, тупроққа, ҳавога, ўрмонларга, жониворларга, қушларга меҳр билан муносабатда бўлиши, уларни муҳофаза қилиш борасидаги ҳар қандай саъй-ҳаракатлари, хайр-эҳсони унинг эътиқоди даражасини кўрсатади. “Иймон 70 дан ортиқ шохлардан иборат бўлиб, уларнинг энг юқориси “Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ” дейиши, “энг пасти эса йўлдан озор берувчи ва машаққатли нарсаларни олиб ташлашдир”, дедилар Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам.

Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам, ҳатто қиёмат куни яқинлашиб қолган бўлса ҳам, ерга хурмо ниҳолини экишга буюрдилар. Мусулмонлар дарахт экиш, сувни, ҳавони тозалаш, ҳайвонларни асраш, ерни муҳофаза қилиш, илмий экологик тадқиқотлар ва дастурларда иштирок этиш, экологик жамиятлар тузишда фаол бўлмоғи керак.

Аллоҳ таоло Қуръони каримнинг “Абаса” сураси 24-32-оятларида шундай марҳамат қилади:

“Энди инсон ўзининг таомига (ибрат кўзи билан) боқсин! Биз (осмондан) сувни мўл

---

[220] Иноятов А., Зикриллаев Ғ. Қуръони карим оятлари мазмун-маъносининг ўзбекча изоҳли таржимаси. – Тошкент.: Ҳилол-нашр, 2024. – Б. 157.

[221] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири ҳилол. – Т.: Ҳилол-нашр, 2022. 4 ж, б. 508

[222] Ислом ва экология. https://oliymahad.uz

ёғдирдик. Сўнгра Биз унда донларни ундирдик, узум ва кўкатларни, зайтун ва хурмоларни, қалин дарахтзор боғларни меваю гиёҳларни ҳам. Булар сизлар учун ва чорва ҳайвонларингиз учун манфаатдир".[223]

Демак, барчамиз ўзимиз яшаб турган жойларга, маҳалла-куйга турли дарахт кўчатларини экиб, обод қилсак, бундан нафақат инсонлар, балки ҳайвонлар ва қушлар ҳам манфаат топади. Ҳадиси шарифда айтилишича, экилган ҳар бир дарахтнинг айтаётган тасбеҳи, ўша дарахтни эккан кишининг номаи аъмолига ёзилади ҳамда унинг мевасидан бошқалар еса ёки соясида ўтирса, эккан кишининг амал дафтарига садақа савоби ёзиб қўйилади[224].

Инсон ўз уйига қандай эътибор берса, атрофга ҳам шундай муносабатда бўлиши шарт. Чунки бутун ер юзи инсонлар учун маскандир.

«Тоҳо» сурасининг 53-оятида Аллоҳ ерни шундай таърифлайди:

"У Ерни сизлар учун бешик (қароргоҳ) қилиб қўйди ва унда йўллар пайдо қилди ҳамда осмондан сув (ёмғир, қор) ёғдирди. Бас, Биз у (сув) билан турли ўсимлик навларини ундириб чиқардик".[225]

Табиатни мухофаза қилиш тарбияси ислом нуқтаи назарида жамиятнинг катта ёшдаги аъзолари вазифасидир. Катта ёшдаги кишилар атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва озодаликни асраб авайлашда ёшларга ўрнак бўлишлари ва бу ҳусусда тарбия беришлари керак бўлади. Бизнинг боболаримиз ва бувиларимиз сувга тупурма, ариқларга чиқиндиларни супурма, кўчаларга ахлат ташлама, кўкариб турган бирор нарсани нобуд қилма, дея уқтирган сўзларини доимо эсимиздан чиқармаслигимиз ва ёшларга ҳам шуларни ўргатмоқлигимиз лозим. Бундан ташқари халқимиз орасида «Бирни кессанг ўнни эк» деган пурмаъно ибора ҳам мавжуд. Дарҳақиқат биз бугун кесган биргина кўчатнинг табиатдаги зарари йиллар ўтиб унинг ўрнига эккан дарахтимиз орқали қопланади. Ва шунда она табиатнинг тоза ҳавосига, кўкаламзорлигига путур етказмаган ҳисобланамиз.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Аллоҳ бизларга неъмат қилиб берган она табиатни асраб авайлаш, уни муҳофаза қилиш ва ифлосланишига йўл қўймаслик ҳар бир кишининг инсонийлик вазифасидир. Аксинча, лоқайдлик билан муносабатда бўлиш, ўнглаб бўлмас экологик муаммоларни вужудга келтиради. Бугунги касалликлар кўпайган, ёнғинлар ўрмонларни камайтирдиган, қурғоқчилик кўпайиб бораётган вазият яқин келажакда ҳаёт давом этишини хавф остига қўяди. Шундай экан, экологияни асраш ҳар бир инсоннинг бурчи ҳисобланади.

ИСЛОМ ФАЛСАФАСИДА КОНФЛИКТ ВА УНИ БОШҚАРИШ МАСАЛАСИ

Кодиров Дилшод Сабиржонович

Бошқарув самарадорлиги агентлиги
Навоий вилояти филиали бош инспектори

Аннотация: Мақолада ислом фалсафаси, унда конфликт ҳамда уни бошқариш, конфликтларни ҳал этиш институтлари, ислом ҳуқуқида конфликтларни ҳал этиш, ислом дини қадриятлари ва маърифати, ислом амалиётида конфликтларни бошқариш масалалари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Ислом фалсафаси, конфликт, конфликтларни бошқариш, ҳикмат, ислом қадрияти, ислом маърифати.

Annotation: The article analyzes the philosophy of Islam, conflict and its management, institutions of conflict resolution, conflict resolution in Islamic law, Islamic values and enlightenment, as well as issues of conflict management in Islamic practice.

Keywords: Philosophy of Islam, conflict, conflict management, wisdom, Islamic values, Islamic enlightenment.

Аннотация: В статье анализируются философия ислама, конфликты и их управление, институты разрешения конфликтов, урегулирование конфликтов в исламском праве, исламские ценности и просвещение, а также вопросы управления конфликтами в исламской практике.

Ключевые слова: Философия ислама, конфликт, управление конфликтами, хикмат, исламские ценности, исламское просвещение.

Конфликт, уни олдини олиш, бартараф этиш ва бошқариш масаласи фалсафа фанининг муҳим объектларидан бири ҳисобланади. Борлиқнинг қарама-қаршилик ва ўзаро муносабатлар орқали

[223] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири ҳилол. – Т.: Ҳилол-нашр, 2022. 4 ж, б. 508
[224] Исломда экология масаласи. https://fitrat.uz/archives/2284
[225] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири ҳилол. – Т.: Ҳилол-нашр, 2022. 4 ж, б. 508

ривожланиши ҳақидаги таълимот бўлмиш диалектика конфликт тушунчаси билан чамбарчас боғлиқдир.

Конфликт тушунчасига ҳаётий зиддиятлар, инсонларнинг истак ва интилишлари, ҳис-туйғулари ва эҳтиролари, ўй-фикрлари ва хатти-ҳаракатларидаги қарама-қаршиликлар, кучли драматик тўқнашувлар, келишмовчиликлар деб таъриф беришимиз мумкин[226]. Умумий маънода конфликт қарама-қаршилик, зиддият, низо маъноларини англатади.

Конфликтларни бошқаришда диний эътиқод ва дунёқараш ҳам алоҳида аҳамиятга эга ҳодиса ҳисобланади. Дин жамиятда тартибга солиш вазифасини бажаради, ижтимоий мавқеи ва мулкий мавқеи жиҳатидан фарқ қилувчи кишиларнинг тенг ва тинч-тотув яшашини таъминлашга интилади[227]. Ислом фалсафаси ҳам кўп жиҳатдан шахсларни жамиятда бир-бири билан баҳамжиҳатликда, муросаю мадорада, тинчлик ва тотувликда яшашга ундайди.

“Фалсафа” атамаси ўрта асрлар ислом адабиётида антик фалсафа ва фалсафанинг антик моделлари мутафаккирлар таълимотини билдирган. Фалсафанинг ўзига хослиги шундаки, у динга хизмат қилишга интилмаган. Бу даврда арабча “ҳикма” атамаси тез-тез ишлатилар эди. Арабча “ҳикма” сўзини билим, идрок, фалсафа, ҳикмат деб таржима қилиш мумкин[228]. Демак, ислом фалсафаси тўғрисида сўз юритилганда “ҳикма” атамасини фалсафага аналогия сифатида ишлатсак бўлади.

Ислом ҳуқуқи манбалари сўнгги ўн тўрт аср мобайнида оилавий низоларни ҳамда кўплаб бошқа масалаларни ҳал этишнинг бир қатор усулларини тақдим этган. Ушбу манбалар қадим замонларданоқ ҳозирда умумий тарзда “альтернатив низоларни ҳал қилиш” деб аталадиган жараёнларни тартибга солиб келган[229]. Шуни ёдда тутиш керакки, альтернатив низоларни ҳал қилиш йўллари амалдаги қонунчилик, жамиятнинг анъана, қадрият, одат ва турмуш тарзига мос бўлиши зарур шартдир.

Исломда конфликтларни ҳал қилиш борасида бой мерос мавжуд. Исломий таълимот низоларни ҳал қилишда диний қадриятларга суянади ҳамда ижобий ечимларга асосланган жавобларни таклиф этади. Масалан: ал-адл (адолат), сулҳ (келишув), муслоҳа (муроса), васита (воситачилик, medиatsiя), таҳким (арбитраж), салам (саломлашиш, тинчлик тилаш) каби тушунчалар исломий тинчлик ва конфликтларни ҳал қилишнинг назарий асосини ташкил қилади[230]. Ушбу тушунчалар амалиётида кенг қўлланилиб, ислом фалсафаси моҳиятан конфликтларни олдини олиш ва бартараф этишга қаратилганини англатади.

Юқоридагиларни бирма-бир кўриб чиқадиган бўлсак, адолат тушунчаси тинчлик қуришда марказий ўринда туради. Жамиятдаги низолар кўпинча тенгсизлик, ресурсларни адолатсиз тақсимлаш ва ноҳақ сиёсий-ижтимоий тизимдан келиб чиқади. Шунинг учун адолатли иқтисодий ва сиёсий тузум барпо этилмаса, низолар барҳам топмайди. Сулҳ исломда қадимдан мавжуд бўлиб, қабилалар орасидаги низоларни ҳал қилишда ишлатилган. Васита усулида низолашаётган тарафлар воситачи – медиатор ёрдамида яраштирилади. Таҳким (арбитраж) ваколат берилган шахс – муфтий, қози, ҳакам тарафларни эшитган ва таҳлил асосида ҳукм чиқаради.

Конфликтологлар низони ҳал қилишнинг учта усулини ажратиб кўрсатишади, булар: музокаралар, воситачилик, арбитраж. Судьялик (ҳакамлик) эса мажбурлаш усули деб ҳисобланади. Қуръон, суннат ва фиқҳ манбаларда низоларни ҳал қилишнинг тўрт усули тилга олинади. Мусулмон воситачиси низоларни ҳал қилиш учун кенг кўламли ваколатга эга ва турли ролларда ҳаракат қилиши мумкин. Ҳакамлар ва судялар вазиятга қараб бир вақтнинг ўзида томонларни муросага келтириши, яраштириши мумкин. Диний меъёрларга риоя қилиш мусулмон тизимининг асосий элементи ҳисобланади[231]. Буни шуни англатадики, ислом дини фалсафасида конфликтларни ҳал қилиш, олдини олиш ва бошқаришда мусулмон воситачилари кенг ваколатларга эга.

Аҳолининг асосий қисмини ислом динига эътиқод қилувчи давлатларда конфликтли вазиятларни бошқаришда билими, тажрибаси ва мақоми юқори бўлган мусулмон вакиллари: мутахассислар, имомлар, муфтийлар, тадбиркорлар ва жамиятнинг бошқа ҳурматли шахслар асосий

[226] Фалсафа қомусий луғат. Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти”, 2004 й., 203 б.

[227] Б.Ф. Турдиева. Дин ва диний конфликтлар. Modern science and research. Volume 3 / issue 11 / uif:8.2 / modernscience.uz. 348 p.

[228] Мусульманская религиозная философия: учеб. пособие / Р.Р. Шангараев. – Казань: ИД «МеДДоК», 2020. – 7 с.

[229] Рыбка О.С., Чекулаев С.С. Альтернативные способы разрешения конфликтов в исламском праве и возможность их применения на территории РФ // Юридические исследования. – 2023. –№8. – 1 с.

[230] Nazar Ul Islam Wani. Peace and Conflict Resolution in Islam: A Perspective Building. Indonesian Journal of Interdisciplinary Islamic Studies. Vol. 6 No. 2 (2023). 128 p.

[231] Мухаметзарипов И.А. Мусульманские практики урегулирования конфликтов: доктринальные основы и их реализация в современной России // Исламоведение. 2023. Т. 14, № 1 (55). С. 26.

ўрингa чиқади. Сабаби Шарқ фалсафасида, жумладан, ислом фалсафасида тажрибали, ёши улуғ, доно инсонларни ҳурмат қилиш, гапига қулоқ солиш азалий қадриятлардандир.

Замонавий конфликтология низоларни иштирокчилар сонига кўра шахсий, шахслараро, шахс ва гуруҳ ўртасидаги, гуруҳлараро конфликтларга ажратади. Исломда низо инсоннинг ички дунёсида вужудга келади. Одам ўз ички низосини ақл орқали ҳал этишга интилади, нафс билан курашади, жаҳлни ихлос билан енгади. Сўнгра яхшилик қилиш орқали эзгу амаллар қилади ва адолат қарор топиши учун интилади. Юқоридагилардан ислом фалсафасида инсоннинг шахсий, яъни ички низолари долзарблигини кўрсак бўлади.

Исломда тинчлик – адолат ва саодатга интилиш орқали эришиладиган мақсад сифатида талқин қилинади. Низо эса, аксинча, манфаатлар тўқнашуви ва қарама-қаршилиги бўлиб, жамиятда салбий оқибатларга олиб келиши мумкин деб қаралади.

Ислом фалсафаси ва низоларни ҳал қилиш назарияси ўртасида кучли уйғунлик мавжуд. Исломнинг асл манбалари тинчликка чорлайди, адолат ўрнатиш ва ярашувни таъминлаш экани таъкидланади. У инсоният олдида турган замонавий низоларни ҳал қилишда бой мерос ва назарий асосга эга. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъбири билан айтганда: “... ислом – бу аввало, одамийлик, илм-фан, билим ва маърифат, эзгу фазилатларни улуғлаш таълимотидир”[232].

Фойдаланилган адабиётлар

1. Фалсафа қомусий луғат. Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти”, 2004 й.

2. «Янги Ўзбекистон» газетаси, 2025 йил 30 март, №65 (1391).

3. Б.Ф. Турдиева. Дин ва диний конфликтлар. Modern science and research. Volume 3 / issue 11 / uif:8.2 / modernscience.uz.

4. Мусульманская религиозная философия: учеб. пособие / Р.Р. Шангараев. – Казань: ИД «МеДДоК», 2020.

5. Мухаметзарипов И.А. Мусульманские практики урегулирования конфликтов: доктринальные основы и их реализatsiя в современной России // Исламоведение. 2023. Т. 14, № 1 (55).

6. Рыбка О.С., Чекулаев С.С. Альтернативные способы разрешения конфликтов в исламском праве и возможность их применения на территории РФ // Юридические исследования. – 2023. –№8.

7. Nazar Ul Islam Wani. Peace and Conflict Resolution in Islam: A Perspective Building. Indonesian Journal of Interdisciplinary Islamic Studies. Vol. 6 No. 2 (2023).

MUHADDISLAR SULTONI IMOM-AL BUXORIYNING MA’NAVIY MEROSI VA UNING FALSAFIY TAHLILI.

Buxoro davlat pedagogika instituti doktoranti

Xaitov Azizbek Azamatovich

azizbekxaitov5253@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Imom al-Buxoriyning hayoti, ma’naviy merosi va uning falsafiy va pedagogik tahlili, uning ma’naviy merosidagi hadislar sharhi, bugungi kundagi ahamiyati, Yangi O’zbekistonda ma’rifatli jamiyatda, ma’rifatli shaxsni tarbiyalashdagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so’zlar: Imom Buxoriy, hadis, nuhaddis, sahih, nosahih, pedagogika, pedagogik g’oya, tarbiya, barkamol avlod, farzand tarbiyasi, ta’lim, ma’naviy meros.

Hadis ilmida dunyo imomi, hadis ilmining amiri, olimlarining eng buyuk rahnamosi, alloma, imomlar imomi Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil Ibn Ibrohim al-Buxoriydir (810-870).

Bu ulug’ zot hijriy 194 (milodiy 810) yili Buxoroda tug’ilgan. Yoshligida otasidan yetim qoldi. Uning tarbiyasi bilan onasi va akasi shug’ullandi. Imom Buxoriy yoshligidan aql-idrokli, o’tkir zehnli va ma’rifatga havasi kuchli bo’lib, hadis ilmini zo’r qiziqish bilan egallaydi. O’n yoshidan boshlab, o’z yurtidagi rivoyatchilardan eshitgan hadislarni mutolaa qildi, yodladi ustozi Shayx Doxiliy ishtirok etgan qizg’in bahslarda qatnashdi. 825-yili o’n olti yashar Imom Buxoriy onalari va akalari Ahmad bilan haj safariga borib, o’sha yerda qolib ketganlar. U yerda ishlarini takomillashtirib, payg’ambar (s.a.v) hadislarini to’plash, tartibga solish, ulardan qaysi biri tog’ri, qaysi biri payg’ambar (s.a.v)ga tegishli emasligini aniqlash maqsadida Makka, Madina, Shom, Misr, Falastin, Iroq shaharlarini kezib, bir necha yil ba’daviy arablar orasida yurdilar. Shu tariqa ranj-u mashaqqatlar bilan jami 600ming hadis to’plab, bulardan 100 ming

[232] «Янги Ўзбекистон» газетаси, 2025 йил 30 март, №65 (1391).

“Sahih” (“Ishonchli”) va 200ming “G’ayri sahih” hadislarni yod olganlar. [233]

Imom al-Buxoriy o’zidan boy ma’naviy meros qoldirgan va ular quyidagicha:

1. **“Al Jome’ As-sahih”.** Buyuk allomaning eng buyuk va mashhur asari bo’lib, u “Sahih al-Buxoriy” nomi bilan ham yuritiladi. Bu hadisga kiritilgan ishonchli hadislar soni takrorlanadiganlari bilan 7275 ta bo’lib, takrorlanmaydigan hadislar 4000 tadir. Asar yozilganligiga 1200 yildan ziyod vaqt o’tgan bo’lsa ham, shu vaqtgacha u Islom olamida Qur’ondan keyin ikkinchi o’rinni tutadigan, muhim manba vazifasini o’tab kelmoqda.

O’rta asrda yashagan ba’zi adib va xattotlar uchun bu kitob nusxalarini ko’chirish tirikchilik vositasi ham bo’lib qolgan. Taniqli olim va ilohiyotchi olim an-Nuvayriy (vafoti. 1332 y) undan 8 nusxa ko’chirib, har birini 1000 dirhamdan sotgan.[234] Uning 1325-yili ko’chirilgan nodir nusxasi Istanbulda saqlanmoqda. “Al Jome’ as-sahih”ga ko’plab sharhlar bitilgan u qayta-qayta nashr etilgan.

Imom al-Buxoriy to’plagan hadislarda Islom dini ta’limotiga oid qoidalar aks ettirilibgina qolmay, ular mehr-muhabbat, halollik-poklik, saxiylik, ota-ona, kattalarga hurmat, yetim-yesir, beva-bechoralarga muruvvat, mehnatsevarlik, vatanga muhabbat kabi oliyjanob insoniy fazilatlar majmuasidir. Hadislarda nima yaxshi, nima yomon, nimani qilish kerak, nimani qilmaslik lozimligi haqidagi zamonamiz ahli, ayniqsa, yosh avlod uchun katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo’lgan yo’l-yo’riqlar, pandu nasihatlar va o’gitlar o’z aksini topgan.

2. “Al adab al-mufrad” (“Adab haqida yagona kitob”).

Yuqorida zikr qilganimiz payg’ambarimiz (s.a.v)ning olti nafar tan olingan, hadis olimlari to’plagan hadislarida axloq-odob masalasi asosiy o’rinda turadi. Chunki musulmon bo’lish uchun eng avvalo yaxshi xulqli, odobli, insofli, pok va halol, bo’lish shart. Bu borada Rasulullоh sollalloxu alayhi vasallam o’zlari “Albatta men karamli axloqlarini mukammal qilish uchun yuborildim”[235] Shuning uchun ham Imom Buxoriy o’zining shoh asari “Jome’ as-sahih” dagi axloq va odob haqidagi hadislarni bitta kitobga jamladi.

Bu olimni qoniqtirmagach, butun Islom olamini yaxshi xulq va odobda tarbiyalashni ko’zda tutgan holda axloq va odobga oid hadislarni alohida bir kitobga to’plab, “Al-Adab al Mufrad” nomli asarini yozdi. Kitob 644-bobdan iborat bo’lib, ularda faqat adabga oid 1322 hadis jamlangan.[236] Bu kitobda ijtimoiy aloqalarga va kishilarning o’zaro muomalalariga oid odoblarga bog’liq hadis-shariflar keltirilgan. Asarda boshqa muhaddislar kitoblarida uchramaydigan bir qancha hadislar berilgan. Asarning yana bir qimmatli tomoni shundaki, undagi hadislarni yozib olgan hadis rivoyatchilari (isnodlar) boshqa muhaddislar isnodlariga nisbatan ancha ishonchli kishilar bo’lgan.

“Al-Adab al-Mufrad” qo’lyozmalari Sharq va G’arbning juda ko’p kitobxonalarida mavjud. U 1898-yili Hindistonda, 1930-yili Qohirada, 1970 va 1980-yillari O’rta Osiyo va Qozog’iston musulmonlari diniy boshqarmasi tashabbusi bilan ikki marta arab tilida nashr etildi. Uning 600 hadisdan iborat 267 bobi taniqli islomshunos olim Shamsuddin Boboxonov tomonidan o’zbek tiliga tarjima qilinib 1990-yili “O’zbekiston” nashriyotida chop etilgan. Keyinchalik Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf tomonidan Imom al-Buxoriy “Al- adab al-mufrad” kitobining sharhi to’rt juzda 2015 yil Toshkentda “Hilol-nashr”da chop ettirilgan.

“Al-adab al-Mufrad”ning 1-24 boblari ota-onaga xizmat qilish, ularning hurmatini joyiga qo’yish, qarigan chog’ida ularni e’zozlab parvarish qilish, diliga ozor bermaslik, ularning haqqini ado etish masalalariga bag’ishlanganki, bu boradagi ba’zi timsollarga e’tibor qarataylik:

Abdurrahmon ibn Abu Bakra otasidan rivoyat qiladi: rasulullоh: “Men sizlarga gunohlarning eng kattasini aytib beraymi?- deb uch marotaba so’radilar. Sahobalar “ Ey rasulullоh, aytib bering “-dedilar. “ Alloh Taologa shirk keltirish va ota-onaga oq bo’lish,” dedilar.[237]

Ota-onaga oq bo’lish qanday bo’ladi? Oq bo’lish ota-onangdan xabar olmay qo’yishing va ularni mahrum qilib, o’zingdagi nasrsani bermay qo’yishingdir. Demak, bola ota-onasidan xabar olmay qo’ysa, ularga yetarli mehr ko’rsatmasa va ular muhtoj bo’lgan oziq-ovqat, kiyim-kechak va boshqa narsalarni bermay qo’ysa, oq bo’lar ekan. Buning uchun uning otasi odamlarning oldida: “Guvoh bo’linglar, o’g’limni oq qildim, qizimni oq qildim” deyishi shart emas ekan. Bolaning o’zi ota-onasiga qaramasdan tashlab qo’ysa, xabar olmay, ularning ahvolidan umuman bexabar bo’lib yursa, ular muhtoj bo’lgan narsani bermasa, mana shuning o’zi farzandning oq bo’lishiga yetarli narsa ekan.

Abu Hurayra (roziyallohu anhu) aytadilar: rasulullоh: “bolaning otasi birovlarning quli bo’lsa, uni hojasidan sotib olib, ozod qilmaguncha uning haqqini ado qilolmaydi”-deydilar.

---

[233] Саҳиҳи Бухорий шарҳи. Биринчи жилд.-Т.: Ҳилол-Нашр, 2022.-17-б

[234] O’zbekiston Milliy ensiklopediyasi. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil 86-b.

[235] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ал-адаб ал-муфрад. Т.:Hilol-Nashr.2015.- 2b.

[236] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ал-адаб ал-муфрад. Т.:Hilol-Nashr.2015.- 52b.

[237] Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ал-адаб ал-муфрад. Т.:Hilol-Nashr.2015.- 84b.

Keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, nomi o'zi bilan "Adab durdonasi" odob axloqning durdonasidir. 1200 yidan ziyod vaqt o'tibdiki, Islom olamida insonlarda yaxshi oliyjanob xislatlarni tarbiyalash, ularni to'g'ri yo'lga solish, xizmat qilib, odamlarni pok iymonli, e'tiqodli, insofli bo'lishga yo'llab, yomon illatlardan saqlab kelayotgan bebaho asar hozirgi bizning zamonamizda o'z qimmatini yo'qotmay hayotimizning hamma talablariga to'la javob beradi.

3. "At-Tarix al-Kabir" ("Katta tarix").

Mazkur kitobni Imom Buxoriy o'n sakkiz yoshlarida Rasulullоh s.a.v. qabrlari yonida oydin kechalarda tasnif etganlar. Bu kitob bugungi kundagi tushunchamizdagi umumiy tarix haqida emas, balki hadis rivoyat qiluvchi roviylarning tarjimayi hollari va rivoyat qilish borasidagi sifatlari haqidagi kitobdir. Asarning qo'lyozmasi "Dorul kutubil misriyya"da 10340 raqam ostida saqlanadi. Bu kitob hijriy 1361-yili Hindistonda nashr etilgan.[238]

4. "At-Tarix al-avsat" ("O'rtacha tarix").

Ushbu kitobning qo'lyozmasi Hindistonning Haydarobod shahrida saqlanmoqda.

5. "At-Tarix as-Sag'ir" ("Kichik tarix").

Mazkur asar hijriy 1325-yili Hindistonda chop etilgan.

6. "Qazoyu as-saxoba va at-tobiiyn" (Sahobalar va tobeinlar hukmlari)[239]

Muallif bu asarni o'n sakkiz yoshida yozgan.

7. "Al-Qiroatu xolf al-imom" (Imomning ortidan namoz o'qish).

Asar Hindistonda va Qohirada nashr etilgan.

8. "Birr ul-volidayn" (Ota-onaga yaxshilik qilish).

Ota-onaga yaxshilik qilish haqida kitob.

9. "Xolqu af'ol al-ibad" (Bandalar fe'llarining yaratilishi).

Kitob hijriy 1306-yil Dehlida va Jiddada chop etilgan.

10. "Kitobuz-zuafo" (Zaif roviylar haqida kitob).

Bu kitobda hadis rivoyat qiluvchilar ichidagi imom Buxoriy nazarida zaif-kuchsiz hisoblangan shaxslar haqida ma'lumotlar berilgan.

11. "Al-Jomi al-kabir" (Katta to'plam).

12. "Al-Musnad al-kabir (Katta musnad).

Bu ikki kitobning nomi haqidagina ma'lumot bor. Ular bizgacha yetib kelmagan.

13. "At-Tafsir al-kabir" ("Katta tafsir). Imom Buxoriyning ushbu nomdagi kitoblari borligini Firabriy zikr qilgan.[240] Bu kitobning bir qo'lyozma nusxasi Jazoir milliy kutubxonasida va yana biri Parijdagi milliy kutubxonada mavjud.

14. "Kitob al-ashriba" (Ichimliklar haqidagi kitob)

15. "Kitob al-xiba" (Xayr-ehson haqidagi kitob) Mazkur kitobda besh yuztagacha hadis mavjud.

16. "Asomi as-saxoba" (Sahobalarning ismlari).

17. "Kitob al-vaxdon" (Bittadan hadis aytgan saxobalar haqida kitob).

18. "Kitob al-mabsut fil hadis" (Hadisga oid mufassal kitob).

19. "Kitob al-ilal fil hadis" (Illatli hadislar haqida kitob)

20. "Kitob al asmo val-kuna" (Ismlar va kunyalar haqida kitob). Mazkur asarning qo'lyozmasi Al-Azhar dorulfununining kutubxonasida 3518-raqam bilan saqlanadi. Hindistonda hijriy 1360 yil chop etilgan.

21. "Kitob al-favoid" (Foydali ashyolar haqida kitob)

22. "Mashiyxatul Buxoriy" Bu kitobda imom Buxoriy o'zlari hadis o'rgangan ustozlari haqida ma'lumot berilgan.

23. "Kitobul-mabsud"

24. "Raful yadayni fis-solati" Namozda ikki qo'lni ko'tarish haqidagi kitob.

Ammo bunday bebaho durdonalardan sho'ro hukumati davrida xalqimiz butunlay bebahra bo'lib qolgani achinarli holdir. Mustaqillik sharofati ila dinimiz, iymon-e'tiqodimiz, qayta tiklandi. Imom Buxoriyning to'rt qismdan iborat " Jome as-Sahih" asari o'zbek tiliga to'la tarjima qilinib nashr etildi. U zoti sharif haqida o'nlab risolalar, yuzlab maqolalar chop etildi. Olimning Xartangdagi Sho'ro davrida tashlandiq holga aylantirilib, jamoa xo'jaligi ombori, atrofida qarovsiz chakalakzor bo'lgan tabarruk maqbara va masjidi misli ko'rilmagan darajada ta'mirlanib, yoniga o'sha davr usulida yangi masjid, minora va arklar barpo etildi. Bularning barchasiga birinchi prezidentimiz I.A.Karimov bevosita rahnamolik qildilar.

1974-yilda O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi tashabbusi bilan

[238] Олтин силсила: Саҳиҳул Бухорий, 1-жуз-Тошкент: Hilol-nashr, 2023.- 76-b.

[239] Али ибн Ҳижозий ибн Муҳаммад Байюмий "Саҳиҳул Бухорий"даги уч ровийли олий санадли ҳадислар (Сулосиётул Бухорий). Диний-маърифий/ таржима ва изоҳлар муаллифи Ш. Умаров,- Тошкент:2022.-12-б

[240] Олтин силсила: Саҳиҳул Бухорий, 1-жуз-Тошкент: Hilol-nashr, 2023.- 79-b.

respublikamizda butun Islom dunyosi vakillari ishtirokida Imom al-Buxoriy tavalludining 1200 yilligi nishonlandi. 1998-yil respublika Vazirlar Mahkamasi qarori bilan buyuk alloma Imom Buxoroy tavalludining 1225 yilligi juda keng miqyosda nishonlandi. Imom al-Buxoriy jamg'armasi tashkil etildi. "Imom al-Buxoriy saboqlari" jurnali ta'sis qilindi. 2017 yilda Imom Buxoriy majmuasi yonida Imom Buxoriy nomidagi Xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi qurildi. 6-gektar maydonni egallagan markaz binosida hadis, kalom va qiroat ilmini o'rganishga mo'ljallangan xonalar, qo'lyozmalar kutubxonasi, muzey tashkil etildi.

2017 yilning 19 sentabr kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida nutq so'zlab, jumladan bunday dedi:[241] "Markaziy Osiyo Uyg'onish davrining ko'plab yorqin namoyondalarining Islom va jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan bebaho hissasini alohida qayd etmoqchiman. Ana shunday buyuk allomalardan biri Imom Buxoriy o'z ahamiyatiga ko'ra Islom dinida Qur'oni Karimdan keying eng mo'tabar kitob hisoblangan "Sahihi Buxoriyning" muallifi sifatida butun dunyoga tan olingan. Bu ulug' zotning g'oyat boy merosini asrab-avaylash va o'rganish, ma'rifiy Islom to'g'risidagi ta'limotini keng yoyish maqsadida biz Samarqand shahrida Imom Buxoriy nomidagi Xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish to'g'risida qaror qabul qildik. Toshkentda tashkil etilayotgan Islom sivilizatsiyasi markazining faoliyati ham shu maqsadga xizmat qiladi. Prezident Sh. Mirzoyoyev tashabbusi bilan "Imom Buxoriy" ordenini ta'sis etish to'g'risidagi Qonun (O'RQ-789-son, 15.08.2022 y.) imzolandi.[242] Qonunga muvofiq, "Imom Buxoriy" ordeni ikki darajadan iborat bo'ldi:

1."Oliy Darajali Imom Buxoriy" ordeni;

2."Imom Buxoriy" ordeni.

"Oliy Darajali Imom Buxoriy" ordeni bilan ilm-fan va madaniyat, jumladan, islom ma'rifati rivojiga ulkan hissa qo'shgan buyuk alloma va mutafakkirlarning hayoti hamda ilmiy merosini o'rganish va xalqaro maydonda keng targ'ib qilishda katta yutuqlarga erishganligi uchun:

-xorijiy davlatlar va hukumatlar rahbarlari;

-xorijiy mamlakatlar parlamentlari vakillari;

-xalqaro tashkilotlar, diplomatik vakolatxonalar, konsullik muassasalari hamda ularga tenglashtirilgan boshqa tashkilotlarning rahbarlari va vakillari, shuningdek xorijiy arboblar va olimlar;

-mamlakatimizning atoqli davlat va jamoat arboblari, diniy-ijtimoiy sohadagi rahbarlar va yetuk ulamolar, atoqli olimlar, adiblar, pedagoglar va ilmiy tadqiqotchilar mukofotlanadi.

"Imom Buxoriy" ordeni bilan esa buyuk allomalarimizning ilmiy va diniy merosini tadqiq etish hamda targ'ib qilish, islom dinining umuminsoniy qadriyatlari va asl mohiyatini mamlakat aholisi, ayniqsa yoshlarga yetkazishdagi xizmatlari uchun:

-ilm-fan, ta'lim-tarbiya, madaniyat, san'at va adabiyot sohasi xodimlari;

-davlat va jamoat tashkilotlari xodimlari;

-diniy ulamolar;

-olimlar va tadqiqotchilar mukofotlanadi.

"Oliy Darajali Imom Buxoriy" ordeni bilan mukofotlangan shaxslarga BHMning 70 baravari (21 mln so'm), "Imom Buxoriy" ordeni bilan mukofotlangan shaxslarga esa BHMning 50 baravari (15 mln so'm) miqdoridagi bir martalik pul mukofoti beriladi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, biz Imom Buxoriy avlodlarimiz, u zot tug'ilgan, yashagan, ijod qilib o'tgan zamin farzandlarimiz. Buxoriy qoldirgan meros bizning faxrimizdir. U zot yozib qoldirgan merosni e'zozlash va asrab-avaylash bilan birga, uni o'rganib, hayotga tatbiq etishga harakat qilishimiz lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Али ибн Ҳижозий ибн Муҳаммад Байюмий "Саҳиҳул Бухорий"даги уч ровийли олий санадли ҳадислар. (Сулосиётул Бухорий). Диний-маърифий/ таржима ва изоҳлар муаллифи Ш. Умаров,- Тошкент:2022.-12-б
2. Олтин силсила: Саҳиҳул Бухорий, 1-жуз-Тошкент: Hilol-nashr, 2023.- 79-b.
3. Саҳиҳи Бухорий шарҳи. Биринчи жилд.-Т.: Ҳилол-Нашр, 2022.-17-б
4. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ал-адаб ал-муфрад. T.:Hilol-Nashr.2015.- 52b.
5. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil 86-b.
6. https://president.uz/oz/lists/view/1063

[241] O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida nutqi: https://president.uz/oz/lists/view/1063

[242] https://t.me/huquqiyaxborot/12219

7. https://t.me/huquqiyaxborot/12219

ВОЖИБ-УЛ-ВУЖУД В СУФИЙСКИХ ВОЗЗРЕНИЯХ АБУ АЛИ ИБН СИНЫ

Шамсутдинова Нигина Каримовна

доктор философских наук, доцент кафедры Общественных наук
Навоийского государственного универсидета, Узбекистан.

Annotatsiya. Tasavvuf islom tafakkurining eng nozik, qalb falsafasi sifatida shakllangan, falsafiy mulohazalar va tasavvufiy tajribaning o‘ziga xos uyg‘unligini ifodalaydi. Bu Xudoni to'g'ridan-to'g'ri bilish va borliqning mohiyatini tushunish istagiga asoslanadi. So‘fiylik an’anasi doirasida shakllangan asosiy tushunchalardan biri o‘rta asrlar islom olamining buyuk mutafakkiri Abu Ali Ibn Sino tomonidan batafsil ishlab chiqilgan vojib-ul-vujud yoki “Zarur borliq” tushunchasidir. Bu tushuncha islomning falsafiy an’analarini boyitibgina qolmay, balki so‘fiylik tafakkurining rivojlanishiga, umuman falsafa va ilohiyotga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatdi.

Annotation. Sufism, as one of the most profound trends of Islamic thought, is a unique combination of religious practice, philosophical reflection and mystical experience. It is based on the desire for direct knowledge of God and understanding of the essence of being. One of the key concepts developed within the Sufi tradition is the concept of wojib-ul-wujud, or "Necessary Being", which was worked out in detail by the outstanding thinker of the medieval Islamic world - Abu Ali Ibn Sina. This concept not only enriched the philosophical tradition of Islam, but also had a significant influence on the development of Sufi thought, as well as on philosophy and theology in general.

Аннотация. Суфизм, как одно из наиболее глубоких направлений исламской мысли, представляет собой уникальное сочетание религиозной практики, философской рефлексии и мистического опыта. В его основе лежит стремление к непосредственному познанию Бога и пониманию сущности бытия. Одной из ключевых концепций, развивавшихся в рамках суфийской традиции, является концепция вожиб-ул-вужуд, или "Необходимое сущее", которая была детально проработана выдающимся мыслителем средневекового исламского мира – Абу Али Ибн Синой. Эта концепция не только обогатила философскую традицию ислама, но и оказала значительное влияние на развитие суфийской мысли, а также на философию и теологию в целом.

Основой суфийских возрений Ибн Сины является его учение об атрибутах творца, которые есть не что иное, как его качественная определенность, без которой мы не можем говорить о боге как об абсолютном бытии. Бога Ибн Сина называет необходимо сущим (вожиб-ул-вужуд) и одной из главных его характеристик является его воля. В своей философии он стремился объединить греческую философскую традицию, особенно идеи Аристотеля и Платона, с исламской теологией и суфийскими учениями. Вожиб-ул-вужуд, как концепция, описывает сущность, которая является источником всего существующего, и играет ключевую роль в понимании природы бытия и его отношений с Богом. Ибн Сина рассматривает Необходимое сущее как первопричину всего, что существует, и утверждает, что все остальные сущности зависят от него, что создает уникальную онтологическую и метафизическую структуру. Например, он пишет: «Подобно тому, как в нас познание силою разума является непосредственной причиной движения силы желания... Таким же образом обстоит дело с существованием всех вещей вытекающих из необходимо сущего»[243]. Пример обратного суждения - от бога к человеку: «Теперь понятно, какова воля необходимо осущего... понятно также, что и мы обладаем волей, описанной выше»[244]. Свойства и качества, которыми Ибн Сина наделяет необходимо сущее таковы: необходимо сущее обладает волей, могуществом, мудростью, милосердием. История развития суфийской концепции вожиб-ул-вужуд представляет собой сложный и многогранный процесс, в ходе которого различные мыслители и школы обогащали и переосмысляли эту идею. Важным этапом в этом развитии стало взаимодействие суфизма с философией, что привело к возникновению новых интерпретatsiй и подходов к пониманию сущности и природы Бога. Суфийские мастера, такие как Джалал ад-Дин Руми и Ибн Араби, вносили свои идеи в контекст вожиб-ул-вужуд, подчеркивая личный опыт и мистическое познание, что создавало богатую палитру взглядов на эту концепцию.

Основные аспекты суфийской концепции вожиб-ул-вужуд можно выделить в нескольких

[243] Ибн Сина. Избранные произведения, т. I, с. 141.
[244] Ибн Сина. Избранные произведения, т. I, с. 141.

ключевых моментах. Во-первых, это идея зависимости всех сущностей от Необходимого сущего, что подчеркивает единство бытия и его божественное происхождение. Во-вторых, важным аспектом является понимание отношений между Необходимым сущим и возможным бытием, которое включает в себя все существующие вещи. Эта диалектика между необходимостью и возможностью пронизывает всю философскую систему Ибн Сины и его учеников, создавая сложную картину мироздания.

Сравнение суфийской концепции вожиб-ул-вужуд с другими философскими учениями, такими как неоплатонизм или христианская метафизика, позволяет выявить как общие черты, так и отличия в подходах к пониманию божественного и сущности. В то время как неоплатонизм акцентирует внимание на единстве и иерархии бытия, суфизм подчеркивает личный опыт и непосредственное взаимодействие с Божественным. Это различие в подходах создает обширное поле для философского и теологического диалога, что может быть полезно для дальнейшего изучения и понимания различных традиций.

Критика суфийской концепции вожиб-ул-вужуд также занимает важное место в исследовании. На протяжении веков различные мыслители высказывали сомнения и возражения против этой концепции, указывая на ее сложность и потенциальные противоречия. Критики, как со стороны ортодоксальных теологов, так и со стороны философов, пытались оспорить идеи Ибн Сины, подчеркивая необходимость четкого разграничения между божественным и человеческим, а также между необходимым и возможным бытием. Эти критические взгляды открывают новые горизонты для анализа и понимания концепции вожиб-ул-вужуд, а также для ее практического применения в жизни верующих. Как это происходит, Ибн Сина прекрасно иллюстрирует в своем «Трактате о любви». Он пишет: «Совершенства, свойственные человеческим и ангельским душам, обусловлены созерцанием умопостигаемых предметов как таковых, согласно способности каждой из них уподобляться сущности абсолютного Блага и благодаря проистеканию из них действий, которые для них и по отношению к ним являются справедливыми, как, например, обстоит дело с человеческими добродетелями... Эти подражания происходят только для того, чтобы сделать возможной близость к абсолютному Благу, и чтобы из приближения к нему приобретались добродетель и совершенство»[245].

Ибн Сина такие характеристики, как воля, могущество, мудрость сводит к одному основанию - знанию и познанию. Он пишет: «его воля исходит из знания»; «воля необходимо сущего является познанием истины»; «могущество его тождественно с его познанием вещей»; «мудрость его равна знанию». Таким образом, множество характеристик бога сводится к единому качеству - мудрости, или знанию, которые выражаются в разумном действии - познании. Здесь существует одно логическое противоречие, которое лишний раз показывает: что бог Ибн Сины имеет человеческое содержание и иного содержания, кроме земного, у него нет. Практическое применение суфийской концепции вожиб-ул-вужуд находит свое выражение в различных аспектах суфийской практики, включая медитatsiю, молитву и другие формы духовной практики. Суфийские практики направлены на достижение единства с Божественным, что позволяет верующим углубить свое понимание и переживание концепции Необходимого сущего. Это взаимодействие между философией и практикой создает уникальную динамику, которая способствует духовному развитию и личностному росту.

В условиях современного мира, где вопросы бытия, существования и духовности становятся все более значимыми, анализ исторического развития и основных аспектов суфийской концепции вожиб-ул-вужуд позволяет глубже понять философские корни и культурные контексты, в которых она формировалась. Сравнительный анализ с другими философскими учениями и критика концепции открывают новые горизонты для дискуссий и интерпретatsiй, в то время как практическое применение данной концепции в современности может предложить ценные идеи для личностного роста и духовного развития. Таким образом, данное исследование не только углубляет знания о суфизме и исламской философии, но и способствует диалогу между различными культурными и философскими традициями.

Необходимо сущее – это свое иное, которое получает отдельное и независимое от своего оригинала - человека - существование и становится предметом обожествления и поклонения. Ирфан Ибн Сины, образ необходимо сущего — это квинтэссенция его философии, воззрений, итог, логическое завершение, не всегда им осознаваемое. Поэтому ошибку совершали те исследователи, которые стремились игнорировать суфийсские взгляды Ибн Сины, пытаясь представить его мыслителем безотносительно к главному содержанию его философии. Человек в боге и через него

[245] Абуали *Ибн Сина*. *Трактат о любви* // Серебряков С.Б. Трактат Ибн Сины (Авиценны) о любви. Тбилиси: Мецниереба, 1976.- С. 62-63.

ищет только самого себя, разумеется, человек прежде всего стремится к богу, но сам бог стремится исключительно к нравственному и вечному спасению человека и, таким образом, целью человека является он сам. Божественная деятельность не отличается от деятельности человеческой. Необходимо сущее - существо бестелесное, чистый разум. Образ необходимо сущего, как такового нельзя себе представить. И нельзя его представить потому, что невозможно представить себе образ разума. Какой у него вид? Разве можно представить себе его деятельность? Бога нельзя себе представить, как невозможно представить образ разума.

История развития суфийской концепции вожиб-ул-вужуд представляет собой сложный и многогранный процесс, в котором переплетаются элементы исламской философии, метафизики, а также предшествующих философских традиций. Вожиб-ул-вужуд, что переводится как «необходимое сущее», занимает центральное место в учениях таких мыслителей, как Абу Али Ибн Сина, и стал основой для многих суфийских концепций. Чтобы понять, как именно эта концепция развивалась, необходимо обратиться к философским традициям, которые предшествовали суфизму, а также к тем мыслителям, которые способствовали ее формированию.

Абу Али Ибн Сина, один из самых влиятельных философов и ученых своего времени, развил идеи своих предшественников и создал систему, в которой вожиб-ул-вужуд занимает центральное место. В своих работах, таких как «Книга исцеления» и «Книга о душах», Ибн Сина исследует природу существования и сущности, утверждая, что вожиб-ул-вужуд является единственным истинным существом, в то время как все остальные существа существуют лишь потенциально. Его философия подчеркивает важность разума и логики в понимании божественного, что, в свою очередь, оказало влияние на суфийскую мысль.

Суфийские мыслители, такие как Ибн Араби, заимствовали идеи Ибн Сины и адаптировали их к своей мистической практике. Ибн Араби, в частности, развивал концепцию «вожиб-ул-вужуд» в контексте своей теории единства бытия, утверждая, что все существующее является проявлением единого божественного существа. Его учение о «вожиб-ул-вужуд» подчеркивает, что все, что существует, является проявлением божественного, и что человек может достичь понимания этого через мистический опыт.

В конечном итоге, развитие суфийской концепции вожиб-ул-вужуд представляет собой синтез различных философских традиций и учений, которые были адаптированы к контексту исламской мистики. Эта концепция стала основой для понимания божественного и сущности в суфизме, а также для мистического опыта, который стремится к единству с божественным. Суфийские мыслители, опираясь на работы предшествующих философов, разработали свою уникальную интерпретatsiю вожиб-ул-вужуд, которая продолжает оказывать влияние на исламскую философию и мистику до сих пор.

Таким образом, история развития суфийской концепции вожиб-ул-вужуд является отражением глубоких философских размышлений и метафизических исканий, которые продолжают вдохновлять и привлекать внимание исследователей и практиков суфизма. Эта концепция не только служит основой для понимания сущности и существования, но и открывает путь к глубокому духовному опыту, который остается актуальным и в современном мире.

Во всех энциклопедических трудах Ибн Сины: «Дониш-наме», «Ан-Наджат», «Аш-Шифо», на первом месте по сущности стоит «Теология», но исследователи предпочитали ей заглавие «Илохийят», дословно означающее «Теология», переводится как «Метафизика», и при этом утверждается, что воззрения Ибн Сины подрывают основы религии, наносят «серьезные удары по теологии». Конечно, в этих условиях никто из исследователей не мог и мысли допустить, что почетное имя Ибн Сины «Шайх-ур-Раис» (которое обычно переводится «Глава ученых», «Князь ученых») может означать «Глава богословов».

У Ибн Сины существует несколько учений о творце:

1) необходимо сущее (вочиб-ул-вучуд);

2) суфийское понимание творца (близкое к пантеизму);

3) Его способность интегрировать суфийские идеи в свою философскую систему делает его одним из самых ярких представителей исламской мысли. Исследование его суфийских взглядов открывает новые горизонты для понимания не только его наследия, но и более широких процессов, происходивших в исламском мире в средние века. Это положение приводит к интереснейшим следствиям локального и исторического характера: а) двойственности истины; б) двойственности этики; в) расхождению с догматами ислама и религиозной обрядностью; г) различию ценностной ориентatsii верующего и мыслителя. Здесь же встает вопрос о моральной ответственности мыслителя за учение, расчитанное на избранных и на массу народа. Суфийские учения Ибн Сины,

как было показано в работе, представляют собой синтез различных традиций и учений, что подчеркивает его стремление к единству знаний. Он не только интегрировал элементы суфизма в свою философскую систему, но и развивал их, придавая им новую глубину и значение. Суфизм для Ибн Сины стал не просто религиозной практикой, а целостной философской системой, которая позволяла ему исследовать природу человеческого существования, Бога и места человека в этом мире. Его учение о познании и любви к Богу, о внутреннем очищении и духовном развитии отражает стремление к высшей истине и единству с Божественным.

Литература.

1. Gharamaleki, G.K., Hosseini Eskandian, A. and Udin, N.H.W., 2021. Divine Revelation in the Philosophical Essays of al-Fārābī in Comparison with the Mystical Thoughts of Ibn ‘Arabī. Teosofi: Jurnal Tasawuf dan Pemikiran Islam, 11(1), pp.122-141
2. Safarova, N. O. Philosophy of the algorithm of Abu Raikhan Beruniy.// Theoretical & Applied Science. 12(104) 2021.- Pages 419-421. https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.12.104.28
3. Cotesta, V., 2021. Reason and Mysticism. Al-Ghazali’s Battle against Philosophy. In The Heavens and the Earth: Graeco-Roman, Ancient Chinese, and Mediaeval Islamic Images of the World (pp. 451-472). Brill
4. Шамсутдинова Н.К. Абу Али Ибн Сино тасаввуфий қарашларинингирратsионал моҳияти.// Journal of central Asian renaissance // https://www.tadqiqot.uz/index.php/renaissance/article/view/8419/801 volume 4, issue 2. 2023. P. 47-54.
5. Mohamed, Z. M., 2023. Genetic Interpretation of Some Medico-Philosophical Theories of Ibn Sina 1-Ibn Sina's Theory of the Soul Creation. World Journal of Medical Sciences
6. Ramziddin, I., 2023. Reflection of islamic metaphysics in the works of Ibn Sina. American Journal of Pedagogical and Educational Research, 8, pp.5-13.
7. Шамсутдинова Н.К. Метафизика контекстида Абу Али Ибн Синонинг тасаввуфий қарашлари.// Imom Buxoriy saboqlari. Ma’naviy-ma’rifiy, ilmiy adabiy jurnal // Samarqand. 2023-№4. B. 128-129.

SAYFIDDIN BOXARZIY VA G‘ARB MUTAFAKKIRLARI IJODIDA FALSAFA VA ISLOM DINING O‘ZIGA XOS UYG‘UNLIGI

Norova Malika Fayzulloevna,

Dotsent, BuxDU
Email:norova.83@list.ru

Annatatsiya: Borliq masalasi insoniyat tafakkurining eng qadimiy va hamisha dolzarb bo‘lib qoladigan muammolaridan biri sifatida falsafiy ta’limotlarda markaziy o‘rin tutadi. U olam, inson va har qanday mavjudlikning ildizlarini anglashga qaratilgan universal tushuncha sifatida namoyon bo‘ladi. Falsafaning ontologiya deb nomlangan yo‘nalishi aynan borliqning mohiyati, turlari va qonuniyatlarini o‘rganadi.

Проблема бытия является одной из древнейших и всегда актуальных проблем человеческого мышления и занимает центральное место в философских учениях. Она выступает как универсальное понятие, направленное на понимание основ мира, человека и любого существования. Философское направление, называемое онтологией, изучает именно сущность, виды и закономерности бытия.

The problem of being is one of the most ancient and ever-relevant issues of human thought and occupies a central place in philosophical teachings. It appears as a universal concept aimed at understanding the foundations of the world, the human being, and any form of existence. The branch of philosophy known as ontology studies precisely the essence, types, and laws of being.

Kalit so‘zlar: vujudi mumkin, vujudi vojib, vujudi mavjud, Vahdat ul-vujud, Shahodat” olami.

Ключевые слова: «Вуджуд-и-мумкин» (возможное бытие), «Вуджуд-и-ваджиб» (необходимое бытие), «Вуджуд-и-мауджуд» (существующее бытие), «Вахдат аль-вуджуд» (единство бытия), «Мир шахадата» (мир свидетельства).

Keywords: "Vujud al-Mumkin" (possible being), "Vujud al-Wajib" (necessary being), "Vujud al-Mawjud" (existent being), "Vahdat al-Vujud" (unity of being), "World of Shahada" (world of testimony).

Sharq falsafasida borliq masalasi “vujud” tushunchasi orqali ifodalanib, uning turlari sifatida vujudi vojib (zaruriy mavjudlik), vujudi mumkin (mumkin mavjudlik) va vujudi mavjud kabi atamalar shakllantirilgan. Bu tushunchalar fors-toʻqik va islom falsafasining yirik namoyandalari — Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Umar Xayyom, Ibn Rushd kabi mutafakkirlar tomonidan chuqur tahlil etilgan.

Shuningdek, tasavvuf ta’limotida borliq haqidagi g‘oyalar “Vahdat ul-vujud” (vujud birligi) va “Vahdat ul-mavjud” (mavjudlik birligi) nazariyalari orqali ifodalangan bo‘lib, ularning asoschilaridan biri sifatida Muhyiddin Ibn Arabiy tan olinadi.

Ushbu ilmiy tadqiqotda tasavvuf va falsafiy meros sohasida muhim o‘rin tutadigan buyuk mutafakkir SHayxul Olam Sayfiddin Boxarziyning asarlari tahlil qilinadi. Har qanchaki u Forobiy yoki Ibn Sino singari maxsus ontologik asarlar yaratmagan bo‘lsa-da, “Kitobi sharhi asmo al husna”, “Kitobi avrod” va “Ruboiyot” kabi ma’naviy merosida borliq, olam va inson masalalariga oid o‘ziga xos falsafiy qarashlar namoyon bo‘ladi. SHu jihatdan, Boxarziy merosini qayta ko‘rib chiqish va uning borliq masalasidagi fikriy hissasini ochib berish muhim ilmiy vazifa hisoblanadi.

Borliq asosiy falsafiy tushuncha bo‘lib, olam va har qanday turdagi mavjudlikni ifodalaydigan kategoriyadir. Falsafaning ontologiya qismi borliq haqidagi fandir. Borliq Sharqda ko‘pincha vujud tushunchasi sifatida ifodalangan. Bilamizki, Sharqda vujudi vojib, vujudi mumkin, vujudi mavjud tushunchalari va bularni izohlashda vahdat ul-vujud, vahdat ul-mavjud kabi ta’limotlar yaralgan.

Vujudi vojib va vujudi mumkin tushunchalari Farobiy, Ibn Sino, Umar Xayyom, Ibn Rushd kabi faylasuflar tomonidan tahlil etilgan bo‘lsa, vahdat ul-vujud, vahdat ul-mavjud ta’limoti tasavvufda borliq masalalarini izohlashda qo‘llaniladi. Tasavvufda o‘ziga xos fikriy qo‘zg‘alish bo‘lgan “Vahdat ul-vujud” – vujud birligi ta’limoti shayx Kabir Muhyiddin ibn Arabiy (1165-1240yy) qarashlari asosida shakllangan. Buyuk mutafakkir Sayfiddin Boxarziyning ma’naviy merosining tadqiqoti u kishida ham borliqqa oid g‘oyalar mavjudligini ko‘rsatadi.

SHayxul Olam Sayfiddin Boxarziy ma’naviy merosini falsafiy tahlil etish jarayonida kuzatildiki, olim Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd kabi vujud masalasini yorituvchi asar yozmagan. SHuningdek, Ibn Arabiy kabi vahdat ul-vujud ta’limotini ham tahlil etmagan. Ammo uning “Kitobi sharhi asmo al husna”, “Kitobi avrod”, “Ruboiyoti SHayxul Olam Sayfiddin Boxarziy” asarlarining tahlili ko‘rsatadiki, u kishi ham olam va odam tushunchalarini o‘ziga xos tarzda bayon qila olgan.

Boxarziy “Kitobi sharhi asmo al husna” asarida Allohni vujudi vojib ekanligini izohlagan. Asarda mutasavvif Allohning 99 go‘zal ismini sharhlash orqali Alloh, olam va odam tushunchalarini yoritadi. Sayfiddin Boxarziy Allohni Xoliq, ya’ni yaratuvchi ekanligi va olamni xalq qilingan, yaralgan deb yozgan. Allohni Hay – abadiy tirik va Qayyum, ya’ni o‘zgarmasligini aytib, xalq qilingan narsalarni – yaralgan olam va odam uchun favt bo‘lish, halok bo‘lish, buzulish, o‘zgarish kabi belgilar xosligini uqtirgan.

Xuddi shunday fikrlar XIII asrda yashagan G‘arb faylasufi Foma Akvinskiyning (1225-1274yy) qarashlarida ham o‘z aksini topgan. Uning fikricha har bir ham yakka, ham ilohiy mutlaq shaklidagi mavjud narsalar mohiyat va hodisadan iborat. Har bir narsaning mohiyati yakka ayrim emas, balki urug‘ (rodovoe) xususiyatlari belgilarida mavjuddir. Xudo mohiyat, mavjudlik (hodisa) bilan bir xildir. Hamma yaratilgan narsalarning mohiyati, aksincha, ularning mavjudlik holatiga mos kelmaydi. CHunki u ularning yakkalik holatidan kelib chiqmaydi. Har bir yakka narsa yaratilgan. Ular tasodifiylik va shartlanganlik xarakteriga ega. Faqat Xudogina mutlaq shartlanmagan, shuning uchun U zaruriy vujuddir[246].

Sayfiddin Boxarziyning “Kitobi avrod” asarida butun borliq yagona ilohiy asosga ega bo‘lgan, o‘zaro bog‘langan olamlardan iborat, deb qaraladi. Muallif fikricha, shunday olamlardan birinchi, asosiy, abadiysi ilohiy Amr olamidir. Ilohiy Amr olami tomonidan vujudga kelgan, tadrijiy rivojlanadigan, o‘zgaruvchan, halokatga yuz tutadigan olam “Xalq” nomi bilan yuritiladi. Xalq olamining asli Amr olami bo‘lib, Xalq olami o‘zgaruvchan va foniydir. Amr olamining o‘zi esa o‘zgarmas, abadiy va boqiydir. SHu bilan birga, Sayfiddin Boxarziy “Kitobi avrod” asarida jami borliqni “G‘ayb” va “SHahodat” olamlariga ajratgan. “G‘ayb” bizga ko‘rinmaydigan farishtalar va boshqa ilohiy quvvatlar olamidir. Bu olamni faqatgina Alloh bila oladi, shuning uchun ham va Allohni Olimi G‘ayb va SHahodat deb ataydilar. “Shahodat” biz guvoh bo‘lib turgan zohiriy olamdir. Sayfiddin Boxarziy fikricha, “Shahodat” olamini inson o‘z hissiyotlari va aqli orqali o‘rganishi mumkin. Ammo Alloh o‘zi istagan kishigagina “G‘ayb” olami sir-asrorini xabardor qilish uchun o‘z bilimlaridan berishi mumkin.

Sayfiddin Boxarziyning G‘ayb va SHahodat olami to‘g‘risidagi qarashlariga hamohang Foma Akvinskiy ham olam haqida: “Moddiy narsalar noaniq, passiv materiya va faol shaklning birikmasidan iborat, narsalar shaklning passiv materiyaga kirishlari orqali reallikka, hodisa va voqelikka aylanadi. Shakllar materiyadan ajralgan, farishta va ruhlar kabi g‘oyalar tarzida mavjuddir, – deb ta’kidlaydi”[247].

“Farishta doktor” unvonini olgan G‘arb faylasufi Foma Akvinskiy borliq haqidagi qarashlarida, olamni bir-biridan ajralgan bir necha pog‘onalarga bo‘ladi. Uning ta’kidlashicha, eng keng pog‘ona – o‘lik tabiat. Uning ustida o‘lik va hayvonot dunyosi mavjud. Ulardan esa eng yuqori pog‘ona - odamlar dunyosi

[246] Ғарб фалсафаси. /Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров. – Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. 242.
[247] Ғарб фалсафаси. /Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров. – Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. 243.

kelib chiqadi. Odamlar dunyosi g‘ayritabiiy, ruhiy dunyoga o‘tish bosqichidir. Hamma mavjud narsalarning maqsadi, ma’nosi, oliy darajasi, birinchi mutlaq sababi, eng komil reallik Xudodir[248].

Sayfiddin Boxarziyning “Kitobi Avrod” asarida bayon etilgan fikrlardan ma’lum bo‘ladiki, inson jism va ruhdan tarkib topgan. Inson jismi to‘rt unsurdan tuzilgan bo‘lib, u Xalq olamidandir. Jism mavjudodning zohiri, ya’ni shakli ko‘rinishidir. U makonda mavjud. Uning ozig‘i ham shu xalq olamidandir. Odam jism bilan birga ruhdan ham tarkib topgan bo‘lib, ruh Amr olamidandir. Amrning ozuqasi ham Amr olamidandir.

Sayfiddin Boxarziyning “Kitobi avrod” asaridagi olam va odam haqidagi g‘oyalar Naqshbandiya ta’limotining asoschisi Bahouddin Naqshbandning “Avrod” kitobi g‘oyalari bilan hamohangdir.[249] Nemis faylasufi Buyuk Albert (1193-1270yy) vaqt va materiyaning yaratilganligini qayd etar ekan, Arastu metafizikasini sxolastika bilan tutashtirishga muvaffaq bo‘ldi. Uning mulohazalariga ko‘ra to‘rt ibtido – materiya, zamon, farishtalar olami va osmon barcha narsalardan avval yaratilgan.

Faylasuf moddiy olamga faollik, harakat va tartiblilik bag‘ishlaydigan qo‘shma tarkibli nomoddiy mohiyatlar (farishtalar, odam jonining mangu qismlari – faol aqllar) mavjudligini e’tirof qiladi. Shu bois mutafakkir mohiyati o‘z borlig‘iga mos keladigan “oddiylik” (birlamchi elementlar) va borlig‘i mohiyatiga mos kelmaydigan “tarkibli birikma”ni farqlaydi[250].

Borliqqa doir g‘oyalar Sayfiddin Boxarziyning ko‘plab ruboiylarida ham o‘z ifodasini topgan. So‘fiylik ramziy ifodalari, timsollari va mavzulari butun diniy va dunyoviy fors she’riyatiga, jumladan, Jaloliddin Rumiy, Sanoiy, Sa’diy, Amir Xusrav Dexlaviy, Hofiz, Jomiy, Ansoriy, Nizomiy, shuningdek, Sayfiddin Boxarziy she’riyatida o‘z aksini topdi.

Sayfiddin Boxarziyning, fikricha, olam va odam borlig‘ining asosi –harakatda. Olamdagi barcha borliq ko‘rinishlari: tabiiy, ijtimoiy, ma’naviy va inson borlig‘ining mavjudligi harakat bilandir. Demak, insonni ham mavjud qilib turgan qudrat – harakatdir. Olamdagi hodisalar, voqealar harakat tufayli o‘zaro uzviy aloqada. Harakat tufayli borliqning barcha ko‘rinishlari makon va zamonda mavjud bo‘lib turadi. Inson olamda mavjud bo‘lib turgan tirik maxluqotlar ichida eng murakkabidir. Shuning uchun Sayfiddin Boxarziy insonning yaralishi va bu dunyoning o‘tkinchiligi to‘g‘risida bir ruboiysida shunday yozadi:

در عالم خاك، باد پاشيدم و رفت
صد دشمن و دوست بر تراشيدم و رفت
با نيک و بد زمانه ام كاري نيست
دارنده چنان كه داشت پاشيدم و رفت[251]

Dar olami xok barpo shidamu raft,
Sad dushmanu do‘st bar taroshidamu raft.
Bo neku bad zamonaam kori nest,
Doranda chunon, ki dosht poshidamu raft.

Mazmuni:

Tuproq olamida vujudga keldimu ketdim,
Yuz dushmanu do‘st topdimu hammasi ketdi.
Zamonaning yaxshi yomoni bilan ishim yo‘q,
Bor narsalarning hammasini sepdimu ketdi.

Ruboiyda Sayfiddin Boxarziyning shahodat olami haqidagi qarashlari aks etgan. Muallif bu olamni tuproq olami deydi. Er kurrasidagi barcha narsalarni, ya’ni jamodod, nabotot, hayvonot va bani bashar aslini tuproqdan ekanligini ta’kidlaydi.

Yassaviya ta’limotining asoschisi Ahmad Yassaviy ham “Asling bilsang obi gil, yana gilga ketaro”, deb inson asli tuproq va suvdan ekanligi va u vafot etib, yana tuproqqa aylanishiga ishora etgani ayon.

Boxarziy ta’limotiga ko‘ra har bir inson hayoti davomida tuproqsifat, juda kamtarin bo‘lishi, doimo yaxshilik qilishi va buning evaziga kamolotga erishishi mumkin. Inson hayotining o‘tkinchi ekanligini, anglab, o‘tkinchi, foniy, bebaqo narsalardan uzilsagina yagona abadiy, ilohiy quvvatga bog‘lanadi. Inson bilan oxirat manzilida uning qilgan yaxshi amallarigina birga bo‘ladi, xolos.

Sayfiddin Boxarziyning inson va to‘rt unsur haqidagi g‘oyalari ildizi Zardushtiylik ta’limotiga borib taqaladi. Zardushtiylik ta’limotining asosiy muammosi ham olam va odamning o‘zaro bir-biri bilan aloqasi, odamning insoniylik darajalarini ko‘rsatuvchi belgilar tahliliga bog‘liq. Bu ta’limotga muvofiq inson borlig‘i olam borlig‘i bilan aloqadordir. Mazkur ta’limotga ko‘ra olam borlig‘i to‘rt unsur (chor unsur)[252], ya’ni havo,

---

[248] Ғарб фалсафаси. /Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров. – Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. 242.

[249] Нақшбанд Баҳоуддин. Аврод /Изоҳ ва шарҳлар муаллифи ва таржимон фалсафа фанлари доктори, профессор Г.Н.Наврўзова. – Тошкент: Сано-стандарт, 2019. – Б. 11.

[250] Ғарб фалсафаси. /Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров. – Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. 240.

[251] شيخ العالم سيف الدين باخرزي ترجمه و تصحيح: عادل اسير دهلوي رباعيات سيف الدين باخرزي، دهلی نشر ديباية 1396 صص.66.

[252]“Унсур” арабча сўз бўлиб, жисм таркибидаги модда маъносини англатади.

suv, tuproq, olovdan tarkib topgan. Shu to‘rt unsur borliqning murakkab shakllaridan biri bo‘lgan odamning tabiati bilan bog‘liq. Zardushtiylik dinida shu to‘rt unsur doimo muqaddas hisoblangan. Zardushtiylik[253] ta’limotiga muvofiq inson va tabiat o‘rtasida o‘zaro aloqadorlikka putur etkazmaslik kerak. Bu ta’limotga ko‘ra er, suv, havoni bulg‘ash katta gunoh, deb qaralgan. Hatto suvga tupurgan kishi uchun o‘lim jazosi belgilangan. Zardushtiylik ta’limotiga ko‘ra, insonning mizoji olam borlig‘idagi to‘rt unsurga bevosita aloqador. Vazmin, bosiq insonlarni “hoksor” tushunchasi bilan atash, g‘ayratli, shijoatli kishilarni “jo‘shqin”, “toshqin”, “qaynoq qon”, deb baholash yoki engiltak kishilarni “havoyi” deb atash qadimdan qolgan udumlar sanaladi. Odamzod tuproqdan vujudga kelib, tuproqqa qaytishi lozim, degan nuqtai nazar zardushtiylik ta’limotidagi asosiy qarashlardan biri edi. Odam vafotidan so‘ng uni tuproqqa qaytarish uchun, dastlab, inson tanasidagi go‘shtni suyagidan ajratish kerak, deb qaralgan. Chunki inson go‘shti harom hisoblanib, muqaddas tuproqni bulg‘ashi mumkinligi aytilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. G‘arb falsafasi. /Tuzuvchi va mas’ul muharrir Q.Nazarov. – Toshkent: SHarq, 2004. – B. 243.
2. Naqshband Bahouddin. Avrod /Izoh va sharhlar muallifi va tarjimon falsafa fanlari doktori, professor G.N.Navro‘zova. – Toshkent: Sano-standart, 2019. – B. 11.
3. شيخ العالم سيف الدين باخرزي ترجمه و تصحيح: عادل اسير دهلوي رباعيات سيف الدين باخرزي، دهلى نشر صص.66. ديباية 1396

‘‘NAQSHBANDIYA’’ TARIQATI VA UNDA KOMIL INSON MASALASI

Abbosov Abbosali

BuxDU Islom tarixi va manbashunsoligi, falsafa kafedrasi o’qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ‘‘Naqshbandiya’’ tariqatining asosiy g‘oyalari asosida komil inson tarbiyasining ma’naviy-falsafiy asoslari tahlil qilingan. Naqshbandiya ruhiy kamolot, axloqiy poklik, ichki uyg‘unlik va ijtimoiy mas’uliyat mezonlari orqali insonni o‘zini anglashga yetaklovchi yo‘l sifatida qaraladi. Maqolada komil inson tushunchasining zamonaviy insonparvarlik qadriyatlari bilan uyg‘unligi yoritiladi

Kalit so‘zlar: Bahouddin Naqshband, tasavvuf, shariat, tariqat, ma’rifat, haqiqat, komil inson, axloq, ta’lim-tarbiya, islom odobi, ma’naviyat, ruhiy kamolot, zamonaviy tafakkur.

Milliy mustaqillik mafkurasini shakllantirish va komil insonni tarbiyalash ilmiy, tarixiy va ijtimoiy dolzarb mavzulardan ekanligi, bu borada xalqimizning ma’naviy, falsafiy merosini, shu jumladan tasavvufiy qadriyatlarni ham har tomonlama o‘rganishni taqozo qiladi.

Komil inson g‘oyasi Sharq tafakkurining muhim tamoyillaridan biridir. Bu tushuncha nafaqat jismoniy, balki ma’naviy yetuklik, aqliy ravshanlik va axloqiy barkamollikni o‘z ichiga oladi. Tasavvuf, xususan, Naqshbandiya tariqati ana shu komillik sari yo‘l ko‘rsatgan buyuk ma’naviy maktablardan biridir. Baho’ddin Naqshband asarlari va ta’limotida inson ruhiy poklanish, qalbni tasfiya qilish, dunyo ishlari bilan band bo‘lgan holda Allohni unutmaslik, jamiyatda faol va foydali hayot kechirish orqali kamolotga erishadi. Bugungi kunda komil inson tushunchasi faqat diniy emas, balki pedagogik, sotsiologik va psixologik nuqtai nazardan ham dolzarb bo‘lib bormoqda. Insoniyat duch kelayotgan axloqiy inqirozlar fonida Naqshbandiya maktabining axloqiy tarbiya mezonlari va ruhiy o‘zgarishga undovchi usullari o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan, aksincha, qayta qadrlanmoqda

Mamlakatimizdagi mustaqillikdan keyingi milliy tiklanish jarayonida O’zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti I.A.Karimov tashabbusi bilan Bahouddin Naqshband tavalludining 675 yilligini o‘tkazish to‘g‘risidagi hukumat qarorining qabul qilinishi katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Zero, birinchi Prezident Islom Karimov ta’kidlab o‘tganidek, Bahouddin Naqshband ham «...tariximizni va jahon sivilizatsiyasini rivojlantirishga bebaho hissa qo‘shgan buyuk ajdodlarimiz»[254]dandir. Bu esa bizga Bahouddin Naqshband hayoti va merosini, undagi komil inson g`oyalarini ilmiy o‘rganish vazifasini yuklaydi, Naqshbandiya tariqati Buxoroi sharifda shakllangan bo‘lib, dunyoda eng ko‘p tarqalgan tariqatidir. Asoschisi Bahovaddin Muham-mad bin Burhon bin Muhammad al-Buxoriy (1318–1389). «Naqshband», «balogardon» ul zoti sharifning muborak sifatlaridir Naqshbandiyaning asosiy yo`li jon-jahd bilan haqqa yetishga intilish, ichida xufya zikr qilish (Alloh nomini eslashni qalbga muhrlab, qalbda ifoda etish)bo`lib, u haqiqiy so`fiyni chetga chalg`itadigan riyokorona xudojo`ylik va rasm-rusumlarni: qirq kun ro`za tutish, daydilik, qashshoqlik, zikr qilishda musiqa chalish, ashula va raqsga tushib, oshkor zikr qilish (samo`) va ovoz chiqarib (jahr) zikr

[253]“Авесто” тиклангандан сўнг унга битилган шарҳларни “Занд” деб атай бошладилар. Шунинг учун ҳам илмий адабиётларда “Занд-Авесто” термини юзага келди.

[254] Karimov I. A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. –O`zbekiston, 1994.-B. 140.

qilishni inkor etadi. Tariqat rahnamosiga, unga asos solgan avliyolarga, ular xoki yotgan mozorlarga sig`inib, ulardan barakot va madad so`rash foydasiz, deb sanaydi, chunki har qanday barakot va madadni faqat Allohgina berishga qodir, uning bandalari bunga qodir emas, ruhiy poklanib, manfaatparastlik, manmanlik, kibrlikdan tamom voz kechish, ixtiyoriy faqirlikni targ`ib qiladi.

Yuqorida ta`kidlaganimizdek Naqshbandiya ta`limoti soliq uchun bajarish shart etilgan o`n bitta raxsha-ilohiyni o`z ichiga oladi; ulardan sakkiztasi Xoja Yusuf Hamadoniy va Xoja Abdulholiq G`ijduvoniy tomonidan kiritilgan, so`ngra uchta qoida Bahouddin Naqshband tomonidan ilova qilingan. (Vuqufi zamoniy, Vuqufi adadiy, Vuqufi qalbiy) bu qoidalarida "Dar zohir bo xalqu da botin Haq" (Zohirda xalq bilan, botinda esa haq bilan) g'oyalarni singdiradilar.[255] Xudo vasliga yetishish uchun jahd etgan solik xalqdan ajralib, mozoratlar, g`orlarda rabotu honaqohlarga chillanishi bo`lishi, oila farzand, do`st yorlardan voz kechib, butkul tarki dunyo qilishi kerak emas. Odamlar bilan birga bo`lib ham xalq yodi bilan yashab, qalbni poklash mumkin. Ma`lumki Shariat, Tariqat, Ma'rifat, Haqiqat insonni komillikka yetkazuvchi maqomlardir. Shariat hukmlari Alloh taolo tomonidan farz, payg`ambar alayhissalomdan sunnat qilib berilgan. Shariat - payg`ambar alayhissalomning buyurganlari,Tariqat – ul zotning qilgan ishlari, Haqiqat – botin ko`zi ila ko`rganlari[256] Tariqatning keng quloch yoyishi Bahouddin Naqshband tariqatining zamon talablariga mosligi, uning barchaga xosligi uning keng tarqalishiga sabab bo`ldi. Bu yo`nalish hukmdorga ham, gadoga ham xush kelar edi. O`sha vaqtlarda Movarounnahrda, shu jumladan Buxoroda ham ming-minglab darveshlar mavjud bo`lib, ularning asosiy ishi safar-sayohat sanalib, ular hech qachon ishlamas, hech kimga va hech narsaga muhtojlik sezmay, gadolikda yashashni faxr deb bilardilar. Bahouddin Naqshband ularning hayot tarzini tom ma`noda o`zgartirdi, odamlarning qo`li ishda, dili Xudoda bo`lishi kerak deya ("Dil ba yoru, dast ba kor"), ularni mehnatga chorladi.[257] Bu borada dastlab o`zi o`rnak ko`rsatdi, to`quvchilik bilan shug`ullandi. Bahouddin ta`limotiga amal qiluvchilar soni kundan-kunga, yildan-yilga ortdi. Darveshlarning jamoalari, minglab qalandarlar tinch, osoyishta hayotga qaytdilar. Ular haq Ta`lo yo`lida ma`rifat hosil qilish bilan birga, o`z mehnatlari bilan kun kechirish darajasiga yetdilar. Bir misol keltiraylik: tarixiy manbalar guvohligicha, mo`g`ul bosqinidan so`ng Turkiston ko`p yillar xarobaga aylandi. Ana shu xaroba o`rnida mamlakat gullab-yashnashida, iqtisodiy-ma`naviy yuksalishida Bahouddin Naqshband hazratlarining xizmatlari katta bo`lgan. Ulug` pir "harakatda barakat" taomiliga amal qilib, ya`ni "Dil ba yoru, dast ba kor" axloqiy ta`lim-tarbiyani hayotga tatbiq etib, mingta murididan kasb-hunar o`rganishni, ularning har biri esa o`z hunarini yuztadan shogirdiga o`rgatishni talab etgan ekanlar. Ayni paytda bu yuzta shogird ham boshqalarga o`z kasb-hunarlarini o`rgatgan. Shu bois mamlakat har jihatdan taraqqiy etib borgan. Yoki Naqshband pirimizning "Xilvat dar anjuman", ya`ni ijtimoiy birlik va birlashish, ko`plashib mehnat qilish, bir ishni mulohaza, mushohada bilan ado etish, "Safar dar vatan", ya`ni vatan ravnaqi va shaxsni komillikka erishish maqsadida safar qilish, Alloh yaratgan go`zalliklardan bahramand bo`lish, dunyo ko`rish, bilmaganlarni bilish, ma`murlik sir-sinoatlaridan boxabar bo`lishga da`vat qilganlar. Natija shu bo`ldiki, Turkiston xarobalari o`rnida navqiron Vatan ko`kardi. Aytish mumkinki, Amir Temur ulug` davlatining poydevoriga oltin g`ishtlarni Bahouddin Naqshband hazratlari qo`ygan edi. Ulug` pirning shogirdlaridan Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Xo`ja Ahror Valiy hazratlarining turkiy podshohlarning nizolarini bartaraf etish va mamlakat iqtisodiy-madaniy ravnaqidagi ulkan xizmatlarini tarixning o`zi tasdiqlaydi. Bu tariqat g`oyalari bugungi kun uchun, hozirgi kishilar ma`naviy kamoli uchun, demakki, kelajak uchun ham juda kerak. Bizning ma`naviyatimiz keng ma`noda islomiy madaniyat tizimidagi bir halqadir. Tasavvuf esa ana shu islom odobini – ma`naviyatini yanada kuchaytirdi, insoniylik mezonlarining ayrim jihatlariga diqqat e`tiborni oshirdi, kishilarni bu dunyoda bir buyuk va muayyan maqsad sari yetakladi, butun islom axloqining eng muhim qadriyatlarini bir nuqtaga jamladi va shu tariqa komil inson g`oyasi takomillashtirildi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki Naqshbandiya ta`limotidagi kamtarinlik, saxiylik, bag`rikenglik, mehr-shafqat, xayri-ehson, o`zaro yordam, do`stlik va birodarlik, tinchlik va totuvlik, sofdillik, mehnatsevarlik va poklik, odillik va bilimdonlik kabi olg`a surilgan axloqiy g`oyalar o`z mazmuni va mohiyati bilan umuminsoniy xarakterga ega bo`lib, o`zining nazariy hamda amaliy ahamiyatini yo`qotgani yo`q.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I. A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. –O`zbekiston, 1994.-B. 140.
2. Sadriddin Salim Buxoriy "Dilda yor" G`afur G`ulom nomidagi Adabiyot va san`at nashriyoti . Toshkent.1993 22- bet.

[255] Sadriddin Salim Buxoriy "Dilda yor" G`afur G`ulom nomidagi Adabiyot va san`at nashriyoti . Toshkent.1993
[256] Sadriddin Salim Buxoriy "Dilda yor" G`afur G`ulom nomidagi Adabiyot va san`at nashriyoti . Toshkent.1993 22- bet.
[257] Aliev M. Tasavvuf va axloqiy tarbiya. – Toshkent: Ma'naviyat, 2021.

3. Aliev M. Tasavvuf va axloqiy tarbiya. – Toshkent: Ma’naviyat, 2021.
4. Nasr S.H. Islamic Spirituality: Foundations. – New York: Crossroad Publishing, 1987

X-XI ASR BUXOROLIK ISLOMSHUNOS OLMLAR XUSUSIDA

Oybek Iskandarovich Rajabov -
BuxDU, Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrasi katta o’qituvchi

Аннотация. В статье подробно излагается религиозное, научное и духовное наследие великих учёных исламского мира, живших в Бухарском оазисе в раннем Средневековье, на основе научных трудов и источников.

Ключевые слова: Бухарский Шариф, Варахша, Ромуш, Абу Бакр Ахмад ибн Мухаммад аль-Афрахший аль-Бухари, Мухаммад ибн Салам Пойканди, Абу Муса Ибрахим ибн Костана аль-Фарахший, Абу ибн Мухаммад ибн Али Наджмул-улама Хамиддидин аз-Зарир ар-Ромуший, медресе.

Abstract. This article provides a detailed account of the religious, scientific and spiritual heritage of the great scholars of the Islamic world who lived in the Bukhara oasis in the early Middle Ages, based on scientific works and sources.

Keywords: Bukhara Sharif, Warakhsha, Romush, Abu Bakr Ahmad ibn Muhammad al-Afrakhshiy al-Bukhari, Muhammad ibn Salam Poykandi, Abu Musa Ibrahim ibn Kostan al-Farakhshiy, Abu ibn Muhammad ibn Ali Najmul-ulama Hamiddidin az-Zarir ar-Romushiy, madrasa.

Qadim va betakror Buxoro ilm va ma‘rifat maskani hisoblanadi. Vohaning turli mintaqasidan yetuk olimlar yetishib chiqqan. Varaxsha Buxoro vohasidagi eng qadimgi shaharlar sirasiga kiradi. Abu Bakr Muhammad ibn Ja’far Narshxiy o’zining “Buxoro tarixi” nomli asarida Varaxsha shahri haqida ma’lumot berib, bu shahar va uning atrofida qishloqlar Buxorodan qadimiyroq deb ta’kidlaydi. Varaxsha qadimdan boshlab bir nechta nomlar bilan atalib kelingan. Tarixiy manbalarning ma’lumotlarida bu maskan Faraxshiy, Afrazshiy tarzida uchrasa-da, ko’proq Varaxsha nomi bilan mashhur bo’lgan. Qadimda Raj Fandun yoki Ra Fandun vohasidagi bu qal’a Zarafshon daryosining hayqirib oqqan davrdan boshlab so’lim go’shaga aylangan. Varaxsha va uning atrofida o’nlab qal’a tepalar vujudga kelgan. Arxeologik tadqiqotlarda Varaxsha bilan bir qatorda uning atrofidagi bir necha tepaliklar ham tadqiq etilgan. Jumladan, Boshtepa, Talipo’ppi, Duqo’shshatepa va boshqalar. O’rta asrlardan boshlab shahar rivojlanib Buxoro podsholari “Buxorxudodlar” qarorgohiga aylangan.

Varaxsha shahri rivojlangan o’rta asrda Islom madaniyatining kirib kelishi natijasida ilm maskani sifatida yanada yuksalib, bu maskanda madrasalar faoliyat ko’rsatgan. Ilm sohiblari bu rivojlangan shaharga to’planishgan, ilmda iqtidorli bo’lganlarga ustozlik qilishganligi sabab, bu shahar va uning atrofidagi maskanlardan bir necha olimlar, allomalar yetishib chiqgan.

“Nasabnoma” asari muallifi hisoblangan Abulkarim as-Somoniyning ma‘lumotlarida keltirishicha, Varaxshadan al-Afraxshiy degan olim kishi o’tgan bo‘lib, uning to‘liq ismi Abu Bakr Ahmad ibn Muhammad al-Afraxshiy al-Buxoriydir. Bu alloma Buxoro olimlari yetakchilaridan biri bo‘lgan. 914 yilda tug‘ilib, 995 yilning ramazon oyida olamdan o‘tgan. Bu alloma ham o‘z zamondoshlari singari, avvalo, Qur‘onni chuqur o‘rgangan, uni sharhlay bilgan. Fiqh, mantiq bilan shug‘ullangan, hadislarga sharh yozgan, ularni taqqoslay bilgan va to‘plagan. Ana shunday olim-u alloma tarbiyasini olgan al-Afraxshiyning shuhrat topishida oila muhiti, xususan, otasining ta‘siri katta bo‘lganligi shubhasizdir. Shu bois al-Afraxshiy islomiy va dunyoviy ilmlarda bir necha asarlar yozib qoldirgan.

“Nasabnoma”da yana bir necha “varaxshiylar” nomi ketirilganki, ammo ular haqida to‘liq ma‘lumot kam. Ulardan biri Al Faraxshiy-Abu Bakr Muhammad ibn Hamid al-Faraxshiydir. Buxoroning yetuk olimlaridan hisoblangan al-Faraxshiy ilm-u donishda benazir bo‘lganlar. Diniy ilmlarning o‘nlab sohasi, jumladan, mantiq, til, tarix, Qur‘onshunoslik va hadisshunoslikda bu kishiga teng keladigan alloma bo‘lmagan. Madrasada mudarrislik qilgan. Iso G‘unjoriydek tengsiz ilm sohibiga ustozlik qilganlar. Abul Muhammad Iso ibn Muso al-G‘unjoriy (Ikki yuzlari qip-qizil bo‘lganligi uchun G‘unjor deganlar) - fozil, olim, sodiq va obid bo‘lganlar. U kishi Buxoro shahrida, Iroq, Hijoz, Misr ulamolaridan ham saboq olganlar. Birinchi bo‘lib Imom Molikdan, so‘ng yana bir necha ulamolardan, jumladan, al-Faraxshiydan ham islom ta‘limotining qiyin masalalari bo‘yicha ilm o‘rganganlar. Imom al-Buxoriyning ustozlari hisoblanmish Muhammad ibn Salom Poykandiy ham al-G‘unjoriydan ta‘lim olganlar. Ana shunday ustozlar ustozi bo‘lmish ulug‘ allomlarga rahnamolik va mehribonlik qilgan al-Faraxshiy 155-hijriy, 767-yil rajab oyida vafot etganlar.

Varaxshada yashab o‘tgan ulamolardan yana biri Abu Muso Ibrohim ibn Kostan al-Faraxshiy

bo‘lganlar. Bu alloma haqida yetarlicha ma‘lumot saqlanmagan bo‘lsada, al-Sam‘oniyning diqqatini o‘ziga tortganligining o‘zi katta sharafdir. Shu manzilda yashab o‘tgan yana bir olim - Abu Bakr Muhammad ibn Hotam al Afraxshiy ibn Hayit ham Buxoroning mashhur mashoyixlaridan bo‘lganlar. Alloma 974-yilning ramazon oyida vafot etganlar. Yuqorida nomlari zikr etilgan olim-u ulamolar vatani, benazir allomalar beshigi hisoblangan Varaxsha o‘rta asrlarda ana shunday yetuk olimlarni etishtirgan, ilm-u ma’rifat rivoj topgan o’choqlaridan biri bo’lgan.

Shuningdek, Varaxshaga yaqin tarixga ega bo‘lgan qadimgi Romush o‘z zamonasida madaniy va ijtimoiy jihatdan taraqqiy etib, atrofdagi qadimiy shahar va qishloqlar bilan bo‘ylasha olgan. Bu maskanda ham ilm-u ma‘rifat rivojlangan. Ko‘plab olim-u allomalar yetishib chiqqan. Romushiy taxallusi bilan mashhur bo‘lgan allomalar hayoti, asarlari to‘g‘risida Abdulkarim as-Sam‘oniyning “Nasabnoma”sida talaygina ma‘lumotlar keltirilgan. Sam‘oniyning yozishicha, ana shunday fozil olimlardan biri Abu ibn Muhammad ibn Ali Najmul-ulamo Hamiddidin az-Zarir ar-Romushiydirlar. Bu olim ulug‘ islom ulamolaridan bo‘lib musavvir, muhaddis, jadaliy, kalomiydirlar. U kishiga Abu Mansur Moturidiydek alloma ustozlik qilgani ham bejiz emas. Shunday ulug‘ insondan ta‘lim olgan Ali ibn Muhammad ar-Romushiy ilmning ko‘pgina yo‘nalishlari bo‘yicha komillik darajasiga yetgan. Uning birgina “Al-favoid”-(“Foydali masalalar”) asari o‘z zamonasida shuhrat topgan deyiladi “Nasabnoma”da.

Sig‘noqiyning “Sharxun nofe” (“Foydali sharh”) nomli asariga sharh kitobi ham yozgan. Shuningdek, ul zot Sig‘noqiyning boshqa bir necha kitoblariga sharhlar ham yozganlar. Shu bois bo‘lsa kerak, Imom as-Suntiy ar-Romushiyni yuqori darajadagi olimlar qatoriga kiritganlarki, bu e‘tirof bejiz emas. Shuningdek, Romush bilan yonma - yon bo‘lgan Xushkonu qishlog‘idan ham tariximizda bir necha allomalar yashab o‘tganligi ma‘lum. Bu allomalarga: Al-Xushnomiy-Sha‘roniy zohidlaridan bo‘lib, Abdullo ibn Muborakdan ta‘lim olganlar. Abul Hasan Ali ibn Shuayb Buxoriy ham ilm ahlidan bo‘lganligi “Nasabnoma”da qayd etilgan. Abul Qosim Shuayb ham Xushkonidan bo‘lib, Al faraj ba‘dai shidda” (“Qiyinchiliklardan keyingi yengillik”) asarining muallifidir. Allomaning uch o‘g‘illari bo‘lib ular ham ilm ahlidan bo‘lishgan. Uch ming yildan ko‘proq tarixdan guvohlik berib turgan Romushtepa va unga yondosh qishloqlar ana shunday allomalar yurti hamdir. Bu ajdodlarimiz xoki - poyi bo‘lgan Romushtepa hali ko‘plab sir-u sinoatlarni o‘z bag‘rida yashirib yotganligiga shubha yo‘q.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. В.А.Шишкин. Варахша.М.,1963.
2. Ўзбек Совет Энциклопедияси, 2 том.Т.1972.
3. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. Т., 1993.
4. А.Муҳаммаджонов. Қадимги Бухоро. Т.1993.
5. Ҳамро Асадов. Аждодлари қимматли юрт. Бухоро.2001.
6. Абдулкарим ас – Самъоний. Насабнома (ал-Ансоб).(VIII-XII асрда яшаган Ўзбекистонлик олимлар ҳақида маълумот). Т., 2017.

ABU HAFS KABİR HAZRATNİNG FİQH İLMİ VA ZAMONAVİY YURİSPRUDENSİYADA O‘RNİ

Buxoro davlat universiteti
Yurisprudensiya kafedrasi o‘qituvchisi

Aminov Dalerjon Alisher-o‘g‘li

Annotatsiya

Bu maqolada Buxoroninig huquqiy merosining dunyo miqyosidagi o‘rni yoritiladi. Markaziy Osiyoda Hanafiya mazhabining shakllanishida Abu Hafs Kabir hazratlari ijodiy merosining roli, Buxoroda ilk madrasa ochilishi va huquqshunoslikning asrlar davomida rivojlanishi tahlil qilinadi. Ularning fiqh nazariyalari va sud-huquq amaliyotiga qo‘shgan hissalari — ayniqsa adolat, huquqiy ong va sud mustaqilligiga bag‘ishlangan tamoyillar — zamonaviy yurisprudensiyada hal qiluvchi o‘rin egallaydi. U kishining fikr va qarashlari nafaqat o‘z davri uchun, balki hozirgi zamon huquqshunosligi uchun ham muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Ushbu maqolada Abu Hafs Kabir hazratlarining huquqiy merosi, ularning zamonaviy huquqqa ta’siri va olimlarning baholari ilmiy tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Abu Hafs Kabir, fiqh, Islom huquqi, Buxoro, madrasa, huquqshunoslik, yurisprudensiya.

Аннотация

В данной статье раскрывается роль Бухары как правового наследия мирового масштаба. Анализируется вклад шейха Абу Хафса Кабира в становление ханафитской школы в Центральной

Азии, основание первой медресе в Бухаре и эволюция юридической науки на протяжении веков. Его юридические концепции, особенно в области справедливости, правового сознания и независимости суда, имеют решающее значение для современной юриспруденции. Его взгляды и убеждения служат важной теоретической основой не только для своего времени, но и для современной юриспруденции. В данной статье научно анализируется правовое наследие Абу Хафса Кабира, его влияние на современное право и оценки учёных.

Ключевые слова: Абу Хафс Кабир, фикх, исламское право, Бухара, медресе, правоведение, юриспруденция.

Annotation

This article highlights Bukhara's role as a legal heritage of global significance. It analyses the contributions of Sheikh Abu Hafs Kabir to the formation of the Hanafi school in Central Asia, the establishment of the first madrasa in Bukhara, and the evolution of legal science over centuries. His views and ideas serve as an important theoretical foundation not only for his own era but also for modern jurisprudence. This article provides a scholarly analysis of Abu Hafs Kabir's legal legacy, his influence on contemporary law, and the evaluations of scholars.

Keywords: Abu Hafs Kabir, fiqh, Islamic law, Bukhara, madrasa, legal studies, jurisprudence.

Buxoro qadimdan islom olamining ilm-ma'rifat markazlaridan biri bo'lib, musulmon Sharqining huquqshunoslik an'analari aynan shu yerda shakllangan. Bu muborak zamin islom sivilizatsiyasiga beqiyos hissa qo'shgan ko'plab allomalarni yetishtirib chiqargan. Aynan, musulmon olamining dastlabki ta'lim maskani bo'lmish Farjak madrasasi va boshqa maskanlarni markazi bo'lgan Buxoro turli sohalardagi ko'plab olimlarni yetishtirgan muqaddas zamin hisoblanadi. Jumladan, fiqh ilmining sultoni deb e'tirof etilgan **Imom Abu Hafs Kabir**, hadis ilmining eng mashhur muhaddislaridan bo'lmish **Imom al-Buxoriy**, tafsir va aqida ilmlarida chuqur iz qoldirgan **Abu Mansur Moturidiy**, tibbiyotda "tibb sultoni" sifatida mashhur **Abu Ali ibn Sino**, falsafa va tarixshunoslikda yirik maktab yaratgan **Abu Rayhon Beruniy** kabi allomalar Buxoro tuprog'idan chiqqan buyuk zotlardir.

Tarixchi Abu Bakr Narshaxiyning ta'kidlashicha, Buxoro shahriga "Qubbat ul-Islom" ("Islom qubbasi") degan sharafli nom berilishi bejiz emas edi. O'zining asarida Bu ulug' maqom, avvalo, fiqh va shariat ilmining Movarounnahrda keng yoyilishiga beqiyos hissa qo'shgan buyuk alloma — Imom Abu Hafs al-Kabir al-Buxoriy (768–832 yillar) hazratlari sababli atalganligi keltiriladi. "Buxoro aholisining ilmli bo'lishiga, Buxoroda ilm keng tarqalishi va imomlar, ulamolarning hurmatli bo'lishlariga u kishi sabab bo'lgan" deb o'z so'zida davom etgan[1]. U kishi o'z davrida Hanafiy mazhabining eng yetuk faqihlaridan biri bo'lib, Buxoro ilmiy maktabining poydevorini yaratgan hisoblanadi. Abu Hafsning shogirdlari va izdoshlari orqali Hanafiylik butun Movarounnahrda, shu jumladan Buxoroda ham keng yoyildi. Abu Hafsning ilmiy faoliyati tufayli Buxoro fiqh markazi sifatida tanildi va bu yerda yuzlab faqihlar, muhaddislar, mufassirlar yetishib chiqdi. Olim ko'plab shogirdlarni tarbiyalab, kamolga yetkazdilar: ozlarining farzandlari bo'lgan Abu Abdullox Muhammad ibn Ahmad ibn Hafs (Abu Hafs Sag'ir), Abu Ja'far Rizvon ibn Salim Badokoriy, Abul Hasan Muqotil ibn Said Baydariy, Muhammad ibn Hotam Subizg'ukiy, Abu Zahhok Fadl ibn Hasson Sutikaniy, Horis ibn Abul Vafo Buxoriy, Dovud Sharg'iy, Abu Said Sulaymon ibn Dovud Sharg'iylar, shular jumlasidandir.

Imom Abu Hanifa VIII asrning o'rtalarida asos solgan hanafiylik mazhabi qisqa muddat ichida keng tarqalib, bu asr oxirlariga kelib Movarounnahrga ham yetib kelgan edi. Mazkur jarayonda Iroq va Xuroson maktablari salmoqli ta'sir ko'rsatdi. Muhammad ibn Hasan Shayboniy (749-805) hanafiy fiqhining asosiy targ'ibotchilaridan biri sifatida mashhur bo'lib, uning ilmiy merosi Movarounnahr ulamolari uchun muhim manba vazifasini bajardi. Shayboniyning eng yirik shogirdlaridan Abu Hafs Ahmad ibn Hafs Kabir Buxoriy undan ta'lim olib, fiqh ilmini mukammal egalladilar. Abu Hafs Kabir hanafiy fiqhining yirik namoyandalaridan biri sifatida Buxoroda huquqiy maktabning shakllanishi va rivojlanishiga katta hissa qo'shdilar. Abu Hafs Kabirga nisbat berilgan fiqhiy qarashlarda mulkiy munosabatlar, sud ishlarini yuritish tartibi, jinoyat va jazo masalalari, davlat boshqaruvi va adolat tamoyillari kabi masalalar batafsil yoritilgan. Ularning ko'plab huquqiy qarashlari keyingi davrlarda nafaqat islom huquqi, balki umumiy huquqiy madaniyat va davlat boshqaruvi tizimida qo'llanildi.

U zot Arabiston va Bag'dodda tahsil olib, Hanafiy mazhabini Movarounnahrga birinchi bo'lib olib kelgan olim sifatida tanilgan. Abu Hafs Kabir Buxoroda hanafiy fiqh maktabi asoschisi hisoblanadi. U kishi Buxoroda ilmiy va diniy bilimlar rivojiga kata hissa qo'shgan madrasa ochganligi va u kishining shogirdlari orasida Imom Buxoriyning ham bo'lganligi qayd etiladi. Movarounnahrda fiqh va hadis ilmiy-madaniy muhitida muhim rol o'ynagan. Musulmon olamining dastlabki madrasasi (Farjak) ham aynan Buxoroyi Sharifda bo'lganligi ham ushbu diyorning ta'lim, fiqh va boshqa sohalarda o'choq bo'lib xizmat qilganligidan dalolatdir.

Aynan huquqshunoslikning ilk kurtaklari Buxoroda boshlangan bo‘lib ushbu jarayon aynan hazrat Abu Hafs Kabir nomlari bilan bog‘liq. Abu Hafs Kabir hazratlarining fiqhiy qarashlari, fatvolari va metodologiyasi keyingi islom huquqi asarlarida keng qo‘llanilgan. U adolat, huquqiy ong va fuqaro huquqlariga alohida urg‘u bergan. Zamonaviy sud tizimi, qonunchilik va davlat boshqaruvidagi huquqiy asoslar Abu Hafs Kabir zamonidagi fiqhiy tamoyillar asosida shakllangan. Misol uchun, adolat, sud mustaqilligi, huquq ustuvorligi kabi prinsiplar fiqhda mavjud bo‘lib, bugungi kunda huquqiy tartibda asosiy tamoyillarga aylanib bormoqda. Quyidagi jadval orqali buning isbotini ko‘rishimiz mumkin:

ABU HAFS KABİR QOİDALARİ VA ZAMONAVİY HUQUQDA ANALOGİYASİ

Abu Hafs Kabir ta‘limotlarida	**Islom huquqidagi qoida**	**Hozirgi huquqda analogiyasi**
Adolat ustuvorligi	Qaror chiqarishda adolat asosiy maqsad bo‘lishi kerak	Hozirgi huquqda adolat – konstitutsiyaviy [2], protsessual va jinoyat huquqining bosh tamoyili
Zarurat taqiqlangan narsani halol qiladi	"Ad-darurat tubihul mahdurat" – zarurat holatida taqiqlangan narsalarga ruxsat beriladi	Oxirgi zarurat [3] (Jinoyat kodeksida shaxs xavfdan qutqarish uchun qonunni buzsa, javobgarlikdan ozod bo‘lishi)
Odatlar hukm sifatida qabul qilinadi	"Al-‘adah muhakkamah [4]" – urf-odat huquq manbai hisoblanadi	Fuqarolik huquqida urf-odatlarni bitimni izohlashda yoki bo‘shliqlarni to‘ldirishda qo‘llash (FKning umumiy qoidalari [5])
Shubhalar hadd jazolarini to‘sadi	"Ad-dar’ bil-shubuhat [6]" – jazoni tayinlashda shubha bo‘lsa, eng og‘ir jazo qo‘llanmaydi	Aybsizlik prezumpsiyasi [7] – sudda ayb isbotlanmaguncha shaxs aybsiz hisoblanadi
Qozining mustaqilligi	Qozilar hukm chiqarishda mustaqil bo‘lishi kerak, ular faqat shariatga tayanadi [8]	Sud mustaqilligi prinsipi (Konstitutsiyada belgilangan asosiy tamoyil)

Uning asosiy qoidalari quyidagilardan iborat:

1. **“Zaruriyat taqiqlangan narsalarni halol qiladi”** – bu qoida zamonaviy huquqdagi “oxirgi zarurat” tamoyili bilan uyg‘un. Bugungi kunda Jinoyat kodeksida shaxs o‘zini yoki boshqani xavfdan qutqarish uchun qonunni buzsa, javobgarlikdan ozod etilishi ham ana shu merosning huquqiy analogiyasidir.
2. **“Urf-odatlar hukm sifatida qabul qilinadi”** – bu qoida zamonaviy fuqarolik huquqida urf-odatlarni bitim va shartnomalarda bo‘shliqlarni to‘ldirish manbai sifatida qo‘llanishiga to‘g‘ri keladi.
3. **“Shubhalar hadd jazolarini to‘sadi”** – bu fikr zamonaviy huquqdagi aybsizlik prezumpsiyasi va adolatli sudlov tamoyili bilan chambarchas bog‘liq.
4. **Sud mustaqilligi** – Abu Hafs Kabir qozi mustaqil qaror qabul qilishi kerakligini ta’kidlaganlar. Bugungi kun konstitusiyaviy tizimlarida sud mustaqilligi eng asosiy huquqiy kafolatlardan biri sifatida mustahkamlangan. Abu Hafs Kabir sudda hukm chiqarishda mustaqil fikr va adolatni ijtimoiy-huquqiy jarayonning markaziga qo‘yganlar. Bu tamoyillar bugungi kunda **sud mustaqilligi** va **adolat tamoyili** sifatida konstitutsiyaviy asosga ega bo‘lgan.

Abu Hafs Kabir hanafiy fiqh maktabining eng mashhur namoyandalari sifatida o‘z davrida fiqh qoidalarini tizimlashtirish, shariatni amaliy hayotga tatbiq etish, muomalot, jinoyat va ma’muriy munosabatlarni tartibga solishda faol qatnashganlar. Ibn Hajar al-Asqaloniyning yozishicha, Abu Hafs Kabir “fiqhni oddiy insonlar hayotiga eng yaqin tarzda sharhlagan olimlardan biridir [9]”

Hozirgi zamon yurisprudensiyasida amal qilinayotgan bir qator tamoyillar — adolat, tenglik, sud mustaqilligi, dalillarga asoslangan qaror chiqarish — o‘z ildizlarini fiqh ilmida topadi. Abu Hafs Kabir hazratlarining sud ishlari va fatvo berishdagi metodlari bugungi zamonaviy sud-huquq tizimining ba‘zi jihatlari bilan uyg‘unlashadi. Shuningdek, qonun ustuvorligi, huquqiy mas‘uliyat va fuqarolarning huquqlarini himoya qilish g‘oyalari o‘sha davrdan boshlab Buxoro huquqiy maktabining asosiy mezonlari bo‘lib kelgan. Masalan, tarixchi olim A. Madelung u zotning fiqhiy qarashlarini Movarounnahrdagi huquqiy maktablar rivojiga asos bo‘lganini qayd etadi[258].

[258] Madelung, Wilferd. “The early Murji’a in Khurāsān and Transoxania and the spread of Ḥanafism.” *Der Islam* 59, no. 1 (1982): 32–39.

Abu Hafs Kabir hazratlari hanafiy mazhabining mashhur faqihlaridan sifatida kundalik maishiy masalalarni Qur'on, Sunnat, ijmo va qiyos asosida hal etish metodlarini mukammallashtirdi. Ma'lumki, Islom huquqi nafaqat sof huquqiy me'yorlar majmuidan iborat, balki u diniy rasm-rusmlar, axloqiy mezonlarni ham qamrab oladi. Abu Hafs Kabir mana shunday talablarga rioya qilib, o'zi yashagan jamiyat hayotidagi barcha diniy va dunyoviy masalalarni davr talablariga javob beradigan, mahalliy sharoitni hisobga olgan holda umumiy normalarini ishlab chiqdilar. Abu Hanifaning fiqh va shariat qonunshunoslik ta'limotlarini mahalliy urf odatlarga moslashtirish g'oyalarini ilgari surdi. Abu Hafs Kabir amir bo'ladimi oddiy fuqaro bo'ladimi, qanday muammo bilan kelsa, hal qilib berar edi. Oldi-sotdi yoki ibodat masalalarini ham juda aniqlik bilan yechardilar. Shu bois odamlar olimni "Hojatbaror imom" deb hurmat qilishgan. Hozirgi kunga qadar Buxoro aholisi Abu Hafs Kabir ziyoratgohini "Imomi Hojatbaror" ziyoratgohi deya ardoqlab keladi[12].

Abu Hafs Kabir hazratlarining huquqiy qarashlari va tamoyillari bugungi zamonaviy huquqshunoslikda ham dolzarbligini saqlamoqda. Ularning tamoyillari – adolat, qonuniylik, mustaqillik va qiyosga asoslangan huquqiy tafakkur bugungi kunda ham zamonaviy huquqshunoslik uchun ilmiy-nazariy asos vazifasini bajaradi. Shuning uchun Abu Hafs Kabir meroslarini chuqur o'rganish, uni zamonaviy yuridik ta'limda qo'llash va huquqiy islohotlarda foydalanish ilm-fan oldida dolzarb vazifalardan biridir. Abu Hafs Kabir hazratlarining fiqh ilmiga qo'shgan hissasi Buxoroni islom huquqshunoslik markazlaridan biriga aylantirdi. U kishining merosi nafaqat diniy-huquqiy sohada, balki zamonaviy yurisprudensiya, qonunchilik va sud tizimining shakllanishida ham beqiyos ahamiyatga ega. Bugungi kunda ushbu boy merosni chuqur o'rganish, uni zamonaviy huquqiy tizim bilan uyg'unlashtirish va yosh avlodga yetkazish orqali yurtimiz huquqshunoslik ilm-fanining barqaror rivojlanishi, shu bilan birgalikda milliy huquqiy an'analarimizni boyitish bu orqali milliy huquq modelimizni shakllantirish, zamonaviy huquqiy islohotlarni yanada mukammallashtirish va huquqiy davlat barpo etish jarayoniga salmoqli hissa qo'shish mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abu Bakr Narshaxiy. Buxoro tarixi
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. (2023). *O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi*. 14-modda.
3. Al-Suyuti, *Al-Ashbah wa al-Nazair*, Qohira, 1990.
4. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi, 38-modda
5. Ibn Nujaym, *Al-Ashbah wa al-Nazair*, Qohira, 1968.
6. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. (1996). *O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi*. 5-modda.
7. At-Termiziy. *Sunan at-Tirmidhi*. Kitab al-Hudud, Hadis №1424.
8. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. (2023). *O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi*. 28-modda.
9. Al-Mawardiy, Al-Ahkam al-Sultaniyya, Bayrut, 1985.
10. Ibn Hajar al-'Asqalaniy, *Tahzīb al-Tahzīb*, Qohira, 1325 h.)
11. Madelung, Wilferd. "The early Murji'a in Khurāsān and Transoxania and the spread of Ḥanafism." *Der Islam* 59, no. 1 (1982): 32–39.
12. Bozorov V.N. Abu Hafs Kabir Buxoriyning hayoti va ilmiy merosi www.mirarab.uz/ruknlar/1347

RIBO (SUDXO'RLIK)NING JAMIYATGA SALBIY TA'SIRI: IQTISODIY, IJTIMOIY VA AXLOQIY TAHLIL

Buxoro davlat universiteti islomshunoslik yo'nalishi II-bosqich magistranti

Sayfilloyev Alisher Azamatovich

Anonatsiya: Ushbu maqolada islomiy moliya tizimida riboning taqiqlanishi va uning iqtisodiy hamda axloqiy sabablari tahlil qilinadi. Qur'on va hadislardagi oyat-hadislar asosida riboning zulmga tenglashtirilishi, jamiyatdagi adolat va halollikka zidligi yoritiladi. Ibn Kasir va Qurtubiy kabi mufassirlarning talqinlari keltirilib, riboning "insonlarning molini zulm bilan yeyish" va "zulmning eng og'ir ko'rinishi" ekanligi ta'kidlanadi. Shuningdek, ribo yeyuvchi ham, yediruvchi ham barobar gunohkor ekani haqida hadis asosida izoh beriladi. Maqolada riboning iqtisodiy oqibatlari – boylikning notekis taqsimlanishi, qarzdorlikning kuchayishi, ijtimoiy adolatning buzilishi kabi jihatlar ham tahlil etiladi. Natijada, riboning

man etilishi nafaqat diniy buyruq, balki iqtisodiy barqarorlik va jamiyat taraqqiyoti uchun zarurat ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Ribo, sudxo‘rlik, Islom moliyasi, foiz, moliyaviy inqiroz, iqtisodiy tengsizlik, ijtimoiy adolatsizlik, Qur’on tafsiri, fiqhiy yondashuv, moliyaviy inqiroz, zakot, vaqf.

Ribo, foiz yoki sudxo‘rlik deb nomlanuvchi tushuncha nafaqat diniy, balki iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan ham chuqur muammolarga sabab bo‘ladi. Islom huquqi uni qat’iy harom qilgan bo‘lsa-da, bugungi global iqtisodiyotning deyarli barcha jabhalari foizga asoslangan tizim ustiga qurilgan. Shu bois riboning zararlarini chuqur tahlil qilish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarbdir. Ushbu maqola riboning iqtisodiy tengsizlik, ijtimoiy adolatsizlik va axloqiy buzilishlarga qanday sabab bo‘lishini ko‘rsatib beradi.

Qur’oni karimda ribo ochiqchasiga taqiqlangan. Alloh taolo marhamat qiladi:

“Alloh savdoni halol, sudxo‘rlikni (riboni) esa harom qildi.”[259]

Muhammad (s.a.v) esa ribo haqidagi bir hadisda shunday deganlar:

“Ribo yeyuvchi ham, yediruvchi ham, yozuvchi ham va guvoh bo‘lganlar ham (gunohda) barobar.”[260]

Shu dalillar riboning diniy manbalarda qanday qattiq qoralanganini ko‘rsatadi.

1. **Ribo tushunchasi va uning manbalardagi asoslari**

“Ribo” so‘zi arab tilidagi **“ ر ب و (ro-ba-wa)”** fe’lidan kelib chiqqan bo‘lib, “ziyoda bo‘lish, ko‘tarilish, ortish” ma’nolarini bildiradi. Qur’onda ribo ba’zan iqtisodiy ziyoda, ba’zan esa umumiy ortiqcha ko‘payish ma’nosida keladi.

Boshqa tillarda: ingliz tilida – *interest* (foiz), *usury* (ortiqcha foiz); lotin tilida – *usura*; fors tilida – *soodxoriy*. Asosiy mazmun bir xil: qarz beruvchining mehnatsiz va nohaq foyda ko‘rishi.

Hanafiy mazhabi: ribo – shariat belgilagan me’yorlardan tashqariga chiqib, muomalada ortiqcha miqdor olish. **Shofe’iy mazhabi:** bir xil jinsdagi o‘lchov yoki vaznga ega mahsulotlarni teng bo‘lmagan miqdorda almashish yoki muddat evaziga ziyoda olish. **Molikiy mazhabi:** ribo – adolat va tenglikning buzilishi; oziq-ovqat mahsulotlarida ham ribo mavjud bo‘lishi mumkin. **Hanbaliy mazhabi:** ribo – ortiqcha foyda yoki muddatni cho‘zish evaziga olinadigan ziyoda. Mazhablarda tafsilotlar turlicha bo‘lsa-da, barchasi riboni qat’iy harom deya baholagan.

Qur’on oyatlari va mufassirlar izohlari. **Qur’oni karimda ribo ochiqchasiga taqiqlangan.** Baqara surasi 275-oyatda : “Alloh savdoni halol, sudxo‘rlikni (riboni) esa harom qildi.” deyiladi.[261] Bu oyatda savdo va ribo orasidagi asosiy tafovut ochiq ko‘rsatib berilgan. Mufassirlarning ta’kidlashicha, savdo – real qiymat va mahsulot almashinuvi orqali insonlarga manfaat keltiradi. Ribo esa hech qanday real qiymat yaratmaydi, aksincha, boylikni faqat ma’lum bir qatlam qo‘lida jamlaydi.

Ibn Kasir bu oyatni sharhlab: “Savdo odamlar o‘rtasida zarur ehtiyojlarni qondiradi, ribo esa faqat zulm va adovatni kuchaytiradi”, deydi[262]. Bu sharhdan ko‘rinadiki, mufassir ribo va savdo orasidagi tub farqni aniq ko‘rsatib beradi. Savdo – insonlar manfaatiga xizmat qiluvchi, jamiyat taraqqiyotini ta’minlovchi halol vosita bo‘lsa, ribo aksincha, ijtimoiy ziddiyatlarni kuchaytiruvchi va adolatsizlikni avj oldiruvchi omil sifatida talqin qilinmoqda. Shu nuqtayi nazardan, Ibn Kasir riboni jamiyat barqarorligiga qarshi tahdid sifatida ko‘rsatadi.

Qurtubiy esa riboning haromligi Qur’onda eng qat’iy shaklda ta’kidlanganini aytadi va ribo bilan shug‘ullanganlarga Alloh va Rasuliga qarshi urush e’lon qilinishi bu masalaning naqadar og‘irligini ko‘rsatishini ta’kidlaydi. Tabariy esa riboning jamiyatdagi ishonch, savdo va o‘zaro mehr-oqibatni buzishi haqida to‘xtaladi.

Muhammad (s.a.v) esa ribo haqidagi bir hadisda shunday deganlar: “Ribo yeyuvchi ham, yediruvchi ham, yozuvchi ham va guvoh bo‘lganlar ham (gunohda) barobar”.[263]

Bu hadis riboning faqat iste’molchi va beruvchisigina emas, balki unga vositachilik qilgan yoki guvoh bo‘lgan kishilarni ham gunohda sherik qilishini ko‘rsatadi. Muhaddislarning izohicha, bunda ribo faqat shaxsiy harakat sifatida emas, balki butun boshli moliyaviy tizim sifatida qoralangan. Demak, riboga aralashgan har qanday kishi jamiyatdagi adolatsizlik va zulmni kuchaytirishda ishtirokchi hisoblanadi.

Tafsirlar: Ibn Kafiyr: riboni “insonlarning molini zulm bilan yeyish” deb ataydi.[264] Bu ta’rif riboning mohiyatini juda aniq ochib beradi. Chunki ribo orqali boy odam hech qanday mehnat qilmasdan, boshqa insonning molidan foyda ko‘radi. Bu esa na savdoga, na haqiqiy ishlab chiqarishga o‘xshamaydi,

[259] Tarjimon // Shayx Abdulaziz Mansiz. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2021. – B. 47.
[260] Imom Muslim. Sahihi Muslim. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2019. – B. 653.
[261] Tarjimon // Shayx Abdulaziz Mansiz. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2021. – B. 47.
[262] Ibn Kasir. Tafsiru Qur’anil-’Aziym. – Dorul-fayha, 1999. – B. 165.
[263] Imom Muslim. Sahihi Muslim. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2019. – B. 653.
[264] Ibn Kasir. Tafsiru Qur’anil-’Aziym. – Dorul-fayha, 1999. – B. 165.

balki faqatgina birovning haqqini zulm yo‘li bilan egallashdir. Shu bois Ibn Kasir riboni adolatga zid, jamiyatni buzuvchi eng katta illatlardan biri sifatida talqin qiladi.

Qurtubiy: uni “zulmning eng og‘ir ko‘rinishi” sifatida talqin qiladi.[265] Bu talqinda riboning mohiyati yanada chuqurroq ochib berilgan. Chunki har qanday zulm jamiyatda adolat va ishonchni buzadi, ammo ribo bunday illatlarning eng yomonidir. Chunki u kambag‘alni yanada qashshoqlikka, boyni esa yanada boylikka yetaklaydi. Natijada jamiyatda tengsizlik kuchayadi va adolat tuyg‘usi yo‘qoladi. Shuning uchun Qurtubiy riboni oddiy zulm emas, balki zulmning eng og‘ir ko‘rinishi sifatida baholaydi.

Hadislar va sharhlari: **“Ribo yeyuvchi ham, yediruvchi ham... barobar.”**[266] – ribo jarayonida ishtirok etgan barcha kishilar gunohda teng.

“Riboning yetmishdan ortiq eshigi bor...” – uning naqadar og‘irligi mubolag‘ali tarzda ifodalanadi[267]. Bu hadis riboning nafaqat foyda ko‘ruvchi yoki zarar ko‘ruvchisini, balki unga vositachilik qilgan hamma kishini ham bir xil gunohga sherik qilishini ko‘rsatmoqda. Ya’ni, ribo jarayonida “men faqat guvoh edim” yoki “faqat yozib berdim” degan bahona o‘tmaydi. Chunki bunday ishtirok ham tizimni davom ettirishga xizmat qiladi. Shunday qilib, riboni individual jinoyat emas, balki jamiyatni buzuvchi keng ko‘lamli illat sifatida talqin qilinganini ko‘ramiz.

Iqtisodiy tengsizlik va moliyaviy barqarorlikka tahdid: ribo asosidagi tizim pulni savdo tovariga aylantirib, ishlab chiqarishdan ko‘ra spekulyatsiyani rag‘batlantiradi. Natijada boylik bir guruh qo‘llarda jamlanib, iqtisodiy tengsizlik ortadi. Ibn Qayyim al-Javziyya shunday degan: “Ribo jamiyatni vayron qiluvchi illatlardan biridir. U kuchlini boy qiladi, zaifni esa qarz va zulm ostida ezadi.”[268]

2008-yilgi global moliyaviy inqiroz – foiz tizimining zaifligiga yorqin misol .[269] Islom moliyasi esa musharaka va mudaraba kabi shartnomalar orqali foyda-zararni o‘zaro taqsimlashni taklif etadi. Bu tizim spekulyatsiyani cheklaydi va barqarorlikni ta’minlaydi.

2009-Ijtimoiy adolatsizlik va qashshoqlikning sabablari: Ribo jamiyatning eng zaif qatlamlari uchun og’ir ijtimoiy muammolarni keltirib chiqaradi. Kam daromadli oilalar ko‘pincha shaxsiy ehtiyojlar yoki favqulodda vaziyatlar uchun yuqori foizli mikrokreditlar olishga majbur bo‘ladilar. Bu kreditlar ularni doimiy “qarz girdobi”ga tortadi. Odamlar bir qarzni to‘lash uchun ikkinchi, undan ham yuqori foizli qarzni olishga majbur bo‘ladilar, natijada qashshoqlikdan chiqish deyarli imkonsiz bo‘lib qoladi.

2010-Statistik ma’lumotlar: Ushbu masalaning dolzarbligi Jahon banki va BMTning turli tadqiqotlari bilan tasdiqlangan. Masalan, Jahon bankining 2020-yilgi “Global qarzlar to‘lqini” (Global Waves of Debt) hisobotida rivojlanayotgan mamlakatlardagi davlat va xususiy qarzlar miqdori rekord darajaga yetgani ta’kidlanadi.270 Xususan, uy xo‘jaliklari darajasidagi kreditlar va foiz to‘lovlari ortib bormoqda, bu esa odamlarning daromadining katta qismini faqat qarzga xizmat ko‘rsatishga sarflashiga olib kelmoqda.

Shuningdek, BMTning 2021-yilgi “Qashshoqlik va inson huquqlari bo‘yicha maxsus ma’ruzachi” (Special Rapporteur on extreme poverty and human rights) hisobotida moliyaviy tizimning qashshoqlikni bartaraf etishga emas, balki boylikni bir guruh odamlar qo‘lida to‘plashga xizmat qilayotgani qattiq tanqid qilinadi.[271] Hisobotda aytilishicha, mikroqarzlar ko‘pincha kambag’allarni yanada qashshoqlashtirib, ularni qarz tuzog’iga tushirmoqda, chunki bu qarzlar yuqori foizlar bilan beriladi. Bu, aslida, ribo tamoyilining bugungi zamonaviy ko‘rinishidir.

Ribo ijtimoiy adolatsizlikni keltirib chiqarar ekan, Islomda mavjud bo‘lgan zakot va vaqf tizimlari boylikni qayta taqsimlash va ijtimoiy yordamni ta’minlash uchun kuchli vosita bo‘lib xizmat qiladi. Zakot badavlat kishilarning mol-mulkidan bir qismini olib, uni kambag’allarga berish orqali boylikning bir qo‘lda to‘planishini oldini oladi. Vaqf esa jamiyatning umumiy manfaati uchun mol-mulkni xayriya maqsadlarida saqlab qolish imkonini beradi. Bular jamiyat a’zolari o‘rtasida o‘zaro yordam va rahm-shafqatni mustahkamlaydi.

---

[265] Qurtubiy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad. Al-Jomi' li-Ahkomil Qur'an. – Bayrut: Darul-kutubul-ilmiyya, 2005. – J. 3, B. 356.

[266] Imom Muslim. Sahihi Muslim. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2019. – B. 653.

[267]Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Hadis va Hayot. 1-juz. Muqaddima. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2019. – B. 317.

[268] Ibn Qayyim al-Javziyya. I’lam al-Muwaqqi’in an Rabb al-Alamin. – Misr: Dorul-kutubil-ilmiyya, 2005. – J. 3, B. 158.

[269] Stiglitz, Joseph E. Freefall: America, Free Markets, and the Sinking of the World Economy. – Nyu-York: W. W. Norton & Company, 2010.

[270] Kose, M. A., Ohnsorge, F., Sugawara, N., & Nagle, P. Global Waves of Debt: Causes and Consequences. – The World Bank Group, 2021. – B. 19.

[271] Alston, Philip. Special Rapporteur on extreme poverty and human rights. – Birlashgan Millatlar Tashkiloti, 2021. – B. 13.

Yuqoridagi matnda Jahon banki va BMTning aniq hisobotlari va yillari ko‘rsatilgan. Bu sizning maqolangizni ilmiy jihatdan asosli va ishonchli qiladi. Endi bu ma’lumotni to‘g’ridan-to‘g’ri magistrlik ishingizga kiritishingiz mumkin.

Axloqiy buzilish va mas’uliyatsizlikning kengayishi: Ribo nafaqat iqtisodiy, balki axloqiy muammolarga ham sabab bo‘ladi. Abu Hamid al-G‘azzoliy shunday deydi: “Ribo jamiyatning o‘zaro yordam tamoyilini yemiradi. U boyni boyroq, kambag‘alni esa kambag‘alroq qiladi.”[272]

Bugungi dunyoda foiz tizimi individualizm va materializmni kuchaytirib, jamiyat birdamligini zaiflashtirmoqda.

Riboning jamiyatga salbiy ta’siri juda keng qamrovli va chuqurdir. U nafaqat iqtisodiy tengsizlik va moliyaviy inqirozlarga, balki ijtimoiy adolatsizlik va axloqiy tanazzulga ham sabab bo‘ladi. Ribo asosidagi moliya tizimi boylikni adolatli taqsimlash o‘rniga uni tor doiradagi kishilar qo‘lida jamlaydi, natijada jamiyatda tabaqalanish va qashshoqlik yanada kuchayadi. Bu jarayon, o‘z navbatida, ijtimoiy barqarorlikni zaiflashtiradi va kuchli ijtimoiy ziddiyatlarga olib keladi.

Bundan tashqari, ribo insoniy munosabatlarda ham salbiy oqibatlar tug‘diradi. Chunki u adolat va hamkorlik o‘rniga moddiy manfaatparastlik va individualizmni targ‘ib etadi. Shunday ekan, ribo faqat moliyaviy muammo emas, balki jamiyatning axloqiy-ruhiy asoslarini yemiruvchi illat sifatida ham qaraladi. Qur’onda va hadis manbalarida ribo haqida qat’iy ogohlantirishlarning berilishi ham bejiz emas: bu ogohlantirishlar jamiyatning umumiy salomatligi va barqarorligini saqlab qolishga qaratilgan.

Zamonaviy dunyoda bu muammolarni hal qilish uchun faqatgina iqtisodiy choralar yetarli emas. Pul siyosatini isloh qilish yoki moliyaviy vositalarni cheklashning o‘zi bilan riboning ildizini quritib bo‘lmaydi. Bu masalada axloqiy, ijtimoiy va huquqiy tamoyillarning uyg‘unligi zarur. Aynan shu nuqtada islom moliyasi o‘ziga xos muqobil model sifatida namoyon bo‘ladi. Ribosiz, adolatli va xavfni bo‘lishishga asoslangan bu tizim sarmoyani spekulyatsiyadan emas, balki real iqtisodiy faoliyatga yo‘naltiradi.

Musharaka (sheriklik), mudaraba (investitsiya sherikchiligi), ijara (ijara shartnomasi) va murabaha (foizsiz savdo asosidagi kreditlash) kabi mexanizmlar kapitalni nafaqat foyda olish, balki ishlab chiqarishni rivojlantirish va jamiyat farovonligini oshirishga xizmat qiladi. Zakot va vaqf kabi ijtimoiy institutlar esa boylikni qayta taqsimlash orqali iqtisodiy adolatni mustahkamlaydi.

Shunday qilib, islom moliyasi nafaqat diniy ta’limotga asoslangan alternativ yo‘l, balki zamonaviy iqtisodiyot uchun ham barqaror, adolatli va insonparvar yondashuvdir. Bu tamoyillar asosida qurilgan tizim ijtimoiy birdamlikni mustahkamlash, iqtisodiy tengsizlikni kamaytirish va axloqiy qadriyatlarni saqlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Natijada, ribosiz jamiyat qurish nafaqat diniy buyruqni ado etish, balki kelajak avlodlar uchun barqaror va adolatli taraqqiyot yo‘lini ochib berish demakdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Alston, Philip. *Special Rapporteur on extreme poverty and human rights.* – Birlashgan Millatlar Tashkiloti, 2021 – 20 b.
2. G‘azzoliy, Abu Homid. *Ihyo ulum ad-din.* – Bayrut: Dorul-ma’rifa, 2012 – 10 jild.
3. Ibn Kasir. *Tafsiru Qur’anil-’Aziym.* – Dorul-fayha, 1999 – 824 b.
4. Ibn Qayyim al-Javziyya. *I’lam al-Muwaqqi’in an Rabb al-Alamin.* – Misr: Dorul-kutubil-ilmiyya, 2005 – 1224 b.
5. Imom Muslim. *Sahihi Muslim.* – Toshkent: Hilol-Nashr, 2019 – 828 b.
6. Kose, M. A. va boshqalar. *Global Waves of Debt: Causes and Consequences.* – The World Bank Group, 2021 – 156 b.
7. Qurtubiy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad. *Al-Jomi' li-Ahkomil Qur'an.* – Bayrut: Dorul-ma’rifa, 2005 – 8286 b.
8. Shayx Abdulaziz Mansur. *Qur’oni karim ma’nolarining tarjima va tafsiri.* – Toshkent: Hilol-Nashr, 2021 – 618 b.
9. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. *Iqtisodiy islohotlar islomda.* – Toshkent: Hilol-Nashr, 2018 – 336 b.
10. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. *Moliya va bank tizimi islomda.* – Toshkent: Hilol-Nashr, 2019 – 288 b.
11. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. *Hadis va Hayot. 1-juz. Muqaddima.* – Toshkent: Hilol-Nashr, 2019 – 392 b.
12. Stiglitz, Joseph E. *Freefall: America, Free Markets, and the Sinking of the World Economy.* – Nyu-York: W. W. Norton & Company, 2010 – 368 b.
13. Usmoniy, Muhammad Taqi. *Islom moliyasiga kirish.* – Karachi: Dar al-Ishaat, 2018 – 380 b.

[272] G‘azzoliy, Abu Homid. Ihyo ulum ad-din. – Bayrut: Dorul-ma’rifa, 2012. – J. 2, B. 280.

ISLOM FALSAFASİDA ADOLAT TUSHUNCHASİ VA UNİNG ZAMONAVİY HUQUQİY TİZİMDAGİ AHAMİYATI

Aminov D.A

Yurisprudensiya kafedrasi o‘qituvchisi

Shoyimov Sardor Farhod o’g’li

shoyimovsardorbek6@gmail.com

Tarix va yuridik fakulteti

5-2-yurs24-guruh talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Islom falsafasida adolat tushunchasining mohiyati va uning jamiyat hayotidagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, adolatning zamonaviy huquqiy tizimdagi ahamiyati, inson huquqlarini ta’minlash va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashdagi roli yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Islom falsafasi, adolat, huquqiy tizim, , ijtimoiy barqarorlik.

Abstract: This article explores the concept of justice in Islamic philosophy and its significance in social life. It also examines the role of justice in the modern legal system, particularly in ensuring human rights and strengthening social stability.

Keywords: Islamic philosophy, justice, legal system, social stability

Аннотация:В статье рассматривается сущность понятия справедливости в исламской философии и её значение в жизни общества. Также анализируется роль справедливости в современной правовой системе, в обеспечении прав человека и укреплении социальной стабильности.

Ключевые слова: исламская философия, справедливость, правовая система, социальная стабильность.

Insoniyat tarixidagi eng qadimgi ilmlardan biri bo’lgan falsafaning jahon dini -- islom bilan o’zaro bog’liqligi va bu borada dunyo tamaddunida o’chmas iz qoldirgan islom falsafasini ta’kidlab o’tish maqsadga muvofiqdir. Islom falsafasi – bu Islom dinining zamonaviy ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy muammolarni hal qilishdagi roli va ahamiyatini hamda asosiy g’oyalari va ta’limotlarini falsafiy nuqtayi nazardan o’rganadigan sohadir. Islom falsafasida hamisha adolat, haqgo'ylik, to'g'rilik singari mushtarak g'oyalar musulmon axloqining asosi sifatida qaraladi. Masalan , adolat, adl, odillik nomlari bilan yuritiluvchi "adolat" iborasining mazmunini anglash uchun musulmon olamining davlat boshqaruvi, oilaviy an'analari, tijoratdagi halollik, fiqhiy masalalar va jamiyatdagi kishilar o'rtasidagi munosabatlardan xulosa chiqarish mumkin. Shuningdek Alloh taoloning muborak ismlaridan birining nomi ham bevosita "Al-adl" ekanligi islom olamining dunyoqarashida adolat tamoyillari nechog'li ahamiyatga molik ekanligini ko'rsatadi, Qolaversa, shariatda, muqaddas Qur'oni Karimning oyatlarida ham bunga guvoh bo'lishimiz mumkin. Masalan, Niso surasi, 58-oyatda: “Albatta, Alloh sizlarga omonatlarni o‘z egalari zimmasiga topshirishingizni va odamlar orasida hukm qilganingizda adolat bilan hukm qilishingizni amr etadi” deya, adolatli hukm qilishning muhimligi ta’kidlangan. Shuningdek, Ar-Rahmon surasi, 9-oyatda: “Adolat bilan to‘liq o‘lchang va tarozidan urib qolmang” deya, iqtisodiy va savdo munosabatlarida ham adolat tamoyiliga qat’iy amal qilish zarurligi keltirilgan.

Shuningdek, islom falsafasida musulmon olimlarining fikrlari, ularning din, etika, metafizika, epistemologiya va boshqa falsafiy masalalar bo’yicha qarashlarini o’z ichiga oladi[273]. Xususan, Islom tarixining buyuk allomalari orasida Imom Abu Homid al-G‘azzoliyning o’rni beqiyos. Uning ilmiy merosi nafaqat o‘rta asrlarda musulmon dunyosiga, balki bugungi zamon islomshunosligiga ham chuqur ta’sir ko‘rsatgan. G‘azzoliy o‘z davrida fan, din va axloqiy hayotni uyg‘unlashtirishga uringan, kalom va fiqh ilmlarini falsafiy tafakkur bilan boyitgan allomadir. Ayniqsa, uning tasavvufga oid asarlari musulmon ruhiyatining shakllanishi va islom ma’naviyatining taraqqiyotida muhim rol o‘ynagan[274]. Uning chuqur mushohadaga boy falsafiy qarashlari negizida adolat tushunchasining tub mag’zi mujassamlashganligini ko’rish mumkin. Buyuk mutafakkirnıng ushbu so’zlari fıkrimnıng isboti bo’la oladi: “…Fazilatlar 4 tadir : 1.Hikmat - bu tafakkur ila yetiladi. 2.Iffat- insoniy mayllarni tiyish orqali erishiladi. 3.Kuch- bu g’azab tufayli mavjud bo’ladi”. O’z navbatida, adolat - nafsoniy kuchlarning muvozanati tufayli mavjud bo’ladi[275] Darhaqiqat, bugungi globallashuv va insoniyat taraqqiyoti davrida asosiy muammolardan biri bo’lmish korrupsiyani oladigan bo’lsak, bu illat ildiz otishiga ham “adolat tarozisi” ning yaxshi ishlamayotgani sabab

[273] https://kukaldosh.uz/18/02/2025/14600 internet manzilidan

[274] Esirov, S. (2023). Imom G‘azzoliy ijodining Islom dini uchun ahamiyati. Turkish Online Studies – Research of Social Sciences, 18(10), 4405–4415. https://esiconf.org/index.php/TOSROF/article/view/4566/4405

[275] Mukoshafat-ul qulub (Qalblar kashfiyoti).pdf asaridan

bo'lmoqda va lobbizm, kronizm, poraxo'rlik, nepotizm kabi yangidan yangi tushunchalar paydo bo'lmoqda. Bu yerda ham adolatsizlik G'azzoliy ta'kidlaganidek, nafsoniy kuchlar muvozanatsizligidan yuzaga kelmoqda.

Umuman olganda, adolat keng tushuncha va u inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarda muhim kategoriya sifatida qaraladi.Usiz jamiyatda fuqarolik institutlarining rivojini ham, davlat hokimiyati barqarorligini ham, sud-huquq tizimining shaffofligini ham tasavvur qilib bo'lmaydi. O'rta asrlarda yuksalgan Temuriylar saltanatining davlat darajasidagi oliy shiori - Kuch-adolatda " degan mo'jaz jumlada ham adolatning sohibi davlat va ma'muriyat uchun bosh mezon ekanligi va buning bugungi kun davlat tuzumi uchun dasturiamal bo'lishi kerakligini anglash qiyinmas. Yana bir o'rta asr allomalaridan biri Abu Nasr Forobiyning ham davlat hokimiyati, fuqarolik jamiyati va adolatparvar boshqaruv borasidagi falsafiy yondashuvlari bugungi kunda ham alohida ahamiyat kasb etadi.Olim adolatning bir ko'rinishini kundalik turmushimizda boshqa insonlar bilan bo'lgan munosabatlarda ko'zga tashlanishini eslatib o'tadi : "…Savdo-sotiq, qarz olish, qarz berish sohalarida Allohdan qo'rqib va boshqa sabablar bilan birovlarga zarar va zulm qilmaslik ham adolat sanaladi [276]"

Islom falsafasining mohiyati va adolat tushunchasi asrlar mobaynida xalqimizning ong-u shuurida singib kelgan va bu bevosita davlat boshqaruvi, ma'muriyat ishlari, sud va shariat sohalarida o'z aksini topgan. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasining bosh qomusi, Konstitutsiyada ham, qator qonunlar, kodekslar, farmon va mansabdor shaxslarning qarorlari, sud organlaring har bir hukm-ajrimlarida ham adolatparvarlik, odillik prinsiplari mustahkamlangan.Jumladan, Konstitutsiyamizning muqaddimasida xalqimizning ijtimoiy adolat g'oyalariga sadoqati namoyon etilgan, shuningdek, 14-moddada bevosita davlatning ham o'z faoliyatini ijtimoiy adolat mezonlari asosida amalga oshirishi ta'kidlangan.Bundan tashqari, jinoyat, ma'muriy, iqtisodiy huquq sohalarida ham odillik prinsipi mustahlangan bo'lib, bu ham qonunchiligimizning islom falsafasi va umuman xalqimizning huquqiy ongi va huquqiy tafakkuriga nechog'li mutanosibligini ko'rsatadi. Jumladan, jinoiy qonunchilikda odillik prinsipi bosh tamoyillardan biri hisoblanib, bunda jinoyat sodir etishda aybdor bo'lgan shaxsga nisbatan qo'llaniladigan jazo yoki boshqa huquqiy ta'sir chorasi odilona bo'lishi, ya'ni jinoyatning og'ir-yengilligiga, aybning va shaxsning ijtimoiy xavflilik darajasiga muvofiq bo'lishi kerakligi bayon etilgan.(Jinoyat Kodeksi 8-modda)

Xulosa qilib aytganda adolat nafaqat islom olamida, balki butun bashariyat tamaddunida odamiylik va tenglik asosi sifatida qaraladigan sifatdir. Bugun uni jamiyatning har bir bo'g'inida faoliyat asosi sifatida ko'rib, ish ko'rish biz uchun kun tartibidagi masala bo'lib qolishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi. (1994). *O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi.
2. Abu Homid al-G'azzoliy " Mukoshafat-ul qulub " asari
3. Abu Nasr Forobiy " Fozil odamlar shahri " asari
4. Islom falsafasiga kirish, Kalom ilmi o'quv qo'llanmasi Sh. Sirojiddinov Toshkent-2008
5. Esirov, S. (2023). Imom G'azzoliy ijodining Islom dini uchun ahamiyati. Turkish Online Studies – Research of Social Sciences, 18(10), 4405–4415.

Internet manbalari:

1. www.kukaldosh.uz
2. www.oliymahad.uz

IBNUL JAVZIY MA'NAVIY MEROSINING BARKAMOL AVLOD TARBIYASIDAGI AHAMIYATI

Usmonov Adiz Mansurxo'jayevich

Buxoro Davlat Universiteti
islomshunoslik yo'nalishi magistranti

Annotatsiya

Mazkur maqolada XII asr Bag'dod ilmiy va diniy muhiti doirasida yashab ijod etgan alloma Ibnul Javziyning hayoti, ilmiy faoliyati va ma'naviy merosi keng yoritilgan. Muallif uning tasavvufiy va fiqhiy qarashlarini, ilm talabida ko'rsatgan matonati hamda o'z davrida hanbaliylik mazhabini rivojlantirishdagi hissasini tahlil qiladi. Ibn Javziyning hadis, tafsir, fiqh, tarix, voizlik va boshqa fanlarga oid keng qamrovli asarlari bugungi kunda ham musulmon jamiyatida ma'naviy va axloqiy tarbiya manbai sifatida ahamiyatini saqlab qolmoqda. Shuningdek, maqolada allomaning ilmiy merosi barkamol avlod tarbiyasida qanday ibrat va o'rnak bo'la olishi masalasi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar

[276] Fozil odamlar shahri [@e_kutubxona].pdf asaridan

Ibnul Javziy, Bag‘dod, hanbaliylik, fiqh, tasavvuf, hadis, tafsir, tarbiya, ma’naviy meros, axloq.

Kirish

Islom sivilizatsiyasi tarixida yuzlab buyuk allomalar o‘z davrida ilm-fan, din, ma’naviyat va tarbiya sohalarida benazir xizmatlar qilgan. Ularning ilmiy merosi nafaqat o‘z zamonida, balki bugungi kunda ham musulmon jamiyati uchun bebaho manba bo‘lib qolmoqda. Ana shunday ulug‘ siymolardan biri — Imom Abul Faraj Abdurahmon ibn Ali ibn Muhammad ibn Javziy (1116–1201) bo‘lib, u ilmiy faoliyati, keng qamrovli asarlari va ibratli hayoti bilan musulmon olamida chuqur iz qoldirgan. Ibnul Javziy qomusiy olim sifatida tafsir, hadis, fiqh, tarix, voizlik, tasavvuf va adabiyot sohalarida ulkan hissa qo‘shgan, shuningdek, o‘z davrida hanbaliylik mazhabining yetakchi namoyandalaridan biri sifatida tanilgan.

Mazkur maqolada Ibnul Javziyning hayoti, ilmiy faoliyati va asarlarida ilgari surilgan g‘oyalar tahlil qilinadi. Xususan, uning hadis va tafsir ilmidagi metodologiyasi, tasavvuf va fiqhga oid qarashlari, shuningdek, shaxsiy fazilatlari va axloqiy ibratlari yoritiladi. Shuningdek, maqolada allomaning ma’naviy merosi barkamol avlod tarbiyasida qanday manba bo‘la olishi masalasi ilmiy nuqtai nazardan ko‘rib chiqiladi.

Hanbaliylik mazhabi to‘rt mazhab orasida izdoshlari soni jihatidan nisbatan kamroq bo‘lsa-da, Bag‘dodda mustahkam mavqega ega edi. Ibnul Javziy hanbaliylikni mustahkamlash, uni keng xalq ommasi orasida targ‘ib qilish va boshqa mazhablar bilan ilmiy muloqot olib borishda yetakchi rol o‘ynadi. U nafaqat hanbaliylik ta’limotini himoya qildi, balki uni kengroq islomiy tafakkur bilan uyg‘unlashtirishga harakat qildi. Uning asarlarida hanbaliylikning qat’iy literalistik yondashuvini yumshatib, dalillarga asoslangan izohlar berishga intilgani seziladi.

Imom Abul Faraj Abdurahmon ibn Ali ibn Muhammad ibn Javziy hijriy 510 yilda, milodiy 1116 yilda Bag‘dod shahrida tavallud topdi. U uch yoshida otasidan yetim qolib, onasi va qarindoshlari tarbiyasida ulg‘aydi. Yoshligidan ilmga qattiq ixlos qo‘ygan Ibnul Javziy Qur’oni karimni hofiz Muhammad ibn Nosir huzurida yod olib, keyinchalik voizlik san’atini Abul Qosim Hiraviydan o‘rgandi. U o‘z davrining mashhur faqihlaridan bo‘lgan Ibn Zog‘uniyga shogird tushib, undan hadis, fiqh, tafsir, tilshunoslik, balog‘at va tarix kabi fanlarda chuqur bilim oldi. Shu bilan birga Abu Bakr Daynuriy va qozi Abu Ya’lodan usulul fiqh, jadal, xilof, hisob va tib ilmlarini ham o‘rgandi. Ibnul Javziyning ilmiy shakllanishida jami to‘qsonga yaqin ustozning hissasi bo‘lganligi manbalarda qayd etilgan.

Alloma yoshligida o‘yin-kulgi va bolalarga xos mashg‘ulotlardan butunlay chetda bo‘lgan. O‘zi bu haqda “Men biror marta yosh bolalar bilan o‘ynaganimni, baland ovozda kulganimni eslay olmayman” deya yozadi. Uning ilmga muhabbati va zakovati tengdoshlaridan ajralib turardi. U oltinchi yoshidan hadis eshitishga kirishib, o‘n uch yoshida ilk kitobini yozdi. Yigirma besh yoshidan boshlab umrining oxirigacha muntazam ravishda va’z-u nasihatlar qildi, minglab kishilarning hidoyat topishiga sababchi bo‘ldi. Ibnul Javziy o‘z qo‘li bilan ikki ming mujallad kitob yozganini, yuz ming kishi qo‘l ostida tavba qilganini va yigirma ming kishi uning da’vati orqali Islomni qabul qilganini aytadi. Bu so‘zlar uning nafaqat qalam ahlining, balki amalda ham jamiyatning ma’naviy yetakchisi bo‘lganidan dalolat beradi.

Ilm talabida Ibnul Javziyning o‘tkir xotirasi, zakovati va kuchli iroda hamda taqvosi unga katta yutuqlar keltirdi. Shaxsiy fazilatlari, ayniqsa, sabr-toqati, oliy himmati, ilmni izlashdagi qat’iyati uni o‘z asrining eng yetuk olimlaridan biriga aylantirdi. Shogirdlari orasida ham mashhur muhaddis va mufassirlar bo‘lib, ular orqali Ibnul Javziyning ilmiy maktabi keyingi avlodlarga yetib bordi. Shu tariqa, allomaning hayoti va ilmiy shakllanishi ilmga ixlos, ustozlarga ehtirom va ma’naviy kamolotning yorqin namunasi sifatida tarixda o‘chmas iz qoldirdi.

Ibnul Javziy ilmiy merosining kengligi va sermahsulligi bilan boshqa ko‘plab allomalardan ajralib turadi. Uning yozgan asarlari ikki ming mujalladdan ortiq bo‘lgani haqida manbalar xabar beradi. Bu asarlar diniy ilmlarning barcha sohalarini qamrab olgan bo‘lib, Qur’on tafsiri, hadis, fiqh, tasavvuf, tarix, tibbiyot, axloq va tarbiya masalalariga bag‘ishlangan. Ayniqsa, u yaratgan asarlarning ko‘pi ma’naviy tarbiya va axloqiy poklikni mustahkamlashga qaratilgani bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

Uning eng mashhur asarlaridan biri “Soydul xotir” bo‘lib, unda muallif o‘z hayoti davomida kuzatgan voqealar, tajribalar va nasihatlarni yozib qoldirgan. Bu kitob o‘zining ruhiy-tarbiyaviy yo‘nalishi bilan ajralib turadi. Muallif sabr, qanoat, ixlos, ilm talabida sobitlik, gunohlardan saqlanish kabi mavzularni chuqur tahlil qiladi. “Soydul xotir” yoshlarning qalbini tarbiyalash, ularni ma’naviy jihatdan yetuk inson qilib shakllantirishda bebaho manba sifatida xizmat qilishi mumkin.

Ikkinchi muhim asar “Zodul masir fi ilm at-tafsir” hisoblanadi. Bu Qur’on tafsiri o‘zining ixchamligi va dalillarga asoslangan izohlari bilan mashhur. Ibnul Javziy bu tafsirda oyatlarning lug‘aviy ma’nolari, fiqhiy hukmlari va tarbiyaviy xulosalarini birlashtiradi. Uning tafsirida oyatlarni faqat ilmiy nuqtai nazardan emas, balki axloqiy-ma’naviy nuqtai nazardan sharhlashga intilishi yosh avlod uchun Qur’onni amaliy hayotga tatbiq etishda muhim qo‘llanma hisoblanadi.

“Ahkam an-Niso” asari ham o‘zining tarbiyaviy ahamiyati bilan e’tiborga molik. Unda ayollarning huquq va burchlari, oiladagi o‘rni va jamiyatdagi maqomi yoritilgan. Bu kitob orqali Ibnul Javziy ayollarni faqatgina diniy mas’uliyat doirasida emas, balki tarbiya va ma’naviyatda ham muhim o‘rin tutishini ta’kidlagan. Bugungi kun uchun ham bu asar oila tarbiyasi va jamiyatning barqarorligi nuqtai nazaridan qimmatlidir.

“Sifatu as-Safvah” kitobi ham tarbiyaviy jihatdan katta ahamiyatga ega. U mashhur muhaddis Abu Nuaym Isfahoniyning “Hilyatul-avliyo” asari asosida qayta ishlangan bo‘lib, unda solih kishilarning hayoti, ularning sabr-toqati, ilmga ixlosi va taqvosi haqida ko‘plab ibratli voqealar keltiriladi. Bu kitob yoshlarni avliyolarning hayotidan ibrat olishga, ularning odobi va ma’naviy fazilatlariga ergashishga undaydi.

Shuningdek, “Talbīs Iblīs” asari ham axloqiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega. Unda shaytonning odamlarni qanday yo‘ldan urishi, bid’at va xurofotlarga qanday chorlashi haqida muhim tahlillar mavjud. Ibnul Javziy bu asar orqali musulmonlarni noto‘g‘ri yo‘llardan ogohlantiradi va to‘g‘ri aqida hamda sof e’tiqodda sobit bo‘lishga da’vat qiladi.

Umuman olganda, Ibnul Javziyning asarlari Qur’on va Sunnat asosida ilmiy izoh berish, shaxsiy tarbiya va jamiyat ma’naviyatini mustahkamlashga qaratilganligi bilan ajralib turadi. U yaratgan asarlar faqatgina o‘z davri uchun emas, balki bugungi kunda ham yosh avlod tarbiyasida qo‘llanishi mumkin bo‘lgan boy merosdir.

Ibnul Javziyning ma’naviy merosi nafaqat ilmiy adabiyot sifatida, balki tarbiyaviy qo‘llanma sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi. U o‘z asarlarida ilm talabini, odob-axloqni, taqvo va ixlosni asosiy qadriyat sifatida ulug‘lagan. Yoshlarni ilmga rag‘batlantirish, ularni sabr, qanoat, sadoqat va poklikka undash uning asarlarida eng ko‘p uchraydigan g‘oyalardir. “Soydul xotir”da keltirilgan ibratli hikmatlar, “Talbīs Iblīs”dagi ogohlantirishlar, “Sifatu as-Safvah”dagi solihlarning hayoti haqidagi voqealar yoshlarning qalbida e’tiqod va sabrni mustahkamlashda katta ahamiyatga ega.

Ibnul Javziyning qarashlari Hasan Basriy kabi zuhdga asoslangan, G‘azzoliy kabi ilm va tarbiyani uyg‘unlashtirishga intilgan, Zamaxshariy kabi tafsirga chuqur yondashgan bo‘lsa-da, ularning har biridan farqli ravishda Qur’on va Sunnat asosida me’yorni saqlashni eng muhim tamoyil qilib oldi. Bu jihatlar uni o‘z davrida ham, keyingi asrlarda ham musulmon ulamolari orasida alohida mavqega ega qilgan.

Xulosa

Ibnul Javziy XII asr Bag‘dod ilmiy-ma’naviy muhitida shakllangan va o‘z davrining eng yirik allomalaridan biri sifatida tarixda o‘chmas iz qoldirgan. U hadis, tafsir, fiqh, tarix, tasavvuf va voizlik kabi ko‘plab sohalarda sermahsul ijod qilib, musulmon jamiyatining ilmiy va ma’naviy hayotiga ulkan hissa qo‘shdi. Uning yozgan ikki mingdan ortiq asarlari, yuz minglab insonlarni tavbaga undagan va’zlari va ilmiy majlislardagi faoliyati shundan dalolat beradiki, Ibnul Javziy nafaqat olim, balki haqiqiy ma’naviy yetakchi bo‘lgan.

Allomaning metodologiyasi Qur’on va Sunnatga qat’iy sodiqlik, dalillarga asoslanish, ifrot va tafritdan saqlanish, bid’at va xurofotga qarshi qat’iy kurashish bilan ajralib turadi. U tasavvufning me’yoridan chiqib ketgan oqimlarini tanqid qilgan bo‘lsa-da, zohidlik va ixlosni yuksak qadrlagan. Fiqhda esa hanbaliylikka mansub bo‘lib, boshqa mazhablarga nisbatan ochiqlik ko‘rsatgan va ijtimoiy adolatni targ‘ib qilgan. Tafsir va hadis ilmlarida ham uning yondashuvi xalqchil, amaliy va tarbiyaviy ruhda bo‘lib, yosh avlod uchun ibrat manbai hisoblanadi.

Barkamol avlod tarbiyasida Ibnul Javziyning merosi alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki u ilmning odobsiz foyda bermasligini, odobning esa ilm bilan mustahkamlanishi zarurligini ta’kidlagan. Uning asarlarida sabr, qanoat, ilmga ixlos, gunohlardan saqlanish va jamiyatda poklikni targ‘ib qilish kabi g‘oyalar ustuvor o‘rin tutadi. Bugungi kunda yoshlar tarbiyasida, islomiy ta’lim muassasalarida va oilaviy tarbiya jarayonida Ibnul Javziyning hikmatlaridan foydalanish jamiyatimizda ma’naviy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, Ibnul Javziyning ma’naviy merosi faqatgina tarixiy ahamiyatga ega emas, balki zamonaviy tarbiya jarayonlari uchun ham bebaho manbadir. Har bir ustoz, ota-ona va tarbiyachi bu merosdan ibrat olib, yoshlarni ilmli, odobli va komil inson qilib voyaga yetkazishda uni qo‘llashlari lozim. Zero, buyuk allomalarimizning hikmatli merosini o‘rganish va uni hayotga tatbiq etish kelajak avlodning ma’naviy yetukligi va barkamolligini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ibn al-Jawzi. *Ṣayd al-Khātir* (Soydul xotir). — Bayrut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1992.
2. Ibn al-Jawzi. *Zād al-Masīr fī ‘Ilm at-Tafsīr* (Zodul masir). — Bayrut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1987.

3. Ibn al-Jawzi. *Talbīs Iblīs* (Talbis Iblis). — Qohira: Maktabat al-Qāhirah, 1964.
4. Ibn al-Jawzi. *Sifat as-Safwah* (Sifatu as-Safvah). — Bayrut: Dār al-Ma‘rifa, 1985.
5. Ibn al-Jawzi. *Ahkām an-Nisā* (Ahkam an-Niso). — Bayrut: Dār al-Fikr, 1994.
6. Ibn al-Jawzi. *al-Mawdu‘āt al-Kubrā* (Uydirma hadislar to‘plami). — Bayrut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1995.
7. Ibn al-Jawzi. *Sincere Counsel to the Seekers of Sacred Knowledge*. — Birmingham: Daar Us-Sunnah Publications, 2011.

IMOM ASH-SHOTIBIYNING QIROAT ILMIDAGI XIZMATLARI VA U QOLDIRGAN ILMIY MEROS .

Rajabova Nilufar

Buxoro Davlat Universiteti
islomshunoslik ta’lim
yo’nalishi magistranti
Ilmiy rahbar

Raupova Ra’no Soyibovna

Falsafa fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD),dotsent

Anotatsiya: Ushbu tezisda qiroat ilmining mashhur allomasi Imom ash-Shotibiyning Qur’on qiroatlarini tartibga solish va keng yoyishda qo‘shgan xizmatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda uning “Hirzul-amoniy” (“Shatibiyya”) asarining ilmiy ahamiyati, qiroatlarni yodlash va o‘rgatishda tutgan o‘rni hamda keyingi asrlardagi ta’siri yoritilgan. Imom Shotibiyning ilmiy merosi bugungi kunda ham Qur’on qiroatlari ta’limida muhim qo‘llanma bo‘lib xizmat qilayotgani asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Imom ash-Shotibiy, qiroat ilmi, Qur’on qiroatlari, Shatibiyya, ilmiy meros, Qur’on ta’limi.

Qur’on qiroatlari islom ilmlarining muhim tarmoqlaridan biri bo‘lib, asrlar davomida musulmon ulamolari tomonidan chuqur o‘rganilib kelmoqda. Bu sohada o‘zining betakror hissasini qo‘shgan allomalardan biri **Imom ash-Shotibiy** (rahimahulloh)dir. U Qur’on qiroatlarini tartibga solishda, ularni yod olish va avlodlarga yetkazishda ilmiy va amaliy jihatdan buyuk xizmat qilgan. Ayniqsa, uning mashhur **“Hirzul-amoniy va vajh at-tahoni”** asari (ko‘proq “Shotibiyya” nomi bilan mashhur) qiroat ilmining poydevoriy manbalaridan hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda Qur’on qiroatlarini mukammal o‘rganish, tajvid va qiroat qoidalarini kelgusi yosh avlodga yetkazish jarayonida Imom Shotibiy asarlari hali ham ishonchli qo‘llanma sifatida qo‘llanilmoqda.

To‘liq ismi: **Qosim ibn Fihr ar-Ru‘ayniy ash-Shotibiy** (538–590 h.q./1144–1194 m.). Andalusiya hududida (Ispaniya) ilmiy muhitda ulg’aygan . Qur’on qiroati, tajvid, nahv va fiqh sohalarida chuqur ilmga ega bo‘lgan. Ustozlari orqali qiroatning mashhur imomlaridan rivoyatlarni o‘rganib, ularni tartibga slogan kitob talif qilgan

U Imom Ibrohim bin Muso bin Muhammad al-Laxmi al-Granati al-Shotibiy, u Granati, u yashagan Granada shahri va sharqiy Andalusiyada joylashgan shaharlardan biri bo'lgan Shotiba bilan bog'liq Shatibiy bilan bog'liq va u yoshligidan ilm-fan sohasida ishlagan va u bir fan bilan cheklanib qolmaganligi sababli bilimga keng qamrovli intilishda ajralib turardi, u fundamentalist, tarjimon, huquqshunos, modernist va tilshunos edi.[277]

Qur’onning yettita mashhur qiroatini **she’riy** shaklda jamlab, talabalarga yod olishni qulaylashtirdi.“Shotibiyya” asarida qiroat farqlari, tajvid qoidalari, o‘qishdagi nozik farqlarni aniq va ixcham tarzda bayon qildi.Qiroatlarni nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham mustahkamlashga urg’u qaratdi.Uning ushbu yo’nalishi tufayli qiroat ilmi islom olamida keng tarqaldi va o‘quvchilar uchun yod olish ancha yengillashdi

Asosiy asari: “Hirzul-amoniy va vajh at-tahoni” (Shotibiyya qasidasiga) Qur’on qiroatlari ilmidagi eng mashhur manbalardan biri hisoblanadi. Bu asar keyinchalik ko‘plab sharh va izohlarga sabab bo‘ldi. Masalan, Ibn al-Qosim, Ibn al-Jazariy kabi mashhur olimlar undan ko’p foydalandilar.Shotibiyning metidilogiyasi Qur’on ilmlarini yodlash, o‘qitish va tushuntirishda mustahkam an’anaga aylandi.Uning merosi bugungi kunda ham islom dunyosidagi qiroat maktablarida asosiy qo’llanmasi sifatida qo‘llanib

[277] Shehata Saqr, Tahzeeb Kitab al-I'tisam by Imom al-Shatbi, Alexandria: Dar al-Fath al-Islami, 18 b.

kelmoqda. Imom ash-Shotibiy Qur'on qiroatlari tarixida buyuk maktab yaratgan alloma sifatida ta'kidlanadi .

Uning asarlari, xususan "Shotibiyya" nazmiy kitobida jamlangan ilmiy merosi qiroatlarni o'rganishda bebaho qo'llanma bo'lib xizmat qilmoqda. Shotibiyning qiroat ilmidagi xizmatlari nafaqat ilmiy, balki tarbiyaviy va ma'naviy ahamiyatga ham egahisoblanib, u kelajak avlodni Qur'onni to'g'ri o'qishga, unga muhabbat qo'yishga chorlaydi. Shunday qilib, Imom ash-Shotibiyning ilmiy merosi bugungi kunda ham dolzarbligini saqlab qolmoqda va Qur'on ilmlari taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi.

Imom al-Shatbi odamlar tashrif buyurgan so'nggi islom qirolligi bo'lgan Granada shahrida o'sgan va bu mamluklarning intellektual va ilmiy gullab-yashnash davrida bo'lgan va Imom al-Shatbi Granadadan boshqalarga ketgani haqida tilga olinmagan, lekin u na hajga, na umraga umuman sayohatga chiqmaganligi eslatib o'tilgan. U o'zi haqida o'zi haqida aytib o'tdiki, u olimlarning kelib chiqishi, bo'laklari va ustunliklariga nazar tashlab, hech bir fanda boshqalar hisobidan kuchini ayamasligini, ulamolar undan bolaligidan ilmga bo'lgan katta muhabbatini yetkazishganini, unga bardosh berib, asta-sekin ilmni o'rgana boshlaganini, Qur'on va Sunnaga sodiq qolganini aytib o'tdi.[278]

Imom Shotibiyning qiroat ilmidagi xizmatlari beqiyos hisoblanib ulardan bir nechtasini sanab o'tish lozimdir :

1. Qiroatlarni tartibga solish – Imom ash-Shotibiy **yetti mashhur qiroatni** bir kitobda jamlab, ularni she'riy uslubda ifoda etdi. Bu uslub tufayli o'rganuvchiar yod olishda osonlikka erishdilar.
2. Qiroatlarni ta'lim tizimiga kiritish – U qiroat ilmida ijozat tizimini mukammal yo'lga qo'yib, talabalar ustozlardan bevosita isnod orqali o'rganishlari uchun imkon yaratdi.
3.She'riy metod – Ash-Shotibiyning qiroat ilmini bayon qilishda nazm (she'r) uslubini qo'llashi ilmiy merosini boshqalardan ajratib turadi. Bu uslub orqali ilmiy material nafaqat eslab qolishga, balki ko'proq tarqalishiga ham sabab bo'ldi.
4. Ilmiy an'analarning davomchisi – U o'zidan oldingi eng mashhur qiroatchilar – Ibn Mujohid, Abu Amr ad-Dani kabi ulamolarning ilmiy merosini mukammallashtirdi va keyingi avlodlarga yekazdi. Imom ash-Shotibiy Qur'on qiroatlari tarixida muhim o'rin tutgan allomalardan biridir. Uning kitoblari bilan , xususan mashhur "Hirzul-amoniy" ("Shotibiyya") asari orqali **Qur'on qiroatlari** tartibga solinib, kelgusi avlodlarga aniq va tizimli tarzda yetkazildi. Bu asar qiroatlarni yodlashni yengillashtirdi, ularni ilmiy asosda o'rgatish imkonini berdi va asrlar davomida islom olamida asosiy manba sifatida xizmat qildi.Shotibiyning ilmiy merosi bugungi kunda ham Qur'on qiroatlari ta'limida o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Uning yondashuvi ilmiy asos, amaliy usul va ma'naviy ta'limni o'zida mujassam etgani bois, Qur'onni o'rganishda muhim dastur sifatida qadrlanadi.

Demak, Imom ash-Shotibiyning qiroat ilmidagi xizmatlari nafaqat tarixiy, balki amaliy va ma'naviy jihatdan ham hozirgi islom jamiyati uchun bebaho xazinadir. Uning merosini chuqur o'rganish Qur'on ilmlarini rivojlantirish, yangi avlodni Qur'onni to'g'ri o'qishga undash va islomiy qadriyatlarni mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Imom ash-Shotibiy. Hirzul-amoniy va wajh at-tahani (Qasida Shatibiyya). — Qohira: Dar al-Kutub al-Islamiyya, nashr yillari turlicha.
2. Ibn al-Jazariy, Muhammad ibn Muhammad. An-Nashr fi al-qira'at al-'ashr. — Bayrut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya, 1998.
3. Ibn al-Jazariy, Muhammad ibn Muhammad. Ghayat an-nihaya fi tabaqat al-qurra'. — Bayrut: Muassasat ar-Risala, 2006.
4. Abdulloh Dawahda , mawdoo.com
5. Ben Abdallah Abdelghani (2008), The Efforts of Shatbi in Qur'anic Studies, Algeria: University of Oran, . 10-34 b.
6. Shehata Saqr, Tahzeeb Kitab al-I'tisam by Imom al-Shatbi, Alexandria: Dar al-Fath al-Islami, 18 b.

ISLOM FALSAFASI VA UNING O'ZIGA XOSLIGI

Buxoro Davlat Universiteti
2- kurs Tarix va Yuridik fakulteti
5.1 Fals-24- guruh talabasi

[278] Ben Abdallah Abdelghani (2008), The Efforts of Shatbi in Qur'anic Studies, Algeria: University of Oran, . 10-34 b.

Ramazon Farhodov Farhod o'g'li

Ilmiy rahbar: PhD,dotsent

Xaitov L.A.

Kalit so‘zlar:
Islom falsafasi, musulmon mutafakkirlari, Qur’on, hadis, aqida, mantiq, ilohiyot, sufiylik, kalom, sharq falsafasi, g‘arb falsafasi ta’siri, hikmat, aql va vahiy, falsafiy tafakkur.

Annotatsiya:

Islom falsafasi musulmon jamiyatlarida Qur’on va hadis asosida shakllangan falsafiy tafakkurni ifodalaydi. U nafaqat diniy e’tiqodlarni, balki inson, tabiat, jamiyat va borliq haqidagi umumiy qarashlarni ham o‘z ichiga oladi. Islom falsafasining o‘ziga xosligi shundaki, u aql va vahiy uyg‘unligini ta’minlab, ilm-fan, axloq, siyosat va ma’naviyat sohalarida chuqur ta’sir ko‘rsatgan. Mashhur mutafakkirlar – Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Ibn Rushd va boshqa allomalar Sharq va G‘arb falsafasiga katta hissa qo‘shganlar. Shuningdek, sufiylik ta’limoti ham islom falsafasida inson ma’naviy kamoloti va ruhiy poklanish g‘oyalarini rivojlantirgan. Shu bois Islom falsafasi bugungi kunda ham dolzarbligini saqlab, ma’naviy-ma’rifiy taraqqiyotda muhim o‘rin egallaydi.

KIRISH

Insoniyat tarixida falsafa tafakkurining turli shakllari mavjud bo‘lib, ular jamiyat va davr ehtiyojlariga qarab rivojlangan. Sharq falsafasi, xususan, Islom falsafasi insoniyat tafakkurida alohida o‘rin egallaydi. Chunki u nafaqat diniy aqidalar bilan bog‘liq bo‘lib qolmagan, balki ilm-fan, ma’naviyat, axloq, siyosat, tabiat va jamiyat haqidagi qarashlarni ham o‘zida mujassamlashtirgan. Islom falsafasi musulmon mutafakkirlarining aql, mantiq va vahiy uyg‘unligiga asoslangan holda yaratgan yirik ilmiy-ma’naviy merosi sifatida shakllandi. Bugungi kunda Islom falsafasini chuqur o‘rganish nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki zamonaviy ilm-fan va jamiyat taraqqiyotida ham dolzarbdir.

Chunki Islom falsafasi o‘ziga xos jihatlari bilan boshqa falsafiy oqimlardan farq qiladi va insoniyatning ma’naviy, ilmiy, madaniy taraqqiyotiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

Islom falsafasining shakllanishi - Islom falsafasi VIII–IX asrlarda shakllana boshladi. Bu davrda musulmon jamiyatida Qur’on, hadis va diniy ta’limotlar asosida tafakkur rivoj topdi. Yunon, hind va fors falsafasi merosi arab tiliga tarjima qilinib, musulmon olimlari tomonidan qayta ishlanib, yangicha mazmun kasb etdi. Shu jarayonda Islom falsafasi o‘ziga xos yo‘nalish sifatida shakllandi.

Islom falsafasining asosiy manbalari Qur’on va hadis bo‘lsa-da, musulmon olimlari aql va mantiqqa ham katta ahamiyat qaratganlar. Ular diniy e’tiqod bilan falsafiy tafakkurni uyg‘unlashtirishga intildilar. Shu boisdan Islom falsafasi diniy va dunyoviy qarashlarning uyg‘unlashgan shakli sifatida maydonga chiqdi.

Asosiy yo‘nalishlari-Islom falsafasi turli yo‘nalishlarda rivoj topdi. Ularning eng muhimlari quyidagilar:

Kalom – aqida va e’tiqod masalalarini aql va mantiq yordamida asoslab beruvchi yo‘nalish. Mutakallimlar Qur’on oyatlari va hadislarni aqliy dalillar bilan izohlashga harakat qilganlar.

Falsafiy hikmat – Yunon falsafasi an’analari bilan bog‘langan yo‘nalish bo‘lib, unda borliq, inson, tabiat, ruh va aql haqidagi masalalar o‘rganilgan.

Tasavvuf (sufiylik) – insonning ruhiy poklanishi, Allohga yaqinlashishi, ma’naviy kamolotga erishish haqidagi ta’limot.

Ilohiyot va mantiq – Islom olimlari mantiq ilmini chuqur rivojlantirdilar, uni diniy va dunyoviy ilmlar uchun muhim vosita sifatida qo‘lladilar.

Mashhur musulmon mutafakkirlari-Islom falsafasining rivojiga ko‘plab buyuk allomalar hissa qo‘shgan.

1.Abu Nasr Forobiy (873–950) – “Sharq Arastusi” nomi bilan mashhur bo‘lib, “Fozil shahar” haqidagi qarashlari bilan tanilgan. U ideal jamiyat, inson kamoloti, bilim va axloqning uyg‘unligi haqida chuqur fikrlar bildirgan.

2.Abu Ali Ibn Sino (980–1037) – buyuk tabib va faylasuf. Uning “Kitob ash-shifo” va “Donishnoma” asarlari falsafaning turli sohalarini qamrab oladi. U aql va vahiy munosabatiga alohida e’tibor qaratgan.

3.Ibn Rushd (Averroes) (1126–1198) – Andalusiyalik faylasuf bo‘lib, Arastu falsafasini chuqur sharhlab, uni Islom falsafasi bilan uyg‘unlashtirishga harakat qilgan. Uning qarashlari G‘arb falsafasiga ham kuchli ta’sir ko‘rsatgan.

4.Jaloliddin Rumiy, Bahouddin Naqshband kabi sufiy allomalar esa ruhiy poklanish, inson qalbini tarbiyalash, muhabbat va komillikka erishish g‘oyalari bilan mashhur bo‘lganlar.

Islom falsafasining o‘ziga xosligi Islom falsafasining boshqa falsafiy oqimlardan asosiy farqi – u aql va vahiy uyg‘unligini ta’minlaganidir. Agar yunon falsafasi ko‘proq aql va mantiqqa tayanib, diniy e’tiqodlardan mustaqil bo‘lsa, Islom falsafasi diniy asoslarni inkor etmagan holda ularni ilmiy va falsafiy dalillar bilan mustahkamlagan.

Islom falsafasi quyidagi jihatlari bilan o‘ziga xosdir:

Aql va vahiy uyg‘unligi – diniy ta’limot aql bilan tushuntirilgan va asoslangan.

Ilm-fanga yaqinligi – musulmon olimlari falsafiy qarashlarni ilmiy kashfiyotlar bilan bog‘laganlar.

Ma’naviylikka e’tibor – inson ruhiy kamoloti va axloqiy tarbiyasi markaziy masala bo‘lgan.

Sharq va G‘arbni bog‘lash – Islom falsafasi Sharq tafakkurini G‘arbga, G‘arb falsafasini esa Sharqqa yaqinlashtiruvchi ko‘prik vazifasini bajargan.

Sufiylik ta’siri – insonning qalbiy poklanishi va ma’naviy kamolotini falsafaning muhim qismi sifatida o‘rganilgan.

Islom falsafasi va G‘arb falsafasi o‘zaro ta’siri

Islom falsafasi o‘z davrida G‘arb falsafasiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan. XII–XIII asrlarda Ibn Sino va Ibn Rushdning asarlari lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropa universitetlarida o‘qitilgan. Bu qarashlar keyinchalik Uyg‘onish davri falsafasi va ilm-fanining shakllanishiga katta ta’sir ko‘rsatdi.

Shuningdek, musulmon mutafakkirlari matematika, tibbiyot, astronomiya, kimyo va boshqa tabiiy fanlarda ham falsafiy asoslangan yirik kashfiyotlar qildilar. Bu esa Islom falsafasini faqat diniy yoki nazariy ta’limot emas, balki amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan ilmiy tizim sifatida ko‘rsatadi.

Bugungi kunda Islom falsafasining ahamiyati Hozirgi globallashuv davrida insoniyat turli ma’naviy va axloqiy muammolarga duch kelmoqda. Shu nuqtai nazardan Islom falsafasi insonni komillikka yetaklovchi, jamiyatda adolat, ma’naviyat va axloqiy qadriyatlarni tiklovchi manba sifatida yana-da dolzarbdir.

Zamonaviy davrda Islom falsafasi o‘zining boy tarixiy asoslariga tayanib, hozirgi kunda musulmon jamiyatlarining ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy muammolarini hal qilishda katta ahamiyatga ega bo’lib kelmoqda. Bu falsafa, Qur’on va Hadislar asosida shakllangan bo’lib, doim zamon talablariga mos ravishda yangilanishda davom etadi. Islom falsafasining zamonaviy talqinlari, an’anaviy islom tafakkuri va zamonaviy masalalar o’rtasidagi bog’liqliklarni o’rganadi. Bu esa jamiyatlarda adolat, tenglik va ilm-fan rivojiga hissa qo’shadi.

Zamonaviy muammolarda islom falsafasining roli. Zamonaviy davrda Islom falsafasi, ijtimoiy tenglik, adolat va inson huquqlari masalalarini hal qilishda o’z hissasini qo’shib kelmoqda. U, shuningdek, iqtisodiy adolat va boylikni taqsimlash, diniy ekstremizm va radikallashuvning oldini olish, hamda islomiy siyosat nazariyalarini rivojlantirishga qaratilgan.

Bugungi kunda musulmon faylasuflari, an’anaviy islom tafakkurini zamonaviy muammolar bilan bog’lab, ijtimoiy adolat va tinchlikni ta’minlashga intiladilar. Globalizatsiya, ilm-fan va texnologiya taraqqiyoti kabi zamonaviy masalalar islom falsafasining muhim tadqiqot sohalarini tashkil etadi. Masalan, tibbiy etika, biotexnologiya va atrof-muhit etikasi kabi bioetik masalalar ham islomiy nuqtai nazardan o’rganiladi. Natijada bu o’rganishlar insoniyatning manfaatlari uchun xizmat qiladi.

Islom falsafasining tarixiy rivoji. Islom falsafasi VIII asrdan boshlab rivojlana boshladi. Avvalgi yunon falsafasi ta’siri ostida musulmon olimlari mantiq, tabiiy fanlar va axloqiy masalalar bo’yicha ko’plab asarlar yaratdilar. Al-Farobiy, Abu Ali Ibn Sino, Ibn Rushd kabi olimlar islom tafakkurini rivojlantirishda katta hissa qo’shganlar. Ayniqsa, Al-Farobiy siyosiy falsafa va axloqqa oid asarlari bilan mashhur bo’lgan, Ibn Rushd esa yunon falsafasini islom tafakkuri bilan uyg’unlashtirishga intilgan.

Zamonaviy islom falsafasining rivoji. Zamonaviy islom falsafasi 19-20 asrlarda Muhammad Iqbol va Fazlur Rahmon kabi olimlar tomonidan qayta talqin qilindi. Ular islomni zamonaviylik kontekstida qayta shakllantirishga intildilar. Nasr Abu Zayd va Ayman Shihodi kabi zamonaviy mutafakkirlar diniy tajriba va aql o’rtasidagi munosabatlarni o’rganib, islomiy fikrni zamonaviy dunyoda tutgan o’rnini izohlashdi.
Fotima Mernissiy va Amina Vadud kabi mutafakkirlar islomiy matnlarning an’anaviy talqinlarini tanqid qilib, Islom doirasida ayollar huquqlarini himoya qilishga intildilar.

Xulosa

Zamonaviy islom falsafasi tarixiy ildizlariga tayanib, bugungi kunda ham dolzarb masalalarni hal qilishda davom etmoqda. Islomning asosiy tamoyillari – tavhid, ilm va aql, etika (odob-axloq) – zamonaviy dunyoda qanday yangilanishlarni talab etishini ko’rsatmoqda. Shuningdek, islom falsafasi o’zining dinamik va rivojlanib borayotgan tabiati bilan, Barcha zamonaviy muammolarga javob berishini ko’rsatib kelmoqda. Bu nafaqat musulmon olimlari, balki butun dunyo madaniyati uchun muhim yondashuvni taqdim etadi. Islom falsafasi insoniyat tafakkurining yuksak cho‘qqilaridan biridir. U Qur’on va hadis asosida shakllangan

bo‘lsa-da, aql, mantiq va ilmiy izlanishlarga katta e’tibor qaratgani bilan ajralib turadi. Musulmon mutafakkirlari yaratgan boy ilmiy-ma’naviy meros Sharq va G‘arb falsafasini birlashtirgan, dunyo ilm-fani va madaniyatiga beqiyos hissa qo‘shgan. Islom falsafasining o‘ziga xosligi – uning aql va vahiy uyg‘unligida, ilm va ma’naviyatni birlashtirishida, insonning ruhiy va axloqiy kamolotini markaziy masalaga aylantirishidadir. Shu bois Islom falsafasi bugungi kunda ham dolzarb ahamiyatga ega bo‘lib, insoniyatning ma’naviy va ilmiy taraqqiyotiga xizmat qilishi shubhasizdir. Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qur’oni Karim. – Toshkent: “Movarounnahr”, 2019.
2. Hadislar to‘plami. Imom al-Buxoriy. – Toshkent: “Movarounnahr”, 2018.
3. Forobiy, Abu Nasr. *Fozil shahar aholisining qarashlari haqida*. – Toshkent: “G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti”, 1993.
4. Ibn Sino, Abu Ali. *Kitob ash-shifo*. – Tehron nashri, 1980.
5. Beruniy, Abu Rayhon. *Hindiston*. – Toshkent: “Fan”, 1965.
6. Ibn Rushd. *Tahafut at-tahafut* (Inkorlarning inkori). – Qohira, 1960.
7. Rumiy, Jaloliddin. *Masnaviyi ma’naviy*. – Toshkent: “Adolat”, 2005.

MA’RIFAT VA MA’RIFATPARVARLIK: TARIXIY MEROS VA FALSAFIY TAHLIL

Haqqulov Nabijon Qahramonovich,

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsento v.b.,
Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: nabijonhaqqulov83@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ma’rifat va ma’rifatparvarlik tushunchalarining mazmun-mohiyati, ularning tarixiy-falsafiy ildizlari hamda ijtimoiy-ma’naviy taraqqiyotdagi o‘rni tahlil qilinadi. Musulmon Sharq mutafakkirlari merosida ma’rifatning inson kamoloti, jamiyat taraqqiyoti va adolatli ijtimoiy tuzumni barpo etishdagi o‘rni yoritiladi.

Maqolada ma’rifat va ma’rifatparvarlikning umuminsonga xos qadriyat sifatidagi ahamiyati, ularning jamiyatni yangilash va ma’naviy yuksaltirishdagi o‘rni falsafiy tahlil asosida ochib beriladi..

Kalit so‘zlar: ma’rifat, ma’rifatparvarlik, tarixiy meros, falsafa, tasavvuf, islom falsafasi, jadidchilik, inson kamoloti, ma’naviy taraqqiyot, jamiyatni yangilash.

Аннотация. В данной статье анализируется сущность понятий просвещения и просветительства, их историко-философские корни и роль в социально-духовном развитии. В наследии мыслителей мусульманского Востока освещается роль просвещения в совершенствовании человека, развитии общества и построении справедливого общественного устройства.

В статье на основе философского анализа раскрывается значение просвещения и просветительства как общечеловеческой ценности, их роль в обновлении общества и его духовном возвышении.

Ключевые слова: просвещение, просветительство, историческое наследие, философия, суфизм, исламская философия, джадидизм, совершенствование человека, духовное развитие, обновление общества.

Abstract. This article analyzes the essence of the concepts of enlightenment and enlightenment movement, their historical and philosophical roots, and their role in socio-spiritual development. The heritage of Muslim Eastern thinkers highlights the role of enlightenment in human perfection, societal progress, and the establishment of a just social system.

The article, based on philosophical analysis, reveals the significance of enlightenment and the enlightenment movement as universal human values, and their role in the renewal and spiritual elevation of society.

Keywords: enlightenment, enlightenment movement, historical heritage, philosophy, Sufism, Islamic philosophy, Jadidism, human perfection, spiritual development, societal renewal.

Ma’rifatchilik yoki ma’rifatparvarlik harakati, umuman olganda, Sharq mamlakatlariga xos bo‘lib, u dastlab Sharq Renessans davri mutafakkirlari tomonidan diniy aqidachilikka qarshi dunyoviylikni diniylik bilan bog‘lagan holda ilgari surgan g‘oyaviy yo‘nalish tarzda paydo bo‘lib, keyinchalik esa G‘arbiy

Yevropada feodalizm tuzumidan kapitalizm davriga o‘tishda yetilib kelingan burjuaziya vakillari va xalq ommasining feodal tartibotlari va munosabatlariga qarshi kurashi zaminida kapitalistik munosabatlarning vujudga kelishi davriga xos bo‘lgan muayyan manfaatlar bilan bog‘liq jarayon sifatida feodalizmga qarshi g‘oyaviy-madaniy harakatga aylanadi.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da ma’rifat so‘zi - “bilim”, “fan”, “ma’lumot”, “tanishish”, degan ma’nolarda izohlanadi. “Ta’lim-tarbiya, iqtisodiy, siyosiy, diniy, falsafiy g‘oyalar asosida kishilarning ong-bilimini, madaniyatini oshirishga qaratilgan faoliyat”[279], deb bayon qilinadi. 2009 yilda nashr etilgan “Falsafa: izohli lug‘ati” kitobida bu atamaga “Ma’rifatparvarlik – kapitalistik munosabatlar shakllanishi davrida, madaniy–mafkuraviy va falsafiy oqimlarning vujudga kelishi bilan bog‘liq, yuzaga kelgan, qonuniy bosqich”[280] deb ta’riflanadi.

Biroq shuni aytish kerakki, ijtimoiy-falsafiy jihatdan bu tushuncha doirasida nihoyat teran mushohadalar o‘z aksini topgan. Ushbu masala mohiyati haqida keyingi yillarda doimiy ravishda mulohazalar bildirilib kelinmoqda, uning falsafiy-badiiy, ilmiy-lug‘aviy xususiyatlarini oydinlashtirish borasida qarashlar ilgari surilmoqda. Gap shundaki, “ma’rifat, ma’rifatparvarlik” to‘g‘risidagi fikrlar ham ayni tushunchalar singari har bir davrda o‘z izohini talab etadi, yangicha qarashlar va nuqtai nazarlarga ehtiyoj sezadi, bir so‘z bilan aytilganda, har bir talqin-tahlilda dolzarb muammoga aylanadi.

Ma’rifat, ma’rifatparvarlik tushunchasi shaxsiy va ijtimoiy ma’nolarda islom ta’limotidan oldingi diniy-ruhoniy, ilmiy-falsafiy qarashlarda ham u yoki bu sabab e’tirof etib kelingan edi. Xususan, Sharq manbalarida, qomusiy ilmlar xaritalarida, qadimgi shumer-akkad yozuvlarida, Hindiston, Misr, Xitoy falsafasida, antik Yunon va Rim yodgorliklarida, qadim turkiy bitiklarda ma’rifat, ma’rifatli jamiyat va inson haqida qarashlar uchraydi. Ularda odil shoh, adolatli jamiyat va bilimli shaxs xususida mulohazalar yuritish asnosida ilm-ma’rifat masalasiga munosabat bildirilgan edi. Jahon tarixida alohida hodisa bo‘lgan islom ta’limoti va madaniyatining paydo bo‘lishi bilan barcha sohalar, jumladan, ijtimoiy-falsafiy qarashlarda bo‘lgani singari ilm-ma’rifatga ham munosabat tubdan o‘zgardi.

Sharq ma’rifati o‘zining mumtoz va betakror jihatlari bilan ilohiy qarashlar, ayniqsa tavhidning oliy maqomdagi ifodasi orqali namoyon bo‘ladi. Bu holat ma’rifatshunoslik va irfon ilmining asosiy metodologik poydevorini tashkil etadi. Ma’rifatni to‘liq anglash uchun faqat diniy bilimlarni egallash kifoya qilmay, balki tafakkur madaniyati, ilmiy izlanish va ruhiy tajribalarning uzviy uyg‘unligi talab etiladi. Shu jihatdan, ma’rifat va oriflik tushunchalari o‘zining chuqur ma’no-mohiyati bilan boshqa tillarda to‘la muqobilga ega emas. Ular islom sivilizatsiyasi asosida shakllangan, muayyan ma’naviy va falsafiy mazmun ifodalaydi hamda Sharq falsafiy merosining o‘zak tamoyillaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Ma’rifat va irfonning nazariy va amaliy qirralari tasavvuf ta’limotida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu tushunchalar nafaqat shaxsiy ruhiy kamolotning, balki ijtimoiy-axloqiy taraqqiyotning ham asosiy mezoni sifatida talqin qilinadi. Mumtoz sharqona falsafada ma’rifat — insoniy bilim, axloq va ruhiy poklanishning uyg‘un shakli sifatida qaraladi. Irfon esa ma’rifatning amaldagi ifodasi, ya’ni insonning o‘z-o‘zini anglashi, olam va Xaqiqat bilan bog‘lanishi jarayoni hisoblanadi.

Shu bois ma’rifat va irfon masalasi tasavvuf, islom falsafasi va shu ruhdagi ilmlarning markaziy mavzusi sifatida qo‘yiladi. Ular orqali insonning ma’naviy komillikka intilishi, jamiyatning ma’naviy-ma’rifiy asoslarini mustahkamlash hamda ilohiy-ontologik g‘oyalarni hayotga tatbiq etish jarayoni keng qamrovda tadqiq etiladi

“Islom falsafasida ma’rifat masalasi islomning qaror topishi ma’nosida o‘rtaga tashlangan va u arab tilida “arafa”, “maorif”, “orif” tushunchalari bilan bir o‘zakdagi “bilish” falsafasini anglatgan edi. Uning negizida borliqni bilishdan tortib Haqni anglashgacha, iymondan ilmgacha bo‘lgan aqliy-naqliy (rasional va irrasional) jarayonlarni o‘z ichiga olgan olamshumul qadriyat mujassam edi”[281]. Bu haqda jahon miqyosida shuxrat qozongan olimlar, islom mutafakkirlari, Sharqning donishmand allomalari, din va dunyo ilm ahli namoyondalari ma’rifat, ma’rifatli shaxs va jamiyat haqida o‘z qarashlarini bildirganlar, o‘z asarlarida ma’rifat nima, ma’rifatli inson kim, ma’rifatli jamiyat qanday bo‘lishi lozim degan savollar xususida mulohaza-mushohada yuritganlar. Ayniqsa, Qur’on, Hadis, tafsir, fiqh, kalom, nubuvvat kabi islom ta’limoti va madaniyati manbalari asosida shakllangan tasavvuf falsafasida ma’rifat g‘oyasi va oriflik an’anasi yetakchi maqom kasb etadi. Shu bilan birga ma’rifat va ma’rifatchilik g‘oyasi asrlar davomida dunyo olimlarini o‘ziga jalb qilib kelgan.

---

[279] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. Е-М (Тўплам 1-5-жилдлар). А.Мадвалиев таҳрири остида. –Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2020. –Б.567.

[280] Абдуллаева М.Н., Гаффарова Г., Носиров Н., Шарипов А., Хаитов Ш. ва бошқ. Фалсафа: изоҳли луғат. - Тошкент.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси И.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2009. –Б.218.

[281] Saidahmadov Sh.S. Ma’rifat, ma’rifatli jamiyat va inson haqida qarashlarning tarixiy-falsafiy tahlili // Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. – Namangan, 2022. - №5. – B. 167-168.

Shuni aytish kerakki, tarixdan falsafa va tafakkur irfoniy atamalarlarga ehtiyoj sezadi. Bu atamalar hozirgi davrlarda ma'nolari o'zgargan holda bo'lsa-da, faol qo'llanadi. Ayniqsa, turkiy tasavvufiy she'riyati-tariqati asoschisi Ahmad Yassaviy, uning izdoshlari Sulaymon Boqirg'oniy, Yunus Emro, Ubaydiylar merosida ma'rifat haqida chuqur falsafiy-badiiy fikrlar bildiriladi. Bizning fikrimizcha, tasavvuf adabiyotida ma'rifat g'oyasini Xoja Axmad Yassaviy va uning izdoshlari singari teran talqin etgan ijodkorlar uchramasa kerak. Alisher Navoiy ham hayotdagi ma'rifatli insonlar haqida fikr yuritgan. Aytish lozimki, bu ta'riflarda ma'rifatli inson – komillik, ma'rifatli jamiyat – odillik timsoli sifatida e'tirof etiladi. Shu ma'noda Axmad Yassaviyning o'zi ham tarixda orif sifatida mashhur bo'lgan shaxsdir.

Ayniqsa, ma'rifat va oriflik ikkinchi bir to'lqinda Alisher Navoiy siymosi va ijodida yuqori bosqichga ko'tariladi. Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat", "Nazm ul-javohir", "Hayrat ul-abror", "Mahbub ul-qulub", "Holoti Said Hasan Ardasher" singari asarlari asosida ma'rifat talqiniga doir umumnazariy qarashlar ilgari suriladi. Unda shoir din va axloq, adolat va komillik, ma'rifat va oriflik, fano va baqo masalalaridan bahs yuritadi. Hazrat Alisher Navoiy esa bir ruboiysida:

"Irfon ahlig'a el niyozi yaxshi,
Ta'zim ila lutfi dilnavozi yaxshi,
Gar ma'rifat o'lsa chorasozi yaxshi,
Toat ko'pidin, ma'rifat ozi yaxshi"[282] - deb "ko'p toatdan oz ma'rifat yaxshi" hikmati ma'nosini she'riy yo'lda badiiy ifodalaydi. Aslida ma'rifat, ya'ni Haq va haqiqatni tanimoq Sharq mutafakkirlarining bosh maqsadi bo'lgan edi. Zero, ma'rifat orqali inson o'zining sharifligini, dunyoga kelish maqsadini tushunadi.

Shu o'rinda ta'kidlash zarurki, islomning paydo bo'lishi bilan insoniyat hayoti, jamiyat taraqqiyoti va falsafiy tafakkurda nihoyatda jiddiy o'zgarishlar yuzaga keldi. Qadimgi Sharq tarixida antik madaniyatni ham isloh etgan o'ziga xos tamaddun poydevori yaratildi. Misol uchun Qur'on sharhlariga bag'ishlangan – tafsir, insoniy haq-huquqlarni ta'minlashga qaratilgan – fiqh, inson va hayot mohiyatini teran aks ettirgan – hadis, insoniyat tarixi va hayotiy tajribasini ifodalagan – qasas ("Qisas-ul anbiyo") hamda ularning badiiy ifodasi bo'lgan mumtoz adabiyotlar olami vujudga keldi. Bu ulkan meros jahon, xususan, mamlakatimiz ijtimoiy va ma'naviy taraqqiyoti uchun uzoq asrlardan beri zamin bo'lib xizmat qilib kelmoqda, Yangi O'zbekiston jamiyatining barcha jabhalarida mustahkam tayanch vazifasini o'tamoqda. Hozirgi kunlarda O'zbekiston Islom svilizatsiyasi markazi, O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi, Imom Termiziy, Imom Buxoriy, Imom Moturidiy xalqaro ilmiy tadqiqot markazlari va har yili islom tamaddunini mustahkamlashga xizmat qilgan islom va tasavvuf arboblari tavallud sanalariga bag'ishlangan xalqaro anjumanlarning tashkil qilinishi ham ayni islomiy ma'rifat va dunyoviy taraqqiyotning mamlakatimizdagi amaliy ifodasidir.

ISLOM FALSAFASI VA UNING O'ZIGA XOSLIGI

Qo`qon Universiteti Andijon filiali
Gistalogiya kafedra o'qituvchisi

Satboldiyeva Zebo SHuxratullayevna

Qo`qon Universiteti Andijon filiali tibbiyot fakulteti
"Davolash ishi yonalishi" 2-kurs 24-11-guruh talabasi

Nasirova Saodathon Nodirjon qizi

Emai: **nsaodatxon704gmail.com** tel; +9989 49492098

Annotatsiya

Ushbu maqolada Islom falsafasining asosiy tamoyillari, tarixiy rivojlanishi va uning boshqa falsafa tizimlaridan farqlari chuqur tahlil qilinadi. Islom falsafasi nafaqat diniy e'tiqodga, balki ilmiy-falsafiy tafakkurga asoslangan noyob tizim sifatida o'rganiladi. Maqolada Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Al-Gazzoliy kabi buyuk allomalar ta'siri, ularning falsafiy qarashlari yoritiladi. Shuningdek, Islom falsafasining axloq, metafizika, bilim nazariyasi va ijtimoiy adolat masalalaridagi o'ziga xos yondashuvlari muhokama qilinadi. Muallif Islom falsafasining zamonaviy dunyoda davom etayotgan ahamiyatini ko'rsatib, uning bugungi kunda ham ilm-fan, madaniyat va jamiyat rivojida tutgan o'rnini ta'kidlaydi. Annotatsiya maqolani chuqur va tushunarli qilib yoritib, o'quvchini mavzu bo'yicha kengroq fikr yuritishga undaydi.

Kalit sozlar:

[282] Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн бешинчи том. -Тошкент: Фан, 1999. –Б.192-193.

Islom dini, ilm-ma’rifat, yuksak kamolot, Qur’on, hadis, ma’naviy tarbiya, axloqiy fazilatlar, allomalar merosi, musulmon yoshlari, komil inson.

Abstract

This article deeply analyzes the main principles and historical development of Islamic philosophy, highlighting its distinctions from other philosophical systems. The work of great scholars such as Abu Nasr Al-Farabi, Avicenna (Ibn Sina), and Al-Ghazali is explored, along with their philosophical views. The article discusses the unique approaches of Islamic philosophy in ethics, metaphysics, epistemology, and social justice. The author emphasizes the continuing significance of Islamic philosophy in the modern world and its role in the advancement of science, culture, and society. This annotation presents the article comprehensively and clearly, encouraging readers to engage more deeply with the topic.

Keywords

Islam, knowledge and enlightenment, high perfection, Quran, Hadith, spiritual education, moral virtues, legacy of scholars, Muslim youth, perfect human.

Kirish

Islom falsafasi – bu nafaqat diniy, balki ilmiy va falsafiy tafakkurning yuksak shakli bo‘lib, u musulmon olamida chuqur ildiz otgan va yuzlab yillar davomida rivojlanib kelgan ilmiy an’anadir. Uning o‘ziga xosligi shundaki, u Allohning vahiylari – Qur’on va hadislar asosida shakllangan bo‘lib, shu bilan birga falsafa, mantiq, metafizika, axloq va ijtimoiy adolat kabi ko‘plab fanlarni o‘z ichiga oladi. Islom falsafasi nafaqat insonning olam va borliq haqidagi tushunchalarini o‘rganadi, balki uning ruhiy kamolotiga, ma’naviy tarbiyasiga ham katta e’tibor beradi.

Tarixiy nuqtai nazardan qaraganda, Islom falsafasi Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Al-Gazzoliy kabi buyuk allomalarning ishlari orqali jahon falsafasi rivojida muhim o‘rin egallagan. Ular nafaqat islomiy dunyo, balki butun insoniyat uchun bebaho ilmiy meros qoldirishgan. Ushbu falsafa tizimi diniy e’tiqod va ilm-fan o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlab, inson tafakkurining kengayishiga yordam bergan.Bugungi kunda ham Islom falsafasi zamonaviy dunyoda yuzaga kelayotgan axloqiy, ma’naviy va ijtimoiy muammolarni hal qilishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli, uning o‘ziga xosligi, asosiy g‘oyalari va zamonaviy jamiyatdagi roli haqida chuqurroq o‘rganish talab etiladi. Ushbu maqola aynan shu masalalarga bag‘ishlangan bo‘lib, Islom falsafasining mohiyati va uning boshqa falsafiy tizimlardan farqlari tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqolada Islom falsafasining o‘ziga xosligini yoritishda sifat va miqdoriy tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Asosiy metod sifatida tahliliy metod qo‘llanilib, Islom falsafasiga oid manbalar – Qur’on, hadislar, shuningdek, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino va Al-Gazzoliy kabi allomalarning asarlari chuqur o‘rganildi. Shu bilan birga, tarixiy-tanqidiy yondashuv yordamida Islom falsafasining rivojlanish jarayoni va uning boshqa falsafiy tizimlardan farqlari o‘rganildi.

Shuningdek, solishtirma metoddan foydalangan holda, Islom falsafasi va G‘arb falsafasi o‘rtasidagi asosiy tafovutlar va o‘xshashliklar tahlil qilindi. Bu yondashuv muallifga mavzuni kengroq kontekstda ko‘rib chiqish imkonini berdi.

Maqolada sifatli manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida ishonchli ma’lumotlar yig‘ilib, ularni sintez qilish orqali tadqiqotning ilmiy asoslari mustahkamlandi. Shu tarzda, Islom falsafasining nafaqat tarixiy, balki zamonaviy jamiyatdagi roli va o‘ziga xos jihatlari aniq va batafsil yoritildi.

Adabiyotlar tahlili

Islom falsafasini chuqur o‘rganish uchun nafaqat diniy manbalar, balki tarixiy, falsafiy va ilmiy adabiyotlarga ham tayanish muhim hisoblanadi. Islom falsafasi haqida ilk yirik izlanishlar Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino va Al-G‘azzoliy kabi allomalarning asarlarida o‘z aksini topgan. Masalan, Forobiyning "Fozil shahar ahli" (Madinat al-Fazila) asarida jamiyat tuzilishi, komil inson tushunchasi va axloqiy qadriyatlar haqida chuqur falsafiy qarashlar bayon etilgan [1].

Ibn Sinoning “Kitob ash-Shifo” (Shifo kitobi) falsafa, tibbiyot va mantiqning uzviy bog‘liqligini ko‘rsatib, inson tafakkurining ilmiy asoslarini yoritadi. U Aristotel falsafasini islomiy manbalar bilan uyg‘unlashtirgan holda, musulmon Sharqida noyob tafakkur maktabini yaratgan [2].

Imom Al-G‘azzoliy esa “Ihyo ulum ad-din” (Diniy ilmlarni tiriltirish) asarida diniy-ma’naviy hayot bilan falsafiy tafakkur o‘rtasidagi muvozanatni tiklashga harakat qilgan. U mantiq va falsafani diniy e’tiqoddan ustun qo‘ygan faylasuflarni tanqid qilgan bo‘lsa-da, falsafiy bilimlarni inkor etmagan [3].

Zamonaviy olimlardan M. Fakhry o‘zining *A History of Islamic Philosophy* nomli fundamental asarida Islom falsafasining tarixiy taraqqiyot bosqichlarini, uning yunon falsafasidan ta’sirlangan jihatlarini va G‘arb falsafasiga ko‘rsatgan ta’sirini tizimli tarzda yoritgan [4].

Seyyid Huseyn Nasr esa o‘z asarlarida Islom falsafasining ruhiy-ma’naviy jihatlariga urg‘u beradi.

Uning fikricha, Islom falsafasi faqat nazariy tizim emas, balki ma’naviy kamolotga olib boruvchi hayotiy yo‘ldir [5].

O‘zbekiston olimlari orasida M. Qayumov, Sh. Yusupov, A. Alimov kabi tadqiqotchilar Islom falsafasining o‘zbek davlatchiligi, ma’naviyat va tarbiya sohasidagi ahamiyatini yoritib bergan. Masalan, M. Qayumov o‘zining maqolalarida Forobiy va Ibn Sino merosining mustaqil O‘zbekiston sharoitidagi ilmiy qadriyat sifatidagi rolini tahlil qilgan [6].

Adabiyotlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, Islom falsafasi faqat diniy tafakkur tizimi emas, balki global falsafiy merosning ajralmas qismidir. U jamiyat, axloq, tafakkur, bilim va ma’naviyat sohalarini qamrab olib, hozirgi zamon muammolariga ham javob bera oladigan kuchli nazariy asosga ega.

Manbalar :

1. Forobiy, **“Fozil shahar ahli”** (Madinat al-Fazila). O‘zbekcha tarjimasi, Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 1993.
2. Ibn Sino, **“Shifo kitobi”** (Kitab al-Shifa). Bayrut: Dar al-Fikr, 2005.
3. Al-G‘azzoliy, **“Ihyo ulum ad-din”**, Qohira: Dar al-Ma‘rifa, 1982.
4. Fakhry, M. **A History of Islamic Philosophy**. Columbia University Press, 2004.
5. Nasr, Seyyed Hossein. **Science and Civilization in Islam**. Harvard University Press, 1968.
6. Qayumov, M. “Islom allomalari falsafasi va milliy ma’naviyat”. – *Ma’naviyat* jurnali, 2001, №2.

Tadqiqot natijalari

Tadqiqot davomida Islom falsafasining naqadar boy va chuqur mazmunga ega ekani yana bir bor tasdiqlandi. Ayniqsa, u faqat diniy qarashlar bilan cheklanmasdan, ilm, axloq, jamiyat va inson ruhiyati kabi ko‘plab sohalarga ham bevosita ta’sir ko‘rsatgani aniqlandi.

Birinchidan, Islom falsafasi o‘z asosini Qur’on va hadisdan olgan bo‘lsa-da, unda faqatgina diniy bilim emas, balki aql-idrok, mantiq va tafakkur ham juda muhim o‘rin egallaydi. Bu orqali u boshqa falsafiy tizimlardan ajralib turadi.

Ikkinchidan, Forobiy, Ibn Sino, Al-G‘azzoliy kabi allomalar Islom falsafasiga nafaqat nazariy, balki amaliy asos ham berganlar. Ularning qarashlari bugungi kungacha o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan, hatto zamonaviy muammolarga ham javob topishda foydali bo‘lishi mumkin.

Uchinchidan, Islom falsafasida “komil inson” g‘oyasi juda muhim o‘rin tutadi. Bu tushuncha nafaqat ibodat qiladigan, balki aqliy, axloqiy va ijtimoiy jihatdan yetuk bo‘lgan inson timsolini anglatadi. Tadqiqot davomida shu narsa ayon bo‘ldiki, bunday inson tarbiyasi jamiyatning umumiy taraqqiyotiga ham katta hissa qo‘shadi.

To‘rtinchidan, bu falsafa yoshlar tarbiyasida ham beqiyos o‘rin tutadi. Ayniqsa, bugungi kunda ma’naviy inqiroz, axloqiy qadriyatlarning susayishi fonida Islom falsafasidagi g‘oyalar — to‘g‘rilik, sabr, halollik, adolat kabi fazilatlar yosh avlodga juda kerak.

Beshinchidan, Islom falsafasi ilm-ma’rifatga chaqiradi. Unda “bilim — najot yo‘li” degan fikr asos bo‘lib xizmat qiladi. Shuning uchun ham u tarixda ham, hozirda ham taraqqiyotga undovchi kuch sifatida namoyon bo‘lishda davom etmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Islom falsafasi bu — o‘tmishdan qolgan oddiy meros emas, balki bugun va ertaga ham amal qiladigan, insonni komillikka yetaklaydigan hayotiy tizimdir.

Xulosa va takliflar

Ushbu tadqiqot orqali Islom falsafasining chuqur ildizlarga ega, boy va sermazmun tafakkur tizimi ekani yana bir bor isbotlandi. U diniy e’tiqod bilan bir qatorda, ilm-fan, axloq, ma’naviyat, jamiyat va inson shaxsiyatini o‘rganishga ham katta ahamiyat beradi. Ayniqsa, Forobiy, Ibn Sino va Al-G‘azzoliy kabi allomalar bu sohada ulkan ilmiy maktab yaratgan.Islom falsafasining eng asosiy xususiyatlaridan biri — u komil inson tarbiyasiga qaratilganidir. Bu g‘oya bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Islom falsafasi nafaqat o‘tmishda, balki hozirgi va kelajak avlod uchun ham mustahkam ma’naviy asos bo‘lib xizmat qila oladi.

1. Islom falsafasini o‘rganishga maktab va oliy ta’lim tizimida ko‘proq e’tibor qaratish lozim. Ayniqsa, falsafa, tarix, ma’naviyat darslarida allomalar merosi chuqur tahlil qilinishi zarur.
2. Yoshlar orasida komil inson g‘oyasini targ‘ib qilish kerak. Buning uchun zamonaviy texnologiyalar orqali (video, maqola, seminar) Islom falsafasining dolzarb jihatlari yetkazilishi maqsadga muvofiq.
3. Islomiy falsafa merosini zamonaviy tillarga sifatli tarjima qilish, ayniqsa, Forobiy va Ibn Sinoning asarlarini yoshlar o‘qiy oladigan uslubda tarjima etish tavsiya etiladi.
4. Ilmiy tadqiqotlar va loyihalarda Islom falsafasiga oid mavzular kengroq qamrab olinishi kerak. Bu orqali Islom tafakkurining dolzarbligi va hayotiyligi ilmiy asosda tasdiqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Forobiy, Abu Nasr. *Fozil shahar ahli haqida* (Madinat al-Fazila). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 1993.
2. Ibn Sino. *Kitob ash-Shifo* (Shifo kitobi). – Bayrut: Dar al-Fikr, 2005.
3. Al-G‘azzoliy. *Ihyo ulum ad-din*. – Qohira: Dar al-Ma’rifa, 1982.
4. Fakhry, Majid. *A History of Islamic Philosophy*. – New York: Columbia University Press, 2004.
5. Nasr, Seyyed Hossein. *Science and Civilization in Islam*. – Cambridge: Harvard University Press, 1968.
6. Yusupov, Sh. *Sharq mutafakkirlari falsafiy merosi*. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2012.
7. Alimov, A. *Islom va ilm-fan*. – Toshkent: Ma’naviyat, 2018.
8. Qayumov, M. “Islom allomalari va ma’naviy merosimiz”. – *Ma’naviyat* jurnali, 2001, №2.
9. Muxtorov, A. *Falsafa va jamiyat*. – Toshkent: Fan, 2015.
10. Karimov, I. A. *Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch*. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

4-SHO‘BA. SHARQ FALSAFASİNİNG JAHON FALSAFASİ MEROSİDAGİ O‘RNİ VA AHAMİYATİ.

АЗИЗИДДИН НАСАФИЙ ТАСАВВУФ ГНОСЕОЛОГИЯСИДА ЎЗЛИКНИ БИЛИШ ВА АНГЛАШ ҲАҚИДАГИ ҒОЯЛАРНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Нарзиев Зубайдилло Ибодиллоевич

Бухоро давлат педагогика институти Ижтимоий фанлар кафедраси доценти, фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD)

Аннотация. Мазкур мақолада тасаввуф фалсафасининг йирик намояндаси, буюк аллома ва мутасаввиф Азизиддин Насафий маънавий мероси мазмунидаги гносеологик концепциясида илгари сурилган инсоннинг ўз-ўзини билиши, шунингдек, ўз моҳияти, борлиғини англашга оид тасаввуфий-фалсафий қарашлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар. Азизиддин Насафий, тасаввуф гносеологияси, комил инсон, нафс, нафсни билиш, patsionализм, irpatsionализм, зоҳир, ботин.

Аннотация. В данной статье анализируются суфийско-философские взгляды на самопознание человека, а также на осмысление им своей сущности и бытия, представленные в гносеологической концепции духовного наследия Азизиддина Насафи, выдающегося представителя суфийской философии, великого ученого и мыслителя.

Ключевые слова. Азизиддин Насафи, гносеология суфизма, совершенный человек, нафс, познание нафса, patsionализм, irpatsionализм, захир, батин.

Annotation. This article analyzes the Sufi-philosophical views on self-knowledge and understanding one's essence and existence, as presented in the gnoseological concept within the spiritual heritage of Aziziddin Nasafi, a prominent representative of Sufi philosophy and a great scholar and mystic.

Keywords. Aziziddin Nasafi, epistemology of Sufism, perfect man, nafs, knowledge of nafs, rationalism, irrationalism, zohir, botin.

Ўзликни англаш - инсоннинг ўзини алоҳида вужуд сифатида бутун борлиқдан ажрата билиши, баҳолаши ва қадрият сифатида англашини ифодаловчи тушунча сифатида талқин этилади. Ўзликни англашнинг шаклланиш жараёни ва омиллари Шарқ ҳамда Ғарб алломалари томонидан ҳар тарафлама ўрганилган. Шарқ алломаларидан Имом Бухорий, Имом Термизий, Форобий, Ибн Сино, Абдухолиқ Ғиждувоний, Жалолиддин Румий, Азизиддин Насафий, Навоий, Мирзо Бобур ва бошқалар ўзликни англашнинг руҳий, ботиний жиҳатларини, инсон маънавиятининг таркибий қисми, олам ва одам муносабатини билиш асоси экани каби масалаларга эътибор қаратишган. Ғарб алломаларидан Суқрот, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Р.Декарт, Ф. Ницше, З. Фрейд, Э. Эриксон, В.Гегель, И.Кант, Н.Бердяев ва бошқалар ўзликни англашнинг зоҳирий жиҳатларини, уни ижтимоий борлиқ, макон ва замоннинг фаол ижодкорлиги омили сифатида ўрганганлар. Азизиддин Насафий ҳам ўзининг тасаввуфий қарашларида инсоннинг ўз ҳақиқати ва Ҳақни билиши учун аввало ўзини билиши кераклиги ҳақидаги ғоялар илгари сурилган. Насафий қарашларида инсоннинг ўз-ўзини, ўзлигини билиши ва англашига кўп ҳолларда ботиний нуқтаи назардан таҳлил қилинган. Бу мутасаввифга кўра, биринчи навбатда инсоннинг ўз нафсини билиши орқали амалга ошади. Мутасаввифнинг деярли барча масалаларга ёндашуви ўзини билиш ёки маърифат-и нафс нуқтаи назаридандир. У илгари тасаввуфий қарашларга кўра, камолот даражасига эришишни истаган ва борлиқларни бутун ҳақиқати билан тушунишни мақсад қилган инсон, аввало, ўз нафсини билиб англашга ҳаракат қилиши лозим. Зеро, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳам бир ҳикматларида ҳам “Нафси худро ба бадй шинохтан-худшинохтан аст” (“Ўз нафсингнинг ёмонлигини таниш-ўзлигингни танишдир”) нафсни билиш, англаш одамнинг ўзини, демакки, илоҳийликни англашдир”[283]-деб хитоб қилганлар. Насафийнинг фикрича, сайр-у сулук йўлидаги солик аввало ўзини таниб, камол даражасига етгандан сўнг Илоҳий олам ҳақида маълумотга эга бўлишга қодир бўлиши мумкин. Шунинг учун соликнинг бошланғич нуқтаси айнан ўзидир. Яъни маърифат эшигининг мифтоҳи(калити) ўз нафсини англаш ва билишдан бошқа нарса эмас. Дарҳақиқат, инсон дарахт мисоли кабидир. Дарахт ўзига хос даражалар билан ривожланишни таъминлаганидек,

[283]Комилов Н. Тасаввуф.-Т.: “Мовароуннаҳр”-“O’zbekiston”, 2009. —Б. 123.

инсоннинг ҳам маърифат борасида худди шундай етуклик босқичлари мавжуд[284]. Айни шу масалада “Танзил” асаридаги қуйидаги “”Ё азиз (эй дарвеш)! Ўзингни билки, ҳар кимки ўзини билди, Ҳақ Таоло ҳазратларини билди. Ҳар кимки ўзини билди оламни билди. Мумкин эмасдирки, бир кимса ўзини билди, Ҳақ Таолони ва оламни билмади. Чунки бу эшикнинг мифтоҳи(калити) ўз нафсини англамоқ ва билмоқдан ғайри эмасдир. Ҳар кимки бу эшикдан ичкарига кирди, ҳар неки бўлган бўлса тўғри билди, ҳар неки кўрган бўлса тўғри кўрди. Ҳар кимки бу эшикдан ичкарига кирмади, ҳар неки билган бўлса хато билди, ҳар неки кўрган кўрган бўлса хато кўрди[285]-фикрларни келтириш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, “Кашф ул ҳақойиқ” асарида ҳам юқоридаги фикрларга ўхшаш “Инсон ўз нафсини билса, Парвардигорини танийди ва яратилиш сирини идрок эта олади. Зеро, инсон олам ва нарсаларнинг ҳақиқатига фақат ўзини билиш орқалигина эришади[286]. Насафий маърифатуллоҳга эришиш, аввало, нафсни билиш орқали мумкин, деган қарашдадир. Унинг фикрича, олами сағир (микрокосмос) бўлган инсон ўзини керагича билса, олами кабир (макрокосмос)ни ҳам керагича билади. Ўзини танимаган одамнинг Аллоҳни билиши мумкин эмас”[287]-мазмунидаги қарашлари ўзининг фикрларини мустаҳкамлаган. Демак, Худони англаш, таниш инсонни англаш ва таниш орқали кечади. “Кимки ўзини таниса, Раббисини танийди”, - деган ҳадиснинг маъноси ана шу. Азизиддин Насафий, Абу Ҳомид Ғаззолий, Жалолиддин Румий бу ҳадисни мудом зикр этганлар. Азизиддин Насафий тасаввуф гносеологиясига оид қарашларини антропология ва онтология нуқтаи назардан тушунтиришга ҳаракат қилган.

Мутасаввиф яна “Танзил” асарида ўзликни англаш ва билиш масаласида шундай фикрни илгари сурган: “Ҳақиқатнинг соф ўзи ва Илоҳий томони шу қадар буюкдирки, бир кишининг ақли Уни қамраб ололмайди. Бундан ташқари, Унинг Олий зоти бошқа биров Уни ҳақиқатда бўлгани каби кашф этиши учун жуда юксакдир. Пайғамбарлар ва Аллоҳнинг дўстларидан ҳар бири ўз ҳоллари ва мақомларига кўра Аллоҳ таолони танидилар ва халққа кимга мурожаат қилган бўлсалар, ўшаларнинг ҳоллари ила хабар бердилар. Инсон илмининг чўққиси, Аллоҳни ҳақиқатан била олмаслигини англаган нуқтадир”[288]. Азизиддин Насафийнинг бу сўзларидан шуни англаш мумкинки, ақл воситасида Аллоҳнинг моҳиятига етиб бўлмайди. Инсон ўзини англаши ва бу жараёнда Аллоҳнинг борлиғини тушунишга интилиши керак.

Насафийнинг фикрича, соликларнинг асл мақсади ва мақсуди ўзининг камолидир[289]. Зеро, мутасаввифга кўра, инсон ўзини такомиллаштириб, ўз камолотига эриша олса, ҳам моддий, ҳам метафизик олам ҳақиқатларидан воқиф бўла олади. Шунингдек, илм, ҳикмат, гўзал ахлоқ эгаси бўлиш каби хислат ва сифатлар ҳам инсоннинг бир даражаси экан, ўз камолотига эришган инсон уларни ҳам қўлга киритган бўлади. Хулоса қилиб айтганда, Насафий наздида инсоннинг комиллик мартабаси сулукнинг барча мартабаларини қамраб олади. Соликни мақсад томон етакловчи нарса нимадан иборат эканлиги Насафийни қизиқтирган масалалардан бири бўлиб ҳисобланган. Бу ҳақда “Комил инсон китоби”нинг “Одамлар уч тоифадан иборат эканликлари” фаслида ўзига хос тарзда ҳам гносеологик, ҳам антропологик таҳлил амалга оширилган. Мутасаввиф соликни мақсади олиб борувчи йўлларни бирма-бир таҳлил қилган ва шундай: “Баъзилар айтибдирларким, мақсад томон борувчи Худонинг ўзидир, баъзилар соликнинг Руҳи, деб айтибдилар, айримлар соликнинг Ақли деган бўлсалар, баъзилари Аллоҳнинг нури, деб айтибдилар. Камина айтадирким, борувчи соликнинг - ботинидир. Негаки, соликнинг ботини нурдир, бу нурни турли исмлар ва қўшимча сифатлар билан зикр этишади: нафс, руҳ, қалб, ақл, аллоҳнинг нури ва ҳоказо. Булардан мурод ўша бир жавҳардир. Бу жавҳар - одамнинг ҳақиқатидир”[290]-хулосага келган. Аммо буларнинг барчаси нисбийдир. Уларнинг барчаси бир нарсага ишора қилмоқда. Солик ўз мақсадига эришиши учун амал қилиши лозим бўлган икки йўл бор:

1) Таҳсил ва такрор йўли бўлиб, бу йўлни тутганларни Насафий аҳл-и шариат деб атайди.

Мужоҳада ва зикр йўли, яна бир ибора билан айтганда, инсоннинг ўз руҳини моддий эҳтирос ва шаҳватлардан тозалаш ва поклаш йўли бўлиб, Насафий бу йўлдаги соликларни ҳам аҳли тариқат

---

[284]Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент: 2021. - Б. 72-76.

[285]Nesefî. *Tenzîl - Tasavvufta* Varlık Bilgi ve İnsan. Yayina Hazirlayan Selami Şimşek. Litera Yayıncılık. İstanbul. 2020., - S.38

[286] Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.102[a]

[287]Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.119[b]

[288]Şeyda Ülkü Şahin. Azîz Nesefî'nin (v. 700/1300[?]) Tasavvuf Anlayışında ‘‘Kendini Bilme yolları. Yüksek Lisans Tezi. Konya-2021.-S 64.

[289] Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент: 2021. -Б. 76.

[290]Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент: 2021. -Б. 77.

деб атайди[291]. Насафийнинг фикрича, солик аввал мадрасага бориб, шариат илми ва бошқа энг керакли илмларни ўрганиши ва керакли илмларни ўзлаштиргандан сўнг сўзда чечан ва фикри теран бўлиши учун фойдали деб топилган илмларни эгаллаши лозим. Юқорида кўрсатилган амаллардан сўнг соликнинг сулукка кириб, тасаввуф одоби ва арконининг ижро жойи бўлган хонақоҳга бориши мумкин, деб ўйлаш мумкин. Солик хонақоҳга интисоб этгандан сўнг шайхларнинг риёзатлари, мужоҳадалари, тақво ва парҳезкорликлари, аҳвол ва мақомотлари ҳақида тасаввур ҳосил ҳосил қилгандан сўнг, китоб ўқишни тарк этган ҳамда шайх нимани салоҳ кўрса, ўша иш билан машғул бўлишган. Аммо буларнинг барчаси Насафий наздида сулук учун бир муқаддима моҳиятидадир. Сулукнинг энг муҳим қисми инсоннинг ўз-ўзини тарбиялаш ва камолга етказишдир. Бу йўлда Насафий гарчи Ҳаққа етишиш учун зоҳирий илмлар(шариат)ни дастлабки билимлар сифатида қабул қилиш ва ўрганиш лозимлигига ишонсада, аслида инсоннинг ўзлигидан отилиб чиқувчи ботиний маърифат(тариқат)ни унга афзал кўради ва улар орасидаги фарқларни гўзал мисоллар: “Эй дарвеш! Баъзида солик улдурким, ҳар куни ниманидир ўрганади, баъзида солик улдурким, ҳар куни ўрганган нарсаларидан ниманидир бутунлай эсдан чиқаради. Баъзида тариқатдаги вазифа - ҳар куни оппоқ қоғознинг бетини қораламоқдир, баъзида тариқатдаги вазифа - қора кўнгилдан ниманидир покламоқдир”[292]-билан тушунтирган. Насафийнинг инсоннинг тасфия ва тазкиясидан ҳосил бўлган ботиний маърифатни зоҳирий илмлардан афзал кўришининг энг муҳим сабаби ҳам инсон умрининг қисқа ва чекланганлиги билан бирга илмнинг чексиз ва хилма-хил эканлигидир. Инсон бу қисқа умрида барча илмларни эгаллай олмайди. Аммо руҳини тасфия ва тазкия қилган инсоннинг қалби кўзгуга ўхшаб қолади ва барча илмлар унга акс этади. Бу фикрларни тасдиғини мутасаввифнинг фикрларидан: “Баъзи соликлар айтмишларким, биз сайқалийлар ҳунарини ўрганамиз. Кўнгил кўзгусини мужоҳада эгови ва зикр ёғи ёрдамида сайқал бериш йўли билан пок ва мусаффо этурмиз. Кўнгил кўзгуси мусаффо ва покиза бўлганидан сўнг ғайб ва шаҳодат оламида нимаики илм бўлса, унинг акси бизнинг кўнглимизда жило топар. Акс топиш китобат қилишдан кўра шубҳадан холироқдир. Негаки, китобат пайти хатога йўл қўйиш хавфи бор, акс эттиришда эса саҳв ва хатога йўл қўйилмайди. Чин ва Мочин наққошларининг ҳикоятлари машҳурдир, шунинг учун такрорлашга ҳожат йўқ. Яна шуки, илмнинг турлари кўп ва ҳисобсиздир. Инсоннинг умри эса қисқа. Умр вафо қилиб, барча илмларни тўлиқ қамраб олиш гумондир. Аммо умр вафо қилиб, кўнгил кўзгусини мужоҳада ва зикр йўли билан жоми жаҳоннамо айлаш имкони бор”[293]-билиб олишимиз мумкин.

Насафийга кўра, “солик”, ҳақиқат йўловчиси учун икки йўл бордир:

1. Ўқимоқ ва ўрганмоқ
2. Риёзат ва ички тазкия

Фақат ўқиш ва ўрганиш билан Ҳаққа эришиб бўлмайди. Ҳаққа эришиш учун ҳар қандай ҳолатда ички руҳий тазкия зарурдир. Инсон мутлақ маънода илоҳий ҳақиқатни идрок этишдан мутлақо ожиздир. Чунки илоҳий ҳақиқат чексиздир. Бунга параллел тарзда инсоннинг ҳам камолот даражаси чексиздир. Бу чексиз сайрда қат этилган(босиб ўтилган) масофалар мавзуси баҳсли бўлиб ҳисобланади. Ҳақни ва ҳақиқатни қандай бўлса, шундай билишнинг имкони бўлмаганига кўра турли хил қараш вакилларининг бир-бирларини танқид қилишлари ўринсиздир. Уларнинг барчалари бир-бирларини кечиришлари ва тушунишлари лозим. Лекин, Насафийнинг фикрлари кўпроқ “зоҳир уламо”(экзотерик)лари учундир. Яъни Ҳақни ўқиш ва ўрганиш билан идрок этишни даъво қилганлар учундир. Акс ҳолда Насафий ҳам Жалолиддин Румий, Садриддин Кўнавий ва Ибн Арабий каби ҳақиқатга энг тез яқинлаштирадиган илмнинг кашф ва мушоҳада эканлигига ишонган.

Тасаввуф таълимоти ва фалсафасида ўз-ўзини билиш ва англашда ишқнинг ўрнига ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Инсонни бу оламга эриштирган ягона раҳбар бу - ишқдир. Мутасаввиф “Эй дарвеш! Ишқ бир ўтдирки, ошиқ вужудига тушар; бу ўтнинг макони кўнгилдир. Кўнгилга бу ўт назар йўлидан келар ва кўнгилда ватан тутар”.

Гар дил набувад кужо ватан созад дил,
Вар ишқ набошад, ба чи кор ояд дил.
(Маъноси:
Агар кўнгил бўлмаса, Ишқ қайда ватан тутар,
Агар ишқ бўлмаса, кўнгил нима керак)-деб таъкидлаган.

[291]Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент: 2021. -Б. 77.
[292]Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент: 2021. -Б. 78.
[293] Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент: 2021. -Б. 78.

Айни шу масалада Насафий қуйидаги қарашни ўртага ташлаган: “Эй дарвеш! Бир олам борки, уни фақат ҳис(беш туйғу) идрок этар. Яна бир олам бордирки, уни фақат ақл идрок эта олар. Яна бир бошқа олам бордирки, уни фақат ишқ идрок этар. Шунга инонки, ҳис ва ақлдан ташқари яна бир идрок кучимиз бордирки, у ҳам бўлса ишқдир. Ишқ билан англанган нарса ҳис ва ақл билан идрок этилмас”[294]. Насафийнинг юқорида келтирилган фикрларига мутаносиб тарзда Жалолиддин Румий “ҳақиқат тоғнинг чўққисидир, бу тоғнинг этагига ақл кўмагида борасан, тепасига эса қалб қуши билан чиқарсан. Бу йўқ бўлиш бизнинг онгимиз билан идрок эта оладиган бир нарса эмас. Зотан аксарият орифлар, ақл билан файласуф, қалб билан сўфий бўлурсан дерлар”[295]-дея ишқнинг ҳақиқатни англашдаги ролига юқори баҳо берган.

Маҳдуми Аъзам Насафий ва Румий сингари ҳақиқатни билишда ақл ва ишқ масаласидаги баҳсга муносабат билдириб, унда ишқнинг ролини эътироф этиб, қуйидагича фикр билдирган:

Севгидур оташ бу ерда ақл дўд,
Севги келган онда, қочгай ақл зўд[296].

Насафийнинг фикрига кўра, ҳақиқатни кўрадиган икки кўз бордир:

1. Бошимизда мавжуд бўлган кўз
2. Қалб кўзи

Биз жисмоний кўзларимиз билан моддий оламнинг объектларини, қалб кўзимиз орқали эса метафизик оламнинг ҳақиқатларини мушоҳада этамиз. Моддий нарсаларни кўрадиган кўзнинг мудаббири(идорачиси, раҳбари) бу - ақлдир. Қалб кўзининг жилоси ва безаги эса - ишқдир. Ақл узоқни кўрадиган ўткир нигоҳга эга бўлсада, ишқнинг кўриш савияси ақлдан кенгроқ ва кескин яъни ўткирроқдир. Азизиддин Насафий Эй дарвеш! Ишқ соликлар Буроқи ва тариқат аҳлининг уловидир. Ақл эллик йилда тўплаган нарсани Ишқ бир лаҳзада унга ўт қўяр ва ошиқни пок ва мусаффо этар. Ошиқ бир лаҳзада эришган нарсага солик юз марта чиллага ўтирганида ҳам эплолмайди. Негаки оқил дунёдадир, ошиқ – охиратда. Оқилнинг назари Ошиқнинг сайрининг қадамига етмас. Ақл ва ишқнинг нури бирлашган сўнг мажҳул(номаълум) бўлган ҳақиқат кун иссиғи каби ўртага чиқади. Зеро, ишқнинг оташи инсонни ширкдан ва касратдан қутқаради. Инсоннинг бутун кучларини бир нуқтада жамлаш имконини беради. Бироқ, ишқдан мақсад Насафийнинг фикрича хаёлпарастларнинг ишқи эмас. Насафийнинг назарида мажозий илм ғоя эмас, балки воситадир. Шунинг учун биз эҳтиёжларимиз доирасида бу илмга эга бўлишимиз мумкин. Бу йўналишдаги илмга ортиқ даражадаги тажассус яъни мустаҳкамланиш, қизиқиш бизни асл мақсадимиздан чалғитади. Насафийга кўра ҳақиқат йўловчисининг сўнгги манзили бўлган ваҳдат мақомига, фақатгина кўплик(касрат) оламининг ўртадан олиб ташланиши билан эришилади. Шунинг учун солик, касрат оламига алоқадор бўлган нимаики нарса ёки восита бўлса, барчасини бартараф этишга ҳаракат қилиши лозим. Унинг иши зоҳир ва жасад эмас, аксинча ўзи ҳамда ўз жавҳарининг тазкиясидир. Бу ҳолатдан шундай хулосага келиш мумкинки, мажозий илм билан шуғулланган таҳсил ва такрор аҳлининг иши ҳар кун бир нарсани ўрганиш бўлса, аксинча, ҳақиқий илм билан шуғулланган риёзат ва тазкия аҳлининг иши эса ҳар кун бир нарсани унитиш бўлиб ҳисобланади. Яъни бирида ҳар кун бир оқ қоғоз қора сиёҳга бўялса, бошқасида эса сиёҳга бўялган қора қоғоз(қалб) покланиб оқ ранг ҳосил қилади. Баъзилари мавжуд объектларни янада яхшироқ кўриш учун кўзларига сурма тортадилар. Баъзилари эса қалайчилик билан шуғулланиб, риёзат ва мужоҳада билан қалбларини сайқаллаб, шаффоф ва мусаффо қиладилар. Бунинг асосий сабаби сифатида борлиқларни қалбларида айнан акс эттиришни кўрсатишдир. Бир нарсани эшитиш, ёхуд кўриш, ёки бошидан кечириш алоҳида-алоҳида нарсалардир. Бу уч нарса ўртасида жуда катта фарқ бор.

Эй дарвеш! Солик айтиб ўтганимиз ўн икки нарсага агар сабот кўрсатса, албатта ҳижоблар ва пардалар унинг кўзидан кўтарилиб, олий мақомларга етади. Ҳижобларнинг асли тўрттага етади: мол-дунёга ўчлик, амалпарастлик, катта авлодга кўр-кўрона издошлик қилиш, гуноҳ ишларга ружу қўйиш. Мақомларнинг асли ҳам тўрттадир: эзгу сўз, эзгу амал, эзгу хулқ, маориф. Маориф деганда кўп нарсаларни билиш - маърифат этиш деб тушунилади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш мумкинки, Азизиддин Насафийнинг тасаввуф гносеологиясида инсоннинг ўз-ўзини билиши ва англаши алоҳида муаммо сифатида кўриб чиқилган. Мутасаввиф мазкур муаммони ишқ, муҳаббат, маърифат, мушоҳада, мукошафа тушунчалари, нафс, қалб, тана ва руҳ тарбияси орқали таҳлил этишга ҳаракат қилган.

---

[294] Nesefî. *Tenzîl - Tasavvufta* Varlık Bilgi ve İnsan. Yayina Hazirlayan Selami Şimşek. Litera Yayıncılık. İstanbul. 2020., - S.40.
[295] https://mumkundergi.com/tasavvufta-ask-makami/
[296] Жўзжоний А. Тасаввуф ва инсон (Масъул муҳаррир ва сўз боши муаллифи: А.Ҳ.Саидов).- Т.: “Адолат”, 2001.- Б. 125

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент: 2021. -Б. 76.
2. Жўзжоний А. Тасаввуф ва инсон (Масъул муҳаррир ва сўз боши муаллифи: А. Ҳ. Саидов).- Т.: “Адолат”, 2001.- Б. 125
3. Ibrahim Duzen. Aziz Nesefi'ye Göre Allah, Kainat ve insan. Istanbul. Furkan yayınları. 2000.- S.20.
4. Комилов Н. Тасаввуф.-Т.: “Мовароуннаҳр”-“O’zbekiston”, 2009. —Б. 123.
5. Nesefî. *Tenzîl - Tasavvufta* Varlık Bilgi ve İnsan. Yayina Hazirlayan Selami Şimşek. Litera Yayıncılık. İstanbul. 2020., - S.38
6. Nesefî, Maksad-ı Aksâ, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu: 000206, vr.102[a]
7.Şeyda Ülkü Şahin. Azîz Nesefî’nin (v. 700/1300[?]) Tasavvuf Anlayışında ‘‘Kendini Bilme yolları. Yüksek Lisans Tezi. Konya-2021.-S 64.
8. Fehmi Soğukoğlu. Kelâm ve tasavvuf’ta aklin tasnifi. Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi | 2020/1 CİIt: 7. Sayi:1. s. 514
9. https://mumkundergi.com/tasavvufta-ask-makami/

ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙ ФАЛСАФИЙ ТАЪЛИМОТИДА ИЛМ МАВЗУСИ ВА УНИНГ ТАСНИФИ

Хаитов Лазизбек Азаматович

БухДУ “Ислом тарихи ва манбашунослиги, фалсафа кафедраси фалсафа фанлари бўйича фалсафа фанлари доктори(PhD), доцент
+998973052723 falsafa.phd.1991@mail.ru

Аннотация: Мазкур мақолада мутафаккир олим Ҳаким Термизий фалсафий таълимотида илм масаласи ва унинг таснифи, унинг илмий-маънавий меросида илмнинг пайдо бўлиши, илм-билим, ўқиш ва ўрганиш асосида ҳосил бўлиши, илмнинг нур эканлиги манбалар асосида таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Хакимия таълимоти, илм, маърифат, билим, ҳикмат, “Маърифат ул асрор” (“Сирлар маърифати”), “Масоил ат-таъбир” (“Таъбирлар масаласи”), “Масала фи-л-фарқ байн ал илм ва-л-фиқҳ” (“Илм ва фиқҳ ўртасидаги фарқлар масаласи”).

Аннотация: В данной статье подчеркивается, что научное наследие нашего великого соотечественника Хакима ат-Тирмизи основано на знаниях, изучении и обучении. В его работах исследуется возникновение науки и то, что наука есть свет.

Ключевые слова: знание, просветление, знание, мудрость, учение Хакимия

Annotation: This article emphasizes that the scientific heritage of our great compatriot Hakim at-Tirmizi is based on knowledge, study and learning. His work explores the emergence of science and how science is light.

Key words: knowledge, enlightenment, knowledge, wisdom, Hakimiyya’s teaching

Сурхон воҳасидан диний ва дунёвий илмларда жаҳонга довруғи таралган буюк алломалар ва улуғ авлиёлар етишиб чиққан. Термизийлар ҳаёти ва ижодини мукаммал ўрганиб, ўтмиш аждодларимиз томонидан яратилган маънавий меросни тиклаш ва халқимизга тақдим этиш муҳим аҳамиятга эга. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2024 йил 15 августдаги “Имом Термизий таваллуднинг 1200 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги ПҚ-292 қарорида Термизий алломаларнинг муқаддас ислом дини илмлари ривожига беқиёс ҳисса бўлиб қўшилган хизматларини тарғиб этиш, ёшларимизни миллий маънавиятимиз руҳида тарбиялашда ушбу буюк меросдан фойдаланиш бугунги куннинг долзарб масаласи эканлиги илгари сурилади.

Инсонга берилган улуғ неъматлардан бири бу-илмдир. Илм инсоннинг камолот ва мукаммалликка эришувида зарурий воситалардан биридир. Илм муаммоси тасаввуф таълимотининг марказий мавзуларидан бири бўлиб ҳисобланади. Тасаввуф таълимотининг бир қатор намояндалари илм, билим ва уларнинг таснифи билан махсус тарзда шуғулланиб, қимматли фикрларини қолдиришган. Хаким Термизий ҳам илм ва унинг таснифи ҳақида қимматли фикрларни ёзиб қолдирган.

Ал-Ҳаким ат-Термизий (820-932) ислом тарихида энг кўп ва улкан маънавий мерос қолдирган

кам сонли шахслардан биридир. Мутассавиф ислом оламида илму фан ривожланган даврда дунёга келди ва ўзининг ноёб асарлари билан бир неча асрлар давомида ўзидан кейинги олимлар ижодига таъсир этиб қолди. Мутассавифнинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн ал Ҳасан ибн Башир ал-Ҳаким ат-Термизий бўлиб, У Ҳакимия таълимотининг асосчисидир.

Ҳаким Термизий "Китоб баён ал-илм" ("Илм баёнида китоб"), "Илм ал-авлиё" ("Авлиёлар илми") "Ал-илм", "Китоб ал-ҳуқуқ" ("Ҳуқуқ китоби") "Китоб ал-ҳикма илм ал-ботин" ("Ҳикмат ва ботин илмлари китоби") "Маърифат ул асрор" ("Маърифат сирлари") каби асарларида илмнинг назарий асосларини таҳлил этиб, бу борада мутасаввифларнинг илмга берган таърифлари ва қарашларини тадқиқ этиб, ўз фикрларини баён этган. Аллома илмнинг барча йўналишдаги вакиллари билан баҳсга киришар экан, ҳар бир таълимотдан ислом тафаккури учун фойдали жиҳатларни ривожлантиришга ҳаракат қилган. У инсонга туғма ақл берилганлиги, ақл-идрокдан тўғри фойдалана олиши учун билим ва маърифат кераклиги, бу инсонни эзгулик сари етаклашини асослаб беришга ҳаракат қилган. Олим инсон қалбини илоҳий сир деб билиб, қалбни илм ўзгартиришини таъкидлаб, тасаввуф-бу илмдир деган ғояни ёқлаб чиққан. У маърифат илм, уни эгаллаш, ўқиш, ўрганиш негизида ҳосил бўлишини, тасаввуфнинг илм мақомини олишини изоҳлаб берган.

Мутасаввиф ўзининг "Маърифат ул асрор" ("Сирлар маърифати") асарининг еттинчи боби, тўққизинчи фаслида илмга қуйидагича таъриф берган: "Илмнинг асли банда ва Аллоҳ таоло, унинг буйруғи ва қайтариғи ўртасидаги белги. Унинг кўриниши солиҳ амал. Илмнинг зидди жаҳолат, яъни нодонликдир" [1:69].

Таърифдан кўриниб турибдики, мутасаввиф илм-солиҳ амалда намоён бўлишини, қилинаётган амал қанча солиҳ бўлса илм шунча юксалишини изоҳлаган. Зеро, илм бўлмаган жойда, солиҳ амаллар бажарилмаганда, илм-жаҳолатга яъни нодонликка етаклашини, жаҳолат зулматлиги, у ўз соҳибини оҳири берк кўчага етаклашини таъкидлаган.

Мутасаввифнинг юқорида келтирилган фикрлари бугунги кунда республикамизда маънавий-маърифий соҳада "жаҳолатга қарши маърифат" шиори остида олиб борилаётган ислоҳотларимизга тўлиқ ҳамоҳангдир.

Ҳаким Термизий ўзининг "Масоил ат-таъбир" ("Таъбирлар масаласи") асарида илм ҳақида "Кимки билимни саховатидан баҳра олишга сазовор бўлса, ул Аллоҳга яқин кишидир. Илм танҳоликда дўст, зеро, илм одамларга ҳамиша шерикдир. У ҳар қандай шароитда йўлчи юлдуз, дўстлар даврасида безак, билим жаннатга элтувчи раҳнамодир" деб ҳисоблайди. [5:266].

Ҳаким Термизий асослаган Ҳакимия таълимотининг шаклланишида Хорис Муҳосибий (ваф.857) қарашларининг таъсири бўлган. Муҳосибий қаламига мансуб "Китоб ал илм" рисоласи Ҳаким Термизийнинг "Китоб ул баён ал-илм" асарининг юзага келишида илҳом манбаи бўлиб хизмат қилган. Шундан Ҳаким Термизий: "Тасаввуф-бу билим", "Илм-бу нурдир", "Нур-Ҳақни ноҳақдан ажратади", "Нур-содиқ қулини иймонга етаклайди", "Нур-Аллоҳ томонидан банда қалбига жойлаштирилган", "Қалбларни мунаввар этувчи нарса - Аллоҳ нури" деб хисоблайди.

"Китоб ал-ҳуқуқ" (Ҳуқуқ китоби) асарида Ҳаким ат-Термизий илмни қуйидагича изоҳлайди. "Илм бу нурдир. Инсонлар Аллоҳ таоло олдида қанчалик масъулият ҳис этса, шунчалик маърифатга эга бўлади. Инсон қалби ёвузликдан қанчалик тозаланса, илм янада мукаммал бўлади ва нур таратади". Мутафаккир қаерда нур бўлса, у жойдан албатта зулмат чекинишини таъкидлаб, илм олишга катта эътибор беришга чақирган.

Аллома илмнинг ҳаётдаги ўрнини белгилашда шу билан чекланиб қолмайди. Бу борада ўз фикрларини янада чуқурлаштириб шундай деб ёзади: "Аллоҳ таоло, энг аввало, илмни яратган. Илмдан эса донишмандлик (ҳикмат)ни вужудга келтирган. Донишмандликдан бўлса адолат (адл) ни ва ҳақк (ҳақиқат)ни пайдо қилган".

У "Масала фи-л-фарқ байн ал илм ва-л-фиқҳ" ("Илм ва фиқҳ ўртасидаги фарқлар масаласи") китобида "Билим нарсаларнинг намоён бўлиши (тажаллисидир)" деган хулосага келади. Илм нарсалар моҳиятининг кашфиёти тарзида талқин этилиб, ("Маърифат ал-илм биллоҳ" -"Аллоҳни билим билан таниш" ғояси илгари сурилади. Бундай қараш ўша давр учун чинакам фикрий кашшофлик, янгиланиш эди. Кейинги асрларда олимлар жумладан, Фаридуддин Аттор (1146-1221) ҳам Ҳаким Термизий асос солган ҳакимия таълимотининг йўли илмга асосланганлигини таъкидлаган. [6:402-412]. Бугунги замон тадқиқотчилари аллома асарларини, меросини ўрганар эканлар Ҳаким Термизий танлаган йўлни мазҳаб [5:5]. -йўл, илм йўли деб ҳисоблайдилар. Бу илм йўли Ҳакимийя номини олганлиги, унинг тарафдорлари, издошлари шогирдларига "Ҳакимлар" унвони берилганини ёритадилар. Янги давр шарқшунос олимлари алломанинг ўн икки нафар шогирди ҳақида маълумот берганлар. Шулардан бири авлиёлар муаллими номини олган Абу Бакр

Варроқ Термизий бўлса, иккинчиси қалблар жосуси лақабига сазовор бўлган Ҳасан ибн али – Журжонийдир. [2:55]. Улар фаолиятларини амалиётга муридлар тарбиялашга қаратишган.

Ҳаким Термизий "Ал-Амсол Минал китоб вас сунна" асарида Олимнинг илмига амал қилмаслиги ва бошқаларга ўргатмаслиги масаласини таҳлил қилади.

Мутафаккир фикрича.... илм ўрганиб, унга амал қилмайдиган ва одамларга ҳам ўргатмайдиган инсон худди кўп мол-дунё берилган кишига ўхшайди. У киши берилган шунча дунёни ер остига яшириб қўйиб, ундан ўзига ҳам, бошқаларга ҳам сарф қилмайди. Бу бойликдан ўзи ҳам, бошқалар ҳам манфаат олмайди. Қиёмат куни бундай бойлик ўша кишига бало бўлади.

Шунингдек, бу ҳолатда хашак устига ётиб олган итга ўхшайди. Ҳашак кўп, аммо уни ит ўзи ҳам емайди, уни емоқчи бўлган чорвани ҳуриб ҳайдайди. Илмига амал қилмагани, бошқаларга ўргатмагани, ўзи ҳам амал қилиб, жаннатга йўл олмагани, бошқаларни ҳам тўғри йўлга йўлламагани учун бу илми икки дунёда ҳам унга манфаат бермайди.

Ҳаким Термизийнинг юқорида зикр қилган фикрлари кейинги давр олимлари меросида ўз аксини топган. Жумладан: Абдулқодир Гийлоний (Жийлоний 1079-1166) "Илм мисоли данак, амал эса унинг мағзидир" -деб уқтиради. Мағзсиз данак пуч бўлгани сингари, амалсиз илм ҳам ҳеч қандай таҳсинга сазовор бўлмайди. Илм-ҳикматдир, илм эгаллашдан мақсад ҳам ундан эзгу мақсадларда фойдаланишдир. Инсон олган илмларини ўз ҳаёти ва фаолияти(пракциология)да намоён этиши лозим. Зеро ўрганилган ва эгалланган илм инсоннинг тўғри фаолият олиб боришидаги асосий воситалардан биридир. Инсон эгаллаган билимига амал қилмасдан, ўз илмини бошқаларга ўргатмасдан, беҳуда амалларга сарфласа у ҳеч қандай мақтовга ва ҳурматга лойиқ бўла олмайди деган. [3:26].

Дарҳақиқат, илмга амал қилмаслик кўп салбий оқибатларни келтириб чиқариши мумкин. Чунки олим бўла туриб, илмини хор қилиш-еб турган нонини оёқ ости қилиш билан баробардир. Шундай нақл бор: "Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин". Бу нарса илмига амал қилмаган олимга нисбатан берилган ҳалқнинг баҳосидир.

Ҳаким Термизий "Ал-Амсол Минал китоб вас сунна" асарида илмига амал қиладиган, илмини бошқаларга ўргатадиган олимларни таърифлайди. ".....Олимлар бамисоли хушбўйлик сотадиган аттордир. Унинг ёнидан ўтсанг, хушбўй ҳидни туясан, агар у билан бирга ўтирсанг, унинг атридан оласан, агар у билан ҳамсуҳбат бўлсанг, унинг хушбўй таъмидан баҳраманд бўласан. Уйингга ҳам шу ҳолда қайтасан" деб таъкидлайди. [4:247]. Ҳаким Термизий, олимлар ҳурматга, таҳсинга сазовордир, чунки улар инсоннинг ҳаёти давомида тўғри, эзгу мақсадлар сари фаолият юритишига сабабчи бўладилар деб ҳисоблайди. Зеро, олим бўлганлар (ал-уламо)- нафсни таниганлар, уларни алдашни умид қилиш учун шайтоннинг бу ўринда (қуввати) оз ва хордир деб таъкидлаб, инсонларни фойдали билимлар берадиган олимларга яқин бўлишга чақирган.

Ҳаким Термизий маърифат аҳлининг илмлари ҳақида фикр юритиб, бундай илмларни уч хил бўлади деб кўрсатади:

биринчиси: маърифат ахлининг ғалаба вақтида айтадиган илмлари. Уни билиш ибрат, ишораси эса иззатдир;

иккинчиси: маърифатдан баҳрамандлик тўхтаган вақтда айтадиган илмлари. Бу энг заиф илмдир;

учинчиси: маърифатга эришган вақтда айтган илмлари бўлиб, маърифат ахлига илмнинг аввали ва охирида ярайди.

Ҳаким Термизий асарларидаги илм ва ҳикмат (донишмандлик) сўзлари маънодош сифатида ишлатилган. Аллома Ислом-илм, иймон- илм, тавҳид-илм, маърифат-Аллоҳ илми дейди. Унинг фикрича, илм мутолаа давомида шаклланса, маърифат Аллоҳдан унинг бандаларига берилган буюк неъматдир.

Ҳаким Термизий "Наводир ал усул" асарида Аллоҳ таоло бандаларни турли тоифа қилиб яратгани, уларга зарур бўлган илмни бергани, улар илм билан Аллоҳни таниб, Унга ибодат қилишларини таъкидлаган. Унинг фикрича, Аллоҳ ҳузуридаги илм-денгиздир. Аллоҳ бу денгиздан расулларга дарё ато этади, расуллар бу дарёдан уламоларга анҳорни берадилар, уламолар эса оммага кичик ариқни улашадилар. Мутафаккир дунё изтиробларига берилиб, ўзини ожиз, нотавон, хўрланган деб билган кимсаларни қаттиқ танқид қилиб, "……Аллоҳ сенга илм, ақл, ҳидоят берди, сен унинг тақдирига рози бўл, қисматингдан нолима ўзингнинг ёмон нафсингдан ўпкалан" дейди. Зеро, Аллоҳни таниган банда зинҳор умидсизликка тушмайди, тақдирдан нолимайди, банда қисматдан эмас, ўзининг ёмон нафсидан ўпкалаши лозим деб ҳисоблайди.

Ҳаким Термизий "Наводир ал усул" асарида "Қалб ва нафс танада шерикдирлар. Қалб - маърифат, ақл, илм, фаҳм, зеҳн, фаросат, хифз ва хаёт кучидан қувват олади. Ҳар бир илм қалбдаги

жойига кўра даражаси юқорироқ бўлади" деб ҳисоблайди.

Ҳаким Термизий асарлари саҳифаларида сингдирилган илм ҳақидаги донишмандона ҳикматлар ва улар ташиган ғоялар, илгари сурган муддаолар
донолик намуналари бўлиб, инсонларни ҳамиша эзгулик сари даъват этади. Ҳаким Термизий қаламига мансуб илмий-диний мерос аждодлардан авлодларга ўтиб, уларни китоблар онаси – Қуръони Карим саҳифаларидаги мисли йўқ сура ва оятлар, Пайғамбар ҳадисларининг мўъжизавий мағзини англашда ҳамда халқона ҳикматлар сирини билишда чинакам дастур вазифасини бажармоқда. Шу орқали ва шу билан ёш авлодни дунё ва борлиққа тўғри ва оқилона муносабатда бўлишга чорлаб, уларнинг қалбига эзгулик шуълаларини сингдирмоқда.

Ҳаким Термизий меросининг ғоя ва мавзулар олами, баҳслар кўлами ҳар бир замон ва ҳар бир замин учун зарур озуқа бериб, янги-янги авлодларни тарбиялашда муҳим қирраларни намоён этаверади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1.Абу Абдуллох Мухаммад ибн Али Хаким Термизий. Маърифатул асрор. (Сирлар маърифати). / Таржимон: Абдулхамид Мухаммад Турсунов. - Тошкент: Мовароуннаҳр, 2017.– Б.69.
2.Абу Абдуллох Мухаммад ибн али Хаким Термизий,. Мўминларнинг ибодатдаги даражалари.(Манозил ул-ибод мин ал-ибода) Таржимон Абдуқаххор Шоший. Ўзбекистон мусулмонлари идораси.-Тошкент: Movarounnahr,2017.-Б.55.
3.Абдулқодир Жийлоний. Раббонийликни англаш. 1-китоб.-Т., 2005. 26-бет
4. Орифлар тасаллиси. Хаким Термизий асарларидан сайланма. / Таржимон: И.Усмонов ва бошқ.; - Тошкент: Movarounnahr, 2018.– Б. 247.
5.С.Турсунов. Б. Муртазоев. Термизийларнинг илмий тафаккури. Т. "Ўzbekiston" 2016. Б.266.
6. Фаридуддин Аттор, Тазкират ул-авлиё. - Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2013. – Б.402-412.

ШАРҚ ФАЛСАФАСИНИНГ ЖАҲОН МИҚЁСИДАГИ НУФУЗИ

Жумабоева Мухлиса Норбой қизи

Бухоро давлат педагогика институти "Рус тили ва адабиёти"
ихтисослиги II-босқич магистранти

Фалсафа – жуда қадимий фан бўлиши билан бирга барча фанларнинг фундаментал асоси ҳам ҳисобланади. Фалсафанинг умуминсоний фан сифатида фақатгина башариятга молик муаммоларни қамраб олишигина эмас, балки муайян халқнинг ўзига хос хусусиятлари, дунёқараши ва миллий менталитетини акс эттириши жуда қадимга замондан бери маълум.

Фалсафанинг тарихига назар ташласак:

I. Кадимги давр фалсафаси ёки антик фалсафа (энг қадимги даврлардан - эрамизнинг IV-асригача, баъзан уни VI-асргача давом этган дейишади);
II. Ўрта асрлар фалсафаси (V-IV-асрлар);
III. Ғарб уйғониш даври фалсафаси (XV-XVI-асрлар)[297];
IV. Янги давр фалсафаси (XVII-XIX-асрнинг биринчи ярми),
V. Энг янги давр фалсафаси (XIX-асрнинг иккинчи ярмидан-ҳозирги кунгача). Бунда ҳар бир давр фалсафасининг ўзига хослигини кўрсатиш мумкин.

Масалан, Қадимги давр фалсафасига (антик фалсафага) – космоцентризм, ўрта асрлар фалсафасига – теоцентризм, Ғарб уйғониш даври фалсафасига – антропоцентризм, Янги даврнинг XVII-асри фалсафасига – методологизм, XVIII-асри фалсафасига –маърифатчилик хос дейишади.

Ҳар бир давр фалсафаси ичида кичик даврларни ажратиш мумкин. Масалан, антик фалсафани уч даврга бўлиш қабул қилинган: натурфалсафа даври, мумтоз грек фалсафаси, эллин-румо даври фалсафаси. Ўз навбатида, натурфалсафа даврини грек фалсафаси ва Италия фалсафасига ажратиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Кейинги пайтларда "Ўрта аср Шарқ фалсафаси", "Шарқ фалсафаси", "Ўзбек фалсафаси", "Ислом фалсафаси" атамалари тез-тез тилга олинади. Дунёдаги энг қадимий ва бой маънавий

[297] Баъзан Ғарб уйғониш фалсафасини алоҳида даврга ажратмасдан, уни ўрта асрлар фалсафасига қўшиб юборишади. Масалан, С.А Нижников ана шундай йўл тутиб, ўрта аср фалсафасини уч даврга бўлади:1)илк ўрта аср (V-XI-асрлар), 2) ривожланган ўрта аср (XII-XV-асрлар), 3) кеч ўрта аср (XVI-XVII-аср ўртаси) фалсафалари (Қаранг: Нижников С.А. История философии. М., 2004 –С.94)

меросни яратган халқлардан бири – ўзбекка мансуб бўлган ўзбек фалсафаси жаҳон ва Марказий Осиё фалсафаси билан узвий алоқада камол топган.

Немисларда “Немис фалсафаси”дан ташқари “Гегель фалсафаси”, “Кант фалсафаси” ва бошқалар алоҳида махсус ўрганилган. Бизда энди ”Беруний фалсафаси”, “Ибн Сино фалсафаси”, “Форобий фалсафаси”, “Тусий фалсафаси” ўрганилмоқда.

Аслида уч минг йил олдин “Авесто”дек асарни дунёга келтирган юртимиз фалсафасининг илдизлари Хитой, Юнонистон, Миср ва Ҳиндистон фалсафаси каби қадимийдир.

Машҳур тарихчи ал-Истаҳрийнинг маълумот беришича, “Авесто”нинг 12 000 ҳўкиз терисига тилла билан ёзилган расмий нусхаси Истаҳр шаҳри ёнидаги ибодатхонага қўйилган бўлиб жаҳонгир Александрнинг буйруғи билан фақат табиатшунослик, фалсафа, набототшунослик (ботаника), жўғрофия, тарих, кимё, ахлоқ, фалакиёт, сиёсат, шеъриятга оид маълумотлар қисми қолдирилиб, қолган қисми ёқиб юборилган. Сақлаб қолинган қисми эса Юнонистонга – Аристотель (Арасту) тасарруфига юборилган. Авесто – зардуштийлик динининг асосий китоби деб тушунилади. Аслида эса у Турон, Эрон, Озарбайжон халқларининг табиий-фалсафий билимлари, ахлоқий-экологик ўгитлари, табиатни муқаддас билиш, сув, олов, ҳавони ифлосламаслик, табиат бойликларини исроф қилмаслик, инсонийлик, инсоннинг инсонга; инсоннинг жамоага; инсоннинг табиат оламига бўлган экологик маданиятни намунаси бўлган фалсафий асардир.

“Фалсафа” сўзининг этимологиясига назар ташласак, қадимги юнон тилида «filo» — севаман, «sofiya» — донолик, яъни донишмандликни севаман деган маънони англатади.

Шарқда “Иккинчи Арасту”, “Иккинчи муаллим” деб эътироф этилган буюк мутафаккир Абу Наср Форобий “фалсафа” сўзини “Ҳикматни қадрлаш” деб талқин этган бўлса, Ибн Сино фикрига кўра, фалсафа – борлиқ тўғрисидаги фандир, шунинг учун унинг предмети бутун борлиқдир.

Ўрта аср фанининг йирик намоёндаларидан Рожер Бэкон Абу Али Ибн Синонинг фалсафадаги ўрни ҳақида **Абу Али Ибн Сино “философиянинг Аристотелдан кейинги иккинчи шоҳидир**”, деган эди. Ибн Сино шаклни материалистик тушуниб, Аристетелнинг материядан ажралган, абстракт шаклини рад этди. Аристотель мантиғини Ўрта аср схоластикасидан тозалади. Логика, Мантиқ буюмларни билишнинг турли методларини ўргатувчи фандир.

Ибн Сино илм ва билимга шундай тасниф берди: ”**Илм** – нарсаларнинг инсон ақли ёрдами билан ўрганилишидир. **Инсон билиши маълум нарсалардан номаълум нарсалар томон ривожланиб боради,** деб кўрсатишган. Билиш- объектга тинимсиз яқинлашишдир. Билиш жараёнининг илк босқичи жонли мушоҳададир. Жонли мушоҳада орқали нарса, ҳодисаларнинг унча мураккаб бўлмаган жиҳатлари, хосса-хусусиятлари тўғрисидаги бевосита маълумотлар қўлга киритилади. Улар заминида билишнинг юксак босқичи бўлмиш ақлий билиш вужудга келади.

Билим деб нарсаларни идрок қилишга айтилади. Бу шундайки, инсон ақли уни хато ва йўлдан тоймасдан туриб унга эришиши керак бўладиган нарсадир. Борди-ю, бу далиллар очиқ-ойдин бўлса-ю, исботлар чинакамига бўлса, у ҳолда бунга ҳикмат – донишмандлик дейилади”. **“Билиш, Умар Хайём фикрича, инсон миясида мавжуд ҳодисаларнинг инъикос этишидир”.**

Инсоннинг борлиқни билиш ҳиссий билишдан ақлий билишга томон, интуитив билишдан мантиқий билишга томон диалектик йўл билан содир бўлади. Сезги ва сезгилар инсоннинг сезги аъзоларига борлиқдаги предмет ва ҳодисаларнинг бевосита ёки билвосита таъсири натижасида юзага келадиган ҳиссий образлардир. Сезгилар: кўриш, таъм билиш, териси билан сезиш, эшитиш, ҳид билиш ... барча сезги аъзолари анатомияси ва физиологиясини чуқур билган аллома билишда ҳиссий билиш ўрнини аниқ ва тўғри белгилади. Уни маълум даражада чекланган, бир томонлама, тўлиқ бўлмаган билиш эканлигини, ақлий, мантиқий билиш томон қўйилган илк қадам, деб билди.

Ҳиссий билиш босқичлари: ҳис қилиш, сезги, идрок ва тасаввур шаклларини анатомик ва фалсафий жиҳатларини ҳақида аниқ, тўғри хулосалар чиқарди.

Бугунги кунда жаҳон фалсафаси Шарқ ва Ғарб фалсафий таафаккурининг минтақавий хусусиятларига доир илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Ф.Бэкон фалсафани чуқур ёки аксинча юзаки ўрганган инсонлар ҳақида бундай ёзади: “Юзаки файласуфлик инсон ақлини худосизлик сари етаклайди. Фалсафани чуқур ўрганиш эса одамлар идрокини динга йўналтиради”.

Ғарбда фалсафа, фан ва санъат тушкунликка юз тутган бир даврда Шарқда фалсафа, маънавият, табиий фанлар, инсон фалсафаси гуркираб камол топди. Бунга VIII-XXII асрларда яшаб ўтган машҳур мутафаккирлар ва қомусий алломалар Имом Бухорий, Имом Термизий, ал-Хоразмий, ал-Фарғоний, ал-Қиндий, ар-Розий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абдаллоҳ ал-Хоразмий, Ибн Сино, Умар Хайёмларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Улар фаолиятида илм-фаннинг хилма-хил жабҳалари ўз ифодасини топган. Улар салафлари эришган ютуқлар билан

чекланиб қолмай, балки интеллектуал соҳанинг очилмаган қирраларини кашф этдилар, янги йўналишларга замин яратдилар.

Айнан Қуёшнинг маълум тартибсиз ҳаракатини биринчи бор аниқлаган олим – Беруний бўлган. Фанда биринчилардан бўлиб, Қуёшнинг ҳаракат меъёри чегаралари апогей ва перигейларни аниқлаган. Беруний бундай ёзади: "Қуёшнинг (Ердан) энг узоқ масофаси - бу юнон тилида апогей, ҳамда энг яқин масофаси перигейдир"[298]. Птолемейдан фарқли ўлароқ, Қуёш сайёрасининг апогейда маълум аниқ тезлик билан ҳаракатланишини аниқлади. У Қуёшнинг сифат жиҳатдан хилма-хил бўлган барча ҳаракатларини мантиқий изчилликда аниқлик билан таъқиқ этди. Ҳамда тўрт меъёрнинг узвий тугун жойини ҳам, хилма-хил меъёрлар тугунини ҳам кўрсата олди. Бир йилда учрайдиган тўртта тенгкунликларни қайта ва қайта ўлчаб, охири уларни:

21 – март;

23 – сентябрь;

22 - июнь;

22 - декабр кунлари эканлигини аниқлади.

Беруний сайёраларни сифат жиҳатдан фарқ қилувчи барча ҳаракатлари аниқлади:

1. Ўртача ҳаракат;
2. Оҳиста ҳаракат;
3. Тезлашган ҳаракат;
4. Ҳаддан ортиқ ҳаракат ва ҳ.

Ўртача ҳаракатни, бошқа ҳаракатлар учун Беруний мезон-критерий деб ҳисоблади. "Гап шундаки, ёритқичнинг оҳиста ва тезлашган ҳаракатлари орасидаги ўртача ҳаракати, унинг учун мезон саналади"[299]. Беруний пайқаган яна бир муҳим нарса, мана шу "ҳаддан ортиқ тез ҳаракат" ҳам, "оҳиста ҳаракат" ҳам ўз чегараларига эга.

"Китаб ас-сайдана фит-тиб" асарининг илмий таҳлилидан шундай хулосага келиш мумкинки, Беруний миқдорий-сифатий ўлчовларни қўллаш орқали ўз даврида 750 та ўсимлик, 107 минерал, 101 ҳайвонларни аниқлади. У фанга **"рухсат этиладиган миқдор", "ўлимга келтирадиган миқдор", "ҳаддан ортиқ миқдор"** каби тушунчаларни киритди, улар орасидаги фарқларни амалиётда кўрсата олди.

Унинг ютуқларидан яна бири, **оддий меъёр билан "қатъий" меъёр орасидаги фарқни кўрсата олганидир: "бир ёки икки дирҳам шафран тўлғоқ азобини енгиллаштиради, уч дирҳам шафран эса – ўлимга олиб келади"[300]. Табиат борлиғидаги бир қатъий меъёр иккинчи бир табиий меъёр учун мезон саналади.** Масалан, **Қутб юлдузининг қўзғалмас ўрнини мезон қилиб, Ернинг ҳар қайси нуқтасидан бўлишидан қатъий назар, Макка-қибла томоннинг қаердалигини аниқлаб берган.**

Беруний учун табиий борлиқ пердметларидаги **меъёр бу ҳақиқат**дир. Экватор нуқтасидаги чизиқли тезлик Беруний аниқлашича 466 м/сек тенг, аслида унинг ҳақиқий тезлиги – 465м/сек.га тенг. Предмет, ҳодисанинг реал меъёри, ҳақиқат Беруний фикрича, фақат билиш орқали, аниқроғи ўлчовлар, энг арзимас, кўз илғамас миқдор ўзгаришларини ҳам инобатга олиб ўлчангандагина аниқланади. Беруний асарларининг илмий таҳлилидан шу аниқландики, **меъёрни айниқса табиат борлиғи меъёрларини аниқлашда энг кичик, энг майда кўз илғамас миқдор ўзгаришларини ҳам ҳисобга олиш орқалигина реал меъёрларни аниқлаш мумкин бўлади.** Беруний меъёр билан меъёрнинг ўлчов функцияси орасидаги фарқни ҳам тўғри ажрата олган. Ўлчовлар ҳар хил мамлакатларда, ҳар хил замонларда турлича бўлган. Буни пайқаган Беруний ўз асарларида бу ҳақда ёзган: "Бир вақтнинг ўзида турли жойларда ўлчовлар бирликлари турлича бўлган, бошқа даврда бир вақтнинг ўзида ўша жойларда турлича бўлган"[301]. Беруний яшаган даврни ўзида савдо соҳасида газ 0,58 метрга тенг бўлса, қурилишда бу 0,75 метрга, майдонларни ўлчашда эса бир газ 0,5625 метр квадратга тенг бўлган. Булар барчаси албатта амалий ҳаётда катта қийинчиликлар туғдирган.

Беруний фикрича, билишнинг мақсади – бу предмет, жараённинг реал меъёри, яъни ҳақиқатни билишдир. Шу сабабли ҳам, Беруний табиат борлиғидаги қуйидаги меъёрларни аниқлади:

1. Ер билан Қуёш орасидаги масофани;

---

[298] Абу Райхан Беруни. Избраннке произведения. Т.:1. Канон Масъуд.Кн.1..Т.6Фан.1973. С.61.

[299] Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. Т.,"Фан".1968.Т.1.25-бет.

О.Файзуллаев. Абу Райхон Берунийнинг "Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар" асаридаги баъзи масалалар ҳақида/// Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар.Т.,"Фан".1968.Т.1.25-бет.

[300] Абу Райхон Беруни.Избраннке произведения.Т.IV. Фармакогнозия в медицине (Китаб ас-сайдана фит-тиб).Т.:"Фан".1974.С.496.

[301] Ўша китоб.С.167.

2. Куёшнинг баландлик меъёр чегараларини (минимал ва максимал нуқталарини);
3. Ернинг Ой билан орасидаги масофани;
4. Ернинг табиий меъёрларини;
5. Вақт меъёрларини: эралар, йиллар, ойлар, сутка вақтлари, минутлар, дақиқалар ва ҳ.;
6. Минералларнинг солиштирма оғирликларини;
7. Ер шарининг глобус шаклидаги ифодасини 995 йилда яратди;
8. Қуёш ва Ой тутилишларнинг меъёр чегараларини, қайсиким булар ой кун-миқдорларини белгилашда фойдаланилади;
9. Қутб юлдузининг қўзғалмас ўрнини мезон қилиб Ер шарининг ҳар қандай нуқтасида Қибланинг қайси томондалигини аниқлаб берган.

Минералларнинг солиштирма оғирлиги – бу оғирликнинг ҳажмга мунособати бўлиб, бир солиштирма оғирликнинг бошқа бир солиштирма оғирлик орасидаги фарқни кўрсатади, яъни мустақил меъёрлар мунособати кўрсатиб беради.[302]

2025 йилнинг 16 август кунида (Бухоро вилояти Ромитан тумани Афшонада ҳамда Бухоро давлат тиббиёт институтида ўтказилган конференцияда) Ибн Сино таваллудининг 1045 йиллиги ва “Ал-қонун фи-т-тибб” асари ёзилганининг 1000 йиллиги нишонланди. Дарҳақиқат ҳамшахримиз Абу Али Ибн Синонинг жаҳон фалсафаси ва бутундунё тиббиётига қўшган ҳиссасини ўз жуда-жуда қимматли бўлиб, унинг фалсафага оид 200 га яқин асари 70 га яқин тибга оид асарларининг ўзиёқ Унинг жаҳон фалсафасида Ўрта Осиё мутафаккирларининг энг юқори чўққисида эканлигидан далолат беради.

Алломанинг ҳар бир тиббий илмий манбаларида меъёрнинг муайян бир мазмуни жуда чуқур ёритилганини асарни илк ўқигандаёқ тушунишимиз мумкин.

1. Ибн Сино асарларида “миқдор”-“камиййа” деб, сон, миқдор, қисқа, кенг, тор, паст, юқори, узунлик, қалинлик, оғирлик, вақт уриши, камлик, кўплик ва ҳ. тушунчалар орқали ёритилган.
2. Аллома асарларида “сифат” -“кайфийа” (“кайфият”) деб, соғломлик, беморлик, кучлилик, кучсизлик, совуқлик, иссиқлик, қуруқлик, ва ҳ.ларда ифодаланган.
3. Меъёр эса – мутаносиблик, муътадиллик, эътидол, мувозанат, мизож, керагича, мукаммаллик, ўз ўлчови, ўз миқдори, табиий муддати, маълум аниқ тартиб, аниқ вақт, тадбир, адл каби тушунчалар орқали ифодаланган.
4. “Соғлиқни сақлаш, деганда Ибн Сино одам гавдасини унинг муносиб ва ёқадиган нарсаларни сақлаш орқали ўша табиий ажал деб аталадиган ёшга етказишдан иборат”[303]. Инсон ўз умри давомида ички ва ташқи меъёрларга амал қилса, унинг ёши табиий ажал деб аталадиган ёшга етади.
5. Ибн Сино инсон руҳий меъёр мезони деб, “соф виждон”ни олади:
   Соф виждон каби ҳеч комила мезон ўлмаз,
   Киши ўз айбини билмак каби урфон ўлмаз.
   Шод – масрур улур инсоф ила виждонли киши
   Кимки виждонсиз эса, чин инсон ўлмаз.
6. Ибн Сино Соғлом турмуш концепцияси асосчиси;
7. Ибн Сино мизож-ички имманент меъёр эканлигини аниқлаб, дунёда нечта инсон бўлса, ўшанча уларда ички ўзига хос имманент меъёр борлиги, ташқи муҳит учун унинг мезон эканлигини кашф этди.

Биз ёшларимизни мана шундай алломалардан ўрнак олиб, уларнинг фахрли ишларини давом эттиришларини тилаб қоламиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абу Райхан Беруни. Избранные произведения. Т.:1. Канон Масъуд.Кн.1. Т.6. Фан.1973.
2. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. Т.,”Фан”.1968.Т.1.
3.О.Файзуллаев. Абу Райхон Берунийнинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асаридаги баъзи масалалар ҳақида”.
4.Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар.Т.,”Фан”.1968.Т.1.
5.Абу Райхон Беруни.Избранные произведения.Т.IV. Фармакогнозия в медицине (Китаб ас-сайдана фит- тиб).Т.:”Фан”.1974.С.496.
6. Абу Райхон Беруни. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия).М., АН

[302] Абу Райхон Беруни. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия).М., АН СССР.1963.С.18.
[303] Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунлари. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.1992.1-том.73 -бет.

СССР.1963.
7. Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунлари. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.1992. 1-том.73 -бет.
8. Нижников С.А. История философии. М., 2004 –С.94

XIX ASR O'ZBEK ALLOMALARI MEROSIDA DINIY-FALSAFIY QARASHLAR

Ikromiddin Ostonaqulov,
Fan va texnologiyalar universiteti
“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi dotsenti,
tarix fanlari doktori

Annotatsiya

Maqolada XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida yashab ijod etgan mutasavvif olim, shoir va tariqat murshidi Salohiddin Sirojiddin o‘g‘li Soqibning hayoti va falsafiy merosi, xususan, uning “Ma’muloti Soqibiy” risolasi mazmuni ochib beriladi.

Tayanch so‘zlar: O‘zbek falsafasi, Salohiddin Soqib, shoir va alloma, Sirojiy, Xolmuhammad O‘shiy, Xojamnazar Huvaydo, naqshbandiya tariqati, jadidlar, tasavvuf ta’limoti.

Abstract

The article examines the life and literary and educational heritage of Salahiddin Sakib, son of Sirajiddin, a Sufi scholar, poet and spiritual leader who lived and worked in the second half of the 19th - early 20th centuries, in particular, the content of his treatise "Mamulati Sakibi".

Key words: Uzbek filofophy, Salahiddin Sakib, literary criticism, poet and scholar, Siroji, Kholmukhammad Oshi, Khodjamnazar Khuvaido, Naqshbandi order, Jadids, Sufi teachings.

Аннотация

В статье исследуется жизнь и философиское наследие Салахиддина Сакиб сына Сираджиддина суфийского ученого, поэта и духовного лидера, жившего и творившего во второй половине XIX - начале XX вв., в частности, содержание его трактата «Маъмулати Сакиби».

Ключевые слова: узбекская философия, Салахиддин Сакиб, литературоведение, поэт и учёный, Сироджи, Холмухаммад Оши, Ходжамназар Хувайдо, орден Накшбанди, джадиды, суфийское учение.

Kirish

XIX asr o’zbek falsafasi islom falsafasi va Evropa falsafiy qarashlari negizida yangilanish bosqichiga qadam qo’ydi. Ahmad Donish boshliq Buxoro muhitida juda ko’p ijtimoiy-ma’naviy asarlar yaratildi. Jadidchilik hatakati natijasida rus, turk allomalari asarlari o’zbek tiliga tarjima qilindi. Ularni o’rganish tufayli yangi sotsiologlar va faylasuflar shakllandi. Ularning biri XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida yashagan Salohiddin Soqib hisoblanadi. Uning hayoti va ijodi adabiy-falsafiy jihatdan o’rganilmagan. Allomaning nasabi payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.) qizlari Fotimai zahro (r.a.) va kuyovlari Hazrat Aliga borib ulanadi. U kishi shoir va alloma Sirojiy, ya’ni mavlono Sirojiddinning farzandi bo‘lgan. U esa xalifa shayx Xolmuhammad O‘shiyning o‘g‘li edi. U kishi esa ulug‘ o‘zbek shoiri Xojamnazar Huvaydoning o‘g‘li edilar. Bundan ko‘rinadiki, Mavlono Salohiddin din peshvolari, shayxlar, murshidlar, shoirlar sulolasiga mansubdir.

Tarixiy ma’lumotlarga qaraganda uning otasi Sirojiddin O‘sh shahrida tavallud topgan. Vodiydagi bir qator ustozlardan ta’lim olib, Qo‘qon, Toshkent, Samarqand va Buxoro ma’naviy muhitida kamol topib, Movarounnahr va Turkiyada tanilgan naqshbandiya tariqati murshidi maqomiga ega bo‘lgan. Makka va Madina shaharlarida yashagan, keyinroq Turkiyada madrasalar ochib, minglab shogirdlar yetishtirgan. Turkiyaning taniqli jamoat arboblari, buyuk allomalar, din peshvolari, naqshbandiya tariqati pirlari orasida katta obro‘ va e’tiborga ega bo‘lgan.

Adabiyotshunos To‘xtasin Jalolov “O‘zbek shoiralari” asarining Samarbonuga bag‘ishlangan maqolasida Sirojiy va Soqibiylar to‘g‘risida ham to‘xtalib, kelguvsida ularning she’riy merosi alohida o‘rganishga moliklik ekanligini ta’kidlab o‘tgan. [1] Shuningdek, Po‘latjon Domullo Qayumovning “Tazkirai Qayyuumiy” tazkirasida Huvaydo, Sirojiy va Soqibiy ijodi haqida umumiy ma’lumotlarlar ham keltirilgan. [2] Ammo Sirojiy va Soqib ijodi bo‘yicha adabiyotshunoslikda ilmiy tadqiqotlar qilinmagan deyarlidir.

Soqib, ya’ni yorug‘, ravshan ma’nolarini beruvchi taxallus bilan ijod qilgan Salohiddin hazratlari 1843 yili O‘sh shahrida tug‘ilgan. Avval O‘shda so‘ng Qo‘qon madrasalarida ilm olib, adabiy davralarda

qatnashib, yetuk olim va iste'dodli shoir bo‘lib yetishadi. Makka va Madina shaharlariga safar qilib, Madinada bir necha yil istiqomat qiladi. Rasulullоh shahrida asli chimyonlik bo‘lgan Miyon Mazhar hazratlari huzurida naqshbandiya tariqati bo‘yicha mukammal ilm va adab sohibiga aylanadi va irshodnoma olib Turkiyaga keladi. Turkiyaning bir necha shaharlarida mahalliy aholi va musofir vatandoshlar bilan muloqot qilib, o‘z ilmiga muhtoj qavmlarga din sabog‘ini, tariqat tarbiyasini berishga qaror qiladi va bir necha madrasalar ochishga muyassar bo‘ladi. Turkiyadagi yetuk bir muridiga tariqatda suluk tebratish ijozatini berib, 1900 yillari o‘z shahriga qaytib, shayxlik rutbasiga o‘tirib, xalqni haq yo‘liga boshlab, ijodiy ishlarini davom ettirib umrguzaronlik qiladi. 1910 yili O‘sh shahrida vafot etadi. Uning xoki O‘shning Sarmozor qabristonida qo‘nim topgan. 2021 yili turkiyalik ma'rifat xomiylari ko‘magi bilan O‘sh shahrida islom instituti tashkil etildi va uni Salohiddin eshon nomi bilan atadilar.

Asosiy tahlil va natijalar

Hozircha allomaning uch nomdagi merosiga egamiz. Ularning biri "Ma'muloti Soqibiy" (Soqibiyning joriy qilinadigan amallari) risolasi tariqat ahlining boshlovchi toliblariga qo‘llanma sifatida yozilgan. Risola Salohiddinning farzandi Muhammadxon eshon va Mirzo Umid Marg‘inoniylar tomonidan nashrga tayyorlanib, milodiy 1908 yili Toshkentda "G‘ulomiy" litografiyasida chop etilgan. [3] Ikkinchi asari qo‘lyozma holida saqlanib qolgan "Ma'quloti Soqibiy" risolasidir. [4] Shuningdek, qo‘lyozma holidagi "Mo‘jami ash'ori Soqib" nomli she'rlar to‘plami ham bor. [5]

Bu maqolada birgina "Ma'muloti Soqibiy" risolasi mundarijasi va mazmuni haqida to‘xtalamiz. Risola o‘z davri turkiy adabiy uslubida yozilgan bo‘lib, jadid adiblari tilidan unchalik katta farq qilmaydi. 2001 yili "Farg‘onalik valiylar" kitobida ilk marta "Ma'muloti Soqibiy"dan tanlangan matnlar hozirgi adabiy tiliga moslashtirilgan holda e'lon qilindi. [6] Aslida mazkur risolani marhum filologiya fanlari nomzodi Ahmadjon Madaminov tabdil qilib, nashrga tayyorlagan, ammo ma'lum sabablarga ko‘ra uni maqola muallifiga (I.O.) foydalanish uchun taqdim etgan. Buni eslashdan maqsadimiz A.Madaminov o‘zbek adabiyotshunosligida soqibiyshunoslikni boshlab bergan zahmatkash olim ekanligini ta'kidlashdir.

Risolani mavlono Salohiddin Soqib shunday so‘zlar bilan boshlaydi: "Ey farzandlarim, mushfiqi mehribonlarim! Bizning yo‘limiz naqshbandiyadur. Sayri filallohdur va zulmoniy (inson nafsiga qattiq riyozatbuyuruvchi) yo‘ldur va qutb yo‘lidur. Sayri filalloh yo‘lini tab'at yo‘li deydilar. Buning ma'nosi Xudo yo‘liga payg‘ambar sunnati bilan tobe' bo‘lish, payrovlik qilishdir.

Ahli tariqat toliblariga ma'lum bo‘lsinki, iroda qo‘lini pirga topshirgan murid o‘z pirini bir oydan ziyoda ko‘rmay yurmog‘i joiz emas. Shu bois muridlar o‘z pirlari huzuriga har oyda bir kelmoqqa vaqt topolmay, ko‘pincha iztirob chekadilar. Pirlar esa o‘z muridlarining g‘amini yeb, har yilda bir bor sayohat qilib, muridlarini ko‘rgani boradilar. Har ikki holat ham piru muridlikka durust kelmaydi. Endilikda ikki tarafga oson bo‘lsin deb so‘fiylar qiladirgan vazifalar va amallarni risola qilib, qo‘llariga bir dona, bir dona topshirilsa, pirning gardanidan soqit bo‘lsa kerak. Muridlar bu risolaga mayl ko‘rgizib, amal qilsalar bay'atlari va muridliklari joyiga kelib, tariqatdan bahra topsalar kerak". [7]

Ushbu so‘zlardan Soqibiyning ajdodlar an'anasidan farq qiluvchi ijtihodchi, jadid tariqat murshidi bo‘lganligi ma'lum bo‘ladi. Ya'ni, Soqibiy muridlarni tarbiya qilishda zamonaviy ilm-fan taraqqiyoti natijalaridan unumli foydalanib, yangicha metodni joriy qilgan. Pir-muridlik munosabatlarini osonlashtirish uchun tariqat ahli foydalanadigan uslubiy qo‘llanma ishlab chiqib, har kim individual tarzda undan foydalanishini ko‘zda tutgan.

Soqibiy so‘fiylik yo‘liga kirgan solik doim Ollohni zikr qilib yurishini, ismi zot, ya'ni "Olloh", "Olloh", "Olloh" lafzini o‘tirganda, turganda, yonboshlab yotganda, so‘zlashganda va birovlarni tinglaganda zikr qilishini, zikrni qalb tili bilan aytib yurish sozligini ta'kidlaydi. Bunga dalil sifatida "Yod qilgin Parvardigoringni ichingda zoriy va tazarru' birla, nihoyatda pinhonlik birla. Aslo oshkora bo‘lmasin. Erta birla va shom vaqtida g‘ofillardan bo‘lmanglar" oyatini keltiradi.[8]

Muallif tariqat tarbiyasini bayon qilishda Xojamnazar Huvaydo, Xolmuhammad eshon baytlari va so‘zlaridan ko‘p foydalangan. Chunonchi, "Holmuhammad eshon bobomiz rahmatulloh aytar ekanlar: "Kishi besh vaqt farz namozlarini, namozi ishroqni, namozi tahajjudni, namozi choshtni (choshtgoh) tark qilmay, doim tahorat birla yursa, bunday odamni mashoyixlar qatorida sanasa bo‘lur". [9]

Yana bu vazifalar ustiga uyquga yotish oldidan behojat tahorat olib, ikki rakaat namoz ado qilib, uyqu kelguncha yuz marta "Subhonalloh", yuz marta "Alhamdulilloh"ni aytib, "Chor qul" o‘qib, kaftiga dam solib, badaniga uch marta surib, to‘rt marta "Oyatal kursi"ni o‘qib atrofiga dam urib, dunyo tashvishidan dilini xoli qilib, "kalimai Shahodat" va "kalima Istig‘for" aytib, dil zikriga mashg‘ul bo‘lib, "kalimai Toyyiba" aytib, Xudoning yodi bilan uyquga borsa avliyolar va mashoyixlar qatoridan bo‘lmog‘i muqarrar ekanligini keltirib o‘tadi.

Soqibiy avvalgi murshidlar ta'limiga suyanib, har bir mo‘min to‘q qorin bilan ibodat qilishi yaxshi emasligini, betahorat kishiga doim shayton va jin hamroh bo‘lishini ta'kidlaydi. Uyqudan turganda darhol

tayammum qilib, “La iloha illolloh” desa imoni o‘zi bilan hamroh bo‘lishini yodga soladi. Musulmon kishi istinjo qilgan yerda tahorat qilmasligini va tahorat qilgan joyga bavl qilmasligi lozimligini eslatadi.

Soqibiy duo qilishning fazilati haqida quyidagi hadisi sharifni keltiradi: “Duo ibodatning mag‘zidir. Kishi ibodat qilsa-yu duo qilib qabulini Xudodan tilamasa, ul ibodatning mag‘zi yo‘qdir, balki po‘choqdir”. Shuningdek, shariat yo‘lidan tajavvuz qilmay tariqatga amal qilmoq solikka vojibligini eslatar ekan, “Shariat yo‘li hamma amallarning afzali va osonidur. Shariat yo‘lidan chiqmaslik esa hamma amallarning, riyozatlarning qattiqrog‘idur. Shariat yo‘li birla ishi yo‘q odam e’tibordan soqitdir” deydi.[10]

Muallif yoshlarni ustozlardan ilm olishga chaqirar ekan, ularni ma’naviy halokatdan qattiq ogohlantiradi: “Kimki ulamo va mashoyixlar suhbati birla ishi bo‘lmasa, birovdan ilm va odob o‘rganmasa, kitob va nasihat birla ishi bo‘lmasa, ko‘nglining xohishiga qarab, yomonlar birla yursa, pandu nasihatni eshitmasa ul odamni hayvondan battar desa bo‘lur”.[11]

“Ma’muloti Soqibiy”ning xulosalarida muallifning yetuk psixolog ekanligini ko‘rsatuvchi falsafiy mulohazalari keltiriladi: “Dunyo to‘la odam. Necha firqa, necha mazhab, necha fe’l, necha xayolda odamlar bor. Ularni avlodi Odam dermiz. Ammo Yaratgan va parvarish qilgan, boshu aql bergan, onani mehribon qilgan, ko‘ksidan xo‘ragiga loyiq sut chiqarib bergan, ikki qo‘l, ikki oyoq, ikki ko‘z bergan, tish va quloq, idrok va ishtaha berib, ikki peshobini mahkam qilib bergan zotni tanimay, bilmay, o‘z fe’licha yursa unday odam nafsi ammora va shaytonning do‘stidir.

Xudoyi taolo o‘zini tanimaganni, nafsni va shaytonni dushman tutadi. Bu uchalasi do‘st tutgan narsa dunyoga mehr qo‘yishdir. Dunyo, nofarmon banda, nafs va Shayton gapiga kirgan odam Xudoning dushmani bo‘lur. Shaytonning va nafsning gapiga kirgan, dunyo firibiga aldanish sharmandalikdir”. [12]

Soqibiy toliblarga qarata so‘zlar ekan, o‘z davridagi barcha turkistonli yoshlarga qarata matbuot orqali murojaat qilayotgandek bo‘ladi. Bu xitoblarda publitsistik ruh, ziyolilik iltijolari bo‘y ko‘rsatib turadi, bu xitoblarda Behbudiy so‘zlariga hamma’no fikrlarni ham anglash mumkin: “Insof qilinglar, ey mushfiq va mehribon farzandlarim! Ey ko‘zimning nuri, ravshan chiroqlarim! Uch kunlik foniy dunyoga mag‘rur bo‘lib, umringizni zoe’ qilmang. Doim oxiratingizni mulohaza qiling. Bemulohaza ish pushaymonlik keltirur. Pushaymon o‘ti do‘zah o‘tidir. Xudoyi taoloning buyrug‘i bandalarga farzdur. Farz - bandalarga qarzdur. Ammo oshiqcha ishlar ham borki, o‘ziga va joniga oro kirib, rohat va osoyishga sabab bo‘lur. Buni “nofila” derlar.

Oshiqcha namoz, oshiqcha ro‘za, oshiqcha ehson, oshiqcha yaxshilik, binoi xayr - masjid, maktab, ko‘prik nofiladir. Qabul bo‘lsa - jonga rohat. Nofilaning afzali salovat va tasbehdur. Barcha ibodatlar o‘n qismdur. To‘qqizi haloldan rizq talab qilishdadur, biri boshqa hamma ibodatlardir” [13].

Risolada hadislardan ham o‘rinli foydalanilgan bo‘lib, jumladan “So‘z kumush bo‘lsa ham sukut tillodir” hadisi keltiriladi va uning sharhi sifatida “Ko‘p so‘zlik aslo ilhomi ilohiy bo‘lmas. Ko‘p so‘zlik odam necha balog‘a mubtalodir. Avvalo, majlis ahliga ozor beradi, ikkinchi, ko‘ngli o‘lik bo‘lur, uchinchi, beadab bo‘lur, to‘rtinchi, beaql bo‘lur, beshinchi esar (parishonxotir) bo‘lur, oltinchi, bee’tibor bo‘lur, yettinchi besabot bo‘lur”. [14]

Risolada inson jamiyatda bekorchi va tekinxo‘r bo‘lmasligi, aksincha g‘ayratli va himmatli bo‘lishi lozimligi uqtiriladi: “Mard uldurki, xaloyiq ichida yursin, xalqqa aralashsin, oldi-berdi qilsin, savdo-sotiq qilsin va xotin olsin, lekin bir lahza ham Xudodan g‘ofil bo‘lmasin, shariatga va sunnatga xilof qilmasin”. [15]

Salohiddin Saqibiyning quyidagi fikrlari bugungi kunda ham dolzarb ahamiyatga egadir. “Farzandlaringga xushmuomala bo‘lsanglar, ular odobli bo‘lurlar, ota-ona farmonidan chiqmas, farzandlaringga qo‘pol muomala qilsangizlar, sizlarga osiy bo‘lur, do‘zahiy bo‘lmog‘iga ota-ona sabab bo‘lur. Farzandlaringni ilmli va adabli qilmoq uchun molu jon sarf qilsangizlar joyiz bo‘lur. Farzandlar ilmsiz bo‘lsalar o‘g‘ri, qaroqchi, bosmachi bo‘lurlar, yana beadab, otabezori, dilozori bo‘lsa kerak”. [16]

Risola muallifi ushbu asarini amri ma’luf va nahyi munkar uslubida yaratganligini ta’kidlab, “Qiyomatda ulamo va mashoyix amri ma’ruf qilgan yoki qilmaganidan savol qilinadi. Shu bois ikki kalima amri ma’ruf qilindi” deydi va ajoyib she’riy baytlarda o‘z fikrini yakunlaydi:

Ota-bobomning shiori nasihat etmoqlik,
Aning uchun manam ikki kalima vo qildim.
“Alarning amri – Xudoning amri” deb shior ettim,
Bo‘yunda qarz edi, xat bila ado qildim.
Ayo o‘qig‘uvchilar, yetmasin sizlarga malol,
Xudoyu do‘sti Xudo so‘zlarini jo qildim.
Otam – Sirojiy, Huvaydo nabirasidur,
Alar shiori ushbu erdi, man bajo qildim.
Alarning o‘rnida Soqib so‘z aydi tolibg‘a

Alarg‘a shoyad asar qilsa pand, to qildim. [17]

Xulosalar

Salohiddin Soqib o‘zbek adabiyoti va pedagogikasining yirik vakili bo‘lib, uning asarlarini tasavvuf ta’limoti va qadriyatlari sifatida o‘rganish lozim.

Salohiddin Soqib she’riy to‘plamini mutasavvif shoir sifatida tadqiq etish va nashr etish zarur.

Alloma asarlari Xojamnazar Huvaydo ijodini o‘rganishda birlamchi manba sifatida xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jalolov T. O‘zbek shoiralari. G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti. T.: 1974.
2. Qayyumiy, Po‘latxon Domullo. Tazkirai Qayyumiy. Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston davlat Adabiyot muzeyi tahririy nashriyoti. T.: 1994.
3. Salohindin Soqib. Ma’muloti Soqibiy. O‘zR FA ShI asosiy qo‘lyozmalar fondi. Inv.№ 8175.
4. Salohiddin Soqib. Ma’quloti Soqibiy. O‘zR FA ShI asosiy qo‘lyozmalar fondi. Inv.№ 5347.
5. Salohiddin Soqib. Mo‘jami ash’ori Soqib. O‘zR FA ShI asosiy qo‘lyozmalar fondi. Inv.№ 13075.
6. Avliyolar sultoni. Turonlik valiylar. “Yangi asr avlodi” nashriyoti. T.: 2004. 257 b.
7. Salohildin Soqib. Ma’muloti Soqibiy. O‘zR FA ShI asosiy qo‘lyozmalar fondi. Inv.№8175. 2-bet.
8. Salohiddin Soqib. Ma’muloti Soqibiy. O‘zR FA ShI asosiy qo‘lyozmalar fondi. Inv.№8175. 3-bet.
9. Salohiddin Soqib. Ma’muloti Soqibiy. O‘zR FA ShI asosiy qo‘lyozmalar fondi. Inv.№8175. 3-bet.
10. Salohidin Soqib. Ma’muloti Soqibiy. O‘zR FA ShI asosiy qo‘lyozmalar fondi. Inv.№8175. 17-bet.
11. Salohidin Soqib. Ma’muloti Soqibiy. O‘zR FA ShI asosiy qo‘lyozmalar fondi. Inv.№8175. 17-bet.
12. Salohidin Soqib. Ma’muloti Soqibiy. O‘zR FA ShI asosiy qo‘lyozmalar fondi. Inv.№8175. 18-bet.
13. Salohidin Soqib. Ma’muloti Soqibiy. O‘zR FA ShI asosiy qo‘lyozmalar fondi. Inv.№8175. 18-bet.
14. Salohidin Soqib. Ma’muloti Soqibiy. O‘zR FA ShI asosiy qo‘lyozmalar fondi. Inv.№8175. 19-bet.
15. Salohidin Soqib. Ma’muloti Soqibiy. O‘zR FA ShI asosiy qo‘lyozmalar fondi. Inv.№8175. 21-bet.
16. Salohidin Soqib. Ma’muloti Soqibiy. O‘zR FA ShI asosiy qo‘lyozmalar fondi. Inv.№8175. 21-bet.
17. Salohidin Soqib. Ma’muloti Soqibiy. O‘zR FA ShI asosiy qo‘lyozmalar fondi. Inv.№8175. 22-bet.

ШАРҚ ФАЛСАФАСИДА “УСТОЗ-ШОГИРД” МУНОСАБАТИ ВА У ОРҚАЛИ КОМИЛЛИККА ЭРИШИШ МАСАЛАСИ

Музаффаров Фируз Давронович

Фалсафа фанлари доктори, профессор

Ушбу мақолада Шарқ фалсафасида “Устоз-шогирд” муносабати ва у орқали комилликка эришиш масаласи Форобий, Ғаззолий ва Жалолиддимн Румий маънавий мероси асосида таҳлил қилинган.

Барча диний таълимотларда Аллоҳ биринчи устоз сифатида бўлса, пайғамбар ва набийлар уларнинг билимларини бандаларга етказувчи ўқитувчилар деб юритилади. Аввало, янги инсон шахсини тарбиялаш муаммосини ҳал қилишда “Устоз-шогирд” муносабатлари талқинининг ўзига хос вариантини ишлаб чиққан араб-мусулмон тафаккурининг ролини ва шунга мос равишда, “Устоз-шогирд” муносабатларини талқин қилишнинг ўрни ва ролини кўрсатиш зарур. Янги жамият “Инсон ҳақидаги фалсафий таълимот ҳақиқий одамларни ўз-ўзини такомиллаштиришга чорлайди. Бинобарин, у педагогик, тарбиявий турткини ўз ичига олади ... Шунинг учун, инсон фалсафий таълимотининг тарбиявий функцияси бундан ташқарида эмаслигини таъкидлаш мумкин”[304].

Форобий ўзининг “Фозил одамлар шаҳри” рисоласида устоз ва шогирд ўртасидаги муносабатларда шахс, жамият, билим, турмуш тарзи ва қадриятлар тизими ҳақидаги қарашларининг амалий тимсолини топишга ҳаракат қилган. Форобий учун ибратли шахс, идеал ва устоз шаҳар ҳукмдори, эзгу фазилатларга эга бўлиши керак бўлган имом эди. Имом илм тарғиботига масъул бўлиши, ўзи ҳам илмни севиши, ҳам Устоз, ҳам Шогирд бўлиши керак эди. Э.А. Фролова шундай таъкидлайди: “Мукаммалликка эришиш учун билим олиш керак, лекин одам уни ўз-ўзидан қабул қила олмайди, фақат тегишли туғма қобилиятга эга бўлган одамлар – пайғамбарлар бунга қодир. Оддий одам эса билимли ва оқил бўлиши керак, унга устоз керак”[305]. “...“устоз ва шогирд”

[304] Сагикызы А.Проблема гуманизма в философии Конфуция //Актуальные проблемы философии и политологии глазами молодыхученых. – Алматы: Компьютерно-издательский центр ИФиП МОН РК,2007. – С. 8.

[305] Фролова Е.А. Средневековая арабская философия: проблемыи решения. – М.: Восточная литература РАН, 1998. – С. 142.

муносабати доирасида мукаммал билимларни очиб бериш мумкин эди, чунки бу муносабатлар ҳам таълимотни чуқурлаштириши, ҳам ойдинлаштириши учун зарур бўлган чуқур мулоқот орқали таъминланган.

“Шунчалик муҳим ва долзарб масалаларда устоз ва тарбиячи ҳукмдор бўлиб, у шаҳарни унинг барча қисмлари ўзаро келишиб, одамлар бир-бирларига пок моҳиятларни ўйлаб, бахтга эришишда ёрдам берадиган тарзда тартибга солишга интилади. Азалий Зот меҳрибон ва маҳбуб бўлганлиги сабабли, Оллоҳ томонидан кўрсатма берилган Ҳукмдор фуқаролар билан муомала қилади, асосан ишонтиришга мурожаат қилади, қолаверса, уларнинг руҳини даволайди, бу эса Ўз иродасига эркин, ихтиёрий ва онгли равишда амал қилишга сабаб бўлади”[306].

Дарҳақиқат, Шарқ перипатетик фалсафасида Биринчи Мавжудликнинг ўзи мукаммалликдир, Биринчи Мавжудлик маконидаги ҳамма нарса энг юқори руҳий энергиялар – севги энергиялари устида яратилган ва яхшилик келтиради.

Бинобарин, бизнинг фикримизча, ривожланишнинг умуминсоний тамойили бор ва баркамол ўсиш фақат комиллик нуқтаи назаридан юқорироқ мавжудотлар тарбияси остида бўлиши мумкин. Инсоннинг онги ҳам, унинг шахсияти ҳам индивидуал Устоз, инсоннинг маънавий йўлбошчиси ғамхўрлигида ривожланади, ана шундай маънавий устознинг ғамхўрлигида инсон ўз ақлини ҳам, шахсиятини ҳам ривожлантиради.

Шахснинг ривожланиши икки босқичга бўлинади: - инсоннинг ўлик мавжудлиги босқичи; инсоннинг ўлмас, абадий мавжудлиги босқичи. Инсоннинг ўлик шахсининг асосини унинг ўлик ақли – жисмоний танаси билан бирга мавжуд бўлишни тўхтатадиган инсоннинг руҳий танаси ташкил қилади. Инсоннинг ўлмас шахсиятининг асосини Руҳ – инсоннинг ўлмас ақли ташкил этади. Инсоннинг руҳи – унинг ўлмас ақли ва инсоннинг ўлмаслигининг асоси инсон ва унинг устознинг биргаликдаги фаолияти билан шаклланади. Инсоннинг ердаги ҳаётидаги асосий ва ягона муҳим вазифаси унинг ўлмас Руҳини шакллантириш ва унинг шахсиятини мавжудликнинг иккинчи ўлмас босқичига ўтказишдир. Шахснинг ўлмас шахси камолотининг чўққиси – ўзининг ибтидоий устози билан шахсий мулоқот қилиш қобилиятига эришишдир.

Тарбиядан мақсад, Форобий фикрича, инсонни эзгу ишларга интилишни рағбатлантириш орқали шу яхшиликка етказишдир. Билим яхши ёки ёмон нима эканлигини тушунишга ёрдам беради. Форобий эзгу фазилатларни тарбиялаш усуллари тизимини таклиф қилган. Агар толиб ўрганиш, ишлаш ва яхши ишлар қилиш истагини намоён қилса, юмшоқроқ усуллар мос келади. Агар шогирд нотўғри бўлса, жазолар жуда оқланади. Форобий тарбиянинг мазмун-моҳиятини дўстона инсон камолотида кўрган.

Форобий идеал устоз қандай бўлиши кераклиги ҳақида фикр юритар экан, гапи фойдали нутққа эга, билимларни узатишни биладиган ва севадиган, таълим ва тарбия олдидаги вазифаларни ҳал этишда тиришқоқ олим ва устоз ҳақида кетаётганини таъкидлади.

“Устоз ва шогирд” муносабатларига ўзига хос талқинни киритган сўфийликнинг ролини ҳам қайд этиш лозим. Дастлаб сўфийлик, Ж.Тримингем фикрича, ўз тарафдорлари ўртасидаги барча фарқлар билан бирга, Худо билан бевосита мулоқот қилиш амалиёти эди[307]. Илк тасаввуфнинг устунларидан бири Абулқосим ал-Жунайд (ваф. 910) “Тасаввуф Худо билан боғловчи риштасиз бўлишдан иборатдир...”[308].

Демак, тасаввуф ҳодисасининг кўпқиррали ва кўп қатламлилиги, аввало, кўп сонли диний-фалсафий ва ахлоқий таълимотлар ҳамда уларни ҳаётга татбиқ этишнинг амалий усулларидан иборатдир. Сўфийлик дунёқарашининг асосини худо ҳақидаги тасаввуфий билиш ғояси ва зоҳидликни тарғиб қилиш ва дунёвий неъматлардан воз кечиш билан боғлиқ бўлган шахснинг ахлоқий камолоти ҳақидаги махсус тушунча ташкил этади.

Сўфийлик оқимига хос бўлган ўзгармас назарий тамойиллар йўл тушунчаси ва муқаддаслик тушунчасидир. 14 -15 асрларда аллақачон, устоз (шайх, муршид) ва шогирд (мурид) ўртасидаги алоқага асосланган қатъий ташкил этилган тасаввуфий тартиблар (тариқа) шаклланган. Тасаввуфдаги иерархия устозларга – шогирдларнинг шайхларига бўйсунишга асосланган эди. Бу ерда асосий нарса шуки, йўлнинг ўтиши муриднинг ўз саъй-ҳаракати билан муршид-устоз ёрдамида амалга оширилади.

Бу муттасил такомиллашиш ва ўз-ўзини такомиллаштириш йўли, аслият сари ҳаракат ва яширин ҳақиқатни англаш йўли ва ниҳоят, умуминсоний бирлик йўли – маънавий ўлмасликнинг

[306] Соловьева Г.Г. Учение аль-Фараби о счастье в контексте современного аксиологического дискурса // Мир ценностей аль-Фараби и аксиология XXI века. – Кн. 2. – Алматы, 2006. – С. 42.
[307] Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе. – М.: Наука,1989. – С. 5.
[308] Игнатенко А. Зеркало как составляющая спекулятивной парадигматики в арабо-исламской мысли эпохи средневековья. – М.:Восточная литература РАН, 1998. – С. 231.

тавҳиди.

“Сўфийликнинг ўзига хос хусусияти муридни (шогирдни) тасаввуфий йўлда етакловчи, уни ҳақиқий, фидойи йўлга йўналтирувчи устоз (пир) ролини эътироф этишдир. Мураббий барча инсоний фазилатларни ўзида мужассам этган, адолат тимсоли бўлган шахс сифатида намоён бўлади. Унга масъул бўлган бундай устозсиз шогирд ҳақиқатни англаш йўлини тўлиқ бажара олмайди, чунки шогирд учун мураббий нафақат намуна, балки мўминнинг яна бир “мен”идир”[309].

Ғаззолий “Диний билимларининг тирилиши” китобида инсоний хулқ-атворнинг янги ахлоқий тамойиллари ва меъёрларини ишлаб чиқишга интилган. Бу китоб ҳам ўзига хос таълим энциклопедиясидир. “Устоз ва шогирд” ўртасидаги боғлиқликка оид Ғаззолий томонидан илгари сурилган фикрларни қуйидаги позитсиялардан келиб чиқиб айтиш мумкин. Биринчидан, Ғаззолий тарбияси тушунчаси “одамлар қалбидаги ёвуз ва ҳалокатли ахлоқни тузатиш, уларни саодатга етакловчи мақтовли ахлоқ йўлига ўргатиш”[310]. Ғаззолий учун бу ерда таълим фақат инсоннинг камолотга эришишига ёрдам берадиган воситадир. Шу муносабат билан у: “Билгинки, эзгу ишларни қилишда меҳнатдан мақсад қалбни ислоҳ қилиш ва унинг ахлоқини яхшилаш учун уни поклашдан иборатдир”[311].

Иккинчидан, Ғаззолий таълим-тарбия мақсадларини рўёбга чиқаришда устозни энг муҳим омиллардан бири деб ҳисоблайди, бундан келиб чиққан ҳолда мутафаккир Устознинг вазифасини қуйидагича белгилаб берган:

- устознинг бурчи – шогирдларга илтифот кўрсатиш – кейинчалик уларнинг маънавий мураббийи бўлиш;

- устоз шогирдларни тўғри йўлга ўргатиши керак, бу эса билимнинг олий мақсадига эришишга олиб келади;

- устоз шогирдларнинг индивидуал хусусиятларини ва улар ўртасидаги фарқларни англаб етиши, ҳар бир шогирднинг иқтидори ва ақлий қобилиятларини баҳолаши;

- Устознинг ўзи ҳақиқий билимларни ўз шогирдларига тўғри етказиш учун билиши керак.

Ғаззолий шу тариқа инсонни ёшлигиданоқ ўргатиш зарурлигини таъкидлаган. Ғаззолийнинг фикрича, боланинг руҳи тарбиячилар, айниқса, ота-оналар муайян педагогик тавсияларга амал қилсалар, керакли шаклга эга бўлади. Устоз болани ота-онадан қабул қилади ва оилавий тарбия анъаналарини давом эттиради.

Ғаззолийнинг фикрича, ахлоқий тамойил ўз-ўзини тарбиялаш ва доно устозларга тақлид қилиш орқали шаклланади. Интеллект тарбияланган ва мустаҳкамланган сари ўз-ўзини тарбиялашнинг роли ошади. Ўз-ўзини тарбиялаш ўз-ўзини кузатиш ва ўз-ўзини билишдан бошланади. Бошқаларнинг қилмишларини кузатиш орқали сиз ўзингизнинг камчиликларингизни кўришингиз ва улар ҳақида ҳукм чиқаришингиз мумкин.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Шогирд билимга интилиши керак, чунки тиришқоқликсиз керакли натижага эришиб бўлмайди. Шогирднинг тайёргарлиги сўфий устозлари томонидан тез-тез текширилган. Бу ҳақда Ғаззолий, Жалолиддин Румий ва бошқалар ёзадилар. Шогирд таълим мазмунини англаб олишдан аввал, алоҳида сабр билан ҳар бир мақомнинг маъносини эгаллаши керак. Мақомлар ўз-ўзини англашдан туғиладиган онгсиз онтологик тузилмаларни онгга тушунтириш, ўз-ўзини кашф қилиш йўли сифатида ҳаракат қилган.

Ўрта аср рисолаларида файласуфлар кўпинча кўзгуга мурожаат қилишади: “Комил инсон ойнага ўхшайди”, деб таъкидлайдилар. Кўзгу тезислари мутафаккирлар орасида пайдо бўлган, чунки улар уни комил инсон, устоз Муҳаммад билан такрорлаганлар.

Айтилганлардан шундай тахмин қилиш мумкинки, инсон комил бўлиш учун Ҳақиқатни кўриши ва демак, ибтидоий Зотга яқинлашиш керак. Бинобарин, руҳий йўл – тариқат орқали нафс ва тафаккур “Мен”нинг Илоҳий нарсага айланиши амалга ошади. “Тасаввуфнинг мақсади илоҳийликни акс эттирувчи кўзгу бўлмиш Комил мавжудотларни етиштиришдир. Зеро, тасаввуфда комил тариқатгина комил инсондир. Идрис Шоҳ “Тасаввуф” китобида таъкидлаганидек: “... онгли ва жонли фаолият бўлгани учун сўфийлик эскирган ва нопок анъаналар билан боғлиқ эмас. Бугун яшаётган ҳар қандай сўфий ўтмиш ва келажакнинг барча сўфийларини ифодалайди”[312].

Сўфийнинг маънавий йўлида икки хил тасаввуфий ҳолатлар ажратилади: барқарорроқ,

---

[309] Коянбаева Г.Р. Ценности политической системы аль-Фараби вконтексте современной политической мысли арабского мира // Мир ценностей аль-Фараби и аксиология XXI века. – Кн. 2. – Алматы, 2006. – С. 75.

[310] Абу Хамид ал-Газали.Воскрешение наук о вере (Ихиа улумад-дин). Избранные главы. Памятники письменности Востока. XLVII./ Пер. с арабского, исследование и комментарий В.В. Наумкина. – М.: Наука, ГРВЛ, 1980. – С. 23.

[311] Ўша асар. – Б. 43.

[312] **Шах Идрис.** Суфизм. – Москва: Наука, 1994. – С. 109.

мурид-сўфийнинг ўзи саъй-ҳаракати билан қўлга киритилган ва у томонидан бошқариладиган – мақом – айнан мана шу нарсага эга бўлиш керак.

Таниқли тасаввуф тадқиқотчиси Ж. С. Тримингемнинг фикрича: "Сўфийлик маросими аллақачон ҳаётий қоидага айланган, унга амал қилган ҳолда янги муридлар Худо билан бирликка эриша оладилар... У тарбияни ўз ичига олади, бу жараёнда шогирд шайхнинг кўрсатмаларига амал қилади.

Тасаввуф тадқиқотчиси Уилям К. Читик шундай ёзади: "Тасаввуфнинг амалий ёки фаол (амалий) томони бутунлай комил инсонга берилган абадий камолот ҳолатини амалга оширишга қаратилган"[313], деб ҳисоблайди.

Суҳравардий устозлигига бағишланган баҳслар қизиқарли ва муҳим: Муридни пайғамбарга тақлид қилиш йўлидан етакловчи шайх-мураббийдир. Айнан у "янги одамни покланиш йўлига олиб боради". Бу ерда биз кўзгу устоз ва янги бошловчи ўртасидаги боғлиқликни ифодалайди, деган жуда оқилона тахмин қилишимиз мумкин. Ажам устозда аллақачон акс этган мукаммал шахсга қўшилиш учун мураббийнинг барча ҳаракатларини аниқ такрорлаши керак. Демак, сўфий тафаккуридаги ойнага ўхшаш категорияларни ўрганиш инсон камолотининг қиёсий таҳлилини бойитиб, инсоният маданияти ҳақидаги тасаввурларимизни ойдинлаштириши мумкин.

Сўфийлар фикрича, инсон ақл, сезги, тасаввур ёрдамида ҳақиқатга яқинлашади, унинг билиш қобилиятлари битмас-туганмас бўлиб, уларни доимо такомиллаштириб боришга мажбурдир, акс ҳолда унга фақат шакллар, нарсаларнинг моҳияти очиб берилади. Ҳақиқатни билишга интилаётган инсон аввалдан унга эргашувчи устоз танлаб, комиллик йўлига кириши керак.

Тасаввуф тариқатлари амалиёти шуни кўрсатадики, шайхлар сўзсиз бўйсуниш муридларнинг хулқ-атвор нормасига айланган инкор этиб бўлмайдиган ҳокимият эди. Шу билан бирга, сўфийлик камолотга эришиб, белгиланган меъёрларга риоя қилишдан озод бўлган одамларнинг мавжудлигини тан олишга тайёр.

Тасаввуфда катта амалий тизим ва такомиллаштириш усуллари ишлаб чиқилган. У кучли мистик таркибгаэга. Маънавий-ахлоқий баркамолликка эга бўлиш қуйи босқичдан юқори босқичга ўтишда намоён бўлади. Бундай жараён сўфийлик йўлини тутган кишининг даражалари ёки ҳолатларига мос келади.

Сўфийлик тариқатларида қадамлар сони уларнинг ижтимоий ва этник-маданий таркибий қисмларига қараб ўзгариб туради. Тасаввуф даражаларини назарий жиҳатдан тушуниб бўлмайди, чунки улар инсоннинг ўзига хос кечинмалари ва дунёқарашлари билан мос келади, шунинг учун уларнинг ҳар бири унинг ҳолати, тажрибасидир.

Турли ижтимоий-маданий шароитларда комил шахс ҳақидаги сўфийлик тушунчасининг турли шакллари ривожланиб, вужудга келган, аммо уларнинг аксарияти инсоннинг ахлоқий ҳаётига ижобий таъсир кўрсатганлигини инкор этиб бўлмайди. Тасаввуф камолот тушунчаси туфайли дунёнинг яхлит манзарасини яратди, бу ерда мутлақ ва шахс ўртасида ассосий алоқа ўрнатилади. Умумжаҳон қонунлари инсон ҳаётининг нормасига, шахсий тажриба эса Ҳақиқат сари юксалиш амалиётига айланади.

"Устоз ва шогирд" муносабатларининг ривожланишида забардаст мутафаккир ва шоир Жалолиддин Румийнинг алоҳида ўрни бор. Унинг чинакам сўфийлик хусусиятларидан бири шундаки, у деярли ҳар қандай одамга маълум бир нарсага эришиш муваффақият имкониятини қолдиради. Тасаввуф тараққиётини белгиловчи унсурлардан бири ишқдир. Инсонни ва бутун инсониятни комиллик сари етакловчи омилдир. Ҳолбуки, севги нур билан чамбарчас боғлиқ, бу омилларнинг ҳар бири бир-бирини мустаҳкамлайди, лекин камолот йўлидан ўз-ўзидан ўтиб бўлмайди, шунинг учун ҳам, Шогирд энг бошиданоқ доно раҳбарнинг назорати остида бўлади, охир-оқибат у уни озод қилади, шунинг учун энди у ўз устида ишлашда давом этиб, бошқаларга ўргатди.

Индивидуал кечинма ўз "мен" чегарасидан чиқиб, ўз-ўзини енгиб бормоқда ва сўфийлик ана шундай мажозий ижро билан инсон камолоти мавзусига ҳамоҳангдир. Бу борада сўфийлик анъаналаридаги "Устоз ва шогирд" муносабати камолотга эришишда қўл келиши мумкин. Масалан, тасаввуфда келтирилган масаллар, ривоятлар, ташбеҳлар Устознинг оғзи орқали шогирдга айтилади, унинг тушунчасини, вазиятга қарашини кенгайтиради, хатти-ҳаракатини маълум бир йўналишга йўналтиради.

"Шарқда тарбия ва таълим турли мақсадларни кўзламайди ҳамда Ғарбда бўлгани каби турли йўналишларга ҳам ажралмаган. Бундан ташқари, бу ерда таълимга бўйсунади. Бу ерда билимнинг

[313] **Смирнов А.В.** Великий шейх суфизма (опыт парадигмальногоанализа философии Ибн Араби). – М.: Наука, 1993. – С. 138.

ўзига хос ҳодисаси умуман йўқ. Бу ерда гносис ва праксис Инсон мавжудлигининг ажралмас лаҳзаларининг моҳияти, унинг дунёда мавжуд бўлиш йўлининг атрибутларидир. Бу ерда одам шунчаки билишни эмас, балки бўлишни ўрганади. Ва сиз кўп нарсаларни билимдан эмас, балки мавжуд ва айни пайтда биладиган одамдан тўлиқ ўрганишингиз мумкин. Шарқда Устознинг юксак мавқеи шундан. Албатта, билимлар биргаликда шаклланади ва муқаддас бўлиши керак бўлган зарбалар шаклида тақдим этилади.

“Шунга қарамай, – В.С.Семенцов кўрсатганидек, – муқаддас матн унга чексиз ҳурмат билан қараган ҳолда, ўқитишда анча бўйсунувчи, воситачи рол ўйнади; асосий мақсад матнни эмас, балки устознинг шахсини - ундан шогирднинг янги руҳий туғилишини такрорлаш эди. Муқаддас матн ёрдамида шогирд Устознинг ҳаёт йўлини ўзлаштиради”[314].

“Устоз-шогирд” муносабати, демак, араб-мусулмон мутафаккирлари, хусусан, Форобий ва Ғаззолий фалсафий ғояларида ўз даврида нафақат катта рол ўйнаган, таълим-тарбия асосларини яратган, балки давом ҳозирги кунгача кўп жиҳатдан мусулмон давлатларининг таълим сиёсатини белгилайди. Араб-мусулмон маданиятининг жаҳон маданияти хазинасига қўшган ҳиссаси жуда катта, араб-мусулмон маданиятининг таъсирчанлиги бизнинг давримизда Ғарб доирасидан келаётган ислом оламининг ғарблашувга кучли қаршилик кўрсатиш ҳодисасида намоён бўлмоқда.

Хулоса қилиб айтганда ҳар бир инсоннинг билим олишга интилиши, юксак интеллектуал даражага эришиши миллат тараққиётининг илғор йўналишини белгилаб беради, кўпчилик фуқароларнинг ҳаёт фалсафасини ифодалайди, маънавий-ахлоқий фазилатларга эга. Таълимнинг замонавий стратегияси инсоннинг маънавий имкониятларини ривожлантириш ва бойитиш, маънавий бой шахсни шакллантиришга йўналтирилган бўлиши керак. Шу сабабли, устознинг асосий вазифаси - ҳар бир Талаба жамиятга хизмат қилиш манфаатлари йўлида ўз салоҳиятини рўёбга чиқариш имкониятига эга бўлиши учун Талабани такомиллаштириш учун рағбатлантирувчи омил бўлишдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абу Хамид ал-Газали.Воскрешение наук о вере (Ихиа улумад-дин). Избранные главы. Памятники письменности Востока. XLVII./ Пер. с арабского, исследование и комментарий В.В. Наумкина. – М.: Наука, ГРВЛ, 1980. – С. 23.
2. Сагикызы А.Проблема гуманизма в философии Конфуция //Актуальные проблемы философии и политологии глазами молодыхученых. – Алматы: Компьютерно-издательский центр ИФиП МОН РК,2007. – С. 8.
3. Фролова Е.А. Средневековая арабская философия: проблемыи решения. – М.: Восточная литература РАН, 1998. – С. 142.
4. Сейтахметова Н.Л. Проблема Камал (ун) в философии Абу Насра аль-Фараби // Наследие аль-Фараби и мировая культура: материалы Международного Конгресса Наследие аль-Фараби и мировая культура. 28–29 сентября 2000. Гл. редактор А.Н. Нысанбаев. – Алматы: Компьютерно-издательский центр ИФиП МОН РК, 2001. – С. 212.
5. Соловьева Г.Г. Учение аль-Фараби о счастье в контексте современного аксиологического дискурса // Мир ценностей аль-Фараби и аксиология XXI века. – Кн. 2. – Алматы, 2006. – С. 42.
6. Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе. – М.: Наука,1989. – С. 5.
7. Игнатенко А. Зеркало как составляющая спекулятивной парадигматики в арабо-исламской мысли эпохи средневековья. – М.:Восточная литература РАН, 1998. – С. 231.
8. Коянбаева Г.Р. Ценности политической системы аль-Фараби вконтексте современной политической мысли арабского мира // Мир ценностей аль-Фараби и аксиология XXI века. – Кн. 2. – Алматы, 2006. – С. 75.
9. Шах Идрис. Суфизм. – Москва: Наука, 1994. – С. 109.
10. Смирнов А.В. Великий шейх суфизма (опыт парадигмальногоанализа философии Ибн Араби). – М.: Наука, 1993. – С. 124.
11. Абдуллаева Ш. Д. Комил инсон талқини: ўтмиш ва ҳозирги замон// Молодой ученый. 2017. № 16.2 (150.2). - С. 22-24.
12. Сейтахметова Н.Л. Проблема совершенного человека в фальсафа, суфизме и кабалистике // Философия аль-Фараби и исламская духовность. – Алматы, 2005. – С.200.
13. Курмангалиева Г.К. Исторический опыт философской коммуникatsii: восточный перипатетизм и древнегреческая классика // Информatsионно-аналитический журнал Саясат. – Алматы, 2006.– № 11 (ноябрь). – С. 10–14.

[314] Хамидов А.А. Опусы разных лет. Восток и Запад: мироотношение и мировоззрение. – С. 9–10.

14. Роузентал Ф. Торжество знания: Концепция знания в средневековом исламе. – М.: Наука, 1978. – С. 324.

JANUBI-SHARQIY OSIYODA SO'FIYLIK TA'LIMOTINING INSON QADRI VA MA'NAVIY KAMOLOT SHAKLLANISHIDAGI O'RNI

Shodiyev Jahongir Jo'raqulovich

Buxoro davlat texnika universiteti "Ijtimoiy fanlar va jismoniy madaniyat" kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Janubi-Sharqiy Osiyoda so'fiylik ta'limotining inson qadri, ma'naviy kamolot va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashdagi o'rni tahlil qilinadi. So'fiylikning gumanistik g'oyalari orqali insonning axloqiy barkamolligi va jamiyat hayotidagi qadriyatlarning mustahkamlanishi yoritiladi.

Kalit so'zlar: so'fiylik, inson qadri, ma'naviy kamolot, Janubi-Sharqiy Osiyo, ijtimoiy barqarorlik.

Аннотация: В статье рассматривается роль суфийского учения в странах Юго-Восточной Азии в формировании ценности человека, духовного совершенствования и обеспечения социальной стабильности. Анализируются гуманистические идеи суфизма и их влияние на моральное развитие личности и укрепление общественных ценностей.

Ключевые слова: суфизм, ценность человека, духовное совершенствование, Юго-Восточная Азия, социальная стабильность.

Abstract: This article examines the role of Sufi teachings in Southeast Asia in shaping human dignity, spiritual perfection, and social stability. It highlights the humanistic ideas of Sufism and their impact on moral development and the strengthening of societal values.

Keywords: Sufism, human dignity, spiritual perfection, Southeast Asia, social stability.

So'fizmning Janubi-sharqiy Osiyo mintaqasidagi - hozirgi Malayziya, Indoneziya, Singapur, Tailand, Bruney va Fillipin kabi davlatlar hududlarida istiqomat qiluvchi xalqlar hayotiga kirib kelishi, islom dini fonida ularning hayot tarzi va ijtimoiy jarayonlarida chuqur o'z aksini topdi. XIII asrning oxirlariga kelib, Sumatra orolining shimolida islomiy port shaharning ravnaq topishi nafaqat savdo va madaniyat taraqqiyotiga, balki inson qadrini ulug'lashga asoslangan yangi dunyoqarash shakllanishiga ham sabab bo'ldi. 1258 yilda Bog'dodning mo'g'ullar tomonidan zabt etilishi va Abbosiylar xalifaligining qulashidan so'ng, musulmon olamida paydo bo'lgan tariqatlar, jumladan so'fiylik, insonni ma'naviy jihatdan birlashtiruvchi, uning ruhiy qadrini yuksaltiruvchi kuch sifatida maydonga chiqdi[315].

1240 yilda Ibn Arabiy vafotidan keyin so'fiylik an'anasiga xos monistik teosofiya keng tarqalib, insonning ichki dunyosini, uning borliqdagi o'rnini qadrlashga asos bo'ldi. Shimoliy Sumatradan topilgan qo'lyozmalarda ham islom dini va so'fiylikning uzviy aloqadorligi, teosofik qarashlarning inson ruhiyatiga chuqur ta'siri yaqqol ko'rinadi. Bu ta'sir, eng avvalo, insonni ilohiy haqiqatni izlovchi va ijtimoiy hayotda qadrlanishi lozim bo'lgan mavjudot sifatida talqin etishida namoyon bo'lgan.

Mintaqada islom dini va turli tariqatlar rivojlangan bo'lsa-da, ayrim hududlarda, masalan Markaziy Yavada, islomgacha bo'lgan madaniy odatlarning saqlanib qolishi diniy bag'rikenglikni mustahkamladi. Natijada bu hudud musulmonlari turfa e'tiqod va qadriyatlarni birgalikda yashashga imkon beruvchi, inson qadrini muhofaza qiluvchi tolerantlik namunasi sifatida tanildi.

XVII asrga kelib Sumatra shimolida hukmronlik qilgan Acheh sultonligi davrida din va siyosiy hokimiyat o'rtasidagi yaqin aloqalar ham inson qadrini yuksaltirishga xizmat qildi. Chunki hukmdorlar orasida so'fiylik tariqatiga ergashgan shaxslar bo'lib, ular insonni faqat davlat boshqaruvida emas, balki ma'naviy yetuklikda ham qadrlashga intildilar. Masalan, Sulton Iskandar Muda (1607–1636 yy.) so'fiylik yo'lini tutgan hukmdor bo'lib, uning ustozlaridan biri - o'sha davr tashqi ishlar vaziri va shayxul islom sanalgan Shams al-Din edi. Bu esa davlat boshqaruvida ham inson qadrini ulug'lash va ma'naviyatni ustuvor qo'yishga asos bo'lgan.

Shuni ta'kidlash kerakki, Sumatra orolida islomning rivojlanishi bilan ko'plab ilm talabida bo'lganlar Makka va Madina shaharlarida tahsil olishgan va ko'plari turli tariqat vakillariga aylangan. Ularga misol qilib, birinchilardan bo'lib muqaddas shaharlarda tahsil olgan Abdul Rauf, Yusuf va al Hamavi ismli shaxslarni aytish mumkin[316].

[315] Anthony H.Jones. Journal of Southeast Asian Studies, Vol. 26, No. 1, Perspectives on Southeast Asian Studies (Mar., 1995), pp. 169-183 (15 pages)

[316] A.H.Johns, "Islam in Southeast Asia: Reflections and New Directions", Indenesia 19(1975): 33-55.

Markaziy Osiyo va unga qo’shni mamlakatlarda keng tarqalgan tasavvuf tariqatlari Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlari hayotiga ham katta ta’sir ko’rsatdi. Bunda, ayniqsa valiylar hayoti ular bilan bog’liq karomatlar mintaqada yashovchi insonlar e’tiqodiga ta’sir ko’rsatib, ularning kundalik hayotlarini e’tiqod masalalarida o’zgara borishiga sabab bo’ldi.

Janubi-Sharqiy Osiyodagi hozirgacha saqlangan eng qadimiy musulmon yozma manbalari qaraladigan bo’lsa, ularga so'fiylik axloqi singdirilganini ko’ramiz. O’z davrining mashhur tariqat vakillari bo’lgan Hamza Fansuriy, Shams al-Din Pasai, Nur al-Din Rani'riy, al-Raʾuf Singkel, Yusuf Makassar kabilarning so’fiylik tariqatlari g’oyalarini tarannum etishga qaratilgan sheriy va nasriy asarlari, mintaqa aholisi tomonidan doimiy mutoala qilib kelingan. Tasavvuf tariqatlari keng tarqalgan Indoneziyada so’fiylik bilan bog’liq munnosabatlar davlat darajasigacha ko’tarilgan. 1638 yilda Indoneziyaning o’sha davrdagi Banten hukmdorlari davlat darajasiga ko’tarilgan So’fiylik bilan bog’liq savollarga ishonchli javob topish va kuchli bir olimni Bantenga qozi sifatida olib kelish maqsadida Makka shahriga o’z elchilarini jo’natishgan[317].

Tasavvuf sohasida tadqiqotlar olib borayotgan bir qancha olimlar islom dinining o’chog’i sanalgan shaharlarda so'fiylik tariqatlarining gullab-yashnashi va islomning Janubi-Sharqiy Osiyoga tarqalishi o'rtasida sababiy bog'liqliklar bo’lishi mumkin, dekan fikrlarni ilgari surishgan. Ayniqsa, tadqiqotchi Entoni Jons o’zining chop ettirgan bir qancha maqolalarida musulmon savdogarlari bilan birga kelgan tasavvuf tariqatlari vakillarining bu jarayonda asosiy rol o‘ynagan bo‘lishi mumkinligini ta’kidlagan[318]. XVII asrdan boshlab, mintaqada islom dinining markazlaridan sanalgan Indoneziyaning mahalliy manbalarida so'fiylik tariqatlari to'g'ridan-to'g'ri tilga olinadi. Malayziyada esa o’zinig asarlari bilan mashhur sanalgan Nur al-Din Raniri ijodi to’la tasavvuf tariqati ta’limotlariga mos keladi[319].

XVII asr Janubi-Sharqiy Osiyoning eng mashhur musulmon olimlari – Nuriddin Raniri, Abdurauf Singkel va Yusuf Makassar o'zlarining asarlarida turli tasavvuf tariqatlariga tegishli ekanliklarini va o’z silsilalarini keltirib o’tganlar[320].

Yuqorida nomlari qayd etrilgan olimlardan ayniqsa Abdurauf Singkel sermahsul ijodkor sanaladi. Abdurauf qariyb yigirma yil davomida Arabistonda o'sha davrning eng ko'zga ko'ringan olimlaridan dars olgan. Ayniqsa Madinaning yetuk olimlari sifatida tanilgan Ahmad al-Qushoshiy (vafoti 1661) va uning shogirdi Ibrohim al-Kuroniy (1690 yilda vafot etgan) bilan yaqin bo’lgan. Har ikkalalari ham hadis olimlari sifatida obro'ga ega bo'lib, islomiy ilmlaridan, jumladan tariqatlardan ham dars bergan.

Yuqorida keltirilgan ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, Janubi-sharqiy Osiyo mintaqasida Islom dini asosan tasavvuf tariqatlari vakillari orqali yoyilgan. Indoneziya va Malayziyada islom shariati va so‘fiylik ta’limotlari asosida inson qadrini ulug‘lash, adolat, bag‘rikenglik va tenglik g‘oyalari hayotga tatbiq etilib, diniy qadriyatlar inson sha’ni va hurmatini himoya qiluvchi ijtimoiy tamoyillarga aylandi.

Mazkur jarayon bugungi kunda ham o‘z samarasini bermoqda: hududda ko‘plab tariqat vakillarining faoliyati davom etmoqda, Naqshbandiya va Qodiriya kabi mashhur so‘fiylik tariqatlari keng yoyilib, inson qadrini yuksaltirish, uni ma’naviy jihatdan komillikka yetaklashda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda.

Xulosa qilib aytganda Janubi-sharqiy Osiyoda so‘fiylik tariqatlari nafaqat islom dini yoyilishida, balki inson qadriyatlarini e’zozlash, jamiyatda bag‘rikenglik va totuvlikni qaror toptirishda beqiyos rol o‘ynagan. Shu bois, tasavvuf an’analari bu mintaqa ijtimoiy hayotida inson qadrini yuksaltiruvchi asosiy ma’naviy ustunlardan biri sifatida qadrlanadi.

[317] Hoesein Djajadiningrat, Critische beschouwing van de Sadjarah Banten: Bijdrage ter enschetsing van de Javaansche geschiedschrijving (Haarlem: Joh. Enschedé en Zonen, 1913), pp. 50, 174–175

[318] Anthony H. Johns, “The Role of Sufism in the Spread of Islam to Malaya and Indonesia,” Journal of the Pakistan Historical Society 9 (1961): 143–160; Anthony H. Johns, “Sufism as a Category in Indonesian Literature and History,” Journal of Southeast Asian History 2 (1961): 10–23.

[319] Martin van Bruinessen, “Shaykh ʿAbd al-Qâdir al-Jîlânî and the Qâdiriyya in Indonesia,” Journal of the History of Sufism 1–2 (2000): 361–395

[320] Azyumardi Azra, The Origins of Islamic Reform in Southeast Asia: Networks of Malay-Indonesian and Middle Eastern ʿUlamāʾ in the Seventeenth and Eighteenth Centuries (Leiden: KITLV Press, 2004), pp. 54–62.

ХОЖА ИСМАТ БУХОРИЙ АДАБИЙ МЕРОСИНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

Раъно Раупова

БухДУ “Ислом тарихи ва манбашунослиги,
фалсафа кафедраси фалсафа фанлари бўйича
фалсафа фанлари доктори(PhD), доцент

Хожа Исмат Бухорий адабий меросида намоён бўладиган ижтимоий-фалсафий қарашларни фалсафа тарихидан, яъни Ғарб ва Шарқ олимларининг илмий-назарий заминидан – ўзаро боғлиқ жиҳатлардан ва анъанавий-тарихий уйғунликдан излаш мақсадга мувофиқдир. Инсоният Антик даврдан бошлаб ўз ибтидоси ва интиҳосини, Ҳақ ва Ҳақиқатни билишга қизиқиб келган. Моддий оламни билиш, материя, онг ва тафаккур моҳиятини аниқлашдаги плюриалистик қарашлар турли фалсафий мактаб, оқим ва фанларнинг яратилишига сабаб бўлган. Хожа Исмат дунёқараши ўзидан олдинги мавжуд фанлар тамойилларига асосланган ва улардан озуқланган.

Тасаввуф таълимотида ҳақиқий борлиқ, бу Аллоҳдир.. «Зардуштийлик таълимотида борлиқ Қуёш ва оловнинг ҳосиласидир. Олов борлиққа жон бахш этади деб ҳисобланган... Ислом таълимотида эса борлиқ, бу илоҳий воқеликдир. Фаробий фикрича, илк борлиқ, бу Аллоҳнинг ўзидир, у азалийдир. Беруний фикрича, борлиқ шундай умумийликки, у ҳамма нарсанинг асосида туради, демак, борлиқ ҳамма нарсанинг асосидир. Европа сенсуалистлари Жорж Беркли ва Давид Юм борлиқни сезгиларимиз мажмуаси деб талқин этдилар. Гегел эса борлиқни мавҳумлик, Мутлақ руҳнинг намоён бўлиши деб таърифлайди.» Дарҳақиқат, борлиқ, яъни Ер кураси ва голактиканинг ҳақиқий мувозанатини сақлаб турувчи илоҳий куч-қудрат ёки қуёш ҳақидаги тушунчалар Нурга тақалади. Қуёш атрофида тизимий куршовда занжирий боғланган планеталарга Нур зарраларининг етиб бориши турлича. Шу сабабдан бошқа планеталардаги шароит Ернинг имконияти даражасида бир хилда бўлмаслиги мумкин.

Хожа Исматулло ана шу Нурнинг ҳаёт ва коинот учун энг муҳим унсурий восита эканлигини алоҳида эътироф этади. Хожа Исматнинг ижтимоий-фалсафий қарашларидаги бу омиллар билиш назариясининг реал илмий тафаккур тушунчаларига мос келади. Зеро, «... илмий билимларнинг асосий хусусияти унинг тизимли (системали) характерида бўлиб, бир билимларнинг иккинчиси орқали мантиқий исботланишидир. Маъноси бўйича илмий билимлар ҳақиқатга интилишлиги, умумий ҳодисаларни, бутун оламни тадқиқот этишга қаратилганлиги билан характерланади”.

Ҳар чи душворию ғам буд кашидем вале,
Бе ту будан нафсе аз ҳама душвортараст.

Ҳама кас ёри вафодор ба чон металбад,
В-аз ту маҳрум буд ҳар ки вафодортараст.

Гарчи Исмат ба гумони ҳама халқ аст ғайртар,
Аз ҳама хокнишастон дарат ҳавортараст.

Хожа Исматнинг бу тасвирий ифодаси Ксенофеннинг фикрини эслатади: “Худо ҳамма нарсаларнинг асосидир. Худо пайдо бўлмаган ва кўчма сифатга эга эмас. Олам яхлит ва ўзгармас.... Барча пайдо бўлувчи нарса ўлимга маҳкум, жон эса нафас олишдир”. Ксенофеннинг фикрича, ҳамма нарса тупроқдан ташкил топган ва пировард натижада яна унга айланади. Ксенофен худоси табиат билан айнан бир нарса. Туғилувчи ва ўлувчи ҳар бир нарса тупроқ ва сувдан ташкил топган. Хожа Исмат ҳам баъзи ўринда Ксенофен каби пантеист бўлиб кўринади, аммо у реал ҳақиқатга ўзгача баҳо беради. Инсон, олам, худо ўртасидаги боғлиқликни у шунчаки боғликлик эмас, балки ижтимоий-сиёсий муносабатлар билан алоқадорлик деб тушунади. Унингча, шахс ва жамият, онг ва тафаккур, ахлоқ ва маънавият геометрик учбурчак – Инсон, Олам, Худо ўртасидаги мувозанат чизиқларининг мустаҳкам устқуртмасидир.

Дар оташ сўхт фарзи моҳи хуршед,
Чу оҳам бар саҳар обгун рафт.

Ғамат то даруни чону ватан сохт,
Ғами ғайр аз дили Исмат берун рафт.

Кўринадики, Хожа Исмат kreatsionизмни шунчаки ҳимоя қилиб қолмайди, балки уни когнитив қонуниятлар билан сир-саноатини ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Хожа Исмат Бухорий дунёқарашида асосан ва бевосита Шарқ файласуф-олимларининг ижтимоий-фалсафий қарашлари тагзаминидаги тасаввуфий таълимот муҳим аҳамият касб этади. Бу жиҳат мутафаккир шоирнинг ғоявий қарашлари ва эътиқодини, бутун адабий меросидаги поэтик пафос ва мақсад-муддаони ифодалайди.

Хожа Исмат Бухорий дунёқарашида жамият ва давлат фаровонлиги ҳақиқатда бу ижтимоий фикр – бус-бутун гуманистик қараш ва илғор-прогрессив ғоя ҳисобланади. Шу ўринда Антик давр фалсафасидаги Платоннинг ғоялар тўғрисидаги таълимоти янада аҳамиятлидир. Унинг фикрича, “Ғоя – бу қонун. “Ғоялар дунёси”да “умумий гўзаллик” ғояси ҳам мавжуддир. Табиат ва жамиятдаги барча гўзал нарсалар ҳам мутлақ гўзаллик ғоясининг нусхасидир”. Дарҳақиқат, “Платоннинг ғоялар тўғрисидаги таълимоти онтологик таълимотдир. Унинг гносеологик аспекти иккиламчидир. Гносеологик талқинда “Ғоялар”ни Платон борлиқнинг шакллари деб тушунтиради”.

Мутасаввуф шоир Хожа Исмат Баҳоуддин Нақшбанд таълимоти (моддий ҳаллоллик)дан озуқланиб, “Даст ба кору дил ба ёр” ғоясини ҳам зоҳидлик, яъни “таркидунёчилик” (маънавий поклик)ка зид қўймайди. Балки “*мутлақ гўзаллик ғояси”*ни маънавий поклик ва моддий ҳаллолликнинг бирлиги принципида зоҳир бўлишини ёқлайди ва верификatsiя тамойилига амал қилади.

Салтанат мафрўш к-андар растаи бозори умр,
Ҳосили садсолаи султон бақои якдамаст.

Аз сар бастани давлат меваи шодй маҳви
З-онки камтар мева з-ин боғи инқилоби олам аст.

Ҳам чу Исмат кўи ишқи он бурд дар майдони даҳр,
К-аз вучуди ғусса шоду муҳаббат хуррамаст.

Фаровонлик ғояси, бу аксиомани ҳам Антик даврдан билиб олиш мақсадга мувофиқдир. Платоннинг фикрича, энг олий ғоя ва ҳаракат ғояси (фақат) гўзаллик ғояси бўлмай, балки фаровонлик ғоясидир. “Фаровонлик” моҳият эмас, лекин у ўзининг улуғворлиги ва қудрати ила моҳият чегарасидан устун туради. “Фаровонлик ғояси”сиз барча инсоний билимлар, у ҳатто мукаммал бўлмасин, барибир фойдасиздир”. Шарқ фалсафасида Фаровонлик ғояси ривожлантирилди. Ислом оламида худди шу таълимот ва худди шу ғоя Баҳоуддин Нақшбандни тариққат пешвоси сифатида иймон-эътиқод якдиллигининг янги йўналиши тарзида танитди. Фаровонлик ғояси илм-маърифат билан чамбарчас боғлиқдир:

Аҳли фазлро чониб мақсуд роҳи дигараст,
Мулк маъниро фаруғ аз подшоҳи дигараст.

Шариатда илм олишнинг афзаллиги ҳақида алоҳида таъкидлар мавжуд. Ҳадиси шарифда бешикдан қабргача илм излаш суннат эканлиги қайд этилган. Билҳақиқат, илм аҳли, бу уламмою фозиллардир. Хожа Исмат фикрича, уларнинг мулки подшоҳликдан юқори турадиган жамият мулки ҳисобланади.

Хожа Исмат фалсафий дунёқарашида жамият осойишталиги ҳам муҳим аҳамият касб этиб туради.

Муроди одами аз зиндаги ҳаст хотиржамъи,
Агар чунун набуд зиндаги чи кор ояд.

Ёки яна бир ғазалида:

Фиғон оҳиста кун Исмат шаби ҳажр,
Ки шаҳар аз ғусса барҳам зад, жаҳон ҳам.

Хуллас**,** Ғарб ва Шарқ файласуф-олимларининг борлиқ ва ҳақиқат, жамият ва давлат, иймон ва эътиқод, ахлоқий поклик ва маънавий баркамоллик, гўзаллик ва фаровонлик каби гуманистик

ғояларига ҳамоҳанг Хожа Исмат Бухорий ижтимоий-фалсафий қарашлари унинг асарлари ва дунёқарашида ўз мазмун ифодасини топган ҳамда бу гуманистик ғоялар уларнинг узвий давоми сифатида умуминсоний қадрият даражасида баҳоланади. Бевосита Шарқ файласуф-олимларининг ижтимоий-фалсафий қарашлари тагзаминида шаклланган тасаввуф таълимоти бугунги ҳаётимиз учун ҳам муҳим тарбиявий аҳамиятга моликдир.

ИБН ХАЛДУННИНГ ФАЛСАФИЙ МЕРОСИ

Қаюмова А.Т

социология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Бухоро давлат университети Ижтимоий- сиёсий
фанлар кафедраси доценти

Ҳикматова Н.Р

Бухоро давлат университети санъатшунослик йўналиши магистри

Аннотация

В статье анализируются философские и гносеологические взгляды Ибн Халдуна. Мыслитель рассматривает категории добра и зла как естественные силы общества и подчёркивает роль человеческого мышления в процессе познания. Он отвергает метафизические теории и утверждает, что задача науки заключается в изучении законов природы и общественной жизни. В своём учении о «теории познания» Ибн Халдун подробно освещает взаимосвязь чувств, памяти и разума, критикуя субъективный идеализм суфиев. Его концепция подчеркивает мысль как уникальное качество человека, позволяющее patsionально анализировать социальную действительность. Автор приходит к выводу, что труд «Мукаддима» сыграл важную роль в становлении социологического подхода и оказал значительное влияние на развитие общественных наук.

Ключевые слова: Ибн Халдун, теория познания, мышление, процесс познания, гносеология, социология, «Мукаддима».

Abstract

The article examines the philosophical and epistemological views of Ibn Khaldun. The thinker regarded the categories of good and evil as natural forces within society and emphasized the decisive role of human thought in the process of cognition. Rejecting metaphysical theories, he argued that the primary task of science is the study of the natural world and the laws of social life. In his “theory of knowledge,” Ibn Khaldun explored the interaction between perception, memory, and reason, while criticizing the subjective idealism of Sufi philosophy. His concept highlights reason as the unique faculty that distinguishes humans, enabling the rational understanding of social reality. The study concludes that Ibn Khaldun’s Muqaddimah played a pivotal role in shaping a sociological approach and made a significant contribution to the development of the social sciences.

Keywords: Ibn Khaldun, theory of knowledge, thought, cognition process, epistemology, sociology, Muqaddimah.

Англаш назарияси, гносеологик, психологик назариялар,тафаккур, онг, ҳиссиёт, фозил жамият, салафлар, сезги, ижтимоий воқелик. Ғайритабиий ҳодисалар, яхшилик ва ёмонлик категорияси, ижтимоий табақа, қатлам.

Ибн Халдун фалсафий қарашларида яхшилик ва ёмонлик категориялари муҳим аҳамиятга эга. Мутафаккир фикрича, бу хусусиятлар жамиятда табиий куч сифатида мавжуд бўлади, кишилар яхшилик тарафдори ва ёмонликни фаол рад этадилар. Шу билан бирга Ибн Халдун метафизик қарашларни ҳам инкор этади. Унинг фикрича, фанларнинг вазифаси табиий олам, борлик ва кишилик жамиятини ўрганишга қаратилмоғи лозим. Чунки кишилик олами ўрганишнинг умидлиси ва энг ҳақиқийсидир. Ибн Халдун илмни ишонч, эътиқоддан фарқланиши доирасидаги қарашлари ҳам унинг ўз даври араб файласуфларидан анча юқорилаб кетганини хам кўрсатади. Унинг ғайритабиий ҳодисалар дунёсини тарғибот қилишдан воз кечиши, унинг жамият ҳақидаги таълимоти катта аҳамият касб этди. Ибн Халдун ўз китобида “англаш назарияси” муаммоларини таҳлил қилиб инсон онги англашнинг объекти бўлиб ҳисобланиб, илм-фаннинг предмети бўлиб нима хизмат қилади, ижтимоий ҳаёт қонуниятларини онг билан англаш мумкинми деган саволларга жавоб излаган. Шу

тарзда “англаш назарияси” муаммосини метафизика билан шуғулланувчи араб файласуфларига қарши назария сифатида тарғиб қилган.

Бундан ташқари мутафаккир «Муқаддима» асарида “Англаш назарияси” ва у билан боғлиқ бўлган руҳ ҳақидаги психологик таълимотни батафсил ёритган. Билишнинг объекти деб, ташқи дунё, одамзот ва ўраб турган мавжуд табиатни тушунган. У сўфийларнинг субъектив идеализмини танқид қилган. “Сўфийлар, — деб қайд этган Ибн Халдун — дунёнинг барча турли — туманлиги ҳақиқатда эмас, балки фақат инсон онгида мавжуд” , деб ҳисоблайди. Шунингдек, ҳаётда жазирама иссиқ, совуқ, ранг, ер, сув, олов, осмон ва ҳатто юлдуз ҳам йўқ, уларнинг барчаси раддиясиз қабул қилиб олинадиган ҳиссиёт, туйғу борлиги учун мавжуд” . Ибн Халдун бу нуқтаи назарни нотўғри, деб ҳисоблайди. Англаб етиш жараёнини ёритар экан, йирик файласуфлар Ибн Сино ва Ибн Рўшдларнинг гносеологик ва психологик назарияларига таянади. Унингча, англаб етиш жараёнини бошқариш маркази инсоннинг қалби ҳисобланади. Қалб ички ва ташқи қабул қилиш кучларига мойил бўлади. Ташқи қабул қилиш кучлари 5 та ҳиссиёт — туйғу ёрдамида ҳаракат қилиши: булар кўриш, эшитиш ва бошқалар. Англаш жараёни ташқи дунё воқеа-ҳодисаларини инсоннинг сезиш органлари билан ҳис қилишдан бошланади. Бундан ички қабул қилиш кучлари қуйидаги англаб етиш поғонасини акс эттиради: биринчи куч, умумий ҳиссиёт, туйғу, иккинчиси, англаш, бу кучлар умумий ҳиссиёт маркази ва бош миянинг олдинги ярмида жойлашган бўлиб тасаввур эса орқа қисмида ўрин олган. Англашнинг кейинги поғонаси - бу таассурот тушунча ҳосиласи якка шахсларда учрайдиган хотира ҳисобланади.

Хотира — бу барча кўриладиган сезиладиган нарсаларни эсда сақлаш қобилиятидир. Бу кучларнинг ҳаракатланиш маркази бош миянинг орқа ярмида жойлашган. Демак англаш ва билиш жараёни фикрлаш қобилиятигача етиб келади. Унинг ҳаракат маркази - бош миянинг ўрта қисми. Ибн Халдуннинг таълимоти бўйича инсоннинг тафаккури унинг бутун ҳаёти мазмунидир.

Ибн Халдун ўзининг англаш концепцияси ва психологик назарияси билан Ибн Синонинг психологик таълимотига яқин ҳисобланади. Мутафаккирни бошқа замондошларидан, энг аввало унинг инсон тафаккури буюклигига бўлган ишончи фарқлайди. У лирикага ҳам бефарқ бўлмай, инсон тафаккурини улуғловчи мадҳия, қасидалар ёзган, фикрлаш орқали инсон томонидан ўша воқеа - ҳодисалар тартиби тушунилган. Масалан, инсон уйининг томини ёпишни мўлжаллаганда, унинг фикрида биринчи навбатда деворлар тушунилади, чунки улар томни ушлаб туришга хизмат қилади. Кейин эса пойдеворга, чунки у деворларни кўтариб туради. Шунда унинг фикрлаши тўхтайди ва амалий ҳаракати бошланади. У энди пойдевор қуришдан иш бошлайди, кейин эса девор, ниҳоят томни ёпиш орқали ҳаракат тугатилади. Бунинг мазмун-моҳияти шундаки, ҳаракатнинг боши бу фикрнинг якуни, яъни охиридир, фикрнинг боши эса ушбу ҳаракатнинг якуни ҳисобланади. Бошқа тирик жонзодларнинг ҳаракатига келсак, уларда фикрлаш хусусияти бўлмаганидан ҳаракатлари бетартиб. Чунки, ҳайвонлар нарсаларни фақат сезиш, ҳис қилиш орқали биладилар.

Одамзод дунёни ўз ҳаракатларини англаган ҳолда бошқаради, ундаги барча жараёнлар инсон онги билан бошқарилади. Тафаккур инсонни ҳайвондан фарқловчи ноёб хусусият. Шундай инсонлар борки, улар кетма-кет келган 3-4 воқеа-ҳодисаларнинг сабабли ва узвий алоқадорлигини фикрлаб кузатиши мумкин. Баъзи инсонлар 5-6 воқеа, фактлар ўртасидаги алоқаларни кузатиш қобилиятига эга. Бунда улар ақлнинг энг катта кучига эга бўлишганлар ҳисобланишади. Хусусан, шахмат ўйинчиларини келтириш мумкин.

Инсон тафаккурининг роли қандай? Тафаккурнинг асосий мазмуни нимада, деган саволларга мутафаккир қуйидагича жавоб беради: агар барча йирик араб файласуфлари инсон тафаккурининг юқори мақсади ғайритабиий ҳодисалар дунёсини англаб етиш, деб ҳисобласа, Ибн Халдун эса ғайритабиий ҳодисалар дунёсининг инсон тафаккури томонидан англанишини рад этган. Инсон тафаккури фақат табиий ҳис қилинадиган дунё қонуниятларини англаши мумкин. Кар учун ҳамма нарса фақат 4 та ҳиссиёт ва онг орқали берилади, бироқ эшитиш қобилияти унда йўқ. Худди кўр учун кўриш қобилияти бўлмаганидек. Тафаккур, онг бу аниқ тарози, унинг фикр-мулоҳазалари ўринлидир, инсон тафаккуридан фойдаланишнинг энг юқори чегараси, деб Ибн Халдун жамиятда инсонга ўхшаганларнинг борлиги ҳақидаги тасаввур, уларнинг келиб чиқиши ва сабаблари ҳақидаги тасаввурларни яратиш, деб ҳисоблайди. Аслида инсон ҳақиқатгўйликнинг мазмунидир.

Ибн Халдун олам ва одам билан боғлиқ ижтимоий воқелик моҳиятини билишга бағишланган илмий тадқиқотлари кўламига кўра, Ибн Синодан кейинги ўринда турадиган мутафаккир ҳисобланади. Ҳар бир нарса ҳодисага реалистик тарзда ақл ва тафаккур андозаси, ўлчови билан ёндашиши унинг билиш усулининг муҳим жиҳати ҳисобланади.

Бундан ташқари «Муқаддима» китобида воқеликни «patsionал», яъни ақл тафаккур кучи билан билиб олиш усулини ижтимоий ҳодисалар жараёнларни таҳлил этишга қаратилишини

уқтиради. Асарнинг «Уламоларнинг ўзгаларга қараганда, кўпроқ сиёсатда ва турли йўналишлардан орқада қолиши тўғрисида» , деб номланган бобида, бундай уламоларни мавҳум, нодақиқ фикрлашда айблайди.

“Улар, — деб қайд этган мутафаккир, — умумий ва ўзларига қулай тушунчалар билан фикрлайдилар, улар дақиқ нарса ва ҳодисаларга ёки аниқ бир ижтимоий табақа жамоа, муайян ижтимоий қатламга тааллуқли хусусий томонларни эътиборга олишмайди, кейинчалик эса мазкур умумий воқеликка бу қавмлар, гуруҳларни сунъий умумлаштирадилар, қўшимча қилиб шарҳлайдилар. Мана шунинг ўзи уларни ҳаётдан, ажралиб қолганлигини, содир бўлиб турадиган ҳодиса ва жараёнларни тушунмасликлари, олиб келади . Зероки, ижтимоий воқелик ўзгаришлари билан шуғулланиш олимдан ҳамиша ҳақиқатни англаш ва уни холис баҳолашни талаб этади. Мазкур ёндашув ўша давр уламоларини, боши берк ҳолатга тушириб қўйган. Натижада улар воқелик шарҳини Қуръон оятлари ва Сунна ҳукмларига зўрлаб мослаштиришга интилишган. Мутафаккир уларнинг мазкур талқинли ёндашувчиларга “улуми ақлия” билан шуғулланувчиларни қарама-қарши қўяди. Бинобарин, ҳаққоний олимларни фикр-билимлари воқеликдаги ҳақиқатни холис ифода этиши шубҳасиз.

Ибн Халдун ижтимоий-сиёсий масалаларни талқин этишда анъанавий «илми нақлия» аҳлидан ҳам ўзгачароқ ёндашади, яъни муқаддас Каломни ҳар бир нарсани шарҳлаш, турли амалларни ақл-тафаккур билан мулоҳаза юритишни чегаралайди. Мутафаккир ақлий тафаккур орқали билиб олиш усулини мавҳум метафизик усулларда фикрловчилар ва ҳар нарсани ўз фойдаси йўлида ҳал этишни кўзловчиларга қарама-қарши қўйган. У жамият ва давлатнинг келиб чиқишини таҳлил этиш, уни билиб олиш тўғрисида социологияда янгича, ўзига хос илмий нуқтаи назардан ёндашишни намоён этган. Унинг бундай тафаккур усули, ҳатто, салафларининг фозил жамият тартиботи борасидаги ғояларидан ҳам тубдан фарқ қилган.

Хулоса қилиб айтганда, Ибн Халдуннинг тарих, фалсафа фанларига қўшган ҳиссаси ўз даври тафаккур тарзи, илмий дунёқараш ва билиш назариясининг талаблари нуқтаи назаридан қараганда ижтимоий фанларда туб бурилиш юзага келганидан ва бу ҳолат диний-дунёвий тафаккурнинг бутунлай янги даврини очиб берганидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бартольд В.В. Ислам и культура мусульманства, –Москва: МГТУ, 1992, –С. 54;
2. Якубовский А.Ю. Проблема социальной истории народов Востока в трудах В.В. Бартольда, –Владимир: ВЛГУ, 1947, № 12. –С. 18-20;
3.Крачковский И.Ю. Арабская литература в XX в., –Санкт-Петербург: “ЛГУ”, 1946, –С. 28;
4. Беляев Е. Историко-социологическая теория Ибн Хальдуна, –Москва: “Историк-марксист”, 1940, № 4-5, –С. 79-80;
5.Иванов Н. А. «Китаб -аль -Ибар» Ибн Халдуна как источник по истории стран Северной Африки в XIV веке // Арабский сборник. –Москва:, 1959. -С 3-45;
6. Batsieва С.М. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна "Мукаддима", –Москва: Наука, 1965. –С. 223;
7. Игнатенко А.А. Ибн Хальдун. –Москва: Мысль, 1980, –С. 20-65;
8. С. Бородин. Молниеносный баязет, –Москва: «Известия», 1973, –С. 20-40. Гофман А.Б. Семь лекций по истории социологии, – М. Книжный дом «Университет», 1997, –С. 224.

TASAVVUF FALSAFASI VA UNING O’ZIGA XOS JIHATLARI

Akbar Allamov

Buxdu Islom tarixi va manbashunosligi,
falsafa kafedrasi dotsenti

Orifjon Berdiyev

Islom tarixi va manbashunosligi,
falsafa kafedrasi o’qituvchisi.

Annotatsiya: Mazkur maqolada tasavvuf va mutasavviflikning paydo bo’lishi, bu yo’lning o’ziga xosliklari, falsafasi lo’nda va qishqacha holatda bayon qilingan. Ilk tasavvuf va tariqat yo’llari namoyandalari, ulardagi shayxlarining hayot tarzlari va dunyoqarashlari, hayot yo’llaridagi o’ziga xosliklarning jamiyat hayotidagi tutgan o’rni tahlili haqida ma’lumot berilgan.

Tayanch tushunchalar: Islom, shariat va tariqat, Tasavvuf, so'fiylik, zohidlik, tarkidunyochilik, zohidlik, darvishlik, chilla o'tirish, ro'za tutish, zikr tushish, ilohiy ishq, Kubraviya, Suxravardiya, Mavlaviya, Chishtiya, Safaviya, Yassaviya, Qodiriya, Naqshbandiya, Haydariya, Jaloliya, Bektoshiya, Shozaliya, Ne'matullohiya, Rifoiya.

Tasavvuf Islomdagi diniy – falsafiy oqim bo'lib, VIII asrlarda arab mamlakatlarida paydo bo'lgan. Tasavvufning asosiy mohiyati inson va uning Xudoga munosabatidir, ya'ni solihning Xudo vasliga yetishishidir. Alloh vasliga yetishishning 4 bosqichi bo'lib, bular shariat, tariqat, ma'rifat va haqiqatdir.

Tasavvuf, so'fiylik – Islomda insonning ruhiy dunyosi to'g'risidagi qarash. Bu atama va undan yasalgan mutasavvif (so'fiy, so'fiylik qiluvchi) va so'fiy (tasavvuf izidan boruvchi) so'zlarining kelib chiqishi haqida turli taxminlar bor. Lekin hozirgi qabul qilingan umumiy nuqtayi nazarga ko'ra, Tasavvuf – suf – "jun", "po'stin" so'zidan olingan. Ilgari zamonda tarki dunyo qilgan zohid – "o'zini Xudoga bag'ishlagan odam", odatda, dag'al jundan to'qilgan kiyim yoki po'stin kiyib yurgan. Tasavvufga asos solgan tarkidunyochilik tasavvufiy kayfiyatlar Islom dini bilan deyarli bir vaqtda paydo bo'lgan. Har qalay, Muhammad payg'ambar alayhis salomning ayrim safdoshlari Abu Dardo, Abu Zarr, Huzayfa (VII asrning ikkinchi yarmida vafot etganlar) singarilarga ana shunday kayfiyat xos bo'lgan, deb hisoblaydilar.

Biroq Islomdagi zohidlik, tarkidunyochilik, saqlanish, Xudoning marhamatiga musharraf bo'lish, jannatga tushish uchun tarki dunyo qilish zarurligi haqidagi diniy tasavvur, mutaassiblikka, bir yoqlama dunyoqarashga da'vat etuvchi oqim. Zohidlik Islomda darvishlik, chilla o'tirish, ro'za tutish, zikr tushish kabilarda namoyon bo'ladi. Shariat va tariqat odoblariga rioya etishni Bahouddin Naqshband, Xoja Ahror, Najmiddin Kubrolar targ'ib etganlar.

Umuman olganda, tasavvuf ruhiy poklanishbo'lib, uning nazariy va amaliy tomonlari mavjud. Uning nzariy tomoni tarkidunyochilik, ya'ni asketizm, mistitsizm (mystika – sirli marosimlar) va panteizmdan iborat. Unda Xudo vasliga yetishish markaziy o'rinni ehallaydi. Bu esa botiniy yo'l bilan, intuitsiya (angkab olish qobiliyati) ishroq ("sharqiy munavvarlik", ilohiy nur) bilan amalga oshadi.

Tasavvufning amaliyot tomoni xulq-odob qoidalarini bajarishda, eng avvalo, Allohga sodiq bo'lishda, hech kimga yomonlikni ravo ko'rmaslikda, kasb-hunar orqali hayot kechirishda, saxiy va sabr-qanoatli bo'lishda, Tasavvufning qoidalarini sidqidildan bajarishda namoyon bo'ladi. O'rta asrlarda musulmon mamlakatlarida turli tasavvuf oqimlari va mazhablari keng tarqaldi. Bular Kubraviya, Suxravardiya, Mavlaviya, Chishtiya, Safaviya, Yassaviya, Qodiriya, Naqshbandiya, Haydariya, Jaloliya, Bektoshiya, Shozaliya, Ne'matullohiya, Rifoiya va boshqalardir. Ularning hammasi 35 tadan oshib ketadi. Ulardan Kubraviya, Yassaviya, Qodiriya va Naqshbandiya oqimlari Markaziy Osiyoda keng tarqalgan. Bu oqimlar, ayniqsa, Naqshbandiya tariqati Kavkaz, Hindiston, Saudiya Arabistoni, Indoneziyada mashhur bo'lib, o'z ixlosmandlariga ega bo'ldi. Umuman olganda, tasavvuf ta'limotidagi falsafiy g'oyalar, axloqiy talablar, ta'lim-tarbiya to'g'risidagi umrboqiy pand-o'gitlar bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. ular barkamol avlodni tarbiyalashga beminnat xizmat qilmoqda.

Tasavvuf va Sharq falsafasi.

Tasavvuf, bir tomondan, din va shariat, ikkinchi tomondan, falsafa va hikmat ilmi bilan bog'liq holda rivojlanib kelgan o'ziga xos ta'limotdir. Ammo shunisi borki, so'fiylar o'zlarini har doim faylasuflarga va kalom ahli (shariat ahli ulamolari)ga qarama-qarshi qo'yib kelganlar. Nega?.. Chunki Kalom ahli Qur'on oyatlari, payg'ambar hadislarini zohiran o'rganish, olam yaratilishi va tuzilishini aynan diniy tasavvurlar bilan tushuntirishdan nariga o'tmas, Islom ham, iymon ham aql biln qabul qilish va ahkomlarning rasm – rusumlari, odatlarni mustahkam saqlash uchun kurashganlar. Shu bois so'fiylar ahli kalomni "Muqallidlar", ya'ni o'tganlarga taqlid qiluvchilar, quruq aqidaparastlar deb ataganlar.

Faylasuflar (chunonchi: Forobiy, Ibn Sino, Al-Kindiy, Ibn Rushd kabi) esa yunon donishmandlari Aflotun, Arastu va boshqalarning tajriba va kuzatuv, mantiqiy tahlil va umumlashmalarorqali tabiat, jamiyat va insonni tadqiq etish yo'lidan borganlar. Ko'rinadiki, ahli kalomda ham, ahli hikmatda ham aqliy-mantiqiy ilm, tajriba qilish, bilim yig'ish yetakchilik qiladi. Faylasuflar Xudoni ham shu yo'sinda o'rganib, uni Sababi avval, Birinchi turtki beruvchi yoki Javhar deb ta'riflaganlar. Garchi Aflotun va uning izdoshlari Xudoni mutloq ruh deb, inson va olamda ruh birlamchi asos ekanligini tan olishsa-da, biroq bu ruhni o'zidan o'tkazib emas, balki "obyektiv borliq" sifatida, bir asbob sifatida chetdan turib hissiz qarab chiqish ko'zga tashlanadi. Falsafada odamni tabiiy taraqqiyotningoliy ko'rinishi, Parvardigor eng mukammal va mo'tabar xilqat deb qarash mumkin. Forobiy va Ibn Sino asarlarida bu tez-tez tilga olinadi. Qur'oni Karimda ham "Va laqod karramna bani Odama"[321] ("Odam bolalarini mukarram qilib yaratdik") deb inson ulug'lanadi va farishtalar unga sajda qildiriladi. Tasavvuf inson haqidagi bu qarashlarni qabul qilgan. Shu kabi insonning ikki asos – jism va ruhdan iboratligi, inson jismida to'rt unsur: suv, olov, havo va tuproq xususiyatlari jamlangani qayd

[321] Qur'oni Karim. "Isro" surasi 70- oyat

etiladi. Inson o'z ruhi bilan farishtalarga, jismi bilan esa tabiatga, ya'ni hayvonlarga borib taqaladi, deydi tasavvuf shayxlari. Biroq ularning hammasi tasavvufda o'ziga xos yo'lda talqin qilinadi. Bu o'ziga xoslik nimalarda ko'rinadi?

Birinchidan, bu dunyoga antropotsentrizm uqtai nazaridan qarashda ko'rinadi. Ya'ni insonni "Olam mehvari" deb bilish, olamdagi barcha harakat, voqea - hodisa, o'zgarish - yangilanishlarni insonda mushohada etish va inson orqali tushuntirish. "Tabiatdagi jamiki ichki ziddiyat va rivojlanish, o'sish - ulg'ayish, ruhning mo'jizalariinsonda bor" – deb ta'riflaydi Jaloliddin Rumiy o'zining "Masnaviy ma'naviy" asarida.

Ikkinchidan, Parvardigorni va Uning qudrati, mo'jizalari, g'ayb olamini faqat aql bilan bilib bo'lmaydi. Ammo bu tasavvufda aql butunlay inkor etiladi, degan gap emas. Tasavvufda ham aqliy bilish, aql qudrati tan olinadi. Biroq aql dunyoviy bilimlar, dalil bilan isbotlanishi mumkin bo'lgan bilimlarga yaraydi, g'ayb ilmini idrok etishga esa aql (nisbatan) ojiz, deydi mutasavviflar. G'ayb ilmi Xudovand olamidagi behad - behudud ilmlarni so'fiy alohida hissiy-vajdiy tafakkur bilan, qalbga tushgan karomat nuri bilan anglab idrok etadi. (Shu bois tasavvufda mukoshafa, kashf-u karomat, hol-sukra kabi tushunchalarga lohida e'tibor beriladi).

Xuddi shu yerda tasavvufdagi uchinchi o'ziga xoslik kelib chiqadi. Ya'ni aqliy taraqqiyot, bor bilimlarni egallash bilan qanoatlanmasdan, balki ruhni chiniqtirib, qalbni musaffolash orqali cheksiz kamolotga intilish, o'z -o'zini takomillashtirish, yangi - yangi maqomlar - martabalarni egallab borish. "Bu esa faqat nazariy-ilmiy tayyorgarlik, ta'lim-tahsil bilan bo'lmaydi, buning uchun muayyan ruhiy - ma'naviy yo'l – Tariqatni bosib o'tish, qattiq va qat'iy cheklanish va mahrumliklarni boshdan kechirish lozim", - deydi so'fiylar. Shunday qilinmasa, ruh tana ustidan, nafs ustidan, o'z tabiati ustidan g'olib bo'lolmaydi. Shunday qilib, komillik sari intilish, farishta xususiyatini kasb eta boorish va undan-da o'zib ketish targ'ib qilinadi. Insonning mutlaq haqiqat, mutlaq adolat va poklikka erishish istaklari tasavvufda mujassamdir.

Shunday qilib, to'rtinchi xususiyat – tasavvufda ilohiy ishq orqali poklanish va pok Parvardigor vasliga yetishish g'oyasidir. Parvardigor – bir Ideal, Uning olami Mutloqpoklik olami. Shuning uchun inson ham batamom pok bo'lgandagina bu olamga erisha oladi. Pok bo'lish uchun esa qalbda shu poklik timsoli Ulug' Tangriga behudud va ado bo'lmas muhabbat bo'lishi kerak va zarur. Bu muhabbat (o'z navbatida) mavhum (abstrakt) tuyg'u emas. Balki Iloh yaratgan moddiy olamdagi go'zallik – Ilohning kalomi va jamoli aks etgan narsalar va uning gultoji insonga muhabbat orqali boradi. Shu tariqa dunyoviylik bilan ilohiylik o'zaro bog'lanadi. Shunisi ham borki, ilohiy muhabbat bu – irfoniy bir tuyg'u, ya'ni bilish zavqi, anglash zavqidan, g'oyaga, ma'rifatga aylanish zavqidan boshqa narsa emas. G'oyada, so'fiy muhabat otashida yonib, go'yo moddiylikdan qutulib, yaxlit bir g'oya – bir ma'rifat parchasiga aylanadi. Shunday qilib, agar tasavvuf shu nuqtai nazardan ta'rif bermoqchi bo'lsak, unda: "Tasavvuf ishq otashida tug'ilgan tug'yonli tafakkurdir",- degan jumla hisil bo'ladi. Alohida ta'kidlash joizki, hozirgi g'arb faylasuflarida ko'rinadigan psixologik bilimlar majmui (psixoanaliz, parapsixologiya, ekzistentsializm) ko'p jihatdan orif so'fiylar va F. Attor, J. Rumiy, Ibn Arabiy kabi mutafakkirlarning fikrlarini eslatib turadi.

Beshinchidan, tasavvufdagi ontologiya (yun. Ontos – borliq, Logos – ta'limot) – borliq haqidagi ta'limot, falsafaning borliq to'g'risidagi fundamental tamoyillarini o'rganuvchi sohasi), ya'ni olam haqidagi qarashlar ham irfoniy muhabbat tushunchasi bilan bog'liq ekanligini sezish mumkin. Olaylik, o'sha tasavvufda keng tarqalgan vahdatul vujud ta'limotini. Bu ta'limotga binoan, Xudovand olamlarini O'z jamoli va kamolini namoyish etish uchun yaratdi. Boshqacha qilib aytganda, Parvardigor inson qalbini O'zini ko'radi.

Demak, olam – muhabbat mahsuli, Inson – Xudoning eng sevimli maxluqi. Shunday ekan, muhabbat, intilish ikki tomonlama – biz Xudoga intilamiz va Xudo bizga tavajjuh etadi. Oshiq va ma'shuq tushunchalari bir-biri bilan almashib, qorishib ketadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh. Mirziyoyev. "Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan quramiz". Toshkent. "O'zbekiston", 2017 y.
2. Forobiy Abu Nasr. "Fozil odamlar shahri". Toshkent, 1993 y.
3. Tulenov J. "Hayot falsafasi". Toshkent. "O'zbekiston", 1993 y.
4. Komilov N. "Tasavvuf". Ikkinchi kitob. Tavhid asrori. Toshkent. "O'zbekiston", 1999 y.
5. Islom. Ensiklopediya. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", Toshkent, 2004 y.

BUYUK AJDODLARIMIZ MEROSI - UCHINCHI RENESSANS POYDEVORI.

Murodova Dilrabo Shomurodovna

Buxoro davlat universiteti
Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrasi dotsenti,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Anotatsiya: Ushbu maqolada jahon ilm-fani taraqqiyoti va sivilizatsiyasiga hissa qo‘shgan buyuk ajdodlarimiz ilmiy merosini tadqiq qilish, o‘rganish, ommalashtirish bo‘yicha Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: ilm-fan, taraqqiyot, sivilizatsiya, renessans, buyuk ajdodlar, ilmiy meros, tadqiq qilish, ommalashtirish, islohot, qaror.

Аннотация: В данной статье анализируются реформы, проводимые в Новом Узбекистане по исследованию, изучению и популяризatsiи научного наследия наших великих предков, внесших вклад в развитие мировой науки и цивилизatsiи.

Ключевые слова: наука, прогресс, цивилизatsiя, ренессанс, великие предки, научное наследие, исследование, популяризatsiя, реформа, решение.

Abstract: This article analyzes the reforms being carried out in New Uzbekistan to research, study, and popularize the scientific heritage of our great ancestors who contributed to the development of world science and civilization.

Keywords: science, progress, civilization, renaissance, great ancestors, scientific heritage, research, popularization, reform, solution.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan 2021-yil 16-iyuldagi PQ-5186-sonli qarorida[322] xalqning bunyodkorlik qudrati jo‘sh urgan hozirgi zamonda Uchinchi Renessansning ilmiy-ma’naviy poydevorini mustahkamlash, yoshlarni Vatanga muhabbat, milliy-diniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash, mamlakatning islom sivilizatsiyasini rivojlantirish borasidagi rolini yanada oshirish hamda buyuk allomalarning jahon tamadduniga qo‘shgan hissasini milliy va xalqaro miqyosda ommalashtirish maqsadida Islom sivilizatsiyasi markazini Uchinchi Renessans — Yangi O‘zbekiston” g‘oyasini keng targ‘ib qiluvchi, mamlakat tarixining yangi yuksalish davridagi yutuqlarini ilmiy asosda o‘rganuvchi, uni keng jamoatchilikka yetkazib beruvchi, moddiy madaniy meros namunalarini, islom dini bilan bog‘liq qadimiy va boy an’analarni targ‘ib qiluvchi ilmiy-ma’rifiy maskaniga aylantirish asoslab berildi. Jahon ilm-fani taraqqiyoti va sivilizatsiyasiga hissa qo‘shgan ajdodlar ilmiy merosini tadqiq qilish hamda yangi yuksalish davridagi yutuqlarni targ‘ib qilish bo‘yicha Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Hakim Termiziy, Abu Mansur Moturidiy, Abu Muin Nasafiy, Abdulxoliq G‘ijduvoniy, Najmiddin Kubro, Burhoniddin Marg‘inoniy, Bahouddin Naqshband kabi allomalar, shuningdek, Ahmad Farg‘oniy, Abu Nasr Forobiy, Mahmud Zamaxshariy, Ali Qushchi kabi yagona siymosi qabul qilinmagan ajdodlarning siymosini soha olimlari va rassomlar bilan birgalikda tarixiy asoslangan shaklda yaratish va xalqaro darajada ommalashtirish vazifalari bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqildi.

Mazkur sohadagi islohotlar davomi sifatida Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning 2025-yil 30-yanvardagi “O‘zbekiston — 2030” strategiyasini “Atrof-muhitni asrash va “yashil iqtisodiyot” yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risidagi PF-16-son farmonida[323] har bir insonga o‘z salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun munosib sharoitlar yaratish yo‘nalishi bo‘yicha 2025-yilga mo‘ljallangan maqsadli ko‘rsatkichlar belgilab berildi. Jumladan, fundamental tadqiqotlarni zamon talablaridan kelib chiqib yangi yo‘nalishlar bilan boyitish, ayniqsa, til va adabiyot, tarix, arxeologiya, ma’naviyat, madaniyat va san’at kabi ijtimoiy-gumanitar fanlar yo‘nalishlari bo‘yicha ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari doirasida amalga oshiriladigan tadqiqotlar sonini oshirish, o‘zbek va jahon adabiyoti durdonalarini keng ommalashtirish, jamiyatda kitobxonlikni hamda aholiga axborot-kutubxona xizmatini ko‘rsatishni rivojlantirish, ma’naviy taraqqiyotni ta’minlash va madaniyat sohasini yangi bosqichga olib chiqish, madaniy merosni muhofaza qilish, ilmiy o‘rganish va ommalashtirish bilan bog‘liq faoliyatni yanada takomillashtirish, jamiyatda ijtimoiy-ma’naviy muhit barqarorligini ta’minlash kabi islohotlarni amalga oshirish davlatimiz rahbari tomonidan huquqiy jihatdan asoslab berildi. Shu jihatdan ilm-fan, madaniyat, davlatchilik qadimdan taraqqiy etgan vatanimiz hududida yashab o‘tgan buyuk ajdodlarimiz boy ilmiy merosini o‘rganish va ularni yosh

[322] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O‘zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi faoliyatini yanada takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi PF-5186-son farmoni / https://lex.uz/docs/-

[323] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston — 2030” strategiyasini “Atrof-muhitni asrash va “yashil iqtisodiyot” yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risidagi PF-16-son farmoni / https://lex.uz/docs/-

avlodga yetkazish orqali jamiyatning ma'naviy taraqqiyotini ta'minlash hozitgi tarixiy bosqichdagi eng dolzarb vazifa etib tanlandi[324].

O'zbekistonning qadimiy tarixi va boy madaniy merosini o'rganish va targ'ib etish borasida xorijiy hamkorlikni mustahkamlash maqsadida 2024-yilning 23-26-avgust kunlari Toshkent va Samarqand shaharlarida "Buyuk ajdodlar merosi – Uchinchi Renessans poydevori" VIII Xalqaro Kongress tashkil qilindi[325]. Ushbu nufuzli anjuman O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi, O'zbekiston madaniy merosini o'rganish, saqlash va ommalashtirish bo'yicha Butunjahon jamiyati (WOSCU) tomonidan tashkil etilgan bo'lib, ERIELL kompaniyalar Guruhi, hamda TYURKSO, IRSIKA, "Al-Furqan" fondi, Arab dunyosi instituti kabi bir qator tashkilotlar bilan hamkorlikda bo'lib o'tdi. Unda 35 davlatdan 300 dan ortiq akademik, olimlar, ekspertlar, tadqiqotchilar ishtirok etdilar. VIII Xalqaro Kongressning asosiy mavzusi - Islom sivilizatsiyasi markazi va Imom al-Buxoriy memorial majmuasi muzeylarining kontenti bilan bog'liq bo'ldi. Shuningdek, markazning kutubxona va muzey fondini dunyo andozalariga muvofiq boyitishga alohida e'tibor ham qaratildi. Xususan, "O'zbekiston madaniy merosi jahon to'plamlarida", "O'zbekiston qur'onlari", "O'zbekistonning nodir qo'lyozma durdonalari" kabi loyihalar taqdimoti bo'lib o'tdi. Shu bilan birga, ishtirokchilar Axsikent qadimiy obidasining virtual ekskursiyasi, "Tirik tarix" multimediya platformasi konsepsiyasi, muzeyshunoslikdagi innovatsion ishlanmalar, yangi arxeologik va etnografik ekspeditsiyalar, hatto fanda sun'iy intellektdan foydalanish kabi yangi tashabbuslar bilan ham tanishib chiqdilar. Bu kabi xalqaro hamkorlik ishlari natijasida buyuk alloma va mutafakkirlarimizning dunyo, xususan, musulmon ilm-fani va sivilizatsiyasi ravnaqiga qo'shgan munosib hissasi, muqaddas islom dinining insonparvarlik mohiyati bo'yicha fundamental tadqiqotlar o'tkazish, ilmiy loyihalarni ishlab chiqish, yangi imkoniyat va istiqbollar ochib berishi davlatimiz rahbari tomonidan ta'kidlab o'tilgan.

Bundan tashqari buyuk vatandoshimiz, islomiy ilmlar rivojiga ulkan hissa qo'shgan benazir alloma, kalom ilmining sultoni Imom Abu Mansur Moturidiyning ibratli hayot yo'li va boy ilmiy-ma'naviy merosini har tomonlama chuqur o'rganishni rag'batlantirish, moturidiylik ta'limotiga xos bag'rikenglik va mo'tadillik tamoyillarini xalqimiz va jahon jamoatchiligi o'rtasida keng targ'ib etish, yoshlarni Vatanga muhabbat, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 14-martdagi PQ-102-son "Imom Moturidiy tavalludining 1155-yilligini keng nishonlash to'g'risida" gi qarori qabul qilindi. Yubiley munosabati bilan xorijiy mamlakatlarda saqlanayotgan Imom Moturidiy va moturidiylik ta'limotiga mansub allomalarning hayoti va ilmiy merosiga oid noyob qo'lyozma asarlar va boshqa madaniy boyliklarni aniqlash, ularning nusxalarini O'zbekistonga olib kelish va tadqiq qilishni tizimli ravishda tashkil etish ishlari amalga oshirildi.

Xulosa qilib aytganda, buyuk ajdodlarimizning ilmiy merosi – xalqimizning bebaho boyligi va milliy g'ururimiz timsolidir. Ma'naviyatmiz yulduzlari bo'lgan ota-bobolarimizning ilmiy merosi nafaqat tarixiy boylik, balki bugungi va kelajakdagi taraqqiyotimizning mustahkam poydevori hisoblanadi. Ularning ilmiy ishlari insoniyat uchun abadiy mayoq bo'lib xizmat qiladi, balki yosh avlodni dunyoviy ilmlarning ulkan cho'qqilarini zabt etishlarida ma'naviy kuch-quvvat baxsh etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi faoliyatini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi PF-5186-son farmoni / https://lex.uz/docs/-
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston — 2030" strategiyasini "Atrof-muhitni asrash va "yashil iqtisodiyot" yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risidagi PF-16-son farmoni / https://lex.uz/docs/-
3. Уватов У. Буюк юрт алломалари. – Тошкент: O'zbekiston, 2018.
4. https://siut.uz/uz/press-center-uz/news-uz

[324] Уватов У. Буюк юрт алломалари. – Тошкент: O'zbekiston, 2018. – Б. 3.
[325] https://siut.uz/uz/press-center-uz/news-uz

NOSIRUDDIN TUSIY MA'NAVIY MEROSI VA UNING ISLOM FALSAFASIDAGI AHAMIYATI

Berdiyev Orifjon

Islom tarixi va manbashunosligi,
falsafa kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada mutasavvif va faylasuf Nosiriddin Tusiyning hayot yo'li, uning ilmiy-ma'naviy merosining Islom falsafasi va axloqshunosligidagi o'rni tahlili haqida ma'lumot berilgan.

Tayanch tushunchalar: Nosiriddin Tusiy, Marog'a, astronomiya, matematika va falsafa, Baxmanyor (Kamoliddin Muso ibn Yunus), Marog'a qrasadxonasi, "Ziji Elxoniy", "Axloqi Nosiriy".

Abu Ja'far Muhammad Nosiruddin Tusiy Xurosonning Tus (Eron) shahrida hijriy 597- yil Jumod ul oxir oyining 11- sida, milodiy 1201- yilning 18- fevralida tavallud topdi va shu yerda katta bo'ldi. Otasining ismi Muhammad ibn Hasan bo'lib, o'sha davrning o'qimishli va tarbiyali kishilaridan edi. U ilmli, saboqli, rivoyatgo'y va xushmuomala inson edi. Uning ismini Muhammad deb qo'ydilar, kunyasi Abu Ja'far, laqabi Nosiriddin edi. Keyinchalik otasining va bobosining nomlari ham qo'shildi. Shuning uchun yozishda Abu Ja'far Nosiriddin Muhammad ibn Muhammad ibn Hasan Tusiy yoki qisqacha Xoja Nosiriddin Tusiy deb zikr qilingan. Uning bolaligi, o'smirligi haqida deyarli hech nima bilmaymiz. Faqat aytishlaricha, ilk ilmlarni otasidan o'rgangan. Otasi qari va shia mazhabiga mansub bo'lgani uchun u ham o'n ikki imomga ergashuvchi shia bo'ldi. U shia mazhabidagi ustoz va olimlardan dars oldi. Tarixchilar ulardan ba'zilarining ismlarini Nosiriddinning ahvoli haqidagi joyda yozib o'tdilar[326].

Tusiy "al-Muhokamat beyn al - muhakamatayn" ("Ikki mulohaza haqida o'ylar") asarida musulmon mutafakkiri Abu Homid al - G'azzoliy bilan mashoiyun oqimidagi arab faylasufi Ibn Rushd o'rtasidagi bahsni tahlil qilib chiqdi. Uning taklifi bilan Ozarboyjonning qadimgi shahri Marog'ada astronomik rasadxona (1258-1259-yillar) tashkil etdi, unga mashhur olimlarni taklif etdi, boy kutubxona yaratdi va o'zi unda rahbarlik qildi. Bu rasadxonada o'sha davrning mukammal astronomik jadvallaridan biri "Ziji Elxoniy" tuzilgan. Nasriddin butun umri davomida turli mineralogiya, tibbiyot, fizika, mantiq (logika), falsafa va boshqa sohalarga oid bir qancha asarlar yaratdi. U ko'pgina yunon olimlari asarlarini arab tiliga tarjima qilgan.

«To'liq to'rt tomonlik haqida» ("Shaklul qita"), «Taxta va tuproq yordamida arifmetikadan to'plam», «Yorug'likning akslanishi va sinishi haqida risola», «Tusiyning algebra val-muqobaladagi foydalari», «Elxoniy jadvallari» ("Ziji Elxoniy"), «Qimmatbaho toshlar haqida kitob», «Meditsina qonunlari», mamlakatni idora qilish siyosati haqidagi fikrlarni o'z ichiga olgan. «Nasir odobi» nomli asar ham yaratgan.

Nosiriddin Tusiyning «Taxta va tuproq yordamida arifmetikadan to'plam» («Jomiul-hisob bit-taxti vat-turob») nomli asari katta ahamiyatga ega bo'lib, 1265-yilda yozilgan. Bu asar uch bo'limdan iborat bo'lib, bular «Butun sonlar ariftnetikasi», «Kasr sonlar arifmetikasi» va «Astronomiyaga tegishli hisoblar»dir.

Bu asarda qo'shish, ayirish, ko'paytirish va bo'lish amallari, bu amallarni o'nlik pozitsion sanoq sistemasida bajarish qoidalari berilgan.[327]

Nosriddin Tusiyning astronomiyaga oid "Ziji Ilxoniy" yulduzlar jadvali Sharqda va G'arbiy Evropada mashhur edi. Nasriddin o'z ijodi bilan Yaqin va O'rta Sharqda tabiatshunoslik va axloqqa oid ta'limoti bilan muhim o'rin tutdi.

Nosiriddin Tusiy "Axloqi Nosiriy" kitobining yozilish sababi haqida asar debochasida shuni ta'kidlab o'tadiki, Ko'histon (arabchasi Qahaston Eron sharqida) hokimi Nosiriddin Abdurahim ibn Abi Mansur huzuruda xizmatda bo'lgan davrda bir kuni shohona majlisda suhbat komil hakim va fozil ustoz Abu Ali Ahmad ibn Muhammad ibn Yoqub ibn Miskavayh Xozin Roziyning (X-XI asrlarda yashagan) "Kitobul tahorat" ("Poklik va pokizalik kitobi") haqida bordi. Kitob arab tilida yozilganligi sababli o'tirish qatnashchilarining ko'pchiligi uning g'oyalarini kengroq yoyish maqsadida fors tiliga tarjima qilish maqsadga muvofiq bo'lishi haqida fikr bildirdilar. Hukmdor Nosiriddin Abdurahim ibn Abi Mansur bu xayrli ish bajarilishiga amr etdi. Shuning uchun kitob uning irodasini hisobga olgan holda "Axloqi Nosiriy" deb ataldi[328].

Xoja Nosiriddin Tusiy o'zining "Axloqi Nosiriy" asarida jamiyatning barcha qatlamlariga oid bo'lgan odob-axloq qoidalarini, hayotda, oilada, jamiyatda inson o'zini qanday tutishi kerakligi haqida batafsil to'xtalib o'tgan. Ushbu asarda dolzarb bo'lgan har bir yo'alishga alohida- alohida bob ajratgan. Masalan,

[326] Nosiriddin Tusiy "اخلاق ناصری" Xorazmiy nashriyot kompaniyasi. 15-bet. 1354- hijriy shamsiy yil.

[327] Nasriddin Tusiy "Jomiul-hisob bit-taxti vat-turob" Tehron., Tehron universiteti nashri. Hijriy 1372/1983. (fors tilida) – B. 32.

[328] Qodirov M. Nasriddin Tusiyning «Axloqi Nosiriy» asari va uning tahlili. I qism.– T.: «TEZKOR PRINT.".- 2013. – B.48.

oilani boshqarish, bolalarning odoblari, mol-dunyo va vaqtni tasarruf qilish va boshqalar shular jumlasidandir. Shuning uchun bu kitob hamma uchun o'qisa arzigulik mumtoz asardir. Uning bu qarashlari nafaqat bir Islom olimi sifatida, balki oddiy inson sifatida hammaga ma'qul bo'ladi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Tusiy o'zining mavqeidan foydalanib, Yaqin Sharq va O'rta Sharq madaniyatining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Bizgacha uning axloq, astronomiya, matematika va falsafaga doir asarlari yetib kelgan. Uning falsafiy qarashlari Ibn Sinoning shogirdi bo'lgan Baxmanyor (Kamoliddin Muso ibn Yunus) ta'sirida shakllandi. U o'zining mashhur asari "Sharh al - ishorot" da Ibn Sinoning falsafiy qarashlarini sharhlash bilan uni musulmon ilohiyotchisi Faxriddin Roziy hamlalaridan himoya qildi. U axloq va jamiyatshunoslikka doir ko'p asarlar muallifidir.

Oila har bir zamon va har bir makonda jamiyatning eng asosiy qismi, asosi hamda ajralmas bo'lagi bo'lib kelgan. Jamiyat ana shu oilalarning butun bir yaxlitligidan paydo bo'ladi. Qaysi bir jamiyatda oilalar tinch - totuv, to'kin - sochin va farovon bo'lsa, o'sha jamiyat doimo gullab - yashnagan. Oilalari va butun xalqi tom ma'noda salomat bo'lgan davlat esa barqaror bo'lib, hamisha rivojlanadi. Bu xuddiki, davlatni bir inson deb olsak, oilalar uning tana a'zolari kabidir. Agar tananing bir a'zosida muammo yoxud kasallik bo'lsa, butun vujud bezovtalanadi. Agar kasal a'zo tuzatilmasa, bu dard tananing boshqa a'zolarini ham bezovta qilib, ayrim holda kasallantiradi hamda og'ir ahvolga tushiradi. Shuning uchun o'sha qismni davolatish uchun insonning barcha a'zolari harakat qiladi. Masalan, tabibga, ya'ni tibbiyot xodimiga uchrab, ko'rinadi va uning ko'rsatmasiga muvofiq davolanadi. Shunda kasallik tuzaladi va insonning barcha a'zolari orom oladi. Jamiyat ham shunday: bir oilada bir muammo bo'lsa, qolgan oilalarga ham bu ta'sir qilishi mumkin. Agar boshqalar ham bu masalani hal qilishga ko'maklashsalar, muammo tezroq va yaxshiroq hal bo'ladi.

Shuning uchun ham barcha olimlar-u faylasuflar, davlat arboblari-yu rahbarlari bu masalaga doimo jiddiy e'tibor berishgan. Jumladan, Xoja Nosiriddin Tusiy ham o'zining "Axloqi Nosiriy" kitobida ayollar haqida "Oila intizomi va siyosati haqida" nomli bir bob, bolalar haqida "Bolalarning tadbiri va siyosati haqida" deb nomlangan bir bob yozgan. Chunki oilada har bir a'zoning o'z o'rni, mavqe'i va darajasi bor.

Oila qurishga shunchaki shahvatni qondirish yoki boshqa shunga o'xshagan narsalar emas, balki molni himoya qilish va yaxshi nasl qoldirish kabi ikki narsa sabab bo'lishi kerak[329]. Ya'ni oila qurishdan murod faqat hirsni qondirish emas, balki yaxshi avlod qoldirib, ularga to'g'ri tarbiya berish; mol-mulkni, kerak bo'lsa, Vatanni himoya qilish kabi katta maqsadlarni ko'zda tutish kerak. Inson shu jihati bilan boshqa tirik mavjudotdan farq qiladi. Ana shunday ezgu niyat qilgach, inson o'zi uchun bir soliha, ya'ni yaxshi, aqlli, esli-hushli ayol topishi kerak.

Chunki soliha ayol nikohda erkakning mol - dunyosi va uning qismlarida, uyni tutishda uning sherigi va erkak uyda bo'lmagan paytlarda uning o'rinbosaridir. Xoja Nosiriddin Tusiy o'zining asarida soliha, yaxshi ayolga quyidagicha tavsif beradi. Eng yaxshi ayollar aqlli, diyonatli, iffatli, zukko, hayoli, eriga yuragi achiydigan, mehrini izhor qiladigan, tilini tiyadigan, eriga itoat qiladigan, eriga xizmat qilishda o'z nafsini kamtar tutadigan, uning roziligi uchun o'zini baxshida qiladigan, viqorli, haybatli, o'z oilasiga juda yaqin turadigan, eri uchun o'zini ziynatlab yuradigan bo'ladi. Darhaqiqat, qaysi bir ayolda yuqoridagi sifatlar mavjud bo'lsa, o'shaning turmush o'rtog'i mamnun bo'lib, ishi barakali salomatligi yaxshi bo'ladi. Farzandlari tarbiyali, go'zal axloqli, ilmli, boshqalarga yaxshilikni ravo ko'radigan, manfaat yetkazadigan shaxs bo'lib yetishadi. Natijada butun oila jamiyatda o'z o'rni va obro'yiga ega oilaga aylanadi. Jamiyatdagi boshqa oilalar ulardan ibratlanadi hamda ularning ta'sirida jamiyat asta-sekinlik bilan isloh bo'la boshlaydi. Tusiy butun hayoti davomida 150 dan ortiq risola va maktublar yozgan. Ushbu asarlarning 25 tasi fors tilida, qolganlari arab tilida yozilgan. U 1274 yilning 25 iyunida vafot etdi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, biz Nosiriddin Tusiyni ensiklopedik olim sifatida e'tirof etsak bo'ladi. Chunki Nosiriddin Tusiy falsafa bilan shug'ullanish barobarida astronomiya, tibbiyot, mantiq, mineralogiya hamda axloqiy masalalari bilan ham shug'ullangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nosiriddin Tusiy "اخلاق ناصری" Xorazmiy nashriyot kompaniyasi. Tehron. 1354- hijriy - shamsiy yil.
2. Qodirov M. Nasriddin Tusiyning «Axloqi Nosiriy» asari va uning tahlili. I qism.– T.: «JAHON PRINT." 2013.
3. Qodirov M.M. Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharqning falsafiy tafakkuri (o'rta asrlar). –T.: Tosh DSHI nashriyoti, 2010. –212 b.
4. Динаршоев М.Д. Философия Насириддина Туси. Душанбе, «Дониш». 1968.
5. Идибеков Н. Этика Насириддина Туси в свете его теории свободы воли. Душане. «Дониш». 1987.

[329] Nosiriddin Tusiy "اخلاق ناصری" Xorazmiy nashriyot kompaniyasi. 216-bet. 1354- hijriy shamsiy yil.

SADRIDDIN AYNIYNING MA`RIFATPARVARLIK FAOLIYATI.

Abbosov Abbosali

BuxDU Islom tarixi va manbashunsoligi, falsafa kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Sadriddin Ayniyning ma'rifatparvarlik faoliyati manbalar asosida tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Sadriddin Ayniy, ma'rifat, ma'rifatparvarlik, usuli savtiya, ilm, ma'naviyat.

Sadriddin Saidmurodxo'ja o'gli Ayniy (1878-1954) atoqli adib, shoir, pedagog o'zbek va tojik adabiyotlari taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan zullisonayn yozuvchi, tarixchi, adabiyotshunos, olim–akademik, jamoat arbobi, o'z xalqining faxri, vatanparvar insondir. Sadriddin Ayniy, o'zining qariyb 60 yillik ilmiy-ijodiy faoliyati davomida o'zidan boy madaniy va ma`naviy meros qoldirdi. Uning ilmiy merosi ilm va ma`rifat ixlosmandlari uchun o'ziga xos mahorat va ibrat maktabi bo'lib xizmat qilmoqda.Sadriddin Ayniy, ilk boshlang'ich ma`lumotni ona qishlog'ida, eski usul maktabida oldi. Otasining vasiyatiga ko'ra va ilmga bo'lgan kuchli ishtiyoq bilan 1890-yil sentyabr oyida akasi Muxiddin yordamida Buxoroga o'qishga jo'nadi. U 1890-yildan 1900-yilga qadar Buxoro madrasalarida tahsil oldi.[330]

1890-1891 yilning 22-martiga qadar «Mir arab» madrasasida, 1892-1893 yillarda «Olimjon» madrasasida, 1894-1896 yilida «Hoji Zohid» madrasasida, 1896-1899 yillarida «Badalbek» madrasasida, 1899-1900 yilida «Ko'kaldosh» madrasasida tahsil oldi .Bo'lajak adib, o'zining serqirra ilmiy-ijodiy faoliyatini Buxoroda boshladi. U, asta-sekin she'r yozishni mashq qila boshladi. «Sifliy» (Past), «Muhtojiy» va «Jununiy» (Telba) taxallusi bilan ijod qildi. Sadriddin 18 yoshida «ko'z», «chashma» va yana 46 ma`noni anglatuvchi «Ayniy» so'zini o'ziga muqim taxallus qilib tanladi.[331] Bu shafoatli taxallus ila bitgan Ayniyning birinchi she'ri «Guli surx» edi. Sadriddin Ayniy 1921-yilda «Buxoro mang`it amirligining tarixi», «Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar» asarini, 1922-yilda «Buxoro jallodlari» povestini, 1924-yil «Bir kambag'al tojikning sarguzashti» yoki «Odina» asarini, 1926-yil «Tojik adabiyotidan namunalar» asarini, 1928-yilda «Qul bobo yoki ikki ozod» qissasini, 1927-1928 yillarda «Doxunda» romanini, 1934-yilda «Qullar» romanini, 1949-1954 yillarda «Esdaliklar» asarini yaratdi.

Sadriddin Ayniyning ijodiy faoliyati yirik proza asarlari yaratish sohasida ayniqsa samarali bo'ldi. Moziyga qaytib ish ko'rish xayrlik deydilar. Sadriddin Ayniy «Buxoro jallodlari», «Eski maktab», «Odina», «Doxunda», «Sudxo'rning o'limi», «Yetim», «Qullar», «Esdaliklar» kabi yirik asarlarida o'tmish mavzusiga shunchaki murojaat etibgina qolmasdan, balki ularda tarixiylik bilan zamonaviylikni uzviy ravishda badiiy omuxtalashtirdi. Adibning amirlik saltanatini fosh etuvchi asari «Buxoro jallodlari» O`rta Osiyo xalqlari yangi davr adabiyotida yaratilgan eng yirik va birinchi realistik asar namunasidir.Amirlik saltanatiga qarshi islohot talabi bilan namoyishga chiqqanligi uchun amir jallodlari tomonidan 75 darra kaltaklanib, zindonga tashlangan va 52 kun davomida Kogon kasalxonasida davolanib, 25 marta jarrohlik operatsiyasini boshidan kechirgan,[332] amirlik saltanatining butun jabru jafosini chekkan adib «Buxoro jallodlari» asarida amirlik saltanatining butun illatlarini astar-avrasigacha ochib tashladi va zulmat ustidan yorug'likning, istibdod ustidan adolatning tantana qilishiga qat`iy ishondi. Sadriddin Ayniy yarim asrlik ijodiy tajribasidan so'ng 6 kitobdan iborat «Esdaliklar» asarini yaratdi. Asarda uzoq o'tmish hayotidan olingan siyosiy voqealar, qiziqarli epizodlar, turli tabaqaga mansub bo'lgan kishilar sarguzashti hikoya qilinadi.Sadriddin Ayniy barcha asarlarida xalqni jaholatga qarshi ma`rifatli bo'lishga chaqiradi. Sadriddin Ayniy amalda yangi «usuli savtiya»ga asoslangan o'qitish maktabi ochdi. Maktabda darslar jadval asosida sistemali, darslar o`rtasida tanaffus bilan o'tildi. U sinfdan sinfga ko'chirishda imtihon tizimini qo'lladi. Sinf xonasini partalar, doska, globus bilan jixozladi. 1909-yilda «Tahzib us-sib`yon» (Bolalar tarbiyasi) nomli alifbo yozdi. Ushbu alifbo o'sha davr maktab va maorif sohasida katta yangilik bo'ldi. Buxoro jadidlari bilan 1909-yil 18-iyulda «Tarbiyai aftol» nomli yashirin jamiyat tuzdi[333]. Bu jamiyat o`z oldiga, birinchidan, keng xalq ommasi orasida maorif va turli adabiyotlarni tarqatish, ikkinchidan, isrofgarchilikka, maishatparastlikka va boshqa nojo`ya urf-odatlarga qarshi kurash, uchinchidan esa, hukumatning mustamlakachilik siyosatiga qarshi keng tashviqot ishlarini olib borish vazifasini qo`ygan. Ushbu jamiyat yordamida talabalarni

[330]O`zbekiston Milliy entsiklopediyasi. Toshkent «O`zbekiston Milliy entsiklopediyasi» Davlat nashriyoti. 2000 yil, 162b
[331]S.Ayniy «Esdaliklar» 6-tom Toshkent «O`zDavNashr» 1953-yil, 182 b

[332] S.Ayniy «Muxtasari tarjimai holi xudam» Tojikiston. «Stalinobod» nashriyoti, 1958 yil., 20 b.
B.Qosimov «O`zbek adabiyoti va adabiy aloqalari tarixi» Toshkent. «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2008 yil, 85 b.[333]

Orenburg, Qozon, Ufa, Qrim, Turkiyaga o'qishga yubordilar. Ayniy ma`lumot berishicha[334], ushbu jamiyat tomonidan Istambulga 1911-yil 15 nafar, 1912-yil 30 nafar talaba o'qishga yuborilgan. Ular safida Usmonxo'ja Po'latxo'ja o'gli, Ato Xo'ja, Mahzar Maxzum, Burxon Maxzum o'gli, A. Fitrat, Muqimbeklar bo'lgan.

Sadriddin Ayniy ijodiy merosining kattagina qismini uning tojik va o'zbek xalqlari madaniyati va adabiyoti tarixini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy asarlari tashkil etadi. Adibning «Firdavsiy va uning Shohnomasi haqida», «Kamol Xo'jandiy», «Shayxur rais Abu Ali Ibn Sino», «Ustod Rudakiy», «Shayx Muslihiddin Sa`diy Sheroziy», «Alisher Navoiy», «Zayniddin Vasifiy», «Mirzo Abdulqodir Bedil», «Muqimiy», «G`afur G'ulom», «Said Nazar», «Ulug'bek», «Furqat», «Ahmad Donish hayoti va ijodi»ga bag`ishlangan ishlari shular jumlasidandir. Ularda adib bir tomondan har bir ijodkorning ilmiy biografiyasini yaratsa, ikkinchi tomondan ular ijodining ma`naviyat tarixida tutgan o'rni va ahamiyatini yoritishga intildi.

Sadriddin Ayniy o`z serqirra ijodi va tashkilotchilik faoliyati bilan o`zbek jadidchilik harakati va jadid adabiyotining shakllanishida muhim ahamiyatga molik ishlarni amalga oshirdi. Ayniyga 1940-yilda «Tojikistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi» unvoni berildi. 1948-yilda filologiya fanlari doktori, 1950-yilda professor unvonlarini oldi. 1978-yil YUNESKO qarori bilan «Sadriddin Ayniy yili» deb e`lon qilindi va 100 yillik yubileyi jahon miqyosida keng nishonlandi.1997-yil «Tojikiston Qahramoni» unvoni bilian taqdirlandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2001-yil 22-avgustdagi «O'zbek milliy madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan marhum adabiyot va san'at namoyandalarini mukofotlash to'grisida»gi farmoniga muvofiq, Sadriddin Ayniy «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni bilan mukofotlandi. O`zining butun faoliyati davomida xalqimiz istiqloli va ma`rifatparvarligi yo`lida xizmat qilgan Ayniyning munosib taqdirlanishi, bu ulug` insonning munavvar ruhiga ko`rsatilgan yuksak ehtiromdir.Xulosa qilib aytganda, XX asr ardoqli siymolaridan biri bo`lgan Ayniyning boy ilmiy-adabiy merosi XXI asr kishilarini, O`zbekistonning barkamol yoshlarini vatanparvarlik, xalqsevarlik va fidoiylik, halollik, pok e`tiqodlilik ruhida tarbiyalashda, ma`rifatparvarlik ilmini rivojlantirishda o`z hissasini qo`shadigan umrboqiy ma`naviy – ilmiy boyligimizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O`zbekiston Milliy entsiklopediyasi. Toshkent «O`zbekiston Milliy entsiklopediyasi» Davlat nashriyoti. 2000 yil, 162b
2. S.Ayniy «Esdaliklar» 6-tom Toshkent «O`zDavNashr» 1953-yil, 182 b
3. S.Ayniy «Muxtasari tarjimai holi xudam» Tojikiston. «Stalinobod» nashriyoti, 1958 yil., 20 b.
4. B.Qosimov «O`zbek adabiyoti va adabiy aloqalari tarixi» Toshkent. «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2008 yil, 85 b.
5. S.Ayniy «Asarlar» 8 jildlik, 1-jild. Toshkent, «O`zDavNashr» 1969 yil, 263 b.

ALISHER NAVOIY IJTIMOIY-ANTROPOLOGIK QARASHLARIDA RAHBAR MA'NAVIYATIGA OID FIKRLAR

Gulova Anorgul Axtamovna

Andijon davlat universiteti doktoranti

Gulovaanorgul2@gmail.com

Annotatsiya:

Maqolada Alisher Navoiyning ijtimoiy-antropologik qarashlarining yosh avlod tarbiyasidagi ahamiyati tahlil etilgan.

Kalit so'zlar:

«Sabiai sayyor», «Saddi Iskandariy» va «Farhod va Shirin», odob, qanoat, saxovat, ishq, sadoqat, halollik, ilm.

Аннотация:

В статье анализируется значение социально-антропологических взглядов Алишера Навои в воспитании подрастающего поколения.

Ключевые слова:

«Сабиаи Сайёр», «Садди Искандарий» и «Фарход и Ширин», этикет, довольство, щедрость, любовь, верность, честность, наука.

Abstract:

[334] S.Ayniy «Asarlar» 8 jildlik, 1-jild. Toshkent, «O`zDavNashr» 1969 yil, 263 b.

The article analyzes the importance of Alisher Navoi's socio-anthropological views in the upbringing of the younger generation.

Keywords:
“Sab'ai Sayyor”, “Saddi Iskandariy” and “Farhod and Shirin”, etiquette, contentment, generosity, love, loyalty, honesty, science.

Xamsaning ilk dostoni bo‘lmish “Hayratul-abror”da odob, qanoat, karam, ishq, vafo, rostlik, ilm singari olijanob xislatlar haqida Alisher Navoiy juda ko‘p fikr bildiradi. Xususan, rahbar ma’naviyati to‘g‘risidagi so‘zlari ham alohida e’tiborga loyiq. Dostonda “...rahbar qo‘l ostida ishlovchi odamlar biror xilof ish tutsalar, uni hisobga olib muomala qilmoq kerak, ularning yaxshi-yomon ahvolidan xabardor bo‘lib turmoq boshliqning shu jamoaga hurmatini bildiradi”,[335] – deb ta’kidlaydi faylasuf shoir. Tamagirlikni insonni oxir-oqibatda xorlikka olib keluvchi illat sifatida baholaydi. Tamagir rahbar gado kabidir. Aksincha, qanoatli darvesh esa podshoh kabi yuksak turadi, – deydi, alloma. Shu bois eng avvalo, insonda nafsni tarbiyalash darkor. Rahbarning nafsi to‘q bo‘lib, ma’naviy jihatdan odamiylik xislatlarini o‘zida singdirgan bo‘lsa, albatta, jamoa – xalq tinch, jamiyat obod bo‘ladi deydi, Navoiy.

Mutasavvif “Hayratul-abror”ning yigirmanchi maqolotida podshoh (rahbar, boshliq) xalqni adolat bilan boshqarishi zarurligini aytadi. Adl (adolat) uch harfdan iborat bo‘lib, “ayn” harfi quyoshga o‘xshash porloqdir, “dol” davlatu din tojidur. Shunday ekan, tojni kiyib, mehr bilan ko‘zlarni yorit. Sening oldingga orzu bilan kelgan mazlum (yordamga muhtoj kishi)ga adolat soyasini panoh qil.

Navoiy nigohida har bir inson o‘ziga xos bir olam. Bir insonning fe’l-atvori, ikkinchi bir kishiga o‘xshamaydi. Shuning uchun rahbar mukofatlash va jazolashda ularning bu xususiyatlarini hisobga olishi zarur. Chunki sha’m bilan muz rangi bir-biriga o‘xshasa ham, biri o‘t (olov) biri suvdir. Agarda kimnidir o‘zingga nisbatan yaqin olib, hamdam qilishni niyat qilsang, dastavval, uni sinovdan o‘tkaz. Shoshilib xulosa chiqarma. G‘aflatda qolib, do‘st-hamdam va mahram tanlashda zinhor adashma.

Kimniki aylay desang mahraming,
Ko‘p sinamay, aylamagil hamdaming.[336]

Mutasavvifning e’tiroficha, inson uchun toj, davlat va boshqalar emas, balki eng yaxshi fazilatlar har qanday boylikdan ustundir.

Vaholanki, Hadisi sharifda aytilganidek “Mol-dunyoning ko‘pligi boylik hisoblanmaydi, balki haqiqiy boylik ma’naviy boylikdir”.

Ayni paytda bashariyat oldida turgan umumbashariy muammolar yechimi, avvalo, insonning ma’naviyati, ma’rifati va sog‘lom fikri bilan bog‘liqligi, XXI asr insoniyat oldida turgan jamiki muammoli vaziyatlarni tafakkur kuchi, o‘zaro hurmat va murosai madora orqali hal qilinishi lozimligi ayon haqiqat. Ushbu yo‘l dunyodagi barcha xalqlar va millatlar o‘rtasidagi hamjihatlik va teng huquqlilikka asoslangan, shuningdek, umuminsoniy havfsizlikka rahna solayotgan kuchlarni bartaraf qilishni ta’minlaydigan taraqqiyot yo‘lidir. Alisher Navoiy umuminsoniy qadriyatlardan hisoblangan millatlararo totuvlik haqida quyidagicha yozadi:

Olam ahli, bilingiz, ish emas dushmanlig‘,
Yor o‘lung bir-biringizga – erur yorlig‘ ish[337].

Alisher Navoiy qozilar to‘g‘risida to‘xtalib, ularni musulmonlarning yaxshi va yomon ishlari yuzasidan hukm chiqaruvchilar deb ta’riflaydi. Jamiyatdagi bu toifa kishilarni mutafakkir cholg‘u asbobiga qiyos qiladi. Sababi ular nima desalar, shu bo‘ladi, ya’ni cholg‘udan qanday kuy chiqishini faqatgina cholg‘uning o‘zi hal qilib beradi. Bu o‘rinda cholg‘u asbobi raso bo‘lsa, undan atrofga nafis ohang taraladi. Mabodo aksincha, soz bo‘lmasa, uni astoydil chalgan bilan yoqimsiz tovushdan boshqa sado chiqmaydi. Shuningdek, u ta’magirlikni insonni oxir-oqibatda xorlikka olib keluvchi illat sifatida baholaydi. Ta’magir rahbar gado kabidir. Aksincha, qanoatli darvesh esa podshoh kabi yuksak turadi, - deydi, alloma. Shu bois eng avvalo, insonda nafsni tarbiyalash darkor. Rahbarning nafsi to‘q bo‘lib, ma’naviy jihatdan odamiylik xislatlarini o‘zida singdirgan bo‘lsa, albatta, jamoa - xalq tinch, jamiyat obod bo‘ladi. Bu to‘g‘rida Hazrat Navoiy quyidagi ruboiyda shunday ta’kidlaydi:

“To hirsu havas xirmani barbod o‘lmas,
To nafsu havo qasri baraftod o‘lmas.
To zulmu sitam joniga bedod o‘lmas,
El shod o‘lmas, mamlakat obod o‘lmas”[338].

[335]Азиз Қаюмов. Асарлар. 3-жилд. –Тошкент: Мумтоз сўз. 2009. –283-бет.
[336] Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. МАТ. 20 жилдлик, Ж. 7. – Тошкент: Фан.1991. – Б. 325.
[337] Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. МАТ. 20 жилдлик, Ж. 2. –Тошкент: Фан.1987. – Б. 244.
[338] Алишер Навоий. Вақфия. МАТ. 20 жилдлик, Ж. 14. – Тошкент: Фан, 1998. –Б. 258. www.ziyouz.com.

Har bir insondagi, butun xalq va eldagi hirs, behuda hoyu-havaslar xirmanini (xirmonini) shamolga bermoq, sovurib tashlamoq zarur. Nafs, manmanlik, kibr qasrlarini yer bilan yakson qilmoq joiz. Zulm va sitam joniga qattiq zarba berish orqali uni yo‘q qilmoq darkor. Shunday qilsakkina, el ko‘ngli shod bo‘lib, mamlakat obod bo‘ladi.

Adabiyotlar:

1. Азиз Қаюмов. Асарлар. 3-жилд. –Тошкент: Мумтоз сўз. 2009. –283-бет.
2. Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. МАТ. 20 жилдлик, Ж. 7. – Тошкент: Фан.1991. – Б. 325.
3. Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. МАТ. 20 жилдлик, Ж. 2. –Тошкент: Фан.1987. – Б. 244.
4. Алишер Навоий. Вақфия. МАТ. 20 жилдлик, Ж. 14. – Тошкент: Фан, 1998. –Б. 258. www.ziyouz.com.

МУҲАММАД НАСИРИДДИН ТУСИЙНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЛМИЙ МЕРОСИ.

Бухоро давлат университети Тарих ва маданий мерос факультет“Ижтимоий ва сиёсий фанлар” кафедраси дотценти

Ф.Ш.Абдуллаева

sharipovna14@gmail.com

АННОТАТЦИЯ

Ушбу тезис тўхталиб ўтилганмақолада XIII асрда яшаб ўтган қомусий олим Насириддин Тусийнингҳаёти ва унинг қаламига мансуб асарлари ҳақида гаппирилган. Шу билан бирга файласуфнинг ижоди билан танишган баъзи бир европа олимлари ҳақида ҳам қисқача тилга олинган. Бундан ташқари аллома таҳсил олган машҳур олимлар ҳақида ҳам фикрлар мавжуд.

Калит сўзлар: файласуф, мутакаллим, расадхона, илоҳиёт, обсерватория, мистицизм

АННОТАТЦИЯ

В статье, посвященной этому тезису, рассказывается о жизни и трудах ученого-энциклопедиста XIII века Насириддина Туси. Также кратко упоминаются некоторые европейские ученые, которые были знакомы с трудами философа. Кроме того, существуют мнения о выдающихся ученых, в которых учился ученый.

Ключевые слова: философ, богослов, обсерватория, богословие, обсерватория, мистицизм

Annotation

This thesis-based article discusses the life of the encyclopedic scholar Nasiriddin Tusi, who lived in the 13th century, and the works attributed to his pen. In addition, it briefly mentions some European scholars who became acquainted with the philosopher’s works. The article also contains reflections about the famous scholars under whom he studied.

Keywords: philosopher, theologian (mutakallim), observatory, theology, observatory (rasadkhona), mysticism.

Ўрта аср мусулмон дунёсининг машҳур қомусий олими Насириддин Тусий - XIII асрнинг буюк Эрон файласуфи, фиқҳшунос, мутакаллим, астроном ва математигидир.

Саккиз асрдан ортиқ вақт ўтган бўлса ҳам, Насириддин Тусийнинг бой илмий мероси бугунги кунда ҳам кўплаб мамлакатларда ҳанузга катта қизиқиш билан ўрганилмоқда. Теҳронда Ягмайн Иқболнинг ижодига бағишланган “Ўрта асрнинг буюк давлат ва сиёсий арбоби”, француз олими Б.Бадининг Парижда “Мусулмон эллинизмининг сиёсий фалсафаси. Насриддин Тусийнинг ижоди” номли асарлари чоп этилди, немис олими В.Маделунг томонидан мутафаккирнинг фалсафий қарашлари алоҳида ўрганилганлини таъкидлаш мумкин[1].

Замондошлари Тусийнинг шахси ҳақида жуда мақтовли, катта эътирофли сўзлар айтишган. Масалан, исмоийлилар уни “Хўжаи коинот” деб аташса, бошқалар “Муаллими солис” - учинчи муаллим, “Устози башар”-инсоният муаллими, деб аташган. Бунда улуғ эътироф Европа олимлари томонидан ҳам билдирилган. Инсоният олдидаги хизматлари учун фазодаги ойда очилган тоғлардан бири унинг номи билан Тусий деб аталган[1].

Аллома ўз даврида дунёдаги энг йирик Мароға расадхонасининг асосчиси саналади.

[1] Рзаев Туси. А.К., Ташкулов Д. Дониш Из истории политической и правовой мысли. Москва.: “Юридическая литература”. 1990. С. 11-12.

1.Шоихтиёров Х. Социальная философия Насриддина Туси Душанбе-2009, С.-67

Қутбиддин Шерозий каби буюк олимлар мутафаккир мактабида тарбияланган. Насириддин Тусий кўп қиррали олим сифатида фалсафа, география, мусиқа, оптика, тиббиёт ва минералогия бўйича асарлар муаллифидир. Файласуф юнон тилини мукаммал билган, юнон тилининг моҳир устаси сифатида Евклид, Архимед, Теодозий, Аристарх ва Птолемий каби буюк файласуфларнинг асарларига шарҳлар ёзган.

Насириддин ўз замонасининг кўзга кўринган шахси эди. Уни ҳар томонлама билим эгаси эканлиги, ақлий қобилияти ижтимоий ҳаётдаги муаммоларни кўра билишга ёрдам бериш билан бирга Ҳулагулар хукмдорларига кўпгина масалаларда ўзининг маслаҳатлари билан катта муваффиқиятларга эришишига сабабчи бўлди. Тусийнинг молия-хўжалик ишларини илмий нуқтаи назардан ўрганган озарбайжон олими А.С.Фораджев шундай ёзади: “У инсонларнинг оғир турмуш шароитидан азият чекишларини камайтиришни ўз фаолиятининг асосий вазифаси деб билиб, ҳаттоки камбағаллар, бева аёллар, ногиронлар ва бошқаларга давлат бюджетидан берилаётган ёрдам пулларини қайта кўриб чиқишни ҳам таклиф қилган”[3391].

Насириддин Тусий катта эҳтирос билан билимга чанқоқлиги, қатъиятлилиги ва истеъдоди билан кўплаб иллоҳиётшунос олимлар Тус шаҳрининг билимдон аҳлининг ҳайрати ва завқини уйғотган ҳамда уларда катта таассурот қолдирган. Алломанинг отаси ўғлининг қобилиятини кўриб, ўша вақт илм-маърифат маркази бўлган Нишопурга бориб, илмини оширишни тавсия этади. Бўлғуси ёш олимнинг илмни ўрганишга бўлган дастлабки илмий саёҳати Нишопурдан бошланиб, Рай, Қум, Исфахон ва Ироқ шаҳарлари ўз даврининг энг етук олимлари илоҳиётчиларидан сабоқ олиш билан давом этади. Ўз давридаги дунёвий ва диний илмларнинг барчасини ўқиб-ўрганиб, илмларнинг энг юқори чўққисига эришишга муваққат бўлди.

Насириддин Тусийнинг тўлиқ исми Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ҳасан бўлиб, у 1201-йилнинг 18 -февралида Эроннинг Ҳамадон шаҳрида туғилган.[1]

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Эрон, Озарбайжон ва Ўрта Осиёда XIII асрнинг энг йирик намоёндаси бўлиб буюк қомусий олим Насириддин Тусий бўлиб ҳисобланади. Мутафаккир Мароға обсерваториясининг асосчиси сифатида бутун Шарқда илм-фанни ривожлантиришга муҳим роль ўйнаган ва бир қанча олимларни бир жойга тўплаб ижод қилган буюк файласуфдир. Насириддин Тусий ҳадис сабоқларини устози Бурхониддин Ҳамадонийдан олган бўлса, математика илмини Камолиддин Ҳосибдан ўрганган. Мутафаккирнинг илм олиши билан боғлиқ масалалар ҳақида бошқа манбаларда ҳам фикрлар мавжуд. Жумладан, Тусий ёшлигида теологияни, ўсмирлик даврида эса табиий фанлардан математика, арифметика, геометрия ва алгебрани қунт билан ўрганган.[1]

Бошқа манбаларда Тусий ёшлигида таниқли муҳандис-инженер Абу ибн Мансурдан илм олган бўлса, ўсмирлик даврида у Нишопурга кўчиб ўтиб, у ерда геометрия, алгебра ва мусиқани ўрганган.[1]

Камолиддин Ҳосибдан илм олган буюк файласуф Насириддин Тусий бир ҳақиқатни англаб етганини айтиб шундай ёзади: “Мен устозим Камолиддин билан мулоқотда бўлганимда шуни англадимки, ундан олдин олинган билимлар ҳақиқатдан йироқдадир, ҳақиқат эса ҳеч қачон юзага ётмайди ва шу сабабли уни изламоқ керак”[1.] .

Профессор М.Н.Болтаев Насириддин Тусий Нишопурда таҳсил олган энг таниқли машҳур олимлар ичида Абу Аббос Жавҳарий бўлганлигини таъкидлаб ўтади.[1] Шундай хилма-хил илм эгалари Тусийнинг ҳақиқий олим бўлиб етишишида жиддий роль ўйнашган. Илмга чанқоқ ёш йигит машҳур олимларнинг маърузаларида иштирок этиш мақсадида кўплаб саёҳат қилган. Нишопурда бўлганида сўфизм таълимотининг таниқли намоёндаси Фарид ад - Дин Аттор билан учрашди. Фарид ад-Дин Аттор ўз вақтида Қутб ал-Мисрий ва Фарид ал - Дин Дамадлар маърузаларининг тингловчиси бўлган. Кейинчалик Фарид ал-Дин Аттор мўғул босқинчилари томонидан қатл этилади. Мосулда аллома Насириддин Тусий Камол ал-Дин Юнус билан учрашиб ундан математика ва астрономия илмини чуқур ўрганди. Файласуф илм чўққиларини эгаллашда давом этар экан, кейинчалик Ибн ал - Арабийнинг куёви Қайсарий билан ҳам хат ёзишади. Ўша давр сўфий таълимоти эгаларининг мистицизмни кенг ёйишдаги ҳаракатлари Тусий учун ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмади. Аммо кейинчалик у сўфизмга оид ўзининг фалсафий қарашлари акс этган кичик бир “Авсаф ал-

[339] А.К.Рзаев Туси, Д.Ташкулов Дониш Из истории политической и прававой мысли Москва “Юридическая литература” 1990, 14-стр

[1] Разави М. Аҳвол ва асори Хоча Насируддини Туси -Теҳрон, 1370.-С. 29

[1] Мамедбейли Г.Д. Основатель Марагинской обсерватории Насируддин Туси. Баку, 1961.-С.29

[1] Рзаев А.К. Туси., Ташкулов Д. Дониш Из истории политической и правовой мысли. М.. “Юридическая литература”, 1990, С.15

[1] Болтаев М.Н. Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн Сины и его школы.- Душанбе, «Ирфон», 1965.-С.247.

ашраф” (“Таниқли кишиларнинг хусусиятлари”) номли рисоласини ёзади.[1]

Бўлғуси олим Насириддин Тусий Нишопурда бўлган вақтида машҳур олимлардан Фахриддин Розийнинг қобилиятли шогирдларидан бири бўлган Фахриддин Мисрийдан ҳам илм олганди. Бундан ташқари “Аз-зидж-ул акбар ал-Ҳакимий” асарининг муаллифи ва вақтни белгиловчи ускунани яратган олим Юнус Мисрий ҳам Тусийга устоз бўлганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.[1]

Исмоийлилар қалъалари девори ортида ижод қилган файласуфнинг қаламига мансуб “Ибн Сино китобига изоҳлар”, “Евклид шарҳи”, “Асос ал-иқтибос”(“Билиш асослари”), “Ахлоқи Мухташами” (“Мухташам ахлоқи”),“Рисолаи му’иния”(“Му’иний трактати”), ”Шарҳи рисолаи му’иния” (“Му’иния рисоласига шарҳлар”), “Равзат ат-таслим”(“ Тақво боғи”) ва бошқа қимматли асарларни дунёга келтирди.

Насириддин Тусийнинг 150 дан ортиқ асари бўлиб, улардан 25таси форс тилида, қолганлари эса араб тилида ёзилган.[1]

Маълумки ҳар бир миллатнинг бойлиги аввало унинг зиёлиларидир. Чунги улар инсоният ҳаётини яхшилаш, жамиятни маънавий ва моддий ривожланиши, маърифат инсонларнинг фаровонлигини таъминлаш мақсадида ўз ҳаётлари ва фаолиятини йўналтирадилар. Буюк қомусшунос олим Насириддин Тусийнинг ҳам келажак авлодга қолдирган буюк мероси ўша давр Реннесанси ва бугунги Янги Ўзбекистон ҳамда биз қураётган Учинчи Реннесанс учун чуқур ва бетакрор илм-фан гавҳари ҳисобланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Абдухамидов Н.М. Вклад Ходжа Насируддина Туси в развитие науки и образования таджикского народа. Душанбе,-2021. С.-40
2. Болтаев М.Н. Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн Сины и его школы.- Душанбе, «Ирфон», 1965.-С.247
3. Д-р Сайид Бадахшани “Насир ал-Дин Туси” http//www.utm/edu/recarch/iep/t/tusi/htm, 2003
4. Разави М. Аҳвол ва асори Хоча Насируддини Туси -Теҳрон, 1370.-С. 29
5. Рзаев А.К. Туси., Ташкулов Д. Дониш Из истории политической и правовой мысли. М.. “Юридическая литература”, 1990, С.15
6. Мамедбейли Г.Д. Основатель Марагинской обсерватории Насируддин Туси. Баку, 1961.- С.29
7. Шоихтиёров Х. Социальная философия Насриддина Туси Душанбе-2009, С.-6

JADIDLAR FALSAFASI JIHATLARI

Jo’rayev.Sh.F.

Buxoro Davlat Universiteti
“Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa”
kafedrasi katta o’qituvchisi

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Afrika, Lotin Amerikasi, Osiyo qaram davlatlarida Yevropa imperiyalari mustamlakachiligiga qarshi milliy – ozodlik harakatlari tarqala boshlaydi. Bu ayniqsa Lotin Amerikasi, Shimoliy Afrika**,** Hindiston, Xitoy va Markaziy Osiyo hududlarida ko’zga tashlanadi. Turkiston o’lkasida bu Dukchi Eshon qo’zgoloni natijasida vujudga kelgan xalq harakatida yorqin namoyon bo’ladi. Bu harakatlar natijasida milliy – ozodlik harakatlarining o’ziga xos mafkuraviy asoslari shakllanishiga yo’l ochadi **(1. 2000. 348 - 353b).**

Jadidlar harakati esa Osiyo xalqlarining G’arb davlatlari kolonializmiga qarshi vujudga kelgan milliy – ozodlik harakatlari shakllaridan biridir. Jadidlar harakati Turkiyada vujudga kelgan “Yosh turklar” harakati faoliyati bilan bevosita bog’liqdir. Keyinchalik bu Turkistonda “Yosh Buxoroliklar” va “Yosh Xivaliklar” harakatining vujudga kelishiga sabab bo’ladi. Bu harakat 1883 yili Boqchasaroyda Ismoil Gaspirali tomonidan “Tarjima” gazetasini chop etishdan tashkil etilishi boshlangan edi. Turkistonda jadidlik harakati Behbudiy, Munavvar Qori, Avloniy, Shakuriy, Tavallo, Fitrat, Cho’lpon, Sadriddin Ayniy, Ibrat, Botu, Ahmad Zakiy Validiy kabi faol ijtimoiy harakat vakillari samarali harakatlari tufayli shakllanadi va rivojlanib boradi **(1.2000. 253 – 319b; 2. 1994.47 – 49b).**

XX asr boshlarida Turkiston o’lkasida “Ittihod va Taraqqiyot”, “Tarbiyai atfol”, “Nashriyot”,

[1] Д-р Сайид Бадахшани “Насир ал-Дин Туси” http//www.utm/edu/recarch/iep/t/tusi/htm, 2003

[1] Абдухамидов Н.М. Вклад Ходжа Насируддина Туси в развитие науки и образования таджикского народа. Душанбе,-2021. С.-40 (бу диссертация)

[1] Великие шиитские улеме исламского мира https: // parstoday/com/ru/radio/programs

“Jamiyati xayriya” kabi tashkilotlar vujudga keladi. O’z navbatida ushbu tashkilotlar faoliyati natijasida Xurshid, Osiyo, Tarjima, Oyna, Tujjor, Isloh, Taraqqiyot, Sayra, Hurriyat va Sadoiy Farg’ona singari nashrlar tashkil topadi. Shu bilan birga Turkistonda jadid adabiyoti va tili ham shakllanib borgan. Bunda Behbudiyning “Padakush”, Avloniyning “Turkiy guliston yohud axloq”, Ibratning “Yozuvlar majmuasi”, Saidrasul Aziziyning “Ustodi avval”, Saidaxmad Siddqiyning “Xikmat xazinasi”, Shakuriyning “Hikoyatlar to’plami”, Sadriddin Ayniyning “Eski maktab”, “Yosh bola”, “Qori ishkamba”, Hamza Xakimzoda Niyoziyning “O’quv’, “Maktab”, “Muhtaram onalarimga kitob”, Cho’lponning “O’zbek yosh shoirlari”, “Ozod turk bayrami” va Fitratning “O’zbek klassik adabiyotidan namunalar” kabi badiiy, ma’rifiy va san’at asarlari muhim ahamiyat kasb etadi **(1.2000. 253 – 319b; 3.1999. 14 – 16b).** Aynan ushbu asarlarda jadidlarning g’oyalar yo’nalishlar ko’zga tashlanadi va ularni qisqacha tarzda ifoda etish mumkin bo’ladi:

- milliy – ozodlik harakati g’oyasi;
- ma’rifarparvarlik g’oyasi;
- ijtimoiy isloxotlar g’oyasi;
- insonparvarlik g’oyasi;
- ilm - fan g’oyasi;
- jaholat va eskilik qoldiqlariga oarshi kurash g’oyasi.

Jadidlar harakati falsafiy g’oyalari esa quyidagi jihatjarda ko’zga tashlanadi:

- jamiyat falsafasi;
- inson falsafasi;
- tarix falsafasi;
- bilish falsafasi;
- axloq - odob falsafasi;
- estetik falsafa;
- ta’lim falsafasi;
- mehnat falsafasi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O’zbekistonning yangi tarixi. II – tom. Toshkent. 2000.
2.Shamsuddinov.R.T. Tarixiy merosimizga bir nazar.Andijon. Meros.1994.
N. Abdullayev. Rossiya istilosi davridaMarkaziy Osiyo san’ati. Toshkent.1999.

АБДУРАУФ ФИТРАТ МАНАВИЙ МЕРОСИДА ОИЛА МАСАЛАСИ

Жумаева Муаттар Зоҳид қизи

БухДУ Ислом тарихи ва манбашунсолиги, фалсафа кафедраси ўқитувчиси

Аннотатсия. Мазкур мақолада Абдурауф маънавий меросида оила масаласи манбалар асосида таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Абдурауф Фитрат, оила, “Раҳбари нажот”, никоҳ, насл-насаб, тарбия, оила тарбияси.

Мусулмон халқларининг оилага муносабати билан боғлиқ бўлган масалалар ва оила тизимининг ҳуқуқий асослари Қуръони Каримда ўзининг мукаммал ифодасини топган. Жамият ҳаётидаги ҳар бир масалага жиддий ёндашган жадид маърифатпарварлари ҳам бу масалани четлаб ўтмадилар. Улар фикрича, оила жамият ва халқ ҳаётидаги ғоят муҳим масала эди. Жадидчилик таълимотининг маънавий муаммоларидан сўз юритганда, айниқса, уларнинг оила тартиблари ва тарбиясига бўлган муносабатини ўрганишда Фитратнинг икки асарига алоҳида тўхталиш лозим. Улардан биринчиси, “Раҳбари нажот” асари 1914 йилнинг ёзида яратилган бўлиб, худди шу йил июнида Бухорода, 1915 йил Петроградда форс тилида босилиб чиқди. Ушбу маърифий рисолада муаллиф “Нажот йўли, етакчиси” сифатида Қуръони Каримдаги илоҳий ҳукмлар ва Пайғамбаримиз Мухаммад с.а.внинг ҳадиси шарифларида баён қилинган ҳикматларини билади ва ўзининг асари орқали буни исбот қилади.

“Рахбари нажот” асарида “Оила вазифаси” боби бўлиб, бобда Фитрат оила хақидаги исломий акидаларни бериш билан чекланган, кейинрок бу хусусда махсус тўхталиш лозимлигини англаб, алохида рисола битган. “Рахбари нажот” асарининг мантиқий давоми бўлган, Фитратнинг 1914 йили

ёзилиб 1915 йили нашр этилган “Оила ёки оила бошкариш тартиблари”[340] китобида оилага оид ҳуқуқий карашлар хам ўз аксини топган.

Фитрат фалсафий ва маърифий таълимотининг асоси булган “Нажот йули” асарида мамлакатнинг колоклик ва жахолат боткогидан куткарувчи бирдан бир йул илм - маърифат эканлигини Қуръони Карим ва Ҳадиси Шариф ҳикматлари орқали тушунтиради ва “Оила вазифаси” бобида хам шу гояни давом эттиради.

Фитрат фикрича, нафс ислох килинса, оила вазифаси хамма учун осон кечади. Оила вазифасига нималар киради? деган саволга Фитрат “Оила вазифасига оилани ташкил килиш киради, бу бобда биз оилани ташкил этиш ва бошкариш хусусида андак баҳс юритамиз”[341] деб жавоб беради.

Фитрат табиатдаги барча мавжудодда икки хил мавжудият бор: бири шахсий мавжудият, иккинчиси навъий мавжудиятдир, деб курсатади. Бу икки мавжудликни ўзаро қарама - қаршиликда эмас, балки хар иккисини бирликда кабул килиш лозим. Чунки “еб ичиш, ухлаш, бадан тарбия, соғликни саклаш” шахсий мавжудиятни сақлаб туради. “Таносул ва насл бериш” навъий мавжудиятни сақлаб туради. Агар бирор киши шахсий мавжудиятни тарк этса, у аста секин халокатга юз тутади, навъий мавжудиятни тарк этишлик эса, биргина шахснинг эмас балки жамиятнинг инкирозига олиб келади: “агар барча одамлар ва уларнинт кўпчилиги таносул ва таваллуд коидаларини тарк этишса, башарнинг навъий мавжудияти махв булади, яъни одам насли барҳам топади... Яратувчи хазрати Хакимнинг хикматлари бенихоят бу тахликали йулни одамларга фойдали килиб боглаб куйган. Эркагу аёлнинг табиатига шаҳватни қўшиб, уларни бир - биридан лаззат олувчи қилган, натижада таваллуд ва насл давом этади”[342].

Инсон шахватга берилмаслиги, бундай мавжудлик қонуниятини беҳудага сарфламаслик учун суннати сания (маъкул) никоҳ жорий килинган.

Шундай экан никох нафакат биргина оилани тартибга солади, балки жамиятнинг навъий мавжудлигини хам белгилайди. Шу нуктаи назардан каралса, оила биргина эру хотиннинг майл ва истакларидан пайдо булган эмас, шу билан билан бирга жамият тараккиётнинг талабларини хам оила, конуний никох тартибга солиб туради. Уйланмаслик ёки турмуш курмаслик башарият манфаатига карши бориш ва охир окибатда, жамиятга хам зарар эканини куйидаги хадис билан изохлайди: “Уйланинг ва фарзандлар кўринг, мен киёматда умматимнинг кўплиги билин фахрланай”. ”Сизлардан баттарларингиз уйланмаган кишилардир, энг паст табиатлиларингиз эса уйланмай ўлиб кетганлардир”. Таносил ва насл колдириш оила куришнинг матлабларидан бири экан, Фитрат оила куришга халакит бераётган шум одатларни батафсил тахлил килади. Туйдаги ортикча харажатлар (бир туйга ун минг танга кетади!), бунинг окибатида ёшлар турмуш кургач кийинчиликлар тугилиши, калин олиш, ортикча туёна деб катта маблагларни олди берди килишни Фитрат “Шум одат” деб атайди ва куйидаги хадисни келтиради: “Никохнинг афзали унинг осонлигидадир”. Шунингдек, Фитрат ёшларга мурожаат килар экан, кандай кизларга уйланиш кераклиги хакидаги карашларини баён килади. Фитрат фикрича кишилар “Турт нарсага караб уйланадилар: молига, насабига, жамолига ва динига”. Турт холат юзасидан кузатишлар шуни курсатадики, молдорнинг маълум вакт утгач моли тугаши; насл - насаби тоза булса, уни яхши парвариш килмаса бу насл - насаб кейинги шахсий хаётда иш бермаслиги; кизнинг жамоли абадий эмаслиги ва биргина ташки гузаллик кейинчалик гузал турмушнинг омили булолмаслигини уктиради ва Фитарат иймон - эътикодда собитликни уйланиш учун мухим жихат деб билади. Аёлнинг иймон - эътикоди бардавом булса, уз турмуш уртогига нисбатан садокатли булади. Бу оилада, солих фарзанд тугилиб - тарбияланади. Зеро, иймон эътикодли аёл уз фарзандларини хам шу рухда тарбиялайди: “Хар бир бола гудаклигидан онасининг тарбиясига махкум, бинобарин, биз дастлабки тарбияни уз онамиздан оламиз, бу **оналар башариятнинг тарбиячиларидир** дегани”[343]Демак, илк тарбия учоги булган оила эр хотиннинг шахсий хаётидангина иборат булмай, балки жамият тараккиётига дахлдор булган ижтимоий хусусият касб этади.

Юкоридаги хулосадан келиб чиккан аллома асарида аёлларнинг ижтимоий мавкеи, эркаклар ижтимоий даражасида экани, уларга килинадиган муошарат одоби ва жамиятда аёл авлод тарбиясида мухим рол ўйнашини алохида тахлил қилади. Асар шу жихатлари билан хам бугунги кунда хам долзарб.

[340] Абдурауф Фитрат. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. Танланган асарлар, 4 жилд, Т., “Маънавият”, 2006 й, 214-316-б.
[341] Абдурауф Фитрат. Нажот йўли. (Раҳбари нажот) танланган асарлар 5 жилд, Т., “Маънавият”, 2010й, 184-б.
[342] Ўша асар 185-б.
[343] Ўша асар 188-б.

Фойдаланилган адабиётлар.
1. Абдурауф Фитрат. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. Танланган асарлар, 4 жилд, Т., “Маънавият”, 2006 й, 214-316-б.
2. Абдурауф Фитрат. Нажот йўли. (Раҳбари нажот) танланган асарлар 5 жилд, Т., “Маънавият”, 2010й, 184-б.

MUNAVVAR QORI ABDURASHIDXONOVNING MA’RIFATPARVARLIK MEROSI VA TURKISTON JADIDCHILIGI TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI

Sultonova Shaxnoza

Buxoro davlat universiteti,
Falsafa, islom tarixi va manbashunosligi kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqola Turkiston jadidchiligining yetakchi namoyandalaridan biri Munavvar qori Abdurashidxonovning ma’rifatparvarlik faoliyatiga bag‘ishlanib, uning vatanni taraqqiy ettirish va millatni ma’rifatli qilish yo‘lidagi g‘oyalari, ta’lim islohotlari hamda milliy matbuot, teatr va jamoatchilikdagi faol ishtiroki yoritilgan. Shuningdek, Munavvar qorining milliy ma’rifatni yuksaltirish konsepsiyasi matbuotni rivojlantirish, yangi avlodni zamonaviy ilm-fan bilan qurollantirish, iste’dodli yoshlarni chet elda o‘qitish, oliy ta’lim muassasalarini tashkil etish kabi yo‘nalishlari tahlil qilingan. Bundan tashqari, Munavvar qorining ilm, ma’rifat va milliy ong uyg‘unligini targ‘ib etgan faoliyati, bugungi taraqqiyot jarayonlarida ham o‘z ahamiyatini saqlab, yosh avlod uchun ibrat manbai bo‘lib qolayotgani ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, ma’rifat, ma’naviyat, qadriyat, jamiyat, taraqqiyot, vatanparvarlik, tarbiya, matbuot.

Vatanni mutaraqqiy, millatni ma’rifatli ko‘rmoq – Turkiston jadidchiligining e’tirof etilgan yo‘lboshchilaridan hisoblangan Munavvar qori Abdurashidxonov uchun shunchaki orzu emas, hayot-mamot masalasi edi. O‘sha davr Turkistoni jaholat, iqtisodiy qoloqlik va siyosiy tobelik girdobida edi. Bunday vaziyatda Munavvar qori millatning kelajagini faqat ta’lim va ma’rifat orqali ko‘rdi. Jadid maktablarini tashkil etish, yangi o‘quv dasturlarini joriy etish, zamonaviy fanlarni o‘rgatish uning asosiy kurash yo‘llaridan biri bo‘ldi. U millat farzandlarini zamon bilan hamnafas bo‘lishga, dunyo ilm-fanidan bahramand bo‘lishga undadi. Bu xususida fikr yuritilar ekan, davlatimiz rahbarining quyidagi so‘zlarini keltirib o‘tishimiz zarur: “Vatan va xalq taqdiriga nisbatan tahdidlar kuchaygan vaziyatda aynan millat fidoyilari – uyg‘oq qalbli ziyolilar, shoir va adiblar, san’at namoyandalari, ma’naviyat va ma’rifat sohasi xodimlari jasorat bilan maydonga chiqqanlar. Mamlakatimiz o‘z taraqqiyotining yangi, yuksak bosqichiga kirayotgan hozirgi paytda bizga jadid bobolarimiz kabi g‘arb ilm-fan yutuqlari bilan birga, milliy qadriyatlar ruhida tarbiya topgan yetuk kadrlar suv bilan havodek zarur” [1].

Munavvar qori uchun taraqqiyot va ma’rifat millatning qutqaruv yo‘li edi. U buni nafaqat kitob sahifalarida, balki amaliy ishlarida ham isbotladi. Ma’rifatli jamiyat mustaqil va kuchli jamiyat degan g‘oya uning ichki ishonchiga aylangan edi. Shu bois, u Turkistonning har bir farzandi zamonaviy bilim bilan qurollangan, milliy ong va vatanparvarlik ruhida tarbiyalangan bo‘lishi kerakligini ta’kidlardi.

Buyuk ma’rifatparvarning bu boradagi qarashlari shunchaki fikrlar majmui emas, milliy ma’rifatni yuksaltirish konsepsiyasi darajasiga ko‘tarilgan edi. Bu konsepsiya mukammal tizimga asoslangan bo‘lib, quyidagi shakllarda namoyon bo‘ldi:

- jadidlarning o‘zlari e’tirof etganidek, “millatning latofatini ham, qabohatini ham ko‘rsatuvchi oyna” hisoblangan milliy matbuotni yo‘lga qo‘yish;
- nainki o‘sha davr, balki kelar zamon ilmlarini ham egallagan yangi avlodni tarbiyalash. Buning uchun o‘qitish usullarini tubdan isloh qilish;
- iste’dodli yoshlarni mutaraqqiy mamlakatlar oliy ta’lim muassasalariga yuborish va ularning taraqqiyot tajribasini milliy manfaatlarga moslab hayotga tatbiq etish;
- zamonaviy oliy ta’lim muassasalarini tashkil etish orqali Vatan va millatning nurli istiqboliga xizmat qiladigan salohiyatli kadrlarni yetishtirish [2].

Ta’kidlash kerakki, milliy ma’rifatni yuksaltirishga qaratilgan bu konsepsiyaning mazkur yo‘nalishlari bir-biri bilan chambarchas bog‘liq va bir-birini taqozo etadi.

Munavvar qorining katta shov-shuvlarga sabab bo‘lgan “Bizning jaholat – jahli murakkab” maqolasi “Taraqqiy” gazetasining 1- va 2-sonlarida bosilgan. Unda o‘qitishning eski usuli – “usuli xijo” zamon talablariga javob bermasligi aytiladi. Johil bo‘lishiga qaramay, o‘zini bilimdon ko‘rsatishga intiluvchi mudarrislar keskin tanqid ostiga olinadi. O‘qitish usulini isloh etish hayotiy ehtiyoj ekani masalasi ko‘tariladi.

Munavvar qori “Taraqqiy” gazetasida millatning jaholat girdobiga tushish sabablaridan milliy zulm

va istibdodning mohiyatigacha, maktab-maorif masalalaridan eskicha qarashdagi mudarris va qozilar tanqidigacha, Nikolay ikkinchi e'lon qilgan so'z, matbuot va vijdon erkinligi, inson huquqlari daxlsizligi to'g'risidagi manifestning musulmonlar hayotiga tatbiq etilishidagi moneliklardan Davlat dumasi, uning vazifasi nimalardan iborat ekanigacha, undan mavjud tutumlarni isloh etish zaruratigacha bo'lgan keng qamrovli masalalarni qat'iyat bilan yoritdi [3].

"Milliy matbuotimiz Otabegi" maqolasida akademik Naim Karimov Munavvar qorining matbuotga doir faoliyati bilan bog'liq bir qancha ma'lumotlarga oydinlik kiritadi. Xususan, ustoz olim Munavvar qorining "Shuhrat", "Tujjor", "Osiyo", "Haqiqat" gazetalarini Abdulla Avloniy va boshqa safdoshlari nomidan nashr ettirgani haqidagi ma'lumotlarning asosli emasligini isbotlab bergan [4].

Munavvar qorining milliy ma'rifatni yuksaltirish konsepsiyasi jadidlarimiz tomonidan "ibratxona", "ta'ziri adabiy" deya ta'riflangan teatr bilan ham chambarchas bog'lik edi. "Padarkush" Toshkentdagi Kolizeyda sahnaga qo'yilar ekan, Munavvar qori teatr va uning ahamiyati haqida nutq so'zladi. Bundan ta'sirlangan Tavallo shu haqida she'r yozgani ma'lum. She'rda ulug' ma'rifatparvarning ismi va faoliyatidagi uyg'unlik, nutqidagi achchiq, lekin ochiq haqiqat, yoshlarga ibrat sabog'ini bergani alohida ta'kidlangan:

Cho'q munavvar etti olamni Munavvar qorimiz,
Ko'rdimiz ravshanlig'idin fe'limiz, atvorimiz.
Ibrat oling, yoshlar, deb to'qdi ko'zdin yoshlar,
Nutqida tahrir edub, bizlarni yo'qu borimiz.
Chin ko'nguldan biz eshitduk, chin-achig' aytgan so'zi,
Shuncha bid'atlarni bilduk, voy, biz iqrormiz [5].

Xulosa qilib aytganda, Munavvar qori Abdurashidxonov o'z davrining eng yirik ma'rifatparvarlaridan biri sifatida millatning uyg'onishi va taraqqiyotini hayot-mamot masalasi deb bildi. U Turkiston jadidchiligi harakatida nafaqat g'oya targ'ibotchisi, balki amaliy ishlarni amalga oshiruvchi yetakchi sifatida ham faoliyat yuritdi. Milliy ma'rifatni yuksaltirishga qaratilgan konsepsiyasi – matbuotni rivojlantirish, yangi avlodni zamonaviy ilm-fan bilan qurollantirish, ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, iste'dodli yoshlarni ilg'or mamlakatlarda o'qitish va milliy oliy ta'lim muassasalarini tashkil etish kabi izchil chora-tadbirlarni o'z ichiga olgan mukammal dastur edi.

Uning "Bizning jaholat – jahli murakkab" kabi maqolalari, teatr faoliyatini qo'llab-quvvatlashi, matbuotdagi qat'iy pozitsiyasi va ijtimoiy masalalardagi dadil chiqishlari xalqni uyg'otish, eskicha fikrlash va jaholatga qarshi kurashish yo'lida muhim qadamlar bo'ldi. Munavvar qori o'z faoliyati bilan nafaqat o'z davrida, balki keyingi avlodlar uchun ham ibrat maktabini yaratdi. Bugun ham uning qarashlari davlatimiz rahbari ta'kidlaganidek, milliy qadriyatlar va zamonaviy ilm-fan uyg'unligini ta'minlash yo'lida biz uchun bebaho tajriba va yo'l-yo'riq bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Prezident: Ma'naviyat boshqa sohalardan oldinda yurishi, yangi kuchga, yangi harakatga aylanishi kerak //https://president.uz/oz/lists/view/6941
2. Jabborov N. Munavvar qori va milliy ma'rifat // "Munavvar qori Abdurashidxonovning ilmiy-pedagogik merosi hamda O'zbekistonda ta'lim tizimini yangilash va rivojlantirish muammolari" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. -Toshkent: "Mumtoz so'z", 2018. -B.35-36.
3. Жалолов А., Ўзганбоев Ҳ. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг тараққиётида вақтли матбуотнинг ўрни. - Т.: "Фан", 1993, 60-81-бетлар.
4. Каримов Н. Миллиб матбуотимиз Отабеги. /Адабиёт ва тарихий жараён. - Т.: "Мумтоз сўз", 2013, 96-97-бетлар.
5. Ризаев Ш. Жадид драмаси. - Т.: "Шарқ", 1997, 64-бет.

ФАХРИДДИН РОЗИЙ ИЛМИЙ-МАЪНАВИЙ МЕРОСИ

Эшпулатов Иноят Сапарович

Чирчиқ олий танк қўмондонлик муҳандислик билим юрти катта илмий ходими, Фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: *Ушбу мақолада Фахриддиннинг ҳаёти ва фаолияти, у яшаган даврнинг мураккаблиги, ижтимоий-сиёсий аҳволи, ма'рифат ва та'лим соҳасидаги ислоҳотлар, ижтимоий-иқтисодий беқарорлик туфайли вужудга келган турли диний мафкуравий оқимлар, уларнинг қарашлари ўртасидаги рақобат ва курашнинг дунёқарашига та'сири очиб берилган.*

Annotation: *This article reveals the life and work of Fakhriddin, the complexity of the time he lived*

in, the socio-political situation, the reforms in the field of enlightenment and education, the various theological ideological movements that arose due to socio-economic instability, and the impact of the competition and struggle between their views on the worldview of scholars.

Фахриддин Розий (1149-1209) калом фалсафий мактабининг машҳур намояндаси бўлиб, бу мактабнинг ривожи ва юксалишига катта ҳисса қўшган. Унинг отаси Зиёуддин Умар мутакаллим, сўфий ва машҳур воиз бўлган. Розий саводхонлик, фиқҳ ва диний тамойилларни ўз нуқтаи назаридан ўрганган. Уўз даврининг машҳур олимлари Камол Симноний ва Маждуддин Желидан фалсафа ва илоҳиёт илмини ўрганган. У ўз билимини ошириш мақсадида Мавороуннаҳрга бориб, бир муддат Бухорода яшаб, у ердан Самарқанд, Хўжанд, Банокатга келади. Хоразмда Алоуддин Такашнинг ўғли Муҳаммад Хоразмшоҳнинг тарбиячиси бўлади. Розий ўзининг 60 дан ортиқ илм соҳаси ҳақида маълумот берувчи машҳур "Жомеъу-лу-лум" китобини Алоуддин Такашнинг илтимосига биноан ёзган. Саёҳатларидан кейин Ҳирот шаҳрини қароргоҳ қилиб танлади. Розий саёҳатлари чоғида турли мазҳаблар — исмоилийлар, каррамийлар, мўтазилийлар ва бошқаларнинг олимлари, фузалолари ва издошлари билан баҳслашиб, уларнинг таълимотларини сунний калом (ислом илоҳиёти) нуқтаи назаридан танқид қилган. Розийнинг бу қилмиши рақибларининг адоват ва нафратини уйғотди. Ниҳоят, карромийлар Розийни заҳарлаб ўлдиришди. Бу мутафаккирнинг жуда бой илмий мероси ўз даври билимининг барча соҳаларини қамраб олган. Розийнинг илмий ва мантиқий қудрати шу даражага етдики, Абу Али ибн Синонинг "Ишорат ва танбиҳот" шарҳи ва "Уюн-ул-ҳикмат" шарҳларида Шайх ур-Раиснинг юксак мақомини тан олишига қарамай, унинг мавқеини танқид қилиб, исломнинг буюк диншуноси, энг буюк сўфийси Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолийдан ибрат олган.

Имом Фахриддин Розий ўз илмий фаолиятида, хусусан, фалсафий рисолаларида қадимги юнон олимлари Аристотель, Гераклит, Эпикур, Демокритдан, шунингдек, Шарқнинг машхур мутафаккирлари Форобий ва Ибн Сино асарларидан кенг фойдаланган ва уларга шарҳлар ёзган.

Олимнинг "Мифтоҳ ал-улум", "Ниҳоят ал-улум", "Илм ал-ахлоқ" асарларида оламни билишнинг турли йўл ва усуллари, инсон доимо ўз билимини орттира бориши зарурлиги, уни ҳиссиёт, ақл ва тафаккур орқали қўлга киритиш мумкинлиги тўғрисида муҳим ғоялар олға сурилган.

Фахриддин Розий "Имамул-аимма" (Барча имомлар имоми), "Ал-Хатиб (Хитоб қилувчи)", "ал-Мудаъвий (Даъ-ватчи)", "Зиёуддин" (Диннинг зиёси) каби унвонларга эга бўлган. "Фахрид-дин" (Диннинг фахри) нисбаси унга дин соҳасида қилган хизматлари учун берилган. "Розий" атамаси эса унинг асли Рай шаҳридан эканини билдирган.

Ёшлигидан турли илмларга қизиққан Фахриддин Хуросон ва Ўрта Осиёнинг бир қанча шаҳарларида бўлиб, кўплаб олим, шоир, файласуф ва давлат арбоблари билан мулоқотда бўлади. У таълим олишни Хуросоннинг Мароға шаҳрида бошлаган бўлса-да, ҳаётининг кўп қисми Бухоро, Самарқанд, Насаф, Хоразм, Банокат ва Марвда ўтади. Жумладан, Бухорода буюк мутафаккирлар Абу Али ибн Сино ва Абу Наср Форобий таълимотларидан таҳсил олади, илмий баҳсларда қатнашади.

Олим қайси шаҳарга бормасин, унга ҳурмат кўрсатилган. Хоразмда шоҳ Алоуддин Такаш иззат-икром эҳтиром билан кутиб олган. Фарзандларига устозлик қилишини сўраган. Отаси вафотидан кейин тахтга ўтирган Муҳаммад устози Фахриддин Розийга алоҳида илтифот кўрсатиб, мартабасини оширган.

Фахриддин Розийнинг вафоти ҳақида ҳам олимлар орасида турли фикрлар мавжуд. Баъзилари Хоразмда, баъзилари Рай шаҳрида, яна бошқалари Ҳиротда вафот этган дейишади. Аммо кўпчилиги унинг Хоразмда оғир касаликка чалинганини эътироф этиб, у ерда вафот қилганига гувоҳлик беради. Шунга кўра, Фахриддин Розий ҳижрий 606 (милодий 1209) йили рамазон ойининг 15 кунида боқий дунёга кўчгани айтилади.

Розий ўзининг бошқа фалсафий китобларида: "Муҳассили афкорул-л-мутақаддимийн ва-л-мутаҳириг мин-ал-ҳукамо ва-л-мутакаллимин", "Мабоҳис-ул-машриқийя", "Мулакҳас", "Маталибул-олия", "Асосу-т-тақдис", "Таъчизу-л-фалосифа", "Ниҳояту-л- уқул", "Ар-рисолату-л-камолия фи- л-ҳақоиқ-ил-илоҳия", "Китобу-л-баён в-ал-бурҳон", "Ал-бароҳин дар илми калом", "Китобу-л-мубодису-л-моддия фи-л-матолиб-ил-маодия", "Таҳзибу-д-далоил фиу-юн-нл-масоил", "Ишорату-н-наззор ило латоиф ил- асрор" ва бошқа кўплаб рисолаларида файласуфлар томонидан аниқ ҳисобланган кўплаб масалаларга нисбатан шубҳаларни билдирган. Бу ҳаракат унга "Имом ал-Мушаккик" лақабини берилишига сабаб бўлди. Абу Али Синодан фарқли ўлароқ, Розий олам қадимий деган фикрни қабул қилмаган. Унинг фикрича, олам яратилган ва унинг яратувчиси Худодир. Розий таълимотига кўра, Худо дунёга зарурат ёки ихтиёр билан эмас, балки куч билан таъсир қилади.

Розий бу фикрларни дастлабки мушриклар расмий ислом таълимотининг фалсафий асосига

айлантирган индивидуал моҳият ёки бўлинмас қисм (атомизм) ғояси асосида исботлашга ҳаракат қилади. У атомизмга ва материянинг қадимийлиги ва абадийлиги, сабаб-оқибатнинг муқаррарлиги ғоясига таянган ва машшоий файласуфлари ҳимоя қилган дунё ҳодисаларининг объектив қонунийлигини қабул қилмайди.

Розий файласуфларнинг материя ва шакл ўртасидаги муносабат ҳақидаги фикрларини "заиф фикр" деб билади. У материя ва шакл масаласини моҳият ва сифат масаласи билан алмаштириб, жисмоний шаклни моҳият (модда) ва жисм ҳолатларидаги ўзгаришларни жисмнинг сифати (аксиденти) деб ҳисоблайди.

Розий ҳаракат имкониятини фазонинг мавжудлигидан олган. "Агар ҳаракат бўлса, - дейди у, - бўш жой бўлиши керак. Аммо ҳаракат бор, шунинг учун жой бўлиши керак". Розий замон мавзусида қарама-қарши хулосаларга келган. Агар у "Мабоҳисул-машриқийя"да улуғ файласуфлар каби вақтни ҳаракатлар билан изоҳлаган бўлса, "Маталибул-олийя"да уни ўз моҳиятига кўра доимий ва бой борлиқ деб билади, унинг мавжудлиги ҳеч қачон ҳаракат мавжудлигидан келиб чиқмайди. "Ар-рисолату-л-камолия фил-ҳақоиқ-ил-илаҳийя" асарида у замоннинг объектив мавжудлигини бутунлай инкор этиб, шундай ёзади: "Вақт умуман мавжуд эмас. Ва биринчиси, иккинчиси ва иккинчиси ҳеч қандай вақтнинг мавжудлигини чекламайди".

Фахриддин Розий фалсафасида руҳ ва тана муносабатлари марказий ўринни эгаллайди. У руҳни тананинг камолоти, тирик мавжудотларнинг ҳаракатлантирувчи тамойили ва уларнинг руҳий жараёнларининг омили деб ҳисоблайди ва уни ўсимлик, ҳайвон ва инсон турларига ажратади, ўсимлик руҳи ўзини озиқлантириш, насл бериш қобилиятларида намоён қилади. Ҳайвон руҳи эса ҳаракат ва сезиш қобилиятига эга. Инсон руҳи назарий ва амалий имкониятларга эга.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Arıcı, Müstakim. "İslam Düşüncesinde Fahreddîn er-Râzî Ekolü", İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî (edt. Ömer Türker ve Osman Demir), s.176.
2. İbn Ebî Useybia, Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etibbâ, thk. Nizar Rıza, Beyrût: 1965, s.462.
3. İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân, thk. İhsan Abbas, Beyrût: 1968, c.III, s.293.
4. Çapak, İbrahim, "Seyfuddin Âmidî'nin Mantık Anlayışı", Uluslararası Seyfuddin Âmidî Sempozyumu Bildirileri, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009, s.347; Yüksel, "Âmidî, Seyfeddin", s.57.
5. Rescher, Nicolas, Tatavvuru'l-mantıkı'l-arabi, trc.tkd. Muhammed Beyyûmî Mehrân, Kâhire: Dâru'l-meârif, 1985, s.204-205.
6. Durusoy, Ali, "Mantık ve Mantık Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme", İslami İlimler Dergisi, yıl 5, sayı 2, Güz 2010, s.18.
7. Şemseddîn er-Râzî, Hadâiku'l-Hakâik, thk. Said Abdülfettâh, Mektebetü's-sekâfiyyeti'd-dîniyye, 2012.
8. Îsâgûcî, trc. Hüseyin Sarıoğlu, İsaguci: Mantığa Giriş, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998. Aynı eser Taha Alp tarafından da tercüme edilmiştir. Bkz. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2007.
9. Şirinov, Agil, "Tûsî, Nasîruddîn", DİA, c.XLI, İstanbul: 2012, s.437.
10. Demirci, Muhsin, "İsfahânî, Mahmûd b. Abdurrahman", DİA, c.XXII, İstanbul: 2000, s.509-510.

SHARQ FALSAFASI MEROSIDA IJTIMOIY FIKR VA MILLIY BLOGOSFERA FAOLIYATINING O'RNI

Xushvaqova Nargiza Abdullayevna,

Andijon davlat universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi, sotsiologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sharq falsafasi namoyondalarining ilmiy merosi talqin etildi. Milliy blogosferada ijtimoiy fikr shakllanishi ko'rsatib berildi. Sharq falsafasi va blogosfera uyg'unligi bayon etildi.

Kalit so'zlar. Mutafakkirlar, ijtimoiy fikr, g'oyalar, blogosfera, raqamli maydon.

Аннотация. В статье осмыслено научное наследие представителей восточной философии. Показано формирование общественного мнения в отечественной блогосфере. Обоснована гармония восточной философии и блогосферы.

Ключевые слова. Мыслители, общественная мысль, идеи, блогосфера, цифровое пространство.

Abstract. In this article, the scientific heritage of the representatives of Eastern philosophy was interpreted. The formation of social opinion in the national blogosphere was shown. The harmony of Eastern philosophy and the blogosphere was explained.

Keywords. Thinkers, social thought, ideas, blogosphere, digital space.

Kirish.

Inson tafakkuri va jamiyat taraqqiyotida ijtimoiy fikrning o‘rni har doim markaziy ahamiyat kasb etgan. Xususan, Sharq falsafasi tarixida ijtimoiy fikr masalasi alohida nazariy va amaliy yo‘nalish sifatida rivojlandi. Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Nosiriddin Tusiy, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlar inson va jamiyat munosabatini ma’naviy kamolot va adolat mezonlari asosida izohlab berishga harakat qildilar.

Bugungi raqamli asrda esa ijtimoiy fikrning yangi maydoni – milliy blogosfera shakllandi. U nafaqat axborot almashish vositasi, balki jamoatchilik fikrini yo‘naltirish, ma’naviy xavfsizlikni ta’minlash va milliy qadriyatlarni targ‘ib qilishning samarali ijtimoiy institutiga aylanmoqda. Mazkur maqolada Sharq falsafasi merosida ijtimoiy fikrning ahamiyati va uning zamonaviy milliy blogosfera faoliyati bilan uyg‘unligi tahlil qilinadi.

Asosiy qism.

1. Sharq falsafasida ijtimoiy fikr g‘oyalari.

Sharq mutafakkirlari ijtimoiy fikrni ma’naviy-axloqiy tamoyillar bilan bog‘lab izohlaganlar. Abu Nasr Forobiy “Fozil shahar ahli” asarida jamiyatning taraqqiyoti ma’naviy yetakchi va umumiy maqsadga yo‘nalgan ijtimoiy fikr orqali ta’minlanishini ta’kidlaydi.

Ibn Sino insonning ma’naviy kamoloti uni o‘rab turgan ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog‘liq ekanini asoslab berdi.

Alisher Navoiy ijtimoiy fikrni ma’naviyat va insonparvarlik g‘oyalarini yuksaltirishdagi asosiy omil sifatida talqin etdi.

Shunday qilib, Sharq falsafasi ijtimoiy fikrni faqat g‘oyaviy kategoriya emas, balki jamiyat hayotini tartibga soluvchi amaliy mexanizm sifatida ko‘rdi.

2. Milliy blogosferada ijtimoiy fikr shakllanishi.

Milliy blogosfera – ijtimoiy fikrning yangi platformasi sifatida tezkor axborot aylanishi va keng jamoatchilik ishtirokini ta’minlaydi. Uning asosiy vazifalari:

Axborot tarqatish – ijtimoiy hayotdagi voqea-hodisalarga tezkor munosabat bildirish.

Tahlil va bahs maydoni – turli nuqtai nazarlarni qiyosiy tahlil qilish orqali ijtimoiy fikrda muvozanatga erishish.

Qadriyatlarni muhofaza qilish – milliy ma’naviy meros, oilaviy qadriyatlar va milliy o‘zlikni asrab-avaylash;

Ma’naviy xavfsizlik – yot g‘oya va axborot xurujlariga qarshi turish, jamoatchilikni sog‘lom fikrga yo‘naltirish.

Shu jihatdan blogosfera faqat axborot maydoni emas, balki ijtimoiy fikrning amaliy-harakatchan shakli sifatida faoliyat yuritmoqda.

3. Sharq falsafasi va blogosfera uyg‘unligi.

Sharq falsafasi ijtimoiy fikrni ma’naviy-axloqiy mezonlar bilan uyg‘un holda talqin etgan bo‘lsa, milliy blogosfera uni raqamli texnologiyalar orqali jamiyat ongiga yetkazmoqda. Masalan:

Adolat, insonparvarlik va ma’naviyat g‘oyalari – onlayn aksiyalar, ma’naviy targ‘ibot kontenti orqali targ‘ib etilmoqda.

Jamoaviy fikrning kuch-qudrati – ijtimoiy tarmoqlardagi sherikchilik va xayriya tashabbuslari orqali namoyon bo‘lmoqda.

Ilm-ma’rifat g‘oyalari – bloglar va podkastlar orqali yosh avlod ongiga yetkazilmoqda.

Bu jarayon Sharq falsafasidagi ijtimoiy fikr g‘oyalarining raqamli zamonda yangi qiyofada ifoda topayotganini ko‘rsatadi.

Xulosa.

Sharq falsafasi ijtimoiy fikrning nazariy va amaliy poydevorini yaratgan. Milliy blogosfera esa bu merosni raqamli maydonga ko‘chirib, jamiyatda ma’naviy xavfsizlikni ta’minlash, milliy qadriyatlarni asrab-avaylash va jamoatchilik fikrini shakllantirish vazifasini bajarmoqda. Demak, blogosferani faqat axborot platformasi sifatida emas, balki Sharq falsafasi g‘oyalarining zamonaviy davomchisi sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Ибн Сино. Донишнома. – Тошкент: Шарқ, 2001.

2.Каримов Ш. Миллий блогосфера: ижтимоий таҳлил. – Тошкент: Академнашр, 2023.

3. Навоий А. Муҳокамат ул-луғатайн. – Тошкент: Фан, 1983.

4. Тожибоев У. Замонавий медиа ва жамоатчилик фикри. – Тошкент: Фан, 2020.

5. Форобий А.Н. Фозил шаҳар аҳли. – Тошкент: Фан, 1993.

6. Қуронов Д. Ўзбек маънавияти ва ижтимоий фикр эволюцияси. – Тошкент: Маънавият, 2017.

"ОРИФНОМА" АСАРИГА ОИД ТАДҚИҚОТЛАРНИНГ МЕТОДОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

Рахматова Дилдора Садриевна

Зармед университети "Ижтимоий фанлар" кафедраси ўқитувчиси
+99850-889-59-96
dildorarahmatova946@mail.com

Аннотация: Ушбу маколада Хожа Ориф Ревгарий ва унинг "Орифнома" асарига оид тадкикотларнинг методологик таҳлили, Ориф Ревгарийнинг ҳикматлари, уларнинг моҳияти ва шахс камолотидаги ўрни тўгрисидаги маълумотлар берилган.

Калит сўз: Ориф Ревгарий, Орифнома, шарит, суфийлик, сайру сулук, шукур, зикр, солик, кўнгил, вужуд, охират.

Аннотация: В данной статье представлен методологический анализ исследований, посвящённых Ходже Арифу Ревгари и его труду «Арифнома», раскрываются мудрости Арифа Ревгари, их сущность и роль в совершенствовании личности.

Ключевые слова: Ариф Ревгари, «Арифнома», шарт, суфизм, сайр и сулук, шукр, зикр, салик, сердце, бытие, ахират.

Annotation: This article presents a methodological analysis of studies related to Khoja Orif Revgarī and his work "Orifnoma", highlighting the wisdoms of Orif Revgarī, their essence, and their role in the development of the individual.

Keywords: Orif Revgarī, Orifnoma, condition, Sufism, sayr wa suluk, gratitude, dhikr, seeker, heart, existence, hereafter.

Шарқ фалсафаси қадим замонлардан бери башариятга катта қизиқиш уйғотиб қелмоқда. Хожагон таьлимоти намояндаларининг ҳаёти фаолияти ва маънавий мероси ҳам шарк фалсафасининг ноёб намуналаридан биридир. Бухоронинг етти пирларидан иккинчи пир Хожа Ориф Ревгарийнинг маънавий мероси ҳам ёш авлодни маънавий-рухий жихатдан тарбиялашда мухим ахамият касб этади. Хожа Ориф Ревгарий ўзидан форс тилида яратилган «Орифнома» номли бир асар қолдирган бўлиб, ушбу асарда муаллифнинг сайру сулук босқичлари, маърифат, орифлик ва валийлик ҳамда сайру сулук одоблари борасидаги қарашлари акс этган. Бундан ташқари, асарда Хожа Ориф Ревгарийнинг устози Хожа Абдухолиқ Ғиждувонийнинг ҳаёти, кароматлари ва қарашлари билан боғлиқ айрим маълумотлар жой олган. Шунингдек, асарнинг айрим ўринларида тасаввуф тарихининг илк даврларида яшаб ўтган машҳур сўфийлардан Ҳасан Басрий (ваф. 728), Суфён Саврий (ваф. 777), Робиа Адавия (ваф. 801), Фузайл ибн Иёз (725 – 802), Шақиқ Балхий (ваф. 810), Абу Туроб Нахшабий (ваф. 834), Яҳё ибн Муоз Розий (ваф. 871), Боязид Бистомий (ваф. 875) ва бошқаларнинг ҳаёти ва қарашлари тўғрисида қисқа қиссалар ва ривоятлар келтирилганлиги тўғрисида Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти етакчи илмий ходими, тарих фанлари доктори Комилжон Раҳимов ўзининг "Хожа Ориф Ревгарий ва унинг «Орифнома» асари қўлёзма нусхалари ҳақида" мақоласида айтиб ўтган.[344] «Орифнома» асари биринчи бор 1993 йили Ғулом Мустафохон таҳрири остида нашрга тайёрланиб, Покистоннинг Карачи шаҳрида нашр этилди. Садриддин Салим Бухорий ва Самад Азимовларнинг маълум қилишларича, мустақиллик даврига қадар Ўзбекистон илмий жамоатчилиги «Орифнома» асари ва унинг қўлёзма нусхалари тўғрисида маълумотга эга бўлмаган. 1993 йили Баҳоуддин Нақшбанд юбилейи тадбирларида иштирок этиш учун Бухорога келган покистонлик олим ва сўфий Шайх Зулфиқор Аҳмад Нақшбандий Покистонда ушбу асарнинг қўлёзма нусхаси мавжудлиги тўғрисида маълум қилиб, кейинчалик унинг нусхасини Ўзбекистонга юборади. Юқоридаги муаллифларнинг «Буюк Ғиждувонийлар» асарида бу тўғрида қуйидагича ҳикоя қилинади: Хожа Ориф Ревгарий ўз муридларини хожагон-нақшбандия тариқатининг Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний томонидан шакллантирилган асослари ва қоидаларига мувофиқ тарбиялашда ҳамда ўз устози таълимотини тарғиб этишда давом этиш билан биргаликда, ўзи ҳам ушбу таълимотга айрим янгиликлар ва тўлдиришлар киритди. Ревгарий «Орифнома» асарида ҳамда ўз шайхлик амалиётида тасаввуфнинг қуйидаги асосларини айтиб ўтади:

Шариат. Хожа Ориф Ревгарий ўз муридларини барча ҳолларда, биринчи навбатда, Муҳаммад

[344] Раҳимов Комилжон Хожа Ориф Ревгарий ва унинг "Орифнома" асари қўлёзма нусхалари ҳақида. INFOLIB ахборот-кутубхона журнали, – 2024. - №1

(с. а. в.) шариатига амал қилишга чорлаш орқали шариатни тасаввуфнинг илк шарти сифатидаги ўрнини кўрсатиб берар экан, киши сўфийлик йўлига кириб бориши учун қуйидаги қатъий кетма-кетликда келадиган босқичларни босиб ўтиши лозимлигини таъкидлайди: 1) шариатга қаттиқ риоя қилиш; 2) Аллоҳнинг унга нисбатан белгилаган ҳар қандай тақдирига рози бўлиш; 3) ўз ихтиёри ва иродасидан воз кечиб, Худонинг унга нисбатан қиладиган ҳар қандай иродасига рози бўлиш. Киши шариат билан бошланадиган мазкур йўлни босиб ўтганидан кейин сайру сулук босқичларига қадам қўяди. Юқоридаги фикрларни мушоҳада қилар эканмиз, инсон Аллоҳ берган тақдирга рози бўлиши, доимо шукурда яшаши лозимлигига гувоҳ бўламиз.[345]

“Орифнома” асарини ўқир эканмиз ундаги ҳикматларнинг инсон маънавий руҳий камолотида муҳим аҳамият касб этишига амин бўламиз.

Қуйидаги ҳикматларда: пок кўнгилли бўлиш, зеро кўнгли нопок одам худди бўйнига оғир тош осилган қуш каби илоҳий парвоз эта олмаслиги, балки ҳаётдан мамнун бўлиб, шукур ва зикрда яшаса, шундагина дунёни тиниқ кўзгудек кўришга муяссар бўлиши мумкинлиги қайд этилган.

Аюҳал Ориф! Пок ва пок эътиқодли бўл! Зеро чиркин кўнгил бутун аъзои баданни ҳаром қилгай! Ахир, Аллоҳнинг бизни қабул этиши ё этмаслиги айнан шу кўнгил туфайлидир!..

Шуни билгилки, солик учун бирламчи важд (завқ шавқ, ҳаяжон) лозимдурки, ул кашфнинг муқаддимаси ва кашф маърифатнинг ва маърифат мушоҳаданинг муқаддимасидур. Ва шундан сўнггина унга гайб эҳсони муяссар бўлгай! Солик кўз ўнгидан пардалар кўтарилган заҳоти унинг мушоҳадаси тиниқ кўзгуга айланур!

Ул қушки, бўйнида оғир юк осиқлик экан, қандоқ кўкка парвоз айласун? Соликким бу дунёда дилбандлиги бисёрдур, илоҳий парвоз қила олмас ва талаб водийсига қадам қўйолмагай!

Аюҳал Ориф! Улуғ шайхлар демишлар: кимеки Аллоҳ таолодан бошқа зотни азиз этиб, иззат қилгай, батаҳқиқ шу иззати уни хор этгайдур!

Бу дунёда вужудинг билан ва охиратда қалбинг билан бўл![346]

Энди «Орифнома» асарининг бевосита ўрганилиши тўғрисида ҳам сўз юритиб ўтсак. Нарзулла Йўлдошев, Ориф Усмон, Садриддин Салим Бухорий ва Сайфиддин Сайфуллоҳ каби олимлар, шунингдек, муаллифлар гуруҳларининг, умуман тасаввуф, жумладан, хожагон-нақшбандия тариқатига бағишланган рисолалари ва тўпламларида Хожа Ориф Ревгарий, жумладан, унинг «Орифнома» асари тўғрисида умумий маълумотлар бериб ўтилган. Ўзбек тасаввуфшуносларидан Иброҳим Ҳаққул ўзининг «Хожа Ориф моҳитобон» эссесида ҳамда Гулчеҳра Наврўзова «Ориф Ревгарий» рисоласида биринчилардан бўлиб ушбу асарни, шу орқали Хожа Ориф Ревгарий таълимотини махсус тадқиқ қилишни бошлаб беришган. Булардан ташқари Сайфиддин Сайфуллоҳнинг хожагон-нақшбандия тариқати пирлари ҳаёти ва фаолиятини тадқиқ этишга бағишланган «Етти пир» асарида ҳам муаллифнинг Хожа Ориф Ревгарийнинг ҳаёти, фаолияти ва қарашлари, шунингдек, унинг «Орифнома» асари тўғрисида амалга оширган тадқиқотлари натижалари баён қилинган.[347]

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, “Орифнома” асарига оид тадқиқотларнинг методологик асослари кўп қиррали ва мураккаб бўлиб, тарихий, филологик, фалсафий ва замонавий ёндашувларни ўз ичига олади. Ушбу методлар асарнинг адабий, маънавий ва ижтимоий аҳамиятини тўлиқ очиб беришга хизмат қилади. Хожа Муҳаммад Ориф Ревгарийнинг “Орифнома” асари тасаввуф тарихи ва таълимоти билан қизиқувчилар ҳамда халқимиз маънавияти ва дунёқарашининг шаклланишида муҳим ўрин тутган хожагон-нақшбандия тариқатини илмий асосда ўрганиш ишига муҳим ҳисса бўлиб қўшилади, деб умид қиламиз.

фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1.Наврўзова Г.Н, Акобирова Д.Ж. Ориф Ревгарий. –Тошкент: “Парадигма”, – 2018.
2. Раҳимов Комилжон Хожа Ориф Ревгарий ва унинг “Орифнома” асари қўлёзма нусхалари ҳақида. INFOLIB ахборот-кутубхона журнали, – 2024. - №1..
3. Садриддин Салим БУХОРИЙ. ХОЖА ОРИФ АР РЕВГАРИЙ. – Бухоро: ”Бухоро”, - 2007.
4. ХЎЖА МУҲАММАД ОРИФ РЕВГАРИЙ. ОРИФНОМА. – Тошкент: SPLENDID, – 2021.
5. Хожа Ориф Ар- Ревгарий. ОРИФНОМА. – Тошкент: Наврўз , 1994.
6. Хожа Ориф Ревгарий ҳақида мақолалар тўплами. уз.wикипедиа.орг. (ҳттпс://уз.wикипедиа.орг/wики/Ревгарий_Хожа_Ориф) 7 б

[345] Садриддин Салим БУХОРИЙ. ХОЖА ОРИФ АР РЕВГАРИЙ. – Бухоро: ”Бухоро”, - 2007.
[346] ХЎЖА МУҲАММАД ОРИФ РЕВГАРИЙ. ОРИФНОМА. – Тошкент: SPLENDID, – 2021
[347] Наврўзова Г.Н, Акобирова Д.Ж. Ориф Ревгарий. –Тошкент: “Парадигма”, – 2018.

ШАРҚ ФАЛСАФИЙ ТАФАККУРИДА ИНСОН МУАММОСИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Мунисхон Гуламова

Бухоро давлат университети
Ислом тарихи ва манбашунослиги,
фалсафа кафедраси (PhD),доцент

Аннотация: ушбу тезисда Хожа Муҳаммад Порсо тасаввуфий таълимотидаги инсонга оид қарашларининг умумийлик ва хусусийлик жиҳатлари фалсафий таҳлил этилган

Таянч сўзлар: тасаввуф, инсон, тафаккур, илм, виждон, зикр, ёд этиш, ижтимоий ҳаёт, ахлоқий етуклик,

Аннотация: В данном тезисе философски анализируются общие и специфические аспекты человеческих взглядов в учении Ходжи Мухаммада Порсо.

Ключевые слова: суфизм, человек, мышление, наука, совесть, поминать, помнить, социальный жизнь, нравственная зрелость.

Шарқ фалсафий тафаккурида бошқа фалсафий таълимотларида бўлганидек, инсон муаммоси асосий фалсафий мавзу ҳисобланади. Нақшбандия тариқатининг назариётчиси Хожа Муҳаммад Порсонинг маънавий меросида инсон ҳақидаги фикрлари турли қарашлардан фарқ қилсада, унда умумийлик ва хусусийлик кўзга ташланади. Мутасаввфининг “Таҳқиқот” (“Изланишлар”) асаридаги инсон борлиғи хусусидаги қарашлари фикримизни далили бўла олади.Унинг фикрича, инсон қолипи (танаси) уловдир.У бир-бирига зид бўлган тупроқ, сув, бод (ҳаво) оташ (олов) каби унсурлардан таркиб топган.

Шу маънода, Хожа Муҳаммад Порсо таъкидлашича, ҳар бир унсурнинг ўз макони мавжуд: тупроқнинг макони инсон қолипида зоҳир ва аёндир. Тупроқда сувнинг макони бошқа бўлиб, латиф (майин) дир, бу латифлик сувнинг латофатига лойиқдир. Сувда эса, бод (ҳаво) нинг макони ўзига хос бўлиб, сувнинг маконидан ҳам латифроқдир. Ҳавода эса оловнинг макони бўлиб, у сувнинг маконидан ҳам латифроқдир. Руҳ эса, ушбу барча зарларнинг ҳақиқатидир ва мавжуддир. Ҳамма зарралар билан биргадир. Мутасаввиф инсон вужудини ташкил этган тўрт табиатни унинг бир-бирига зид бўлсада, ўзаро алоқадорликда ва боғлиқликда эканлигини фалсафий-ирфоний тушунтиришга ҳаракат қилади. Руҳнинг ушбу табиат билан бирга ва асосий соф борлиқ эканлигини, инсон тана ва руҳ билан яхлит моҳият касб этишини уқтиради.

Ундан ташқари, Муҳаммад Порсо фикрига кўра, тупроқ, сув, ҳаво ва олов моддадир.Уларнинг ҳар бири сурат, шакл ва маънога эга.Тупроқнинг сурати унсур, маъноси (моҳияти) табиатдир. Сув ва олов ҳам шундай маънога эга. Бундан маълум бўладики, тўртта табиат ва тўртта унсур мавжуд. Уларнинг аралашувидан “табъ” (“мизож”) келиб чиқади. Унсурлар жисмни ташкил этса, унинг моҳиятини руҳ ташкил этади. Уни “вужуд” ва “руҳ” дейиш мумкин. Унсур жисмнинг маъно-моҳияти, жисм содда тузилишга эга бўлиб, уруж “такомиллашув” ва “нузул” “тушиш” хоссасига эга эмас. Руҳ билан жисм биргаликда даражалар бўйича тараққий этиши мумкин бўлган вужудни ташкил этади. Моддий оламдаги барча унсурлар инсоннинг жисмида мавжуд, тирик ўсимликларга тааллуқли бўлган барча хусусиятлар: модда алмашинуви, ўсиш, ўзгариш, кўпайиш инсонда мавжуд. Шу жиҳатдан инсон ўзидан олдин бўлган оламлар тараққиёти ривожланишининг якунидир. Хожа Муҳаммад Порсо инсонга оламда яратилган мураккаб мавжудлик сифатида қараб, оламнинг яратилишидан мақсад худони таниш, билишдир. Аллоҳни эса, фақат ақлли мавжудот билиши мумкин. Бу инсондир.

Тасаввуф алломалари инсонларни тоифаларга ажратганлар, уларнинг табиатини ўрганиш, тарбиялаш, муносабатларга киришишда ҳам ушбу асослардан келиб чиқишга ҳаракат қилганлар. Фаридуддин Аттор “Тазкират ул -авлиё” китобида Абу Бакр Варроқ Термизийнинг инсон тарбиясида лозим бўладиган муомала ҳақидаги фикрлари мағзида ҳам шу маъно ифодаланган: “Одамзоднинг асли-зуваласи сувдан ва тупроқдандир. Бир кишининг табиатида сув унсури ғолиброқ бўлади. Уни латифлик ва риёзат билан тарбия қилмоқ керак. Агар унга дағаллик билан муомала қилинса, у ўзгаради, айнийди, сўнг мақсадга етиб бўлмайди. Бошқа бир кишининг табиатида эса, тупроқ унсури ғолиброқ бўлади, уни оёқ билан тепкилаб, унга қаттиқлик билан муомала қилмоқ лозим, токи, у бир нарсага ярасин”[348]. Демак мутасаввиф фикрига кўра, ҳар бир инсон алоҳида эътиборга ва алоҳида

[348]Фаридуддин Аттор.Тазкиратул-авлиё.Тошкент:ЎМЭ, 2001.-Б.116-118.

муомалага эҳтиёж сезади. Унинг борлиғидаги табиати шуни тақазо қилади. Уни тарбиялаш, ҳар бир мураббийдан, тарбиячидан шунга яраша муомалани талаб қилади. Шунда инсон тўғри тарбият топади, инсон деган номга лойиқ бўлади.

Муҳаммад Порсонинг ҳам бу борадаги фикрлари ўзига хосдир. Унинг фикрича, инсон ноқис яъни, нуқсонлидир. Биринчи нуқсон инсоннинг "банда" эканлиги. Иккинчидан, "ҳастийи вай би вай нийст балки офаринишаст" "Инсоннинг борлиғи Аллоҳ борлиғининг ўзидан эмас балки У яратган, яратилмиш" дир. Учинчидан, у нуқсонлардан аввалроғи унинг "жоҳил" ("билимсиз эди") лигидир. Агар инсон пайғамбар ёки сиддиқ бўлса у нуқсонлардан покланган. Шунингдек, у ўзининг "Фаслул-хитоб" асарида "Билгинки, инсон шундай бир дарахтки, Худо уни ёғоч бўлмаган танадан ўстирди ва дарахт томирларида турганидек, инсонни оёғига қоим этди. "Шажаратун" арабча "ташожур" "низо, қарама-қаршилик" маъносини беради. Шу жиҳатдан унда бир-бирига зид махлуқлар борки, улар хусуматлар, зиддиятлар, низоларни талаб қилади. Шунингдек, бу баҳс, хусумат малоикалар оламида ҳам бор эди. Оламдаги хусуматларнинг (баҳслар) вужуди аслида илоҳий исмлар ҳикматидадир. Муҳаммад Пайғамбарга малоикалар оламидаги хусумат (баҳс) ҳақида Аллоҳ менга илм бермагунча, менда илм йўқ деб айт деган. Улар табиатга, туғиладиган жисмларга таъсир этадилар, доялик қиладилар. Ҳақиқатда одамлар дарахтлар кабидирлар. Худо улар орасидаги ўша низо ва хусуматларни бартараф этиш учун (Имом, Пир, устоз) раҳбарлар қўйди"[349],-деб таъкидлайди.Демак, Хулоса қилиш мумкинки, инсон тарбияси билан инсон унинг камолоти кўп жиҳатдан тарбиячисига боғлиқ дейиш мумкин.Тасаввуф ҳам унинг тариқатлари ҳам инсон ва унинг камолоти учун йўл кўрсатувчи бир таълимот сифатида ҳам намоён бўлади. Шу маънода, Абу Ҳафс Кабир Бухорий, Имом Бухорий, Абу Бакр Калободий, Имом Ғаззолий, Хожа Муҳаммад Порсо, Абдулхолиқ Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд каби буюк алломалар инсоният йўлини ёритувчи устоз мурабийлар сифатида инсоният учун муҳим маънавий мерос қолдирдилар.Уларни ўрганиш ўсиб келаётган ёшларни умуминсоний қадриятлар руҳида табиялашда муҳим омиллардан бири бўла олади.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки,

Хожа Муҳаммад Порсонинг маънавий мероси тасаввуф таълимотининг энг муҳим назарий масалаларига қаратилганлиги билан ўзига хос тарзда сунний тасаввуфнинг ўрта аср босқични бошлаб берди. Унда илк ўрта аср мумтоз тасаввуф даврининг йирик мутасаввифлари ғояларини тиклаш, тасаввуф ва ислом ўртасидаги боғлиқликларни илмий асослаш муҳим ўрин тутади;

Мутасаввифнинг инсон ва унинг моҳияти ҳақидаги қарашлари фалсафий-ирфоний аҳамиятга эга бўлиб, бошқа фалсафий таълимотларнинг онтологик ва антропологик хусусиятларига таъсири сезилиб туради;

Мутасаввиф: 1) инсоннинг банда эканлиги 2) инсон борлиғи табиат (модда) ва маънавий (руҳ, қалб, хулқ) дан иборат; 3) инсон яратилган; 4) инсон жоҳил эканлиги таъкидлайди. Шунинг учун у доимо тарбияга муҳтож деб ҳисоблайди;

Хожа Муҳаммад Порсо илм, зот маърифати ва ҳикматни англаган инсонни-комил инсон сифатида таърифлайди. Булардан бехабар инсонни ноқис инсон деб таъкидлайди;

Хожа Муҳаммад Порсонинг тасаввуфий, фалсафий фикр ва мулоҳзаларида инсон борлиғи ва унинг илоҳийлик, табиийлик ва ижтимоийлик жиҳатлари кенг таҳлил этилиб, унда антропоценрик нуқтаи назарлар юқори мавқеда кўзга ташланади. Яъни, инсон олам меҳвари ҳамма нарса оламдаги барча ҳаракат, ҳодисалар, янгиланиш, ўзгаришларни инсонда мушоҳада этиш, руҳнинг мўжизаларини хусусиятларини ўрганиш орқали яратганни англаш;

Мутафаккир қарашларининг фалсафий антропологияга хос жиҳатлари таҳлили шуни кўрсатадики, инсон борлиғи аввало тўрт унсур тупроқ, олов, сув ва ҳаводан таркиб топган. Шунингдек, ушбу унсурларнинг жойлашиши ўзига хос тарзда бўлиб, ҳар бири ўзига хос латифликка эгадир. Бу латифликларнинг мағзи ва мутафаккир тилида айтганда бу зарларнинг маъноси руҳ биландир. Бироқ, руҳ бор нарса, лекин руҳ хусусидаги билимларнинг мусулмон фалсафасига хос жиҳати унинг тана қобиғида деб тушунмаслик лозим.

Мутасаввиф инсон борлиғи жисм ва руҳдан иборат, унинг зоҳиран табиатга ва руҳан фаришталарга яқинлиги бор. Шу жиҳатдан унда тана ва руҳнинг мутаносиблигини сақлаш эҳтиёжи мавжуд. Бу эҳтиёж ўз моддий ва маънавий оламининг мўътадиллигини таъминлаши учун ҳаракат қилиши лозим. Унга кўра, нафс тарбияси, қалб тозалиги ва ўзини англаши зарур. Шунда нақшбандийликка хос тамойил рўёбга чиқади: яъни, зоҳирда ҳалқ билан ботинда Ҳақ билан бўлади-деб ҳисоблаган.

[349]Қаранг: Муҳаммад Порсо. Фасл-ул-хитоб би вусул-ил аҳбоб. Инв. 42.1331.-Б.258.

Хожа Муҳаммад Порсонинг фикрича. инсонинг хислат ва фазилатлар мавжуд ижтимоий муҳит ва муносабатларда сайқалланиб такомиллашиб боради. Инсон ўзига хос ҳиммат, хайр-саховат, яхшилик ва ёмонлик ҳалол ва ҳаромнинг фарқига борадиган ахлоқий нормаларни эгаллайди.

Инсон борлиғини тана ва руҳдан иборатлигини кўрсатиб, уларни ўзаро мутаносибликда қараган, инсон танаси яратилиш ҳижоби, яъни Ҳақ билан инсонни ажратиб турган тўсиқ, парда деб қарайди. Инсоннинг қандайдир вақтда яратилган фардий-индивидуал борлиқ сифатида баҳолайди.

ФИТРАТНИНГ ТАРИХИЙ ВА АДАБИЙ МЕРОСИ ВА УНИНГ ЖАҲОН ИЛМ-ФАН ВА МАДАНИЯТИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Рахмонова Мавлуда Абдусамадовна –

Бухоро давлат университети
“Ислом тарихи ва манбашунослиги,
фалсафа” кафедраси, (PhD)

Инсоният тарихида шундай даҳолар борки, улар ўз ҳаёти, ижоди, фикру заковатини халқ турмушини яхшилашга, эртанги кунини чароғон қилишга бағишлаганлар. Қатағон туфайли маънавиятимиз тарихидан юлиб ташланган миллатпарвар жадидлар илмий меросини ўрганиш, асарларида кўтарилган маънавий-ахлоқий муаммоларни тадқиқ этиш бугунги истиқлол шароитида ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган. “Давр фарзандларини юксак фазилатли инсонлар этиб тарбиялаш ўша замон маърифатпарварларининг ҳаётий ва фуқаролик эътиқодига айланди. Бу орзу Беҳбудий ва Авлоний, Ҳамза ва Мунавварқори, Фитрат ва Чўлпон, Абдулла Қордирий ва Усмон Носир каби минглаб жадид боболаримизни уйғотди. Уларнинг халқ эркинлиги ва саодати йўлидаги эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амаллари учун улкан маънавий омил бўлди. Бу орзу маънавият ва маърифатни одамни нафақат комилликка, эркин ва фаровон турмушга етакловчи, балки халқни миллий мустақилликка элтувчи беқиёс куч сифатида англаб етиш имконини берди”[350]. Зеро, бу улуғ маърифатпарварлар ижодининг моҳияти жамият ва миллатни юксалтиришга хизмат қилган. Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир каби фидойи олимларнинг олдинги сафида Абдурауф Фитрат ҳам ўз элининг ақли ва қалб кўзига айланган.

Абдурауф Фитрат (1884-1938) яшаган давр тарихнинг энг мураккаб чорраҳаларидан бири бўлган. Бу даврда 1905 йил “Қонли якшанба” воқеалари, 1917 йил феврал буржуа инқилоби ва октябр тўнтариши, 1914-1919 йиллардаги фуқаролар уруши, сталинча кадрлар сиёсати, иқтисодий ва маънавий ҳаётда зўравонликка асосланиш, албатта инсон маънавияти ва маданиятига тазйиқ ўтказган мураккаб бир давр сифатида тарихга муҳрланган.

Инсон ўзи фитратан[351] қандай яратилган ва тарбия олган бўлса, бошқаларни ҳам шундай бўлишга даъват қилади. Одамларни комилликка ундаган алломанинг ўзи ҳам баркамол шахс бўлган. Фитратнинг илм-фаннинг бир неча соҳасида баравар фаолият кўрсатгани, биринчи ўзбек профессори бўлиб етишганлиги, ўзидан қатор китоблар, тадқиқотлар, улкан аҳамиятга эга бўлган илмий ва бадиий мерос қолдиргани фикримизнинг далили бўлиб хизмат қилади.

Маълумки, шўролар ҳукумати даҳрийликка асосланган бўлиб, ўша даврда чоп этилган китобларнинг деярли барчасида, аждодларимизнинг кўпчилиги, жумладан, жадидчилик ҳаракати намояндалари ҳам атеист қилиб кўрсатилган. Даҳрийлик “тамғаси” босилганлардан биттаси - биринчи ўзбек профессори, файласуф, адиб ва шоир Абдурауф Фитрат ҳам эди.

Фитратнинг “Нажот йўли”, “Оила” ва “Мавлиди Шариф ёки Муръоти хайр-ул башар”, “Ўқув”, “Шарқ сиёсати” ва “Йиғла ислом”, “Мухтасар ислом тарихи” сингари ижтимоий-ҳуқуқий, диний ва маърифий асарларининг умумий ғояси - жадидчилик, ислоҳотчилик, зўрлик билан ўрнатилган тузум моҳиятини фош қилиш, маърифатпарварлик ғоялари, ёшларнинг маънавий ахлоқий тарбияси, ислом динининг инсонпарварлиги, одамларга ҳақ йўлни, нажот йўлини кўрсатишини эътироф этишдан иборатдир. У ўз асарларида, бир томондан, шу йилларда рўй берган сиёсий–ижтимоий воқеаларга муносабатини ифодалаган бўлса, иккинчи томондан, мусулмон олами учун ўз аҳамиятини йўқотмайдиган маънавий - маърифий қадриятларни тушунтириб, ҳар бир

[350] Shavkat Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. T.: O‘zbekiston nashriyoti. 2021. –Б. 18.

[351] Fitrat arabcha so‘z bo‘lib, lug‘atlarda unga turlicha talqin berilgan. Fitratning birinchi ma’nosi-“yaratilish”, “xilqat”, ikkinchi ma’nosi-“tabiat”, “insonning tabiiy sifati va xislati”, uchinchi (majoziy, ko‘chma) ma’nosi “aqlu - zako” (Farhangi zaboni tochiki. Jildi 2, Moskva, 1969, -B. 437). “Fitrat” tug‘ma iste’dod, porlamoq degan ma’nolarni ham anglatadi. (Mustaqillik izohli ilmiy – ommabop lug‘atdan)

мусулмон билиши лозим бўлган масалаларга ойдинлик киритади. Шундай экан, мутафаккирнинг барча асарлари ана шу ўқ илдиздан ўсиб чиқмаслиги, ана шу булоқдан тўйинмаслиги мумкинми? Йўқ, албатта.

Фитратни даҳрий деб даъво қилувчилар, унинг диний мавзудаги асарларини файласуфнинг умумий ижоди контекстидан юлиб таҳлил қилишга уринганлар. Ҳолбуки, бу маърифатпарвар чуқур билим ва юксак маънавият соҳиби бўлиб, миллий ва диний қадриятларга амал қилган, тасаввуф ғоялари, таваккул назарияси, калом фалсафасини яхши билган.

Олимнинг ирфоний мавзудаги асарларини таснифлар эканмиз, уларни шартли равишда уч гуруҳга бўламиз:

1. Моҳиятан бевосита ислом дини билан боғлиқ асарлар. Ушбу биринчи гуруҳга адибнинг "Мухтасар ислом тарихи", "Мунозара", "Сайёҳи ҳинди" "Мавлиди Шариф ёки муръоти хайрул башар" каби асарлари мансуб.

2. Тасаввуф намояндаларига бағишланган асарлар. Бу гуруҳга муаллифнинг Навоий, Фирдавсий, Умар Хайём, Яссавий, Муҳаммад Солиҳ, Машраб, Бедил тўғрисидаги тадқиқотлари[352] киради.

3. Ислом моҳиятини мажозий талқин этувчи асарлар. Учинчи гуруҳга ислом моҳиятини мажозий талқин этувчи: "Шайтоннинг Тангрига исёни", "Қиёмат", "Меърож", "Йиғла, ислом", "Захронинг имони" каби асарлари шулар жумласидандир. Айниқса, «Мухтасар ислом тарихи» рисоласи унинг ҳам тарихчи, ҳам диншунос олим сифатида ўзини намоён қила олганлигини англатади. Шунингдек, 1937 йилда В.Л. Вяткин архивида сақланган қозиларга оид ҳужжатларни Б.С. Сергеев билан биргаликда ўрганиб, рус тилида "Казийские документы" китобини нашр эттирганлиги факти[353] ҳам фикримизнинг далили бўлиб хизмат қилади.

Фитратнинг ирфоний мавзудаги асарлари ўзи босиб ўтган йўл пиллапояларини яққол кўрсатиб туради: у аввалига жадидчиликни ҳимоя қилиб, мутаассиб руҳонийларга қарши "Мунозара" асарини ёзади. Ижтимоий фаолияти якун топгач эса, сиёсатга бўйсунган ҳолда "Худосизлар" журналида қатор ривоятларни эълон қилади. Мазкур журналнинг чиқиши ҳам, омма орасида тарқалиши ва қизиқиб ўқилиши ҳам мафкуравий янгиланиш, қолоқликдан маърифатга томон одимлаш деб ҳисобланган. Қизиғи шундаки, даҳрийлик маслаги инсонга ҳеч бир шараф келтирмаслигини яхши англаган Фитрат ҳам ўзининг бир қатор асарларини шу журналда чоп эттирган.

Фитрат миллатни қолоқлик гирдобидан қутқармоқчи бўлиб, замонаси учун асосий ва ягона ғоя мақомини эгаллаган ислом динига мурожаат қилади, "нажот йўли" деб Қуръонни билади ва ўзининг шоҳ асарини ҳам худди шу ном билан, яъни "Раҳбари нажот" (Нажот йўли) деб номлайди. У миллатни ушбу муқаддас китоб, умуман, ислом дини ғоялари атрофида жипслашишга даъват этади. Унинг фикрича, "Қуръон - бу илм ва маърифатдир; ота-боболаримиз илм ва маърифатда олам аҳли учун ибрат ва намуна бўлганлар, улар ҳар бир илмнинг асосий фойдаларини яхши билиб, ундан яхшигина истифода ва истеъмол қилганлар. Бора-бора замона ўзгариб, илмга бўлган интилишлар сусайиб, «ижод қилмоқ зарарсиз ва ахлоқсиз манзумалар чордеворида» қолиб кетгани Фитратни ташвишга солади...

Фитрат ўз юртдошларига мурожаат қилиб, "миллатимизнинг тарқоқлиги ва қолоқлигининг сабаби недир?" деган саволни кўндаланг қўяди:

"Банда маълум муддат Ватан ва миллатимнинг хароблиги сабабларини излаб топиш учун ҳар тарафга югуриб, ҳар кимни сўроқ қилдим, аммо қониқарли жавоб топмадим" деб ёзиб, оқибат "биз туркистонликларнинг мусулмонлигимиз ва муқаддас китобга эга эканлигимиз, шу китобни ягона раҳнамойимиз деб тасдиқлашамиз хотирамга келди"-деб, мамнуният билан "энди шу муаззам ва мукаррам дастуруламал бўлмиш китобга таважжуҳ (мурожаат) қилишдан бошқа чора қолмади, шу хусусда Қуръон бизга раҳнамо" деган хулосасини беради. Зеро, Фитрат ҳам ўз замонасининг фарзанди. Ислом дини ғоявий ҳукмронлиги даврида Фитрат учун миллий тафаккурни шакллантириш асосий ғоялардан бири бўлиши табиий бир ҳол. Айни дамда, Фитрат "Раъд" сурасидаги "Албатта, неъмат берилган қавм ўзларини ўзгартирмагунча Оллоҳ уларнинг ҳолини ўзгартирмас" оятини шарҳлаб, миллатнинг тақдири ўз қўлида эканлигини уқтиради.

Шуни таъкидлаш жоизки, Фитрат ҳар бир фикрини асослаш учун "Қуръон"дан зарур оятлар ва ҳадислардан мисоллар келтириб ўқувчини ишонтиради. "Оллоҳ томонидан инсон яратилиб, барча махлуқлар устидан мукаррам этилган. Оллоҳ инсонга энг буюк ва энг қиммат бўлган қурол, яъни

[352] Фитрат. Танланган асарлар, 2 – жилд. Тошкент, 2000 йил.

[353] Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8 – том. Т.: Давлат илмий нашриёти, 2004 йил. 469 – бет.

ақлни берган", - дейди Фитрат. Бас, инсон шу ақли орқали "**Саодати дорайн**" икки дунё саодати учун курашиши лозим. Бу эса ҳар бир инсоннинг "ҳаёт ғоясига" айланиши даркор. Фитрат "бу дунё деб охиратни ва охиратни деб бу дунёни қурбон қилманглар, - деган фикрни илгари суради. "Оллоҳ сариъ ул-ҳисобдир", оятини шарҳлар экан: Фитрат "ҳар ким ўз амалига, саъй-ҳаракатига муносиб насиба оладур", - деб ёзиб, одамларни боқимандалик ва дуо қилиб ўтиришга эмас, балки ҳаракат қилиб билим ва касб эгаллашга даъват этади. Шундагина "Туркистон миллатлари ҳаёт саҳнасидаги олишувларда ғолиб чиқишлари мумкин" - деб хулоса қилади.

"Нажот йўли"нинг кейинги қисмида Фитрат "инсонларнинг ҳаёт ғоялари икки дунёнинг саодати экан, унга бошловчи ва йўналтирувчи ақли комилдир. Ақли комил эса илм таҳсили ва билим олмоқ натижасидир" - дейди ва Қуръоннинг "Таҳо" сурасидаги: "ё Раббим, менинг илмимни зиёда қил" мазмунидаги оятни келтириб ўтган. Фитратнинг бу талқинлари ҳозирги давр талабларига жуда ҳам ҳамоҳанг. Фитратнинг орзу-умидлари гўёки бугунги кунларда амалга оширилаётгандай. Ўқувчи-талабаларимиз ҳозир кўп соҳаларда жаҳон миқёсига чиққанлари, турли фан соҳаларида ўз истеъдодларини намойиш қилаётганлари айни ҳақиқатдир.

Шу асарнинг "Турли вазифалар" номли бўлимида олимнинг диний бағрикенглик масалаларига ёндашуви ўз аксини топган. Фитрат инсонлар ўртасида «Умумий биродарлик»нинг зарурияти ҳақида фикр билдириб, унга эришиш йўлини ислом дини асосида кўрсатиб берган. Жумладан, олим бу борада қуйидагича эътироф этади: «Ҳеч шубҳа йўққи, одамлар қайси дин, қайси мазҳаб, қайси қавм, қайси миллатда бўлмасинлар, бир ота - онанинг фарзандлари, яъни, бир-бирларига биродардирлар!».[354]

Фитрат, Қуръон ҳукмига мувофиқ барча аҳли ислом миллатидан, ирқидан қатъий назар, бир-бирларига дўсту меҳрибон бўлишлари лозим, - деб уқтиради. Мутафаккир шу тариқа ислом дини умумбашарий саодат йўлини тайин қилганлигини, агар бутун дунёнинг донолари ҳаракат қилсалар ҳам, бундан яхшироқ йўл топа олмасликларини, ислом дини томонидан инсониятнинг саодат йўли мана шундай гўзал этиб тайинлаганлигини эътироф этади.

Фитрат асарларини варақлар эканмиз, унинг ислом динига, тасаввуф таълимотига, тариқат аҳлига қизиқиши ва муҳаббатини ҳис этамиз. Маърифатпарварнинг уч жилдлик танланган асарларининг иккинчи жилди тасаввуф адабиётига бағишланган бўлиб, Навоий, Фирдавсий, Умар Хайём, Муҳаммад Солиҳ, Машраб, Бедил тўғрисидаги мақолалари шу давр ўзбек адабиётшунослигида бир воқеа, бир давр бўлиб тарихга кирган. Хусусан, унинг "Яссавийда тасаввуфнинг даражаси", "Нажот йўли", "Қиёмат"[355], "Мухтасар ислом тарихи"[356], "Шайтоннинг Тангрига исёни"[357] асарларида тасаввуфий маърифат, тариқат, ҳақиқат масалаларига кенг ўрин берилган. Жумладан, Фитрат ҳассос ўзбек шоири Машрабнинг Румий таъсири остида ижод қилгани[358], у "кўбрак Румийдағи сўфиёна ҳаяжонни ўз шеърларида акс этдиришға" тиришганини таъкидлаб, Машрабнинг "Мабдаи нур" маснавийси Жалолиддин Румий "маснавийсиға ўзбек тилиға шарҳ каби ёзилғандир"[359], -дейди. Кўриниб турибдики, Бобораҳим Машраб ва Жалолиддин Румий сиймолари, уларнинг асарларидаги фалсафий ғоялар Фитратни жуда ҳам қизиқтирган.

Бундан ташқари, мутафаккир асарларида тариқат аҳлига хос хислатлар – шукр этмоқ, сабр қилмоқ хусусида насиҳатлар кўплаб учрайди. Фитрат сабр хусусида "Раҳбари нажот" асарида шундай дейди: "Ҳар бир мушкулотга рўпара бўлганимизда, уни сабр - матонат билан даф қилиб, янада завқу - шавқ билан мақсад сари интиламиз".[360] Фитратнинг ўзига хос томони шундаки, у ўзининг ҳар бир фикрини Қуръони Карим оятлари билан қувватлантириб, муштарийларни ўзига янада жалб қила олади: "Фақат иймон келтирган ва яхши амаллар қилган, бир-бирларига Ҳақ йўлни тавсия этган ва бир-бирларига сабр-тоқат қилишни тавсия этган зотларгина нажот топгувчидирлар".

Абдурауф Фитрат қаноат хусусида шундай ёзади: "Биз мусулмонлар ўзимиз учун фойдали нарсаларнинг талабида саъй-ҳаракат қилишимиз, шу ҳаракат орқали топганимизнинг озу кўпига хурсанд бўлиб, ношукрлик қилмаслигимиз лозимдир. Қаноатнинг маъноси шунда экан"[361].

---

[354] Фитрат. Нажот йўли. (Тожик тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Шодмон Воҳидов), Т, «Маънавият», 2001, 159-бет.

[355] Фитрат. "Қиёмат". ". Танланган асарлар, I жилд Т.: Маънавият, 2000 йил.180 – 220 бетлар.

[356] Фитрат. "Мухтасар ислом тарихи"[356]. Т.: Янги аср авлоди, 2004 йил.

[357] Фитрат Шайтоннинг Тангрига исёни. Танланган асарлар, I жилд. Т.: 2000 йил. 220 – 231 бетлар.

[358] Э. Очилов. Жаҳон адабиётининг муаззам сиймоси. // Ж. Румий. Сўзбоши. Т.: Шарқ НМАК 2008 й. Б.14.

[359] Фитрат. Машраб. Танланган асарлар, 2 – жилд. Т.: Маънавият, 2000 йил. 102 – бет.

[360] Фитрат. Нажот йўли. (Раҳбари нажот) (Тожик тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Шодмон Воҳидов), Т, «Маънавият», 2001 йил, 93 – бет.

[361] Fitrat. Najot yo'li. (Rahbari najot) (Tojik tilidan tarjima va izohlar muallifi Shodmon Vohidov), T, "Ma'naviyat", 2001 yil, -B. 99.

Фитрат илм аҳли ва олимлар хусусида жуда кўп ёзган. Масалан, Фитрат: “Жоҳиллар билан олимлар баробар бўла олмаслар” оятининг Қози Байзовий томонидан келтирилган икки хил тафсирини баён қилади: “Оятнинг тўғри маъноси шуки, агар одам олим бўлса, Оллоҳдан қўрқади (зеро қўрқув барча нарсанинг асли ва ғайри аслини фарқлаганда пайдо бўлади). Кўчма маънода эса Худо олимларни улуғлайди, деган маъно келиб чиқади. Шу ҳар икки тафсирдан қай бирини ихтиёр қилсангиз ҳам илмнинг иззату шарафи ва ҳақиқий уламоларнинг юқори мартабада эканликлари кўз олдингизда зоҳир бўлади. Ҳазрати Расули акрам ўз ҳадисларида изҳор қилдиларки, илм олишнинг камайиб кетиши, жаҳолатнинг ўрин олиши қиёмат аломатларидандир. Оламнинг низоми ва интизоми ҳам ақл бўлмаганида хароб бўларди”. Кўриниб турибдики, Фитрат миллатнинг келажагини фақатгина ақл ва идрок билан иш кўришда, диний ва дунёвий илмларни баробар ўрганишда, илму-урфонда кўради.

Илмдан узоқ бўлган одам турли ёмон сифатларни ўзида жамланганини ўзи ҳам билмай қолади. Фитрат нодонлик ва жаҳолатни, айёрлик, фирибгарликни, исрофгарчилик, зиёнкорлик, саркашлик, ғазаб, пасткашлик, ҳирс, ҳаёсизлик ва хушомадни қоралайди. Ҳар бир салбий хислат эгасига тавсиф берар экан, одамларни улардан узоқроқ юришга, эҳтиёт бўлишга чақиради. Масалан, унинг: “Мунофиқ уч нарсада билинади: гапирса ёлғон гапиради, ваъдасига хилоф иш қилади, омонатга хиёнат қилади. Мунофиқларга бу дунё, у дунёда роҳат ва нажот йўқдир. Оллоҳ Қуръони Каримда уларни кофирлардан ҳам баттар маломат қилган” каби тавсифлари одамнинг қалбида шу салбий хислатга нисбатан нафрат уйғотиб, уни ижобий хислатлар эгаси бўлишга чорлайди. Фитрат шижоат, карам, жасорат, сабот, ҳилм каби сифат эгаларини мақтайди. Бу масалалар таҳлили талқинида Фитрат яна Қуръон оятлари ва пайғамбар ҳадисларидан кенг фойдаланган.

Маърифатпарвар, диншунос олим Фитрат асарларига хос нарса-бу танқид бўлиб, у ўз асарида қозиларни шундай танқид қилади: “Бундан бир неча йил муқаддам бизнинг идора тизимимиз уламолар қўлида эди, лекин улар бизга раҳбарлик қилишга ожиз қолдилар, бизни ҳалокат гирдобидан нажот соҳилига чиқариш ўрнига, улар нажот соҳилидан ҳалокат гирдобига ташладилар”[362].

Фитрат халқнинг маънавий даражасини юксалтириш ва ёшларга замон талабларига мос равишда билим бериш йўлида бутун ҳаётини бахшида этди. Муҳими, Фитрат бу йўлда диний ва дунёвий билимларни уйғун ҳолда олиб боришни тавсия қилган эдики, унинг бу ҳаракатлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Иймон-эътиқодининг кучлилиги, тасаввуфий ғояларга муносабати, одамларга икки дунё саодатига эришиш йўлларини кўрсатиши билан Фитрат домла ўз салафлари ва замондошларидан янада юксак мақомда тургандек туюлади.

Фитрат воқеаларни фалсафий идрок этишни биларди, у барча жадидлар сингари дастлаб европа маданиятига, дунёвий илм-фанга ҳавас билан қарайди, зўр бериб шуни тарғиб қилади. Янги ҳаёт қуриш учун ёшларни ишга, ўқишга, ҳаракатга даъват этади. Фитрат бу қарашларни илмий, бадиий асарларида ҳам муваффақият билан давом эттиради. Бухоро амирлигидаги айрим муллаларнинг хурофий қарашларини, тараққиётга зид қилмишларини аёвсиз танқид қилади, айниқса, уларнинг “усули жадид” деб номланган янги усул мактабларига, дунёвий фанларни ўқитишга қарши туришлари билан халққа қанчалик зарар келтираётганларини кескин фош қилиб ташлайди.

Фитратнинг “Қиёмат”, “Меърож”, “Қийшиқ эшон”, “Зайнаб ва Зайид”, “Оқ мозор” каби ҳикоялари, “Бедил”, “Форс шоири Умар Ҳайём” сингари илмий-бадиий асарларида, “Рўзалар”, “Шайтоннинг Тангрига исёни”, “Ҳинд ихтилолчилари” каби драмаларида юқоридаги ғояни ифодалашга катта эътибор берилади.

Хулоса қилиб айтганда, Фитратда динийлик ва дунёвийлик ўта мутаносиб тарзда бўлган. У атеист ҳам, ақидапараст ҳам бўлмаган. “Шайтоннинг Тангрига исёни” эса унинг шу жиҳатларни очиб беришда, Фитрат дунёқарашини ўрганишда жуда зўр манба бўлиб, рамзларнинг қат-қатлиги, ундаги зоҳирий ва ботиний маъноларнинг бир-бирига зидлиги, бадиий юксаклиги билан ўзбек адабиёти ва фалсафасида ўзига хос бир ҳодисадир. Фитрат асарлари ҳали кўп замонлар олмос сингари янги-янги қирраларини намоён этаверади ва шахс маънавиятини бойитишда асосий дастурамал вазифасини бажаради.

Фитрат асарлари замирида ёшларни миллат ва Ватанга садоқат, миллий меросига таяниш, озодлик учун кураш руҳида тарбиялаш ғоялари ётади. Фитрат асарларидаги асосий мавзу ёшларни маънавий баркамолликка интилувчи ҳар томонлама ривожланган шахс сифатида тарбиялаш, она тили ва адабиёти намуналарини тадқиқ қилиш, ўзбек мусиқа санъати ривожи учун қайғуриш, Ватанга, миллатга, инсонларга бўлган муҳаббатни ўз ичига олади. Ёшларни маънавий баркамол

[362] Fitrat. Najot yo‘li. (Rahbari najot) (Tojik tilidan tarjima va izohlar muallifi Shodmon Vohidov), T, “Ma’naviyat”, 2001 yil, -B. 128.

бўлиб шакллантиришда аллома асарлари ва илғор ғояларидан кенг фойдаланиш зарурлиги аён бўлади. Айниқса, талаба-ёшларни Фитрат мероси билан яқиндан таништириш, унинг фаолиятининг мазмун-моҳиятини ҳар томонлама ёритиб бориш ва чуқур англаш, муайян маънавий, интеллектуал ва ижтимоий етукликка эга бўлиши, тарихини билиши учун, бизнингча, муҳим ва самаралидир.

AYOL UYG'ONSA MILLAT UYG'ONADI – RAUF PARFINING FALSAFIY QARASHLARI MISOLIDA

Nuriddinova Ruxshona Zehniddin qizi,

BuxDU Filologiya fakulteti 6-2Uzb-25 guruh talabasi
Ilmiy rahbar:

Vohidova Dilshoda Vohid qizi,

BuxDU Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa fafedrasi o'qituvchisi

Rauf Parfi falsafiy qarashlari bilan boshqalardan ajralib turadigan, taqdirning sinovli dovonlaridan g'alaba bilan o'ta olgan, umrning mashaqqatli yo'lida o'zligiga sobit qolgan fidoyi insondir. O'zbek elining ruhi bilan yo'g'rilgan o'tkir qalam sohibining ijodi bugungi o'zbek o'qirmanlari va adabiyotshunoslari tomonidan to'liq tushunib yetilmagan deyilsa, xato bo'lmaydi. Avlodlar almashinuvi, milliy tafakkurdagi tub yevrilishlar adabiy didni ham yangilaydi. Natijada, kechagina binoyiday tuyulgan ifoda bugun g'oyat g'arib ko'rinishi yoki aksincha bo'lishi hech ham ajablanarli emas.

Har qanday ijodkor ham bitiklarida, avvalo, o'z ko'ngil kechilmalarini aks ettirgan bo'lsa-da, baribir o'zgalar tomonidan chuqurroq va to'laroq tuyilish hamda tushunilishni istaydi. Chunki chin ijod namunasi ko'ngil dardlari bilan o'rtoqlashish chidab bo'lmas zaruratga aylangandagina dunyoda keladi. Ikki asrning guvohi bo'lgan shoir Rauf Parfining yashirin haqiqatlar bilan limmolim va o'ziga xos she'riy misralari insonni chuqur falsafiy tafakkur yuritishga undaydi. Negaki, Rauf Parfining nafaqat qon bilan yozilganday achchiq va og'riqli satrlari, balki inson qalbiga og'ir bo'ladigan, ammo rostlikka burkangan so'z yo'lini hamma ham birday ijobiy qabul qilmagan, chunki barchaga ayon bo'lganidek haqqoniyatning achchiq sharbatini ichish mushkuldir.

Rauf Parfining o'sha she'rlaridan biri – "Yonayotgan ayol":

Tentirar kasofat, g'olib ahraman,
Haqorat jar solar bunda bemalol.
Qayon ketmakdasan yonib, qahramon,
Qayon ketmakdasan, ey yong'in - ayol.[363]

Bu satrlarda baxtsizlik, kulfat va hayotning eng achchiq haqiqatlari aks etgan, chunki "Yonayotgan ayol" she'rining yozilish vaqti tarix sahifasida qora iz bo'lib qolgan zamon, ya'ni sho'ro davriga to'g'ri kelgan. Bu ikki satr orqali esa millatning yuragidan chiqqan satr egasi bo'lmish Rauf shu davrning yashirilishi mumkin bo'lmagan og'riqli haqiqatlarini to'laqonli ifoda eta olgan. Masalan, ilk jumladagi "kasofat" so'zi omadsiz taqdir yo'llari va qismat zarbalariga ishora qilyapti. "Ahraman" deya esa zardushtiylik dinining yovuzlik xudosiga murojaat qilinmoqda, sababi shundaki, qizil bayroqlar asrining nafaqat muhiti, balki diniy qarashlari va tushunchalari, biz musulmon xalq bo'lsak-da, iymon dargohidan yiroqlashtiruvchi ma'daniyatlar ijtimoiy hayotga ta'sir o'tkazgan. O'sha davr jamiyatining siyosati, qahrli sinovlari inson sha'nini oyoq osti qiladi, uning g'ururini toptaydi, hatto uni masxara qilishdan ham tap tortmaydi. Ya'ni hayotning og'ir sinovlari ba'zan shunchalar kuchliki, ular insonni ham sinab ko'rib, ham izzatini xorlab, ruhini ezishga urinadi. Hayot ko'p hollarda haqparvarlikdan mosuvo qilishi, ba'zan hurmatni paymol qilishi mumkin. Lekin, eng muhimi, bunday zarbalardan sinmaslik, balki kuchliroq bo'lib chiqish - insonning haqiqiy g'alabasi, chunki har bir sinov odamni yuksak qiladi. Johiliyat tomon ketayotgan xalqni adolatga boshlash, uyg'otish uchun shoir ayol timsolidan foydalanadi. Ayol misolida oddiy inson emas, yonayotgan Vatan, ezilgan xalqning sha'ni, ozodlik istagi ramzi, balki ulkan jasorat, sobit iroda va sinmas matonati ifodalanadi. Yonayotgan ayol - bu darddan kuch topgan, fojiasini qahramonlikka aylantirgan timsol. Bundan tashqari, bu murojaatlar iztirobli nido bo'lsa-da, unda ojizlik emas, uyg'otuvchi, larzaga soluvchi ruh mujassam. Shoir millatning sha'ni va qadriyatlari qulashidan va kelajak zulmatga ko'milishidan tashvishlanadi. Bunga qo'shimcha tarzda, yong'in - ayol - ham kuyib borayotgan, ham yonishi orqali atrofni

[363] "Turkiy adabiyot durdonalari" Toshkent "O'zbekiston" 2022 178-bet

yoritayotgan, xalqni uyg‘otishga qodir qahramondir. Ko‘rinib turibdiki, zulm girdobida ham yonib yashashga mahkum, ammo yonishidan ham nur sochishga qodir xalqning mangu taqdiri haqidagi kuydiruvchi haqiqatdir.

Ko‘ksingda harorat so‘nib bo‘ldimi,
Ko‘zingda so‘nggi sham o‘chdimi, nahot?
To‘xta! Qolgan - qoldi. O‘lgan - o‘ldimi?
To‘xta. Kuyma, deyman. Bu kuygan - hayot.

Rauf Parfining bu misralari kuchli falsafiy ruhiyati va so‘z kuchi bilan kitobsevarlarning qalbiga ertangi kelajak uchun umid mash’alini yoqadi, chunki bu satrlar oddiy insoniy dard emas, balki butun bir xalqning iztirobi, tarixiy adolatsizliklardan kuyib-yonayotgan millat ruhini aks ettiradi. She’rning markazidagi ayol shunchaki bir inson emas, u timsoldir, ya’ni Vatan, ona, sha’n, qadriyat ramzi. Shoir ayolning ko‘ksidagi so‘nayotgan haroratni, ko‘zidagi oxirgi shamni tasvirlar ekan, aslida xalqning xira tortayotgan ishonch chirog‘ini, so‘nib borayotgan orzularini nazarda tutadi. Bu kabi umidsizlikka og‘ish - taslim bo‘lish emas, shunchaki og‘ir sinovlar girdobida qolgan iroda va zulmatga qarshi kurashayotgan ruhning holatidir. Shoirning "To‘xta! Qolgan - qoldi. O‘lgan - o‘ldimi?" - deya murojaati esa kuchli uyg‘otuvchi hayqiriqdir. Sababi, bu yerda shoir xalqni hushyorlikka, kurashchanlikka, ichki kuchini yo‘qotmaslikka da’vat etadi. Negaki, "Bu kuygan - hayot" - satri shuni anglatadiki: yonish - bu halokat jariga borish emas, balki kuygan hayotdan keyingi yangilanish va rivojlanish pog‘onasidagi davrga bo‘lgan ishoradir.

Ayolning yonishi - butun bir elning alamli, ammo bardavom hayot nidosi ekanligini quyidagi misradan ham bilish mumkin:

Yonayotgan ayol, shavqat qil, uyg‘on,
Yonayotgan ayol. Hurmuz - panohing,
Bolangga qaragil, u - tirik tug‘yon.

"Shavqat qil" - vatan otashida yonayotgan timsol nimaga yoki nima uchun rahm-shavqat qilishi kerak? Albatta farzandga! Bola - kelajak, millatning davomchisidir. Bundan tashqari, o‘z dardingga butkul yonib ketma, o‘zingga ham, boshqalarga ham rahm qil, degan ma’no bor, ya’ni iztirob ichida yonayotgan millat o‘zini yo‘qotmasin, balki sabr va mehr bilan uyg‘onsin. Keyingi satrlar ham shu mushohadalar bilan chamcharchas bog‘liq va shularning davomidir. "Hurmuz" qadimiy mifologiyada yuksak ezgulik manbayi sifatida qaraladi. Shoirning bu o‘rinda ayolga "Hurmuz - panohing" - deyishi uning aslida ilohiy kuchga, adolat va ezgulikka suyanganini bildiradi. Bu she’riy misrada yorug‘ kelajakning umid uchqunini yoqishga harakat qiladi. Bu harakatning asl mohiyati esa bola edi, chunki yosh avlod - millat davomiyligi, xalqning ertangi kuni. Shoir uni shu o‘rinda "Tirik tug‘yon" - deya ataydi, ya’ni bola - yashirincha ko‘tarilayotgan otashning cho’g’i va uyg‘onishning boshlanishidir.

Tirik jasorating, tirik Allohing?!
Qani, turkiylaring, turoning qani?!
Yonayotgan ayol, yondir dunyoni.

Bu uch satr she’rning eng baland cho‘qqisidir. Ular adabiy ramz, ruhiy da’vat va milliy uyg‘onish g‘oyasini mujassamlashtiradi. Shoir kelajak avlodni ulug‘laydi. Bola - xalqning yashovchanlik ruhi, unda jasorat ham, umid ham mujassam. Negaki, uni "Tirik Allohing" - deb yaratganning o‘zi har doim qo‘llab-quvvatlashini ma’lum qiladi. Ongimizda tarixiy xotiralardan tortib, qadimiy sahnalargacha gavdalantiradi. Shoir turkiylar qudratini, Turon avlodining shonli o‘tmishini eslatib, millatni o‘z ildizlariga qaytishga, g‘urur va irodasini tiklashga da’vat qiladi. Bu satr-jonlantiruvchi savol va ruhiy nidodir. "Yonayotgan ayol, yondir dunyoni" - yakuniy da’vat. Bu o‘rinda, ayol timsoli shaxsiy fojeadan chiqib, butun dunyoni uyg‘otuvchi kuchga aylanadi. Uning yonishi - ruhiy yangilanishga to‘sqinlik qiluvchi omillarni yoqib yuboruvchi olovdir.

Xulosa shuki, she'r - yonayotgan ayol timsolidagi ona Vatanning faryodi va uyg'onish uchun qilayotgan da’vatidir. Ayolning yonishi - zaiflik emas, balki hayotning o'zi, tiriklik va jasorat ramzi sifatida ko'rsatiladi. "To'xta kuyma, bu kuygan hayot"- misrasi yoshlarni bir haqiqatga undaydi: sinovlar, og'ir damlar, zulmatning bari hayotning mazmunidir va faqat yonib yashagan insonlargina kelajakka yorug‘lik socha oladi. She’rda bolaga qaratilgan murojaat esa kelajak, davomiylik va umid ramzidir. Demak, yonayotgan ayol qo‘lida faqat o'zining emas, balki butun millatning kelajagi bor. Shu sababdan, u jonlanishi, o‘zini anglashi kerak. Keyingi satrlarda esa Turkiston, Turon, buyuk avlodlarning nomi tilga olinadi , bu esa yoshlarda tarixiy xotira va milliy o'zlikni uyg'otadi.

Rauf Parfining "Yonayotgan ayol" she'ri bugungi zamon yoshlari qalbida alangali shukronalik hissini uyg’otib, ko‘p baxtli damlar suruvida yashayotganini eslatadi. Zero, millatning kelajagi, vatan taqdiri yoshlarning qo'lida. Shuning uchun qo'yquvdan, ojizlikdan voz kechib, ilm yo‘lida ezgulik tomon borib, mardlik va fidoviylikda yonib yashashi lozim. Chunki yonib yashagan insongina dunyoni harakatga keltira oladi, millat yuragiga g‘ayrat olovini sochadi va kelajakni bunyod etadi. Bu she'r yoshlarga kuchli bir nidodir: uyg‘on, o‘zligingni angla, ajdodlarning sha’niga munosib bo'l, nurli kelajakni sen yaratasan!

MA’RİFATLİ JAMİYAT NEGİZİDA OİLANİNG MUSTAHKAMLİGİ.

Buxoro Davlat Universiteti
Islom tarixi va maanbashunosligi
falsafa kafedrasi tayanch doktoranti

M.F.Rashidov

mehriddinrashidov4@gmail.com
995079904

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada insonning eng muhim birlamchi ijtimoiy instituti oila hisoblanadi. Oila instituti insonning dunyoqarashi, ijtimoiylashuvi va jamiyatdagi roli shakllanishida asosiy ta’sir kuchiga egadir. Jamiyatda oilalarning ravnaqi bu ularning mustahkamligi rolida xizmat qiladigan omillar tushuniladi. Har bir inson jamiyatda o’z o‘rni va ijtimoiy roli, asosan, oila ichidagi munosabatlar ma’naviy axloqiy tarbiyalanganlik darajasi oila mustahkamligiga bog'liq.

Kalit so‘zlar: Inson huquqlari, bolalar huquqlari, yetim bolalar, ijtimoiy davlat, ijtimoiy qatlam, vasiylik, gumanizm, demokratiya, konstitutsiya, qonun.

ABSTRACT

This article analyzes the current issue of human rights, the constitutional legal basis of ensuring the rights of orphans and children deprived of parental custody. Also, the contents of the normative legal documents adopted on the rights of children in the conditions of the social state are widely disclosed.

Keywords: Human rights, children's rights, orphans, welfare state, social class, guardianship, humanism, democracy, constitution, law.

АНАТАТSIЯ

В данной статье анализируются актуальные проблемы прав человека, конституционно-правовые основы обеспечения прав детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки. Также широко раскрыто содержание принятых нормативных правовых документов по правам детей в условиях социального государства.

Ключевые слова: Права человека, права детей, сироты, государство всеобщего благосостояния, социальный класс, опека, гуманизм, демократия, конституция, закон

Tobora muammolar ko’payayotgan bugungi ziddiyatli bir davrda oilalar mustahkamligi va farovonligini ta’minlash har qachongidan ham muhim masala hisoblanadi. To’rt ming yillik tarixga ega bo’lgan o’zbekona oilaviy qadriyatlar har bir inson tug’ulishidan shaxs bo’lib kamol topishigacha hayot maktabi vazifasini o’tab beradi. Bunda inson avvalo axloqiy sifatlar va yuksak ma’naviy tarbiyalanib dastlabki hayotiy qarashlar shakllanadi. So’ngra esa ijtimoiylashuvlari orqali shaxs jamiyatga integratsiyalashadi. Qamrovi jihatidan keng, mazmunan boy islohotlarni amalga oshirayotgan O’zbekiston sharoitida oila masalasiga davlat siyosati darajasida e’tibor qaratilmoqda. Oila jamiyatning asosiy bo‘g‘inidir hamda u jamiyat va davlat muhofazasidadir. Nikoh O‘zbekiston xalqining an’anaviy oilaviy qadriyatlariga, nikohlanuvchilarning ixtiyoriy roziligiga va teng huquqliligiga asoslanadi.[364]

Bunga sabab mamlakatning farovonligi avvalo o’sha mamlakat oilalarining totuvligiga bog’liqdir. Ushbu masala xususida jadid ma’rifatparvar Abdurauf Fitrat o’zining quyidagi fikrlarini bildirgan. “Har bir millatning saodati va izzati, albatta, shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog’liq. Tinchlik va totuvlik esa shu millat oilalarining intizomiga tayanadi. Qayerda oila munosabati kuchli intizom va tartibga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va tartibli bo’ladi. Agarda bir mamlakatning aholisi axloqsizlik va johillik bilan oilaviy munosabatlarini zaiflashtirib yuborsa va intizomsizlikka yo’l qo’ysa, shunda bu millatning saodati va hayoti shubha ostida qoladi”.[365]

Shu boisdan ham oilaviy qadriyatlarni asrab avaylash ayniqsa ma’rifatli jamiyat sharioitida oilalar mustahkamligi va farovonligini ta’minlash ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shuni alohida ta’kidlab o’tish lozimki, ma’rifatli jamiyat bu ma’rifatli oilalardan iboratdir. Shu jihatdan ham o’zbek oilalarda axloqiy fazilatlar va ma’naviy qadriyatlar oila institutining muhim elementlari hisoblanadi. Asrlar davomida shakllanib kelgan sharqona qarashlar mezoni bo’lgan maralizm ya’ni axloqiylik bu inson ma’naviyatini shakllantirish va oila mustahkamligini oshirishda muhim rol o’ynaydi.

“Jamiyatda oila mustahkamligi, uning tinch- totuvligi va undagi yosh avlodni barkamol bo‘lib kamol topishi har bir davlatda siyosiy masalalardandir. O‘zbekistonda so‘nggi paytlarda oilani qo‘llab-quvvatlash, xotin-qizlarga ijtimoiy ko‘maklar xizmatlarini tashkil qilish, xususan ular bandligini ta’minlash, ular imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish hamda oilaviy turmush, uning pastu-balandi, oila iqtisodiyoti, oila

[364] O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi T. 2023 qonunchilik milliy bazasi,. 75-modda
[365]A.Fitrat. Oila yoki oila boshqarish tartiblari. – Toshkent: Ma’naviyat, 2020. – B. 112.

psixologiyasi bo‘yicha zamonaviy bilim, ko‘nikma va malakalar bilan ularni qurollantirish dolzarb va davlat siyosati darajasidagi vazifaga aylandi”.[366]

Bunga sabab sifatida aytish mumkinki, so’ngi paytlarda tobora ko’payib borayotgan oilaviy ajrimlar bunday salbiy tendensiyaning geometrik progressiya ko’rsatkichida yoshlar orasida ko’p kuzatilayotganligi, oila va uning mustahkamligi bilan bog’liq muammolar yig’ilib qolganligini ko’rsatadi. Bugungi kunda oiladagi dolzarb muammolar bilan bog’liq quyidagi omillarni ko’rsatish mumkin.

Birinchidan, yoshlar o’rtasida qayd etilayotgan erta nikoh hali oilaviy hayotga tayyor bo’lmagan yoshlar erta turmush qurishi natijasida oilaviy konfliktlar paydo bo’lib oila mustahkamligiga salbiy ta’sir ko’rsatmoqda.

Ikkinchidan, majburiy nikoh bunda oila quruvchilarning ya’ni tomonlarning roziligi va istaklariga qaramay, majburiy nikoh holatlarining qayd etilishi bu oilada muhitning buzilishi va o’zaro tushunmovchilik kayfiyatini kuchayishiga olib keladi.

Uchinchidan, oilaviy masalalarga uchinchi shaxsning aralashuvi bu oilaviy muammolarni yanada chuqurlashishiga hatto ajrim bilan tugashiga sabab bo‘lishini inkor qilib bo’lmaydi. Bu kabi salbiy holatlarni oldini olish va oilalar mustahkamligini ta’minlash uchun, oiladagi muhit axloqiy qadriyatlar asosida bo’lishi maqsadga muvofiqdir. Buni nomini “Oila ma’naviyati” deydi. Afsuski, so‘nggi paytlarda jamiyatda oila ma’naviyatiga e’tibor haminqadar bo‘lib oila ma’naviyatidan ham ko’ra oilaning moddiyatiga ko’proq e’tibor qaratilib, axloqiy masalalar keyingi o’rinda qolib ketmoqda. Bu esa oilaviy munosabatlarda yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Er-u xotinni o’zaro tushunmovchiligi, ota-onani farzandlar bilan ham muloqot qilishi, natijada farzand tarbiyasidagi nuqsonliklar bularning bari jamiyatga ta’sir ko‘rsatmasdan qolmaydi. Bugungi davrda bolalarni tarbiyasidagi nuqsonliklar tufayli, ko‘pincha ota-onalar maktab ta’limidan shikoyat qilishadi lekin tarbiyaning asosiy o’chog’i nima bo‘lganda ham bu baribir--oila. Shuning uchun ham muammoning boshi ota-onami degan haqli bir savol paydo bo’ladi. Shuning uchun ham farzand tarbiyasi masalasi bu bevosita oila ma’naviyati bilan bog’liq, shuning uchun ham oilalar mustahkamligini va farovonligini ta’minlashga axloqiy ma’naviy asoslarini mustahkamlash, ustuvor ahamiyatga ega hisoblanadi. Qayd etish kerakki, sharq qadriyatlari tizimida oila muqaddas qurg’on sanaladi. Lekin globallashuv va axborotlashuv jarayonlari tufayli oilaviy qadriyatlar unutilayotganligi ham hech kimga sir emas. Bugun har bir inson o‘z oilasi nuqtai nazaridan qanday oilaviy qadriyatlariga ega ekanligini va unga qanchalik amal qilishiga oid savollar berishi va ularga oydinlik kiritishi maqsadga muvofiq chunki ushbu masalalarning ko‘tarilishi ko‘plab muammolariga yechim taqdim etadi. Shuni alohida qayd etish kerakki, oilaviy qadriyatlar ulug’lansagina oila ma’naviyati yuksak bo’ladi. Yuksak ma’naviyatli oilalar bor joyda ma’rifatli jamiyat bo’ladi chunki ma’rifatli jamiyat avvalo ma’rifatli oilalardan tashkil topadi. Shuning uchun ham oilalar mustahkamligini ta’minlashda uning axloqiy- ma’naviy masalalariga chuqur e’tibor qaratish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi T. 2023. 75- modda
2. A.Fitrat. Oila yoki oila boshqarish tartiblari. – Toshkent: Ma’naviyat, 2020. – B. 112.
3. Jabborov Xazrat Xusenovich Psixologiya fanlari doktori (DSc) Saparova Munisa Baratovna Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti Psixologiya mutaxassisligi magistranti “Oila mustahkamligini ta’minlashning psixologik omillari” Yangi o'zbekiston ilmiy tadqiqotlar jurnali 159-162. file:///C:/Users/MS-COMP/Downloads/YO'ITJ++0139%20(2).pdf

SAYYID SHARIF JURJONIY BUYUK SHARQ ALLOMASI.

Bozorova Gulmira Mahmudovna

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sayyid Sharif Jurjoniyning ilmiy merosi asoslicha tahlil qilingan hamda olib brogan faoliyati yoritib berilgan.

Kalit so’zlar: bilish nazariyasi, mantiq, “Dunyoni aks ettiruvchi ko‘zgu” mumkin ul-vujud, vojib ul-vujud.

Annotation: This article provides a thorough analysis of the scientific heritage of Sayyid Sharif Jurjani and highlights his work.

Keywords: Theory of knowledge, logic, "The mirror reflecting the world" possible existence, obligatory existence.

Аннотация: В статье представлен глубокий анализ научного наследия Сайида Шарифа Джурджани

[366]Jabborov Xazrat Xusenovich Psixologiya fanlari doktori (DSc) Saparova Munisa Baratovna Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti Psixologiya mutaxassisligi magistranti “Oila mustahkamligini ta’minlashning psixologik omillari” munisasaparova@gmail.comhttps://doi.org/10.5

и освещаются его работы.

Ключевые слова: теория познания, логика, «Зеркало, отражающее мир», возможное существование, обязательное существование.

Jurjoniy umri davomida 50 dan ortiq asar yozib, bu asarlar deyarli barcha fanlarni qamrab olgan. Ammo Ulug‘bekka bevosita ta’sir etgani, shubhasiz, uning XII–XIII asrlarda Xorazmda yashab o‘tgan Mahmud al-Chag‘miniyning astronomiyaga oid asariga yozgan “Sharh mulahhas al-haya” (“Astronomiyaga oid saylanmaga sharh”) va Nasiriddin Tusiy asariga bag‘ishlangan “Sharhe tazkiratul Nasiriyat” (“Astronomiya haqida eslatmaga sharh”) asarlaridir.[367]

Jurjoniy bilish nazariyasi va mantiqqa doir “At-ta’rifot” (“Ta’riflar”), “Usuli mantiqiya” (“Mantiq usuli”) va ilmiy bahs faniga bag‘ishlangan “Odob ul-munozara” (“Munozara olib borish qoidalari haqida risola”) kabi asarlarning muallifi hisoblanadi. Bundan tashqari, Jurjoniyning fors tilida yozilgan mantiqqa oid bir necha asarlari ham bizgacha yetib kelgan. “Sug‘ro” (“Kichik dalil bo‘la oladigan hukm”), “Kubro” (“Katta dalil bo‘la oladigan hukm”), “Avsat dar mantiq” (“Mantiqda o‘rta xulosa”) va boshqalar shular jumlasidandir. Allomaning “Sharhe faroize Sarojiya” (“Meros bo‘lish majburiyatlarining Sarojiy ta’rifiga sharh”) asari huquqshunoslikka bag‘ishlangan bo‘lib, faqih Sajovandiy asarlariga javob tariqasida yozilgan.[368]

Jurjoniy XIV asr faylasufi Eziddin Abdurahmon al-Ijiy (1300–1356)ning “Muvoqif fi ilm al-kalom” (“Kalom ilmidagi manzillar”) asariga yozgan “Sharhe mavoqif fi ilm al-kalom” sharhi uning zamondoshlari va undan keyingi avlod olimlari uchun falsafa va mantiq ilmida o‘ziga xos qomus maqomida edi. Ulardan tashqari Jurjoniy juda ko‘p falsafiy asarlarga sharhlar yozdi. Jumladan, Abu Ali ibn Sinoning “Ishorat” (“Ko‘rsatmalar”) asariga, Nasiriddin Tusiyning “Tajvid” (“Abstraksiya”) asariga hamda shayx Shamsuddin Mahmud Isfahoniy (1294–1349)ga javob tariqasida yozilgan sharhlar diqqatga sazovordir.

Jurjoniy dunyoqarashi, undan oldin o‘tgan salaflarinikidek, o‘rta asrlardagi butun falsafiy masalalarni, borliq haqidagi ta’limot, koinot jumboqlari, modda va uning shakllari, jonsiz va jonli dunyoning xususiyatlari, jismoniy va ruhiy munosabatlar, bilish muammolari, mantiqiy fikrlash ta’limoti, til va tafakkur aloqalari va boshqalarni o‘z ichiga oladi. U koinot, inson va aqlni qamrab oluvchi dunyoning umumiy manzarasini yaratishga harakat qildi. Jurjoniy aqidasiga xos bo‘lgan narsa borliq manzarasini bosqichma-bosqich tushuntirishdan iborat edi. Muallifning besh bobdan iborat “Dunyoni aks ettiruvchi ko‘zgu” risolasining birinchi bobi vojib ul-vujud va mumkin ul-vujud mavjud ekanligini asoslashga bag‘ishlangan. Jurjoniy bunga quyidagicha ta’rif beradi: “Yo‘q bo‘lishi mumkin bo‘lmagan, bor bo‘lishi esa zarur bo‘lgan narsa vojib ul-vujud deb ataladi. Masalan, xoliqning o‘zligi kabi tushuncha. Borlig‘i ham, yo‘qligi ham zarur bo‘lmagan narsa esa mumkin ul-vujud deb ataladi”.[369]

Olim fikricha, vojib ul-vujud Xudo bo‘lib, mumkin ul-vujud moddiy olamdir. U borliqning birinchi sababi sifatida vojib ul-vujudni, ya’ni Xudoning borligini tan oladi. Jurjoniy tabiatdagi hech bir hodisa sababsiz kelib chiqmaydi, deb ta’kidlaydi. Hamma mavjud ashyolardagi butun harakat va o‘zgarishlar faqat makon va zamondagina ro‘y beradi. Jurjoniy dunyoqarashiga xos xususiyat, uning butun borliqni bir-biriga qonuniy ravishda bog‘langan bo‘lakchalardan iborat yagona tana sifatida ta’riflashdir. Uning fikricha, moddiy dunyoni tashkil etgan narsalar asosida to‘rt unsur, ya’ni olov, havo, suv va tuproq yotadi. Uch unsurdan iborat boshqa jismlar, ya’ni metallar, o‘simliklar va hayvonlar esa yuqorida aytilgan to‘rt unsurning bir-birlari bilan qorishishining hosilasi sifatida kelib chiqqandir. To‘rt unsur doimo harakatda ekanligidan o‘zgaruvchan bo‘lib, biri ikkinchisiga aylanib qolishi mumkin. Havo suvga, suv tuproqqa va hokazo.[370]

Sayyid Sharif Jurjoniy o‘z ijodida mantiqni falsafadan ajratmagan holda, uning ko‘proq huquq va til sohalarida qo‘llanilishini ta’minladi. Uning ta’kidlashicha, nazariy bilimlar hayotiy tajribada hosil qilingan boshlang‘ich bilimlar va ular to‘g‘risida fikrlash yo‘li bilan kiritiladi. Bunday fikrlash jarayonini u xulosa deb ataydi va uning uch turini ko‘rsatib o‘tadi. Bular: qiyos (sillogizm), esteqro (induksiya – bo‘lakdan butunga tomon hukm yuritish) va hads (analogiya – o‘xshatish). Bulardan qiyos xulosaning bosh turi hisoblanib, nazariy bilimlar hosil qilishning asosiy vositasi bo‘lib maydonga chiqadi. Sayyid Sharif Jurjoniy to‘la bo‘lmagan induksiya faqat taxminiy mulohazagagina olib keladi, deb o‘ylaydi va uning ko‘rsatishicha, biz olovning ayrim xususiy holatlarini kuzatsak, har qanday olov issiqlik chiqaradi, degan ayrim xususiyatga ega bo‘lgan bilimdan, ya’ni deduktiv (butundan bo‘lakka o‘tadigan) holatga o‘tadigan xulosa kelib chiqishi mumkin. Shu bilan birga, induktiv yo‘l bilan hosil qilingan bilimlar hamma vaqt ham haqiqatga to‘g‘ri kelavermaydi. Chunki inson tajribasi hech vaqt to‘la mukammallikni bermaydi. Uning induktiv va deduktiv

[367] Ma’naviyat Yulduzlari / F.Hasanov- T:.O’zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2011. 184-185 betlar.

[368] Ma’naviyat Yulduzlari / F.Hasanov- T:.O’zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2011. 183-184 betlar.

[369] O'z FA Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi. “Oynayegitinamo ” asari 2984-raqamli qo'lyozma, 1 -sahifa (fors tilida) 2 a-b. 34-39 betlar

[370] Falsafa. Axmedova M. Tahriri ostida. – T.: O’FMJ, 2006. 339 b.

xulosalar haqidagi fikri Arastu va uning Sharqdagi izdoshlari fikrini eslatadi. Ammo bu fikrga noyob xulosalar qo‘shilib, takomillashtirilgan.[371]

Olimning ilmiy faoliyati tufayli mantiq temuriylar davrida inson bilimlarining barchasiga qo‘llaniladigan qoida va mezon qonuniga aylandi. U har bir yuritilayotgan hukmning to‘g‘riligini tortuvchi fanlarning tosh-u tarozisi sifatida namoyon bo‘ldi. Natijada, tez orada vujudga kelgan Ulug‘bek rasadxonasining ilmiy tadqiqotlarida keng qo‘llanildi.

Sayyid Sharif Jurjoniy 1413-yili Sherozda vafot etgan. Hozirgi kunda O‘zbekistonda Sayyid Sharif Jurjoniy ilmiy va ijodiy merosini o‘rganishga e’tibor kuchayib bormoqda.[372]

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. O'z FA Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar jamg'armasi. “Oynayegitinamo ” 2984-raqamli qo'lyozma, 1 -sahifa (fors tilida) 2 a-b
2. Ma’naviyat Yulduzlari / F.Hasanov- T:.”O’zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2011. 184-185 betlar.
3. Falsafa. Axmedova M. Tahriri ostida. – T.: O’FMJ, 2006. 339 b.

Internet manbasi:

1. www.ziyo.uz

[371] Ma’naviyat Yulduzlari / F.Hasanov- T:.O’zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2011. 182-183 betlar.
[372] www.ziyo.uz

5-SHO‘BA. ISLOM DINI – ILM-MA’RIFAT, YUKSAK KAMOLOTGA YETAKLOVCHI DIN.

ИСЛОМ ДИНИ – ИЛМ-МАЪРИФАТ, ЮКСАК КАМОЛОТГА ЕТАКЛОВЧИ ДИН

Erkin Qudratov,
Buxoro davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi
qudratoverkin1978@gmail.com

Аннотация. Ушбу мақолада Ислом динининг инсон маънавияти, илм-маърифат ва юксак камолот сари етакловчи ғоявий-ахлоқий асослари таҳлил қилинган. Шарқ файласуфлари ва мутафаккирларининг қарашлари асосида Ислом динида илмнинг тутган ўрни, ақл ва маърифатга бўлган муносабат очиб берилган. Илмий изланиш натижалари Исломнинг билим олишга даъват этувчи, инсоний камолотни рағбатлантирувчи диний-ахлоқий тизим эканини асослаб беради.

Калит сўзлар: Ислом, илм, маърифат, камолот, Шарқ фалсафаси, ахлоқ, тафаккур, инсон.

Кириш. Ислом дини – жаҳон цивилизатsiясига улкан ҳисса қўшган, илм ва маърифатни ҳаётнинг асосий устуни сифатида кўрсатган илмий-маърифий тизимдир. Қуръони карим оятлари ва Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг ҳадислари орқали илм олиш, тафаккур қилиш, яратилган оламни тадқиқ этиш каби ҳаракатлар Ислом динида энг олий мақсадлардан бири сифатида белгилаб қўйилган. Буюк мутафаккирлар, файласуф олимлар бунинг нечоғли аҳамиятли эканини ўз илмий асарларида, ҳикмати сўзларида кўрсатиб ўтишган.

Тадқиқот объекти ва таҳлили. Дарҳаққат, маърифат ҳосил қилиш, жаҳолатдан узоқ бўлиш инсониятга юкланган илоҳий амрдир. Қуръони каримнинг илк нозил қилинган ояти – айнан билим ва ўқишга даъватдир. Аллоҳ таоло Алақ сурасининг 1-оятида шундай дейди: **“Ўқинг** (эй, Муҳаммад! Бутун борлиқни) **яратган зот бўлмиш Раббингиз исми билан!”[1]**

Бу оятлардан маълумки, Исломда илк бор инсон эътиборига ҳавола қилинган амр – ўқиш, илм олиш ва ўрганишдир. Шу боис, Ислом дини тарихи давомида илм-маърифатга бўлган қизиқиш кучайиб, бутун бир илм-фан цивилизатsiяси шаклланган.

Исломда илм фақат назарий билим эмас, балки амалий фойдали натижалар бериши керак. Илм ахлоқ билан уйғун бўлса, у инсонни тарбиялайди ва жамиятни тараққий эттиради. Фотир сурасининг 28-оятида шундай дейилади: **“Бандалари орасида Аллоҳдан фақат уламолар қўрқади”.[2]**

Бундан маълумки, ҳақиқий илм – инсонни масъулият, тақво ва инсонийликка бошлайдиган маърифатдир. Аллоҳни таниган бандаларда бошқалардан фарқли ўлароқ, Яратгандан қўрқиш ҳисси зиёда бўлади.

Абу Саъийд Худрий (р.а.)дан ривоят қилинади: “Набий (с.а.в.): **“Илм талаб қилиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёлга фарздир”,** дедилар”.[3]

Шарқ фалсафасида Ислом билан уйғун ҳолда шаклланган илм ва маърифатга оид ғоялар инсон маънавий камолотига хизмат қилган. Шарқ мутафаккирлари Ислом маърифати асосида ақл, таълим, ахлоқ ва ҳикматга катта эътибор қаратишган.

Абу Наср Форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри” асарида илмий билим ва ахлоқий тарбия негизида қурилган жамият идеали тасвирланган бўлиб, бу – Ислом маърифати билан уйғун бир дунёқарашдир. Форобий ақл ва маърифатни инсонни камолотга етказувчи асосий восита деб билади.

Ғаззолий таълимотида Ислом маърифати – нафақат фикрий тараққиёт, балки руҳий поклик ва ахлоқий юксалиш асоси экани таъкидланади. Имом Ғаззолий илмни иккига бўлади: наф келтирадиган ва келтирмайдиган. Унинг таълимотига кўра, ҳақиқий илм – бу инсонни Аллоҳни танишга етакловчи илмдир. Ана шундай илм инсонни камолотга, ҳалолликка ва ҳақиқатга бошлайди.

Ибн Синонинг фикрича, инсондаги ақл Аллоҳ томонидан берилган энг улуғ неъмат бўлиб, уни тўғри ишлатиш орқали инсоний комилликка эришиш мумкин.

Ислом маърифати ва инсон камолотини тарғиб этувчи муҳим манбалардан бири – Ўзбек тасаввуф адабиётининг забардаст намояндаларидан бири Сўфи Оллоёрнинг “Саботул ожизин” асаридир. Бу асарда илм, маърифат, ахлоқ, руҳий тарбия ва тасаввуфга оид ибратли фикрлар баён этилган бўлиб, муаллиф билимни фақат назарий эмас, балки руҳий-ахлоқий комилликни таъминловчи восита сифатида кўради:

Уялма маърифатни ўрганурдин,
Танур жойинг бўлур, қолсанг танурдин.
Уёлмасдур талаб амрини олғон,
Қолур яхши уй олмоғдин уялғон.[4]

Бу байтларда муаллиф *маърифатни ўрганурдин* уялмаслик, тортинчоқлик қилмаслик, акс ҳолда жойи *танур* – жаҳаннам бўлиб қолишидан огоҳлантиради. Шунингдек, олий мақсад талабида бўлган толиби илм уялиши керак эмаслиги, *уялғон* – уялган тақдирда *яхши уй олмоғдин* – жаннат қасрларига эга бўлишдан бебаҳра қолишини эслатиб ўтади. Бу билан ҳақиқий илм муҳаббат билан уйғун бўлиши кераклиги, шундагина инсон камол топиши мумкинлиги таъкидланади. Илм ўз-ўзидан оддий мақсад эмас, балки инсонни Аллоҳга яқинлаштирадиган, ахлоқий жиҳатдан тарбиялайдиган воситадир. Бу мисраларда инсон илм олишдан уялмаслиги, уни амалга тадбиқ этиш билан камол топиши мумкинлиги таъкидланган. Бу Ислом таълимотига ҳамоҳанг ҳолда, илмни ҳаётда қўллаш, ахлоқий тозалик ва амалий маънавиятга даъватдир.

Яна бир ўринда айтади:

Дегил ҳар лаҳза: "Аллоҳумма зидни"
Деди Ҳақ чунки: "Фатлубни тажидни".[5]

Биринчи мисрадаги *"Аллоҳумма зидни"* жумласи Қуръони каримдаги Тоҳо сурасининг 114-оятига ишорадир:

رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا

"Парвардигорим, илмимни янада зиёда қилгин".[6]

Иккинчи мисрадаги *"Фатлубни тажидни"* жумласи эса ҳадиси қудсийдан олинган:

"ابْنَ آدَمَ، اطْلُبْنِي تَجدني، فَإِنْ وَجَدْتَنِي وجَدْتَ كُلَّ شَيْءٍ، وَإِنْ فُتَّكَ فَاتَكَ كُلُّ شَيْءٍ، وَأَنَا أَحَبُّ إِلَيْكَ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ."

"Эй Одам фарзанди. Мени изласанг, топасан. Мени топсанг, барча нарсани топибсан. Мени йўқотсанг, барча нарсани йўқотибсан. Мен сенга барча нарсадан кўра маҳбуброқман".[7]

Бу ерда муаллиф ҳамиша Аллоҳдан илмини зиёда қилиб беришини сўраб дуо қилиши, чунки Ҳақ таоло *"мени изласанг, топасан"* дегани, банда бунга интилиши лозимлиги ҳақида кўрсатма бериб, илмни Ҳақ таоло беришини тавсифлайди. Унга кўра, илм – Аллоҳга етишишдаги йўлбошчи, инсонни маънавий таназзулдан сақловчи нурдир. Муаллиф илм сўраб дуо қилмасликнинг оқибати – маънавий кўрлик, Аллоҳга етмаслик, инсонлик қадрини йўқотиш эканини фалсафий ва бадиий равишда ифодалаган.

Шу тариқа, Сўфи Оллоёрнинг асари Ислом маърифати ва инсон камолоти босқичининг тасаввуфий талқинини ифодалайди. Бу қарашлар Ислом маърифати фақат ақлий эмас, руҳий-ахлоқий асосларга эга эканини янада мустаҳкамлайди. Шундай қилиб, "Саботул ожизин" асари Ислом маърифатига асосланган ахлоқий-руҳий камолотнинг миллий ва тасаввуфий талқини сифатида юксак аҳамиятга эга.

Хулоса. Ислом дини ва Шарқ фалсафаси ўртасидаги уйғунлик, илм ва маърифатга бўлган ёндашув – инсон камолотининг йўлида энг асосий омил ҳисобланади. Форобий, Ғаззолий, Ибн Сино, Сўфи Оллоёр каби буюк мутафаккирлар таълимотида ҳам Ислом динининг илмга бўлган улкан эътибори ва маънавий юксалишга йўналтирувчи аҳамияти яққол кўзга ташланади.

Шунингдек, ҳозирги замонда ҳам Ислом маърифати асосида инсон тафаккурини, дунёқарашини ривожлантириш, илм-фанга муҳаббат уйғотиш, маънавиятли авлод тарбиялаш – жамият тараққиётининг кафолатидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири. Таржима ва тафсир муаллифи Абдулазиз Мансур. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2018.
2. Қуръони карим оятлари мазмун-маъносининг ўзбекча изоҳли таржимаси. Таржимонлар: Азизхўжа Иноятов, Ғани Зикриллаев. – Т:; "Hilol-nashr" нашриёти, 2022.
3. Ибн Можа. "Сунани Ибн Можа". – Байрут, "Дорул фикр", 2002. 244-ҳадис
4. Сўфи Оллоёр. Сабот ул-ожизин. – Тошкент: "Меҳнат", 1991.
5. Равоиҳур райҳон. Рашид Зоҳид. – Т:; "Sharq" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2018.
6. Қуръони азим мухтасар тафсири. Шайх Алоуддин Мансур. – Т:; "O'zbekiston", 2019.
7. تفسير القرآن العظيم. أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي الدمشقي. الجزء الرابع. دمشق، دار طيبة، 1999م

ISLOM DINI – ILM VA MA'RIFATGA YETAKLOVCHI DIN

Aliyev Dilshod Jo'raqulovich

Buxoro Davlat Universiteti magistranti.

Annotatsiya. Mazkur maqolada Islom dinining insoniyatni ilm va ma'rifatga chorlovchi buyuk ta'limot ekanligi, Qur'oni karim oyatlarida va hadisi shariflarda ilm va ilmli zotlarning ulug'langanligi, shuningdek, islom dini paydo bo'lgan ilk davrlardan boshlab ilm-fan taraqqiyotiga qo'shgan beqiyos hissasi yoritiladi.

Kalit so'zlar. Islom, ilm-fan, Qur'oni karim, fiqh, hadis, falsafa, astronomiya, algebra, tamaddun, ma'rifat.

Аннотация. В данной статье ислам рассматривается как великое учение, призывающее человечество к знаниям и просвещению, подчёркивается возвеличивание науки и учёных в аятах Священного Корана и хадисах, а также освещается неоценимый вклад ислама в развитие науки с первых дней его возникновения.

Ключевые слова. Ислам, наука, Священный Коран, фикх, хадис, медицина, философия, астрономия, алгебра, цивилизatsiя, просвещение.

Annotation. This article highlights Islam as a great teaching that calls humanity to knowledge and enlightenment, emphasizes the glorification of knowledge and scholars in the verses of the Holy Qur'an and hadiths, and sheds light on the invaluable contribution of Islam to the development of science from its earliest days.

Keywords. Islam, science, Holy Qur'an, fiqh, hadith, medicine, philosophy, astronomy, algebra, civilization, enlightenment.

Islom dini VII asrda dunyoga kelgach, ilm-ma'rifatga da'vat qilish uning asosiy shiorlaridan biri bo'ldi. Qur'oni karimda ilm egalarining maqomi baland qo'yildi, hadis va hikmatlarda ilm olish musulmon uchun ibodat bilan tenglashtirildi. Shu boisdan, VIII–XII asrlarda musulmon dunyosida yuksak ilmiy uyg'onish davri yuzaga keldi.

Islom dinining asosi ilm, tayanchi ma'rifat, ustunlari esa o'qish va o'rganishdan iborat bo'ldi. Zero, bu din johilik va ilmsizlikka qarshi kurashgan, ilk vujudga kelgan kunlaridanoq ilm olishga targ'ib etgan haq din hisoblanadi. Qur'oni karimning ilk oyatlari "Iqro' – O'qi!" so'zi bilan boshlandi. Ilm olish har bir musulmonga farz etildi va ulamolar payg'ambarlar merosxo'ri deb e'tirof etildi. Dinimizning hujjati bo'lmish Qur'oni karimda ilmga targ'ib qilinadigan ko'plab oyatlar mavjudki, unda o'z navbatida ilmli kishilarning maqomi yuqori bo'lishi ham bayon etib ketiladi. Jumladan, Alloh ta'olo o'z kitobida quyidagicha xitob qiladi: "Ayting, biladiganlar bilan bilmaydiganlar teng bo'ladilarmi?". Ushbu oyatda Alloh ta'olo ilmli kishilarni o'z huzurida alohida maqomga ega ekanligiga dalolat qilmoqda. Buyuk olim Ibn Qoyyim r.a aytadilar: "Qur'oni karimda Alloh qaysi toifani madh etgan bo'lsa, faqatgina ilm sababli madh qildi, qaysi toifani mazammat qilgan bo'lsa, jaholat sababli mazammat qildi". Ushbu so'zga isbot o'laroq quyidagi oyati karimani ham misol keltirishimiz mumkin. "Alloh sizlardan imon keltirganlarni va ilm berilganlarni darajalarini yuksaltirur." Darhaqiqat, Alloh Odam Atoni ham unga bergan ilmi tufayli barcha mavjudotdan aziz qildi va hatto farishtalarni unga ta'zim etishga buyurdi. Qur'oni karimdan keyingi o'rinda turadigan payg'ambarimiz (s.a.v) ning hadislarida ham ilmga targ'ib etilgan. Bir hadisi sharifda: " Kim ilm talabida yo'lga chiqsa, Alloh unga jannat yo'lini oson qiladi " ,- deyilgan bo'lsa, yana birida "Ilmni garchi Chin (Xitoy)da bo'lsa ham talab qilinglar" deya marhamat qilingan. Ushbu oyati karimalar va hadisi shariflardan ko'rishimiz mumkinki, ilm – islom dinining poydevoridir.

Ilk islom davridan boshlab musulmonlar Qur'on, hadis va islom qonunshunosligi bo'lgan fiqh ilmlarini o'rgandilar, keyinchalik tabobat, matematika, astronomiya, falsafa, adabiyot kabi fanlarda buyuk maktablar yaratdilar. Ilm-fan sohasidagi ko'plab kashfiyotlar aynan islomiy ilmlar va musulmon olimlari tomonidan kashf etilgani ham mubolag'a emas. Sahobalar davrida turli islomiy bilimlar jumladan, fiqh, hadis, tafsir va qur'on ilmlari keng yoyila boshladi. Vaqtlar o'tib ushbu ilmlarning rivojlanishi ortidan boshqa fanlarga ham ehtiyoj tug'ila boshlandi. Islom olamida ilm-fan markazlari tashkil topdi. Bag'doddagi "Bayt ul-hikma" (Donishmandlik uyi)da yunon, hind, fors olimlarining asarlari arab tiliga tarjima qilindi va keng o'rganildi. Andalus (Ispaniya)dagi Kordova, Toledo kabi markazlar esa musulmon ilm-fanining Yevropaga yoyilishida asosiy ko'prik bo'ldi. Musulmon olimlarining asarlari lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropada ilmiy uyg'onish jarayoniga zamin yaratdi. Algebra, astronomiya, tibbiyot va geografiya kabi fanlar rivoj topdi. Masalan, musulmonlar kundalik besh vaqt namozning vaqtini aniqlash uchun Quyoshni, muborak Ramazon oyini aniqlash uchun Oyni o'rgana boshladilar va bu orqali astronomiya faniga o'z

hissalarini qo'shdilar. Abu Rayhon Beruniy va Mirzo Ulug'bek singari o'zbek olimlari nafaqat islom olamida balki butun dunyo hamjamiyatida ushbu fanning zabardast olimlari sifatida shuhrat topganlar. Beruniy ilk globusni yaratgan, Yerning dumaloq shaklda ekanligini isbotlab bergan bo'lsa, Mirzo Ulug'bek rasadxona qurdirib, 1018 ta yulduzni tadqiq etgan va o'zining mashhur "Ziji Jadidai Ko'ragoniy" asarini yozib qoldirgan. Ulug'bekning astronomik jadval va kuzatuvlari bugungi kunda ham ilm-fanning muhim manbalaridan hisoblanadi.

Yana bir o'zbek olimi, algebra fani asoschisi Muso al-Xorazmiy o'zining "Al-jabr val muqobala" nomli matematik asarini islomdagi me'ros masalasini hal qilish va uni hisoblash uchun ta'lif etgan. Buning zamirida algebra faniga asos solgan. Fan nomi ham aynan mana shu asarning nomidan, ya'ni "Al-jabr" so'zidan kelib chiqqan. Bu fanning rivojlanishi ortidan ko'plab sohalar taraqqiy etdi. Shu jumladan, muhandislik, texnika va texnologiya sohalari ham bevosita algebra va hisoblash bilan bog'liqdir.

Shu tariqa, islom dini ilmni insoniyatni kamolot sari eltuvchi eng ulug' qadriyat sifatida ulug'ladi. Musulmon olimlari yaratgan boy meros hozirgi zamon fanining ildizlarida yotadi va bugungi kunda ham insoniyat uchun beqiyos saboq manbai bo'lib xizmat qiladi. Zamonaviy jamiyatning ham islom ilmiy an'analaridan oladigan saboqlari ko'p: ilmni qadrlash, izlanishni to'xtatmaslik, din va fanni bir-biriga zid emas, balki uyg'un hodisa sifatida talqin etish singari qadriyatlar hozir ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shayx Abdulaziz Mansur. Qur'oni Karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. – Toshkent: "Sano-standart" nashriyoti, 2021.
2. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsir Hilol. – Toshkent: Hilol nashr, 2008.
3. Imom al-Buxoriy. Al-jome' as-sahih. – Toshkent: Movarounnahr, 1997.
4. Ibn Sino. Al-Qonun fi't-tibb (Tib qonunlari). – Qohira nashri, 1982.
5. Nasr, Seyyed Hossein. Science and Civilization in Islam. – Cambridge: Harvard University Press, 1968.
6. G'ulomov, A. va boshqalar. Islom tarixi va madaniyati. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2010.
7. Karimov, R. Sharq mutafakkirlari merosi va uning jahon faniga ta'siri. – Toshkent: Fan, 2007.

YOSHLAR TARBIYASIDA IMOM AL-BUXORIY HADISLARINING AHAMIYATI

Xaitov Azizbek Azamatovich

Buxoro davlat pedagogika instituti doktoranti

azizbekxaitov5253@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada yoshlar tarbiyasida muhaddislar sultoni hisoblangan Imom al-Buxoriy hadislarining ahamiyati ilmiy jihatdan o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Imom Buxoriy, muhaddis, ma'rifat, tarbiya, ustoz, shogird, ustoz-shogird munosabatlari, ilm, tarbiya, barkamol avlod, bola tarbiyasi, tarbiya, ma'naviy meros.

Yurtimizda yashab ijod etgan buyuk alloma va mutafakkirlarning bebaho ilmiyma'naviy merosini tadqiq qilish, ular qoldirgan asarlarni ilmiy-izohli tarjima qilib, ommalashtirish hamda xorijiy davlatlardagi kutubxonalar, arxiv fondlarida saqlanayotgan qo'lyozmalarning elektron nusxalarini to'plab, xalqimizga yetkazish dolzarb masalalarga aylanmoqda. Bu borada O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta`kidlaganidek, "Bu sohada qilayotgan ishlarimizdan maqsad – islomga e'tiqodimizni, alloma bobokalonlarimizga hurmatimizni ilm bilan bildirish. Ajdodlarimizga munosib bo'lish biz uchun juda katta burch" [1]. Imom Buxoriy kabi islom olamida yuksak e`tirofga sazovor allomalar hayot yo'li va ilmiy merosni chuqur tadqiq etish hamda asarlarini keng jamoatchilikka targ'ib qilish muhim masalalardan sanaladi.

Ta'lim muassasalarida talabalarni sharq mutafakkirlarining hayoti va ijodi bilan yaqindan tanishtirish, ularda sharqona ma'naviyat va tarbiyani samarali tashkil etishda Qur'oni Karimdan keyin Hadisi shariflarni keltirishimiz muhim ahamiyatga ega. Globallashuv jarayonlarining jadallik bilan o'sib borishi, "Internet" tarmog'ining keng yoyilishi xalqlararo yaqinlikni, o'zaro madaniyat almashinuvini tezlashtirmoqda. Bu esa yoshlarni milliy iftixor tuyg'usi bilan kamol topishlari, ularda milliy urf-odatlar, an'analar va qadriyatlarga ijobiy munosabatlarni rivojlantirish pedagogika fani oldidagi dolzarb vazifalardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Buyuk vatandoshimiz Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy (810-870) tomonidan

to‘plangan, hadis ilmining sultoni, Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning sahih (ishonchli) hadislari o‘n ikki asrlik bo‘lib, butun insoniyatni hidoyat yo‘liga boshlaydi. Buyuk allomaning hayoti va ilmiy faoliyati butun dunyoda azaldan doimiy o‘rganilib kelinmoqda, bu haqda Sharq va G‘arbda ko‘plab ilmiy-ommabop asarlar yaratilgan. Binobarin, yurtimiz nomini jahonga mashhur qilgan ana shunday buyuk allomaning avlodi, munosib davomchisi bo‘lish biz uchun katta sharaf, ayni paytda katta mas’uliyatdir.

Barkamol avlodni tarbiyalash pedagoglardan alohida e’tiborni talab qiladi. Barkamol avlodni hayotga tayyorlashda ko‘p asrlar davomida xalqimiz tomonidan, ularning milliy urf-odatlaridan, an’analaridan tajribalar xalq tomonidan yaratilgan ijod namunalaridan va ilmiy amaliy asarlari va qoldirgan boy meroslarida o‘z ifodasini topgan. Shuni alohida ta’kidlash joizki ilm -fanda hadis ilmining amiri deb tan olingan Imom Ismoil Al-Buxoriy hadislari ko‘p aql durdonalarini yoshlar tomonidan yanada ko‘proq o‘zlashtirilishi bugungi Yangi O‘zbekiston ehtiyojlariga mos kelib ahloqiy fazilatlarni o‘rganish ya’ni pedagogik psixologiya fanlarini o‘qitishda yoshlarda ajoyib ichki kechinmalar, his-tuyg‘ular uyg‘otadi. Xullas Imom Ismoil al-Buxoriy hadislari yoshlarni mehnatsevarlik va erksevarlik, har qanday og‘ir vaziyatda ham mustahkam iroda, vazminlik bilan ish tutish va omilkorlik, kelajakka, insonga doir udum va an’analar ruhida shuningdek shaxs ilmiy dunyoqarashinni shakllantirishga katta imkoniyat beradi.

Imom Buxoriyning musulmonlar uchun Qur’oni karimdan keyingi maqomda hisoblangan “Al-Jome’ assahih” asari arab tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan. Imom Ismoil Buxoriyning “Al-adab al-mufrad (Adab durdonalari)”, „Al Jome’ as-sahih” (Ishonchli to‘plam),kabi ko‘plab axloq-odobga oid asarlari mavjuddir.

Quyida Imom Buxoriy kitoblaridan olingan ilmning fazilati to‘g‘risidagi hadislaridan keltirib o‘tamiz. Alloh taolo Qur`oni karimda:” Alloh taolo sizlarning orangizdagi imon keltirganlarni va ilmni yuksaltirganlarni bu dunyoda yarlaqab, martabasini ulug‘ qilg‘aydir, oxiratda jannatga kirmoqlikni nasib etgusidir, Alloh taolo qilayotgan ishlaringizdan xabardordir”,-deyilgan. Yana boshqa oyati karimasida esa: ”Yo Rabbiy, ilmimni ziyoda qilg‘aysen, deb ayt!”-deyilgan.Rasullulloh sollallohu alayhi vassallam aytganlar: “Alloh taolo menga yuborgan hidoyat singari ilm ham ko‘p yog‘gan yomg‘irga o‘xshaydi. Ba`zi yer sof, unumdor bo‘lib, yomg‘irni o‘ziga singdiradi-da, har-xil o‘simliklar va ko‘katlarni o‘stiradi va ba`zi yer qurg‘oq qattiq bo‘lib, suvni emmasdan, o‘ziga to‘playdi, undan Alloh taolo bandalarini foydalantiradi. Odamlar suvdan ichadi, hayvonlarni va ekinlarni sug‘oradi. Ba`zi yer esa, tekis bo‘lib suvni o‘zida tutib qolmaydi, ko‘katni ham ko‘kartirmaydi. Bularni quyidagicha muqoyasa qilish mumkin: Bir kishi Alloh ilmini (islomni) teran o‘rganadi, teran tushunadi va undan manfaatlanadi. Va Alloh buyurgan hidoyatni o‘zi o‘rganib, o‘zgalarga ham o‘rgatadi. Ikkinchi bir kishi ilm o‘rganib, odamlarga ham o‘rgatadi. Ammo o‘zi amal qilmaydi. Uchinchi bir kishi mutakabbirlik qilib, o‘zi ham o‘rganmaydi, o‘zgalarga ham o‘rgatmaydi. Bulardan birinchisi mo‘min, ikkinchisi fosiq va uchinchisi kofirdir”.

Imom al- Buxoriy “Al-Jome’ as-sahih” asarining “Ilm kitobi”: 10-bobida Bir ishni qilishdan ham, so‘zlashdan ham avval ilm darkorligi to‘g’risida gapirib: “Ilmga faqat ta’lim olish bilan erishiladi”[2, 40].deb aytgan. Mazkur hadisdan shunday xulosaga kelish mumkinki, ilm izlamoq har bir musulmonga farzdir.

Islom ta’limotida bilmagan narsasini bilishga harakat qilish, har bir musulmon erkak va ayolga buyuk vazifadir.

Demak, hadis kitoblarida ilm yo‘liga kirgan kishining niyati xolis bo‘lishi, kishi botinini to‘g’rilashi,ilm ko‘zi ojizlar uchun qalbning hayoti, zulmatda ko‘zning nuri bo‘lishi, ilm bilan fikr qilmoq ro‘zaga barobarligi, ilm darsi kechalari qilingan ibodatga tengligi, u tufayli halol va haromning farqlanishi, baxtli insonlar unga erishishi, badbaxtlar esa undan mahrum bo‘lishi haqida yozilgan. Muhaddislar ilmning ofati unutish, uni loyiq bo‘lmagan kishiga so‘zlash uni zoye qilishdir deb o‘rganilgan ilmni unutmaslik va loyiq bo‘lmagan odamlarga so‘zlashdan saqlanish zarur deb yetkazganlar.

Imom al- Buxoriy “Ilmni yozish bilan qayd qilinglar”[3, 22].degan hadisni keltirib, ilmni saqlash uchun uni yozib, qayd qilib qo‘yish yaxshi ekan, shuning uchun ham o‘quvchilarni, talabalarni o‘zi bilan birga yon daftari va yozuv qurollari olib yurishga odatlantirish kerak.

Imom al- Buxoriy “Al-Jome’ as-sahih” asarining “Ilm kitobi”: 15-bobida “Ikki narsadan o‘zgasiga hasad qilish joiz emas, biri- kishiga Alloh taolo halol mol-dunyo bersayu, uni haq yo‘lida sarflayotgan bo‘lsa, ikkinchisi- kishiga Alloh taolo ilmu hikmat bersa va shu bilan hukm qilib, odamlarga bilganini o‘rgatayotgan bo‘lsa” deganlar.[3, 42].

Imom al- Buxoriy “Sahihul Buxoriy”[4, 216].da uyatchan ham, dimog’dor ham ilm o‘rgana olmaydi deb aytganlar. Demak, talaba yoshlarni ilmli qilish, barkamol avlodni tarbiyalash pedagoglardan alohida e’tiborni talab qiladi.Barkamol avlodni hayotga tayyorlashda ko‘p asrlar davomida xalqimiz tomonidan, ularning milliy urf-odatlaridan, an’analaridan tajribalar xalq tomonidan yaratilgan ijod namunalaridan va ilmiy amaliy asarlari va qoldirgan boy meroslarida o‘z ifodasini topgan. Shuni alohida ta’kidlash joizki ilm -fanda hadis ilmining amiri deb tan olingan Imom Al-Buxoriy hadislari ko‘p aql durdonalarini yoshlar

tomonidan yanada ko‘proq o‘zlashtirilishi bugungi Yangi O‘zbekiston ehtiyojlariga mos kelib, axloqiy fazilatlarni o‘rganish, ya’ni pedagogika, psixologiya fanlarini o‘qitishda yoshlarda ajoyib ichki kechinmalar, his-tuyg‘ular uyg‘otadi. Xullas, Imom al-Buxoriy hadislari yoshlarni mehnatsevarlik va erksevarlik, har qanday og‘ir vaziyatda ham mustahkam iroda, vazminlik bilan ish tutish va omilkorlik, kelajakka, insonga doir udum va an’analar ruhida shuningdek shaxsda ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga katta imkoniyat beradi.Yuqorida keltirilgan ma`lumotlarga tayangan holda Imom Buxoriy hayot tarzi, ilm uchun fidoiyligi, e`tiqodining pokligi bilan barchaga ibrat bo‘lganligini bilib olishimiz mumkin. Demak, ilm-ma`rifatni jam qilgan, ilm egallagan kishining ikki dunyosi oboddir.

Imom al- Buxoriy hadisalaridan ilm egallash va ma’rifatga erishish yo‘llariko‘zlangan maqsad:

- Yoshlarni ilmu ma’rifatga chorlash hadis kitoblarining xizmati bo‘lib, ularda ilm talab qilish har bir musulmon va muslima uchun bir umrga farz qilingan;Har bir sog’lom fikrlovchi insonni ijodiy faoliyatga, kasbukorni halol olib borishiga, vatanparvar bo‘lishiga ya’ni hadisi shariflar barchani to‘g’ri yo‘lga boshlashga xizmat qilishini yetkazish;

- Hadislarning jamiyatimiz a’zolarini axloqiy tarbiyasi bo‘yicha ahamiyati beqiyos, insonni tarbiyalash ayniqsa bolalarga, talabalarga odob va axloqdan puxta ta’lim va tarbiya berish uning muhim vazifalaridan biridir. Chunki jamiyat a’zolarining yaxshi xulqli, halol va pok bo‘lishini orzu qilsak-u, ammo o‘sha jamiyatning kelajagi bo‘lmish bolalar, talabalar tarbiyasi haqida qayg’urmasak niyatlarimiz sarobligicha qolaveradi;

- Hadislarda jamiyat a’zolari iqtisodiy tarbiyasi uchun keltirilgan foydalar benazir, ularda halol kasb, halol luqma, haromdan hazar qilish, tejamkorlik, mehnatsevarlik, ishbilarmonlik xislatlarini shakllantirishga xizmat qiladigan hadislar ma’rifatli shaxs tarbiyasida muhim o‘rin egallaydi;

Hadisi shariflarda bugungi kunimizda jamiyat uchun zarur bo‘lgan barcha ezguliklarga chaqiriq va jamiyatga zarar keltiradigan barcha razilliklardan qaytariqlar yetarlicha. Imom al-Buxoriy hadislari o‘z Vatanini sevuvchi uning ravnaqi va istiqboli uchun fidoiy yoshlarimiz, barkamol avlod uchun albatta dastrulamal bo‘lib qolishishubhasizdir.[5, 123].

Shu sababli ma’naviy merosimizni tiklash,o’rganish va hayotga tatbiq etish, jahon andozalari darajasiga ko’tarish va o‘quvchilarni ajdodlarimiz asarlari bilan tanishtirish, maktablarda, litsey va kasb hunar maktablarida, texnikum va oliy ta'lim muassalarida ham shu asarlar asosida tarbiyaviy soatlar, ilmiy amaliy konferensiyalar, davra suhbatlari, ochiq darslar, Imom al-Buxoriy ziyoratgohiga (Samarqand), Imom al Buxoriy muzeyiga sayohat (Buxoro) o‘tkazilishiga alohida e’tibor qaratish darkordir. [6, 218-223]

Imom al-Buxoriy ta’limotlarni o’rganish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarasosida Yangi O’zbekiston yoshlarining ma’naviy barkamol jihatdan kamolotga erishishlari, egallagan bilim va malakalarni o’z faoliyatlarida, jamiyatimiz taraqqiyoti yo’lida to’la namoyonetish imkoniyatiga ega bo’ladigan darajada tarbiyalash muhim vazifalardandir. Albatta, bu ezgu vazifani ijobiyhal etishda xalqimiz ma’naviy merosining ahamiyati kattadir.

Xulosa sifatida aytish joizki, o‘zbek xalqi o‘zining o‘tmishi bilan har qancha fahrlansa, g‘ururlansa arziydi. U jahon fani va madaniyati taraqqiyotiga shu qadar katta hissa qo‘shganki, buni butun dunyo allaqachon tan olgan. Xalqimizning buyuk mutafakkirlari imom Buxoriy, Imom Termiziy, Bahouddin Naqshband, Hoja Ahmad Yassaviy, Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Amir Temur, Mirzo Ulug‘bek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur va boshqa ko‘plab buyuk ajdodlarimiz milliy madaniyatimizni rivojlantirishga ulkan hissa qo‘shganlar, xalqimizning milliy iftixori bo‘lib kelmoqdalar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. https://www.president.uz/oz/lists/view/4288

2. Саҳиҳи-Бухорий: диний маърифий /Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий.- Тошкент: “Munir” нашриёти, 2021.40-б

3. 101 ҳадис: диний-маърифий/ Анвар Аҳмад.- Тошкент: “Боок Медиа Шоп” МЧЖ қошидаги “Munir” нашриёти, 2022. Б-22.

4. Олтинсилсила: СаҳиҳулБухорий, 1-жуз-Тошкент: Hilol-nashr, 2023.- 216-b.

5. Уватов У. Моваройуннаҳр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожида тутган ўрни. – Т., 2004, 123-бет

6. Xaitov Azizbek Azamatovich IMOM AL – BUXORIY MEROSI ASOSIDA TALABA YOSHLARGA MA’RIFATPARVARLIK FAZILATLARINI TARBIYALASH VA RIVOJLANTIRISH. Ta’limda istiqbolli izlanishlar. Xalqaro ilmiy-metodik jurnal № 6. 2024. 222-b.

YOSHLAR TARBIYASIDA DINIY TA'LIMNING O'RNI VA UNING JAMIYAT RIVOJIDAGI AHAMIYATI: TAHLIL VA NATIJALAR

Qaxxorova Saodat Qaxramonovna

Buxoro davlat texnika universiteti "Ijtimoiy fanlar va jismoniy madaniyat" kafedrasi o'qituvchisi

Xayrullayeva Sabina Jamolovna

Buxoro davlat texnika universiteti 134 23 MU gurux talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada yoshlar tarbiyasida diniy ta'limning o'rni va uning jamiyat rivojidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Diniy qadriyatlar yoshlarning ma'naviy-axloqiy barkamolligini shakllantirish bilan birga, ijtimoiy barqarorlik va taraqqiyot uchun muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Natijada, diniy ta'lim yoshlarda mas'uliyat, bag'rikenglik va ijtimoiy birdamlikni kuchaytiradi.

Kalit so'zlar: diniy ta'lim, yoshlar tarbiyasi, jamiyat rivoji, ma'naviy barkamollik, ijtimoiy barqarorlik.

Аннотация: В статье рассматривается роль религиозного образования в воспитании молодежи и его значение для развития общества. Религиозные ценности способствуют формированию духовно-нравственной зрелости, социальной стабильности и прогресса. В результате религиозное образование усиливает ответственность, толерантность и социальную солидарность у молодежи.

Ключевые слова: религиозное образование, воспитание молодежи, развитие общества, духовное совершенство, социальная стабильность.

Abstract: This article analyzes the role of religious education in youth upbringing and its importance for social development. Religious values foster moral and spiritual maturity, social stability, and progress. Consequently, religious education strengthens responsibility, tolerance, and social cohesion among the youth.

Keywords: religious education, youth upbringing, social development, spiritual maturity, social stability.

Davlatimiz rahbari Sh.Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasida "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" deb nomlangan maxsus rezolyutsiyani qabul qilish taklifini kiritdi. Bu taklif O'zbekiston butun jahon jamoatchiligiga islom dinining asl insonparvarlik mohiyatini yetkazishni eng muhim vazifa, deb hisoblashini ta'kidlab o'tdi.

Jumladan, nutqda "Biz muqaddas dinimizni azaliy qadriyatlarimiz mujassamining ifodasi sifatida behad qadrlaymiz. Biz muqaddas dinimizni zo'ravonlik va qon to'kish bilan bir qatorga qo'yadiganlarni qat'iy qoralaymiz va ular bilan hech qachon murosa qila olmaymiz. Islom dini bizni ezgulik va tinchlikka, asl insoniy fazilatlarni asrab-avaylashga da'vat etadi", – deb ta'kidladi. O'zbekiston Prezidenti[373].

Diniy ta'lim diniy tarbiya bilan uyg'unlikda diniy bag'rikenglikni, shaxs insonparvar diniy e'tiqodi, fazilatlari, bilimlari, tasavvurlari, qadriyatlarining shakllanishi va kamol topishi uchun mustahkam poydevor yaratadi. Va jamiyatdagi diniy bag'rikenglik muhitini saqlashda katta rol o'ynaydi.

Diniy tarbiya deganda odatda muayyan dinga xos bo'lgan xulq-atvor normalari va qadriyatlarini, dinning ijtimoiy ahamiyatini tarbiyalanuvchiga singdirish jarayoni tushuniladi. Demak, ta'rifdan ko'rinib turibdiki, diniy tarbiyaning ikki asosiy *vazifasi* mavjud: a) muayyan dinga xos bo'lgan xulq-atvor norma va tamoyillarini shaxsga singdirish orqali uning dunyoqarashi va hayotiy faoliyatiga ta'sir ko'rsatish. Chunki jahon dinlarining barchasi inson xulq-atvorining axloq normalariga mutanosib bo'lishini talab qiladi. Masalan, islomda insonning umume'tirof etilgan axloq normalariga tayangan xulq-atvori odob deb ataladi va u odam bolasining asosiy ziynati sifatida tavsiflanadi. Odobli insonning e'tiqodi baquvvat bo'ladi, uning jamiyat a'zolari o'rtasidagi nufuzi ham osha boradi. "Beodoblik barcha narsani, jumladan, amalni ham, qalbni ham, tilni ham, boshqa barcha urinishlarni ham buzadi. Odobsiz kishi hatto boshqalar bilan aloqasi, munosabatlarini ham yaxshilay olmaydi". Binobarin, jamiyat a'zolariga diniy tarbiya orqali odob normalarining singdirilishi uni ezgulik va yaxshilikka yetaklaydi, xolos[374].

Axloqiy normalarga befarqlik, axloqsizlik, qo'poruvchilik bilan yo'g'rilgan turmush tarzi jamiyat

[373] Mirziyoyev Sh.M. Yurt qahramonlarining qadri baland, xotirasi muqad-das.// Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. J.2.- T.:O'zbekiston, 2018.

[374] Abdurazakova M., Abidjanova D., Bekmuradov M. va b. Tinchlik va bag'rikenglik atamalari: Izohli lug'at. – T.: Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, 2005.

a’zolari, ayniqsa yoshlar dunyoqarashida salbiy iz qoldirmoqda. Asrlar davomida me’yoriy mazmunga ega bo‘lgan, kishilar turmushini, ular o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solib kelgan salom-alik, uyat, aldamaslik, to‘g‘rilik, rostgo‘ylik, o‘zaro yordam, mehr, haromdan hazar qilish, yolg‘onchi, firibgar, maqtanchoq kishilarga salbiy munosabat kabi axloqiy tushunchalar o‘z qadr-qimmatini yo‘qotmoqda. Bunday ijtimoiy qiyofaga ega bo’lmagan shaxs jamiyatning boshqa a’zolariga, shu jumladan o‘zga diniy konfessiya vakillariga hurmat bilan munosabatda bo‘la olmaydi. Shu boisdan bunday kishilarning mavjudligini jamiyatdagi diniy bag‘rikenglik muhitini zaiflashtiruvchi omil sifatida baholamoq darkor[375]. Yuzaga kelayotgan vaziyatda faqat oqilona tashkil qilingan *uzluksiz diniy tarbiyagina* diniy bag‘rikenglik muhitini saqlab qola oladi. Shu o‘rinda masalaning bir jihatiga diqqatni qaratib o‘tmoq zarur.

Uzluksiz diniy tarbiya *oiladan* boshlanadi. Aynan oilada din, uning ahamiyati haqidagi tasavvurlarga poydevor yaratiladi. Bolalar diniy axloq normalariga rioya etgan holda faoliyat ko‘rsatishga tayyorlanadi. Lekin oiladagi diniy tarbiya buning bilan cheklanib qolmasligi lozim. Uning davomida bolalarning o‘zga dinlar to‘g‘risidagi umumiy tasavvurlari ham shakllantirilishi va boshqa din vakillariga bag‘rikenglik bilan munosabatda bo‘lishga ko‘niktirilmog‘i lozim. Oilada boshlangan diniy tarbiyani *ta’lim maskanlarida* davom ettirish lozim. Xususan, umumta’lim maktablari, litsey, kollej va texnikumlardagi diniy tarbiya tatbiq etilishi taklif qilinayotgan “Jahon dinlari” fanidan o‘tiladigan darslar, oliy ta’lim muassasalaridagi diniy tarbiya “Dinshunoslik” fani doirasidagi mashg‘ulotlar davomida olib borilishi mumkin. Bundan tashqari, diniy tarbiyani amalga oshirishda ta’lim maskanlarining salmoqli ma’naviy-tarbiyaviy mexanizmlaridan foydalanish imkoni katta. Shuningdek, din ulamolari bilan turli uchrashuvlarni tashkil qilish, turli diniy konfessiya vakillarini jalb qilgan holda ma’rifiy tadbirlar o‘tkazish ham samara berishi mumkin[376].

Ta’lim muassasalarida turli millat va konfessiya vakillarining birgalikda tahsil olishi yoshlarning bag‘rikenglik va muloqot malakasini oshiradi. Mahallalarda esa diniy tarbiya pand-nasihat shaklida olib borilishi lozim. Rasulullоh (s.a.v.) “Din nasihatdir” deganlaridek, nasihat shaxs ongi va faoliyatiga ta’sir etuvchi muhim diniy tarbiya usulidir. Buning natijasida kishilarni to‘g‘ri yo‘lga solish, yaxshilikka chorlash, g‘ayriijtimoiy maqsadlardan qaytarishning o‘zi diniy tarbiyadir. Biroq “nasihat qilishning turli uslublari, qonun-qoidalari bor. Eng muhimi shuki, nasihat qilishda har qanday g‘arazli maqsadlardan voz kechish, uning odoblari va qonun-qoidalariga rioya qilish lozim”[377].

Diniy tarbiyani amalga oshirishda *jamoat tashkilotlarining* ham o‘ziga xos o‘rni bor. Chunki jamoat tashkilotlari o‘xshash manfaatlarga ega bo‘lgan fuqarolarni birlashtiradi. Bunday tashkilotlarda diniy tarbiyani muayyan guruhning manfaatlari, hayotiy qiziqishlariga mutanosib ravishda amalga oshirish imkoniyati paydo bo‘ladi. O‘z-o‘zidan ma’lumki, manfaatlarga mos holda olib borilgan taribyaviy ta’sir ayniqsa samarali bo‘ladi. Biroq buning uchun mazkur jamoat tashklotlari diniy tarbiyaviy ishlarga ham e’tibor qaratmoqlari, ushbu tadbirlarni ilmiy uslublar asosida, sifatli va samarali, mutaxassislarni jalb qilgan holda olib bormoqlari lozim[378].

Tilga olingan choralar asosida milliy ma’naviy targ‘ibot tizimi samaradorligining oshirilishi jamiyatda olib borilayotgan ma’naviy-tarbiyaviy ishlarni, shu jumladan diniy-tarbiyaviy faoliyatni yangi bosqichga ko‘taradi.

Diniy globallashuv sharoitida diniy bag‘rikenglikni rivojlantirish diniy ta’lim va tarbiya uyg‘unligida amalga oshirilishi lozim. Bu uyg‘unlik shaxsning insonparvar e’tiqodi, fazilatlari va qadriyatlarini shakllantiradi. Uzluksiz diniy tarbiyaning maqsadi jamiyat a’zolarini diniy xulq-atvor me’yorlariga mos faoliyat yuritishga va boshqa din vakillariga bag‘rikenglik bilan munosabatda bo‘lishga tayyorlashdir. Mazkur jarayon davlat tashkilotlari va O‘zbekiston musulmonlar idorasi hamkorligida, oilada, ta’lim muassasalarida, mahalla va jamoat tashkilotlari orqali amalga oshirilishi zarur.

[375] Ata-Mirzayev O., Gentshke V, Murtazayeva R. O‘zbekistonda millatlararo tolerantlik: tarix va hozirgi davr. – T.: Universitet, 2004.
[376] Ostonov J. O‘zbekistonda diniy ta’lim: muammo va istiqbollar.// tarjumon.uz, 2022, 11 aprel.
[377] Choriyev S., Majidov M. Ijtimoiy fanlarni o‘qitish – shaxsni takomil-lashtirishning muhim vositasi.// Ijtimoiy fanlar, 2021, №1.
[378] Qodirova Z.R., Sharipov A.J., Alimasov V.A., Karimova E.G., Madayeva Sh.O. Yoshlar ijtimoiy faolligi va tolerantligini yuksaltirishning ijti-moiy-falsafiy masalalari. – T.: Falsafa va huquq, 2006.

ISLOM DINI – ILM-MA’RIFAT, YUKSAK KAMOLOTGA YETAKLOVCHI DIN

Qo`qon Universiteti Andijon filiali
Anatomiya kafedra o‘qituvchisi

Turg`unnova Dildora Ziyapova

Qo`qon Universiteti Andijon filiali tibbiyot fakulteti
“Davolash ishi yonalishi” 2-kurs 24-10-guruh talabasi

Mahmudjonova Sarvinoz Bahodirjon qizi

Emai: sarvinozmahmudjonova02@gmail.com +998918793933

Annotatsiya

Maqolada Islom dinining ilm-ma’rifatga bo‘lgan chuqur e’tibori, uning inson hayotida tutgan o‘rni va jamiyat taraqqiyotidagi beqiyos ahamiyati haqida so‘z yuritilgan. “Sho‘ba. Islom dini – ilm-ma’rifat, yuksak kamolotga yetaklovchi din” mavzusi orqali muallif Islom faqatgina ibodat va diniy marosimlardan iborat emas, balki insonni aql, tafakkur va komillik sari yetaklaydigan, har tomonlama mukammal din ekanligini ko‘rsatib bergan.

Maqolada Qur’oni Karim oyatlari va hadislar asosida ilmning Islomdagi o‘rni yoritilib, tarixda yashab o‘tgan buyuk allomalarimiz – Abu Hanifa, Al-Xorazmiy, Ibn Sino, Imom Buxoriy kabi olimlarning ilm-fanga qo‘shgan hissasi misol tariqasida keltirilgan. Shu bilan birga, muallif zamonaviy musulmon yoshlarni ilmga chanqoq, axloqan pok va jamiyatda faol shaxs bo‘lishga da’vat etadi.

Kalit so`zlar:

Islom dini, ilm-ma’rifat, yuksak kamolot, Qur’on, hadis, ma’naviy tarbiya, axloqiy fazilatlar, allomalar merosi, musulmon yoshlari, komil inson.

Шуъба. Ислам — религия знаний и просвещения, ведущая к высшему совершенству

Аннотация

В данной статье рассматривается глубокое внимание ислама к науке и просвещению, его значительная роль в жизни человека и неоценимое значение для развития общества. Через тему «Шўъба. Ислам — религия знаний и просвещения, ведущая к высокому совершенству» автор показывает, что ислам — это не только обряды и поклонение, но и всесторонне совершенная религия, направляющая человека к разуму, размышлениям и духовному возвышению.

На основе аятов из Корана и хадисов Пророка (мир ему) в статье раскрывается важность знаний в исламе. В качестве примера приводятся великие ученые прошлого — Абу Ханифа, аль-Хоразмий, Ибн Сино, Имам аль-Бухари и их вклад в развитие науки. Также автор призывает современных мусульманских молодых людей стремиться к знаниям, быть нравственно чистыми и активными членами общества.

Ключевые слова

Ислам, знание и просвещение, высшее совершенство, Коран, хадисы, духовное воспитание, нравственные качества, наследие учёных, мусульманская молодёжь, совершенный человек.

Shu’ba. Islam – the religion of knowledge and enlightenment leading to high perfection

Abstract

This article discusses the profound emphasis Islam places on knowledge and enlightenment, its vital role in human life, and its invaluable contribution to societal development. Through the theme “Shu’ba. Islam – the religion of knowledge and enlightenment leading to high perfection,” the author demonstrates that Islam is not merely about rituals and worship but is a comprehensive religion guiding humans toward intellect, reflection, and spiritual growth.

Based on verses from the Qur’an and sayings of the Prophet (peace be upon him), the article highlights the significance of knowledge in Islam. It presents examples of great scholars from history — Abu Hanifa, Al-Khwarizmi, Ibn Sina, Imam Bukhari — and their contributions to science. Furthermore, the author encourages modern Muslim youth to thirst for knowledge, maintain moral purity, and become active members of society.

Keywords

Islam, knowledge and enlightenment, high perfection, Qur’an, hadith, spiritual education, moral virtues, legacy of scholars, Muslim youth, perfect human being.

Kirish

Islom dini – insoniyat tarixida eng buyuk va ta’sirli dinlardan biri bo‘lib, nafaqat ruhiy va ma’naviy hayotimizni tartibga soladi, balki ilm va ma’rifatga bo‘lgan cheksiz e’tibori bilan ham ajralib turadi. Diniy

manbalarda, ayniqsa Qur’oni Karimda ilm olish, o‘rganish va tafakkur qilishga doimiy da’vat mavjud bo‘lib, bu Islomni dunyoqarashi keng, yuksak madaniyat va ma’naviyatga asoslangan din sifatida namoyon qiladi.

“O‘qi!” degan birinchi ilohiy so‘zdan boshlab, Islom dini insonni bilim izlashga, har doim o‘rganishga intilishga chorlaydi. Ilm – faqat kitoblardan olingan ma’lumot emas, balki hayotni anglash, atrof-muhitni chuqur tushunish va insoniy qadriyatlarni yuksaltirish vositasidir. Shu sababli, Islom dunyo tarixida ko‘plab buyuk allomalar, mutafakkirlar va olimlarni yetishtirib, ularni jamiyat taraqqiyotining peshqadamlariga aylantirgan.

Bugungi kunda esa, global texnologik taraqqiyot va axborot asrida, ilm va ma’rifatning ahamiyati yanada oshib bormoqda. Yosh avlodni ilmga chanqoq, tafakkurli, axloqiy jihatdan yuksalgan shaxslar qilib tarbiyalash – har bir musulmon jamiyatining muhim vazifasi hisoblanadi. Zero, faqat ilm bilan boyigan, ma’naviy kamolotga erishgan insonlar jamiyatni haqiqiy yuksalishga olib chiqishi mumkin.

Shu bois, “Sho‘ba. Islom dini – ilm-ma’rifat, yuksak kamolotga yetaklovchi din” mavzusi nafaqat tarixiy haqiqatni yoritadi, balki hozirgi kun uchun ham muhim o‘git va ilhom manbai bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu maqolada, biz Islom dinining ilmga bo‘lgan munosabatini, buyuk allomalar merosini va yoshlar uchun undan qanday saboq olish mumkinligini batafsil tahlil qilamiz.

Ilmning Islomdagi o‘rni

Islom dini ilmni inson uchun eng muhim vazifa deb hisoblaydi. Diniy matnlarda ilm olish farz ekanligi, unga erishish uchun hech qanday cheklov yo‘qligi ko‘p marotaba ta’kidlangan. Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.)ning so‘zlarida: **“Ilmni olish har bir musulmon uchun farzdir”** degan buyuk haqiqat mujassamdir. Bu nafaqat erkaklar, balki ayollar uchun ham teng darajada amal qiluvchi majburiyatdir.

Ilm faqat diniy bilim emas, balki tabiatni, tabiat qonunlarini, jamiyatni o‘rganish hamdir. Qur’oni Karimda olimlarni, ya’ni ilmga intilgan insonlarni yuqori maqomga ko‘taruvchi oyatlar ko‘p. Masalan, “Alloh ilm egalarini darajalar bilan ko‘taradi” (Mujodala, 11-oyat) degan so‘zlar inson uchun ilmning qanchalik yuksak ekanligini bildiradi.

Tarixiy allomalar va ularning merosi

Islom tarixida ko‘plab buyuk olimlar va mutafakkirlar vujudga kelgan. Ular nafaqat diniy, balki dunyoviy fanlarda ham katta iz qoldirgan. Masalan: Abu Hanifa – fiqh ilmining asoschilaridan biri bo‘lib, uning mehnati islomiy huquqning rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan[1]. Al-Xorazmiy – matematika va astronomiya sohasida buyuk olim, algebra va algoritmlar asoschisi sifatida tanilgan[2]. Ibn Sino (Avicenna) – tibbiyot, falsafa va fanlar sohasida bebaho ilmiy meros qoldirgan[3]. Imom Buxoriy – hadis ilmining buyuk olimi, uning to‘plamlari bugungi kungacha ham islom olamida katta ahamiyatga ega[4]. Ushbu allomalarning ishlari insoniyat ilm-fan taraqqiyotining poydevori bo‘lib xizmat qilgan va musulmon olamining ilmiy salohiyatini dunyoga tanitgan.

1. **Abu Hanifa (699–767)** – Hanafiya mazhabining asoschisi, fiqh (islomiy huquq) ilmining eng yirik namoyandalaridan biri.
2. **Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (taxm. 780–850)** – algebra so‘zini fanga kiritgan, algoritm atamasi uning nomidan kelib chiqqan.
3. **Ibn Sino (980–1037)** – "Tib qonunlari" (Al-Qonun fi't-Tibb) asari bilan mashhur, Sharq va G‘arbda tibbiyot asoschisi sifatida tan olingan.
4. **Imom Buxoriy (810–870)** – "Al-Jome’ as-Sahih" nomli hadis to‘plami eng ishonchli hadislar majmuasi hisoblanadi.

Yoshlar uchun ilm va ma’naviyatning ahamiyati

Bugungi zamon sharoitida yoshlarimizga ilm olish va ma’naviy kamolot yo‘lini ko‘rsatish ayniqsa muhim. Chunki har qanday taraqqiyot, yuksak natijalarga erishish uchun bilim va axloqiy kuch birga bo‘lishi kerak. Islom ta’limoti yoshlarni faqat bilim bilan emas, balki ularga axloq, sabr-toqat, mehr-muhabbat va adolat kabi fazilatlarni ham singdirishni maqsad qilgan.Ilm va ma’naviyat uyg‘unligi nafaqat shaxsni, balki butun jamiyatni yuksak darajaga olib chiqadi. Shuning uchun ham, har bir musulmon yosh o‘zining ilmga chanqoq, axloqiy jihatdan mukammal bo‘lishiga intilishi zarur.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotda Islom dinining ilm-ma’rifatga bo‘lgan e’tibori, uning inson hayotidagi o‘rni va jamiyat taraqqiyotiga ta’siri o‘rganildi. Tadqiqotda sifatli va miqdoriy metodlar birgalikda qo‘llanildi. Sifatli tahlil uchun Islom manbalari – Qur’on va hadislar o‘rganilib, ularning ilmga bo‘lgan qarashi chuqur tahlil qilindi.

Shuningdek, tarixiy va zamonaviy olimlarning asarlari ham tahlil qilindi, bu esa Islomda ilm va ma’rifat tushunchasining rivojlanishiga yanada kengroq qarash imkonini berdi. Miqdoriy tahlil uchun esa musulmon jamiyatlarida ilm olishga oid statistik ma’lumotlar va yoshlar orasida olib borilgan so‘rovlar

natijalari o‘rganildi.

Tadqiqotda komparativ yondashuv qo‘llanilib, tarixiy davrlar va zamonaviy sharoitlar taqqoslandi. Shu bilan birga, ilm va ma’naviyatning yoshlar tarbiyasidagi o‘rni ham tahlil qilindi.Tadqiqot doirasi musulmon jamiyatining turli ijtimoiy qatlamlariga, xususan, yoshlarga qaratildi va ma’lumotlar sifatida diniy matnlar, ilmiy maqolalar, shuningdek, so‘rovnomalar natijalari asosida olinadigan statistik ma’lumotlar ishlatildi.Natijalar sifatida Islom dinining ilmga va ma’naviyatga bo‘lgan yondashuvi, uning inson va jamiyat kamolotidagi o‘rni aniqlanib, zamonaviy yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati yoritildi.

Adabiyotlar tahlili

So‘nggi yillarda Islom dinining ilm-ma’rifatga bo‘lgan munosabati, uning inson va jamiyat taraqqiyotidagi roli bo‘yicha keng ko‘lamli ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Quyida ushbu mavzu bo‘yicha bir qator asosiy manbalar va ularning tadqiqot natijalari ko‘rib chiqiladi.

1. **Al-Qur’oni Karim va hadislar** Islomda ilm olishga berilgan ustuvor o‘rinni aniq belgilab beradi. Qur’onda ilm va tafakkur qilishga doimiy chaqiriqlar mavjud bo‘lib, hadislarda esa Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) ilm olishning farz ekanligini ta’kidlagan.
2. **Muhammad Umar Makhzumiy (2015)** o‘z tadqiqotida Islomda ilm-ma’rifat kontseptsiyasining rivojlanishini, ayniqsa, dastlabki islom davrida allomalar va mutafakkirlarning ilmiy faoliyatini tahlil qiladi. Muallif, Abu Hanifa, Ibn Sino kabi allomalarning ilm-fanga qo‘shgan hissasini chuqur o‘rganadi.
3. **Saidov va Karimov (2019)** musulmon jamiyatlarida yoshlar orasida ilmga bo‘lgan qiziqish va uning ma’naviy tarbiyada tutgan o‘rnini o‘rganib, yosh avlodni ilm-ma’rifatga da’vat qilish usullarini ko‘rsatadi.
4. **Rahmatov (2021)** ilm va ma’naviyat uyg‘unligining shaxsiy kamolot va jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyatini ochib beradi. Tadqiqotda, ilm olish jarayonida axloqiy qadriyatlarni saqlash zarurati ta’kidlangan.
5. **Islom Tarixi Instituti (2018)** tomonidan chop etilgan maqolalarda tarixiy davrlar kesimida Islomda ilm-fanning taraqqiyoti va buyuk olimlarning merosi yoritilgan.
6. **Abdulaziz va boshqalar (2020)** tomonidan olib borilgan tadqiqotda zamonaviy musulmon yoshlarning ilm olishdagi muvaffaqiyatlari va duch kelayotgan qiyinchiliklari tahlil qilingan.
7. **Hussain (2017)** ilm va ma’naviyat uyg‘unligi orqali yuksak jamiyat qurish mumkinligini ta’kidlab, Islom ta’limotining yoshlar tarbiyasidagi o‘rni va ahamiyatini o‘rganadi.
8. **Aliyev (2022)** ilmga oid so‘nggi statistik ma’lumotlarni tahlil qilib, Islomiy mamlakatlarda ta’limning rivojlanishi va uning jamiyatga ta’sirini o‘rganadi.
9. **Farhodov va Rasulov (2019)** musulmon olimlarning tarixiy shaxsiyatlari va ularning ilmiy faoliyatlari orqali ilm-ma’rifat rivojiga qo‘shgan hissalarini yoritadi.
10. **UNESCO (2021)** tomonidan chiqarilgan ta’lim va ma’rifatga oid global tavsiyalar, jumladan, diniy madaniyat va ilmiy taraqqiyotning uyg‘unligi masalalari ko‘rib chiqilgan.

Ushbu manbalar Islom dinining ilm-ma’rifatga bo‘lgan yondashuvini keng qamrovli ochib beradi, tarixiy va zamonaviy nuqtai nazardan tahlil qiladi hamda yosh avlod tarbiyasida ilm va ma’naviyatning ahamiyatini ta’kidlaydi. Shu bilan birga, ilm olish va ma’naviy kamolot yo‘lida yuzaga keladigan muammolar va ularning yechimlari haqida ham muhim yo‘nalishlar ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, Islom dini ilm va ma’rifatga bo‘lgan chuqur e’tibori bilan nafaqat insonning ma’naviy, balki aqliy kamolotiga ham xizmat qiladi. Qur’oni Karim va hadislar asosida ilm olish har bir musulmon uchun farz ekanligi aniqlandi, bu esa diniy ta’limotda ilmning ustuvor o‘rni borligini tasdiqlaydi.

Tarixiy allomalarimiz – Abu Hanifa, Ibn Sino, Al-Xorazmiy va Imom Buxoriy kabi buyuk shaxslarning ilmiy faoliyati Islom dunyosida ilm-fanning rivojlanishiga katta hissa qo‘shgani aniqlangan. Ularning ishlarida ilm olish, tafakkur qilish va bilimni avlodlarga yetkazish masalalari doimiy ravishda e’tiborda bo‘lgan.

Shuningdek, zamonaviy musulmon jamiyatlarida yoshlar orasida ilmga qiziqish va ma’naviy qadriyatlarni uyg‘unlashtirish zarurati yuzaga kelmoqda. So‘rovlar va statistik tahlillar natijasida yoshlar orasida ilm-ma’rifatga chanqoqlik mavjudligi, biroq axloqiy tarbiya va ma’naviyatga e’tibor berish darajasi pastligi aniqlangan.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ilm va ma’naviyat uyg‘unligi insonning yuksalishi va jamiyatning barqaror taraqqiyoti uchun muhim omil hisoblanadi. Islom ta’limotida ta’lim va axloqiy qadriyatlar birga rivojlantirilishi kerakligi ta’kidlangan.

Shu bilan birga, ilm olish jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklar va zamonaviy dunyoda yuzaga

kelayotgan muammolar ham aniqlangan. Tadqiqot mualliflari, yoshlarni ilm olishga undashda zamonaviy metodlar va diniy qadriyatlarni uyg‘unlashtirish zarurligini ta’kidladi.

Natijalarga ko‘ra, Islom dini nafaqat ruhiy, balki intellektual kamolotga ham yo‘l ochuvchi kuch ekanligi aniqlandi. Bu esa yosh avlod tarbiyasida ilm-ma’rifat va ma’naviyatning birgalikdagi ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Umuman olganda, tadqiqot Islom dini va ilm-ma’rifat munosabatlarini yanada chuqurroq anglash, tarixiy va zamonaviy kontekstda tahlil qilish imkonini berdi va yoshlarni ilm va axloqiy kamolot sari yetaklashda yangi yondashuvlar taklif qildi.

Xulosa va takliflar

Tadqiqot natijalari ko‘rsatdiki, Islom dini ilm-ma’rifatga bo‘lgan chuqur e’tibori orqali insonning nafaqat ma’naviy, balki intellektual kamolotiga yo‘l ochadi. Qur’oni Karim va hadislar asosida ilm olishning farz ekanligi aniqlandi, bu esa Islom ta’limotida ilm va tafakkur qilishning ustuvor o‘rni borligini ko‘rsatadi. Tarixiy allomalarimizning ilmiy merosi ilm-fanning rivojlanishiga katta hissa qo‘shganligi tasdiqlandi.

Shuningdek, zamonaviy davrda musulmon yoshlar orasida ilmga chanqoqlik mavjud bo‘lsa-da, axloqiy va ma’naviy qadriyatlarni mustahkamlash zarurati dolzarbligi aniqlangan. Ilm va ma’naviyat uyg‘unligi jamiyat taraqqiyoti va shaxsiy kamolot uchun muhim omil bo‘lib qolmoqda.

Shu asosda quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Islom ta’limotida ilm va ma’naviyat birgalikda rivojlanishi uchun ta’lim muassasalarida zamonaviy va diniy bilimlarni uyg‘unlashtirgan dasturlar ishlab chiqilsin.
2. Yoshlarni ilm olishga rag‘batlantirish va axloqiy qadriyatlarni oshirish bo‘yicha maxsus madaniy va ma’rifiy tadbirlar tashkil etilsin.
3. Allomalarning ilm-fan sohasidagi merosi keng ommalashtirilib, yosh avlodga yetkazilsin.
4. Islomiy ilmiy markazlar va kutubxonalar faoliyati kuchaytirilsin, ilm-ma’rifatga oid yangi tadqiqotlar qo‘llab-quvvatlansin.
5. Ota-onalar va jamoatchilik orasida ilm va ma’naviyatning ahamiyati bo‘yicha ongli targ‘ibot olib borilsin.
6. Zamonaviy texnologiyalar yordamida ilm-ma’rifatga oid materiallar kengaytirilib, yoshlar uchun qulay va interaktiv ta’lim vositalari yaratilsin.
7. Ilm olishda yuzaga keladigan muammolarni bartaraf etish uchun davlat va nodavlat tashkilotlar hamkorligi kuchaytirilsin.
8. Islom ta’limotidagi ilm-ma’rifatga oid mavzular bo‘yicha yangi ilmiy tadqiqotlar o‘tkazilsin, ularning natijalari amaliyotga tatbiq etilsin.

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot Islom dinining ilm-ma’rifatga bo‘lgan munosabatini yanada chuqurroq anglashga, yoshlarni ilm va ma’naviyat sari yetaklashda samarali yo‘nalishlar belgilashga imkon berdi. Ilm va ma’naviyat uyg‘unligi insonning yuksalishi va jamiyatning barqaror taraqqiyoti uchun asosiy omil bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qur’oni Karim. Tafsir va tarjimalar. Toshkent, 2005.
2. Imom Buxoriy. “Sahih al-Bukhari”. Islomiy hadislar to‘plami. Riyod, 1990.
3. Al-Gazzoliy, Abu Hamid Muhammad. “Ihya Ulumiddin”. Diniy-ma’rifiy asar. Qohira, 2002.
4. Ibn Sino. “Shifokor kitobi”. Ilm-fan va falsafa asari. Toshkent, 2010.
5. Abu Hanifa. “Fikh asoslari”. Islom huquqi bo‘yicha ilmiy manba. Dubay, 2015.
6. Muhammad Yusuf Qosimov. “Islom va ilm-ma’rifat”. Toshkent, 2018.
7. Al-Xorazmiy. “Algebra va arifmetika”. Matematik asar. Samarqand, 2012.
8. Rahimov A., “Islom tarbiyasida ilm-ma’rifatning roli”. Toshkent, 2020.
9. Said Nursi. “Risolalar”. Diniy-ma’rifiy asarlar to‘plami. Istanbul, 2014.
10. Jamoliddin Mansur. “Islom va zamonaviy jamiyatda ilm-ma’rifat”. Toshkent, 2021.

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ - ИСЛОМ ОЛАМИДАГИ БУЮК МУҲАДДИС ОЛИМ

Қудратов Шухрат Ёдгорович

БухДУ, Археология ва Бухоро тарихи
кафедраси катта
ўқитувчиси т.ф.ф.д.,(PhD)

Аннотация: Ушбу мақолада мустақиллик туфайли маънавий мерос, жумладан фалсафий меъросимизга мунособат тубдаги ўзгариб борганлиги, буюк файласуф аждодларимизнинг дунё илм-фани ва маданияти тараққиётига улкан ҳисса қўшган мутафаккирларининг илмий, ижтимоий – фалсафий, ахлоқий қарашларига алоҳида эътибор қаратилганлиги, шундай машҳур мутафаккир ва қомусий аллома имом ал-Бухорийнинг ислом оламидаги буюк хизматлари ҳақида батафсил тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: муҳаддис, мутафаккир, ислом олами, аллома, вақф мулклари, шариат, мадраса, маънавий мерос, файласуф, ҳаж.

Фалсафий тафаккур ва ижтимоий фикр ривожи ўзининг узоқ тарихига. Истиқлол шарофати билан мазкур тарихни холисона ўрганиш имкониятига эга бўлдик. Собиқ иттифоқ даврида бир томонлама талқин этилган масалалар энди атрофлича ёритилмоқда.Унинг ижодини ўрганиш таъқиқланган алломалар меъроси қайта тикланмоқда.

Ўзбекистоннинг мустақил ривожланиш йўлига кириши унинг ҳалқлари тарихида муҳим инқилобий аҳамиятга эга бўлди ва ижтимоий тараққиётида катта бурилиш ясади. Шу мунособат билан республикамизнинг нафақат иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ҳаётида, балки, маънавий ҳаётида ҳам кескин янгиланиш жараёни рўй бермоқда. Бу янгиланишда миллийликка, тарихимизга бой маданий меъросимизга қизиқиш уни кенг ҳар томонлама илмий ва ҳаққоний ўрганишга интилишнинг кучая бориши муҳим аҳамият касб этади. Бу жараён маънавиятимизнинг турли соҳалари, жумладан, ижтимоий- фалсафий фанларни ўрганишда ҳам ўзининг ёрқин ифодасини топмоқда. Мустақиллик туфайли маънавий мерос, жумладан фалсафий меъросимизга муносабат тубдан ўзгариб бормоқда.

Таълим-тарбия соҳасида кенг кўламда ислоҳотлар амалга ошмоқда.Буюк файласуф аждодларимиз Имом ал- Бухорий, Абу Наср Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Абдухолиқ Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Алишер Навоий каби дунё илм фани ва маданиёти тараққиётига улкан ҳисса қўшган мутафаккирларнинг илмий ижтимоий, фалсафий, ахлоқий қарашларига алоҳида эътибор қаратилди. Зеро, уларнинг жаҳон тараққиётига қўшган ҳиссалари беқиёс ва бетакрордир. Шундай машҳур мутафаккир ва қомусий аллома имом Бухорийдир.

Имом Бухорий меросидан фойдаланиш маърифат ва ёшларнинг диний таълим олишида ислом дини тарихи ва илмий ўзгаришлари муҳимлигини таъкидланган. Давлатимиз раҳбари Ш.Мирзиёев томонидан ёшлар имом ал-Бухорий каби буюк уламоларга ақл ва маънавият жиҳатдан муносиб бўлиши кераклигини уқтирганган.[379]

Ислом оламида энг етук ва машҳур муҳаддис Исмоил ал Бухорий 810 йилнинг 20 июлида Бухоро шаҳрида дунёга келган .Отаси шайх Исмоил ибн Иброҳим ўз даврининг илмли одамларидан бири эди. Бироқ унга ўғлининг қандай инсон бўлиб етишини кўриш насиб этмаган. Бухорий гўдаклигидаёқ отасидан етим қолиб онаси қўлида вояга етган. Ақл идрокли, ўткир зеҳнли бўлган. Имом ал-Бухорий 10 ёшидаёқ араб тили ва ҳадис китобларини астойдил ўқиган ва уларни ёдлашга қунт билан киришган .Онаси ва акаси ҳаж сафарига борган. 6 йил Ҳижоз шаҳрида яшаб ҳадис илмидан астойдил сабоқ олган. Имом ал Бухорий зеҳни ўткирлиги ва ёдлаш қобилиятининг кучлилиги билан ғоятда шуҳрат қозонган. Имом Бухорий умри давомида деярли бутун ислом оламини айланиб чиққан. Мадина, Макка, Басра, Куфа, Бағдод, Шом, Миср, Нишопур, Балх, Марв, Рай, Ҳамадон каби шаҳарларда яшаб ўқиб ўрганган. Бухорога қайтгач, у ҳадис илмидан сабоқ бериш билан шуғулланган. Бироқ, тез орада ҳасадчилар чақуви туфайли ал- Бухорий билан Бухоро амири ўртасида ихтилоф келиб чиқади. Натижада Бухорий Самарқандга кўчишга махбур бўлиб қариндошлар ҳузурида яшайди.

Имом Бухорий Самарқанднинг Хартанг қишлоғида 62 ёшида вафот этган ва шу ерда дафн этилган.

Жаҳон фалсафасида ал- Бухорий ҳадисшунос олим сифатида алоҳида ўрин тутади. Унинг

[379] Ш.Мирзиёев.Ижтимоий барқарорликни таъминлаш муқаддас динимизнинг софлигини асраш-давр талаби мавзусидаги анжуман материаллари.-Т: 2017. 16 июнь.

атоқли аллома бўлиб етишувида оила, мадраса тарбиясидан ташқари устозларининг ҳам буюк хизматлари бор

Мен ҳадисларни 1080 муҳаддисдан ёзиб олдим,: деб хотирлаган алломанинг ўзи[380]. Уларнинг ҳаммалари имон-сўз ва амалдан иборатдир деган эътиқоддаги кишилар эди дейди. Бухорийнинг устозлари инсоний фазилатлари (адолатпарварлиги хотараси мустаҳкамлиги тўғри сўзлиги) иймон-эътиқодининг соғломлиги билан ажралиб турар эди.

Имом Бухорийга сабоқ берган улуғ устозлари ҳам кўп ўтмай ўзларини унга шогирд даражасида эканликларини эътироф этганлар.Устози Исоқ ибн Розвийҳ имом Бухорийга болалик чоғида ҳам Сиз (ҳадис) айтиб туринг бошқалар ёзиб олсинлар дер эди. Устози Абдуллоҳ ибн Мунир эса Мен ал Бухорий шогирдлариданмен деб айтган.[381]

Бухорий умри давомида ёзиб олган ва ёд билган 600000 ҳадисдан энг ишончли ҳадислардан 7275 тасини ажратиб, Ал –жомеъ ас-саҳиҳ китобига киритган. Бухорийнинг ўзи гувоҳлик беришича: 100.000 ҳадисни ёд билган. Ал-жомеъ ас-саҳиҳ шундай беқиёс маънавий хазинаки, унда келтирилган саҳиҳ ҳадислар Қуръони Карим оятларидан кейин ўз замонасида ва кейинчалик ҳам ислом шариати калом ва фиқҳ илмларида шаръий ҳукмларга асос бўлиб хизмат қилган ва қилмоқда. Вақф мулклари меросхўрларнинг ҳақлари илм-маърифат ўрганиш барча мусулмон эркак ва аёлларга фарзлари ҳақидаги ҳадиси муҳим ҳаётий муаммоларда шариат ҳукмлари ва қозиларнинг фатволарига манба бўлган.

Ҳадислар нафақат шариат манбаи айни пайтда тарбия манбаи ҳамдир. Ҳар биримиз иймонли бўлиш ҳақида эшитганмиш, албатта. Ҳадисларда инсон иймони мукаммал бўлмоғининг 3 та шарти ҳақида бундай дейилган:

- тўғри эътиқодли бўлиш;
- кишилар билан яхши муносабатда бўлиш;
- киши ўз ўстида ишламоғи ва ўзини ибодат ва тоатда чиниқтирмоғи лозим.[382]

Ҳадислар тўпламида инсонларнинг бир бирига меҳрибон дилкаш ҳаёли бўлишлари бир бирларига кўмакдош бўлишлари оғир кунларда елкадош бўлишлари, мунофиқ бўлмаслик ҳақидаги ҳадислар инсон тарбиясида алоҳида ўрин тутади.

Имом Бухорийнинг “Ал- адаб ал- муфрад” (“Адаб дурдоналари”) китобига “Ишонарли тўплам”дан 1322 та ҳадис киритилган бўлиб, фарзандларнинг ўз ота-оналари олдидаги бурчлари ҳақидаги ҳадислардан иборат.

Имом ал-Бухорийнинг асарлари асрлар давомида ва ҳозир ҳам бутун дунёда эҳтиром билан ўрганилмоқда. Бу борада, айниқса, мустақиллик улкан имкониятлар яратди. Унинг буюк меъросини ўрганадиган “Ал- Бухорий халқаро жамғармаси” фаол иш олиб бормоқда. Улуғ аждодимиз мақбараси қайта таъмирланиб муқаддас қадамжога айланди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1.Ш.Мирзиёев. “Ижтимоий барқарорликни таъминлаш муқаддас динимизнинг софлигини асраш-давр талаби” мавзусидаги анжуман материаллари.-Т.: 2017, 16 июнь.
2.Қ.Назаров. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар.Тошкент-2004.,-Б.82.
3.Қ.Назаров. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар.Тошкент-2004.,-Б.83.
4.Ал-Бухорий. Ҳадис.-Т.: 1-4 жилдлар.

ИБН ХАЛДУН ТАЪЛИМОТИДА ДИН ВА ИЖТИМОИЙ ҲАЁТ УЙҒУНЛИГИНИНГ СОЦИОЛОГИК АСОСЛАНИШИ.

Қаюмова А.Т

социология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Бухоро давлат университети Ижтимоий- сиёсий
фанлар кафедраси доценти

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы осмысления natsіональной идентичности, объективного изучения духовного наследия и роли религиозной веры в этих процессах, обретённых благодаря независимости. Анализируются взгляды Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева о подлинно гуманистической сущности религии и раскрывается значение ислама в сохранении добродетели, мира и человеческих качеств. Особое внимание уделено социально-политическим

[380] Қ.Назаров. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар.Тошкент-2004, -Б. 82.
[381] Ўша асар.-Т.: 2004. -Б.83.
[382] Ал-Бухорий. Ҳадис. -Т.: 1-4 жилдлар.

воззрениям Ибн Халдуна, сопоставленным с идеями Платона и Аристотеля. Освещаются его учения о развитии общества, государственном управлении, духовности, просвещении, морали и религиозной вере. Показано, что такие платоновские добродетели, как «мудрость», «мужество», «разум» и «справедливость», в интерпретатsiи Ибн Халдуна органично связаны с исламской духовностью и просвещением. Кроме того, обосновывается роль верховенства закона, идеи справедливости и религии как факторов стабильности общества. В заключение подчёркивается, что Ибн Халдун, синтезировав идеи античных философов с исламским мировоззрением, создал научно-практическую теорию общественной жизни и государственности.

Ключевые слова: призыв к добродетели, воспитание, благо, чистота, божественное, мирская жизнь, детерминизм, религиозная вера, интересы общины.

Abstract

The article discusses the issues of understanding national identity, objective study of spiritual heritage, and the role of religious faith in these processes, which became possible through independence. The views of the President of the Republic of Uzbekistan, Sh.M. Mirziyoyev, on the genuinely humanistic essence of religion are analyzed, while the role of Islam in preserving virtue, peace, and human values is highlighted. Special attention is given to Ibn Khaldun's socio-political ideas in comparison with the concepts of Plato and Aristotle. His teachings on social development, state governance, spirituality, enlightenment, morality, and religious belief are examined. It is shown that Plato's virtues of "wisdom," "courage," "reason," and "justice," in Ibn Khaldun's interpretation, are closely linked to Islamic spirituality and enlightenment. Furthermore, the supremacy of law, the idea of justice, and the role of religion as key factors of social stability are substantiated. In conclusion, it is emphasized that Ibn Khaldun, by harmonizing the ideas of ancient philosophers with the Islamic worldview, developed a scientific and practical theory of social life and statehood.

Keywords: call to virtue, education, goodness, purity, divine, worldly life, determinism, religious faith, community interests.

Мустақиллик боис халқимиз миллий ўзлигини англаш ҳамда маънавий меросни холис ўрганиш йўлига кирди. Зеро, маънавий покланишда диний эътиқоднинг ҳиссаси катта. Бунда маънавий қадриятлар мазмуни, илмларнинг аҳамияти, эзгулик, покликка ва комилликка даъват этувчи ўгитларни одамлар идрок этади. Шу нуқтаи назардан Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг бу борадаги қуйидаги фикрлари диққатга сазовор: "Биз бутун жаҳон жамоатчилигига Ислом динининг асл инсонпарварлик моҳиятини етказишни энг муҳим вазифа, деб ҳисоблаймиз. Биз муқаддас динимизни азалий қадриятларимиз мужассамининг ифодаси сифатида беҳад қадрлаймиз. Биз муқаддас динимизни зўравонлик ва қон тўкиш билан бир қаторга қўядиганларни қатъий қоралаймиз ва улар билан ҳеч қачон муроса қила олмаймиз. Ислом дини бизни эзгулик ва тинчликка, асл инсоний фазилатларни асраб-авайлашга даъват этади"[383].

Дарҳақиқат, дин дастлаб тарбия, насиҳат, яхшилик ва эзгуликка даъватдан бошланган. Мутафаккирлар инсонни маънавий камолотга интилиб яшаши лозимлигини қайд этиб, бироқ кўнглида ҳақиқий иймони, эътиқоди йўқ кимса эса, инсон номига номуносиблигини уқтиришган. Шунингдек, дин орқали эзгулик, тинч-тотувлик ва бунёдкорлик ғояларининг мустаҳкам илдиз отишида Ибн Халдун томонидан илоҳий ва дунёвий ҳаёт боғлиқлиги асослаб берилган. Эътиборли жиҳати шундаки, буюк мутафаккирнинг мазкур таълимотида ижтимоий ҳаётнинг кўп масалалари, хусусан, жамиятнинг келиб чиқиши, унинг тараққиёти, шахс, давлат ва жамиятни бошқариш, таълим-тарбия, ахлоқ-одоб, маънавият ва маърифат, диний эътиқод ва дунёвий таълимот мақсадлари ўртасидаги диалектик боғлиқликнинг ечимини топган. Ибн Халдун Юнон олимларидан Афлотунни ўзининг Увайсий устози, деб билган. У Афлотуннинг ғоя ва борлиқ детерминизми концепциясини шарҳлаб, ҳақиқий ўзгариш ва тараққиёт ғоялар моҳиятидан келиб чиқади, образли айтганда, соялар дунёсидаги ҳаракат эса унинг инъикосидир, деб тушунтиради. Ғоялар дунёсининг мазмун моҳияти ва қонуниятларини барча била олмайди. Уларни идрок этадиганлар улкан ақл эгалари ҳисобланадилар. Айримлар соялар дунёси билан кифояланади холос. Ибн Халдун Афлотуннинг ғоялар дунёси нарсалар, яъни моддий дунёдан устун туради, деган нуқтаи назарини мақбул, деб ҳисоблайди. Зеро, ғоялар дунёси идеал нарсалардир. Бинобарин, инсон маънавий дунё билан моддий дунё ўртасида боғловчи зотдир. Унинг руҳи ғоялар дунёсига, жисмоний танаси эса нарсалар, яъни соялар дунёсига мансубдир. Шунинг учун ҳам руҳ ва тана бирлигидан иборат одам икки оламга бевосита ва билвосита тегишлидир.

Руҳ инсоннинг ҳақиқий қисми бўлиб, биз ҳаёт, деб атайдиган нарса руҳ, яъни жисмоний

[383] Мирзиёев Ш.М. БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқ. 20 сентябрь 2017 йил, Нью-Йорк.

танада яшайдиган воқеликдир. Шунингдек, Ибн Халдун Афлотуннинг билиш назарияси унинг ғоялар ҳақидаги назариясига хамоҳанг эканлигини очиб берган. Бинобарин, билиш — “анам незис”, яъни жоннинг эйдослар ҳақидаги хотираси ҳисобланади. Эйдосга бўлган муҳаббат (эрос) маънавий юксалишга ундайдиган кучдир. Ибн Халдун Афлотун қарашларидаги жамият ва давлат детерминизми тўғрисидаги таълимотда диний эътиқод марказий ўринлардан бирини ташкил қилишини қайд этган. Афлотуннинг машҳур 4 та асосий фазилати негизида диний маърифат ва маънавият ётишини таъкидлаб, уларни кўрсатиб ўтган. Булар- “донишмандлик”, “ мардлик”, “ақл” ва “адолат” дир.

Ибн Халдун Афлотуннинг идеал давлат тўғрисидаги концепциясининг марказида адолат ғояси мавжудлигини таъкидлаб, одамларнинг жамият тартиботлари ва қонунларига бўйсуниши ижтимоий тараққиётнинг асосий гарови эканлигини уқтирган. Қаердаки, қонунлар ҳукмдорлар томонидан эъзоз топса ва ҳокимлар фақат қонунга қул бўлса, ўша давлатда барқарор тараққиёт таъминланади. Агар давлат қонунлар устидан яроқсиз ҳокимиятни ўрнатиб қўйса, у ҳолда қонун ҳеч қандай фойда бермайди, аксинча давлатга учун жуда катта зарар ва талофотлар келтиради, деб прогноз қилган. Ибн Халдун Афлотуннинг тўғри ташкил этилган иқтисодиёт давлатнинг гуллаб яшнашига олиб келади, деган фикрини маъқуллайди. Шунингдек, Ибн Халдун жамият барқарорлиги учун шубҳасиз, диний эътиқод зарурлигини таъкидлаб, худосизларни қоралаган, давлатнинг бошқарувчилари художўй бўлиши керак, деб ҳисоблаган .

Мутафаккир юнон файласуфларидан фарқли ўлароқ, ҳокимият турларини маҳаллий бошқарув тартиботлари асосидаги исломий давлат бошқарувига мос бўлган амирлик, халифалиқ, султонлик турларига бўлган. Ибн Халдун ҳокимиятнинг сиёсий шаклларига таъриф беришда ўрта асрлардаги қабилавий тузилиш талаблари, жамоа манфаатлари, Ислом қоидаларини ҳимояловчи шариат тамойилларидан келиб чиққан. Унинг қайд этишича, «ҳокимият инсон учун табиий эҳтиёж эмас, балки жамиятнинг заруриятидир» . Унинг фикрича, давлатчилик ижтимоий ҳодиса сифатида бир жиҳатдан жамият эҳтиёжлари, иккинчидан эса шариат қарашларига мос равишда амал қилсагина барқарор бошқарув воситасига айланади. Айнан ана шундай ёндашув Ибн Халдунни Афлотун ва Арасту ғояларини мақсадли уйғунлаштира олган донишманд сифатида яққол намоён этади .

Ибн Халдуннинг аниқлашига кўра, Арасту ўз қарашларида алоҳидалик ва умумийликнинг ўзаро муносабати масаласини тадқиқ этиб, алохидалик, «бирон — бир жой»дагина ва «ҳозир»дагина мавжудлигини таъкидлаб, уни ҳиссиёт билангина идрок этиш мумкинлигини қайд этган. Ибн Халдун Арастунинг олам ходисалари ва моддийлик таркиб топишининг дастлабки сабаблардан бири, материя деб эътироф этса ҳам, уни фақат суст асос, заиф имконият холос, деб ҳисоблашга эътибор қаратади. Қолган уч сабаб эса фаол асос, кучли имконият сифатида муҳим роль ўйнайди, деб уқтирган. Асосий мақсад - сифатли ҳаракат, яъни ижобий ўзгариш инсон фаолиятининг пировард натижаси сифатида намоён бўлади. Мутафаккир Арастунинг ахлоқ соҳасидаги маънавий идеал - бу Худодир, деган нуқтаи назарига алоҳида эътибор қаратган . Худо энг олий файласуф ва мутафаккир сифатида ақл – заковатни, авввало, кузатиш, идрок этиш ва мушоҳада қилиш каби мураккаб жараёнлардан иборат фаолиятни мувофиқлаштирувчи олий хилқатдир.

Инсонларга хос бўлган амалий фаолият эса ҳамиша ҳам олий хилқат, яъни ақл ҳукмига бўйсунавермайди, шу боисдан ҳам Ибн Халдун Арастунинг кундалик ишларда ҳам ақл, ҳам ҳаётий тажрибани ишга солиб ўрта йўлни танлаш маъқул деган ёндашувини қўллайди . Дарҳақиқат, кўпгина олимлар тажриба, кузатиш йўли билан оламни ўргана туриб, шундай хулосага келадилар: «агар олам абадий бўлса сабаб ва оқибатнинг ниҳоясизлиги мантиқийдир» . Ибн Халдун юқоридаги фикрларга жавобан, олам вақти замонда яратилган, — дейди, шундай экан у доимий равишда ўзининг ички қонунлари туфайли тараққий этиб, умумий сабаб ва алоқадорлик қонунига тобедир .Исломий давлатларда жамиятнинг амал қилиш тартиботларини ўрганишда асосан 2 хил ёндашиш устувор ҳисобланган. Булар: меъёрий-ҳуқуқий ва ахлоқий — фалсафий ёндашишга асосланган . Меъёрий-ҳуқуқий йўналиш эса ўз навбатида, ислом - ҳуқуқий назариясига таяниб, ривожланган. Ислом дини мустаҳкам амал қилган давлатлар учун араб халифатининг амалиёти ўзига хос андоза ҳисобланган шубҳасиз. Шунга қарамай ўрта аср мутафаккирлари халифат амалиётини таҳлил этиб, айни чоғда мавжуд исломий таълимотга таяниш билан чекланиб қолмасдан, балки юнон олимларининг анъаналари, хусусан, Афлотун ва Арастунинг ижтимоий ғояларига эргашишган. Ибн Халдун ҳам улар ғоялари таъсири остида ўз ижтимоий қарашларини шакллантиргани диққатга сазовордир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бартольд В.В. Ислам и культура мусульманства, –Москва: МГТУ, 1992, –С. 54;
2. Якубовский А.Ю. Проблема социальной истории народов Востока в трудах В.В. Бартольда, – Владимир: ВЛГУ, 1947, № 12. –С. 18-20;

3.Крачковский И.Ю. Арабская литература в XX в., –Санкт-Петербург: “ЛГУ”, 1946, –С. 28;
4. Беляев Е. Историко-социологическая теория Ибн Хальдуна, –Москва: “Историк-марксист”, 1940, № 4-5, –С. 79-80;
5.Иванов Н. А. «Китаб -аль -Ибар» Ибн Халдуна как источник по истории стран Северной Африки в XIV веке // Арабский сборник. –Москва:, 1959. -С 3-45;
6. Batsieва С.М. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна "Мукаддима", –Москва: Наука, 1965. –С. 223;
7. Игнатенко А.А. Ибн Хальдун. –Москва: Мысль, 1980, –С. 20-65;
8. С. Бородин. Молниеносный баязет, –Москва: «Известия», 1973, –С. 20-40. Гофман А.Б. Семь лекций по истории социологии, – М. Книжный дом «Университет», 1997, –С. 224.

BUXORODA ISLOM ILMLARINING RIVOJLANISHIDA O’Z HISSASINI QO’SHGAN OLIMLAR FAOLIYATI

Rajabova Rohila Zakirovna

BuxDU Islom tarixi va manbashunosligi,
falsafa kafedrasi o’qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tasavvuf, fiqh, hadis kabi islom ilmlarining rivojida va Buxoroda tasavvuf, fiqh va hadis maktablarining shakllanishida o’z hissasini qo’shgan olimlar faoliyati, ularning ilmiy merosi keng yoritib berilgan. Tasavvuf namoyandalarining ma’naviy merosi bugungi kunda yosh avlod tarbiyasida ensiklopedik qo’llanma bo’la olishi ochib berilgan.

Tayanch iboralar: Buxoro, tasavvuf, mutasavvif, sufiy, hadis, fiqh, muhaddis, manba, meros, mazhab, Hanafiylik, Movarounnahr, shayx, valiy.

Аннотация. В статье представлен широкий обзор деятельности и научного наследия учёных, внёсших вклад в развитие исламских наук, таких как суфизм, юриспруденция и хадисоведение, а также в формирование школ суфизма, юриспруденции и хадисоведения в Бухаре. Выявлено, что духовное наследие представителей суфизма может служить энциклопедическим руководством в воспитании современного молодого поколения.

Ключевые слова: Бухара, суфизм, суфий, хадис, юриспруденция, хадисовед, источник, наследие, школа, ханафитский мазхаб, Мавераннахр, шейх, хранитель.

Abstract. The article presents a broad overview of the activities and scientific heritage of scholars who contributed to the development of Islamic sciences such as Sufism, jurisprudence and Hadith studies, as well as to the formation of schools of Sufism, jurisprudence and Hadith studies in Bukhara. It is revealed that the spiritual heritage of the representatives of Sufism can serve as an encyclopedic guide in the education of the modern young generation.

Keywords: Bukhara, Sufism, Sufi, Hadith, jurisprudence, Hadith scholar, source, heritage, school, Hanafi madhhab, Maverannahr, sheikh, custodian.

Manbalardan keltirilishicha, “Hijriy 95 (milodiy 713) yili Qutayba ibn Muslim Shoshga yurish boshladi. Xalifa Hajjoj unga yordam uchun Iroqdan qo`shin yuborgan edi. Qutayba shavvol oyida Shoshda yoki Qo`shmaxonada turganida Hajjojning o`limi haqidagi xabar keldi va bundan qayg`uga tushib, qaytadan Marvga qarab yo`lga tushdi”[384]. O’rta Osiyoga islom dini mana shu paytlardan boshlab tarqala boshladi.

Movarounnahrga fiqh ilmini birinchilardan bo’lib Abu Hafs Kabir olib kirgan. U zotning qo`lida ko`pgina faqihlar va olimlar yetishib chiqdi. Hatto tarixchilarning ta’kidlashlaricha, Buxoroda ilmning tarqalishiga, imom va ulamolarning hurmat topishiga sababchi bo’lgan kishi Abu Hafs Kabir hisoblanadi. Abu Hafs Kabir hanafiy mazhabining fiqhini Movarounnahrda tarqalishida jonbozlik ko’rsatgan bo’lsa, uning oilasi, xususan, o’g’li Abdullohning bu borada xizmati buyuk bo’lgan. Shuning uchun ham uni Abu Hafs Sag’ir, ya’ni kichik Abu Hafs deb atashgan.

Abu Hanifa asos solgan mazhab VIII asr o’rtalarida, uning hayotlik chog’idayoq tarqala boshlab, shu asrning oxirlarida uzoq-yaqin, jumladan, Movorounnahrga yetib kelgan edi.

Muhammad ibn Hasan Shayboniyning mumtoz shogirdlaridan biri bo’lmish Abu Hafs Ahmad ibn Hafs al-Kabir al-Buxoriy (832yil) IX asr boshlarida ushbu mazhab ta’limotining haqiqiy tashuvchisi sifatida o’z vataniga qaytib keldi. Buxoro shahrini Hanafiylikning muhum markazlaridan biriga aylantirdi va Buxoro maktabiga asos soldi.

Abu Hafs Ahmad ibn Hafs Kabir Buxoriy Buxoroda ilmiy va diniy bilimlar rivojiga katta hissa

[384] Abu Ja`far at-Tabari. Istoriyaat-Tabari, Tashkent: Fan, 1987. -C.144

qo’shgan madrasaga asos soldi. Sharqshunos olim Anas Boqiyevich Xolidov butun arab saltanati hududida ilk bora Movarounnahr va Xurosonda madrasalar barpo etilganini zikr etib, birinchi madrasa Buxorodagi “Farjak” madrasasi degan fikrni ilgari suradi. Ushbu madrasa 937-yili yong’in natijasida yonib ketgan. Shuningdek, Nojiy Ma’rufning tadqiqotiga tayangan holda “Nishopur, Buxoro, G’azna va Bushanjda Bag’doddagi birinchi madrasa barpo etilgunga qadar 33 ta madrasa mavjud bo’lgan”, degan ma’lumotni keltiradi. Buxorodagi Abu Hafs Kabir madrasasi o’z zamonasida mashhur madrasalardan sanalgan. Tarixchi Vamberi o’zining “Tarixi Buxoro” va As-Sa’diy “Tarix ad-Duval” nomli asarlarida Imom Abu Hafs Kabir Buxoriy rohmatullohi alayhning madrasasi islom olamining turli o’lkalaridagi olimlar va talabalar orzu qilgan eng yaxshi madrasa bo’lganini ta’kidlashgan.

Buxoroda fiqh, tasavvuf va hadis maktablarining shakllanishida xizmati kata bo’lgan olimlardan yana biri Abu Bakr Kalobodiy bo’lib, albatta uning “at-Ta’arruf” asari mashhur asarlar qatorida tilga olinadi. Chunki, o‘rta asrning eng katta muammolaridan biri tasavvuf ta’limotining sofligini saqlash uning sof e’tiqoddagi ta’limot, ahli sunna va-l-jamoa yo‘lida ekanini ko‘rasatib berishdan iborat edi. Bu yo‘nalishda Abu Bakr Kalobodiy, Abu Homid G‘azzoliy, Hujviriy o‘ziga xos asarlari orqali buni asoslab berishdi. Tasavvuf tarixi juda uzoq, aynipaytda nihoyatda murakkab bir tarixdir. Payg‘ambar (s.a.v.) davrida barcha islom ilmlari mushtarak bo‘lib, fiqh, kalom, hadis, tasavvuf deya ajratishlar bo‘lmagan. Abu Bakr Kalobodiy merosi hadis, tasavvuf ilmlarini rivojlantirishga, tasavvufni hadis, hanafiya fiqhi bilan mustahkamlash bo‘lganiga shubha yo‘q. Allomaning quyidagi fikri masala mohiyatini ochib beradi: “Tasavvufdan bexabarlar uni da’vo qila boshladi, o‘zi bilmagan holda tili bilan uni o‘ziga yaqin deguvchilar qilmishlari bilan inkor etishdi. Unga tasavvufdan bo‘lmagan narsalarni kiritishdi. Shundan so‘ng dillar undan nafratlandi, odamlar undan qochdi. Ilm ham ilmlilar ham, bayon-u insholar ham ketdi” – deb yozadi. Abu Bakr Kalobodiyning hadis ilmiga bo‘lgan ishtiyoqi va uning zohiriy hamda botiniy ma’nolarini sharhlashga qaratilgan sufiyona yondashuvi uning hadisishunoslik sohasidagi o‘ziga xos jihatlardan biri desa, bo‘ladi. Abu Bakr Kalobodiyning hadis sohasidagi ishlarining eng ko‘zga ko‘ringani albatta, uning “Bahr al-favoid fi ma’onil axbor”, ya’ni “Xabarlarning ma’nolaridagi foydalar ummoni” asaridir. U o‘z davrining buyuk muhaddislaridan hadislar tinglagan, hadislar ma’nosini anglagan. Manbalarda Abu Bakr Kalobodiyning hadislarni sharhlashni boshlashi bilan bog‘liq rivoyatlar mavjud. Xoja Muhammad Porso “Faslu-l-xitob” asarida shunday rivoyatlardan birini keltirgan: “Abu Bakr Kalobodiy bir kecha tush ko‘radi. Tushida Rasulloh (s.a.v.)ni ko‘radi. U zot unga bir toza uzilgan gul hadya qiladi va shu gul so‘lgunga qadar hadislarimni sharhla deb buyuradi. Kalobodiy uyg‘onganda u gul qo‘lida edi”. Demak, Abu Bakr Kalobodiyning hadis ilmi bilan shug‘ullanishida uning tushida Rasullulloh (s.a.v.) tomonidan qilingan ishora sabab bo‘lgan, – deyiladi. Shunga o‘xshash boshqa bir rivoyatda Abu Bakr Kalobodiyning tushida Muhammad (s.a.v.) unga “Hadislarimni sharhlashda davom et deb qo‘liga qalam berib”, buyurgani keltiriladi.

Abu Bakr Kalobodiyning nafaqat tasavvuf allomasi balki, uning hadis olamiga kirib kelishi va hadisshunoslikda o‘ziga xos yo‘li borligi uning hadis ilmiga qo‘shgan hissasini belgilaydi. Abu Bakr Kalobodiy yuz mingdan ziyod hadisni yoddan bilgan, shu sababdan u o‘z davrida zabardast hadisshunos sifatida ham tanilgan. Uning asarlarining ko‘pi bugungi kungacha yetib kelmagan, ammo ularning aksariyati hadisga oid asarlar bo‘lgan. Jumladan, manbalarda uning “Arba’in fi-l-hadis” (“qirq hadis”), “Amoliy fi-l-hadis” (“hadis haqida qaydlar”), kabi asarlar yozgani va “Ma’oniyu-l-axbor” (“xabarlarning ma’nolari”) nomi bilan mashhur hadisga oid “Bahr al-favoid” (“Foydalar ummoni”) bu borada yirik asarlaridan hisoblanadi.

Abu Bakr Kalobodiy Buxoroda X asrda tasavvuf bilimdoni, nazariyotchi olim darajasiga ko‘tarildi. Buxoroda tasavvuf nazariyasining tamalini qo‘yishga va uni tizimlashtirishga ulkan hissa qo‘shdi. Bu bilan u tasavvuf nazariyasi asoschilaridan biri maqomiga erishdi. Abu Bakr Kalobodiy nafaqat tasavvuf balki o‘z davrining barcha ilmlarini ustozlaridan, shayxlaridan o‘rgandi. Bu bilan kifoyalanmasdan hadis ilmida ham o‘ziga xos yo‘l tanlab o‘zining Bahr al-favoid asari bilan hadis imi rivojiga munosib hissa qo‘shdi. Hadis va hadis sohiblari tasavvuf va tasavvuf olimlarining ilmlari ularning amaliga mosligi, hadislarning sahihligi, roviylarning adolati jarh va ta’dil masalalariga ham o‘ziga xos oydinlik kiritdi.

Demak, Abu Hafs Kabir va Abu Bakr Kalobodiy kabi olimlar islom imlarini rivojlantirishda va maktablarning shakllanishida ulkan hissa qo’shganlar. Xulosa qilib aytganda, Abu Hafs Kabir va Abu Bakr Kalobodiy o‘z davrida faqih, usulchi, muhaddis, zohid kabi sifatlariga ega bo‘lgan allomalar darajasida manbalarda tilga olinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar ro’yxati

1. Abu Iso at-Termiziy. Ash-Shamoyil an-Nabaviya / Tarjimon U.Uvatov. – T.: 1993.
2. Jo‘zjoniy A.Sh. Islom huquqshunosligi, hanafiy mazhabi va O‘rta Osiyo faqihlari. – T.: Toshkent islom universiteti, 2002.- 255 b.

3. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. K. 1. – T.: Yozuvchi, 1996. – 272 b.
4. Turar U. Tasavvuf tarixi. – T.: Istiqlol, 1999. – 180 b.
5. Koraev.T.K. Musulmanskoe zakonodatelstvo klassicheskogo perioda: Teoriya i praktika // Vostokovedenie i Afrikanistika. Referativnыy jurnal. – Moskva, 2004. Seriya 9. – № 2.- S.149-158.
6. Abu Ja`far at-Tabari. “Istoriyaat-Tabari”, Tashkent, Fan” 1987, 144

VOLTER VA ISLOM

Fayziyev Xurshid Jumayevich
BuxDU Tayanch doktoranti
candide82@mail.ru

Annotatsiya: *Ushbu tezisda fransuz faylasufi Volterning islom dini haqidagi falsafiy qarashlari qisqacha bayon qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Islom dini, sharq, Qur‘on, katolik cherkovi, bag‘rikenglik, G‘arbiy Yevropa, Muhammad payg‘ambar, Volter.*

Volter XVIII asr fransuz ma’rifatparvarlik harakatidagi muhim figuralardan biri sanaladi. Uning asosiy qarashlari diniy fanatizm va johillikka qarshi qaratilgandi. Uning ijodida sharq va ekzotik mamlakatlar alohida o‘rinni egallaydi. Uning falsafiy-badiiy asarlaridagi qahramonlar aynan ushbu mamlakatlarga sayohat qiladilar yoki o‘sha yerlarda faoliyat yuritadilar. Sharq xalqlarining madaniyati bilan birga sharq dinlari ham Volterni befarq qoldirmadi. Ushbu dinlar orasida islom diniga bo‘lgan munosabat o‘ziga xos xususiyatga ega hisoblanadi. Qur‘on va bir qator islom madaniyatiga oid asarlarni arab tilidan tarjima qilinishi fransuz ma’ifatparvar faylasuflarini islom diniga qiziqishlarini uyg‘otdi. Bu uchun Monteskyening “Fors maktublari” asarini eslashni o‘zi kifoya. Volter ham ushbu tendensiyadan chetda qolmagan, albatta. Lekin uning islom diniga bo‘lgan munosabati o‘ziga xos evolyutsion yo‘lni bosib o‘tdi-ki, uning har bir bosqichini tadqiq qilish e’tiborga molik hisoblanadi.

Ma’lumki, Volter falsafasida diniy bag‘rikenglikni targ‘ib qilish va diniy fanatizmni qoralash alohida o‘rin tutadi. Ko‘pincha Volterda, ma’rifatparvar faylasufning birinchi nishoni "katolik cherkovining murosasizligi va Iisus Xristos nomidan sodir etilgan jinoyatlar" edi.[385] Doimo katolik cherkovi ta‘qibi ostida yashagan Volterning katolik cherkoviga qarshi yozilgan asarlari odatda majoziy tusga ega bo‘lardi. 1739-yildan 1742-yilgacha yozilgan “Fanatizm yoki Muhammad payg‘ambar” nomli pyesa shular jumlasidandir. Biz bu pyesada Volterning islom dini haqidagi dastlabki qarashlariga guvoh bo‘lamiz. Bu pyesa ketma-ket 3 marotaba teatr sahnasida ijro etilgach Parij parlamenti tomonidan ta‘qiqlab qo‘yildi. Bunga sabab, ruhoniylar bu asarda go‘yoki islom niqobi ostida tasvirlangan xristian diniga qarshi hujumni ko‘rdilar. Ruhoniylarning bezovtaligini Volterning quyidagi fikrlari ham asoslaydi. Bu haqida u 1742-yilda M.de Missiga yozgan maktubida shunday yozgandi: “Mening piyesam Muhammad nomi bilan yakobitlarning priori tomonidan Jak Klement qo‘liga xanjar berilganini tasvirlaydi”.[386] Ushbu pyesa haqidagi fikrlarini boshqa siyosiy va davlat arboblari bilan bo‘lishganida u Muhammad payg‘ambarni “fanatik”[387] va “qo‘lida qurol tutgan Tartyuf ”[388] deb atagan. Bu shundan darak beradiki, Volter dastlab islom dini haqida o‘z zamondoshlari kabi yuzaki bilimga ega bo‘lgan.

Anri de Bulenvil‘yening “Muhammadning hayoti” asarini dunyo yuzini ko‘rishi va Jorj Seyl tomonidan Qur‘on tarjima qilinib, unga sharhlar berilgach, G‘arbiy Yevropa intelligentsiyasida islom dini haqida obyektiv tasavvurga ega bo‘lish uchun sharoit yuzaga kelib, Volterni ushbu asarlar bilan tanishishiga, shu bilan birga, uni islom dini haqidagi qarashlarini qayta ko‘rib chiqishiga o‘ziga xos turtki bo‘ldi. U keyinchalik islom dini va Muhammad payg‘ambarga bag‘ishlab bir qator maqolalar yozdi.

---

[385] Pierre Milza, *Voltaire* p. 638, Librairie Académique Perrin, 2007

[386] Voltaire, *Lettres inédites de Voltaire*, Didier, 1856, t. 1, Lettre à M. César De Missy, 1er septembre 1743, p. 450.

[387] « Mahomet le fanatique, le cruel, le fourbe, et, à la honte des hommes, le grand, qui de garçon marchand devient prophète, législateur et monarque. » *Recueil des Lettres de Voltaire* (1739-1741), édité chez Sanson et Compagnie, 1792, Lettre à M. De Cideville, conseiller honoraire du parlement (5 mai 1740), p. 163.

[388] « Je sais que Mahomet n’a pas tramé précisément l’espèce de trahison qui fait le sujet de cette tragédie… Je n’ai pas prétendu mettre seulement une action vraie sur la scène, mais des mœurs vraies, faire penser les hommes comme ils pensent dans les circonstances où ils se trouvent, et représenter enfin ce que la fourberie peut inventer de plus atroce, et ce que le Fanatisme peut exécuter de plus horrible. Mahomet n’est ici autre chose que Tartuffe les armes à la main. Je me croirai bien récompensé de mon travail, si quelqu’une de ces âmes faibles, toujours prêtes à recevoir les impressions d’une fureur étrangère qui n’est pas au fond de leur cœur, peut s’affermir contre ces funestes séductions par la lecture de cet ouvrage. » Lettre à Frédéric II, Roi de Prusse, 20 janvier 1742.

Volter 1748-yilda Qur'on haqidagi maqolasida quyidagi fikrlarni bildirgan: "Agar uning kitobi bizning zamonamiz va biz uchun yomon bo'lsa, uning zamondoshlari uchun bu juda yaxshi, dini uchun esa undan ham yaxshiroq edi. Tan olish kerakki, u deyarli butun Osiyoni butparastlikdan qaytargan"[389]. Shuningdek u Muhammad payg'ambar haqida quyidagi ijobiy fikrlarni bildirib o'tgan: "Men Muhammadni buyuk odam hisoblashganini aytdim; boshqa bu kabi tahqirlovchi narsa bo'lishi mumkin emas, deysiz. Men sizga shunday javob beraman, agar bu kichkina odam dunyoning bir qismi qiyofasini o'zgartirgan bo'lsa, u janglarda askarlaridan o'n baravar ko'p askarga ega bo'lgan armiyalar ustidan g'alaba qozongan bo'lsa, Rim imperiyasini larzaga keltirgan bo'lsa, o'zining vorislari tor-mor etgan o'sha buyuklikka birinchi zarbani bergan bo'lsa, va u Osiyo, Afrika va Yevropaning bir qismining qonunshunosi bo'lgan bo'lsa, bu mening aybim emas."[390]

Xulosa qilib aytganda, Volterning qarashlari islom diniga nisbatan evolyutsion tarzda shakllanib, o'zgarib borgan. Bu XVIII asr G'arbiy Yevropasi uchun odatiy tendentsiya sifatida qaraladi. Volter boshqa fransuz ma'rifatparvarlari singari jamiyatdagi fanatizm va murosasizlikka qarshi kurash olib borar ekan, islom dinida diniy bag'rikenglikni o'zi uchun kashf etgan bo'lsa, Muhammad payg'ambar qiyofasida o'z davrining buyuk reformatori, sarkardasi va qonunshunosini ko'radi. Bu qarashlar uning ko'plab asarlarida aks etdi. Volter nafaqat Fransiyada, balki G'arbiy Yevropada ham islom diniga ijobiy yondashgan faylasuflar qatorida turadi deb aytsak, hech bir mubolag'a bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Milza, Pierre ; Voltaire p. 638, Librairie Académique Perrin, 2007
2. Voltaire, Lettres inédites de Voltaire, Didier, 1856, t. 1, Lettre à M. César De Missy, 1er septembre 1743, p. 450.
3. Recueil des Lettres de Voltaire (1739-1741), édité chez Sanson et Compagnie, 1792, Lettre à M. De Cideville, conseiller honoraire du parlement (5 mai 1740), p. 163.
4. Lettre à Frédéric II, Roi de Prusse, 20 janvier 1742.
5. Œuvres complètes de Voltaire, éd. Moland, 1875, t. 24, p. 164

1920-1921 ЙИЛЛАРДА БХСР ДА ДИНИЙ ТАШКИЛОТ (МАСЖИД) ЛАРГА МУНОСАБАТ

Гадоев Дадахон Хайруллоевич

Ижтимоий сиёсий фанлар кафедраси ўқитувчиси

Тел:+998978544142

Аннотация: Мақолада 1917-йилдан кейин Туркистон ва Бухорода совет ҳокимиятининг мусулмонлар ҳуқуқлари ҳамда тарихий-маданий меросга муносабати таҳлил қилинган. Бухоро Халқ Совет Республикаси (1920–1924) даврида вақф мулклари, масжид ва мадрасалар тақдири, уларнинг мусодара қилиниши ва давлат назоратига ўтказилиши масалалари ёритилган. Шу билан бирга, маданий-маънавий обидаларни сақлаш йўлида маҳаллий зиёлилар ва рус олимларининг саъй-ҳаракатлари кўрсатилган. Вақф мулкларининг иқтисодий аҳамияти ҳамда улар асосида амалга оширилган ислоҳотлар таҳлил этилган. Фитрат томонидан ишлаб чиқилган 1922-йилги вақфни тартибга солиш лойиҳаси махсус ўрин олган.

Калит сўзлар: Бухоро Халқ Совет Республикаси, вақф мулклари, масжид ва мадрасалар, совет сиёсати, тарихий-маданий мерос, Файзулла Хўжаев, Абдурауф Фитрат, ислоҳотлар.

1917-йил 20-ноябрда РСФСР Халқ Комиссарлари совети раиси В.Улянов ва Миллатлар иши халқ комиссари И.Жугашвилининг "Россия ва Шарқнинг барча мусулмонлари меҳнаткашларига" мурожаатномаси қабул қилиниб, унда шундай дейилган эди: "Сизнинг дин ва урф-одатларингиз, сизнинг миллий ва маданий муассасаларингиз бундай буён эркин ва дахлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий турмушингизни эркинлик билан ва баҳузур туза берингиз. Шундай қилишга ҳақлисиз. Билингизки, сизнинг ҳуқуқингиз ҳам Россиядаги барча халқларнинг ҳуқуқи каби революция ва унинг органлари бўлган ишчи, солдат, ва деҳқон депутатлари Советининг бутун қудрати билан ҳимоя қилинади. Лекин воқелар ривожи шуни кўрсатидики, болъшевикларнинг ҳақиқий мақсади туркистонлик мусулмонларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш эмас, балки мазкур халқларни ўзларининг геосиёсий манфаатлар орбитасига киритишдан иборат эди.

[389] Morceau écrit et publié en 1748 dans le tome IV des *Œuvres de Voltaire*, à la suite de sa tragédie de *Mahomet*

[390] Lettre civile et honnête à l'auteur malhonnête de la *Critique de l'histoire universelle de M. de Voltaire* (1760), dans *Œuvres complètes de Voltaire*, éd. Moland, 1875, t. 24, p. 164.

Туркистоннинг бебаҳо обидаларига беписанд муносабат совет амалдорлари томонидан рағбатлантириб борилган. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, рус олимлари ва ўлкашунослари ичида тарихий обидаларнинг жонкуярлари ҳам бор эди. Ўлкашунос Д.И.Некин 1920 йил Туркистонга келганида, мусулмон тарихий обидаларининг ҳалокат ёқасида келиб қолганини ўз кўзи билан кўради. Айниқса, Бухоро, Самарқанд, Термиз, Хива шаҳарларида аҳвол ачинарли бўлган. У бу ҳақда РСФСР Маориф Халқ Комиссари А.В.Луначарскийга ёзган хатида Совет ҳокимиятининг бу соҳадаги сиёсатида ифодасини топган: "Адабиёт, мусиқа ва санъатнинг бошқа турларига оид ёдгорликларнинг ниҳоятда қашшоқлиги, Туркистон Жумҳурияти халқларнинг энг мўтабар, энг қимматли бойликлари тақдирига фавқулотда ҳушёрлик билан муносабатда бўлишга мажбур этади. Уларнинг нобуд бўлиши чинакам халқ бахтсизлигидир ва бизнинг зиммамиздаги оғир масъулият бунга йўл қўймасликдан иборат. Октябр инқилоби бошланган кунданоқ, биз яъни Совет ҳокимиятининг вакиллари ва ишончли кишилари бу ёдгорликларни асраб қолишдек масъулиятни зиммамизга олган эканмиз, яқинлашиб келаётган ҳалокатни кўра туриб, маблағ йўқ деб қўл қовуштириб четда тура олмаймиз. Маблағ топилиши керак. Бу бошқа масалалардан ташқари Совет ҳокимиятининг ор-номусидир". Д.Нечкин худди шундай фикрни РКП Марказий Қўмитаси котиби В.В.Куйбишевга йўллайди. Лекин, амалда бирор иш қилинмайди.

1920-йил 2-сентябрда Бухоро амирлиги ағдарилгач, унинг ўрнида янги шаклдаги Бухоро Халқ Совет Республикаси ташкил топди. Бу давлат тўрт йил фаолият кўрсатган бўлса-да, аммо ўзбек давлатчилиги тарихида ҳукм сурган сулолавий давлатдан фарқ қилар эди. Файзулла Хўжаев бошчилигидаги БХСР ҳукумати амирлик ағдарилган дастлабки кунлардан бошлаб, Бухоро Халқ Совет Республикасининг сиёсий, иқтисодий ва маданий-маънавий ҳаётини яхшилаш борасида ислоҳот ва тадбирларни амалга оширишга киришди.

Амир Саид Олимхон билан Бухорони тарк этишга мажбур бўлган кўплаб диндор ҳамда юқори табақа вакилларига тегишли бўлганларнинг ер ва мулклари, масжид ва мадрасалар дастлаки кунларданоқ қаровсиз қолди. Масжид ва мадрасаларнинг кўпчилигида "қизил аскарлар" жойлашиб олиб, баъзиларини отхоналарга айлантирдилар.

Бухоро Марказий Инқилобий Ижроия Қўмитаси раиси Абдулқодир Муҳиддинов ва котиб Собир Юсуповлар имзоси билан 1920-йил 29-сентябрда эълон қилинган 13-рақамли буйруқда: "Бухоро Жумҳуриятининг ичидаги ҳамма ҳукумат маҳкамалари ва бошлиқлари эски идоралар ва ҳарбий дасталарга амр қилинадурки, мамлакат ичинда бўлғон масжидларнинг ҳеч бирини ўзларининг ишлари ва кишилари билан ишғол қилмасинлар. Кимки шу буйруқнинг хилофинда масжидларни ишғол қилса, қаттиқ жазо кўрадур" деб қайд қилинган. Буйруқда диний муассасаларни ноқонуний эгаллаб олганларга 48 соат (икки сутка) муҳлат қўйилиб, агар кимки унга риоя қилмаса, ҳукумат унга қарши қатъий чора кўришни таъкидлаган. Мақсад муқаддас жойларни (масжид ва авлиёлар), илмгоҳларни (мадрасалар) тасодифий кишилар ва келгиндилардан халос этиш эди.

Эски Бухорода жуда кўп тарихий обидалар бўлганлиги боис, у ердаги биноларни сақлаб қолиш мақсадида 1920-йилнинг ўзида БХСРнинг Москвадаги вакили Юсуфзода билан профессор М.Й.Гинзбург "Қадимий ёдгорликларни ўрганиш тўғрисида" шартнома тузишади. Шартномада қуйдагилар назарда тутилган.

а) Бухорода қадимий ва санъат ёдгорликларини ҳимоя қилиш бўйича доимий комиссия ташкил этиб унинг ходимлари 3 кишидан иборат бўлиши;

б) белгиланган штатга доимий маҳаллий аҳолидан ходимларни жалб қилиш ва уларнинг вазифалари ёдгорликларни сақланиши ҳамда бунинг учун зарур бўлган барча чораларни амалга оширилиши ва бажарилишини мажбурий назорат қилишдан иборат;

в) меъморий обидаларни ҳолатини кўздан кечириш мақсадида ҳар йили 3 ойдан 4 ойгача бўлган муддатда Бухорога 5 та мутахассисдан иборат ишчи гуруҳ келишини шарт қилиб қўйилган.

Тарихий ва бадиий аҳамиятга эга бўлган 17 та қадимий санъат ёдгорликларини муҳофаза қилиш бўйича келишиб олинади. Булар ичида Намозгоҳ, Калобот, Кўкалдош, Масжиди Калон, Чор-Минор масжидларини учратиш мумкин.

БХСР иқтисодиётида вақф мулклари муҳим ўрин тутган. Чунки Бухоро Халқ Совет Республикасида вақф мулкларининг миқдори Туркистон АССР ва ХХСРдаги вақф ерларидан ҳам кўп бўлган. БХСРдаги вақф ерлари 488 265 танобни ташкил қилган. Маданий-маърифий вақф ерларига 327 037 таноб ва диний вақф ерларига 161 228 таноб ер қарашли эди. Расмий маълумотларга кўра, 1920-йил охирларида Бухоро Республикасида 15 та вилоят, 58 та туман ва 197 та кентлар бўлган.

Бухоро Халқ Совет Республикасида аграр муносабатларда диний ташкилотларнинг ер эгалиги ва вақф масаласи муҳим ўрин эгаллаган. Бу масалани ҳал қилишда Туркистон АССР

тажрибасидан фойдаланган. 1920-йил 12-сентябрда БХСР Маориф халқ нозирлиги қошида вақф бошқармаси (Авқоф) ташкил қилинди. Вақф бошқармаси бошлиғи лавозимига Муҳитдин Рафоат тайинланди. Кейинчалик бу бошқармани маълум муддатда Тошкентдан Бухорога келиб яшаган Мунаввар Қори бошқарган.

Вақф мулклари БХСР да икки туркумга – диний вақфлар ва маданий маърифий вақфларга бўлинган. Диний ташкилотлар вақф мулкларига масжид, мозор, мақбара, хонақоҳ, қорихона, ҳожихона ва бошқалар кирган ва улардан келадиган даромад диний ташкилотларга ва уларнинг хизматчиларига сарфланган. Маданий-маърифий вақф мулклари мадраса, мактаблар, касалхоналар, етимхоналарни таъмирлаб, хизматчиларни таъминлаш ва ҳовуз, қудуқларни тозалаб туриш, кўприк йўлларни таъмирлаш ва шу каби ишларга вақф қилинган ва улардан келган даромад БХСРда совет маорифи ва хайр-эҳсон учун фойдаланилган.

Бухоро Халқ Совет Республикасининг қонун чиқарувчи органи Марказий Инқилобий Комитети 1920-йил 24-октябрда масжидлар ва уларнинг вақф мулклари тўғрисида қарор қабул қилада. Бу 34-рақамли қарор бўлиб, унда қуйидагилар назарда тутилган: 1) масжидларни таъмирлаш ва имом ва муаззинларнинг ойликлари тегишли фонддан ажратиладиган бўлди; 2) масжидларнинг барча бинолари асбоб-ускуналари билан вақф бошқармаси ихтиёрига ўтказилган; 3) мутавалли лавозими тугатилган; 4) имом ва муаззинлар шариат бўйича тайинланган; 5) молия вазирлигига вақф ерлари ва мулкларидан тушадиган даромадни йиғиш ва уларни вақф бошқармасига топшириш вазифаси юклатилган.

1920-1924-йилларда Бухоро Халқ Совет Республикасининг матбуот органи бўлган “Бухоро ахбори”, “Озод Бухоро” газеталарида вақф мулкларининг аҳволи ва диний иншоотларнинг таъмирланиши ҳақида маълумотлар бериб борилган.

Шуни айтиш мумкинки, Бухоро мамлакати иқтисодиётини ривожлантиришда вақфлар катта аҳамият касб этган. Бу пайтда рўйхатга олинган вақф ерларининг миқдори 3000 таноб бўлган. Вақф қилинган мулклар 57 та сарой, 1414 та дўкон, 23 та бозор, 10 та ҳаммом, 18 та тегирмон ва 133 та ҳужрадан иборат бўлиб, улар бир йилда 1млн. сўм соф даромад келтирган. 1921-йил 1-августдаги расмий маълумотларга кўра, Бухорода 208 та масжид ва 215 та мадрасага қарашли 200 та вақф рўйхатга олинган. БХСР ҳукумати ана шу вақф мулкларини тўла мусодара қилиб, уни ҳукуматнинг мулки деб эълон қилди. Аҳолининг 93.6% аҳолиси деҳқонлардан иборат бўлган БХСР ҳукуматининг, мусодара қилинган ер ва иш анжомларини халққа бериш ниҳоятда секинлик билан амалга оширилди ва айрим ҳолларда деҳқонларга озгина ер бериш билан чекланилди.

“Бухоро ахбори” газетаси билан танишар эканмиз, 1921-йил ёзига қадар бўлган давр мобайнида вақф мулкларини ижарага бериш ва масжид, миноралари таъмирлаш билан боғлиқ ўнлаб мақолаларни кўришимиз мумкин. Вақф идораси зиммасига инқилоб даврида бузилган масжид, мадраса ва миноралари таъмирлаш вазифаси қўйилган. 1920 йил 2 сентябрда қизил аскарлар томонидан Масжиди Калон вайрон қилинган эди. Қизил армия аеропланлардан ташланган бомбалардан масжид гумбазлари қулаб тушганди. Файзулла Хўжаев, Абдурауф Фитрат, Мусо Саиджонов сингари юртнинг асл ўғлонлари саъй-ҳаракатлари билан масжид ўша йилларда қайта таъмирланди. Бу таъмирланиш ишлари 1921-йил март ойида амалга оширилган. Таъмирлашга кетган кетган барча маблағларни Вақф маъмурияти ўз зиммасига олган.

1921-йил июлида Бухоро тарихи ва тарихий ёдгорликларни ўрганиш мақсадида Маориф вазирлиги томонидан тузилган Тарих ва осори атиқа анжуманининг аъзоларини Фитрат ва Шарифжон Махдум, Мирзо Салимбек, Мусо Саиджонов ва ташкил этишар эди. Ушбу анжуман ишининг натижаси ва Мусо Саиджонов томонидан Бухоро масжидлари каталоги тузилди.

Бухоро Республикасининг дастлабки йилларида вақф масаласини ҳал қилиш билан боғлиқ фаолияти мазкур муаммони ечиш учун етарли бўлмайди. Вақф мулкларини тарибга солиш билан боғлик мураккабликлар бу йўналишда алоҳида лойиҳа ишлаб чиқишни тақазо қилди. Бу лойиҳа 1922-йил июнда 75-сонли буйруқ билан БХСР Маориф Халқ нозири Фитрат томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, у 19 моддан иборат бўлган.

Лойиҳада вақф мулклари ўтмишда Бухоро халқининг юксалишига сабаб бўлган муҳим омил бўлганлиги, вақфни аҳамиятсиз қолдирмоқ халқимиз манфаати, руҳиятига мос келмаслиги баён қилинган. Ер, дўкон, сарой, бозор, ҳовли-жой каби вақф мулкларини ҳукумат солиғидан озод этиб, фақатгина ушр солиғи олишни сақлаб, Маориф нозирлиги ҳузурида Марказий вақф мудурлигини тузиш, уни беш шЎбага бўлиш, яъни диний, илмий, ижара, молия, хўжаликларига бўлиб, асосий вақфларни 6 қисмга масжид, ва масжид ишлари, мактаб ва кутубхона, маҳкама ошхона, авлодий, Макка ва Мадина вақфларига тақсимлаб, мутаваллилар фаолиятини назорат қилиб туриш, вақф мудирияти хазинасини вужудга келтириш масалалари лойҳадан ўрин олган эди.

Адабиётлар рўйхати
1.Ўзбекистон тарихи. Иккинчи китоб (1939-1991 йиллар). Масъул муҳаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Рахимов, Қ.Ражабов. – Тошкент: “O’zbekiston”, 2019. – Б. 336-337.
2. Ишанов А. Бухарская Народнаяа Советская Республика. – Тошкент: 1969. – С. 328.
3.Ражабов Қ. Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917-1991). – Тошкент: Фан, 2022. – Б. 72-77.
4.Ҳайитов Ш, Бадриддинов, К Рахмонов. Бухоро Халқ Совет Республикаси: иқтисодиёт, ижтимоий сиёсат, маданий ҳаёт (1920-1924). – Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2005. – Б. 15-16.
5.Маттериалы по районированию Средней Азии. Книга. I. Территория и население Бухары и Хорезма. Частъ 1 Бухара. – Ташкент: Изд. Комисси районированию Средней Азии, 1926. – С. 66.
6. Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларининг тугатилиши (1917-1929 й.) – Тошкент: “Фан”, 2009. – Б. 131.
Мирзоев М. Беписандлик заволи // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”. 1993 йил 4 июн.

7. Ғафуров А., Рашидов У. Бухоро халқ шўролар жумҳурияти тарихидан лавҳалар (1920-1924 й.й.). – Тошкент: 1992. – Б. 22.
8. Наимов Н. Масжиди Калон / “Бухоро ҳақиқати” 1997 йил 11 январъ
9. Бухоро ахбори”, № 46.1921 йил 23 апрел.
10. Бухоро ахбори”, № 8.1920 йил 21 ноябр.
11. Ўзбекистон Миллий архиви. Ф-46 фонд, 1-рўйхат, 90-иш, 12 варақ.
12. Ўзбекистон Миллий архиви,.Ф-56 фонд, 1-рўйхат, 90-иш, 23 варақ..
13. Ўзбекистон Миллий архиви,.Ф-48 фонд, 1-рўйхат, 64-иш, 16 варақ..

IBNUL JAVZİYNİNG BAHRUL DUMU ASARİNİNG AXLOQİY TARBİYADAGİ AHAMİYATİ.

Usmonov Adiz Mansurxo'jayevich
Buxoro Davlat Universiteti
islomshunoslik yo‘nalishi magistranti
Ilmiy rahbar: Buxoro davlat universiteti
(PhD),dotsent
L.Xaitov

Annotatsiya
Mazkur maqolada mashhur muhaddis va mufassir olim Ibnul Javziyning “Bahrul dumu’” asarining axloqiy-tarbiyaviy ahamiyati tahlil qilinadi. Ushbu asar inson qalbi va ruhiy dunyosiga chuqur ta’sir etuvchi ma’naviy nasihatlar to‘plami bo‘lib, unda taqvo, sabr, tavba, halollik, adolat kabi fazilatlarning hayotdagi o‘rni keng yoritilgan. Asarda insonni yomon odatlardan qaytarish, gunohning oqibatlari haqida ogohlantirish va ma’naviy poklanishga da’vat etuvchi qarashlar jamlangan.
Maqolada, shuningdek, axloqiy tarbiya jarayonida “Bahrul dumu’” asaridan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari ko‘rib chiqiladi. Ibnul Javziyning asari nafaqat shaxsiy kamolot, balki jamiyatda ma’naviy muhitni mustahkamlash, yoshlarni odob-axloq va ezgulikka yo‘naltirishda muhim manba sifatida baholangan. Shu bois, ushbu asarning bugungi kunda ham axloqiy tarbiya tizimidagi o‘rni va dolzarbligi alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.
Kalit so‘zlar
Ibnul Javziy, Bahrul dumu’, axloqiy tarbiya, sabr, tavba, taqvo, halollik, ma’naviyat, pedagogik ahamiyat, dolzarblik.

Bugungi globallashuv davrida yoshlar tarbiyasida axloqiy-ma’naviy masalalar alohida e’tiborni talab qilmoqda. Chunki ma’naviy qadriyatlarga e’tiborsizlik inson shaxsiy kamoloti hamda jamiyat barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu nuqtai nazardan islomiy merosdagi boy axloqiy asarlarni o‘rganish va ularni tarbiya jarayonida qo‘llash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.
Mashhur olim, mufassir va muhaddis Ibnul Javziy[391] o‘z davrining yirik mutafakkirlaridan bo‘lib, ko‘plab asarlar yaratgan. Ulardan biri – “Bahrul dumu’”[392] (“Ko‘z yoshlar dengizi”) asari o‘zining ta’sirchan uslubi, chuqur ruhiy-tarbiyaviy mazmuni bilan ajralib turadi. Ushbu asarda inson qalbining poklanishi,

[391] 510–597 hijriy./1116–1201 milodiy.
[392] Tarjimasi: Ko‘z yoshlar dengizi

gunohdan tiyilish, sabr va tavbaning ahamiyati, taqvo va halollikka da’vat kabi mavzular keng yoritilgan.

Maqolada “Bahrul dumu’” asarining axloqiy tarbiyadagi o‘rni va ahamiyati tahlil qilinib, zamonaviy tarbiya jarayonida undan foydalanish imkoniyatlari ko‘rsatib beriladi. Tadqiqotning maqsadi – Ibnul Javziyning axloqiy qarashlarini o‘rganish va ularning bugungi yoshlar tarbiyasidagi ahamiyatini aniqlashdan iboratdir.

Ibnul Javziyning “Bahrul dumu’” asari islomiy adabiyotda o‘ziga xos o‘rin egallagan axloqiy-ma’naviy meroslardan biridir. Asar nomidan ham ko‘rinib turibdiki, u insonning qalbini larzaga keltiruvchi, gunohlar uchun tavba qilishga undovchi va Alloh taoloning rahmatidan umid uzmaslikka da’vat etuvchi nasihatlar to‘plamidir. Asarda ko‘proq his-tuyg‘ularga ta’sir etuvchi, qalbni yumshatishga qaratilgan ibratli voqealar, Qur’on oyatlari va hadislar keltirilgan.

Mazkur asar mazmunan insonning ruhiy tarbiyasiga qaratilgan bo‘lib, unda sabr, tavba, taqvo, dunyo muhabbatidan saqlanish, halollik, adolat va xushmuomalalik kabi fazilatlarning ahamiyati keng yoritiladi. Shu bilan birga, asarda dunyo hayotining foniyligi, oxiratning boqiyligi haqida chuqur ma’naviy mulohazalar berilgan. Ibnul Javziy o‘z uslubida badiiy ifodani diniy dalillar bilan uyg‘unlashtirib, kitobxonni fikrlashga, o‘z nafsini tarbiyalashga undaydi.

“Bahrul dumu’”ning tuzilishi asosan nasihat va ibratli hikoyalardan iborat bo‘lib, unda insoniyat tarixidan, sahobalar va solih kishilar hayotidan keltirilgan misollar ham mavjud. Bu esa asarning didaktik ahamiyatini yanada kuchaytirib, uni axloqiy tarbiya manbai sifatida qadrlashga asos bo‘ladi.

“Bahrul dumu’” asari o‘zining chuqur ma’naviy mazmuni bilan inson tarbiyasida muhim o‘rin tutadi. Unda axloqiy tarbiya jarayonining asosiy tamoyillari, ya’ni sabr, tavba, taqvo, halollik, adolat va qalb pokligi kabi fazilatlar markaziy o‘rin egallaydi. Ibnul Javziy sabrni insonning irodasini mustahkamlovchi va hayot sinovlarini yengib o‘tishda eng muhim vosita sifatida talqin qiladi. Tavba esa qalbni gunohlardan tozalash, Allohga qaytish va insonning ma’naviy yangilanishiga yo‘l ochuvchi amaliy tamoyil sifatida ko‘rsatiladi.

Shuningdek, asarda taqvo tushunchasiga alohida urg‘u berilgan. Muallif taqvoni nafaqat tashqi amallarda, balki qalbning ichki holatlarida ham namoyon bo‘lishi lozim bo‘lgan sifat sifatida tasvirlaydi. Dunyo muhabbatidan uzoqlashish, hirs va nafs istaklarini jilovlash ham tarbiyaning muhim yo‘nalishi sifatida talqin etiladi. Ibnul Javziy halollik, odilona muomala va boshqalar bilan yaxshi munosabatda bo‘lishni shaxsiy kamolotning zaruriy qismi sifatida ko‘rsatadi.

Mazkur tamoyillar bugungi kunda ham yoshlarni ezgulikka chorlashda, yomon odatlardan saqlashda va ma’naviy barkamollikka yetaklashda muhim ahamiyat kasb etadi. Asarning bu jihati uni nafaqat diniy-ma’rifiy, balki pedagogik nuqtai nazardan ham qadrlashga sabab bo‘ladi.

“Bahrul dumu’” asari nafaqat axloqiy, balki pedagogik nuqtai nazardan ham muhim manba hisoblanadi. Unda yosh avlodni tarbiyalashda his-tuyg‘ularning, qalb kechinmalarining ta’sirchan o‘rni alohida ko‘rsatib beriladi. Ibnul Javziy tarbiyada faqat nazariy bilim emas, balki ruhiy-ma’naviy kechinmalar, qalbni yumshatuvchi saboqlarning ham muhimligini ta’kidlaydi. Asarda keltirilgan ibratli hikoyalar va diniy nasihatlar yoshlarning qalbiga tez yetib borishi, ularni ezgulikka undashi mumkin.

Shuningdek, “Bahrul dumu’” asarida o‘qituvchi va tarbiyachilar uchun ham pedagogik uslublar mujassam. Jumladan, tarbiyada ibrat ko‘rsatish, ko‘ngilga ta’sir etuvchi so‘zlardan foydalanish, Qur’on oyatlari va hadislar orqali tarbiyaviy maqsadga erishish kabi metodlar ko‘rsatib o‘tiladi. Bu jihatlar uni nafaqat diniy-ma’rifiy asar, balki ta’lim-tarbiya jarayonida qo‘llanishi mumkin bo‘lgan pedagogik qo‘llanma sifatida ham qadrlashga imkon beradi.

Bugungi globallashuv davrida yoshlarning dunyoqarashi va qadriyatlari tez o‘zgarib bormoqda. Bunday sharoitda “Bahrul dumu’” asaridagi g‘oyalar o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Chunki unda ma’naviy inqirozlardan chiqish, yomon odatlardan saqlanish, sabr, tavba va taqvo kabi fazilatlarni mustahkamlash yo‘llari ko‘rsatib berilgan. Bu jihatlar yoshlarni zamonaviy ma’naviy muammolardan asrashda samarali vosita bo‘la oladi.

Asarning dolzarbligi, shuningdek, uni diniy-ma’naviy meros sifatida keng targ‘ib qilish zaruratida ham namoyon bo‘ladi. Chunki “Bahrul dumu’” nafaqat tarixiy manba, balki bugungi tarbiya jarayoniga ham mos keladigan, insoniyat uchun doimiy yo‘l-yo‘riq bera oladigan asardir. Shu bois, uni o‘rganish va yoshlarga yetkazish hozirgi kunda ham muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Ibnul Javziyning “Bahrul dumu’” asari nafaqat diniy-ma’rifiy, balki tarbiyaviy jihatdan ham yuksak ahamiyatga ega. Unda keltirilgan nasihatlar va ibratli hikoyalar yoshlarni odob-axloqqa, ezgulikka va ma’naviy kamolot sari chorlaydi. Asar o‘quvchini gunohning oqibatlari haqida chuqur o‘ylashga, halol hayot kechirishga va sabr-tavba kabi fazilatlarni o‘zida shakllantirishga da’vat etadi. Bu jihatlar uni axloqiy tarbiya manbasi sifatida qadrlashga asos bo‘ladi.

Mazkur asar shaxsiy kamolot bilan bir qatorda jamiyat hayotida ham muhim o‘rin tutadi. Chunki

axloqiy barkamollikka intilgan inson jamiyatda halollik, adolat va totuvlik muhitini mustahkamlashga xizmat qiladi. Ibnul Javziyning nasihatlari yoshlarni nafs istaklariga berilmaslik, dunyo manfaatini oxirat ne'matlaridan ustun qo'ymaslikka o'rgatadi. Shu orqali ularning ma'naviy-ruhiy dunyosi mustahkamlanadi.

Bugungi kunda ham "Bahrul dumu'" asari tarbiya jarayonida qo'llanishi mumkin bo'lgan muhim manbalardan biridir. Xususan, ta'lim muassasalarida ma'naviyat darslarida yoki tarbiyaviy mashg'ulotlarda ushbu asardagi g'oyalar yoshlarning ongini shakllantirish va ularni ezgulikka yo'naltirishda samarali bo'lishi mumkin. Shu jihatdan, asar o'z davrida qanday dolzarb bo'lgan bo'lsa, hozirgi zamonda ham axloqiy tarbiyaning muhim qo'llanmasi sifatida qadrlanadi.

Ibnul Javziyning "Bahrul dumu'" asari inson qalbi va ruhiyatiga chuqur ta'sir etuvchi, axloqiy tarbiya uchun bebaho manbalardan biridir. Unda sabr, tavba, taqvo, halollik, adolat va qalb pokligi kabi fazilatlarning ahamiyati keng yoritilib, kitobxonni o'z hayotini qayta ko'rib chiqishga, ma'naviy poklanishga undaydi. Asar nafaqat shaxsiy kamolot, balki jamiyatda ezgulik, totuvlik va adolat muhitini shakllantirishga xizmat qiladi.

Bugungi globallashuv sharoitida yoshlar turli ma'naviy xatarlar bilan yuzma-yuz kelayotgan bir davrda "Bahrul dumu'" asaridagi g'oyalar ularga to'g'ri yo'l ko'rsatuvchi ma'naviy dastur bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ushbu asar ta'lim va tarbiya jarayonida qo'llanishi, yoshlarni ezgulikka, gunohlardan tiyilishga va Alloh taoloning roziligiga intilishga undashda samarali vosita bo'lib qoladi. Shunday ekan, Ibnul Javziyning ushbu merosi bugungi kunda ham o'z ilmiy va tarbiyaviy ahamiyatini yo'qotmagan, balki aksincha, dolzarbligi ortib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ko'z yoshlar dengizi: Dar As-Sahoba lituros - Birinchi nashr hijriy 1412 / milodiy 1992 yil - Mamlakat: Misr
2. Ibn al-Javziyning "Sayd al-Xotir" birinchi nashri hijriy 1345 (milodiy 1945) yili Halab Suriya
3. Xasanov, Sh. Islom ma'naviyati va tarbiya masalalari. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2021.
4. Rahimov, A. Islom axloqi va ma'rifati. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2020.
5. Al-Ashqar, U. Islomiy tarbiya asoslari. — Amman: Dorun Nafois, 2010.

MİLLİY VA DİNİY QADRİYATLAR UYG'UNLİGİDA YOSHLAR TARBİYASİNİNG FİQHİY ASOSLARİ

Kasimov Farrux Inoyatovich

Buxoro Davlat Universiteti
islomshunoslik yo'nalishi magistranti
Ilmiy rahbar: Buxoro davlat universiteti (PhD),
dotsent

N.A.Kuziyev

Annotatsiya. Ushbu maqolada milliy va diniy qadriyatlarning uyg'unligida yoshlar tarbiyasining fiqhiy asoslari tahlil qilinadi. Muallif milliy qadriyatlar orqali yoshlarni vatanparvarlik, mehr-oqibat va sadoqat ruhida, diniy qadriyatlar orqali esa halollik, adolat, poklik, sabr-toqat va Allohga itoatda tarbiyalash masalasini yoritadi. Qur'on, hadis va fiqhiy qoidalar asosida yoshlarning shaxsiy, oilaviy va ijtimoiy mas'uliyatini shakllantirish yo'llari ko'rsatib beriladi. Shuningdek, milliy urf-odatlar va diniy ta'limotlarning uyg'unligi yoshlarning ma'naviy immunitetini mustahkamlash, ularni globallashuv davridagi yot g'oyalardan asrash va barkamol shaxs bo'lib voyaga yetishida muhim omil sifatida talqin etiladi. Maqola xulosasida ta'lim muassasalari, oila va jamiyatda milliy-diniy qadriyatlarni uyg'un targ'ib qilish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: Qur'on, Hadis, Islom fiqhi, Sunnat, Milliy qadriyatlar, Diniy qadriyatlar, Halol, Harom, Ibadat, Namoz, Ro'za, Zakot, Sadaqa, Haj, Alloh, Mas'uliyat, Shaxsiy mas'uliyat, Oilaviy mas'uliyat, Ijtimoiy mas'uliyat, Adolat, Sabr, Poklik, Halollik, Odob-axloq, Ota-onaga hurmat, Qo'shnichilik huquqi, Vatanparvarlik, Mehr-oqibat, Mehnatsevarlik, Bag'rikenglik, Urf-odatlar, An'analar, Marosimlar.

Bugungi globallashuv davrida yoshlar tarbiyasi nafaqat davlat siyosatining, balki butun jamiyatning dolzarb masalalaridan biri sanaladi. Chunki yoshlarning ma'naviy barkamolligi va ijtimoiy mas'uliyati mamlakat kelajagini belgilovchi eng muhim omillardan hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, milliy va diniy

qadriyatlarni uyg‘unlashtirgan holda yoshlarni tarbiyalash masalasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Islom dini va fiqhiy ko‘rsatmalar yoshlarni halollik, adolat, poklik, sabr-toqat, ota-onaga hurmat, jamiyat oldidagi burchni bajarishga da’vat etadi. Milliy qadriyatlar esa asrlar davomida xalqimizning urf-odatlari, an’analari, marosimlari orqali yoshlarni ezgulikka, mehr-oqibatga, vatanparvarlik va sadoqatga tarbiyalab kelmoqda.

Shu bois, milliy va diniy qadriyatlarning uyg‘unligi yoshlarning barkamol shaxs bo‘lib voyaga yetishida, ularning ma’naviy immunitetini shakllantirishda va yot g‘oyalarga qarshi mustahkam qalqon bo‘lishida beqiyos ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada milliy va diniy qadriyatlarning uyg‘unligida yoshlar tarbiyasining fiqhiy asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Bugungi globallashuv davrida yoshlar tarbiyasi nafaqat davlat siyosatining, balki butun jamiyatning dolzarb masalalaridan biri sanaladi. Chunki yoshlarning ma’naviy barkamolligi va ijtimoiy mas’uliyati mamlakat kelajagini belgilovchi eng muhim omillardan hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, milliy va diniy qadriyatlarni uyg‘unlashtirgan holda yoshlarni tarbiyalash masalasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Islom dini va fiqhiy ko‘rsatmalar yoshlarni halollik, adolat, poklik, sabr-toqat, ota-onaga hurmat, jamiyat oldidagi burchni bajarishga da’vat etadi. Milliy qadriyatlar esa asrlar davomida xalqimizning urf-odatlari, an’analari, marosimlari orqali yoshlarni ezgulikka, mehr-oqibatga, vatanparvarlik va sadoqatga tarbiyalab kelmoqda.

Shu bois, milliy va diniy qadriyatlarning uyg‘unligi yoshlarning barkamol shaxs bo‘lib voyaga yetishida, ularning ma’naviy immunitetini shakllantirishda va yot g‘oyalarga qarshi mustahkam qalqon bo‘lishida beqiyos ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada milliy va diniy qadriyatlarning uyg‘unligida yoshlar tarbiyasining fiqhiy asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Islom dini inson hayotining barcha jabhalarini qamrab oluvchi mukammal ta’limotdir. Unda yoshlarning ma’naviy-axloqiy shakllanishi, ijtimoiy burch va mas’uliyatni anglashida asosiy mezon bo‘lib xizmat qiladigan qoidalar belgilangan.

Qur’oni Karim va hadislar musulmon yoshlarni halollik, adolat, poklik, sabr-toqat, ota-onaga hurmat, jamiyat va Vatan oldidagi mas’uliyatga chorlaydi. Fiqh esa bu qoidalarni amaliy hayotda qanday qo‘llash kerakligini ko‘rsatib beradi.

Masalan:

- **Namoz** – yoshlarni tartib, intizom, vaqtni qadrlash va Allohga itoatga o‘rgatadi.
- **Ro‘za** – sabr, nafsni tiyish va muhtojlarga hamdardlikni tarbiyalaydi.
- **Zakot va sadaqa** – iqtisodiy mas’uliyatni, boshqalarga yordam qo‘lini cho‘zishni o‘rgatadi.
- **Haj** – birlik va jamoaviylik ruhini mustahkamlaydi.

Payg‘ambarimiz Muhammad ﷺ hadislarida:

"Hammangiz mas’ulsiz va hammangiz qo‘l ostingizdagi narsalardan mas’ulsiz"[393] (Buxoriy, Muslim) – deb marhamat qilganlar. Bu hadis yoshlarni oilasi, jamiyati va butun ummat oldidagi javobgarlikni his qilishga o‘rgatadi.

Shuningdek, fiqhiy qoidalardagi halol-harom masalalari yoshlarning kundalik turmushini tartibga soladi. Halol rizq orttirish, haromdan tiyilish, odob-axloq qoidalariga rioya qilish – yoshlarni mas’uliyatli shaxs bo‘lib voyaga yetishida muhim omillardir.

Demak, diniy qadriyatlar yoshlarning shaxsiy hayotidan tortib, ijtimoiy munosabatlarigacha bo‘lgan barcha sohalarda ularni odil, halol va mas’uliyatli inson sifatida shakllantiradi.

Milliy va diniy qadriyatlar o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, yoshlarning tarbiyasida bir-birini to‘ldiruvchi manba sifatida namoyon bo‘ladi. Zero, xalqimizning urf-odatlari, marosimlari va qadriyatlari asrlar davomida Islom dini ta’limotlari bilan uyg‘unlashib ketgan.

Masalan, ota-onaga hurmat qilish – ham milliy qadriyat, ham diniy majburiyatdir. Qur’onda: ***“Ota-onaga yaxshilik qilinglar”***[394] deb buyurilgan. Xalqimizning “Ota-onani rozi qilgan – Xudoni rozi qiladi” degan naqli ham diniy va milliy qadriyatlarning uyg‘unligini ifodalaydi.

Shuningdek:

- Mehmondo‘stlik, qo‘shnichilik huquqlarini hurmat qilish – milliy qadriyat sifatida shakllangan bo‘lsa-da, fiqhda ham alohida o‘rin tutadi.
- Nikoh va oilaviy munosabatlar – xalqimizda qadimdan muqaddas sanalgan, fiqhda esa ular aniq huquqiy-me’yoriy qoidalar bilan mustahkamlangan.
- Halollik va mehnatsevarlik – milliy odatlarimizda qadrlanadi, diniy manbalarda esa eng ulug‘ fazilat sifatida ta’riflanadi.

[393] Imom Buxoriy va Imom Muslim rivoyati
[394] Isro surasi, 23-oyat

Milliy bayramlar, masalan, Navro‘z, Mustaqillik kuni, va diniy bayramlar – Ramazon va Qurbon hayitlari yoshlarni birlik, do‘stlik va mehr-oqibatga chorlaydi. Ularning uyg‘un nishonlanishi yoshlarda milliy va diniy o‘zlikni birgalikda mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shunday qilib, milliy va diniy qadriyatlarning uyg‘unligi yoshlar tarbiyasida ikki asosiy manbaning – millat ruhiyati va din ta’limotining birlashuvini anglatadi. Bu esa yoshlarda sog‘lom dunyoqarash, mustahkam ma’naviyat va kuchli ijtimoiy mas’uliyatni shakllantiradi.

Fiqh – musulmonlarning kundalik hayotini Qur’on va Sunnat asosida tartibga soluvchi qoidalar majmuasi bo‘lib, yoshlar tarbiyasida ham beqiyos ahamiyat kasb etadi. Fiqhiy qoidalar yoshlarni nafaqat diniy ibodatlarni bajarishga, balki jamiyat oldida mas’uliyatli, halol va adolatli inson bo‘lishga chorlaydi.

Fiqhiy asoslar yoshlar tarbiyasida quyidagi yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi:

1. **Shaxsiy mas’uliyat** – har bir musulmon Alloh oldida o‘z amalidan javobgarligini his qiladi. Bu yoshlarni tartibli, mas’uliyatli va to‘g‘ri yo‘lda yashashga o‘rgatadi.
2. **Oilaviy tarbiya** – fiqh ota-onaga hurmat, farzandlarni odob-axloq bilan tarbiyalash, er-xotin huquq va burchlarini belgilab beradi. Bu esa yoshlarni kelajakda o‘z oilasiga mas’uliyatli bo‘lishga tayyorlaydi.
3. **Ijtimoiy mas’uliyat** – qo‘shnichilik huquqlarini ado etish, savdo-sotiqda halollik, jamiyat tartib-qoidalariga rioya qilish fiqhda alohida o‘rin tutadi. Bu qoidalar yoshlarni jamiyat oldida halol va adolatli bo‘lishga chorlaydi.
4. **Halol-harom masalalari** – yoshlarning tarbiyasida eng asosiy fiqhiy asosdir. Halol rizq orttirish, spirtli ichimlik, giyohvandlik, firibgarlik kabi illatlardan tiyilish ularning ma’naviy immunitetini mustahkamlaydi.
5. **Adolat va odob-axloq** – fiqh yoshlarni odil bo‘lishga, birovning haqqini yemay, boshqalarga ozor bermaslikka, yaxshi muomala qilishga o‘rgatadi.

Shu tarzda, fiqhiy asoslar yoshlarning dunyoqarashini shakllantirib, ularni milliy qadriyatlar bilan uyg‘un holda barkamol shaxs bo‘lishga tayyorlaydi.

Yuqoridagi tahlillardan ko‘rinib turibdiki, milliy va diniy qadriyatlar uyg‘unligi yoshlar tarbiyasida muhim omil hisoblanadi. Milliy qadriyatlar yoshlarni vatanparvarlik, mehnatsevarlik, kattalarga hurmat va bag‘rikenglikka chorlaydi. Diniy qadriyatlar esa halollik, adolat, sabr-toqat, Allohga itoat va ijtimoiy mas’uliyatni shakllantiradi.

Fiqhiy asoslar bu qadriyatlarni bir tizimga solib, ularni amaliy hayotda qo‘llashni ko‘rsatadi. Halol-harom tushunchalari, ibodat va muomala qoidalari, oilaviy va ijtimoiy mas’uliyat haqidagi fiqhiy ko‘rsatmalar yoshlarning to‘g‘ri tarbiyalanishi uchun mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qur’oni Karim. – Toshkent: Toshkent Islom universiteti nashriyoti, 2019.
2. Imom al-Buxoriy. Al-Jome’ as-Sahih. – Riyod: Darussalam, 2000.
3. Imom Muslim. Sahih Muslim. – Bayrut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1995.
4. Burhoniddin Marg‘inoniy. Al-Hidoya fi sharh Bidayat al-Mubtadi. – Qohira: Maktaba al-Kubra, 1906.
5. Abu Bakr al-Kosoniy. Badoe’ as-Sanoe’ fi tartib ash-sharo’e’. – Bayrut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1997.
6. Jo‘rayev, N. Islom fiqhida tarbiya masalalari. – Toshkent: Ma’naviyat, 2018.
7. Rasulov, H. Yoshlar ma’naviyati va diniy qadriyatlar. – Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi, 2020.
8. Abdullayev, M. Globallashuv sharoitida yoshlarning ijtimoiy mas’uliyati. // “Ijtimoiy fanlar” jurnali. – Toshkent, 2022. – №3. – B. 45–53.
9. Karimov, I. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
10. Shamsuddinov, R. Milliy va diniy qadriyatlar uyg‘unligi yoshlar tarbiyasida. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

MULLA ALI QORINING ILMIY FAOLIYATI VA MEROSI

Mutallimov Islomjon Odiljon o'g'li

BDU Islomshunoslik yo'nalishi magistranti.

Annotatsiya:Mazkur maqolada Mulla Ali Qorining ilmiy faoliyati, uning hadis, tafsir, fiqh va tasavvuf sohalaridagi merosi keng qamrovli tarzda tahlil qilinadi. Ustozlari, ilmiy maktabi va asarlari chuqur o'rganilib, musulmon dunyosida tutgan o'rni yoritiladi. Olimning ilmiy qarashlari, yondashuvlari va keyingi avlodlarga ko'rsatgan ta'siri bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmaganini ko'rsatish maqsad qilingan.

Kalit so'zlar: Mulla Ali Qori, hadis, tafsir, fiqh, tasavvuf, ilmiy meros, ilmiy maktab.

Annotation: This article provides a comprehensive study of the scholarly activities of Mulla Ali Qari, focusing on his contributions to hadith, tafsir, fiqh, and Sufism. His teachers, intellectual tradition, and major works are examined in depth, highlighting his lasting impact on Islamic scholarship. The analysis demonstrates that Mulla Ali Qari's scholarly legacy remains highly relevant to this day.

Keywords: Mulla Ali Qari, hadith, tafsir, fiqh, Sufism, scholarly heritage, intellectual tradition.

Аннотация: В статье представлено всестороннее исследование научной деятельности Муллы Али Кари, с акцентом на его вклад в хадисоведение, тафсир, фикх и суфизм. Подробно рассматриваются его учителя, интеллектуальная традиция и основные труды, подчеркивается его влияние на развитие исламской науки. Анализ показывает, что наследие Муллы Али Кари сохраняет свою актуальность и в наши дни.

Ключевые слова: Мулла Али Кари, хадис, тафсир, фикх, суфизм, научное наследие, интеллектуальная традиция.

Islom ilmi taraqqiyotida buyuk allomalar o'z davrida diniy, ma'naviy va ijtimoiy sohalarda katta hissa qo'shib kelgan. Ular o'z asarlari orqali musulmon dunyosining ilmiy-ma'rifiy rivojlanishida muhim o'rin egallagan. Shunday ulug' siymolardan biri – Mulla Ali Qori bo'lib, u hadis, tafsir, fiqh va tasavvuf sohalarida chuqur bilim egasi sifatida tanilgan. Uning asarlari nafaqat diniy bilim manbasi, balki musulmon jamiyatining ma'naviy hayotini shakllantirishda ham asosiy manbalardan hisoblanadi.

Mulla Ali Qorining ilmiy faoliyatini o'rganish bugungi kunda ham dolzarb vazifa bo'lib, u orqali musulmon ilmiy merosining chuqur qatlamlariga nazar tashlash imkoniyati yuzaga keladi. Mazkur maqolada olimning ilmiy shakllanishi, asarlari, qarashlari va ta'siri keng qamrovda yoritiladi.

Ismi va nasabi. To'liq ismi – Nuriddin Abu al-Hasan Ali ibn Sulton ibn Muhammad al-Qori al-Haraviy al-Makkiy al-Hanafiy bo'lib, "Mullo Ali al-Qori" nomi bilan mashhurdir .[395] Mullo Ali al-Qorining Hirotda tug'ilganligi to'g'risida hech qanday xilof bo'lmasada, tug'ilgan sanasini haqida ma'lumot qoldirilmagan. Chunki o'sha davrlarda chaqaloq tug'ilganda uning tug'ilgan sanasiga e'tibor bo'lmagani sababli insonlar buni tayin qilishga ahamiyat bermas edilar .

Ammo hijriy 1014 (milodiy 1636 yil) sanada Makka shahrida vafot etganligi to'g'risida esa barcha tarixchilar bir xil fikr bildirganlar..

Ta'limi. Mullo Ali al-Qori tug'ilib o'sgan yurt – Hirotda dastlab Qur'oni karim ilmini o'rgandi. So'ng uni yod oldi, tajvid ilmini o'rgandi va ustozi – o'z davrining etuk olimlaridan bo'lgan Muiynuddin ibn al-Hofiz Zayniddin al-Haraviydan dars oldi. U asosiy ilmini Hirotdagi o'sha davrning eng mashhur shayxlaridan o'rgandi. Ilm o'rganishining ilk davridayoq ko'pgina katta kitoblarni o'qib o'rganib puxta o'zlashtirib oldi .

Hirot shahri Temuriylar hukmronligi davri (ularning hukmronligi hijriy 817 sanadan hijriy 912 sanagacha davom etgan)da davlat poytaxti, ma'naviyat va madaniyat o'chog'i hisoblanar edi.

Mullo Ali al-Qori tug'ilgan vaqtlar esa, Hirotda ilm-fan gullab-yashnashining orqaga ketayotgan va ma'naviy muhit inqirozga yuz tutib borayotgan bir davr edi.

"Posho Ismoil" nomi bilan tanilgan Safaviylarning birinchi podshohi Ismoil ibn Haydar as-Safaviy Hirotga kelganda musulmonlarni zulm bilan qatl qila boshladi. Shu sababli Hirotdan ko'plab ulamolar o'z yurtlarini tashlab chiqib keta boshladi. Shular qatori Safaviylar zulm-istibdodi kuchaygan bir davrda Mullo Ali al-Qori ham o'z yurtini tark qilib, Makkai Mukarramaga hijrat qildi. U safar davomida ko'plab shaharlarda bo'lib, u erlardagi ilmiy davralarda qatnashadi, ulamolar bilan suhbat qurib, ularning ilmidan bahramand bo'ldi.

Tarixchilar uning Makkaga rihlat qilgan sanasini zikr qilmaganlar. Ammo, hijriy 952 yilda Makkaga kirib borganini aytganlar.[396]

Mullo Ali al-Qori Balad al-amin – Makkai mukarrama shahriga kirib istiqomat qila boshladi. Shu kundan boshlab uning o'z ilmiy faoliyatini olib borishi uchun tinch va osuda hayot boshlandi. Mashoyix va

[395] "Mirqot al-mafotih sharh mishkotul masobih". Bayrut, Dor al-kutub al-ilmiyya, hij. 1422y, mil. 2001y, 1 jild, 16 bet.

[396] «Xulosatul asar", 3 jild 185 bet; "Samt an-nujum", 4 jild, 393 bet. Bayrut, Dor al-kutub al-ilmiyya. 1999

ulamolarning dars halqalarida ishtirok etdi. Shu asrning ko‘pgina ulamolarining ilmlaridan bahramand bo‘ldi va ilm olish yo‘lida yuksalib bordi. Bu davrda Makka shahri va xususan, arab diyorlarida ko‘proq Shofe'iy, Molikiy va Hanbaliy mazhablari tarqalgan edi. Mazkur mazhablarga ergashgan ba'zi kishilar etuk alloma Imom A'zam mazhabini kamsitib, uni “faqat ra'yga asoslangan” degan gaplarni tarqatishardi. Ba'zilar esa, hatto Abu Hanifaning o‘ziga malomat toshini otib, u zotni hadis ilmida no‘noqligi borasida nojo‘ya so‘zlar bilan ayblashardi. Mullo Ali al-Qori Hanafiy mazhabiga mansub bo‘lgani uchun ham, mazhab himoyasi yo‘lida ularga qarshi keskin kurashib raddiyalar yozdi, Abu Hanifa sha'nini himoya qilishga va hatto inkor etilish darajasiga etgan hanafiya mazhabini himoya qilishga urindi, buning uddasidan chiqdi ham. Chunonchi, u “an-Niqoya muxtasar al-viqoya” nomli fiqhga oid hanafiy mazhabidagi “Muxtasar al-viqoya” kitobiga yozgan sharhida barcha ahkomlarni oyat va hadis bilan isbotlab bergan.

Alloh taolo uning qalbiga ilmlarni joylash uchun keng qildi va Rasulullo sollallohu alayhi vasallamning: “**Alloh kimga yaxshilikni iroda qilsa, uni dinda faqih qilib qo‘yadi**”[397], degan hadislarining isboti o‘laroq u kishiga barcha yaxshiliklarni berdi.

Uni qidirgan kishi yo biror kitob oldida o‘tirib mutolaa qilayotganida yoki biror olimning huzurida dars tinglayotganida topishi mumkin edi. U o‘z yurti Hirotda bo‘lganida ham, ilm yo‘lini tutib boshqa yurtlarda bo‘lganida ham o‘z davrining mashhur ulamolaridan ta'lim oldi, hamma joyda olim va fuzalolar davrasida mutassil ravishda o‘z ilmini oshirishga harakat qildi.

Mullo Ali al-Qori bir necha yillar Baytulloh al-Harom ulamolaridan dars olishni o‘ziga lozim tutgani, ilm va ta'limga kuchli rag‘bat qo‘ygani bois tez fursatda barmoq bilan sanalgudek bo‘lgan zamonasining etuk olimlaridan bo‘lib etishdi va ular qatorida joy oldi. Ilm talab qilishda tinmadi, diniy ilmlar majmuasi – hadis, tafsir, fiqh va qiroat ilmi bo‘yicha katta shuhratga ega bo‘ldi, ilmiy darajasi yuksalib, yozgan asarlari va sharhlari tezda har tomonlarga yoyildi. Ilmiy faoliyatini yuksaltirish, davom ettirish va tarqatish maqsadida har yili bitta mushaf – Qur'oni karim ko‘chirib yozib uni sotardi va shu orttirgan daromadi kelgusi yilgacha etardi. Shu erda Mullo Ali al-Qorining mohir xattot ekanligi, undan bir necha Qur'oni karim nusxalari qolgani va haligacha mashhur mezeylarda saqlanayotganini zikr qilib o‘tish maqsadga muvofiq.

“Al-Qori” deb nomlanishiga uning qiroat ilmida mohir va peshqadam, bu ilmda etuk bilimdon, mustahkam va puxta egallagani sabab bo‘lib, Islom olamida ham Mullo al-Qori nomi bilan shuhrat topgan.[398] Bu borada o‘zining yozgan asarlari va sharhlarida bayon qilib berilgan.

Ali al-Qoriy egallagan ilmi va asarlarinng mohiyati va undan keyingi davrlarda ham insonlarga foyda keltirdi, ayni davrda u qoldirgan ilmiy meros ilmi toliblar uchun ajoyib tadqiqot manbai bo‘lib xizmat qilmokda.Shayx Muhammad Abd al-Halim an-Nu'moniy alloma haqida shunday degan:

“Ali al-Qori kutoblarini sotib topgan mablag‘ga qanoat qilib yashardi. Shu qanoati tufayli u zuhd, iffat va taqdirga rizolik, topganiga kifoya qilish darajasiga etdi. Odamlarga kam aralashardi. Taqvosi va ibodati kuchli edi...”.[399]

Imom Mullo Ali al-Qori Makkai Mukarramada hijriy bir ming o‘n to‘rtinchi yil (1014) Shavvol oyida (milodiy hisobda 1636 yilda) vafot etdi.[400] Makkai Mukarramaning mashhur al-Mu'allo qabristoniga dafn qilindi. Uning vafoti haqidagi xabar Misrga etib borganida, Misr ulamolari al-Azhar jome'sida u kishining ilm va dinda peshvoligini taqdirlab, ko‘pchilik bo‘lib g‘oyibdan janoza namozini o‘qidilar. Namozda qatnashganlar soni esa to‘rt mingdan ortiq kishidan iborat edi.[401] Bu esa, Islom olamida allomaning shuhrati balandligidan yana bir darak edi.

Xulosa

Mulla Ali Qori o‘z davrining yirik olimlaridan biri sifatida islom ilmlari taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan. Uning hadis, tafsir, fiqh va tasavvuf sohalarida yozgan asarlari musulmon dunyosida keng tarqalgan va hozirgi kunda ham o‘z ilmiy ahamiyatini yo‘qotmagan. Ali Qorining qarashlari diniy va ma’naviy hayotda muvozanat, ilmiy asoslanganlik va islomiy an’analarni asrash tamoyillari bilan uyg‘unlashadi. Bugungi kunda uning merosini o‘rganish islomiy bilimlarning yanada chuqurlashishi va musulmon jamiyatining ma’naviy hayotida mustahkam o‘rin egallashiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Imom al-Buxoriy, “Sahih al-Buxoriy”, Ilm kitobi, 13-bob, 71 hadis.Toshkent, Hilol-nashr 2022.

2. Muhammad al-Muhibbiy. “Xulosa al-asar fiy a'yon al-qorn al-hadiy 'ashar”. 3 jild, 185 bet;, Bayrut, Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya, 2000.

[397] Imom al-Buxoriy, “Sahih al-Buxoriy”, Ilm kitobi, 13-bob, 71 hadis.

[398] Muhammad al-Muhibbiy. “Xulosa al-asar fiy a'yon al-qorn al-hadiy 'ashar”. 3 jild, 185 bet; “Samt an-nujum” 4 jild, 393 bet.

[399] “Al-Imam Ali al-Qori va asaruhu fiy ilm al-hadis”, 57 bet.

[400] “Ta'liyqot as-sunna” 8 bet; “Xulosa al-asar”, 3 jild, 186 bet; “Samt an-nujum”, 4 jild , 394 bet.

[401] “An-niqoya” , 1 jild, 4 bet; Ash-Shavkoniy. “Al-badr at-tole”. Bayrut “Dor al-fikr”, 1989.

3. Mirqot al-mafotih sharh mishkotul masobih". Bayrut, Dor al-kutub al-ilmiyya, hij. 1422y, mil. 2001.
4. Ali ibn Sulton Muhammad al-Qoriy .Mirkot al-mafotih sharh Mishkot al-masobih. Qohira, "Dor al-kitob al islamiy" 1-tom 1997
5. Al-Imam Ali al-Qori va asaruhu fiy ilm al-hadis", 57 bet. – Bayrut "Dor al-fikr", 2000.
6. Shayx Ahmad Suad Ali. Sharh Mulla Ali ibn Sulton Muhammad al-Qoriy al-Hanafiy ala al-fiqh al-akbar. – Misr, "Matbaa Mustafa al-Bobiy al-Halabiy" 1955
7 An-niqoya" , 1 jild, 4 bet; Ash-Shavkoniy. "Al-badr at-tole', Bayrut "Dor al-fikr", 1989.

FIQHIY TOPISHMOQLARNING PAYDO BO‘LISHI VA ULARNING ILMIY-AXLOQIY AHAMIYATI

Buxoro davlat universiteti
Islom tarixi va manbashunosligi
kafedrasi f.f.d. professor

Ayman Usmon Abdualim

Buxoro davlat universiteti
Islomshunoslik yo‘nalishi
magistranti

N.Sharipov

Annotatsiya

Mazkur maqolada fiqhiy topishmoqlarning islomiy manbalardagi o‘rni va ularning ilmiy-tarbiyaviy ahamiyati tahlil qilinadi. Ibn Umar (r.a.) rivoyat qilgan mashhur hadis asosida, Rasulullohﷺning sahobalarga bergan savollaridan kelib chiqqan hikmatlar kengroq sharhlanadi. Maqolada fiqhiy topishmoqlarning ilmiy tafakkurni rivojlantirishdagi roli, shuningdek, ularning axloqiy, ijtimoiy va iqtisodiy jihatlari sodda va tushunarli uslubda bayon etilgan.

Kalit so‘zlar

Fiqhiy topishmoq, hadis, ilmiy tafakkur, sahobalar, tarbiya, palma daraxti, ta’lim, axloq.

Islom ilmlari tarixida ilm o‘rgatishning turli usullari qo‘llanilgan. Ustozlar shogirdlarga nafaqat ma’lumot bergan, balki ularni mustaqil fikrlashga ham o‘rgatganlar. Shunday usullardan biri — topishmoqlar va majoziy savollar yordamida tafakkurni rivojlantirishdir. Fiqhiy topishmoqlar (arabcha: الألغاز الفقهية) o‘ziga xos ilmiy-tarbiyaviy metod hisoblangan. Ular orqali ilmiy masalalar yodda saqlab qolinishi, talabalarda mantiqiy mushohada paydo bo‘lishi va bilimlarni mustahkamlash maqsad qilingan. Shu sababli, fiqhiy topishmoqlar musulmon ta’lim an’analarida muhim o‘rin tutadi.

Fiqhiy topishmoqlarning dastlabki ildizlari Rasulullohﷺning sahobalar bilan olib borgan suhbatlarida ko‘rinadi. Payg‘ambarimizﷺ ba’zan sahobalarga savol berar, ularni mulohaza yuritishga, o‘z fikrini bildirishga chorlar edi. Bu usul keyinchalik fiqhiy ilmlarda ham keng qo‘llanila boshlandi.

Fiqhiy topishmoqlarning asosini Rasulullohﷺning mashhur hadislaridan biri tashkil etadi. Ibn Umar (r.a.) rivoyat qilgan hadisda Payg‘ambarimizﷺ sahobalarini fikrlashga undagan. Hadis matni quyidagicha keltiriladi:

Rasulullohﷺ aytdilar: "Daraxtlardan bir daraxt bor, uning barglari to‘kilmaydi va u musulmanga o‘xshaydi. Qaysi daraxt ekanini aytinglar?". Sahobalar turli daraxtlarni sanashdi. Ibn Umar (r.a.)ning qalbiga bu xurmo daraxti ekanligi kelgan, biroq u uyalgani uchun aytmadi. Rasulullohﷺ esa: "U — xurmo daraxtidir", dedilar[402].

Bu hadis sahobalar tafakkurini charxlash, ularni mulohaza yuritishga o‘rgatish maqsadida berilgan topishmoq bo‘lib, keyinchalik fiqhiy topishmoqlarning shakllanishiga asos bo‘lgan.

Ushbu hadisni ko‘plab ulamolar sharhlab, undagi ilmiy va tarbiyaviy hikmatlarni izohlaganlar. Ibn Hajar al-Asqalaniy "Fath al-Bari" asarida hadisning turli jihatlariga e’tibor qaratadi. Ulamolar hadisdan quyidagi xulosalarni chiqarishgan:

- Ustozning shogirdlarga savol berib, ularni sinovdan o‘tkazishi va tafakkurini rivojlantirishi maqsadga muvofiq.
- Ilm olishda faqat yodlash emas, balki tushunish ham muhim ekanligi.
- Payg‘ambarﷺning ba’zan topishmoq uslubidan foydalanishi, ilmni jonliroq qilish va shogirdlarda qiziqish uyg‘otish uchun.

[402] Al-Buxoriy, Sahih al-Buxoriy, Kitob al-‘ilm. Bayrut: "Muassatu risolatun noshirun" 2019-y. 208-b.

- Misol va timsollardan foydalanish ta’limni samarali qiladi.
- Hayo va hurmat fazilatlari qadrlangan, lekin zarur joyda to‘g‘ri fikrni bildirish ham lozim.
- Ota farzandining ilmiy muvaffaqiyatidan faxrlanishi tabiiy hol.
- Xurmo daraxti musulmonning hayoti va fazilatlariga o‘xshatilgani Qur’on oyatlarida ham qayd etilgan[403].

Ibn Umar (r.a.)ning hadisdagi roli ham alohida ahamiyatlidir. U kattalarga hurmat yuzasidan sukut qilgan, Umar ibn Xattob (r.a.) esa o‘g‘lining javob bermaganidan afsuslangan. Bu esa ilmiy jarayonda hurmat va hayo fazilatlari bilan birga, to‘g‘ri fikrni o‘z vaqtida bildirish zarurligini ko‘rsatadi.

Hadisning tarbiyaviy ahamiyati juda keng. Avvalo, ilm olish jarayonida ustoz va shogird o‘rtasidagi muloqot uslubi yaqqol ko‘rinadi. Shuningdek, shogirdning kattalarga hurmati, hayoning o‘rni va ota-onaning farzanddan faxrlanishi kabi qadriyatlar hadisda mujassam.

Umar ibn Xattob (r.a.) o‘g‘lining javobni aytmaganidan afsuslangani – ota farzand muvaffaqiyatidan quvonishi va uni ilmda oldinga intilishini istashining yorqin misolidir.

Hadisda tilga olingan xurmo daraxti musulmon hayotida nafaqat diniy timsol, balki iqtisodiy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Ulamolar musulmonni xurmo daraxtiga o‘xshatib, uning har tomonlama foydali bo‘lishini ta’kidlaganlar. Xurmo daraxtining mevasi, shox-shabbasi, hatto doni ham insonlar hayotida keng foydalanilgan. Qur’onda ham xurmo daraxti “pok so‘z”ga qiyos qilinadi[404].

Bugungi kunda fiqhiy topishmoqlar o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Aksincha, ular ta’lim jarayonida talabalarni mustaqil fikrlashga, ilmiy mushohada qilishga undashda samarali usul bo‘lishi mumkin. Masalan, diniy fanlarni o‘qitishda talabalarga savol-topishmoq berish, ularni o‘ylashga majbur qilish — o‘zlashtirish darajasini oshiradi. Shuningdek, bunday uslub dars jarayonini jonliroq qiladi va talabada mustaqil xulosa chiqarish qobiliyatini rivojlantiradi.

Fiqhiy topishmoqlar islomiy ta’lim metodlari orasida muhim o‘rin tutadi. Ular orqali shogirdlarda tafakkur, mushohada va ilmiy qiziqish kuchayadi. Rasulullohﷺning sahobalarga bergan savollari nafaqat diniy bilimlarni singdirish, balki tarbiyaviy qadriyatlarni mustahkamlash vazifasini ham bajargan. Xurmo daraxti misolida musulmon shaxsining barakali hayoti, foydali amallari va mustahkam e’tiqodi ifodalangan. Bugungi ta’lim jarayonida ham fiqhiy topishmoqlardan foydalanish o‘qitish samaradorligini oshirishi mumkin.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Al-Buxoriy, Sahih al-Buxoriy, Kitob al-‘ilm.
2. Ibn Hajar al-‘Asqalaniy, Fath al-bari fi sharh sahih al-buxoriy.
3. An-Navaviy, Sharh sahih Muslim.
4. Qur’oni Karim, Ibrohim surasi, 24-oyat.
5. Al-Qurtubiy, Al-Jomi‘ li ahkam al-Qur’an.

FİQHİY KO‘RSATMALAR ORQALİ YOSHLARNİNG İJTİMOİY MAS’ULİYATİNİ SHAKLLANTİRİSH

Kasimov Farrux Inoyatovich

Buxoro Davlat Universiteti
islomshunoslik yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada fiqhiy ko‘rsatmalar orqali musulmon yoshlarning ijtimoiy mas’uliyatini shakllantirish masalasi yoritilgan. Muallif fiqhning mazmun-mohiyatini ochib berar ekan, uning faqat diniy ibodatlargina emas, balki jamiyat hayotini tartibga soluvchi me’yorlar majmuasi ekanini ta’kidlaydi. Maqolada Qur’on oyatlari va hadislar asosida yoshlarni halollik, adolat, sabr, poklik, muomala madaniyati hamda jamiyat oldidagi burchni ado etishga undovchi fiqhiy qoidalar tahlil qilinadi. Shuningdek, globallashuv, axborot oqimi va ijtimoiy tarmoqlarning kuchli ta’siri ostida tarbiyalanayotgan yoshlarning ma’naviy immunitetini mustahkamlashda fiqhiy qadriyatlarning o‘rni alohida ko‘rsatib beriladi. Muallif xulosasiga ko‘ra, fiqhiy ko‘rsatmalar yoshlarni shaxsiy manfaatdan ustun ijtimoiy manfaat haqida o‘ylashga, oilaviy va ijtimoiy mas’uliyatni chuqur anglashga undaydi hamda zamonaviy tarbiya jarayonida muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so’zlar: Qur’on, Hadis, Islom fiqhi, Sunnat, Halol, Harom, Ibadat, Namoz, Ro‘za, Zakot, Haj, Alloh, Mas’uliyat, Adolat, Sabr, Poklik, Halollik, Gunoh, Tiyilish, Oila, Nikoh, Qo‘shnichilik huquqi,

[403] Ibn Hajar al-‘Asqalaniy, Fath al-bari fi sharh sahih al-buxoriy. Ar-Riyod: “Darus salom”. 2000-y. 192-b.
[404] Ibrohim surasi, 24-oyat

Vatanparvarlik.

Bugungi globallashuv va tezkor axborot oqimi davrida yoshlar tarbiyasi jamiyatning eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Chunki yoshlarning ma'naviy barkamolligi va ijtimoiy mas'uliyat hissi bevosita mamlakatning kelajagini belgilaydi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, musulmon yoshlarning tarbiyasida fiqhiy ko'rsatmalar alohida ahamiyat kasb etadi.

Islom fiqhi inson hayotining barcha jabhalarini qamrab olgan bo'lib, nafaqat ibodat masalalarida, balki ijtimoiy munosabatlarda ham aniq ko'rsatmalar beradi. Qur'on oyatlari va hadislar asosida ishlab chiqilgan fiqhiy me'yorlar insonni halollik, adolat, axloqiy poklik, ijtimoiy burch va javobgarlikka o'rgatadi. Ayniqsa, yosh avlodda mas'uliyat hissini shakllantirishda fiqhiy qoidalar eng asosiy manbalardan biridir.

Maqolaning maqsadi – musulmon yoshlarning ijtimoiy mas'uliyatini shakllantirishda fiqhiy ko'rsatmalarning o'rnini ilmiy jihatdan tahlil qilish, ularning bugungi kundagi ahamiyatini ochib berish hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iboratdir.

Fiqh ilmi Islom dini ta'limotining eng muhim sohalaridan biri bo'lib, u musulmonlarning hayotini Qur'on va sunnat asosida tartibga soluvchi qonun-qoidalar majmuasidir. Fiqhiy ko'rsatmalar insonning nafaqat Alloh bilan bo'lgan munosabatini, balki jamiyatdagi o'rnini, boshqalar bilan aloqalarini, iqtisodiy va ijtimoiy mas'uliyatini ham belgilab beradi.

Qur'oni Karimda ko'plab oyatlar mavjud bo'lib, ular musulmonlarni jamiyatda faol, mas'uliyatli va odil bo'lishga da'vat etadi. Masalan, **"Albatta, Alloh sizlarga omonatlarni o'z egalari zimmasiga topshirishni va odamlar o'rtasida hukm qilganingizda adolat bilan hukm qilishingizni amr etadi"**[405] mazmunidagi oyat musulmonning ijtimoiy burchi va javobgarligini belgilab beradi.

Payg'ambarimiz Muhammad ﷺ ham hadislarida mas'uliyat haqida ko'p bora ta'kidlaganlar. Mashhur hadisda: **"Hammangiz mas'ulsiz va hammangiz zimmasidagi narsalar uchun javobgarsiz"**[406] deb marhamat qiladilar. Bu hadis musulmon insonning shaxsiy hayotidan tortib, oilasi va jamiyatdagi vazifalarigacha bo'lgan mas'uliyatini ifodalaydi.

Fiqhiy ko'rsatmalarning asosiy yo'nalishlaridan biri halol va harom masalalaridir. Yoshlarning ijtimoiy mas'uliyatini shakllantirishda halol rizq orttirish, harom narsalardan tiyilish, boshqalarga zarar yetkazmaslik kabi qoidalar beqiyos ahamiyat kasb etadi. Halol rizq mas'uliyatli insonning asosiy belgisidir, chunki u nafaqat o'zini, balki oilasi va jamiyatni ham halollikka undaydi.

Fiqhga ko'ra, insonning mas'uliyati faqat o'z shaxsiga nisbatan emas, balki:

- Oilaviy mas'uliyat – ota-onaga e'tibor, farzandlarni tarbiyalash, er-xotin huquqlarini ado etish.
- Jamiyat oldidagi mas'uliyat – qo'shnilar huquqini hurmat qilish, muomala va tijoratda halollik, odil sudlovni qo'llab-quvvatlash.
- Alloh oldidagi mas'uliyat – ibodatlarni ado etish, gunohlardan tiyilish, o'z umrini mazmunli o'tkazish.

Musulmon yoshlarning tarbiyasida fiqhiy ko'rsatmalar alohida o'rin tutadi. Chunki fiqh faqatgina diniy ibodatlar majmui emas, balki insonning ijtimoiy hayotini tartibga soluvchi mukammal qoida va me'yorlar tizimidir. Yoshlarning axloqiy shakllanishi, jamiyatda faol ishtiroki va mas'uliyatli shaxs sifatida voyaga yetishida fiqhiy normalarning roli beqiyosdir.

Namoz, ro'za, zakot va haj kabi ibodatlar nafaqat diniy majburiyat, balki ijtimoiy mas'uliyatni ham shakllantiradi. Namoz yoshlarni vaqtni qadrlashga, tartib-intizomga, Alloh va jamiyat oldida mas'ul bo'lishga o'rgatadi. Ro'za sabr-toqat, nafsni tiyish va boshqalarning holiga hamdard bo'lishni tarbiyalaydi. Zakot va sadaqa yoshlarni iqtisodiy mas'uliyatga, jamiyatdagi muhtojlarga yordam qo'lini cho'zishga o'rgatadi. Haj esa musulmon yoshlarni birlik, intizom va jamoaviylik ruhida tarbiyalaydi.

Fiqh yoshlarning kundalik hayotidagi muomala madaniyatini ham belgilaydi. Savdo-sotiqda halollik, yolg'ondan tiyilish, boshqaga ziyon yetkazmaslik – ijtimoiy mas'uliyatning ifodasidir. Qo'shnichilik huquqlarini hurmat qilish, jamiyatda tartib-intizomga rioya qilish yoshlarni odil va mas'uliyatli inson sifatida shakllantiradi. Nikoh va oila munosabatlaridagi fiqhiy qoidalar esa yoshlarning kelajakdagi oilaviy mas'uliyatini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

Fiqhiy qoidalar yoshlarning "javobgarlik hissi"ni mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega. Masalan, qarz olish va qaytarish masalalari, va'daga vafo qilish, shartnomaga sodiqlik kabi ko'rsatmalar yoshlarni hayotda mas'uliyatli bo'lishga o'rgatadi. Bu esa nafaqat shaxsiy hayot, balki butun jamiyat barqarorligi uchun muhimdir.

Bugungi kunda yoshlar tarbiyasi turli tashqi ta'sirlar, globallashuv, texnologiyalar rivoji va ijtimoiy

[405] Niso surasi, 58-oyat
[406] Imom Buxoriy, Muslim rivoyati

tarmoqlar orqali shakllanmoqda. Bu esa ba’zi hollarda ma’naviy inqiroz, beparvolik, mas’uliyatdan qochish kabi muammolarni keltirib chiqarmoqda. Shu sharoitda fiqhiy ko‘rsatmalar yoshlarni to‘g‘ri yo‘naltirish, ularning ijtimoiy mas’uliyatini shakllantirishda muhim tarbiyaviy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Zamonaviy yoshlarning aksariyat vaqti internet va ijtimoiy tarmoqlarda o‘tadi. Bu esa ularning dunyoqarashiga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Fiqhiy ko‘rsatmalar esa yoshlarni yolg‘on, g‘iybat, behayo kontent, isrof va befoyda mashg‘ulotlardan tiyilishka o‘rgatadi. Shu orqali ularda mas’uliyatli foydalanish madaniyati shakllanadi.

Yoshlar orasida tarqalgan korrupsiya, firibgarlik, odobsizlik, zo‘ravonlik kabi illatlarga qarshi kurashishda fiqhiy ko‘rsatmalar muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, Qur’on va hadisda halollik, adolat, tinchlik va poklik tamoyillari asosiy o‘rin tutadi. Bu me’yorlar yoshlarni jamiyatda mas’uliyatli, adolatli va vatanparvar bo‘lishga undaydi.

Fiqhiy qoidalar milliy odob-axloq bilan qo‘shilganda, yoshlarning ma’naviy immuniteti yanada mustahkamlanadi. Bu esa ularni turli yot g‘oyalar va salbiy oqimlardan asraydi.

Fiqhiy ko‘rsatmalarga amal qilgan yoshlar o‘z oilasiga sodiq, jamiyatda odil va halol, vatanga mas’uliyatli, Alloh oldida itoatli shaxslar bo‘lib yetishadilar. Shu bois fiqhiy qadriyatlarni yoshlar tarbiyasida qo‘llash nafaqat diniy, balki ijtimoiy ehtiyoj hamdir.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, fiqhiy ko‘rsatmalar musulmon yoshlarning ijtimoiy mas’uliyatini shakllantirishda asosiy manbalardan biridir. Qur’on oyatlari va hadislar asosida ishlab chiqilgan fiqhiy me’yorlar yoshlarni halollik, adolat, sabr, poklik, muomala madaniyati, jamiyat oldidagi burchni ado etish kabi fazilatlarga chorlaydi.

Fiqhiy ko‘rsatmalar yoshlarni shaxsiy manfaatdan ustun bo‘lgan ijtimoiy manfaat haqida o‘ylashga, o‘z oilasi, jamiyati va vatani oldidagi mas’uliyatini chuqur anglashga undaydi. Ayniqsa, zamonaviy globallashuv davrida turli buzg‘unchi g‘oyalar va ma’naviy inqirozlarga qarshi yoshlarni mustahkamlashda fiqhiy qadriyatlarning ahamiyati beqiyosdir.

Shu bois yoshlar tarbiyasida fiqhiy qoidalarni chuqur o‘rgatish, ta’lim-tarbiya tizimida ularni amaliy hayot bilan uyg‘unlashtirish va oilaviy muhitda mustahkamlash muhim vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qur’oni Karim. – Toshkent: Toshkent Islom universiteti nashriyoti, 2019.
2. Imom al-Buxoriy. Al-Jome’ as-Sahih. – Riyod: Darussalam, 2000.
3. Imom Muslim. Sahih Muslim. – Bayrut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1995.
4. Burhoniddin Marg‘inoniy. Al-Hidoya fi sharh Bidayat al-Mubtadi. – Qohira: Maktaba al-Kubra, 1906.
5. Abu Bakr al-Kosoniy. Badoe’ as-Sanoe’ fi tartib ash-sharo’e’. – Bayrut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1997.
6. Jo‘rayev, N. Islom fiqhida tarbiya masalalari. – Toshkent: Ma’naviyat, 2018.
7. Rasulov, H. Yoshlar ma’naviyati va diniy qadriyatlar. – Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi, 2020.
8. Abdullayev, M. Globallashuv sharoitida yoshlarning ijtimoiy mas’uliyati. // “Ijtimoiy fanlar” jurnali. – Toshkent, 2022. – №3. – B. 45–53.
9. Karimov, I. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
10. Shamsuddinov, R. Milliy va diniy qadriyatlar uyg‘unligi yoshlar tarbiyasida. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

“TAMHİD” ASARİNİNG QO‘LYOZMA NUSXALARİ VA TARKİBİY TUZİLİSHİ

Buxoro Davlat Universiteti Islomshunoslik yo’nalishining 2-kurs magistranti

Abdurahimov Javohir

Anotatsiya. Ushbu maqolada buyuk qomusiy olim Abu al-Mu’yin an –Nasafiyning "at-Tamhid li qovaidit tavhid" asarining tarkibiy tuzilishi va uning hozirgi kunda saqlanayotgan nusxalari haqida fikr yuritiladi.

Kirish so’zlar: "Tamhid" deb nomlanishi, takvin, Nasaf, kalom siyosiy, ijtimoiy va ilmiy-madaniy hayot, Toshkent.

Azhar jomeasining aqida va falsafa ilmlari doktori Shayx Habibulloh Ahmad (rohimahulloh) o‘zlarining ushbu asar borasida qilgan ilmiy izlanishlarida quyidagilarni aytadilar:

“Tamhid kitobining “At-Tamhid li qovaid at-tavhid” deb nomlanishi borasida so‘z yuritgan qariyb barcha manbalarni yig‘dim. Muhyiddin Abdulqodir ibn Abul Vafoning “Javahirul Mudiyya fi tobaqotil hanafiyya”, Ibn Qutlubog‘aning “Tajul tarojim”, Feruzobodiy va Mulla Aliy qorining “Tobaqotul

hanafiyya", Taqiyyuddin ibn Abdulqodir at-Tamimiyning "Tobaqotus saniyya fi tarojimul hanafiyya", Ismoil Bosho al-Bog‘dodiyning "Hidayatul arifiyn", imom Zirkiliyning "al-A‘lom" va Umar Rizoning "Mu‘jamul muallifin" kabi asarlarda va asraning ko‘plab qo‘lyozma manbalarida ushbu ism bilan nomalngan.

Kitobning "At-Tamhid fi qovaid at-tavhid", "At-Tamhid bi qovaid at-tavhid" yoki "Tamhidu qovaidit tavhid" kabi nomlaridagi farqlar jar harflarining o‘zgarishi yoki izofa qilish orqali kelib chiqqan bo‘lib, ma‘nosiga ko‘p ta‘sir etmaydi. Asarning usuluddin va tavhid ilmiga doir mavzuda ekanligi e‘tiboridan "At-Tamhid fi usuliddin" va "At-Tamhid fi ilmit tavhid" degan nomlari ham bor.

1986-yil Qohirada misrlik tadqiqotchi Hasan al-Ahmad bu asarni "Doru-ttiboati-l-ahmadiyya"da nashr etgan va u ikki katta qismdan iborat. O‘z navbatida, bu qismlar 33 bob va fasllarga bo‘lingan. Masalan, birinchi qismning dastlabki boblarida imom Abul Mu‘in an-Nasafiy yashagan davr, uning hayoti va faoliyatiga oid ma‘lumotlar keltiriladi[407]. Bularda Nasafiy yashab o‘tgan davrdagi siyosiy, ijtimoiy va ilmiy-madaniy hayot o‘z aksini topgan. Keyingi boblarda alloma tug‘ilgan yil, uning ustozlari va o‘ndan ortiq shogirdlari haqida batafsil ma‘lumotlar keltirilgan. Asarning ikkinchi qismida Nasafiyning "Kitob at-Tamhid li-qavo‘idit tavhid" asarining to‘liq matni keltirilib, ilmiy ravishda har taraflama chuqur tadqiq etilgan.

"Tamhid li qovaid at-Tavhid" kalom ilmida yozilgan muxtasar kitoblardan bo‘lsada, kalom ilmida doir ko‘p masalalarni o‘z ichiga olgan, ba‘zi masalalarning dalillari va tafsilotiga chuqur kirilgan. Takvin masalasi, kalom masalasi, risolatning isboti, bandalarning fe‘llarini yaratish kabi mavzularda keltirilgan bahslar bunga misol bo‘ladi.

Dastlab asarning muallifi Abul Mu‘in an-Nasafiy ekani ishonchli dalillar bilan isbotlanadi. Asarning qo‘lyozmalari haqida gapirilib,jahonning turli qo‘lyozma xazinalarida, asosan Misr va Turkiya kutubxonlarida uning ba‘zi qo‘lyozma nusxalari mavjudligi ta‘kidlanadi:

– Arab davlatlari universitetiga qarashli arabiy qo‘lyozmalar institutida 74 raqami ostida Istanbuldagi Ahmad III ning kutubxonasida 1G‘1766-raqamli qo‘lyozmasidan mikrofilm bilan suratga ko‘chirilgan nusxasi;

– Yuqoridagi institutda 74-raqamda Istanbul universitetidagi 267-raqamli qo‘lyozmasidan olingan mikrofilm nusxasi;

– Misr kitoblar uyida "Jim" ishorasi berilgan "Ilmi kalom-41" raqami ostidaginusxasi;

– Misr kitoblar uyida "22991.B" raqami ostidagi nusxa; - Misr kitoblar uyida "Ilmu kalom-172" raqamli nusxasi;

– Istanbulda "722 al-Humaydiya" va "1221 Otif Afandi" raqamli nusxalari[408].

Shuningdek, "Tamhid"ning O‘zFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi sharqshunoslik universiteti qo‘lyozmalar fondida to‘rtta nusxasi borligi ma‘lumotlarda keltirilgan:

1.177/III raqamli 47 varaqdan iborat qo‘lyozma nasx xatida milodiy 1274yil noma‘lum xattot tomonidan ko‘chirilgan. Asarda qabr azobi, xidoyat va zalolat, qazo va qadar, bandalarning amallari, rizq, inson bolalari va istito‘at (kuch, qudrat) kabi aqidaviy masalalar yoriltilgan.

2.8221/I raqami ostidagi 41 varaqdan iborat qo‘lyozmani 1768-yil Yodgor Mirzo Qurbon Buxoroda nasx xatida ko‘chirgan. Qo‘lyozmaning ushbu qismida shia ahlidan bir jamoaning xamr va lavotani halol sanagani qoralangan.

3.3185/V raqamli 18 varaqdan iborat qo‘lyozma 1339-yil noma‘lum xattot tomonidan ko‘chirilgan. Nusxada iymon, shafoat, imomat va qabr azobi fasllarini qamrab olgan.

4. 2521 raqamli 47 varaqdan iborat qo‘lyozma. Xattot va ko‘chirilgan sana ma‘lum emas. Abu-l Mu‘in Nasafiyning ushbu asari kalom ilmining tarixi, uning rivojlanishjarayonlarini o‘rganishda muhim manbalardan hisoblanadi[409].

Allomaning "Tamhid" asari qo‘lyozma nusxalarini dunyoning qator kutubxonalarida saqlanishi bu asr dunyo o‘quvchilari tamonidan sevib o‘qilganligini isbotlaydi. Asarni bugungi davrimizda ham nashr qilinishi hozirda ham o‘z qimmatini yo‘qotmaganini bildiradi.

"Tamhid" asarining tarkibiy tuzilishini o‘rganishlik uchun O‘zbekiston musulmonlar idorasining kutubxonasida qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan, 2380 raqamli qo‘lyozmani asos qilib olindi. Noma‘lum xattot tomonidan nasta‘liq xatida sanoat qog‘ozigaga ko‘chirilgan. Qo‘lyozma teridan bo‘lgan muqovada

[407]Nasafiy Abul Muin Maymun ibn Muhammad. At-Tamhid li qavoidi-t-tavhid / Jiybulloh Hasan Ahmad nashri. – Misr: Dorut-t-tiba’a al-muhammadiya, 1986.

[408] E. A. Jumaniyozov. "at-Tamhid li qavoidit-tavhid" asari moturidiya aqidasida muhim manbalardan biri". –Toshkent: "Innavatsion in technology and science education" jurnali", 2023. – B. 1215.

[409] E. A. Jumaniyozov. "at-Tamhid li qavoidi-t-tavhid" asari moturidiya aqidasida muhim manbalardan biri". –Toshkent: "Innavatsion in technology and science education" jurnali, 2023. 2-son, – B. 1215.

bo‘lib, 187 varoq, 374 betdan iborat. Har bir betda yozuvlar qatori soni 7ta bo‘lib, ba‘zi betlariga Abul Barokat an-Nasafiyning “Umdah” kitobidan hoshiya sifatida iqtiboslar keltirilgan Ushbu nusxa o‘ttiz uch faslni o‘z ichiga olgan bo‘lib, ularning tartib va ketma-ketligi quyidagichadir:

1. Ilm va haqiqatlarni isbot qilish haqidagi fasl;
2. Olamni paydo bo‘lishi haqidagi fasl;
3. Olamni paydo qiluvchinig borligi haqidagi fasl;
4. Yaratuvchinig birligini isbotlash haqidagi fasl;
5. Olamni yaratuvchisi-Alloh taoloning qadimligi haqidagi fasl;
6. Olamni yaratuvchisi araz emasligi haqidagi fasl;
7. Olamning yaratuvchisi bo‘lmish Alloh- javhar emasligi haqidagi fasl;
8. Olamning yaratuvchisi jism emasligi haqidagi fasl;
9. Alloh taoloning surat, rang, ta’m va hid bilan sifatlanmasligi haqidagi fasl;
10. Alloh taologa tashbih (o‘xshatish)ning botilligi haqidagi fasl;
11. Allohga makon isbotlashning botilligi haqidagi fasl;
12. Sifatlarni isbotlash haqidagi fasl;
13. Alloh taoloning kalomi azaliligini isbotlash hqidagi fasl;
14. Takvin sifatining paydo qilingan emasligi balki azaliyligi to‘g‘risidagi fasl;
15. Irodani isbot qilish haqidagi fasl;
16. Olamning yaratuvchisi hakimligi haqidagi fasl;
17. Alloh taoloni ko‘rishning isboti haqidagi fasl;
18. Payg‘ambarlikning isboti hqidagi fasl;
19. Avliyolar karomatining haqligi to‘g‘risidagi fasl;
20. Qodir bo‘lish fe’l bilan birgaligi haqidagi fasl;
21. Bandalarning fe’llari yaralganligini isbot qilish bayonidagi fasl;
22. Hosil bo‘luvchi narsalar Alloh taoloning maxluqi ekanligi haqidagi fasl;
23. Maqtul ham o‘z ajali bilan o‘lganligi haqidagi fasl;
24. Rizqlar haqidagi fasl;
25. Gunohlar ham Allohning irodasi va xohishi bilan bo‘lishi haqidagi fasl;
26. Taqdir va qazo, bandalarning qilgan ishlari Alloh tomonidan yaratilgan ekanligining sobit bo‘lishi haqidagi fasl;
27. Hidoyatga boshlash va zalolat haqidagi fasl;
28. Alloh taologa banda uchun manfaatli narsani yaratish vojib emasligi borasidagi fasl;
29. Qabr azobi haqligi borasidagi fasl;
30. Gunohkor musulmonlar ogohlantirilgan azoblar haqidagi fasl;
31. . Shafoatni isbotlash haqidagi fasl;
32. Iymonning mohiyati haqidagi fasl;
33. Imomat to‘g‘risidagi fasl.

FOYDANILGAN ADABIYOTLAR

1. Nasafiy Abul MuinMaymun ibn Muhammad. Tabsiratu-l-adilla fi usuli-d-din / H. Otay nashri. – Anqara: J I. 1993. “Tabsiratu-l-adilla” nashrining kirish qismi. Ebu‘l Muon Nesefo ve Tebsirat‘l-edille.
2. Nasafiy Abul Muin Maymun ibn Muhammad. At-Tamhid li qavoidi-t-tavhid / Jiybulloh Hasan Ahmad nashri. – Misr: Dorut-t-tiba’a al-muhammadiya, 1986.
3. Rudolf U. Al-Maturidi i sunnitskaya teologiya v Samarkande. –Almato‘: 1999.
4. Хайруллаев М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. Т, “ Фан”, 1994.
5. М. Аминов, Ф. Ҳасанов (нашрга тайёрловчи). Буюк аждодларимиз. Т., 2010 й
6. Буюк алломалар 1-2 ж. Т, 1998-2000.
7.Абул Муъин ан-Насафий. Тавҳид қоидаларига муқаддима. Т,“Мовароуннахр”, 2006.
8. «YANGI NASHR», 2011
9. “Hidoyat” jurnalining 2012 yil, 1-soni

QASTALONIYNING “IRSHODUS SORIY LI SHARHI SAHIHIL BUXORIY” ASARI XUSUSIDA

N.U.Ramazonova

BuxDU Islomshunoslik ta’lim yo‘nalishi II bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu tezisda Qastaloniyning “Irshodus soriy li sharhi sahihil Buxoriy” asari, uning hadishunoslik hamda manbashunoslikda tutgan o‘rni va ahamiyati haqida fikr yuritiladi. Ushbu asar islom olamida eng mashhur asarlardan biri bo‘lib, unda hadislar fiqhiy jihatdan ma’lum bir tartib asosida tuzib chiqilganligi bayon etilgan. Ushbu asar nafaqat islomshunoslik, balki, tarix, tilshunoslik, manbashunoslik, dinshunoslik kabi yo‘nalishlarni tadqiq etishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Sahihi Buxoriy, hadis, islomshunoslik, manbashunoslik, poygir, toshbosma, turunj, sahih, fiqh, islom, hadisshunoslik.

Islom ilmlari ichida hadisshunoslik alohida o‘ringa ega bo‘lib, bu sohada yaratilgan bebaho meros musulmon olimlari tomonidan asrlar davomida izchil o‘rganib kelinmoqda. Ayniqsa, Imom Buxoriy tomonidan tuzilgan “Al-Jome’ as-Sahih” asari Islom olamida eng ishonchli hadis to‘plami sifatida e’tirof etilgan. Asarda nafaqat hadislar jamlagan, balki ularga qo‘yilgan ishonchlilik mezonlari ilmiy asosga ega bo‘lgan muhim manba ekanligini ko‘rsatilib berilgan. Shu sababdan, uzoq yillar davomida “Sahihi Buxoriy”ni sharhlash, undagi hadislarning mazmunini chuqur tahlil qilish va izoh berish islom ulamolari orasida muhim ilmiy an’anaga aylangan. Shunga jihatdan, ushbu asarning sharhlari islom ilmidagi eng muhim va keng tadqiq qilingan yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2017-yil 24-mayda qabul qilingan “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ‘ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaror mamlakatimizdagi boy ilmiy va madaniy merosni chuqur o‘rganish, ularni xalqaro miqyosda targ‘ib qilish borasida muhim huquqiy asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Ushbu qaror asosida qadimiy qo‘lyozmalar va nodir toshbosma asarlarning ilmiy qiymatini aniqlash, ularni zamonaviy talablarga muvofiq tarzda kataloglashtirish, raqamlashtirish va restavratsiya qilish ishlari tizimli yo‘lga qo‘yildi.

Mazkur siyosiy-ijtimoiy islohotlar doirasida Buxoro davlat muzey-qo‘riqxonasida saqlanayotgan Shihobuddin Qastaloniyning “Irshodus-soriy li sharhi Sahihi Buxoriy” nomli qo‘lyozma asari alohida e’tiborga loyiqdir. Ushbu nodir manba nafaqat diniy va ilmiy ahamiyatga ega, balki o‘zining san’at darajasidagi yozuvi, bezakli sahifalari va ko‘hna kitobat madaniyatini aks ettirgan muqovasi bilan ham milliy madaniy merosimizning muhim qismini tashkil etadi.

Qarorda belgilangan vazifalarga muvofiq, bunday qo‘lyozma asarlarni chuqur ilmiy tahlil qilish, ularning nusxalarini keng jamoatchilikka yetkazish va ayniqsa, yosh avlodni bu boy meros bilan tanishtirish dolzarb ahamiyat kasb etadi. “Irshodus-soriy” sharhi – Imom Buxoriyning “Sahih” asariga yozilgan eng muhim va chuqur tahliliy izohlardan biri bo‘lib, uning bu kabi qo‘lyozma nusxalari orqali saqlanib qolganligi, Prezidentimiz tomonidan ilgari surilgan ilmiy-tarixiy merosni asrash siyosatining nechog‘li o‘z vaqtida va zarur bo‘lganini yaqqol namoyon etadi.

Ushbu sharh Imom Buxoriy tomonidan tuzilgan “Al-Jome‘ as-Sahih” asarning mazmuniy va ilmiy jihatlarini yoritishi jihatidan islom ilmlari tarixida yirik ilmiy iz qoldirgan.

Mazkur tezisda Buxoro davlat muzey-qo‘riqxonasida saqlanayotgan, arab yozuvida bitilgan va hadisshunoslik ilmida muhim manba sifatida e’tirof etilgan Shihobuddin Qastaloniyning “Irshodus-soriy li sharhi Sahihi Buxoriy” nomli qo‘lyozma asari haqida fikr yuritilgan. Unda bu qo‘lyozmaning tarkibiy tuzilishi, ilmiy uslubi va uni o‘rganishning dolzarbligi ko‘rsatib berilgan. Asarning mazkur nusxasi o‘zining yozilish uslubi, bezaklari va saqlanish holati bilan alohida e’tiborga loyiq bo‘lib, nafaqat diniy manba, balki madaniy meros sifatida ham qimmatlidir.

Qo‘lyozma o‘zining tashqi va ichki xususiyatlariga ega. Masalan, u nasx xatida ko‘chirilgan bo‘lib, matnlar ramka ichida *qora* siyohda yozilgan. Har bir sahifada *33 qator* mavjud, ammo ba’zi sahifalarda farq seziladi: birinchi *B* sahifasi – *23 qatordan,* oxirgi sahifa – *30 qatordan* iborat. Sarlavhalar va muhim qismlar *qizil* siyohda yozilgan, bu esa matnga estetik ko‘rinish bergan. Har bir sahifada *poygiri* (kelgusi sahifadagi birinchi so’zni tugallanayotgan sahifaning tagiga yozib qo’yilishi) mavjud bo‘lib, u bilan birga toshbosmalarda uchraydigan sahifa raqamlari ham berilgan. Qo‘lyozmaning birinchi asosiy sahifasi bezakli unvon bilan boshlangan bo‘lib, unda ko‘k, qizil va tillarang bo‘yoqlardan foydalanilgan.

Qo‘shimcha sahifalar va mundarija ham mavjud bo‘lib, asosiy matndan oldin 13 sahifadan iborat mundarija mavjud. Qo‘lyozmaning umumiy hajmi 523 sahifani tashkil etadi. Matn hoshiya qismida hech qanday izohlarsiz, faqat ramka ichida joylashtirilgan.

Muqova va tashqi tuzilishi jihatdan esa qo‘lyozmaning muqovasi qattiq kartondan tayyorlangan

bo‘lib, Sharq muqovalariga xos tarzda bezatilgan. Muqovada ikkita kichik va bitta katta bezakli turunj ((arab. — limon) — naqsh turi; hoshiya va asosiy maydondan tuziladigan naqsh mujassamoti markaziga ishlanadi. Shakli limonga o‘xshaganligi uchun shunday atalgan) mavjud. Oldi va orqa muqovani birlashtiruvchi qismi charmdan ishlanganligi, asarning uzoq muddat saqlanishini ta’minlagan.

Toshbosma nusxalari: Respublikada va dunyo miqyosida 10 ga yaqin toshbosma nusxalari mavjud Ulardan ba’zilari Misrning Maymana matbaasida chop etilgan.

Shihobuddin Qastaloniyning “Irshodus-soriy li sharhi Sahihi Buxoriy” asari hadisshunoslik ilmining muhim manbalaridan biri bo‘lib, unda hadislar chuqur tahlil qilinadi va sharhlanadi. Buxoro davlat muzey-qo‘riqxonasida saqlanayotgan qo‘lyozma nusxasi esa bu asarning nafaqat diniy, balki madaniy va ilmiy ahamiyatini yanada oshiradi. Qo‘lyozmaning yozilish uslubi, xat turi, bezaklari, muqova ishlanmasi va saqlanish holati uni manbashunoslik nuqtai nazaridan o‘rganish uchun noyob namunaga aylantiradi. Shu bilan birga, bu qo‘lyozma islomiy qo‘lyozmachilik, Sharq kitob san’ati, arab tili stilistikasi, va filologik tahlil uchun ham muhim ilmiy obyektdir. Asarning turli matbaalarda chop etilgan toshbosma nusxalari esa uni musulmon olamida keng tarqalganini ko‘rsatadi va ilmiy aloqalar tarixini tadqiq etishda qo‘shimcha dalil bo‘lib xizmat qiladi. Umuman olganda, mazkur qo‘lyozma asarni chuqur o‘rganish, uni ilmiy muomalaga kiritish va kelajak avlodlarga yetkazish islom ilmlari tarixini to‘laqonli anglashda beqiyos ahamiyatga egadir.

Mazkur asarni o‘rganish va ilmiy muomalaga kiritish nafaqat diniy-ilmiy rivojlanishga, balki milliy o‘zlikni anglash va tarixiy xotirani tiklash yo‘lidagi muhim qadamlardan biri bo‘lib xizmat qiladi. Shu boisdan, davlatimiz tomonidan yaratilayotgan imkoniyatlardan samarali foydalanib, bunday bebaho manbalarni o‘rganish, saqlash va targ‘ib etish har bir tadqiqotchining dolzarb vazifasidir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.Mirziyoyev Sh.M. “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ‘ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qaror. –Lex.uz. – 2017. – 24 may

1. Shihobuddin Qastaloniy. Irshodus soriy li sharhi sahihil Buxoriy. – Buxoro: qo’lyozma – 523 sahifa .

QUR’ON VA HADISDA ILMNING JAMIYATDAGI AFZALLIKLARI

Z.A.Xakimova

Buxoro davlat universiteti,
Islomshunoslik yo’nalishi magistranti
Ilmiy rahbar:

Dr.Ayman

Annotatsiya. Maqolada Qur’on va hadisda ilmni o‘zlashtirish va ilmning jamiyatdagi afzalliklari bayon etilgan. Ushbu mavzuni o‘rganish ilmning islomdagi rolini yaxshiroq tushunishga yordam beradi, shuningdek, ta’limning afzalliklari va uning Islom hamjamiyatining rivojlanishi va muvaffaqiyatiga ta’siri tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Qur’on, hadis, ilmning fazilati, ilmga targ‘ib, ilmga amal qilish

Kirish

Zamonaviy jamiyat faol intellektual va ma’naviy rivojlanishni talab qiladigan ko‘plab muammo va qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Qur’oni karim insoniyatni hidoyatga boshlaydigan ilohiy dastur sifatida unga muvofiq ilm olishning targ‘ibi ushbu muammolarni hal qilish uchun muhum omil sanaladi. Qur’onni o‘qish va o‘rganish insonlar uchun hayotining barcha jabhalarida hidoyat manbaidir. Hadislarda Payg‘ambar alayhissalom izdoshlarini ilm olishga undaganliklari, o‘zlari ham ilm olishga doimo intilish namunasi bo‘lganliklari haqida hikoya qilinadi.

Islomda o‘rganish va bilim olish yuqori ahamiyatga ega va musulmonlar uchun eng muhim faoliyatlardan biri hisoblanadi. Islom bilimni ma’naviy va dunyoviy muvaffaqiyatga erishishning asosiy vositasi sifatida tan oladi. Ta’lim va bilim jamiyat taraqqiyotida muhim rol o‘ynaydi. Ular iqtisodiy taraqqiyot, ilmiy kashfiyot, innovatsiyalarga hissa qo‘shadi va ijtimoiy ko‘nikmalar va bag‘rikenglikni rivojlantirishga yordam beradi. Islomda insonlarga ilmning ahamiyatini yaxshiroq tushunishga va uni nafaqat shaxsiy manfaatlar uchun, balki butun jamiyat manfaati uchun olishga undaydi.

Qur’on va hadislar o‘z o‘quvchilarini tabiat, jamiyat va inson tajribasining sifatlarini mulohaza yuritish, surishtirish, tahlil qilish va tushunishga undab, bilim olishda aql, mantiq va tanqidiy fikrlashdan

foydalanish muhimligini ta’kidlaydi. Qur’onda ibrat va hikmat o‘z ichiga olgan ko‘plab misol va hikoyalar keltirilgan. Hadislarda musulmonlarning bilimlarini kengaytirish va diniy, axloqiy, amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradigan qissalar, ko‘rsatmalar va maslahatlar ham mavjud.

Asosiy qism.

Islomda ilm o‘rganish va uni egallash katta ahamiyatga ega bo‘lib, musulmonlar uchun eng muhim ishlardan biri sanaladi. Islom dini ilmni ma’naviy va dunyoviy muvaffaqiyatga erishishning asosiy omili sifatida e’tirof etadi. Islomda ilm o‘rganish va uni egallash ma’naviy ibodat sifatida qaraladi, ilm olish va uni hayotga tatbiq etish Alloh taologa yaqinlashish va hurmatga erishish yo‘li sifatida ko‘riladi.

Islom ilm o‘rganishni jinsi va yoshidan qat’i nazar, har bir musulmonning farzi deb biladi. Insonlar hayotning barcha sohalarida, jumladan, diniy, ilmiy va amaliy bilimlarni egallashga intilishlari kerak.

Islomda ilm izlash - buyurilgan ish sanaladi. Musulmonlar haqiqatni izlashga, nafaqat Qur’on va hadislardan, balki turli ilmiy, madaniy va falsafiy manbalardan ham saboq olishga da’vat etiladi.

Islomda ilmni beruvchi ustozlar juda hurmatli shaxslar sifatida qaralib, din ilm beruvchi, o‘quvchilarni haqiqatni bilish yo‘liga yo‘naltiruvchi ustozlarga hurmat va itoat qilishga chaqiradi.

Islomda bilimni amalda qo‘llanish kerakligi ta`kidlanib, insonlar bilimlarni jamiyat manfaati va Allohga xizmat qilishlari uchun ishlatishlari kerak. Ta’lim muammolarni bartaraf etish va vaqtinchali yashab turgan hayotimizni yaxshilash uchun amaliy vosita bo‘lishi kerak. Buyuk mazhabboshi Imom Shofe’iy ta’kidlaganlaridek, amalsiz ilmdan foyda yo‘q.

Islomda ilm olishning oxiri yo‘q. Insonlar o‘zlarining ma’naviy va dunyoviy hayotlarida o‘sish va rivojlanishda davom etishlari uchun uzluksiz o‘rganish va o‘z-o‘zini takomillashtirishga intilishlari kerak.

Qur’on va hadislarda doimo ilmga intilish hamda rivojlanishni qo‘llab-quvvatlaydigan va rag‘batlantiradigan ko‘plab misollari mavjud. Ta’lim va bilim olish haqidagi islomiy tushuncha uyg‘un va farovon jamiyatni yaratish uchun bilimlarni oqilona tadqiq qilish va qo‘llash muhimligini ta’kidlaydi.

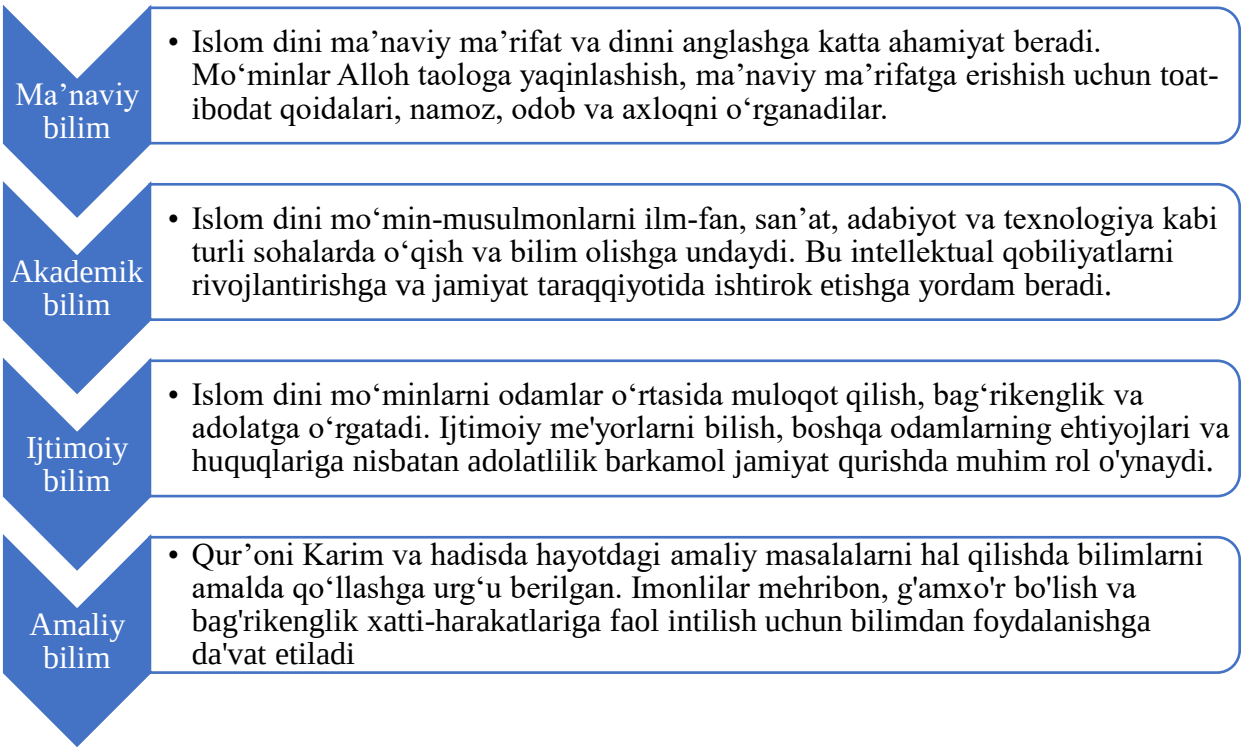

1-chizma. Islomda bilim tushunchasining asosiy jihatlari

Islomda ilm olish va musulmonlarning ma’naviy yuksalishi o‘rtasida yaqin bog‘liqlik mavjud. Islomda ilm nafaqat kasbiy ko‘nikmaga ega bo‘lish vositasi sifatida qaraladi, balki ma’naviy hayotni rivojlantirishda ham muhim o‘rin tutadi.

Islom ta’limotlari, Qur’oni Karim va Muhammad payg‘ambar (s.a.v.) hayotlarini o‘rganish orqali musulmonlar ilohiy farmonlar, fazilatlar va xulq-atvor me’yorlarini o‘rganadilar. Bu ularning diniy majburiyatlarini rivojlantirishga va Islom ta’limotlarini chuqurroq tushunish va amalda qo‘llashga yordam beradi.

1-jadval.

Islomda ma’naviyatni oshirish va ta’lim o`rtasidagi bog‘liklik

№	Yo‘nalish	Tavsifi
1.	Bilimlarni din amaliyotida qo‘llash	Islom dini nafaqat diniy manbalarni o‘rganish, balki ularni hayotga amaliy tatbiq etish muhimligini ta’kidlaydi. Ta’lim musulmonlarga Islom ta’limotlarining asl ma’nosini tushunishga, ularni qabul qilishga va kundalik hayotlarida qo‘llashga yordam beradi.
2.	Qur’oni Karim va Muhammad (s.a.v.) o‘rganish	Ta’lim olish musulmonlarga Qur’onning haqiqiy xabarini va Payg‘ambarimiz hayotlaridan o‘rganish mumkin bo‘lgan saboqlarni chuqurroq tushunishga imkon beradi.
3.	Ma’naviy o‘z-o‘zini takomillashtirish	Ta’lim musulmonlarning ma’naviy o‘z-o‘zini kamol topishiga yordam beradi. Odob-axloq va adolat sohalarida bilim olish, kamtarlik, rahm-shafqat, bag‘rikenglik kabi yaxshi fazilatlarni rivojlantirishga yordam beradi.
4.	Barcha sohada ilm olish	Islom bilimning barcha sohalarida ta’limning muhimligini e’tirof etadi. Musulmonlar ilm-fan, san'atni o‘rganishga, go‘zallikdan zavqlanishga va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga da’vat etiladi. Biroq, ta’lim moddiy manfaatlar uchun emas, balki Yaratganga va insoniyatga xizmat qilishga qaratilgan bo‘lishi kerak.
5.	Islom ta’limotini targ‘ib qilish	Ta’limga ega bo‘lish musulmonlarga Islom ta’limotini samarali targ‘ib qilish imkonini beradi. Islom ilm va hikmatning muhimligini ta’kidlagani uchun, o‘qimishli insonlar boshqalarga ta’sir o‘tkazishlari va islom haqidagi haqiqiy tushunchani tarqatishlari mumkin.

Qur’on va Hadislarda ta’lim va ilm olishni aniq qo‘llab-quvvatlovchi va rag‘batlantiruvchi ko‘plab ko‘rsatmalar va misollar mavjud. Qur’oni karimning “Alaq” surasi (96:1-5)da shunday deyilgan: “Odamni laxtadan yaratgan Parvardigoringiz nomi bilan o‘qing!” O‘qing! Bu oyatda o‘qish va ilm olish muhimligi ta’kidlanib, insonning ilm olish orqali oliyjanoblikka erishishi qayd etilgan.

Qur’oni karimda ilmning jamiyat ma’rifati va ravnaqi uchun muhimligi ta’kidlangan.

إِنَّ ٱللَّهَ يَأۡمُرُكُمۡ أَن تُؤَدُّواْ ٱلۡأَمَٰنَٰتِ إِلَىٰٓ أَهۡلِهَا وَإِذَا حَكَمۡتُم بَيۡنَ ٱلنَّاسِ أَن تَحۡكُمُواْ بِٱلۡعَدۡلِ

“Niso” surasi, 58-oyat: “Albatta, Alloh sizlarni omonatlarni ahliga ado qilishni va agar odamlar orasida hukm qilsangiz, adolat ila hukm qilishga buyurur...”. Bu oyat ilm odamlarda jamiyatda adolat va xayr-ehson uchun zarur bo‘lgan tushuncha va fazilatni rivojlantirishga yordam berishiga ishora qiladi.

Al-Isro surasida (17-sura), 36-oyat shunday deyilgan:

وَلَا تَقۡفُ مَا لَيۡسَ لَكَ بِهِۦ عِلۡمٌۚ إِنَّ ٱلسَّمۡعَ وَٱلۡبَصَرَ وَٱلۡفُؤَادَ كُلُّ أُوْلَٰٓئِكَ كَانَ عَنۡهُ مَسۡـُٔولٗا

"Va siz bilmagan narsaga ergashmang! Haqiqatan ham quloq, ko‘z va yurak-bularning barchasi so‘raladi". Ushbu oyat biror narsa to‘g‘risida qaror qabul qilish yoki xulosa chiqarishdan oldin yetarli bilim va tushunchaga ega bo‘lish kerakligini ko‘rsatadi. Boshqa oyatlar, shuningdek, hayotning turli sohalarida bilimlarning ahamiyatini ta’kidlaydi.

2-jadval.

Qur’oni Karimdagi ilmni targ‘ib qiluvchi ba`zi oyatlar

№	Oyat	Tavsifi
1.	“Va U Zot Odamga ismlarning barchasini o‘rgatdi” (Baqara, 31).	Bu oyatda Alloh taolo Odam alayhissalomga ilmni O‘zi o‘rgatgani aytiladi. Bu inson hayotida ta’lim va o‘rganishning muhimligini ta’kidlaydi.
2.	"U zot hikmatni O‘zi xohlagan kishiga beradi. Kimga hikmat berilsa, unga ko‘p yaxshilik berilibdi. Faqat aql egalarigina eslatma olurlar" (Baqara surasi, 269-oyat)	Bu oyat Alloh odamlarni hakimlik va bilim bilan hayotda muvaffaqiyat va baxtga erishish uchun baraka sifatida mukofotlashini aytadi.
3.	"Har jamoadan bir nafar toifa bo‘lsin. Ular dinni chuqur anglab, qavmlari qaytib kelganda, ularni ogohlantirsinlar!" (Qur’on, 9:122)	Bu oyat mo‘minlarning dinlari ta’limotiga bo‘lgan harisligini va har qanday holda bilim olish istagini ifodalaydi.
4.	"Agar bilmasangiz, bilimdon odamlardan	Bu oyat to‘g‘ri ma’lumot olish uchun mutaxassislar va

	so‘rang" (Qur’on, 16:43)	olimlardan bilim izlashga chaqiradi.
5.	"Ayting:" Rabbim! Bilimimni ziyoda qil " (Qur’on, 20: 114)	Bu oyat har bir inson yangi bilimlarni egallashga intilishi va Robbisidan unga yordam berishini so‘rashi kerakligini ko‘rsatadi.
6.	"Allohning bandalari ichidan faqat olimlargina qo‘rqurlar." (Qur’on, 35: 28)	Bu oyat Allohdan qo‘rqish va ilm o‘rtasida bog‘liqlik borligini anglatadi, bilim imonni chuqur tushunishga yordam berishini ta’kidlaydi.
7.	"Biladiganlar bilan bilmaydiganlar teng bo‘lurmi?" (Аз-Зумар, 39:9)	Ushbu oyat bilimga ega bo‘lgan va bilimga intilmaydiganlar o‘rtasidagi tengsizlikni ta’kidlaydi. Bu shuni ko‘rsatadiki, o‘rganish odamga boshqalarga nisbatan ustunlik beradi.
8.	“Biz ularga ham ufqlardagi, ham o‘z nafslaridagi oyat-belgilarni ko‘rsatamiz. Toki ulatga Unung haqligi ravshan bo‘lsin.” (Qur’on, 41: 53)	Bu Xoliqning yaratishi haqida ko‘proq bilish uchun atrofimizdagi dunyoni, tabiatni va insoniyatni o‘rganish uchun eslatma.
9.	"Alloh sizlardan iymon keltirganlarni va ilm berilganlarni darajalarga ko‘tarur." (Qur’on, 58: 11)	Bu oyat ta’lim va bilim mo‘minlarning gullab-yashnashiga va jamiyatda ham, oxiratda ham yuqori mavqega erishishiga yordam berishini ko‘rsatadi.
10.	"Yaratgan Robbingiz nomi bilan o‘qing. U insonni laxta qondan yaratdi. O‘qing, va Robbingiz eng karamlidir " (Al-alaq, 96:1-3).	Ushbu oyat inson o‘zini tanishi vositasida o‘zini yaratgan Zotni, uning qudrati, hikmati, karamini anglashi uchun ilm olmoq zarurligini ifodalaydi. O‘qib, ilm olish Allohga yaqinlashishiga yordam beradi.

Hadislarda ham ta’limni qo‘llab-quvvatlovchi va ilmga intilishga undaydigan ko‘plab misollar bor. Jumladan, Payg‘ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallam:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم" طلب العلم فريضة على كل مسلم ومسلمة

“Ilm izlash har bir muslim va muslimaga farzdir”, dedilar. Bu hadisi sharifda ta’lim olish va ta’lim berish har bir musulmonning burchi ekanligi ta’kidlangan.

عن ابن مسعود -رضي الله عنه- ،قال :قال رسول الله صلى- الله عليه وسلم-: (لَا حَسَدَ إِلَّا فِي اثْنَتَيْنِ :رَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ مَالًا فَسُلِّطَ عَلَى هَلَكَتِهِ، فِي الحَقِّ ورَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ الحِكْمَةَ فَهو يَقْضِي بهَا ويُعَلِّمُهَا)

Ibn Masud - Alloh u zotdan rozi bo'lsin - rivoyat qiladilar: "Rasululloh sollallohu alayhi vasallam aytdilar: "Ikki kishiga hasad yo'q: Alloh taolo unga rizq bergan kishiga. U boylikni haq yo‘liga sarflaydi, va Alloh hikmat bergan kishiga, u ila hukm qiladi va uni o'rgatadi.

Bu shuni anglatadiki, har bir musulmon ta’lim olishga intilishi va o‘z bilimlarini boshqalar bilan baham ko‘rishi kerak.

Boshqa bir hadisda shunday deyilgan:

قال النبي ﷺ : (مَن سلك طريقا يلتمس فيه علما سهَّل الله له به طريقا إلى الجنة). رواه مسلم

"Kim ilm izlash yo‘lini tutsa, Alloh unga shu sababdan jannatga yo‘lni osonlashtiradi." Bu ilm izlash har bir musulmon uchun maqsudining asosi ekanligini tasdiqlaydi.

Qur’on va hadislardan olingan bu misollar Islom dini ta’lim va ilm olishni qo‘llab-quvvatlashini yaqqol ko‘rsatib turibdi. Ta’lim ma’naviy va intellektual rivojlanish vositasi, shuningdek, hayotda olijanoblik va ilg‘or taraqqiyotga erishish yo‘li sifatida qaraladi. Ular har bir musulmonni o‘qimishli inson bo‘lishga va doimo ta’limga intilishga chaqiradi.

Shuni ta’kidlash kerakki, Qur’on va hadislar faqat diniy bilimlar bilan cheklanmaydi. Shuningdek, ular turli xil bilimlarni, shu jumladan ilmiy, tarixiy, adabiy va boshqa sohalarni egallashni qo‘llab-quvvatlaydi va rag‘batlantiradi.

Xulosa

Islomda ilm olish va musulmonlarning ma’naviy yuksalishi o‘rtasida yaqin bog‘liqlik bor. Islomda ta’lim ma’naviyatni rivojlantirish, Allohga yaqinlashish vositasi sifatida ko‘riladi. Islom dini ilmlarni amaliyotda qo‘llash, Qur’on ta’limotlarini va Muhammad alayhissalom hayotlarini o‘rganish muhimligini ta’kidlaydi. Ta’lim ma’naviy fazilatlarni yuksaltirishga, go‘zal axloqiy qadriyatlarni shakllantirishga yordam beradi. Islom dinida ilmning barcha sohalarida, agar u Allohga va insonlarga xizmat qilishga qaratilgan bo‘lsa, targ‘ib qilingan, tavsiya etilgan.

Islom ta’lim-tarbiyani shaxs kamoloti, bilimini kengaytirish, e’tiqodini mustahkamlash va jamiyatga xizmat qilish vositasi sifatida e’tirof etadi. Dinda ta’lim-tarbiya har bir musulmonning mas’uliyati sifatida qaralib, ilmga intilish va uzluksiz ilm olishga da’vat etilgan. Qur’on Karim va Hadislarda ta’lim va ilm

olishga targ‘ib etuvchi ko‘plab misol va ko‘rsatmalar mavjud. Bu nafaqat ma’naviy hayotni rivojlantirish, balki dunyoviy hayotda muvaffaqiyatga erishish vositasidir.

Xulosa qilib aytganda, islomiy yondashuv va zamonaviy tushunchalarda ta’limning qadr-qimmatini tan olish va qo‘llab-quvvatlash zarur. Ta’lim inson va jamiyat taraqqiyotida, iqtisodiy taraqqiyot, ijtimoiy adolat va turli madaniyatlar va e'tiqodlarni tushunishda muhim rol o‘ynaydi.

Zamonaviy jamiyatda ta’limni rivojlantirish barcha uchun teng imkoniyatlar yaratish, ta’limga sarmoya kiritish, ilmiy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlash, ta’lim sohalari xilma-xilligini qamrab olish, ma’naviyat va axloqni ta’limga integratsiyalash, diniy yetakchilar va jamoalar bilan hamkorlik qilishni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Qur’oni Karim va o‘zbek tilidagi ma’nolari tarjimasi. «Hilol-Nashr» nashriyot-matbaasi. Toshkent. 2022, B-632
2. Muhammadsodiq Muhammadyusuf. Tafsiri Hilol. “Sharq” nashriyot-matbaasi. Toshkent. 2001.
3. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Hadis va hayot. 3-juz. Yaxshilik va axloq. Hilol-nashr. -T.: 2020. B-270.
4. Al-Buxoriy. Al-Adab al mufrad. Toshkent: “Movarounnahr”. 2006.

6-SHO‘BA. YANGI O‘ZBEKISTONDA FALSAFA TARAQQIYOTI, YASHIL IQTISODIYOTNING FALSAFIY NEGIZLARI, YANGI ILMIY TADQIQOTLAR, FALSAFA FANINI O‘QITISHNING SAMARALI YO‘LLARI.

YANGI O‘ZBEKISTONDA FALSAFIY BILIMLAR TARAQQIYOTI VA INSON OMILI MASALALARI

Yuldashev Farrux Abduraxmanovich

Farg‘ona davlat universiteti,
Falsafa va milliy g‘oya kafedra katta o‘qituvchisi (PhD)

Annotatsiya: Maqolada insonning ko‘pqirrali faoliyati, falsafa va ijtimoiy hayotida aks etishi, muhim omillarini ta’sir etishi hamda yuksalib borishining o‘ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlari ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Аннотация: В статье научно обоснованы уникальные особенности и закономерности многогранной деятельности человека, отражение общественной жизни, влияние важных факторов и ее возникновение.

Abstract: The article scientifically substantiates the unique features and patterns of multifaceted human activity, the reflection of Eastern philosophy in public life, the influence of important factors and its emergence.

Kalit so‘zlar: *islohotlar, globallashuv, faoliyat, inson omili, ijtimoiylashuv, manfaatlar, ehtiyojlar, demokratiyalashuv, tadbirkorlik, xususiylashtirish, munosabat, dunyoqarash, madaniyat, komponentlar, tizim, jamiyat, funksiyalar, boshqaruv, o‘zgarish, shaxs.*

Ключевые слова: *реформы, глобализатsiя, деятельноситъ, человеческий фактор, социализатsiя, интересы, потробности, демократизатsiя, отношения, мировоззрения, культура, компонененты, ситемы, общество, функции, управление, изменение, личность.*

Key words: *reforms, globalization, activity human factor, socialization intrestnos demands, democritization, privitization, relation world view, culture, componevts system, souety, funcction of management, variation, personality*

Insoniyat tarixi, xususan ijtimoiy-falsafiy bilimlar tizimida, jahon falsafiy-tarixiy tafakkurining ilk davridan zamonaviy davr taraqqiyotining muhim omillari va yo‘nalishlarini tadqiq etish muhim ahamiyatga ega. Falsafiy-ilmiy manbalar, zamonaviy ilmiy nazariyalar hamda olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarni yangicha ilmiy metodologiya nuqtai nazaridan o‘rganish, yoshlarda vatanparvarlik, ma’rifatparvarlik va taraqqiyotparvarlik his-tuyg‘usini tarbiyalash, inson omilini tadqiq etish, shaxs va jamiyatning rivojlanishi, falsafiy dunyoqarashni yuksaltirish talab etiladi. Falsafa, uning mohiyati, silsilalari, taraqqiyotini yaxlit olganda bevosita insoniyat ijtimoiy rivojlanish bosqichlarining o‘ziga xos mahsuli bo‘lib, inson tarixning yaratuvchisi, ijodkori va ishtirokchisi sifatida kishilik jamiyati taraqqiyoti mohiyatini o‘zida mujassam etadi. Ushbu mulohazalardan aytish mumkinki, falsafiy bilimlar yaxlit olganda insonshunoslik, uning ruhiy olami, mavjudligi, mavjudot sifatida kechinmalari, manfaatlar to‘qnashuvi va ustivorligi jarayonidagi mantiqiy hodisalar talqinidir. Ana shu jihatdan qaraganda insonni o‘rganish falsafiy mushohada, tafakkur bilan bog‘liq bo‘lgan voqelikdir.

Inson ongli mavjudot sifatida o‘zining uzundan-uzoq taraqqiyoti davomida insoniyat hayoti o‘zanlarini o‘zgartirib turuvchi, goh salbiy, goh ijobiy natijalar bilan buyuk siljishlarga va tengsiz tanazzullarga sababchi bo‘lgan ijtimoiy hodisadir. Umuman olganda, insoniyatni o‘rganish hamma vaqt – har qanday davr uchun muhim bo‘lgan. Zotan, inson tabiatan o‘z o‘tmishiga qiziqib yashaydi, uning ildizlarini ochishga, jonzot sifatida o‘z mohiyatini anglashga ehtiyoj sezadi. Bunday holat, ayniqsa, jamiyat tubdan o‘zgarayotgan, turmush tarzi yangilanayotgan tarixning tub burilish nuqtalarida ko‘zga yaqqol tashlanadi. Chunki, bunday vaziyatlarda insonda o‘zini anglash instinkti kuchayadi, o‘z hayotiga nazar solib, o‘tmishiga katta qiziqish bilan qaraydi, undan najot izlaydi. Ana shu holatning o‘zi insonning tarixdan saboq chiqarishga, o‘z istiqbolini belgilashiga zamin yaratadi. Mustaqillik tafakkur tarzimizni o‘zgartirib yubordi, hayot mohiyatini yana ham chuqurlashtirdi, yashash istagi inson mohiyati va qadriyatiga aylandi. Ongimiz va tafakkurimizdagi bunday keskin burilish tabiiy ravishda uzoq o‘tmishga – insoniyat tarixiga yangicha qarashni taqozo etdi. Ushbu jarayonda tarixiy xotirani tiklash, tarixiy jarayonlarni ilmiy jihatdan tahlil qilish va falsafiy – mantiqiy tushunishni xosil qilishni taqozo etmoqda. Zero, tarixni falsafiy anglash, falsafiy

tushunish, har bir voqelik va hodisaga uni keltirib chiqargan omillar, manbalar, ijtimoiy tarixiy muhit va manfaatlar asosida tushunishni, idrok etish - tarix falsafasining mohiyati hisoblanadi deb aytish mumkin. Bugungi kunda falsafiy tafakkurning yangilanishi nafaqat umumiy ma'naviy muhitning, balki har bir jamiyat a'zosining ijtimoiy qiyofasi, ruhiy dunyosi, maqsad va ehtiyojlarining o'zgarishi hamdir. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov aytganidek, "Falsafa barcha fanlarning otasi. Falsafani bilmaydigan odam - meditsina yoki ta'lim, san'at yoki madaniyat sohasi vakili bo'ladimi, bundan qat'iy nazar - hayotning, o'z kasbining ma'no mazmunini yaxshi tushunmaydi. Misol uchun, tarixni tahlil qilish uchun har bir voqea va jarayonga falsafiy qarash, ularni umumlashtirgan holda zarur xulosalar chiqara olish kerak. Shu bois tarixchi bo'lish uchun falsafiy tafakkur qobiliyatiga ega bo'lish darkor". Shundagina inson buyuk allomalar orzu qilgan fozil odamlarning komil fazilatlarini shakllantirish va takomillashtirishga munosib hissa qo'sha oladi.

Insoniyat tarixida, hozirgi davrda va kelajakda avvalombor inson yetakchi omil sifatida barcha funksiyalarni bajarishga intiladi. Ayniqsa XXI asrda sodir bo'layotgan jarayonlar tezkorlik va keng ko'lamda namoyon bo'layotgani jamiyat fuqarolarining faoliyatlari va umuman turmush tarzini yangi qirralarini ochib bermoqda. Har bir masalaga nisbatan zamonaviy inson atroflicha yondoshishga uni mohiyatini o'rganib borishga, sabab va oqibatini aniqlashga, metodologik va amaliy ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslab berishni - ustivor vazifalar sifatida qo'yadi. Respublikada bosqichma bosqich davom etayotgan demokratik islohotlarni hayotga tadbiq etishda inson omili salmoqli hissasini qo'shib bormoqda. Inson faoliyatining negizida asosan aqliy, intellektual salohiyati, keng ko'lamda namoyon bo'layotgan dunyoqarashi, nazariy statistik va empirik ma'lumotlarni o'zlashtirish yordamida o'sib borayotgan bilimi, atrofdagi o'zgarishlarga, boshqa shaxs va guruhlarga nisbatan bildirayotgan munosabati, ayniqsa mazmunli, rejali mehnati xizmat qiladi. Ko'rsatilgan inson omilining komponentlari yaxlitlikda, bir – birini to'ldirib g'oyaviy jihatdan bog'lanish asosida jamiyat taraqqiyotiga funksional ta'sirini bildiradi. Haqiqatdan ham, "inson omili har qanday jamiyat taraqqiyotining kishilik hayoti mohiyati va mazmunining asosi bo'lib kelgan". Ta'kidlash joizki, inson omili jamiyatimizning tarkibiy qismi bo'lgani uchun qanday sharoit bo'lishidan qat'iy nazar hartomonlama o'zgaruvchan bo'ladi. Belgilangan vazifa va rejalarni mazmun – mohiyati va metodologik ahamiyatini fuqarolar tomonidan tushunishlari, faoliyatlari bilan bog'lashlari inson omilini yuksalishi va faolligini ta'minlaydi. Bunday holatga erishish murakkab va qarama – qarshiliklardan iborat. Sabablaridan biri shundaki, mavjud bo'lgan sharoit va imkoniyatlaridan inson samarali, rejali, qisman, vaqti – vaqti bilan yoki noto'g'ri foydalanishi mumkin. Psixologik jihatdan, insonlarni individualligi, ya'ni hissiyotlari, tasavvurlari, qobiliyati va boshqa fazilatlari turli shakl va darajada namoyon bo'lishida ko'rinadi. Shuning uchun inson omilini shaklanish, rivojlanishi va funksional o'zgarishi ham turli darajada namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan respublika hayotining hamma sohalariga qaratilgan demokratik islohotlar birinchi galda inson manfaati, uning turmush farovonligi, erkinligi va mustaqil fikrlashni ta'minlaydi, inson omilini esa ijobiy tomonga o'zgartirib boradi, uni ongi va tafakkuri yangi g'oyalar bilan boyitadi, muhimi – mehnatidan ma'naviy qoniqish bo'ladi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash kerakki, inson omilini tuzilishi va mazmunida jamiyatimizda sodir bo'layotgan barcha o'zgarishlarni mujassamlashtiradi, komponentlari bir – biriga yaqinlashadi va nihoyat ularni bir maromda rivojlanishi uchun g'oyaviy – mafkuraviy negizlarini mustahkamlaydi. Undan tashqari, inson omilini jamiyat taraqqiyotiga ta'siri va barkamol avlodni tarbiyalashda salmoqli hissasi o'sib boradi.

Adabiyotlar

1. Каримов И.А.Ёшларга ишонч билдириш, уларнинг ташаббус ва салоҳиятини рўёбга чиқариш-бугунги куннинг устувор вазифасидир.//Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари - олий қадрият.-Т.: Ўзбекистон, 2006. Б-117
2. Жўраев Н. Тахайюл тасаввур, тафаккур. Т.,Янги аср авлоди. 2015, Б-85
3. Қ.Назаров ва бошқалар. Фалсафа асослари. Т., Ўзбекистон нашриёт – матбаа ижодий уйи., 2005, Б-275.
4. Юсупов Э. Фалсафа. Т.: "Шарқ" МАТБАА концерни бош таҳририяти, 1999. Б-190.

“YANGI O‘ZBEKISTONDA YOSHLAR TARBIYASI VA SOG‘LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISH: IJTIMOIY-FALSAFIY TAHLIL”

Saydaliyev Ilyosbek Sayfiddin o‘g‘li

Namangan Davlat texnika universiteti mustaqil izlanuvchisi
Tel:+998944363202
e-mail: ilyossaydaliyevmoxigul@gmail.com
ORCID iD: https://orcid.org/0009-0009-4209-8820

Kirish

Yangi O‘zbekistonda yoshlar tarbiyasi va sog‘lom turmush tarzini shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “…yoshlarni zamonaviy bilim va tajribalar, milliy va umumbashariy qadriyatlar asosida mustaqil va mantiqiy fikrlaydigan, ezgu fazilatlar egasi bo‘lgan insonlar etib voyaga yetkazamiz”. Qayd etilishicha, “yurt kelajagi ham ma’nan, ham jismonan barkamol bo‘lgan yoshlar qo‘lidadir”[410]. Ya’ni, mamlakatning istiqboli yosh avlodni ma’naviy va jismonan barkamol etishga bog‘liq. Bugungi kunda bu maqsadni amalga oshirish uchun keng qamrovli konsepsiyalar ishlab chiqilgan va amalga oshirilmoqda.

Kalit so‘zlar: Yangi O‘zbekiston, yoshlar tarbiyasi, sog‘lom turmush tarzi, ma’naviyat, Sharq mutafakkirlari, ijtimoiy-falsafiy tahlil, oila va ta’lim, milliy g‘oya, sog‘lom avlod, ma’naviy immunitet.

Yangi O‘zbekistonda yoshlar tarbiyasi va ma’naviyat siyosatining ustuvor yo‘nalishlari

Mustaqil O‘zbekistonda yoshlarni jismonan sog‘lom, ma’naviy yetuk insonlar etib tarbiyalash davlat siyosatining muhim bo‘g‘ini hisoblanadi[411]. 2021–2025-yillarga mo‘ljallangan “Yoshlar tarbiyasini rivojlantirish” konsepsiyasida yoshlarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ularni ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarga jalb qilish, shuningdek, yoshlar salomatligini mustahkamlash va sog‘lom turmush tarzini shakllantirish ustuvor vazifa sifatida ko‘rsatildi. Konsepsiya asosida quyidagi asosiy yo‘nalishlar belgilangan:

- **Sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish:** yoshlarni jismonan va ruhiy salomat qilish, tibbiy savodxonlikni oshirish va sport faoliyatini kengaytirish;
- **Ma’naviy-ma’rifiy tarbiya:** yoshlarni milliy g‘oya va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan vatanparvarlik ruhida tarbiyalash;
- **Ta’lim va innovatsiya:** talabalarda yuqori ilmiy-ma’rifiy salohiyatni rivojlantirish va zamonaviy kasblarga tayyorlash.

Bundan tashqari, yoshlarga zamonaviy kompyuter, sport inshootlari va madaniy bo‘linmalarda faoliyat yuritish imkoniyatlari yaratish, “Yoshlar daftari” kabi ijtimoiy dasturlar bilan qo‘llab-quvvatlash choralari ko‘rilmoqda. Hukumatning maqsadli e’tiroflarida ham yoshlarni tarbiyalashning ma’naviy tomoni alohida qayd etiladi: Prezidentimiz Mirziyoyev “biz yoshlar siyosatini ochiq-oydin, qat’iyat bilan davom ettiramiz, bu siyosatni eng ustuvor vazifamiz sifatida ko‘taramiz” deganlar[412]. Ya’ni, O‘zbekiston rahbariyatining fikricha, milliy g‘oya va ma’naviyat – yoshlar tarbiyasining butun tizimiga boshqaruvchi tamoyil bo‘lib xizmat qiladi.

Sog‘lom turmush tarzi tushunchasi – falsafiy va ijtimoiy-axloqiy asoslari

“Sog‘lom turmush tarzi” konsepsiyasi keng ma’noli tushuncha bo‘lib, bunda insonning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy farovonligi birgalikda ko‘zda tutiladi. Pedagogik manbalarda sog‘lom turmush tarziga mehnat, faol dam olish, sport bilan muntazam shug‘ullanish, organizmni chiniqtirish, to‘g‘ri ovqatlanish, zararli odatlardan voz kechish va oilada sog‘lom muhit yaratish kabi elementlar kirishi ta’kidlanadi.[413] Bu jihatlarning barchasi shaxsning turli kasbiy va ma’naviy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Istiqbolli talim tizimida esa talaba-yoshlarning sog‘lom turmush tarzini shakllantirish ta’lim maqsadlarining asosiy qismlaridan biri sifatida ko‘riladi. Falsafiy nuqtayi nazardan, qadimdan tan-nafs muvozanati shaxs barkamolligining muhim omili sanalgan. Ma’lumki “sog‘lom tana ichida sog‘lom ruh” prinsipiga ko‘ra, jismoniy tarbiya – ruhiy poklik va mantiqiy tafakkurga xizmat qiladi. Sog‘lom turmush tarzining ijtimoiy-axloqiy asoslari bo‘yicha shaxs mas’uliyati va vijdonlilik muhim ahamiyat kasb etadi. Ya’ni, har bir inson sog‘lig‘ini muhofaza qilish va jismoniy faollik bilan band bo‘lishni ma’naviy burch deb qabul qilishi lozim. Shu tariqa sog‘lom turmush tarzini shakllantirish nafaqat individual salomatlikni himoya qiladi, balki butun

[410] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoevning Oliy Majlisga va O'zbekiston xalqiga murojaatnomasi. Toshkent. 2020 yil 29 yanvar.
[411] O‘zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini 2025-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi/ Toshkent sh.,2021-yil 18-yanvar,23-son
[412] Sh.M.Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. -T.: "O'zbekiston", T 2016 йил 14.б.
[413] Jabborov I. Turmush tarzi, urf-odatlar va odob. -T.: O‘zbekiston, 1983

jamiyatning madaniy-saodatini ta’minlashga xizmat qiladi.

Sharq mutafakkirlarining sog‘lom fikr, aql, tan va ruh pokligi haqidagi qarashlari

Sharq falsafasida insonning ruhiy va jismoniy kamolotiga katta e’tibor qaratilgan. Masalan, Abu Nasr Forobiy fikricha inson fazilatlari bilan kamolotga yetadi va kamolotga yetgan odam baxtli hisoblanadi[414] deya ta’kitlaydi. Uning ta’limotida axloqiy fazilatlar va bilim bir-birini to‘ldiradi, chunki “inson barkamollikka bilimlar egallash orqali o‘z-o‘zini tarbiyalash va ta’lim-tarbiya natijasida ko‘tarilib boradi”. Masalan, Abu Ali ibn Sinoning “Tib qonunlari” asarida inson salomatligiga bog‘liq holda to‘g‘ri ovqatlanish, uyqu va hordiq chiqarish, shuningdek, jismoniy va ruhiy uyg‘unlikning o‘zaro bog‘liqligi chuqur tahlil qilinadi. U nutritiv (oziqlantiruvchi) qobiliyat, tabiiy ehtiyojlar va ruhiy holatlarning umumiy salomatlikka ta’sirini nazariy va amaliyoti jihatdan izohlaydi[415]. Ibn Sinoning bu g‘oyalari dunyo tibbiyoti va falsafiy tafakkurining rivojlanishiga ham jiddiy ta’sir ko‘rsatgan.

Imom G‘azzoliy ham ruhiy poklikni asosiy g‘oya qilgan olim sifatida tanilgan. Uning “Kimyo ul-saodat” asarida ruhni poklash, vijdoniylik va ma’naviy barkamollikka erishish yo‘llari bayon etiladi. Unga ko‘ra, qalb pokligi insonni haqiqiy donolikka eltuvchi yo‘l bo‘lib, axloq-iymon uyg‘unligini ta’minlaydi. Shu tariqa Sharq mutafakkirlari sog‘lom fikr va ruh pokligini butun inson kamolotining ajralmas qismi deya tushunganlar[416]. Bu tozalik Qur’on va sunnatga muvofiq ibodat va o‘zini nazorat qilish yo‘li bilan amalga oshirilishi zarurligi ta’kidlanadi.

Talabalarda sog‘lom hayot tarzini shakllantirishda fanning, oilaning va jamiyatning o‘rni

Talabalarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga bir qator omillar ta’sir qiladi. Avvalo, oliy ta’lim muassasalari ilmiy muhitda sog‘lom hayot turg‘uzishga alohida e’tibor bermoqda. Hozirgi o‘qitish maqsadlarida talaba-yoshlarning jismoniy tarbiya va salomatlik madaniyati majburan kiritilgan: “Oliy ta’limda talaba-yoshlarning intellektual, kasbiy, axloqiy, madaniy rivojlanish talablarini qondirishda sog‘lom turmush tarzi bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish ta’lim maqsadlarining asosiy qismi hisoblanadi”. Ya’ni universitetlar yoshlarga sog‘lom turmush tamoyillarini o‘rgatib, ularni amaliy mashg‘ulotlarga jalb etmoqda.

Oilaning roli ham muhim. Sog‘lom avlod dastlab oilada tarbiya topadi: “Umumiy qilib aytganda, sog‘lom ota-onadan sog‘lom farzand tug‘iladi. Sog‘lom avlod dastlab oilada shakllanadi… Oila sog‘lom avlodni voyaga etkazuvchi muhim omil hisoblanadi”. Bunda oilaviy munosabatlarning shaffofligi, ota-ona o‘zaro hurmati va tarbiyaviy namunalari yoshlarda sog‘lom hayot tarziga mehr uyg‘otishda asosiy ahamiyatga ega.

Jamiyat miqyosida esa har bir fuqaro sog‘lom turmush tarzini o‘z faoliyati uchun me’yor deb qabul qilishi zarur. Tadqiqotlarga ko‘ra, “sog‘lom avlodni shakllantirish jamiyatda sog‘lom turmush tarzini qaror toptirish negizida amalga oshiriladi” va buning uchun jamiyatning har bir a’zosi bunday turmush tarzini yo‘lga qo‘yishi kerak. Xususan, maktab, mahalla va yirik ommaviy axborot vositalari orqali tarqatilayotgan sog‘lom hayot haqidagi targ‘ibotlar yoshlarga ijobiy me’yorlar singdirishga xizmat qiladi.

Yot g‘oyalarning oldini olishda sog‘lom turmush tarzi va ongli fuqarolik pozitsiyasining ahamiyati

Global tahdidlar, diniy-ekstremistik g‘oyalar va boshqa zararli oqimlar yoshlar ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. So‘ngi yillarda ichkilikbozlik, giyohvandlik, jinoyatchilik va ekstremistik guruhlar yoshlarni o‘ziga jalb etayotgan bir haqiqat sifatida qayd etilmoqda[417]. Bunday vaziyatdan chiqish uchun jamiyat va oilalarda ma’naviy immunitetni oshiruvchi choralar muhim: yoshlar ma’naviy kamolot, maqsadli hayotiy pozitsiya va barkamol tarbiya olishi lozim.

Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov ham ma’naviyatning bo‘shlig‘i to‘ldirilmasa, zararli oqimlar kuchayishi haqida ogohlantirgan. U aytganidek, agar ma’naviy bo‘shliq yuzaga kelsa, uni “yoshlarning ilmga, kasb-hunarga, sog‘lom turmush tarziga… qiziqishlari bilan hamohang bo‘lgan yangicha qadriyatlar bilan to‘ldirish lozim”[418]. Ya’ni, jismonan va ruhiy sog‘lom hayot tarzi bilan shug‘ullanish yoshlarni yot g‘oyalarning zo‘ravon va manipulyativ ta’siridan himoya qiladi. Xulosa qilib aytganda, sog‘lom turmush tarzini keng targ‘ib qilish va yoshlar orasida ongli fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish orqali jamiyatimiz ekstremistik va nomaqbul g‘oyalarga qarshi barqaror mustahkam choralar ko‘rishi mumkin.

Xulosa

---

[414] Abu Nasr Farobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida.-T.: Yozuvchi 2001.

[415] Avicenna (Ibn Sino). (1973). *The Canon of Medicine, Volume 1* (O. C. Gruner, Trans.). New York: AMS Press. (Originally published in 1930, London**). pp. 113–114, 144, 147.**

[416] al-Ghazali. *Kimiya-yi Saʿādat (The Alchemy of Happiness)*. ghazali.org. Retrieved [12.09.2025] from https://www.ghazali.org/books/kimya-eng.pdf

[417] I.Nuriddinov “BARKAMOL AVLOD TARBIYASINING MA`NAVIY MA`RIFIY USLUBLARI” ―Yangi O`zbekistonda Uchinchi Renessansga munosib poydevor yaratilmoqda‖ loyihasi doirasida tashkil qilingan Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari/ Buxoro 2021 yil 24 sentyabr 148-b

[418] Karimov. I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni - xalq, millatni - millat qilishga xizmat etsin. T.: "O'zbekiston",1998, 17 - bet.

Yoshlar tarbiyasi va sog‘lom turmush tarzini shakllantirish masalasi Yangi O‘zbekistonda milliy siyosatning ustuvor yo‘nalishi sanaladi. Konsepsiyalar va dasturlar asosida yoshlarni ma’naviy-axloqiy jihatdan yetuk, zamonaviy bilimga ega, jismonan sog‘lom avlod sifatida tarbiyalashga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Sharq mutafakkirlarining inson ruhiy-axloqiy kamoloti haqidagi nazariyalari bu maqsadlarga falsafiy asos beradi. Ilm-fan, ma’naviyat va oilaviy ta’lim mazmunida kelajak avlod uchun barqaror sog‘lom turmush tamoyillari singdirilmoqda. Barchaga ma’lumki, sog‘lom ruh va tafakkurni tarbiyalashdan tortib, ijtimoiy-ma’naviy muhitni poklashgacha bo‘lgan jarayonlar yoshlarning ongi va xulqida uyg‘unlik yaratadi. Zero, barkamol yoshlar jamiyatning eng muhim boyligidir. Ushbu boylikni himoya qilish uchun esa o‘zaro birlashgan holda sog‘lom hayot tarzini qadrlash va islohiy yo‘nalishlarni amalga oshirish lozim.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning Oliy Majlisga va O‘zbekiston xalqiga murojaatnomasi. Toshkent. 2020 yil 29 yanvar.
2. O‘zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini 2025-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi/ Toshkent sh.,2021-yil 18-yanvar,23-son
3. Sh.M.Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. -T.: "O‘zbekiston", T 2016 йил 14.б.
4. Jabborov I. Turmush tarzi, urf-odatlar va odob. -T.: O‘zbekiston, 1983
5. Abu Nasr Farobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida.-T.: Yozuvchi 2001.
6. Avicenna (Ibn Sino). (1973). *The Canon of Medicine, Volume 1* (O. C. Gruner, Trans.). New York: AMS Press. (Originally published in 1930, London**). pp. 113–114, 144, 147.**
7. al-Ghazali. *Kimiya-yi Saʿādat (The Alchemy of Happiness)*. ghazali.org. Retrieved [12.09.2025] from https://www.ghazali.org/books/kimya-eng.pdf
8. I.Nuriddinov “BARKAMOL AVLOD TARBIYASINING MA’NAVIY MA’RIFIY USLUBLARI” ―Yangi O‘zbekistonda Uchinchi Renessansga munosib poydevor yaratilmoqda‖ loyihasi doirasida tashkil qilingan Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari/ Buxoro 2021 yil 24 sentyabr 148-b
9. Karimov. I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni - xalq, millatni - millat qilishga xizmat etsin. T.: "O‘zbekiston",1998, 17 - bet.

YANGI O’ZBEKISTONDA IBN XALDUN TA’LIMOTINING METODOLOGIK AHAMIYATI.

Nazirov Sherzodbek Rustamsher o’g’li

Andijon Davlat Universiteti Falsafa fakulteti, ijtimoiy falsafa yo’nalishi mustaqil tadqiqotchisi.
+998881632666, sherzodbeknazirov90@gmail.com

Anotatsiya: Mazkur tezisda Yangi O’zbekistonda falsafa fanining taraqqiyoti, uning ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar bilan bog’liqligi, xususan sharq tafakkurining buyuk namoyondasi Ibn Xaldunning ijtimoiy-falsafiy qarashlari ushbu jarayonlarga metologik asos sifatida tadqiq etildi. Ibn Xaldunning asabiyya (ijtimoiy birdamlik) nazariyasi Yangi O’zbekistonda ijtimoiy uyg’unlik va barqarorlikni mustahkamlashga, uning iqtisodiy qarashlari va falsafiy ildizlarini anglashga xizmat qiladi.

Kalit so’zlar: Muqaddima, sharq falsafasi, jamiyat, davlat, sivilizatsiya, asabiyya, guruh hissi, mehnat, siyosiy kuch, umran, pul, soliq to’lovchilar, adolat, barqaror rivojlanish, birdamlik, qishloq xo’jaligi, ilm.

Аннотация: В данной диссертатsии рассматривается развитие философии в Новом Узбекистане, её связь с социально-экономическими процессами, в частности, социально-философские воззрения великого представителя восточной мысли Ибн-Халдуна как методологическая основа этих процессов. Теория Ибн-Халдуна об асабийе (социальной солидарности) служит укреплению общественного согласия и стабильности в Новом Узбекистане, пониманию его экономических воззрений и философских корней.

Ключевые слова: Введение, восточная философия, общество, государство, цивилизатsия, нервозность, групповое чувство, труд, политическая власть, умран, деньги, налогоплательщики, справедливость, устойчивое развитие, солидарность, сельское хозяйство, наука.

Abstract: This thesis examines the development of philosophy in New Uzbekistan, its connection with socio-economic processes, in particular, the socio-philosophical views of Ibn Khaldun, a great representative

of Eastern thought, as a methodological basis for these processes. Ibn Khaldun's theory of asabiyya (social solidarity) serves to strengthen social harmony and stability in New Uzbekistan, to understand its economic views and philosophical roots.

Keywords: Introduction, Eastern philosophy, society, state, civilization, nervousness, group feeling, labor, political power, umran, money, taxpayers, justice, sustainable development, solidarity, agriculture, science.

Sharq falsafasi insoniyat tafakkurining qadimiy manbai sifatida jamiyat, davlat va inson hayotini tushintirishda o'zida xos yondashuvga ega. Uning asosiy dolzarb masalalari orasida ijtimoiy birdamlik, adolat, davlat boshqaruvi, ilm va axloqning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni muhim hisoblanadi. Bu masalalar XIV asr allomasi Ibn Xaldunning "Muqaddima" asarida falsafiy va ijtimoiy tahlil asosida yoritilgan.

Ibn Xaldun islom sivilizatsiyasida, birinchi navbatda, uning jamiyat, tarix va iqtisod haqidagi tushunchalariga qaratilgan. Uning ishida markaziy o'rinni sivilizatsiyalarning yuksalishi va qulashi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan "asabiyya" (ijtimoiy birlik) tushunchasi tashkil etadi[1.b.108].

Yangi O'zbekiston davrida falsafa fani jamiyat taraqqiyoti uchun metodologik asos bo'lib xizmat qilmoqda. Davlat siyosatida inson omili, adolat, barqaror rivojlanish va innovatsion taraqqiyot ustuvor yo'nalishlar sifatida belgilangan. Shu jarayonda falsafaning ro'li yangi g'oyalar ishlab chiqish, qadryatlarni mustahkamlash va ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilishga hissa qo'shishdir.

Ibn Xaldun ta'kidlashicha: "Sulolaning guruh hissi va siyosiy ustunlik yo'llariga ergashsa, u albatta avval aytib o'tilganidek, cho'l munosabatiga ega. Cho'l munosabati, mehribonlik, kamtarlik, boshqa insonlarning mulkini hurmat qilish va ularga intilmasalik, agar subyektlarga soliq stavkalari va undirishlar past bo'lsa ikkinchisi energiya va narsalarni qilish istagi. Madaniy korxonalar o'sadi va ko'payadi, chunki soliqlar qoniqish keltiradi. Natijada, soliq tushumlari, ya'ni yig'indisi (individual baholashlari), ortadi. Sulola hokimyatda davom etganda va ularning hukmdorlari ketma-ket bir-biriga ergashadi, ular murakkablashadi…ularning urf-odatlari va ehtiyojlariga aylanadi, ular suvga cho'mgan farovonlik va hashamat tufayli yanada xilma-xildir. Natijada, subyektlarga, qishloq xo'jaligi ishchilariga, fermerlarga va barchaga individual yuklamalar va baholar boshqa soliq to'lovchilar oshirish talab etadi. har bir individual impost va baholash juda ko'payadi, yilda ko'proq soliq tushumini olish maqsadida" [2.b.352].

Bugungi O'zbekiston ham katta iqtisodiy islohotlar va jamiyat taraqqiyoti yo'lida. Bozor iqtisodiyotiga o'tish, xususiy sektorni rivojlantirish, korrupsiyaga qarshi kurash, millatlararo totuvlikni ta'minlash va ijtimoiy birdamlikni mustahkamlash kabi jarayonlar Ibn Xaldunning iqtisodiy va falsafiy qarashlari bilan bog'liq.

Mehnat, fazilatlar, birlik va siyosiy kuch, Ibn Xaldun insonlar birlashishi zarurligi haqidagi bayonotga e'tibor qaratildi. Ibn Xaldun faylasuflardan farqli o'laroq bashoratni rad etadi, insonlar uyushmasini tashkil etish va boshqarish zarur bo'lgan diniy qonun. Buning o'rniga u qudra atamasini kiritadi va al asabiyya yetarliligini va oqilona fikrlash va tajribaning foydasi. Turli izlanishlar va tekshirish orqali mavjud narsalarning turlari materiya atamasini "pul" ma'nosi ham anglatishini ko'rsatadi, ulardan biri siyosatning ikki asosidir. Ikkinchisi esa al asabiyya va kuchdir. Bu ikki asos: pul va al asabiyyaning inson hayotidagi ro'li tadqiq qiladi. Birlashma va siyosiy iqtisodiy tashkilotni tashkil etish, u beshta bo'limdan iborat. Birinchisi, inson uyushmalarining turli xil turlarini ko'rib chiqadi. Ikkinchisi, nega men al asabiyya atamasini bog'lanish sifatida talqini tushintiraladi. Uchinchisi, esa al asabiyya va maqsadini o'rganadi. To'rtinchisi, sharh va muxokama mavjud ilmiy adabiyotlar. Beshinchi, ayollar al asabiyyaga munosib bo'la oladimi yoki yo'qmi deb so'raladi. Ibn Xaldunning aytishicha, insonlar birlashmasi odamlar uchun zaruriydir va u ikki narsadan iborat. Qishloq (umran badavi) va shahar (umran hhadari) [3.b.62].

Ibn Xaldunning asabiyya (ijtimoiy birdamlik) nazariyasi hozirgi O'zbekistonda millatlararo totuvlik, mahalliy hamjamiyatlarning ahamiyati va ijtimoiy barqarorlikni saqlash siyosati bilan uzviy bog'liq. Uning iqtisodiy falsafasi esa tadbirkorlik, hunarmandchilik va xususiy sektorning iqtisodiy rivojlanishdagi o'rnini ta'kidlaydi, bu esa O'zbekistonning tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va bozor iqtisodiyotini rivojlantirishga yo'naltirilgan siyosati bilan mos keladi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Miromonovich faoliyatining dastlabki bosqichlaridanoq qisqa davr mobaynida yangi tahrirdagi O'zbekiston Konstitutsiyasi, jamiyat taraqqiyoti va xalq farovonligini ta'minlash uchun qator kodeks va qonunlar, milliy strategiya va dasturlarni qabul qildi. Davlatimiz prezidenti, shuningdek, Yangi O'zbekistonni barpo etish va Uchinchi Renessans poydevorini qurishga qaratilgan farmon, qaror, farmoyishlarni imzoladi [4.b.1].

Ayni xozirgi globallashuv jarayonida davlatimiz xayoti barcha sohalariga izchillik bilan tadbiq etilayotgan ana shunday samarali, muhim va dolzarb huquqiy asosni shakllantirishda tub siyosiy-nazariy mohiyati O'zbekiston Prezidentining kitoblari, dasturiy ma'ruza va nutqlarida batafsil yoritilgan. Shunday asarlaridan "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi" va "Hozirgi zamon va Yangi O'zbekiston" navbatdagi asarlari

chop etildi [5.b.1].

Shavkat Mirziyoyev 2016-yilda Prezident etib saylanganidan so‘ng, bozor iqtisodiyotiga to‘liq o‘tish strategiyasini ishlab chiqdi va quyidagi ustuvor yo‘nalishlar bo‘yicha islohotlarni amalga oshirdi:

1. Monopoliyalarga qarshi kurash va xususiy sektorni rivojlantirish
2. Tashqi iqtisodiy aloqalarni kengaytirish va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish
3. Valyuta bozorini liberallashtirish va bank sektorini isloh qilish
4. Davlat korxonalarini xususiylashtirish va soliq yukini kamaytirish
5. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish va sanoatni modernizatsiya qilish.

Ibn Xaldunning iqtisodiy va ijtimoiy nazariyalari bugungi O‘zbekiston jamiyatining rivojlanishida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Uning iqtisodiy tamoyillari O‘zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o‘tish jarayoni bilan bog‘liq. O‘zbekistonda iqtisodiy islohotlar davom etayotgan bir paytda, Ibn Xaldunning soliq siyosati va iqtisodiy barqarorlik haqidagi g‘oyalari zamonaviy boshqaruvda qo‘llanishi mumkin. Uning fikricha, iqtisodiy rivojlanish barqaror siyosiy tizim va mehnat munosabatlariga asoslanishi kerak. Shuningdek, Ibn Xaldunning ijtimoiy birdamlik (asabiyya) haqidagi nazariyasi ham O‘zbekiston jamiyatining rivojlanishi uchun dolzarbdir. U jamiyatni birlashtiruvchi omil sifatida milliy birdamlik, ijtimoiy hamkorlik va fuqarolik jamiyatining ahamiyatini tushuntiradi. Uning tarixiy tsikllar nazariyasi esa O‘zbekistonning siyosiy barqarorligi uchun ham muhim. Har bir davlat o‘zining rivojlanish bosqichlaridan o‘tishini hisobga olgan holda, barqarorlikni ta’minlash uchun ijtimoiy birdamlik va iqtisodiy strategiyalarni to‘g‘ri yo‘naltirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yusuf Shevki Yauz, “Ilim”, DIA, V.22, TDV nashri, Istanbul 2000, 108- bet
2. Ibn Kaldūn Abd Ar Rahman bin Muḥammed. In F. Rosenthal (Trans.), *The Muqaddimah.: An introduction to history*. Princeton, N.J: Princeton University Press. 1967. B- 352
3. Cheddadi, Abdesselam. “Editor’s Introduction.” In *‘Abd Al-Raḥmān Ibn Khaldūn: Al-Muqaddimah*. Morocco: Al-Dār Al-Bayḍā’, 2005.B- 62,
4. Uchinchi renessans davriga poydevor//https://yuz.uz/uz/news/ozbekistonda-yangi-bir-uygonish--uchinchi-renessans-davriga-poydevor-yaratilmoqda
5. 2022 — 2026 YILLARGA MO‘LJALLANGAN YANGI O‘ZBEKISTONNING TARAQQIYOT STRATEGIYASI //https://president.uz/oz/pages/view/strategy?menu_id=144
6. Uludağ Süleyman. İbn Xaldun. Hayatı. Eserleri. Fikirleri. Ankara. Harf Eğitim Yayıncılığı. 2022..
7. MSU, İbn, Xaldun, (2013). *Mukaddime* (Çev.Süleyman ULUDAĞ) *I. ve II. Cilt.* İstanbul: Dergâh Yayınları

ХОЖАГОН ТАСАВВУФИЙ ТАРИҚАТИ ВА ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН

Шарипова О.Т.

БухДУ Ислом тарихи ва манбашунослиги, фалсафа кафедраси профессори в.б., фалсафа фанлари доктори(DSc) “Жўйбори Калон” аёл-қизлар ўрта-махсус ислом таълим муассасаси директори

Аннотация: ушбу мақолада хожагон-тасаввуфий тариқатининг асосчиси Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний дунёқарашиниг шаклланишида устози Юсуф Ҳамадонийнинг урни ва ролини ифодоловчи фикрлар манбалар асосида очиб берилган. Мавзуни ёритишда Юсуф Ҳамадонийнинг Ҳаёт мезони, Одоби тариқат, Коинот ва инсон асарларидаги мавзуга оид фикрлар фалсафий таҳлил қилинган. Манбалардаги фалсафанинг умумназарий масалаларига оид онтология, гносеология, аксиология, этика масалалари қиёсий ёритилган.

Таянч сўзлар: тасаввуф, тафаккур, илм, виждон, ватанпарварлик, ижтимоий ҳаёт, ахлоқий тарбия, камолот, дунёқараш, руҳий комиллик, мурид, муршид,

Аннотация: В данной статье взгляды основателя ходжаган мистической секты Ходжи Абдулхалика Гиждувани отражает место и роль его учителя Юсуфа Хамадони в формировании мировозрения раскрывается на основание источников. При освещении темы сделан философский анализ Жизненных критериев Юсуфа Хамадани, Этикета, Вселенной и человеческих мыслей. Источники сравнительно освещают вопросы онтологии, гносеологии, аксиологии и этики, связанные с общими вопросами философии.

Ключевые слова: мистика, созерцание, наука, совесть, патриотизм, общественная жизнь,

нравственное воспетание, совершенство, мировозрение, духовное совершенство, мурид (ученик), муршид (учитель).

Annotation : In this article, the views of the founder of the Khojagan mystical sect, Khoja Abdulkhalik Gijduvani, reflects the place and role of this teacher Yusuf Hamadoni in shaping the worldview, is revealed to the main sources. In covering the topic, a philosophical analysis of Yusuf Hamadani's views on the criteria in the works of Life Criteria, Etiquette, Universe and Man was made. The sources comparatively cover the issues of ontology, epistemology, axiology, and ethics related to the general issues of philosophy.

Key words: Sufism, contemplation, science, honesty, patriotism, social life, moral matyrity, wisdom, good deeds, spiritual perfection, apprentice, teacher.

КИРИШ

Тасаввуф-бу инсоннинг руҳияти ва маънавий оламидаги жараён бўлиб, инсонни руҳий ва аҳлоқий камолотга етказувчи бир илмдир.

Тариқатнинг асл моҳияти ибодат ва поклик бўлганлиги учун мазкур мазҳаб дину исломга зид эмас. Шу маънода, Абдухолиқ Ғиждувоний асос солган хожагон тариқатининг ҳам асосини муқаддас исломий манбалар ташкил этган бўлиб, ўзига хос маънавий-ахлоқий қадриятларга асосланган таълимотдир.

Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний улуғ ориф, мутасаввифдир. Ушбу тариқат Ўрта Осиёда вужудга келган илк мумтоз тариқат ҳисобланади.Абдухолиқ Ғиждувоний худбинлик, ҳасад, рашк, каҳру ғазаб, манманликни одам учун иллат ҳисоблаганлар ва бу иллатларни жоҳиллик, нодонлик натижаси деб билганлар.

Ҳозирги глобал жамиятда ёшларни ҳар томонлама баркамол қилиб тарбиялашда тасаввуф таълимотининг, айниқса, Абдулхолиқ Ғиждувоний асос солган Хожагон тариқатининг ўгитлари беқиёс аҳамиятга эгадир. Биз асосий қисмда ушбу тариқат моҳиятини қисқача бўлса ҳам очиб беришга ҳаракат қиламиз.

АСОСИЙ ҚИСМ

Абдулхолиқ Ғиждувоний Хожагон тариқатининг ижодкори сифатида ўзига хос маънавий, ахлоқий қадриятларга, хусусан, инсонпарварлик, меҳр-шафқат, адолат ғояларига алоҳида эътибор қаратган мутафаккирдир.

Хожаи Жаҳон “Васиятнома”, “Мақсад ас соликин”, “Мақомоти Хожа Юсуф Ҳамадоний”асарларида тариқатининг моҳиятини очиб берган. Аввалambор фалсафанинг бош мавзуи ҳисобланган инсон муаммоси ҳақида фикрлар билдириб, уни ҳам “олами кабир”, ҳам “олами сағир”деб атайди. Кабирлиги, яъни буюклиги унинг тафаккури бўлса, сағирлиги, яъни кичиклиги бошқа тирик организмлардек, ўткинчилик характерига эгалигидир.

Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний Хожагон-Нақшбандия тариқатининг асосчиси, унинг ривожига улкан ҳисса қўшган пири комил сифатида: биринчидан, Хожагон сулукида хафий зикрни бошлаб берган бўлса, иккинчидан, устози Хожа Юсуф Ҳамадоний томонидан ишлаб чиқилган ва Хожагон-Нақшбандия тариқатининг бош тамойилларига айланган: “Хуш дар дам”, “Назар бар қадам”, “Сафар дар ватан”, “Хилват дар апжуман” қоидаларига яна тўртта: “Ёдкард”, “Бозгашт”, “Нигохдошт”, “Ёддошт” каби рашҳаларни қўшди.

Ғиждувоний таълимотидаги барча умуминсоний маънавий-ахлоқий қадриятлар: ота-онага, устозларга ҳурмат, катта-ю кичикка иззатда бўлиш, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, ботиний-зоҳирий пок бўлиш, ҳалол меҳнат билан яшаш, доимо яхшилар билан бўлиш, солиҳ ишларни амалга ошириш, ҳамда одоб - ахлоқли бўлиш, ёмонларга ёмонлик билан жавоб бермаслик, уларнинг ёмонлиги ўзи учун берилган жазо эканлигини тушуниш, ақлга мувофиқ иш тутиш, хайрли бўлиш, илм олиш фарзлиги, ўзгаларга нисбатан меҳрибонлик, дўстлик, иймон, ижтимоий ҳаёт қонуниятларига риоя этиш ва бошқа барча фазилатларнинг ҳаммаси ҳадисларда мавжуддир. Шунинг учун Хожаи Жаҳон шундай бебаҳо хазина ҳисобланмиш ҳадислардан доимо баҳраманд бўлишга чорлайди.

Хожаи Жаҳон ёшларни илм олишга даъват этганда, нафақат диний, балки дунёвий илмларни ҳам ўрганиш лозимлигини уқтиради. Чунки Тангрини билиш у яратган нарсаларни ўрганишдан бошланади. Зеро киши илм билан ўз олдига қўйган барча эзгу мақсадларига эришади.Тасаввуф аҳли дунёвий ва шариат илмларини **“**зоҳирий илмлар**”** деб**,** маърифатни эса “ботиний илм” деб юритганлар. Тасаввуф аҳли зоҳирий билимни Тангрини билишнинг биринчи босқичи, дейдилар. Аллоҳни билиш дунёни билишдан бошланиши керак. Тасаввуф таълимотида дунё-Тангрининг ижоди, унинг сифатлари, қудратини намоён этиб турадиган кўзгу ҳисобланади. Хожаи Жаҳон Абдулхолиқ Ғиждувонийдан “Маърифатнинг камоли нимада?”-деб сўраганларида, мутасаввиф

қуйидагича жавоб беради: “Худованд сенга кўз берди-кўриш қувватини ато этди. У тил берди ва ширин сўзлашиш қудратини ато этди. Улардан тўғри фойдаланиш, саодатга элтишга сабаб бўлади, уларни нотўғри гуноҳ йўлида ишлатиш эса, шақоват-яъни бахтсизликни келтириб чиқаради. Маърифатнинг камоли улдурки, шу сабабларни ёмонлик йўлида ишлатмасин. Шу юқоридаги латоифларнинг тўғри, Ҳақ йўлида ишлаши инсонда комил маърифат борлигидан дарак беради. Маърифатнинг чегараси нафсни бошқариш ва бунинг тадбири ҳалол нарсалардангина баҳраманд бўлмоқни одат қилмоқдур,”[419]- дейилади.

Ғиждувоний ўгитларига амал қилиб, таълимотларини давом эттирган сўфий Ориф ар Ревгарий ўзининг “Орифнома” асарида «Ориф эмас ул кишиким, илм ва маърифатни пулдор, дунёпараст ва бадавлат одамлар олдида “дастурхон”, бозор, балки хор айлагай!»[420] , деб илмнинг қадрини пастга урувчилардан норози бўлади, ёки “Сенинг вазифанг-Қуръони вожибут таъзим (таъзимга сазовор Қуръон)дан ва Расули Акрамнинг ҳадисларидан баҳра олиб, бошқаларни ҳам баҳраманд этгайсен ва тўғри йўлга бошлагайсен. Зеро улар ҳам сенинг ҳақиқий биродарларингдур.”[421]деган фикрларни баён этган.

Абдулхолиқ Ғиждувоний илмни бағоят теран ва ҳар томонлама ўрганишга даъват қилади, илм амал билан ҳаётий эканлигини таъкидлайди. Ҳар қандай амални қалбдан, ихлос билан адо этиш кераклигини қуйидаги ўгитларида ифодалайди. “Ислом асоси уч нарсададур: биринчиси; ҳар тоате ибодатким айларсиз-анинг илмидан воқиф бўлинг!, иккинчиси; ҳар илмники ўрганибсиз-унга амал қилинг!, учинчиси, ҳар амалники этгайсиз-сидқу ихлос билан этинг!”[422]. Мутасаввиф “”Васиятнома”да: “Эй фарзанд, илм ўрган, унга амал эт. Тақволи бўл,-!”дейди.[423] Бу ҳикмат пайғамбар алайҳиссаломнинг насиҳатлари, илмнинг имон билан бир-бирига жуда яқинлиги, улар бир-бирисиз дуруст эмаслигига бағишлаб битилган ҳадислари ҳосиласидир.

Шунингдек, Хожаи Жаҳоннинг илмни юксак қадрлашларини устозлари Юсуф Ҳамадоний ҳақида гапирганларида, у кишининг ҳам илм тарғиботчиси эканликларини фахр билан тилга олади.

ХУЛОСА

Умуман олганда, Хожаи Жаҳон илм ўрганмасдан туриб, бирор ишга киришмасликка, ҳар илмни ўрганган киши унга амал қилишга, қилинадиган амал сидқу-ихлос билан қилинишига, илм эгалари ва шайхларнинг таълимотини инкор этмасликка, доимо илмнинг қадрини баланд тутишга, унга гард юқтирмасликка даъват этади. Хожаи Жаҳоннинг муридларига таъкидлаган қуйидаги ўгити чуқур маънавий ахлоқий қимматга эгадир: «Қаерда бўлманг, сизнинг олдингизда қандай қийинчиликлар бўлмасин, тўсиқлар, дарёлар, оловлар бўлса ҳам, сиз буларни бартараф этиб, билимни эгаллашингиз керак. Фақат илмгина инсонга ҳақиқий рух, роҳат бағишлайди»[424] . Шуннигдек, “Васиятнома”да сўфийнинг энг асосий вазифаси, бурчи барча диний фаройизларни, яъни намоз ўқиш, рўза тутиш, закот бериш ва Ҳажга боришни бажариши лозим, парҳезкор, тақводор, порсо бўлмоғи кераклиги баён этилган.

Ҳозирги мураккаб, глобал жамиятда ёшларни баркамол қилиб тарбиялашда Абдухолиқ Ғиждувоний таълимоти катта аҳамиятга эгадир.

Инглиз шарқшунос олими Ж.С.Тримингэм ўзининг “Исломдаги сўфийлар мазҳаби” номли асарида “Абдулхолиқ Ғиждувоний асос солган тасаввуфий тариқат замон, вақтларнинг вайрон қилувчи таъсирларига қарамасдан, ҳозир ҳам Хожаи Жаҳоннинг муридлик, таълим ва соф тартибу таомил ҳақидаги даҳолик осору изини (печать гения) йўқота олмади” деб бежиз айтмаган.

Учинчи Ренессанс пойдеворини қураётган Ўзбекистон ёшларини ҳар томонлама етук бўлиб шаклланишларида Хожагон-нақшбандия тасаввуфий тариқатидек инсонларни фақат эзгу ишларга чорловчи, “жамиятга муносиб бўлиш”га ундовчи, “инсон деган номга муносиб бўлиб”, “халқдин оғирликни олмоқ даркор”лигига даъват этувчи, оғирликни кўтара олмаса зарар ҳам етказмаслик тарбиясини таъкидловчи таълимот бениҳоя аҳамиятлидир.

[419] Абдухолиқ Ғиждувоний. Васоиё.-В.18 а.
[420] Ориф Ревгарий. Орифнома.-Б. 6.
[421] Абдухолиқ Ғиждувоний. Рисолалар..Васиятнома. С.Сайфуллоҳ, Н.Ҳасан.”Movarounnahr”. 2018. –Б. 48.
[422] Ориф Ревгарий. Орифнома.-Б. 6.
[423] Абдухолиқ Ғиждувоний. Маслак ал орифин.-В.17 а.
[424] Шаҳобиддин ибн бинту Амир Ҳамза. Мақомоти Амир Кулол.-Б.38.

SUN'IY INTELLEKT VA INSON SALOHIYATI TARAQQIYOTINING FUTURALOGIK TENDENSIYALARI

Xolmirzaev Xurshid Nakibillaevich

Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori,dotsent
Andijon davlat universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsenti

Аннотация. В данной статье рассматриваются футурологические тенденции развития искусственного интеллекта и его влияние на потенциал человека. Особое внимание уделено трансформатsионному воздействию ИИ на когнитивные процессы, социальные отношения, нравственные ориентиры и профессиональную деятельность. Анализ показывает, что искусственный интеллект способен не только расширить интеллектуальные и творческие возможности человека, но и изменить формы труда и социального взаимодействия. В перспективе ИИ выступает в качестве стратегического фактора, направляющего развитие человеческого потенциала к новым историческим горизонтам.

Ключевые слова: искусственный интеллект, человеческий потенциал, футурология, когнитивные процессы, социальная трансформатsiя, творческие возможности.

Abstract. This paper explores the futurological trends of artificial intelligence development and its impact on human potential. Particular emphasis is placed on the transformational influence of AI on cognitive processes, social relations, moral values, and professional activity. The analysis demonstrates that artificial intelligence not only enhances human intellectual and creative capacities but also reshapes labor forms and modes of social interaction. In the long run, AI emerges as a strategic factor directing the evolution of human potential toward new historical horizons.

Keywords: artificial intelligence, human potential, futurology, cognitive processes, social transformation, creative capacities.

Futuralogik tahlil nuqtai nazaridan, sun'iy intellekt inson salohiyatining eng muhim qirralariga ta'sir ko'rsatadigan transformatsion omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Birinchidan, intellektual salohiyatdagi o'zgarishlar e'tiborga molikdir. Sun'iy intellekt insonning kognitiv jarayonlarini qo'llab-quvvatlash, ma'lumotni qayta ishlash, tahlil va prognoz qilishda yangi imkoniyatlar yaratadi. Misol uchun, intellektual tizimlar insonning tahlil va qaror qabul qilish jarayonidagi xatolarini kamaytiradi, shu bilan birga, ijodiy izlanish va ilmiy tadqiqotlarning samaradorligini oshiradi[425].

Ikkinchidan, ijtimoiy salohiyat yangi bosqichga ko'tariladi. Sun'iy intellekt vositalari insonning kasbiy faoliyati, muloqot madaniyati va ijtimoiy munosabatlarini qayta shakllantiradi. Masalan, virtual kommunikatsiya va raqamli platformalar orqali ijtimoiy kapitalning yangi shakllari yuzaga kelmoqda. Shu bilan birga, futurologik tahlillarda ta'kidlanishicha, sun'iy intellekt ijtimoiy tenglik va demokratik jarayonlarga ham ta'sir ko'rsatishi mumkin[426].

Uchinchidan, axloqiy-ma'naviy salohiyat sohasida yangi paradigmalar shakllanmoqda. Sun'iy intellektning axloqiy qaror qabul qilish jarayonidagi ishtiroki, inson qadriyatlari va ma'naviyati bilan uyg'unlik darajasi kelgusi o'n yilliklarda katta bahslarga sabab bo'ladi. J.Moorning "machine ethics" konsepsiyasiga ko'ra, intellektual tizimlar inson axloqiy me'yorlariga moslashtirilmasa, salohiyat rivoji ziddiyatli yo'nalish olishi mumkin[427].

Nihoyat, kasbiy va mehnat salohiyati sohasida sun'iy intellektning ta'siri alohida ahamiyat kasb etadi. Ko'plab ishlab chiqarish jarayonlari, tibbiyot, ta'lim va xizmat ko'rsatish sohalarida sun'iy intellekt texnologiyalari inson mehnatini almashtirishi yoki unga yordam berishi mumkin. Futuralogik tahlillar shuni ko'rsatadiki, insonning kelgusi salohiyati sun'iy intellekt bilan hamkorlik va raqobat jarayonida shakllanadi[428].

Shunday qilib, futurologiya nuqtai nazaridan sun'iy intellekt inson salohiyatining intellektual, ijtimoiy, ma'naviy va kasbiy yo'nalishlarida transformatsion ta'sir ko'rsatishi kutilmoqda. Bu jarayon insonning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq holda kechadi va yangi ijtimoiy-falsafiy konsepsiyalar shakllanishiga zamin yaratadi.

Sun'iy intellekt insoniyatning intellektual va ijodiy imkoniyatlarini oshirishda zamonaviy sivilizatsiyaning eng muhim vositasi sifatida namoyon bo'lmoqda. Ilk navbatda, kognitiv imkoniyatlarning

[425] Kurzweil, R. (2005). *The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology*. New York: Viking.
[426] Floridi, L. (2014). *The Fourth Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality*. Oxford: Oxford University Press.
[427] Moor, J. H. (2006). The Nature, Importance, and Difficulty of Machine Ethics. *IEEE Intelligent Systems*, 21(4), pp. 18–21.
[428] Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. New York: W. W. Norton & Company.

kengayishi qayd etilishi lozim. Sun’iy intellekt insonning xotira, ma’lumotni qayta ishlash va tahlil qilish jarayonlarini qo‘llab-quvvatlaydi. Masalan, “deep learning” va “big data analytics” texnologiyalari insonning aqliy imkoniyatlarini kengaytirib, yangi ilmiy kashfiyotlar va innovatsion yechimlarni topishga zamin yaratadi .

Shu bilan birga, sun’iy intellekt insonning ijodiy saloxiyatini rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Neyron tarmoqlar asosida ishlaydigan generativ modellar musiqa yaratish, tasviriy san’at asarlari tuzish va adabiy matnlar hosil qilishda ijodiy xamkor vazifasini bajarmoqda. Masalan, DALL·E, GPT kabi modellar orqali inson ijodkorligi yangi bosqichga ko‘tarildi. Bu jarayon ijodni faqat sub’ektiv inson faoliyati deb qarash an’anaviy qarashlarini qayta ko‘rib chiqishga majbur etmoqda.

Futurologik tahlillarda ta’kidlanishicha, sun’iy intellekt insonning ilmiy-ijodiy integratsiya imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Masalan, tibbiyot sohasida sun’iy intellekt yangi dori vositalarini yaratishda yordam bersa, astronomiyada kosmos haqidagi nazariyalarni tekshirish va modellashtirishda innovatsion imkoniyatlar ochib bermoqda. Shu ma’noda, inson va sun’iy intellekt hamkorligi “gibrid intellekt” modelida shakllanib, intellektual va ijodiy jarayonlarni yangi darajaga olib chiqadi[429].

Biroq, bu jarayonda axloqiy va madaniy muammolar ham yuzaga keladi. Xususan, ijodiy mahsulotning muallifligi, insonning individual ilhom va salohiyatiga nisbatan sun’iy intellektning roli kabi savollar falsafiy bahslarni talab etmoqda. A. Turingning ilk “mashina fikrlay oladimi?” degan savoli[430] bugun ijod va intellektual jarayonlar nuqtai nazaridan yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Sun’iy intellekt taraqqiyoti mehnat munosabatlari va ijtimoiy faoliyat shakllarini futurologik nuqtai nazardan tubdan o‘zgartirishi mumkin. Birinchidan, mehnat jarayonlarining avtomatlashuvi va robotlashuvi ish bozoridagi an’anaviy strukturalarni o‘zgartirmoqda. Avtomatlashgan ishlab chiqarish liniyalari, intellektual robotlar va algoritmlar insonning qo‘l mehnatini qisqartirar ekan, yangi kasblar va kompetensiyalar talab etiladi. Masalan, McKinsey Global Institute tahlillariga ko‘ra, 2030-yilgacha mavjud ishlarning kamida 30–40%i sun’iy intellekt orqali bajarilishi mumkin[431]. Bu esa mehnat munosabatlarida “adaptiv inson” konsepsiyasini kun tartibiga qo‘yadi.

Ikkinchidan, ijtimoiy faoliyat shakllari transformatsiyasi kuzatilmoqda. Sun’iy intellekt vositalari fuqarolarning siyosiy-ijtimoiy jarayonlarda ishtirokini o‘zgartirmoqda: masalan, raqamli platforma va ijtimoiy tarmoqlarda sun’iy intellekt yordamida shaxsiylashtirilgan axborot oqimi shakllanadi, bu esa jamoatchilik fikrini boshqarishda yangi tendensiyalarni yuzaga keltiradi[432]. Shu bilan birga, davlat boshqaruvida “smart governance” modellari shakllanib, ijtimoiy xizmatlarning samaradorligi oshmoqda.

Biroq bu jarayonda ziddiyatli holatlar ham mavjud. Bir tomondan, yangi imkoniyatlar va samaradorlik o‘ssa, ikkinchi tomondan, ishsizlik, ijtimoiy tengsizlik va raqamli tafovut muammolari kuchayishi mumkin. Shu sababli, futurologik tahlillar sun’iy intellekt taraqqiyoti bilan bog‘liq mehnat bozorida insonning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish, qayta tayyorlash dasturlarini yo‘lga qo‘yish zarurligini ta’kidlaydi.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt insonning intellektual va ijodiy imkoniyatlarini kengaytirishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. U, avvalo, kognitiv jarayonlarni qo‘llab-quvvatlash orqali insonning salohiyatini kuchaytiradi, ma’lumotni tezkor va aniq tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga, sun’iy intellekt yangi ijodiy vositalar yaratishda ham alohida ahamiyat kasb etadi, ya’ni musiqa, tasviriy san’at va adabiyot sohalarida innovatsion yechimlarni taklif qilib, insonning ijodkorlik chegaralarini kengaytiradi. Bundan tashqari, fan va san’at sohalarida gibrid hamkorlikni ta’minlab, inson va mashina o‘rtasidagi ijodiy jarayonlarni uyg‘unlashtiradi. Natijada, sun’iy intellekt inson salohiyatini yangi futuralogik istiqbollarga yo‘naltiradi va insoniyat oldida cheksiz imkoniyatlarni ro‘yobga chiqarish uchun tarixiy imkoniyat sifatida baholanishi mumkin.

[429] Schmidhuber, J. (2015). Deep Learning in Neural Networks: An Overview. *Neural Networks*, 61, pp. 85–117.
[430] Turing, A. (1950). Computing Machinery and Intelligence. *Mind*, 59(236), pp. 433–460.
[431] Manyika, J., Chui, M., Miremadi, M., Bughin, J., George, K., Willmott, P., & Dewhurst, M. (2017). *A Future that Works: Automation, Employment, and Productivity*. McKinsey Global Institute.
[432] Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism*. New York: PublicAffairs.

ILMIY MUAMMO: ILMIY FAOLIYATNING ASOSI VA RIVOJLANISHIGA TA'SIRI

Xodjayev Sardor Baxodirovich

Urganch Ranch texnologiya universiteti.
Dotsent. PhD. +998 99 337 53 57
UDK: 001.895:1(575.1)
sxodjayev61@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-0987-787X

Annotatsiya: Ushbu maqolada ilmiy muammo tushunchasining nazariy va amaliy jihatlari, uning shakllanishi, tahlil qilish mexanizmlari, hamda ilmiy izlanishlar jarayonidagi o'rni chuqur tahlil etilgan. Ilmiy muammolar, nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy va ijtimoiy ehtiyojlarga mos innovatsion yechimlarni ishlab chiqish zaruratini ham talab qiladi. Maqola ilmiy metodologiyaning dolzarbligini oshirish va ilmiy faoliyatni rivojlantirish uchun zarur poydevor yaratadi.

Kalit so'zlar: ilmiy muammo, ilmiy metodologiya, tadqiqot, gipoteza, innovatsion metodlar, ilmiy kashfiyotlar, ilmiy tahlil, ilmiy izlanishlar, metodologik yondashuv, ijtimoiy ehtiyojlar.

Abstract: This article provides an in-depth analysis of the theoretical and practical aspects of the concept of scientific problems, their formation, analysis mechanisms, and their role in the process of scientific research. Scientific problems require not only theoretical knowledge but also innovative solutions that address practical and social needs. The article creates a necessary foundation for enhancing the relevance of scientific methodology and advancing scientific activities.

Keywords: scientific problem, scientific methodology, research, hypothesis, innovative methods, scientific discoveries, scientific analysis, scientific inquiries, methodological approach, social needs.

Аннотация: В данной статье подробно анализируются теоретические и практические аспекты концепции научных проблем, их формирование, механизмы анализа и их роль в процессе научных исследований. Научные проблемы требуют не только теоретических знаний, но и инноватsionных решений, соответствующих практическим и социальным потребностям. Статья создает необходимую основу для повышения актуальности научной методологии и развития научной деятельности.

Ключевые слова: научная проблема, научная методология, исследование, гипотеза, инноватsionные методы, научные открытия, научный анализ, научные исследования, методологический подход, социальные потребности.

Ilm-fanning uzluksiz rivojlanishi, avvalo, mavjud muammolarning aniqlanishi, ularning chuqur tahlil qilinishi hamda ilmiy asoslangan yechimlarining ishlab chiqilishiga bog'liqdir. Har bir yangi ilmiy kashfiyot yoki nazariya muayyan ilmiy muammoga javob berish, uni izohlash yoki uni bartaraf etishga qaratilgan holda shakllanadi. Ilmiy muammo, shubhasiz, tadqiqot faoliyatining boshlang'ich nuqtasi va intellektual izlanishlarining harakatlantiruvchi omili sifatida e'tirof etiladi. **"Bilimlarning o'sishi to'liq muammolar mavjudligiga bog'liq, fan esa ularni topish va hal etish jarayonidan iboratdir"**[433] Aynan ilmiy muammoni aniqlash, uni ilmiy jihatdan asoslash va tahlil qilish orqali tadqiqotning obyekti, predmeti, maqsadi, vazifalari, gipotezasi va metodologik yondashuvi aniq belgilanadi. Ilmiy faoliyatning murakkabligi, ko'plab o'zgaruvchan faktorlarni o'z ichiga olishi va yangi bilimlarni qabul qilish jarayonidagi tafovutlar, har doim ilmiy izlanishlarni ilg'or darajaga olib chiqishga imkoniyat yaratadi.

Muammoni aniqlash va aniqlik kiritish tadqiqot jarayonining eng muhim bosqichlaridan biridir, chunki bu jarayonning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun zaruriy asoslarni yaratadi.[434] Ilmiy faoliyatning har bir bosqichi, ayniqsa, ilmiy muammoni shakllantirish va aniqlik kiritish jarayonlari, tadqiqotning samarali va ishonchli natijalarini ta'minlashda alohida ahamiyatga ega. Bu bosqichda aniqlangan muammo, ilmiy izlanishlarning eng muhim shartini tashkil etadi va yangi ilmiy kontseptsiya yoki nazariyalar yaratish jarayoniga asos bo'ladi. Shunday qilib, ilmiy muammoning to'g'ri shakllanishi va chuqur tahlil qilinishi, V.I. Karavkinning fikricha, ilmiy usulning har bir bosqichida yangi yondashuvlarning shakllanishiga olib keladi, bu esa ilm-fanning o'sishiga xizmat qiladi[435] hamda keyingi tadqiqotlarning muvaffaqiyatli bo'lishiga, ilm-fanning rivojlanishiga katta hissa qo'shadi.

Ilmiy faoliyat bevosita muayyan mantiqiy, tartibli va tizimli asosda olib boriladi. Bu tartib va izchillik esa ilmiy metodologiyaning negizini tashkil qiladi. Ilmiy metodologiya doirasida tadqiqotchi

[433] Popper K. The Logic of Scientific Discovery. – London. Routledge. 2002. 66 p
[434] Khodjaev S.B. Theoretical approaches and model building in scientific research. American Journal of Public Diplomacy and International Studies. 2025. 3 (1), 41.
[435] Каравкин В.И. Философия и методология науки. - Москва: Издательство «Мысль»,. 1993. - 2 т. 49 ст.

muammoni faqat intuitiv yoki empirik asosda emas, balki mantiqiy va nazariy jihatdan asoslangan tarzda shakllantirishi talab etiladi. K.Popper takidlaganday, **“Fan har doim muammolar bilan boshlanadi, ilmiy usulning maqsadi esa ularni hal qilishdir. Har qanday tekshiriladigan nazariya — muammo holatidan kelib chiqib tug‘iladi”.**[436] Bu esa nafaqat ilmiy tadqiqotning natijadorligini ta’minlaydi, balki uning ishonchliligi va amaliy qo‘llanish imkoniyatlarini ham oshiradi.

Ilmiy metodologiya an’anaviy ilmiy yondashuvlar bilan birga, yangi va innovatsion metodlarni, zamonaviy texnologiyalarni qo‘llashni ham o‘z ichiga oladi. Boshqacha aytganda, ilmiy tadqiqot jarayonining har bir bosqichi, masalan, muammo shakllanishi, gipoteza ishlab chiqilishi, metodologik yondashuvning tanlanishi, tahlil jarayonlari kabi qadamlari alohida e’tibor bilan boshqarilishi lozim. Bunday tizimli yondashuv ilmiy natijalarni amaliyotga muvaffaqiyatli joriy etishda yuqori samaradorlikni ta’minlaydi.

Bunge ilmiy tadqiqot jarayonini quyidagi bosqichlarga ajratadi: muammoni shakllantirish, gipoteza tuzish, ilmiy qonun va nazariyani ishlab chiqish. Unga ko‘ra, ilmiy faoliyatning samaradorligi va ishonchliligi ushbu bosqichlarning har birining to‘g‘ri bajarilishiga bog‘liqdir.[437]

Ilmiy muammo — bu faqatgina mavhum tushuncha emas, balki aniq metodologik kategoriya bo‘lib, u orqali tadqiqotning konseptual asosi shakllanadi. U o‘zida mavjud bilimlar bilan izohlanmaydigan hodisa, jarayon yoki ziddiyatni aks ettiradi. Bu ziddiyat yoki noaniqliklar tadqiqotchini izlanishga undaydi, ilmiy gipotezalar ilgari surilishiga, yangi metodlar qo‘llanilishiga va ilgari noma’lum bo‘lgan bilimlar ishlab chiqilishiga sabab bo‘ladi.[438] Shu bilan birga, ilmiy muammo faqatgina mavjud bilimlar bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lmagan ziddiyatlarni emas, balki mavjud ilmiy metodologiyaning yuksak chegaralariga erishish jarayonidagi cheklovlarni ham o‘z ichiga oladi. Bu, o‘z navbatida, yangi ilmiy kontseptsiya va metodologiyalarning shakllanishiga turtki beradi, bu esa ilm-fanning o‘sishiga olib keladi. Shunday qilib, ilmiy muammo nafaqat ilmiy sohada mavjud bo‘lgan tahliliy yondashuvlarning chegaralarini kengaytiradi, balki yangi sohalar va istiqbolli ilmiy yo‘nalishlarni ochadi.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar tizimida muammolar faqat nazariy jihatdan emas, balki amaliy, ijtimoiy, texnologik va innovatsion yo‘nalishlarda ham dolzarb ahamiyatga ega. Masalan, ekologik muammolar, sun’iy intellektning rivoji, ijtimoiy adolat masalalari va inson psixikasidagi yangi hodisalar — bularning barchasi ilmiy izlanishlar obyekti bo‘lib, turli sohalarda ilmiy muammolar sifatida qaraladi. "Ilmiy faoliyatda paradigmalar o‘zgarishi, yangi ilmiy muammolarni shakllantirish va ularga innovatsion yondashuvlarni taklif qilish imkoniyatini yaratadi".[439] Bunday muammolarni hal etish esa faqat nazariy bilimlarni emas, balki zamonaviy texnologiyalarni qo‘llashni ham taqozo etadi. Shu jarayonda, ilmiy izlanishlar texnologik innovatsiyalarni ishlab chiqish, jamiyat ehtiyojlariga javob bera oladigan amaliy natijalarni yaratish imkonini beradi. Bu esa ilmiy izlanishlarning dolzarbligini oshirib, fan va texnologiya sohasidagi yangiliklarni yaratishga imkon beradi.

Shu bois, “ilmiy muammo” tushunchasining mazmun-mohiyatini chuqur tahlil qilish, uning tasnifi, shakllanish mexanizmlari va tadqiqotdagi o‘rni haqidagi bilimlar har qanday ilmiy faoliyat uchun mustahkam poydevor hisoblanadi. Ushbu masalaning o‘rganilishi nafaqat ilmiy metodologiyaning rivojlanishiga, balki ilmiy tafakkurni, tanqidiy yondashuvni va ilg‘or ilmiy g‘oyalarni ishlab chiqishni ham ta’minlaydi. Shuningdek, ilmiy muammo o‘zining shakl va mazmunida o‘zgaruvchan, doimiy ravishda rivojlanib boruvchi bir tushuncha sifatida, yangi ilmiy metodlar va yondashuvlarni ishlab chiqishga imkoniyat yaratadi.

Har qanday ilmiy faoliyatning boshlanish nuqtasi — bu mavjud yoki yangi vujudga kelgan muammoni anglash, uni to‘g‘ri shakllantirish va ilmiy tahlil maydoniga olib chiqishdir. “Muammo” tushunchasi inson tafakkuri va bilish faoliyatining muhim elementlaridan biri bo‘lib, u doimiy ravishda yangi bilimlar izlash, mavjud konsepsiyalarni qayta ko‘rib chiqish va zamonaviy ehtiyojlarga mos nazariyalarni ishlab chiqishga turtki beradi. Muammo zamirida biror hodisa, jarayon yoki holatning yetarlicha o‘rganilmaganligi, mavjud ilmiy bilimlar asosida to‘liq izohlab bo‘lmasligi, yoki ushbu bilimlar bilan ziddiyatga tushishi kabi holatlar yotadi. Shuningdek, muammo shunchaki bilim yetishmovchiligi emas, balki mavjud bilimlar va real voqelik o‘rtasida yuzaga kelgan tafovut, noaniqlik yoki qarama-qarshilikdir. Shu sababli u tadqiqotchini izlanishga undovchi, fikrlashni faollashtiruvchi asosiy intellektual rag‘bat sifatida namoyon bo‘ladi.

“Muammo” atamasining etimologik ildizlari qadimgi yunoncha “problēma” so‘ziga borib taqaladi, u esa “to‘siq”, “hal qilinishi kerak bo‘lgan masala”, “oldinga tashlangan narsa” degan ma’nolarni anglatgan.

[436] Popper K. The Logic of Scientific Discovery. – London. Routledge. 2002. 88 p

[437] Bunge M. Philosophy of Science: From Explanation to Justification. – New York: Springer. 2017. 152 p.

[438] Murodov A. Falsafa va ilmiy izlanish metodlari. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti. 2000. 128 b.

[439] Kuhn T. S. The Structure of Scientific Revolutions. - Chicago: University of Chicago Press. 1962. 52 p.

Lotin tiliga “problema” shaklida o‘tgan ushbu tushuncha, asrlar davomida falsafa, matematika, mantiq, tabiiy fanlar va gumanitar sohalarda muhim nazariy kategoriya sifatida shakllanib kelgan. Aristotel, Platon kabi antik davr faylasuflari muammolarni bilish jarayonining asosi deb hisoblashgan. Ularning fikricha, haqiqiy bilim faqatgina savollar tug‘ilganda va muammolar yuzaga kelganda shakllanadi. Ilmiy metodologiyada muammo — bu mavjud bilimlar orqali yechilmaydigan, yangi izlanish, kuzatuv yoki tajriba talab qiladigan masaladir. Muammo har doim bilish jarayonining yangi bosqichini boshlab beradi. U ilgari surilgan gipotezalar, eksperimentlar va tahlillar orqali o‘zining hal etilish yo‘liga ega bo‘ladi. Har bir ilmiy izlanish yangi bilimlarni yaratishga va ularni amaliyotga tatbiq etishga imkon beradi. Bu ilmiy izlanishlarning dolzarbligini oshiradi.

Ilmiy muammo turli sohalarda turlicha namoyon bo‘lishi mumkin. Masalan, fizika va matematikada muammo ko‘proq nazariy yoki formulalar darajasida bo‘lsa, ijtimoiy fanlar, adabiyotshunoslik yoki psixologiyada u tushunchaviy, bahsli yoki ko‘p qatlamli kontekstga ega bo‘ladi. Shunga ko‘ra, har bir fan sohasi muammo tushunchasini o‘z predmetiga mos holda talqin etadi. Bu esa muammoning ilmiy tafakkurdagi universallik xususiyatini ko‘rsatadi. Har bir ilmiy soha o‘z muammolarini belgilab, ularni o‘rganishga intiladi, bu esa ilm-fanning umumiy rivojiga katta hissa qo‘shadi. Shunday qilib, ilmiy muammo har doim ilmiy tafakkur va yangi bilimlarni shakllantirishning markaziy yadro elementidir.

Xulosa. Ilm-fanning rivojlanishi ilmiy muammolarni aniqlash, ularni tahlil qilish va ilmiy yechimlar ishlab chiqishga asoslanadi. Har bir ilmiy kashfiyot yoki nazariya muayyan ilmiy muammoga javob berish, izohlash yoki bartaraf etishga qaratilgan. Ilmiy muammo esa tadqiqot faoliyatining asosiy boshlang‘ich nuqtasi bo‘lib, izlanishlar va intellektual faollikni rag‘batlantiradi.[440]

Ilmiy faoliyat tizimli va mantiqiy asosda olib boriladi, ilmiy metodologiya esa tadqiqotchi muammoni mantiqiy va nazariy jihatdan shakllantirishni talab etadi. Bu metodologiya ilmiy tadqiqotning natijadorligini oshirib, ishonchliligini va amaliy qo‘llanishini ta'minlaydi, zamonaviy texnologiyalarni qo‘llashni o‘z ichiga oladi.

Ilmiy muammo nafaqat mavjud bilimlar bilan bog‘liq ziddiyatlarni, balki ilmiy metodologiyaning cheklovlarini ham aks ettiradi. Bu esa yangi ilmiy kontseptsiya va metodologiyalarning shakllanishiga turtki beradi, ilm-fanning o‘sishiga olib keladi. Ilmiy muammolar yangi sohalar va istiqbolli ilmiy yo‘nalishlarni ochadi.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar tizimida muammo nafaqat nazariy, balki amaliy, ijtimoiy, texnologik va innovatsion yo‘nalishlarda ham dolzarb ahamiyatga ega. Ekologik muammolar, sun’iy intellekt va ijtimoiy adolat kabi masalalar ilmiy izlanishlar obyekti bo‘lib, jamiyatning ehtiyojlariga javob bera oladigan amaliy natijalarni yaratadi.

Ilmiy muammo, birinchi navbatda, mavjud bilimlar va real voqelik o‘rtasidagi tafovut, noaniqlik yoki qarama-qarshilikni aks ettiradi. Bu muammo ilmiy izlanishlarning yangi bosqichiga yo‘l ochadi va har bir ilmiy izlanish yangi bilimlarni yaratish va amaliyotga tatbiq etishga imkon beradi, ilmiy sohalarning umumiy rivojiga katta hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Popper K. The Logic of Scientific Discovery (Ilmiy kashfiyotning mantiqi). – London. Routledge. 2002. 545 p
2. Khodjaev S.B. Theoretical approaches and model building in scientific research (Ilmiy tadqiqot doirasida **nazariy yondashuvlar va model qurish)**. American Journal of Public Diplomacy and International Studies. 2025. 3 (1), 40–44.
3. Каравкин В.И. Философия и методология науки. - Москва: Издательство «Мысль». 1993. - 2 т. 92 ст.
4. Bunge M. Philosophy of Science: From Explanation to Justification (Ilm-fan falsafasi: tushuntirishdan haqlashgacha). – New York: Springer. 2017. 445 p.
5. Murodov A. Falsafa va ilmiy izlanish metodlari. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti. 2000. 123-145 betlar.
6. Kuhn T.S. The Structure of Scientific Revolutions (Ilmiy inqiloblarning tuzilishi). – Chicago: University of Chicago Press. 1962. 222 p.

[440] Каравкин В.И. Философия и методология науки. - Москва: Издательство «Мысль»,. 1993. - 2 т. 67 ст.

JAMIYAT RIVOJLANISHIDA SUN'IY INTELEKT VA KELAJAK TEXNOLOGIYALARINI INSONIYATGA TA'SIRI

Xakimov Alisher Olimjonovich

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Gumanitar fanlar kafedrasi dotsenti E-mail: alisherxakimov874@gmail.com

Annotatsiya: Bugungi kunda sun'iy intellekt va ilg'or texnologiyalar taraqqiyoti insoniyatning madaniy, axloqiy va ijtimoiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Maqolada sun'iy intellektning jamiyat hayotidagi o'rni, uning inson tafakkuri bilan bog'liq jihatlari hamda kelajak sivilizatsiyasining shakllanishidagi roli yoritiladi. Shu bilan birga, texnologik taraqqiyotning ijobiy va salbiy oqibatlari, axloqiy-ruhiy muammolar, hamda bu muammolarni hal qilish yo'llari muhokama qilinadi. Kelajakni anglash jarayoni insonning o'z-o'zini anglash, tafakkur va axloqiy mas'uliyatini talab etadi. Maqola insoniyatning texnologik yutuqlarga bog'liq holda barqaror va uyg'un kelajak sari intilishi uchun zarur bo'lgan ilmiy va falsafiy asoslarni ochib beradi.

Kalit so'zlar: sivilizatsiya, sun'iy intelekt, texnologiya, jamiyatni qaqamlashtirish, raqamli texnologiya, futuralogiya,kelajakni ilmiy o'rganish, traqqiyot, globallashuv.

Аннотация: Сегодня развитие искусственного интеллекта и передовых технологий оказывает существенное влияние на культурное, нравственное и социальное развитие человечества. В статье освещается роль искусственного интеллекта в жизни общества, его аспекты, связанные с человеческим мышлением, и его роль в формировании будущей цивилизатsiи. В то же время обсуждаются положительные и отрицательные последствия технологического прогресса, морально-психологические проблемы и пути их решения. Процесс осознания будущего требует от человека самосознания, мышления и нравственной ответственности. Статья раскрывает научные и философские основы, необходимые для стремления человечества к устойчивому и гармоничному будущему в зависимости от технологических достижений..

Ключевые слова: цивилизатsiя, искусственный интеллект, технологии, цифровизатsiя общества, цифровые технологии, футурология, научное изучение будущего, прогресс, глобализатsiя.

Abstract: Today, the development of artificial intelligence and advanced technologies has a significant impact on the cultural, moral, and social development of humanity. The article highlights the role of artificial intelligence in the life of society, its aspects related to human thinking, and its role in shaping future civilization. At the same time, the positive and negative consequences of technological progress, moral and psychological problems, and ways to solve them are being discussed. The process of realizing the future requires self-awareness, thinking, and moral responsibility from a person. The article reveals the scientific and philosophical foundations necessary for humanity's pursuit of a stable and harmonious future in relation to technological achievements.

Key words: sivilization, artificial intelligence, technologies, digitalization of society, digital technologies, futurology, scientific study of the future, development, globalization.

Kirish: Xalqaro munosabatlarda ro'y berayotgan globallashuvning yanada chuqurlashuvi va mamlakatlar o'rtasidagi keskin raqobat sharoitida, o'z o'rnini mustahkamlashning asosiy sharti ham jamiyat sohalarida suniy intelektning qay darajada tatbiq etilganligaga bevosita bog'liq bo'lib bormoqda. Bir so'z bilan aytganda sun'iy intelekt butun dunyoda insoniyatning hayotini tubdan yaxshilash uchun yangi va misli ko'rilmagan imkoniyatlar eshigini ochmoqda, barcha sohalarni, jumladan, iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy tizimlarni jadallik bilan o'zgartirmoqda.

Shuningdek, zamonaviy dunyoda sun'iy intelektning rivojlanishi ko'p tomonlama o'zgarishlar tendensiyasini tezlashtirishi bilan birgalikda inson faoliyati, jamoat va davlat institutlari sohalarini isloh qilinishiga turtki bermoqda. Axborot asri talablaridan kelib chiqib davlat boshqaruvi va siyosiy institutlarni transformatsiya qilish doirasida dunyo mamlakatlari bugun va kelajak uchun dolzarb ahamiyat kasb etuvchi vazifa – "Sun'iy intelekt" tizimini shakllantirish, uni samarali amalga oshirish va rivojlantirishni o'z oldiga asosiy maqsad qilib qo'ymoqda.

Dunyoning qator rivojlangan mamlakatlarida suniy intelek, kelajak texnologiyalari yutuqlari va muammolariga oid ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Tadqiqotchilar suniy intelektga asoslangan kelajak texnologiyalari hususitlari, nazariy-metodologik jihatlari, ma'naviy-axloqiy dunyoqarash muammolariga alohida e'tibor qaratmoqdalar. Jumladan, American University of Paris (Fransiya)da insonning raqamli jamiyatdagi muammolarga axloqiy munosabatini rivojlantirish, shaxs va jamiyatga salbiy ta'sirini asoslash, Stenford University (AQSH)da shaxsning ijtimoiy ongi shakllanishida suniy intelektning

amaliy jihatlarini ifodalash, Seoul National University (J.Koreya)da kelajak texnologiyalarining omillari, xususiyatlari o‘rganilmoqda.

Futurolog olimlarning fikricha, kelajakda sun’iy intelektga asoslangan yuksak texnologik taraqqiyotning yangi axborot madaniyatini shakllantirishga ta’sir ko‘rsatishi jamiyat xavfsizligi bilan bog‘liq muammolarni yuzaga keltiradi. Bunday vaziyatda dolzarb muammo – sun’iy intelekt xosilasi bo‘lgan raqamli texnologiyalaridan foydalanish jarayonining zamonaviy ijobiy va salbiy tendensiyalarini o‘rganish, shuningdek, ushbu jarayonni jamiyat intelektual madaniyati va axloqiy taraqqiyot uchun xavfsiz rivojlanishining istiqbolli yo‘nalishlarini bashorat qilish bilan xarakterlanadi.

Dunyo olimlarining xulosalariga ko‘ra suniy intelekt mahsuli texnologiya va jamiyat o‘rtasidagi munosabatni tushunish uchun bir necha asosiy falsafiy nuqtai nazar mavjud, ular sun’iy intelekt va kelajak texnologiyalarining inson-sivilizatsiya dinamikasiga ta’sirini yoritadi.

Yana bir yondashuvda texnologiyaga inson qurilmasi sifatida qaraydi. Bu nuqtai nazar biroz optimistik bo‘lib texnologiya inson manfaatlari va qadriyatlariga asoslanib shakllanadi. Sun’iy intelekt inson-sivilizatsiya munosabatlarini yaxshilashi mumkin, ammo kelajakni anglash muammosi shunda yotadiki, inson qadriyatlaridagi farqlar texnologik rivojlanishni turli yo‘nalishlarga yo‘naltirishi mumkin.

Uchinchi yondashuv texnologiya va jamiyatning birgalikdagi evolyusiyasi deb nomlanib, bu yondashuvga ko‘ra zamonaviy ko‘rinishda texnologiya va jamiyat bir-biriga ta’sir etadi, ammo hech biri to‘liq hukmron bo‘la olmaydi.

Aksariyat futurolog olimlarning xulosalariga ko‘ra sun’iy intelekt insoniyatning kelajagini tubdan o‘zgartirishi mumkin, ammo bu jarayon insoniyatni falsafiy mushohada yuritishga va ayrim savollarga javob topishga undaydi.

Ularning fikricha, kelajak texnologiyalarining taraqqiyoti insoniyatni ayrim axloqiy va ijtimoiy muammolar girdobida qolishiga olib kelishi mumkin. Albatda sun’iy intelekt tibbiyot, transport, moliya va ta’limda inqilob qiladi, ammo ish o‘rinlarini yo‘qotish, shaxsiy ma’lumotlar xavfsizligi, inson avtonomiyasiga tahdid kabi muammolarni keltirib chiqaradi. Agar, sun’iy intelekt superintellektga aylansa, insoniyat uchun ekzistensial xatarlar paydo bo‘ladi, ammo bu ham hamkorlik imkoniyatlarini ochadi – inson va sun’iy intelekt birgalikda muammolarni hal qilishi mumkin. Shuningdek, Sun’iy intelektning axloqiy holati va jamiyatdagi ta’siri inson-sivilizatsiya munosabatlarini qayta belgilaydi.

Sun’iy intelekt an’anaviy falsafiy farqlarni buzadi – inson va texnika, tirik va notirik, tabiiy va sun’iy o‘rtasidagi chegaralar yo‘qoladi. Sun’iy intelekt an’anaviy tushunchalarni qayta ko‘rib chiqishga majbur qiladi. Kelajakda Sun’iy intelekt inson ongini kuchaytirishi mumkin, "Yangi axbarot asri"ni yaratib, inson va texnika o‘rtasidagi farqni yo‘q qiladi – bu kelajakni anglashni yanada murakkablashtiradi, chunki yangi ontologik kategoriyalar vujudga keladi.

Sun’iy intelekt Metafizik va ekzistensial savollarni vujudga keltiradi. Sun’iy intelekt virtual reallik va o‘z-o‘zini anglaydigan texnikalar orqali haqiqatni va ongni qayta belgilaydi. Ya’ni sun’iy intelekt singulyarligi insoniyatning kelajakdagi rolini shubha ostiga qo‘yadi: insoniyat omon qoladimi yoki sun’iy intelekt bilan birlashadimi? Bu savollar inson-sivilizatsiya munosabatida kelajakni anglash muammosini kuchaytiradi, chunki texnologik rivojlanish oldindan aytib bo‘lmaydigan oqibatlarga olib keladi.

Yuqorida keltirilgan fikrlarga asoslanib xulosa qiladigan bo‘lsak, Inson-sivilizatsiya munosabatida kelajakni anglash muammosi sun’iy intelekt va texnologiyalar tufayli yuzaga keladi. Sun’iy intelektga asoslangan kelajak texnologiyalarining rivojlanishi tez, noaniq va kutilmagan oqibatlarga olib kelish ehtimoli yuqori. Agar biz kelajakka Optimistik yondashadigan bo‘lsak, global inklyuziv (barcha uchun mo‘ljallangan) iqtisodiy o‘sishning tobora muhim omiliga aylanib boradi, sun’iy intelekt asosida yaratilgan nano texnologiyalar yordamida turli kasalliklarni davolash imkoniyati vujudga keladi. Ammo pessimitik yondoshsak, ekzistensial xatarlar ya’ni sun’iy intelekt nazoratini qo‘ldan chiqarish xavfi vujudga keladi. Bu ikki tomonlama rivojlanish kelajakni bashorat qilishni qiyinlashtiradi – texnologiya mustaqil rivojlansa, inson nazorati cheklanadi. Demak, sun’iy intelekt va kelajak texnologiyalari falsafiy tahlili doimiy muloqotni talab qiladi. Sun’iy intelekt va kelajak texnologiyalarining oqibatiga nafaqat texnologlar, faylasuflar, siyosatchilar balki, barcha insoniyat shu onazamin kelajagiga daxldordir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Раматов Ж. Ҳаётга фалсафий нигоҳ. – Тошкент: ILMIY TEXNIKA AXBOROTI, 2017. – Б.117.
2. Machlup, F. The Production and Distribution of Knowledge in the United States / F. Machlup. – New Jersey: Princeton University Press, 1962. − 283 p
3. Белл, Д. Социальные рамки информационного общества / Д. Белл. – М.: Экономика, 2004. – 308 с
4. Hoso Asahi. Joho sangyoron. Information Industry Theory: Dawn of the Coming Era of the Ectodermal Industry / Hoso Asahi, UmesaoTadao – Tokyo.: VP, 1963, 156 p.

5. Hayashi Yujiro. Johokashakai: Hadonashakaikarasofutonashakai [Текст] / H.Yujiro. – Токио.:Feo, 1969. − 189 p.
6. Porat V. The Information Economy Definition and Measurement. Washington DC: US Dept of Commerce, 1977.P. 240
7. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. –М.: Akademia, 1999. –С.104.
8. Heidegger, M. (1954). Die Frage nach der Technik, In Vortrage und Aufsatze (133-134). Pfullingen:Neske.

MUNAVVAR QORINING TA'LIM, MADANIYAT VA MATBUOT SOHASIDAGI ISLOHOTLARI

Sultonova Shaxnoza

Buxoro davlat universiteti,
Falsafa, islom tarixi va manbashunosligi kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Turkiston jadidchilik harakatining yetakchi vakili Munavvar qori Abdurashidxonovning hayoti va faoliyati, Mir Arab madrasasida tahsil olgani, yevropacha ta'lim usullaridan ilhomlanib "Namuna" yangi usul maktablarini tashkil etgani yoritilgan. Shuningdek, ma'rifatparvar diniy bilimlar bilan birga zamonaviy fanlarni ham o'qitib, "Adibi avval", "Adibi soniy" kabi darsliklar yaratgan. Bundan tashqari, "Xurshid", "Najot", "Kengash" va "Sadoi Turkiston" gazetalarida muharrir bo'lib ishlagani hamda teatr rivojiga hissa qo'shgani tahlil etilgan. Ta'lim islohoti, matbuot, madaniyat va milliy ongni yuksaltirish yo'lida fidoyilik ko'rsatgan Munavvar qori o'z davrida ham, bugun ham ilm-ma'rifat va taraqqiyot timsoli bo'lib qolmoqda.

Kalit so'zlar: jadidchilik, jamiyat, taraqqiyot, ma'naviyat, ma'rifat, tarbiya, teatr, qadriyat, matbuot.

Munavvar qori Abdurashidxonov – o'z hayotini ilm-ma'rifat tarqatishga bag'ishlagan fidoyi ma'rifatparvarlardan biridir. 1878-yilda Toshkentning Darxon mahallasida mudarris oilasida tug'ilgan u, yoshlikdan bilim olishga chanqoq bo'lib ulg'aydi. Avval Toshkentdagi madrasada, keyin esa ilm markazlaridan biri bo'lgan Buxorodagi Mir Arab madrasasida tahsil oldi. O'qish yillaridayoq u ilmning jamiyat ravnaqidagi o'rnini chuqur anglab yetdi. Yevropa ta'lim usullaridan ilhomlangan Munavvar qori 1902-yilda o'z uyida yangi usul maktabini ochib, an'anaviy diniy bilimlar bilan bir qatorda zamonaviy fanlarni ham o'qita boshladi. Bu tashabbus o'sha davr uchun katta yangilik bo'lib, yosh avlodning dunyoqarashini kengaytirishga xizmat qildi. U faqat bir maktab bilan cheklanmay, Toshkentning boshqa hududlarida ham shunday ta'lim dargohlarini tashkil etdi.

Munavvar qori o'qituvchilik bilan bir qatorda ma'rifatni keng yoyish uchun darsliklar yozdi, kitob savdosini yo'lga qo'ydi va xususiy nashriyot uyini boshqardi. Uning bu ishlari nafaqat o'z davrida, balki kelajak avlod uchun ham bebaho ma'naviy meros bo'lib qoldi. Shu tariqa u millatni uyg'otish, taraqqiyotga chorlaydigan bilim va ma'rifat mayoqchiga aylandi. Bu xususida davlatimiz rahbari quyidagi fikrlarni bildirib o'tganlar: "Barchamizga ayonki, "Tilda, fikrda, ishda birlik" degan ezgu g'oya bilan maydonga chiqqan jadid bobolarimiz xalqlarimizni jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, ularni g'aflat botqog'idan qutqarishning asosiy yo'li – bilim va ma'rifatda, dunyoviy taraqqiyotni egallashda, deb bildilar. Ular shu yo'lda fidoyilik ko'rsatib, yangi usul maktablari, teatr va kutubxonalar, nashriyotlar ochdilar. Jamiyat a'zolarining dunyoqarashi va turmush tarzini o'zgartirish maqsadida gazeta va jurnallar nashr etdilar. Yoshlarni ilg'or davlatlarga o'qishga yubordilar" [1].

Matbuotchilik faoliyati mobaynida "Xurshid" gazetasiga asos soldi, "Najot" va "Kengash" gazetalari bosh muharriri hamda o'sha davrning ilg'or mahalliy nashrlaridan bo'lmish "Sadoi Turkiston" gazetasi muharriri lavozimlarida faoliyat yuritdi. Munavvar qori jamiyat ravnaqi mezonlaridan biri sifatida teatrga ham alohida ahamiyat qaratgan. Sahna san'atini dolzarb ijtimoiy masalalarga jamoatchilik e'tiborini qaratuvchi va xalq dunyoqarashini o'zgartiruvchi vosita deb bildi. Konservativ kuchlarning qarshiliklariga qaramay, Munavvar qori O'rta Osiyoda zamonaviy teatrni tashkil etish va rivojlantirishga ulkan hissa qo'shdi [2].

Jadidlarimiz fikricha, Vatan va millat taraqqiyoti uchun nainki zamonaviy bilimlarni, balki kelar zamon ilmini ham egallash taqozo etilar edi. Mahmudxo'ja Behbudiyning: "Ey musulmonlar! Bolalaring'izga kelar zamon ilmini o'rgatingiz! Zeroki, alarni Xudoi taolo xalq etdi, sizlarning zamoningizdan boshqa, ya'ni kelar zamon uchun" [3], degan so'zlari buning isbotidir. Munavvar qori ham ayni shu qarash tarafdori edi. Shu maqsadda, u 1901-yili Toshkentda birinchilar qatorida yangi maktab ochadi. Eng ahamiyatlisi, Mahmudxo'ja Behbudiyning e'tiroficha, Munavvar qori maktabining nufuzi baland va oliy ta'limga zamin bo'la olarli darajada bo'lgan. Shayxontohurda ochilgan bu maktab "Namuna"

deb atalib, o‘qitish usullarini yangilashda alohida o‘rin tutgan. Munavvar qorining o‘zi “Туркестанские ведомости” gazetasining muxbiri G.Andreyev bilan muloqotida bu maktabdan ko‘zlangan muddao quyidagicha ekanini aytgan edi: “...madrasalarda yillar davomida o‘qitiladiganlarni tez, oson va yengil olib boradigan yaxshi yo‘lni topish haqidagi fikrga keldim. Men yangi qo‘llanmali, fundamental zamonaviy pedagogika asosida kichik maktab-madrasalarni tashkil etishni xohlardim” [4].

“Adibi avval”, “Adibi soniy” kabi darslik-majmualarni, “Tajvidu-l-Qur’on”, “Yer yuzi” singari qo‘llanmalarni Munavvar qori ana shu maktablar uchun tuzdi. Professor Begali Qosimovning aniqlashicha, bu darsliklar 1901-1917 yillar oralig‘ida eng kami ikki-uch, ko‘pi to‘qqiz-o‘n martagacha alohida-alohida holda nashr etilgan [5]. 1925-yilda Munavvar qori Qayum Ramazon va Shorasul Zunnun bilan hamkorlikda uch bo‘limli “O‘zbekcha til saboqligi” kitobini chop ettirdi. Bular hammasi millat ma’rifatini yuksaltirish, buning uchun o‘qitish usullarini yangilash, avlod tarbiyasi yo‘liga mol-u jonni tikish Turkiston jadidchiligining rahnamolaridan bo‘lgan Munavvar qori uchun hayotiy a’mol bo‘lganini ko‘rsatadi.

Madrasalarning tom ma’nodagi oliy ta’lim muassasalari bo‘lgani bugun isbot talab qilmaydigan haqiqat. Shuning barobarida, chinakam zamonaviy universitetlarni ham bizga kimlardir kelib barpo etib bergan emas. Ajdodlarimiz kuchi bilan bunyod etilgan. Tabiiyki, mustamlaka sharoitida yashagan ma’rifatparvar jadidlarning bunga erishishi oson kechmagan. Ularning bu sohadagi faoliyati ikki yo‘nalishda olib borilgan:

1. Yoshlarni G‘arb va Sharqning taraqqiy qilgan mamlakatlariga o‘qishga yuborish;
2. Milliy dorulfununni – universitetni tashkil etish.

Xulosa qilib aytganda, Munavvar qori Abdurashidxonov hayoti va faoliyati Turkiston jadidchilik harakatining eng yorqin sahifalaridan biridir. U yoshligidan boshlab ilm va ma’rifatni jamiyat taraqqiyotining eng muhim omili deb bilib, butun umrini shu yo‘lga bag‘ishladi. Yangi usul maktablarini tashkil etib, diniy bilimlar bilan bir qatorda zamonaviy fanlarni ham o‘qitdi, ta’lim sifatini oshirish uchun darsliklar va qo‘llanmalar yaratdi. Matbuot sohasida faol ishlari, teatrni ma’rifat va ijtimoiy uyg‘onish vositasiga aylantirishdagi tashabbuslari uning keng qamrovli fikr va intilishlarini namoyon etadi.

Munavvar qorining maqsadi millatni jaholatdan qutqarish, kelajak avlodni zamon talablari asosida tarbiyalash, ilm-fan va milliy qadriyatlarni uyg‘un holda rivojlantirish edi. Uning merosi bugun ham dolzarbligini yo‘qotmagan holda, ma’rifat va taraqqiyot yo‘lida mustahkam ibrat manbai bo‘lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. “Jadidlar: milliy o‘zlik, istiqlol va davlatchilik g‘oyalari” mavzusidagi xalqaro konferensiya ishtirokchilariga //https://president.uz/oz/lists/view/6919
2. Sultonov F.X. Sultonova E.S. Sharq tafakkur nurini dunyoga tanitgan yurtimizning buyuk allomalari. -Toshkent: “Art Vernissage” nashriyoti, 2023. -B.114-116.
3. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Таҳсил ва сафар замони ва таом. / Ойина. - Т. “Академия”, 2001, 56-бет.
4. Jabborov N. Munavvar qori va milliy ma’rifat // “Munavvar qori Abdurashidxonovning ilmiy-pedagogik merosi hamda O‘zbekistonda ta’lim tizimini yangilash va rivojlantirish muammolari” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. -Toshkent: “Mumtoz so‘z”, 2018. -B.40.
5. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. - Т.: “Маънавият”, 2002. 237-бет.

BUXORO AMIRLIGIDA YOZILGAN QO’LYOZMA ASARLAR TARIXI.

Rajabova Rohila Zakirovna,
Buxoro davlat universiteti
Islom tarixi va manbashunosligi,
falsafa kafedrasi o‘qituvchisi.
Rajabova Nozima Zakirovna,
Buxoro tuman 28-maktab o’qituvchisi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro amirligida yozilgan asarlar tarixi, Buxoro xattotlik maktabi faoliyati hamda xattotlarning san’at asarlari haqida ma’lumotlar keltirilgan va tahlil qilingan.

Tayanch iboralar: Buxoro, xattotlik, qo’lyozma, manba, meros, nasx, nastaliq, muqovasozlik, san’at, kitobat, tazkira.

Buxoro amirligida qo‘lyozma asarlar yozilish tarixini tadqiq qiladigan bo‘lsak, o‘zbek xalqining ming yillik tarixiga ega bo‘lgan Buxoro madaniy merosida xattotlik va kitobat san’ati ham alohida o‘rin egallaydi. Arablar istilosidan so‘ng O‘rta Osiyoga islom dini bilan bir vaqtda kirib kelgan arab yozuvi qisqa fursatda rasmiy yozuvga aylantirilishi natijasida arab alifbosi estetik zavq beruvchi san’at asari darajasiga ko‘tarildi. Bu yozuv namunalarida yozish xattotlik (kaligrafiya) nomi bilan keng shuhrat qozongan. Bu

davrda Samarqand, Buxoro, Shahrisabz kabi shaharlarda xattotlik maktablari mavjud bo‘lgan. O‘z kasbining ustasi bo‘lgan mohir xattotlar davlat va xo‘jalik hujjatlari tayyorlashda, ilmiy-badiiy asarlar yozish va ko‘chirishda me’moriy inshootlarga turli yozuvlar (Qur’oni karim oyatlari, hadislar, hikmatlar)ni chiroyli naqshlar tarzida bitishda mashhur bo‘lganlar[441].

XVIII-XIX asrlarda Buxoro xattotlik maktabining namoyandalari haqida gap borganda, albatta ularning usullariga qarab turkumlash muhimdir. Buxoro xattotlari o‘z ijodlarida turli xat usullaridan foydalanishgan. Ayniqsa, Buxoro xattotlik maktabi vakillarida nastaliq xatini qo‘llash keng o‘rin tutgan. Buxoro tarixiga aloqador manbalarda XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida Buxoroda yashab ijod qilgan 104 nafar xattotlarning nomlari keltirib o‘tilgan. Xattotlar kitob ko‘chirish bilan birga ustozlik qilishgan, madrasalarda ta’lim berishgan. Hattoki ular orasida kitobat san’ati bilan shug‘ullanuvchilari ham bo‘lgan. Mashhur mutafakkir olim, yozuvchi, shoir, astronom Ahmad Donish ham xattotlik bilan shug‘ullanganligi manbalarda keltirib o‘tilgan. U ko‘chirgan qo‘lyozmalariga o‘zi zarhal berib, sarlavhalar va miniatyuralar ishlagan. Bir oyda 24 juz’dan 30 juz’gacha (bir juz’ 16 betdan 24 betgacha) hajmli qo‘lyozmani ko‘chirib uni 20 tangadan 30 tangagacha sotganligi haqida ma’lumotlar keltirilgan. Ko‘chirgan qo‘lyozmalariga nasta’liq xati bilan yirik qalamda “Ahmad al-kotib, al-musavvir, al-muhandis, al-munajjim, al-Hanafiy al-Buxoriy” deb, o‘z asarlariga esa “Ahmad al-kotib, al-Buxoriy al-Hanafiy” va “Roqimuhu Ahmad ibn Nosir siddiq al-Hanafiy Buxoriy” deb turlicha imzolar chekkan.

Mang‘itlar davrida nastaliq va nasx xatlarida kitob ko‘chiruvchilardan: Muhammad Yusuf Maxdum, Shahobiddin Maxdum Foziljon o‘g‘li, Nazrulloh Lutfiy, Hoji Nematulloh, Qori Ahmad Kotib Buxoriy, Maqsud Xo‘ja, Mirzo Abdulkarim, Mirzo Qamarjon, Hoji Abdusattor, Mirzo Abdulloh Kotib, Mirzo Rahmatulloh, Mirzo Sa’dullohiy Buxoriy, Mir Fayzulloh, Mir Rahmatulloh, Abdullohbek Kotib kabilarni keltirib o‘tishimiz mumkin. Ular Buxoro amirligi tarixida o‘zlaridan madaniy meros qoldirish qatorida o‘zlarining nomlarini ham tarix zarvaraqlarida muhrlab ketganlar. Ular yaratgan xattotlik namunalari nafaqat yurtimiz, balki g‘arb tadqiqotchilarining ham diqqatini o‘ziga tortib kelmoqda.

Buxoro amirligida yaratilgan qo‘lyozma asarlar son-sanoqsiz bo‘lib, ularning tarixini tadqiq qiladigan bo‘lsak, quyidagi xulosalarni keltirib o‘tishimiz maqsadga muvofiq. Buxoro amirligida yozilgan manbalar hozirda nafaqat yurtimiz qo‘lyozma fondlarida, balki jahonning turli mamlakatlarining qo‘lyozma fondlarida saqlanib kelinmoqda. Ular turli sabablarga ko‘ra yurtimizdan olib chiqilgan. Masalan, qo‘lyozma manbalarning ayrimlarini Rossiyadan kelgan olimlar va elchilar o‘zlari bilan olib ketganlar. Istilo va undan keyingi mustamlakachilik yillarida Freytag, Akimushkin, Ivanov, Smirnov, Gluxovskiy, Stroganov, Kostigov, Erdman, Dorn, Folkman, Simonich, Dolgorukiy, Tamaev, Uillin, Kartovov, Geyns, Pozalyan, Dyakonov, Trigorov, Golik, Revel, Kas, Danzas singari olimlar Turkistondan olib ketilgan qo‘lyozma asarlarni Sankt-Peterburg kutubxonalariga topshirganlar. Birgina Volochinskiy yurtimizdan olib ketgan 24 ta qo‘lyozma asarni imperator kutubxonasiga katta mukofot evaziga taqdim etadi. Achinarli joyi shundaki, Buxoro amirlarining boy va ko‘p qamrovli kutubxonalari butkul talon-toroj etilgan, aksariyati yuqorida aytib o‘tganimizdek, O‘zbekiston hududidan olib ketilgan. V.V. Bartold ta’kidlaganidek, “... qo‘lyozma asarlarning asosiy qismi amirning kutubxonasida saqlanar edi. Afsuski, qimmatbaho qo‘lyozmalar talon-taroj qilingan va chet el ommaviy kutubxonalariga sotilgan”[442].

Amir Nasrulloh davridan boshlangan g‘orat amirlikning vassallik yillarida avj nuqtaga ko‘tarilgan. Turkistonda uzoq muddat yashagan V.L. Vyatkin, I.A. Kastane, P. Nalivkinlar ham butun imkoniyatni ishga solib, qo‘lyozma asarlarni jamg‘arish payida bo‘lganlar. V.L. Vyatkin yiqqan asarlar 190 jildni tashkil etgan. Ular orasida “Fathnoma”, “Zubdat ul-osor”, “Miftoh at-tolibin”, “Kitob tuhfat al-nasab”, “Nizom ut-tavorix”, “Tuhfat al-Xoniy”, “Tarixi Muqimxoniy”, “Temurnoma”, “Tarixi muluki Ajam”, “Tarixi Roqim”, “Akbarnoma”, “Murod ul-orifin”, “Mahbub ul-qulub”, “Xamsa”, “Tazkirat ush-shuaro” kabi ilmiy-tarixiy qimmati beqiyos kitoblar asosini tashkil etgan. Ma’naviy xazinamizni talon-taroj etish va tashib ketishda generalgubernator K.P. Kaufmanning qo‘li uzun, imkoniyati cheklanmagan edi. Sankt-Peterburgdagi Davlat ommaviy kutubxonasida “Kaufman yig‘masi” nomi ostida saqlanayotgan 150 jilddan oshiq qo‘lyozmalar mundarijasi diqqatni tortmay qolmaydi. Bu davrda Sharq qo‘lyozmalarining qimmatini yaxshi tushunib, ularni o‘zlashtirib olishga harakat qilgan sayohatchi va elchilarning son-sanog‘i bo‘lmagan. Yuqoridagi ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki, Buxoro amirligida yashab, ijod etgan olim va adiblarning ilmiy meroslari Rossiya imperiyasi ma’muriyatiga katta qiziqish uyg‘otgan. Bugungi kunga kelib, ushbu noyob manbalar dunyo xazinalarini boyitib kelmoqda. Zamonaviy tadqiqotchilar tomonidan mazkur manbalarni o‘rganish

[441] Qori Rahmatulloh Vozeh. “Tuhfat ul-ahbob fi tazkiratil as’hob” // Qo‘lyozma, O‘zR FA ShI fondi. Inv. № 2336/1. – 145 varaq. Yana qarang: Xadi-Zade R. Istochniki k izucheniyu tadjikskoy literaturы vtoroy polovinы XIX veka. – Stalinabad, 1956. –B. 78.

[442] R.Hodizoda, U.Karimov, S.Sa’diev. Adabiyoti tojik: Asrxoi XVI-XIX va ibtidoi asri XX. – Dushanbe: Maorif, 1988. –B. 372,407.

kelgusida nafaqat Buxoro amirligi tarixi manbashunosligini boyitishga, balki o‘z davrining yetuk olimlari bo‘lgan ajdodlarimiz intelektaul merosini yanada chuqurroq tadqiq etishga zamin yaratadi.

Mang‘itlar davrida yozilgan tarixiy asarlar o‘zbek, tojik hamda arab tillarida yaratilgan. Ular nazm va nasrda yozilib, turli janrlarda doston, she’r, tarixiy-adabiy asar, memuar-tarixiy va biografik-tarixiy asar sifatida yuzaga kelgan. Sharq an’anasiga muvofiq keluvchi sof tarixiy asarlar ham Buxoro amirligi tarixnavisligida kam emas. Tarixiy asarlar turlicha bo‘lib, ba’zilarida muallif o‘z ko‘rgan kechirganlarini ochiq-oydin bayon etsa, boshqasida amirlarni maqtab yoki voqealarni faqat ijobiy taraflarini yoritishga harakat qilishgan. Yana boshqa turdagi tarixiy manbalarda voqealar mualliflar tomonidan bo‘rttirib hikoya qilingan. Buxoro tarixchilarining asarlarida yuqoridagi barcha uslublarga xos bo‘lgan asarlar uchraydi. Bu esa muarrixlarimiz ijodida fantaziyaning boyligi, fikrlar erkinligi, ijodkor sifatida har biriniig betakror ekanligidan darak beradi.

Xulosa qilib aytsak, XVIII-XIX asrlarda Buxoroda ko‘plab olimu fuzalolar yetishib chiqqan bo‘lib, ular qoldirgan boy ma’naviy meros hozirgi kunda ham o‘z qimmatini yo‘qotgani yo‘q. Zero, yuqorida nomlari keltirilgan olimlar Buxorodagi ilm fan rivojining ajralmas bo‘lagi sifatida manbalarda o‘z nomlarini qoldirganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qori Rahmatulloh Vozeh. “Tuhfat ul-ahbob fi tazkiratil as’hob” // Qo‘lyozma, O‘zR FA ShI fondi. Inv. № 2336/1. – 145 varaq. Yana qarang: Xadi-Zade R. Istochniki k izucheniyu tadjikskoy literaturы vtoroy polovinы XIX veka. – Stalinabad, 1956.
2. R.Hodizoda, U.Karimov, S.Sa’diev. Adabiyoti tojik: Asrxoi XVI-XIX va ibtidoi asri XX. – Dushanbe: Maorif, 1988. –B. 372,407.
3. Muhammad Siddiq Hashmat, Tazkirat ush-shuaro // Qo‘lyozma, O‘zR FA ShI fondi. Inv. № 2252/I, 138 varaq.
4. Abdulazim Shar’iy. “Tazkirai shuaroi Abdulazim Shar’iy” // Qo‘lyozma O‘zR FA ShI fondi. Inv. № 3396/III. 81 b.
5. Ne’matulla Muhtaram “Tazkirai Hoji Ne’matulloh Muhtaram // Qo‘lyozma, O‘zR FA ShI fondi. Inv№ 2252/II. 178 b.
6. Xadi-zade R. Istochniki po istorii izucheniya tadjikskoy literaturы konsa XIX-nachala XX vv. – Dushanbe. 1956. –S. 29-43.
7. Muhammad Sharifjon Sadr Ziyo. Shuaroi mutaaxxirin, 332 b varaq.
8. Qori Rahmatulloh Vozeh. O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi sharqshunoslik qo‘lyozmalar instituti. Inv. №1304. 337 b varaq.
9. A.Murodov. O‘rta Osiyo xattotlik tarixidan. – T., 1971. – B. 3.

GLOBALLASHUV DAVRIDA YOSHLARNING MA’NAVIY IMMUNITETINI SHAKLLANTIRISHDA HUQUQIY TA’LIMNING ROLI

Seytnazarov Saulat-Magistrant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so’zlar: Globallashuv, ma’naviy immunitet, umuminsoniy qadiryatlar, individual, interaktiv metod.

Ключевые слова: Глобализatsiя, духовный иммунитет, ощечеловеческие ценности, индивидуальный, интерактивный метод.

Key words: Globalization, spiritual immunity, universal values, individual, interactive method.

Globallashuv jarayoni bugungi kunda jahon miqyosida madaniy, iqtisodiy, axborot va huquqiy aloqalarning kuchayichi,xalqlarning o’zaro yaqinlashuvi va turli g’oya, qadiryatlarning tezkor tarqalishi bilan xarakterlanadi. Shu bilan birga,globallashuv nafaqat taraqqiyot imkoniyatlarini,balki yoshlar ongiga begona va zararli mafkuraviy ta’sirlarni kirib kelishi xavfini ham kuchaytiradi. Hozirgi kunda ijtimoiy tarmoqlar yoshlar hayotida muhim o‘rin egallagan. Ijtimoiy tarmoqlarning ijobiy tomonlari bilan birga,ular yoshlarning ma’naviy tarbiyasiga va huquqiy ongiga salbiy ta’sir ko’rastishi mumkin. Birinchidan, bu platformada nazoratsiz va zararli kontentning tarqalishi juda oson. Ikkinchidan,ijtimoiy tarmoqlar yoshlarni virtual dunyoga qattiq bog’lab qo’yadi. Bu halot real hayotdagi ijtimoiy munosabatlarning susayishiga,oila va jamiyat bilan muloqotning kamayichiga,o’zaro hurmat va axloqiy me’yorlarning buzilishiga olib keladi.Uchinchidan,ijtimoiy tarmoqlarda yoshlar huquqiy jihatdan mas’uliyatli bo’lishini yetarlicha

anglamasligi muammo bo'lib qolmoqda.Yoshlar ayrim hollarda qonunchilikni buzadigan kontentni tarqatish,boshqa birovning shaxsiy hayotini oshkor qilish, mualliflik huquqlarini buzish,yolg'on va provokatsion ma'lumotlarni ulashish orqali jinoyat yoki ma'muriy huquqbuzarliklar yo'l qo'yichlari mumkin. Yoshlarning ma'naviy tarbiyasiga va huquqiy ongiga salbiy ta'sir ko'rsatishini oldini olish uchun ma'naviy immunitetni shakllantirish lozim. Ma'naviy immunitet-bu shaxsning o'zining milliy,umuminsoniy qadiryatlari asosida mustahkam ma'naviy asosga ega bo'lishi,zararli g'oyalarga,axborot xurijlariga qarshi ongli ravishda qarshi tura olish qobiliyatidir.Bugungi kunda yoshlarning ma'naviy immunitetini shakllantirish dolzarb vazifaga aylangan. Birinchi Prezidentimiz I.Karimovning "Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch" asarida bildirilgan "Bugungi kunda mafkura poligonlari yadro poligonlaridan ham ko'proq kuchga ega" degan fikri hozirgi globallashuv sharoitida o'zining dolzarbligi va haqiqatga yaqinligi bilan ajralib turadi.Agar yadro qurollari jismonan yo'q qilishga qaratilgan bo'lsa, mafkura vositasida olib borilayotgan kurash odamlar ongini egallab, ularni o'z tarixidan, milliy qadriyatlaridan, tilidan va e'tiqodidan begonalashtirishni maqsad qiladi. Ayniqsa, yoshlar orasida ma'naviy bo'shliq yaratish, ularni o'zligidan uzib qo'yish orqali butun bir xalqning kelajagini xavf ostiga qo'yish mumkin. Shu boisdan ham mafkuraviy immunitetni shakllantirish, yosh avlod qalbida mustahkam ma'naviy asos yaratish har qanday quroldan ham muhimroq vazifaga aylanadi. Birinchi Prezidentimiz I.Karimov ta'kidlaganidek,bizga yot va begona g'oyalarga qarshi faqat kuch bilan emas, balki chuqur bilim, mustahkam ma'naviyat va teran tafakkur bilan javob qaytarishimiz lozim. Chunki ma'naviyat – bu jamiyatni ichki quvvat bilan qurollantiruvchi, uni har qanday tahdidga bardosh bera oladigan darajaga olib chiqadigan eng yuksak kuchdir.

Hozirgi kunda mamlakatimizda yoshlarni har tomonlama qo'llab- quvvatlash,ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish,ta'lim,bandlik, tadbirkorlik va ma'naviy-axloqiy tarbiyasini rivojlantirishga qaratilgan keng ko'lamli islohatlar amalga oshirilmoqda.Shunday islohatlardan biri O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan "Beshta muhim tashabbus" – bu nafaqat yoshlar va keng jamoatchilik uchun ijtimoiy imkoniyatlar yaratishga qaratilgan dastur,balki u o'z mohiyatiga ko'ra chuqur falsafiy-siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan strategik tashabbusdir.Chunki bu tashabbuslar zamirida insonni jamiyat taraqqiyotining markaziga qo'yish, uning ma'naviy, jismoniy, intellektual va kasbiy salohiyatini har tomonlama rivojlantirish g'oyasi mujassam. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev Agar mendan sizni nima qiynaydi? deb so'rasangiz,farzandlarimizning ta'lim va tarbiyasi deb javob beraman deb aytib o'tganidek, yoshlarimizga bo'lgan e'tiborni yanada kuchaytirish,ularni madaniyat, san'at, jismoniy tarbiya va sportga keng jalb qilish, yoshlarda axborot texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish, yurtimiz yoshlari o'rtasida kitobxonlikni targ'ib qilish, xotin-qizlar bandligini oshirishda "Beshta muhim tashabbus" muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda,globallashuv davrida yoshlarning ma'naviy immunitetini shakllantirishda huquqiy ta'limning o'rni beqiyosdir.Prezidentimiz tomonidan 2022-yil 28-iyundagi PF-60 sonli "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" to'g'risidagi farmoniga ko'ra aholining huquqiy madaniyatini oshirish konsepsiyasi bo'yicha ishlar amalga oshirilmoqda.Huquqiy ta'lim yoshlarni milliy va umuminsoniy qadiryatlarga hurmat ruhida tarbiyalaydi,ularga zararli g'oyalarga qarshi tura olish,qonuniy yo'l bilan muammolarini hal qilish madaniyatini singdiradi. Shu boisdan huquqiy ta'lim tizimini takomillashtirish,innovatsion metodlarni joriy etish, yoshlar bilan ishlashning interaktiv va individual yondashuvlarni rivojlantirish zamon talabi va davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir.

REZYUME. Tezista globalashuv davrida yoshlarning ma'naviy immunitetini shakllantirishda mamlakatimiz tomonidan olib borilayotgan islohatlar yoshlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash,ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ta'lim, bandlik, tadbirkorlik va ma'naviy-axloqiy tarbiyasini rivojlantirishga qaratilgan keng ko'lamli ishlar haqida fikr yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В эпоху стремительной глобализатsии реформы, проводимые нашей страной по формированию духовного иммунитета молодежи, направлены на всестороннюю поддержку молодежи, защиту ее прав и интересов, развитие образования, занятости, предпринимательства и духовно-нравственного воспитания.

SUMMARY. In the era of rapid globalization, the reforms being carried out by our country in the formation of spiritual immunity of youth are reflected in the large-scale work aimed at comprehensive support for youth, protection of their rights and interests, development of education, employment, entrepreneurship, and spiritual and moral education.

Foydalanilgan Adabiyotlar:

1. I.Karimov "Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch" Toshkent "Ma'naviyat", 2008 y.
2. Sh.Mirziyoyev "Buyuk kelajagimizni mard va oliy janob xalqimiz bilan birga quramiz " "O'zbekiston" 2017 y.

ГИЖДУВОН: ТАРИХГА БИР НАЗАР

Жураев.Ш.Ф.

Бухоро давлвт университети. Ислом тарихи ва манбашунослиги, фалсафа кафедраси катта укитувчиси.

Гиждувон тумани Бухоро вилоятининг шимолий – шаркида жойлашган. Гиждувон 1972 йили шахар статусини олади ва туман маркази хисобланади. Унинг микрорайонлари**:** Хавзак, Гадойтомпас, Хужалар. Гиждувон тумани Шофиркон, Вобкент, Кизилтепа ва Конимех туманлари билан чегаралангандир **(1.2000.11б).**

Гиждувон тумани 1926-йилда ташкил топгандир. Туман худудининг майдони 106,51 км2. Ушбу туманда 20 та археологик ёдгорликлар колдиклари, 27 та меъморий ёдгорликлар хамда 2та саёхатгохлар мавжуддир. Бу ерда эл орасида машхур булган Абдухолик Гиждувоний зиёратгохи ва Мирзо Улугбек мадрасаси жойлашган **(2.2011. 5б).**

Гиждувон туманида унинг маркази хисобланган шахар Гиждувон ва нисбатан йирик ахоли пунктлари жойлашган. Улар куйидагилардир:
Абади, Буктарой, Гаждумак, Жовгари, Зафаробод, Кулижаббор, Мазраган, Узанон, Хатча, Чагдари, Юкори Ростгуйи.
Туманда 14 та МФЙ булиб, улар куйидагилардир:
Армичан, Буктарой, Гавшан, Зарангари, Корахони, Кукча, Айрон, Тонгга тушинг, Сарвари, Сармижон, Улфатбиби, Фиришкент, Ф. Юнусов МФЙ лари.
Туманнинг таникли давлат, фан ва маданият арбоблари:
- Садриддин Айний (1878-1954йиллар) – академик, Тожикистон ФА асосчиси, ёзувчи ва манбашунос олим.
- Валижон Набиев (1918 – 1995 йиллар) СССР Кахрамони (СССР Олий Совети Президиумининг 1944 йил 16 январь Фармони).
- Ахмад Бобокулов (1931-1990 йиллар). СССР халк артисти (1971). Опера хонандаси **(3. https://ru.wikipedia.org/wiki.).**

Улкамизнинг бошка туманлар марказлари сингари ушбу шахарнинг шаклланиши хам узок утмишга бориб такалади. Кадимги даврларда бу ер Зарафшоннинг куйи окимида жойлашганлиги сабабли бой тукайларга эга булган турли кичик ирмоклар ва майда куллар хавзаси булган. Узининг географик жойлашуви жихатидан бу туман Кадимги Гарбий Сугд таркибида Ахамонийлар салтанати таркибида булган. Кейинчалик, антик даврда ва илк урта асрларда бу ердан Искандар бошлик юнонлар, Гуйшуан уруги бошлик юэчжилар, Хон Грумбат бошлик хионлар, Варахран бошлик эфталитлар, Истеми бошлик кадимги турклар боскинчилик юришлари билан утиб туришган. Гиждувон урта асрларда маъмурий жихатдан Сомонийлар, Корахонийлар, Хоразмшохлар, Чигатойлар, Темурийлар, Шайбонийлар, Аштархонийлар ва Мангитлар давлатлари таркибида булиб келган. Шахарнинг тарихига оид систематик тизимли маълумотлар асосан урта асрларга хос булсада, унинг кадимгилиги бу ердаги маданий катламларнинг узига хос бойлигиданлигидан сезилиб туради. Факатгина хали бу катламлар тулик тизимли тарзда урганилмагандир.

Гиждувон тарихига оид ёзма маълумотлар асосан топонимик ва диний тарихий манбаларда учрайди. Аксарият 11 – 12 асрлардан бошланган тарихий топонимик маълумотлардан эса куйидагилар диккатга сазовордир:
Гиштдевор, Гуждевон, Кахуштивон, Гиждувон.
Ислом дунёсида Жума намозида мусулмонлар доимий йигиладиган марказларга рухсат учун минбарлар берилган. Шундай минбарлардан бири эса 11 асрда Пиримаст мавзесига берилганлиги манбаларда учрайди.

11 – 12 асрларда Гиждувоннинг атроф ахоли масканлари маркази сифатида шаклланиши руй бера бошлаган. Бу даврда воханинг катта йирик шахарларидан бири булган Пайкенд шахрининг Зарафшон дарёси Харомкон ирмоги суви етиб бормаганлиги сабабли суниб бориши кузатилади. Ушбу жараён окибатида ахолининг Вобкент, Шофиркон ва Гиждувон томонларга кучиб кетиш жараёнлари руй беради. Чунки бу даврда айникса Вобкентда юксалиш жараёнинг бориши яккол кузатилади. Урта асрлар Гиждувон маданияти Хоразм, Марв, Афросиёб, Пайкенд, Бухоро маданий марказлари таъсири остида булган. Айникса тилга олинган ёдгорликларнинг сунгги учтаси таъсири бу ерда яккол сезилиб туради.

12 асрда бу ерда ислом тасаввуф дунёсининг буюк вакили Абдухолик Гиждувоний яшаб ижод килиб утган. Одатда Гиждувоннинг Хужа Лангар дахаси ушбу аллома тарихи билан боглик холда

тилга олинади. Шу билан бирга мустакил йилларида шахар хокимлиги орт томонидаги курилиш ишлари давомида бу ердан айнан 12 асрга оид кулолчилик топилмалари ва айрим меъморчилик колдиклари учрагандир.

1238 йилдаги Махмуд Торобий кузголони давомида Карманадан келаётган мугуллар билан торобийчилар уртасидаги кескин тукнашувлардан бири хам айнан шу худудда руй бергани тахмин этилади.

1433 йилда эса комусий аллома Мирзо Улугбек томонидан бу ерда мадраса курилади.

1512 йил 24 ноябрда айнан Гиждувонда Мирзо Бобур кушинлари шайбоний Убайдуллохон кушинлари томонидан маглубиятга учратилгандир **(4.2012.108б).**

16 аср охири ва 17 аср биринчи ярмидан бошлаб Гиждувон машхур Риштон кулолчилик маркази каби Туркистоннинг алохида кулолчилик марказларидан бирига айланиб боради.

Бухоро амирлигида Гиждувон марказий бекликлардан бирига айланади ва асосан Россия билан буладиган савдо – сотик ишларида асосий марказлардан бирига айланади.

1918 – 20 йилларда Гиждувон амирликнинг жадидлар ва шуроларга карши кураши асосий марказларидан бирига айланган. Туркистондаги фукаролдар уруши даврида (1918 – 1920 йиллар) ва Амир Олимхон кетгандан кейин (1920 йил 2 сентябрь) бу ерда халк харакати руй беради. Абдурахимбой ва Урмон Полвонлар бошчилигидаги истиклолчилик харакатлари бунинг бир ёркин намунасидир.

Советларнинг коммунистик жамияти даврида Гиждувон тумани алохида маъмурий бирлик сифатида 1926 йилда расмий ташкил этилади. Шуролар даврида Гиждувонда хужаликнинг коллектив тизимига утилади. Бунда Мавлон Ваххобовнинг гоявий – ташкилий гурухининг фаолияти катта таъсирга эга булади. Туманда бу даврда саноат ва кишлок хужалиги ривожланиб боради. 1977 – 78 йилларда туман кишлок хужалигидаги ютуклари учун уша даврдаги Шуролар Касаба Уюшмаси Иттифок марказининг кучма байрогини кулга киритади. Лекин 1983 – 87 йилларда Узбекистонда борган Пахта иши натижасида бу ернинг купгина машхур хужалик ва давлат арбоблари катагонларга учраб кетишади. Жумладан туман Компартияси котиби С. Рахимов ва йирик хужалик раиси С. Жабборовлар шу каби катагонга учраган арбоблардан хисобланадилар.

2018 йили туман худудининг бир кисми Конимех туманига берилади.

Мустакиллик йилларида Гиждувоннинг ривожланиши янада тезлазашади ва узининг янги боскичига кутарилади. Ушбу даврнинг узгаришлари жуда кенг куламли булиб, у алохида махсус изланишларни такозо этади.

Адабиётлар

1. Низомиддин Шодиев. Гиждувон туманинниг табиий географияси. Гиждувон.2000.

2. Жахон тарихи (архивлаштирилган лойиха намунаси). Т. 31.08.2011.

3. Википедия. https://ru.wikipedia.org/wiki. Гиждуванский район

4. К.Ражабов. Б.Кандов.И.Шоймардонов.Узбекистон тарихининг мухим саналари. Тошкент. Узбекистон.2012.

BAG‘RIKENGLIK, FALSAFA TARAQQIYOTI VA YASHIL IQTISODIYOT: YANGI O‘ZBEKISTONNING UCHINCHI RENESSANS SARI INTILISHLARI

Dehqonov Behzod Baxtiyorovich –

Buxoro davlat universiteti “Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa” kafedrasi v.b.dotsenti f.f.f.d. (PhD)

Sattorova Sitora Bahodirovna

Buxoro davlat universiteti “Turizm” yo’nalishi 5- bosqich talabasi.

Annotatsiya: Mazkur maqolada Yangi O‘zbekistonda uchinchi renessans poydevorini barpo etishda bag‘rikenglik g‘oyalari, falsafa taraqqiyoti va yashil iqtisodiyotning falsafiy asoslari o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilinadi. Maqolada yangi ilmiy tadqiqotlar va falsafa fanini o‘qitishning samarali yo‘llari hamda bag‘rikenglik konsepsiyasi bilan ularning uyg‘unligi falsafiy nuqtayi nazardan yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Bag‘rikenglik, uchinchi renessans, Yangi O‘zbekiston, falsafa taraqqiyoti, yashil iqtisodiyot, falsafiy negizlar, barqaror rivojlanish, innovatsion tadqiqotlar, falsafa fanini o‘qitish.

Аннотация: В данной статье анализируются идеи толерантности, развитие философии и философские основы «зелёной экономики» в контексте строительства фундамента Третьего Ренессанса в Новом Узбекистане. В статье также освещаются новые научные исследования и эффективные методы преподавания философии, а также их гармония с концепцией толерантности с

философской точки зрения.

Ключевые слова: Толерантность, Третий Ренессанс, Новый Узбекистан, развитие философии, зелёная экономика, философские основы, устойчивое развитие, инноватsионные исследования, преподавание философии.

Annotation: This article analyzes the interrelation of the ideas of tolerance, the development of philosophy, and the philosophical foundations of the green economy in building the foundation of the Third Renaissance in New Uzbekistan. The article also highlights new scientific research and effective methods of teaching philosophy, as well as their harmony with the concept of tolerance from a philosophical perspective.

Keywords: Tolerance, Third Renaissance, New Uzbekistan, development of philosophy, green economy, philosophical foundations, sustainable development, innovative research, teaching philosophy.

Donishmand xalqimiz tarixda har ikki Renessans davrida ham jahonning eng ilg‘or xalqlari safida bo‘lgan. Bu haqiqat bizni quvontiradi, kuch bag‘ishlaydi va eng muhimi, bugungi yosh avlod oldiga – uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulkan mas’uliyatni yuklaydi. Bir o‘ylab ko‘raylik, ajdodlarimiz yuksak taraqqiyot cho‘qqisiga qanday yetishgan? Ular, avvalo, jaholatga qarshi ma’rifat bayrog‘ini ko‘targan, aql-zakovati va salohiyatini ilm-fan yutuqlarini o‘rganish va boyitishga bag‘ishlagan.

Bugun yurtimizda yoshlarning intellektual va ijodiy salohiyatini oshirish, ularning islohotlarga daxldorligini ta’minlash yo‘lida ulkan ishlar amalga oshirilmoqda. Zamonaviy bilim va ko‘nikmalarga ega, mas’uliyatni o‘z zimmasiga ola oladigan, maqsadga intiluvchan yoshlarni tarbiyalash – kunning eng muhim vazifasidir. Prezidentimiz tomonidan ilgari surilgan 5 muhim tashabbus aynan shu maqsadga xizmat qilib, yoshlarni madaniyat va san’at, sport, kitobxonlik, axborot texnologiyalari hamda mehnat bozoriga faol jalb etishni nazarda tutadi.

Oila esa – jamiyatning asosi, davlatning tayanch manbai sifatida doimo yoshlar tarbiyasida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib kelgan. Oilada inson axloq-odob, mehnatsevarlik, rostgo‘ylik va halollik fazilatlarini o‘zlashtiradi. Mustaqillikdan so‘ng oilaga bo‘lgan e’tibor davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi.

Yoshlar – jamiyatning ijtimoiy-demografik guruhi bo‘lib, zamonaviy bilim, yangi turmush tarziga intilish va harakatchanligi bilan ajralib turadi. Ular qadriyatlarni qayta baholash, ideal va axloqiy me’yorlarni yangicha talqin qilish xususiyatiga egadir. Shu bois ta’lim, kasb tanlash, mehnat bozoriga kirish, oila qurish kabi masalalar yoshlar uchun asosiy hayotiy sinovlar hisoblanadi.

Shukronalik tuyg‘usi – milliy ma’naviyatimizning uzviy qismi. U nafaqat moddiy boylik, balki hayotning o‘zi, inson tanasining sog‘lomligi, tinchlik va barqaror hayotdan qoniqishni anglatadi. Shukronalik insonni sabr-qanoatga, oqibatga, madaniyatga chorlaydi. Uning tarbiyasi jamiyat barqarorligi uchun muhim ahamiyatga ega.

Bugun Bahouddin Naqshband ziyoratgohini ziyorat qilish ham ma’naviy tarbiyaning o‘ziga xos ko‘rinishi sifatida ahamiyat kasb etadi. Yoshlar bu ziyoratda ezgu niyatlar qiladi, ularni amalga oshirish orqali ma’naviy kamolotga intiladi.

Ma’naviy tarbiya – inson shaxsini jismonan va ruhan yetuk qilib shakllantirish jarayonidir. U dunyoviy va diniy qadriyatlarni uyg‘unlashtirib borilsa, yoshlarda axloqiy va ma’naviy sifatlar tezroq qaror topadi. Shu bois bugungi kunda yoshlarni dunyoviy va diniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash – eng ustuvor vazifalardan hisoblanadi.

Ajdodlarimiz merosi shuni ko‘rsatadiki, ilm-fan, din, axloq va ma’naviyat uyg‘unligi jamiyat taraqqiyotining asosiy omili bo‘lib kelgan. Mustaqillik esa yangi davr, yangi imkoniyat sifatida milliy o‘zlik va ma’naviy barqarorlikni yanada mustahkamlashni taqozo etdi.

Tarixdan ma’lumki, turli sabablarga ko‘ra o‘zbeklar an’anasi, udumlari, ma’nviy qadriyatlari har doim qiyinchiliklarga qaramasdan o‘zini, o‘zligini namoyish eta olgan. Boshqalar esa uyg‘unlk va o‘zlikni saqlashda tub xalq atrofida hamjihatlikning eng baland cho‘qqilariga chiqishgan. O‘zbeklar ongi, tafakkurida shakllangan davlatchilik g‘oyasini ular ham o‘ziniki deb qabul qilgan. Bu jihat yangi davrda Prezident Sh.Mirziyoevga “ko‘zlagan barcha maqsad vazifalarimizga albatta yetamiz. Bu borada men avvalo ko‘p sinovlardan yorug‘ yuz bilan o‘tgan olijanob xalqimizning mustahkam irodasi va mustahkam salohiyatiga ishonaman”[443], deya qat’iy aytish imkoniyatini yaratdi.

Umuman olganda, millat va davlatdan qaysi biri oldin paydo bo‘lgan degan masalaga mutaxassislar allaqachon munosabat bildirib, muammoning ayrim qirralariga oydinlik kiritishgan bo‘lsa-da, baribir u hanuzgacha murakkabligicha qolmoqda. Buning sababi mazkur global muammo tarixning ko‘pab bosqichlarida dolzarblik kasb qilib kelganligi bilan bog‘liq. Millat va davlat munosabatidagi uyg‘unlik, ya’ni o‘zaro bog‘liqlik nuqtai nazaridan kelib chiqilsa,biz uchun millat va davlat bir-birini to‘ldirgan va bir-birini

[443] Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2018. – Б. 78.

o‘zaro vujudga keltirganligi muhim. Shu munosabat bilan fransuz tarixchisi Ernest Renann “Ulkan hamjihatlik ifodasi sifatida millat qahramonona o‘tmish, bugungi yagona xohish-iroda va nihoyat, kelajakda esa umumiy harakat dasturini taqozo etadi”[444], – degan e’tiborga loyiq bir xulosani o‘rtaga tashlaydi.

Muhimlik shundaki, yuqorida zikr etilgan millatga xos jihatlarni davlatchilikda ham ko‘rishimiz mumkin. Bunday vaziyatda, tabiiyki, ularning qachon «dunyo yuzini ko‘rganligi» bilan bog‘liq masalalar chetga surilib, o‘rtadagi umumiylik va shu umumiylikni shakllantirgan asoslar bilan bog‘liq masalalar ustuvorlik kasb etadi.

Aslida davlat va millat ijtimoiy reallik hamda g‘oya sifatida biri birini boyitib, o‘zaro barhayotlik baxsh etib bordi. Davlatning ham, millatning ham ijtimoiy negizlari va turtkilari bir xil: har ikkalasi ham «ijtimoiy dastur”[445] sifatida quyidan yuqoriga qarab rivojlanishdek tabiiy marom natijasidir.

Davlat va millatning uyg‘un rivojlanishi, jamiyatda bag‘rikenglik va ijtimoiy hamjihatlikni qaror toptirish Yangi O‘zbekistonning uchinchi renessans sari intilishlarida muhim falsafiy negiz bo‘lib xizmat qiladi. Milliy qadriyatlarning asosi oila orqali shakllanib, yoshlarda erkinlik, adolat, vatanparvarlik, insonparvarlik kabi yuksak fazilatlarni tarbiyalaydi. Shu jihatdan, barqaror taraqqiyotga xizmat qiluvchi yashil iqtisodiyot, falsafa taraqqiyoti va innovatsion tadqiqotlar bag‘rikenglik konsepsiyasi bilan uyg‘unlashib, yangi davr tafakkurini shakllantirishda hamda falsafa fanini samarali o‘qitishda muhim ahamiyat kasb etadi.

BO‘LAJAK PEDAGOGLARDA AXLOQIY-ESTETIK DUNYOQARASHNI RIVOJLANTIRISH

Buxoro davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy va gumanitar fanlarni o’qitish
metodikasi(ma’naviyat) yo’nalishi
II-bosqich magistranti

Shadmanova Zebiniso Amrulloyevna

Annotatsiya: Mazkur maqola axloqiy-estetik dunyoqarash, shaxs rivojida axloqiy-estetik dunyoqarashning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni va ahamiyati, bo‘lajak pedagoglarda axloqiy-estetik dunyoqarashni rivojlantirish, talabalarning axloqiy-estetik dunyoqarashni rivojlantirishda zamonaviy ta’lim yondashuvlaridan foydalanish usullari falsafiy tahlil qilingan.

Kalit so’zlar: dunyoqarash, axloqiy-estetik dunyoqarash, go’zallik, estetik did, shaxs, jamiyat taraqqiyoti

Yangi O’zbekistonda demokratik o‘zgarishlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirish jarayoni jadal sur’atlar bilan borayotgan hozirgi sharoitda yuksak ma’naviy-axloqiy salohiyat, mukammal bilim, yuqori malaka talab etiladi. Chunki, insonning o‘zini har tomonlama takomillashtirmay, ya’ni uning ijobiy fazilatlarini shakllantirmay, unga fuqarolik jamiyati uchun zarur bo‘lgan sifatlarni tarkib toptirmay turib, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirish mushkuldir. Har tomonlama barkamollikning muhim tarkibiy qismlaridan biri, o‘zida go‘zal tabiat, jamiyat, inson, ijtimoiy hayot, mehnat to‘g‘risidagi tasavvurlarni aks ettiradigan, insonning olamga, ishlab chiqarishga, turmushga, faoliyatga munosabati, dunyodagi o‘rni, mohiyati, ijtimoiy yo‘nalishini, o‘zligini anglashga da’vat etuvchi – axloqiy-estetik dunyoqarash hisoblanadi.

Darhaqiqat, axloqiy-estetik dunyoqarash bu faqatgina axloqiy me’yorlar, go‘zallik qonunlari asosida ijod qilish emas, balki insonning voqelik to‘g‘risidagi shunday munosabati va faoliyatiki, uning natijasida umuminsoniy g‘oyalar, ideallar, bilimlar egallanadi, rivojlantiriladi, amalda qo‘llaniladi.

Axloqiy-estetik dunyoqarashning yuksak bo‘lishi huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatiga xos fazilatdir. Bunda dunyoqarash ma’naviy-axloqiy kamolotning muhim omili sifatida, uning e’tiqodlarini, ideallarini, bilish darajasini, faoliyat turini belgilab, tabiat va ijtimoiy hayotdagi o‘rni va rolini aniqlab berish uchun xizmat qiladi. Shuning uchun ham u demokratik o‘zgarishlarni yanada chuqurlashtirish, fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirish sharoitida har bir inson uchun ham, jamiyat uchun ham muhim.

Dunyoqarash jamiyat va inson ravnaqi uchun juda muhim omildir. Chunki, u ijtimoiy munosabatlar bilan chambarchas bog‘liq hodisa sifatida insonni o‘zini va dunyoni anglashi va baholashi uchun asos bo‘ladi.

---

[444] Федотова Г.П. О национальном покаянии // Федотов Г.П. Судьба и грехи России. В 2-х т. – Санкт Петербург, 1991. – С. 43.

[445] Стёпин В.С. Философская антропология и философия культуры. – М., 2015. – С. 451.

Falsafa qomusiy lug‘atida yozilishicha “Dunyoqarash - ... olam va odam haqida bir butun qarashlar, g‘oyalar tizimini yaratadi. Eng muhimi insonning olamga munosabati, dunyodagi o‘rni, mohiyati, hayotiy yo‘nalishini, o‘zligini anglash kabi savollarga javob beradi. Zero, ... dunyoqarash insoniyatni o‘tmish merosi, hozirgi hayot va bunda sharoitlar, tizimlarning anglab olingan qadriyatdir. Dunyoqarash kishilarning turmush tarzi, hayoti, axloq-odobi, madaniyatini o‘zida mujassamlashtirgan tasavvur va bilimlar yig‘indisidir”[446] . Demak, inson dunyoqarash vositasida olam va odam haqidagi ma’lumotlarga ega bo‘lib, sog‘lom aqlga, tafakkurga, mukammal bilimlarni egallashga ehtiyoj sezadi. Natijada kishilarda ijtiomiy ong bilan bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy dunyoqarash shakllanadi. Ular o‘zaro aloqadorlikda bir-birini to‘ldiradi, biri ikkinchisiga ta’sir ko‘rsatadi va shu tariqa rivojlanish, taraqqiyot amalga oshadi.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “Dunyoqarash – tabiat va jamiyatga, ularning ayrim voqea-hodisalariga ilmiy, mafkuraviy, ma’naviy, ilohiy qarashlar tizimi”[447] .

Dunyoqarash – mafkuraviy qarash sifatida inson huquqlarini himoya qilish, ijtimoiy adolat tamoyillarini qaror toptirish, mustaqillikni mustahkamlash, kelajagi buyuk davlatni qurishga o‘z hissasini qo‘sha oladigan barkamol insonlarni tarbiyalashga xizmat qila oladi.

Shunday qilib, dunyoqarash insoniyatning o‘tmishi, hozirgi kuni va kelajak hayoti haqidagi tasavvurlarini anglatuvchi dialektik hodisa, qadriyat.

Fan taraqqiyoti va inson hayotining rivojlanish tarixi dunyoqarashning bir necha shakllari – mifologik-afsonaviy, diniy, ilmiy-falsafiy mavjudligini e’tirof etadi.

Dunyoqarash mohiyatining yana bir tomoni, uning axloq bilan bog‘liqligidir. Chunonchi, dunyoqarash tevarak-atrofda sodir bo‘layotgan hodisalarni axloqiy his-tuyg‘u nuqtai nazaridan tasavvur qilish, anglash va baholashni taqozo etadi.

Ta’kidlash joizki, bunday sharoitda axloqiy barkamollik, e’tiqod, axloqiy harakatlar insoniy go‘zallikda ifodalanmog‘i lozim. Zero, axloqiy his-tuyg‘ular, yurish-turish go‘zallik nuqtai nazaridan idrok qilinadi va baholanadi. Chunki axloqiylik estetiklik bilan bir-biriga chambarchas bog‘lanib ketadi. Ayni paytda, shaxsning bilish va xulqining asosi emotsional o‘sishining birligi estetik tarbiyaning asosiy qoidalaridan biridir. Shuning uchun estetiklik axloqiylikning samarali tashkil etishning muhim quroli hisoblanadi. Darhaqiqat, go‘zallikdan lazzatlanishda faqat san’at asarlaridan emas, balki o‘zaro hurmat, jamoadagi izzat, ezgu ishlardan faxrlanish, mukammal xulq-atvor, sadoqat, vijdonan mehnat qilish ham muhim o‘rin tutadi. Bu ijtimoiy hayotda ham, faoliyatda ham taraqqiyotning ob’ektiv jarayonidir. Mukammal va rivojlangan jamiyatda u kishilar o‘rtasidagi munosabatda, xatti-harakatlarda, xulq-atvorda namoyon bo‘ladi, ayrim insonlar, ijtimoiy guruh, qatlamlarning qarashlari va tasavvurlarida o‘z ifodasini topadi, san’at asarlari, ishlab chiqarish qurollarida mujassamlashadi.

Inson tabiatan go‘zallikka intiladi. Uning axloqiy xatti-harakatlari go‘zallik, orzu-umid, maqsad-istak, shodlik, sevinch his-tuyg‘ularisiz rivojlana olmaydi. Zuro, burch, majburiyat, ma’suliyat, o‘zaro hurmat, insonparvarlik, olijanoblik kabi axloqiy fazilatlar nafosat nuqtai nazaridan qabul qilinib, shaxsiy mulkka aylansa ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Chunki, go‘zallik bu faoliyatning o‘zi, tabiat hamda inson mehnati natijalari insoniy munosabatlarning mukammalligidir.

Bundan kelib chiqib aytish mumkinki axloqiy qarashlar, estetik qarashlar bilan uyg‘unlashib axloqiy-estetik dunyoqarashni tashkil etadi va insonning xulq-atvorini, odobini, e’tiqodini, aql-zakovatini, voqelikni go‘zallik qonunlari asosida anglashga undaydi.

Shunday qilib, axloqiy-estetik dunyoqarash – bu har qanday kishining go‘zal tabiat, mukammal jamiyat va ijtimoiy hayot, mehnat, san’at, faoliyat, axloqan barkamol, ma’nan yetuk insonlar to‘g‘risidagi tasavvurlari, qarashlari, g‘oyalari, nuqtai nazarlari, e’tiqodlari yig‘indisining ifodasidir.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda axloqiy-estetik dunyoqarashni rivojlantirish – ularga Respublikada huquqiy demokratik o‘zgarishlarni chuqurlashtirish, fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirish sharoitida go‘zal ijtimoiy-iqtisodiy hayot, mukammal jamiyat, yot mafkuraviy qarashlarga kurasha oladigan yangi insonlarni shakllantirishga qaratilgan ta’lim-tarbiya jarayonidir, degan izohni keltirib chiqarishga asos bo‘lib xizmat qiladi.

Bunga muvofiq, o‘qituvchilar oldida turgan ikkita vazifa guruhi mavjud. Birinchisi, yosh avlodning estetik bilimlarini shakllantirish, ularni o‘tmish madaniyati bilan tanishtirish uchun mo‘ljallangan. Bolalar hayotdagi, mehnatdagi, tabiatdagi go‘zallikni ko‘rishga, unga hissiy munosabatda bo‘lishga o‘rgatiladi. Estetik ideallar shakllanmoqda. Harakatlar, fikrlar, tashqi ko‘rinishda mukammallikka intilish rag'batlantiriladi. O‘qituvchi estetik didning hamma odamlar uchun har xil ekanligini unutmasligi kerak.

[446] Фалсафа: Қомусий луғат: (Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров). – Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2004. – 115 б.

[447] Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 5-жилдли, биринчи жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – 665 б.

Ba'zi bolalar klassik musiqani hayratda qoldiradilar, boshqalari hard rock bilan xursand bo‘ladilar. Bolalarni boshqa odamlarning va davrlarning didini o‘ziga xosligi bilan bog'lashga, ularga hurmat bilan munosabatda bo‘lishga o‘rgatish kerak. Ikkinchi guruh vazifalari bolalarning amaliy badiiy faoliyatida ishtirok etishni o‘z ichiga oladi. Ularga rasm chizish, ertaklar tuzish, plastilindan haykaltaroshlik, raqsga tushish, cholg'u asboblarida o‘ynash, qo‘shiq aytish, she'r aytishni o‘rgatadilar. O‘qituvchilar tomonidan teatrlashtirilgan tomoshalar, konsertlar, adabiy kechalar, ko‘rgazma va festivallar tashkil etiladi. Natijada, bola faol ijodiy faoliyatga qo‘shiladi, go‘zallikni o‘z qo‘li bilan yaratishni o‘rganadi va ulg’ayadi. Hozirgi kunda chet el madaniyati kirib bormoqda va qadriyatlar, etika-estitikamiz unitilib bormoqda. Talabalarda badiiy-estetik madaniyatni rivojlantirish, milliy qadriyatlarni, mehnatsevarlikni singdirish zarur va muhimdir.[448]

Xulosa qilib, aytish mumkinki, ma’rifatli jamiyatda ma’rifatli insonlar dunyoqarashini tarkib toptirishda ham, mukammal jamiyat quruvchilari va milliy mafkurani chuqur egallagan mutaxassislarni tayyorlashda axloqiy-estetik dunyoqarashni rivojlantirish muhim pedagogik ahamiyat kab etadi. Chunki, axloqiy-estetik dunyoqarashi rivojlangan inson tabiatni asraydi va umuminsoniy qadriyatlarga sodiq qolishda, milliy ongini yuksaltirishda, mamlakat ravnaqiga o‘z hissasini qo‘shib, zimmasidagi burch va majburiyatlarni bajarishga nisbatan mas’uliyat bilan yondashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Фалсафа: Қомусий луғат: (Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров). – Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2004. – 115 б.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 5-жилдли, биринчи жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – 665 б.
3. Kamilova Shaxnoza Muratbek qizi. BO‘LAJAK PEDAGOGLARDA ESTETIK DUNYO QARASHNI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARI CENTRAL ASIAN JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH IF = 5.441. Volume 3, Issue 03, March 2025 29-b.

GO‘ZALLIKNI QABUL QILISH MADANIYATI VA EKOLOGIK OMILLAR

Samarqand davlar unversiteti
Urgut filiali pedagogika va jismoniy madaniyat kafedrasi assesinti

Azimov Ozod Mamatkulovich

Annotatsiya Go‘zallikni qabul qilish madaniyati insonning estetik ongida muhim o‘rin egallaydi. XXI asr global ekologik inqiroz, iste’molchilik madaniyati va sun’iy estetika sharoitida go‘zallikni idrok etish ekologik omillar bilan uzviy bog‘lanmoqda. Mazkur maqolada go‘zallikni qabul qilishning madaniy, ijtimoiy va ekologik omillar bilan shakllanishi tahlil qilinadi. Estetik tafakkur doirasida go‘zallikni ekologik ong bilan uyg‘unlashtirish zarurati ko‘rsatilib, zamonaviy estetik qarashlarda “ekoestetik sezuvchanlik” tushunchasi asoslanadi. Tabiat bilan uyg‘unlik, ekologik barqarorlik va hayotiy muvozanat go‘zallikni anglashning yangi mezonlari sifatida talqin qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, go‘zallikni qabul qilish madaniyati ekologik ong bilan birgalikda estetik qadriyat sifatida shakllanib bormoqda.

Kalit so‘zlar: go‘zallik, estetika, ekologik ong, estetik tafakkur, madaniyat, barqarorlik.

Аннотация Культура восприятия красоты занимает важное место в эстетическом сознании человека. В условиях глобального экологического кризиса XXI века, потребительской культуры и искусственной эстетики восприятие красоты все более тесно связано с экологическими факторами. В данной статье анализируется формирование восприятия красоты под влиянием культурных, социальных и экологических факторов. В рамках эстетического мышления обосновывается необходимость гармонизatsii красоты с экологическим сознанием и вводится понятие «экоэстетическая чувствительность» в современных эстетических воззрениях. Гармония с природой, экологическая устойчивость и жизненное равновесие рассматриваются как новые критерии понимания красоты. Результаты исследования показывают, что культура восприятия красоты формируется как эстетическая ценность в единстве с экологическим сознанием.

[448] Kamilova Shaxnoza Muratbek qizi. BO‘LAJAK PEDAGOGLARDA ESTETIK DUNYO QARASHNI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARICENTRAL ASIAN JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH IF = 5.441. Volume 3, Issue 03, March 2025 29-b.

Ключевые слова: красота, эстетика, экологическое сознание, эстетическое мышление, культура, устойчивость.

Abstract: The culture of perceiving beauty occupies an important place in the aesthetic consciousness of a person. In the context of the 21st century global ecological crisis, consumer culture, and artificial aesthetics, the perception of beauty is increasingly interconnected with ecological factors. This article analyzes the formation of beauty perception under the influence of cultural, social, and ecological determinants. Within the framework of aesthetic thinking, the necessity of harmonizing beauty with ecological consciousness is substantiated, and the concept of "eco-aesthetic sensitivity" is introduced in modern aesthetic views. Harmony with nature, ecological sustainability, and vital balance are interpreted as new criteria for understanding beauty. The research results show that the culture of perceiving beauty is increasingly shaped as an aesthetic value in unity with ecological consciousness.

Keywords: beauty, aesthetics, ecological consciousness, aesthetic thinking, culture, sustainability.

Go‘zallikni qabul qilish inson ongining eng nozik, chuqur qatlamlarini qamrab oluvchi madaniy hodisa bo‘lib, u faqatgina estetik zavqning sub’yektiv namoyoni emas, balki tarixiy, ijtimoiy, ekologik va axloqiy omillar bilan to‘liq singdirilgan murakkab jarayondir. Ayniqsa XXI asrda yuzaga kelgan global ekologik inqiroz, atrof-muhitdagi nomutanosibliklar, sun’iy estetika va iste’molchilik madaniyati fonida go‘zallikni qabul qilish madaniyati qayta talqin qilinmoqda. Bu jarayon estetik tafakkur doirasida go‘zallikning mohiyatini va uni anglash vositalarini ekologik omillar bilan uzviy bog‘lash zaruratini yuzaga chiqaradi.

Zamonaviy estetika nazariyasida go‘zallikni anglash endilikda klassik muvozanat, uyg‘unlik, simmetriya yoki shakl-perfektsiyaga asoslanmaydi. Balki, u ekologik muvozanat, tabiat bilan uyg‘unlik, hayotning davriy tsikllarini his etish, tabiiy o‘zgaruvchanlikni qadrlash singari ko‘rsatkichlarga tayanadi. Claire S. Miller ta’kidlaganidek: “Go‘zallikni ekologik omillar bilan uyg‘un holda qabul qilish – bu yangi estetik murosaning boshlanishidir. Bu yondashuv insonni tabiatga nisbatan estetik mas’uliyat bilan bog‘laydi. Go‘zallikni qabul qilish madaniyati – bu milliy, diniy, ijtimoiy va shaxsiy qadriyatlar bilan boyitilgan, tarixiy jarayonlar orqali shakllangan estetik sezgi tizimidir. Ammo ekologik omillar ushbu madaniyatda tobora muhim o‘rinni egallamoqda. Avstriyalik faylasuf Elisabeth Reichel ushbu jarayonni “axloqiy ekologik sezuvchanlikning estetik tuzilmalarga integratsiyalashuvi” deb ataydi va bu borada quyidagicha izoh beradi: “Go‘zallik endi dekorativ mukammallik emas, balki ekologik hayotiylikni o‘zida mujassam etgan hodisadir”

Ekologik inqiroz sharoitida shakllanayotgan yangi estetik madaniyat insonni faqat vizual idrok orqali emas, balki hissiy-axloqiy va mavjudlik darajasida go‘zallikka yaqinlashtiradi. Bugungi estetik olamda bioturli landshaftlar, ekologik dizayn, tabiat bilan uyg‘un arxitektura, eko-installyatsiyalar orqali go‘zallikni qabul qilishning ekologik mezonlari kuchaymoqda. Amerikalik san’atshunos Arnold Berleant bu haqda shunday deydi: “Tabiatga chuqur singgan estetik tajriba — bu insonning go‘zallik bilan ekologik do‘stona muloqoti bo‘lib, u faqat tomosha emas, balki mavjudlikka singish holatidir

Go‘zallikni ekologik ong bilan uyg‘un holda qabul qilish madaniyati, ayniqsa yosh avlodning estetik dunyoqarashida yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Zero, ular uchun go‘zallik endi silliqlik, jilo, simmetriya emas, balki yashillik, muvozanat, hayotiylik va soddalikdir. Bu borada yapon estetika olimi Yuriko Saito quyidagicha fikr bildiradi: “Yoshlar go‘zallikni tobora ko‘proq ekologik qadriyatlar orqali idrok etmoqda. Tabiiy soddalik, o‘zgaruvchanlik va muvozanat ularning estetik ongida ustuvor mezonlarga aylanmoqda” (Ekologik omillar bilan boyitilgan estetik madaniyat, o‘z navbatida, san’at, dizayn, haykaltaroshlik, madaniy merosni tiklash va shaharsozlikda yangi paradigmalarning shakllanishiga olib keldi. “Green aesthetics”, “sustainable design”, “environmental art” kabi yo‘nalishlar orqali estetik tajriba ekologik ong bilan bog‘lanmoqda. Bu esa jamiyatda ekologik barqarorlikni estetik qadriyat sifatida qabul qilish madaniyatini shakllantiradi. Claire Bishop bu haqda quyidagicha fikr bildiradi: “Zamonaviy estetikada go‘zallik bu — ekologik e’tiborning estetik shakldagi aksidir” Go‘zallikni qabul qilish madaniyati insoniyat tarixida jamiyatlarning estetik tafakkuri, ekologik sezuvchanligi va madaniy-etnik qadriyatlari bilan chambarchas bog‘liq holda [449]shakllanib kelgan. Har qanday estetik hodisa, u san’atda bo‘ladimi yoki kundalik hayotda — muayyan sivilizatsiyaviy dunyoqarash, axloqiy-me’yoriy tizim va tabiatga nisbatan ijtimoiy munosabatlar orqali talqin qilinadi. Bugungi kunda ekologik omillar go‘zallikni idrok etish mezonlarini tubdan o‘zgartirmoqda. Bu jarayonni estetik tafakkur kontekstida “ekoestetik sezuvchanlik” deb talqin etish mumkin.

Ekologik omillar bilan boyigan zamonaviy estetik qarashlar go‘zallikni tabiatning ichki uyg‘unligi,

[449] Berleant, A. (2005). *Aesthetics and Environment*. Aldershot: Ashgate.
2.Bishop, C. (2012). *Artificial Hells: Participatory Art and the Politics of Spectatorship*. London: Verso.

barqarorligi, hayotiy muvozanati va yangilanish qudrati orqali anglashni taqozo qiladi. Nemis faylasufi Gernot Böhme ushbu nuqtai nazarni quyidagicha izohlaydi: “Estetika endilikda hissiy holatlarni ishlab chiqarishdan ko‘ra, inson va muhit o‘rtasidagi mavjudlik maydonlarini tashkil etish san’atiga aylanmoqda. Go‘zallik — bu nafaqat ko‘rish, balki yashash tarzidir”

Go‘zallikni qabul qilishda ekologik omillar faqat vizual taassurotlar bilan cheklanmaydi. Ular kognitiv-estetik anglash, affektiv sezgi, axloqiy tanlov va ijtimoiy mas’uliyatni o‘z ichiga oladi. Estetik go‘zallik bugun insonni tabiat bilan yangi — mas’uliyatli, barqaror, hamkorona — munosabatga undovchi hodisaga aylangan. Estetika sohasida faol ishlayotgan amerikalik tadqiqotchi Allen Carlson bu jarayonni shunday ifodalaydi: “Ekologik estetikada go‘zallik bu — tabiatning tabiiy xususiyatlarini anglash va ularga moslashuvchan hissiy sezgi bilan munosabatda bo‘lishdir”

Shu o‘rinda, go‘zallikni qabul qilish madaniyati endilikda faqatgina san’at asarlarini estetik baholash bilan chegaralanmay, balki shaharsozlik, me’morchilik, turmush tarzida, ekologik dizayn, moda, ovqatlanish madaniyati kabi ko‘plab ijtimoiy jihatlar orqali ham shakllanmoqda. Taniqli fransuz olimi Nicolas Bourriaud bu jarayonni “estetik ekologik performans” deb ataydi va shunday yozadi: “San’at endi real dunyodagi ekologik va ijtimoiy jarayonlarning estetik tarzda qayta yaratilish maydonidir”

Go‘zallikni qabul qilish madaniyati bilan ekologik ong o‘rtasidagi bu yangi uyg‘unlik estetik tafakkurni kengaytiribgina qolmay, balki insonni o‘z hayot tarziniqayta ko‘rib chiqishga undaydi.[450]

Shunday qilib, inson tabiatdagi go‘zallikni faqat ko‘rmaydi, balki unda yashaydi, uni anglaydi va unga munosabat bildiradi.

Shu bois ekologik falokatlarning ildizi, ko‘pincha, insonning estetik hissiyotlarining bemehrligi, ularning madaniy beqarorligidadir. Go‘zallikni anglashda faqat inson markazli estetika emas, balki biosentrik estetika yondashuvi muhim o‘rin tutadi. Biosentrik estetika — bu hayotning barcha shakllarini qadrlash, ularni go‘zallik mezoni sifatida qabul qilishga chaqiradi. Xitoylik faylasuf Chjou Dun’i aytganidek, “Go‘zallik — bu tabiiylikda, harakatda, muvozanatda yashiringan muqaddas uyg‘unlikdir”

Bugungi globallashuv jarayonida iste’molchilik madaniyati estetikani sun’iy va reklama doirasidagi tushunchaga aylantirmoqda. Shu sababli, ekologik estetika iste’mol estetikasiga qarshi qaratilgan ijtimoiy-his tuyg‘udir. Donna Haraway buni “estetik-axloqiy javobgarlik” deb ataydi va “inson tabiiy jarayonlarga nisbatan estetik va etnik sezgirlikni qayta o‘rganishi lozim”ligini uqtiradi Estetik qabul qilish madaniyati — bu insonning tabiat bilan axloqiy aloqa o‘rnatish madaniyatidir. Uning shakllanishi ta’lim, san’at, adabiyot va kundalik hayotdagi tajribalar orqali amalga oshadi. Bu jarayonda maktab ekologik estetika madaniyatini singdiruvchi asosiy ijtimoiy institutga aylanishi kerak. Shu bois, ekologik madaniyatni shakllantirishda san’at vositasida estetik ta’sir ko‘rsatish, inson ongi va yuragiga murojaat qilish orqali tabiatga nisbatan ehtiyotkorlikni uyg‘otish strategik zaruriyatdir.

Go‘zallikni qabul qilish madaniyati va ekologik omillar o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan murakkab estetik tizim sifatida insoniyat ongining shakllanishida chuqur ma’naviy-axloqiy ildizlarga ega. Go‘zallikni estetik kategoriya sifatida anglash jarayoni bir qarashda subyektiv hodisa bo‘lib ko‘rinsa-da, u insonning tashqi olam bilan axloqiy-estetik muloqotini belgilab beradi. Ayniqsa, ekologik inqirozlarning keskinlashgan zamonida go‘zallikni anglash madaniyati insoniyatning yashash tamoyillarini qayta ko‘rib chiqishni talab etmoqda. Zero, inson tabiiy muhitda faqat iste’molchi emas, balki o‘z estetik mezonlari bilan unga munosabat bildiruvchi faol subyektdir.

Foydalanilgan Adabiyotlar

1.Berleant, A. (2005). *Aesthetics and Environment*. Aldershot: Ashgate.
2.Bishop, C. (2012). *Artificial Hells: Participatory Art and the Politics of Spectatorship*. London: Verso.
3.Böhme, G. (2013). *Atmosphäre. Essays zur neuen Ästhetik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
4.Самадов, Актамқул.. Рафиқович. (2019) *Шахс ахлоқий-эстетик идеалининг синкретик хусусияти*
5.Умаров Э. Эстетика (нафосатшунослик). -Тошкент: Ўзбекистон, 1995.

[450] Böhme G. Atmosphäre. Essays zur neuen Ästhetik. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2013. – B. 57.
[450] Carlson A. Aesthetics and the Environment: The Appreciation of Nature, Art and Architecture. – London: Routledge, 2000. – B. 101.
[450] Bourriaud N. Relational Aesthetics. – Dijon: Les Presses du réel, 2002. – B. 72.

VOLTER VA INDUIZM

Fayziyev Xurshid Jumayevich
BuxDU Tayanch doktoranti
candide82@mail.ru

Annotatsiya: *Ushbu tezisda fransuz faylasufi Volterning induizm haqidagi falsafiy qarashlari qisqacha bayon qilinadi.*

Kalit so'zlar: *Induizm, sharq, Veda, "Ezurveda", katolik cherkovi, brahman, Hindiston, Volter.*

XVIII asr Fransiyasini Voltersiz tasavvur etib bo'lmaydi. Volter katolik cherkovini tanqid ostiga olar ekan, boshqa dinlarni ham ko'rib chiqishiga to'g'ri keldi. Uning asarlarida islom, konfutsiylik, iudaizm va hinduizm dinlariga bo'lgan munosabatini uchratamiz. Ma'lumki, Volter yashab ijod etgan davrda Fransiya kolonial imperiya bo'lib, Boburiylar sulolasi hukmronlik qilayotgan Hindistonda ham o'z koloniyalariga ega edi. Sodda qilib aytganda, hind madaniyati va tarixi fransuzlar uchun notanish bo'lmagan. Volterni hind madaniyati bilan qiziqishi XVIII asrning 40-yillariga borib taqaladi.[451]

Xristian cherkovi dunyoni yaratilishini Bibliyadagi afsonalar bilan tushuntirardi. Bu g'oya xristian cherkovining ustunlaridan biri sanalardi. Shu bilan birga, Uyg'onish davridan qolib kelayotgan tendentsiya, ya'ni ellinistik va Rim madaniyatini fan va adabiyot vakillari tomonidan ulug'lash va unga taqlid qilish XVIII asrda ham davom etmoqda edi. Volter esa antik madaniyat va Bibliyadagi rivoyatlar bilan cheklanib qolishni istamas, Antik davr va xristianlikdan avval mavjud bo'lgan sivilisatsiyalar bilan qiziqardi. Uning quyidagi misralari bunga misol bo'la oladi:

Boshqasi o'zining lirik misralarida,
Ikki ming yil mobaynida takrorlanuvchi,
Hali antik masallardan tikadi kashta.
Men yangi haqiqatlarni izlab topguvchi.[452]

Volter G'arb falsafasi bilan hind falsafasi o'rtasidagi o'xshash jihatlarga e'tibor qaratgan. Masalan reinkarnatsiya induizmning asosiy tushunchalaridan biri hisoblanadi, ushbu tushuncha Pifagor ta'limoti va druidlarda ham uchraydi. "Hindistonda meni ko'proq hayratga soladigan narsa bu ruhlarning ko'chishi haqidagi qadimiy fikr bo'lib, — deb ta'kidlagandi Volter, — vaqt o'tishi bilan bu fikr Xitoygacha va Yevropada tarqalgan."[453] Bu fikrdan shunday xulosaga kelish mumkin, reinkarnatsiya tushunchasi dastlab induizmda paydo bo'lib, keyinchalik dunyoning boshqa xalqlariga ham tarqagan. Volter Vedaning falsafiy ahamiyatini yuqori baholagan edi. Volterning fikricha, Veda Sharqning eng qimmatbaho sovg'asi bo'lib, G'arb bu uchun unga abadiy qarzdor bo'lib qoladi.[454]

1760-yilda Volterga fransuz tiliga tarjima qilingan "Ezurveda" deb nomlangan qo'lyozmani taqdim qilishgan. Ushbu qo'lyozma Volterda chuqur taassurot qoldirdi. "Agar siz falsafa yangiliklariga qiziqsangiz, — deb yozgandi Volter markiz d`Arjanga yo'llagan maktubida, — men sizga shuni aytamanki, Koromandel sohilidagi kichik bir fortning qo'mondoni bo'lmish bir ofitser, Hindistondan menga qadimgi Brahmanlarning Yevangeliyasini keltirib berdi; bu, ishonamanki, bizning qo'limizdagi eng qiziqarli va qadimiy kitobdir."[455] "Ezurveda" matnining mazmuni: biri monoteizmning boshqasi esa politeizmning tarafdori bo'lmish ikki veda donishmandining dialogidan iborat edi. Volter ushbu qo'lyozmani yaxshilab o'rganib chiqdi. Biroq, 1761 yilga kelib, Volter "Ezurveda"ni Vedalarga sharh sifatida qabul qildi.[456] Bu bejizga emas edi. Chunki Volter bir paytni o'zida ham istoriograf, ham indolog edi. Haqiqatdan ham, Volterning vafotidan ko'p o'tmay "Ezurveda"ni haqiqiyligi shubha ostiga qo'yilib, ushbu shubha oradan qariyb yarim asr o'tgach o'z tasdig'ini topdi.

---

[451] **A. DEBIDOUR; L'INDIANISME DE VOLTAIRE;** REVUE DE LITTERATURE COMPAREE; PARIS **TOM 4, (JAN 1, 1924): 26.**

[452] Œuvres complètes de Voltaire; Épître LIV. Au prince royale de Prusses, Garnier, 1877, tome X, p.307.

[453] «Ce qui me frappe le plus dans l'Inde, c'est cette ancienne opinion de la transmigration des âmes, qui s'étendit avec le temps jusqu'à la Chine et dans l'Europe. Ce n'est pas que les Indiens sussent ce que c'est qu'une âme: mais ils imaginaient que ce principe, soit aérien, soit igné, allait successivement animer d'autres corps. Remarquons attentivement ce système de philosophie qui tient aux mœurs. C'était un grand frein pour les pervers que la crainte d'être condamnés par Visnou et par Brama à devenir les plus vils et les plus malheureux des animaux. Nous verrons bientôt que tous les grands peuples avaient une idée d'une autre vie, quoique avec des notions différentes.» Œuvres complètes de Voltaire; Essai sur les mœurs et l'esprit des nations, Garnier, 1878, tomes XI à XIII, p.158.

[454] *Lectures on the science of language, delivered at the Royal institution of Great Britain in 1861 [and 1863]*, by Max Müller, p. 148, original from = Oxford University.

[455] Voltaire, lettre à marquis d'Argence, 24 février, 1761, Lettres, vol. 52 de Œuvres complètes de Voltaire, ed. Louis Moland (Paris: Garnier, 1877– 1885), Lettre #4474.

[456] Figueira, Dorothy M. (2012). *Aryans, Jews, Brahmins: Theorizing Authority through Myths of Identity*. State University of New York Press. pp. 12–13.

Volter hind brahmanlarini olimlar deb hisoblardi. Agar Volterni Hindistonni maqtashi strategik rol o‘ynagan bo‘lsa, bu uning qadimgi brahmanlarga bo‘lgan hurmati kabi hech qachon aniq bo‘lmagan.[457] “Brahmanlar, — deb yozgandi Volter, — yer yuzidagi birinchi qonunshunoslar, birinchi faylasuflar, birinchi ilohiyotchilar bo‘lganliklari haqiqat emasmi.”[458]

Xulosa qilib aytganda, Volter induizmda jahon dinlarining dastlabki ildizlarini ko‘rdi. U induizmda yaratish xudosi bo‘lmish Brahma nomini Abram va Ibrohim nomlariga ohangdosh ekanligiga e’tibor qaratadi.[459] Bu katolik cherkovining asrlar davomida egallab kelayotgan yetakchilik pozitsiyaga o‘nglab bo‘lmas zarba berish bilan barobar edi. Oddiy qilib aytganda, Volter katolik cherkovining hukmron idealogiyasini yengish uchun islomdan bag‘rikenglik quroli sifatida foydalangan bo‘lsa, induizmdan tarixiy obyektivlik quroli sifatida foydalandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

6. 460Debidour, A; L'indianisme de Voltaire**; Revue de Littérature Comparée; Paris** Том 4, (Jan 1, 1924): 26.
7. Œuvres complètes de Voltaire; Épître LIV. Au prince royale de Prusses, Garnier, 1877, tome X, p.307.
8. Œuvres complètes de Voltaire; Essai sur les mœurs et l'esprit des nations, Garnier, 1878, tomes XI à XIII, p.158.
9. Voltaire, lettre à marquis d’Argence, 24 février, 1761, Lettres, vol. 52 de Œuvres complètes de Voltaire, ed. Louis Moland (Paris: Garnier, 1877– 1885), Lettre #4474.
10. Figueira, Dorothy M. (2012). *Aryans, Jews, Brahmins: Theorizing Authority through Myths of Identity*. State University of New York Press. pp. 12–13.
11. Ware, Owen; Indian Philosophy and Yoga in Germany (Routledge 2024). p.144.
12. Voltaire, Questions sur l’Encyclopédie ; Genève. 1774, p.65.

ТАБИИЙ-ЭКОЛОГИК МЕЪЁР ВА ЭКОЛОГИК ҚИЙМАТГА РИОЯ ҚИЛИШ – ЭКОЛОГИК ИНҚИРОЗДАН ҚУТИЛИШ ОМИЛИ.

Саломова Ҳакима Юсуповна

Бухоро давлат университети “Ислом тарихи ва манбашунослиги. Фалсафа” кафедраси профессори, фалсафа фанлари доктори

Курбанов Нодир

Мустақил тадқиқотчи

Аннотация

Мақолада жаҳонда рўй бераётган экологик инқирпозни олдини олиш чораси - барча экологик компонентларнинг ҳамда экологик омилларнинг табиий-экологик меъёрига, уларнинг экологик қийматини асраш – деган хулоса илмий-амалий асосланган. Экологик билим олишдаги алгоритм: умумий экология, ундан ижтимоий экология; ундан экономология; яшил иқтисодиётга олиб борилиши мантиқий оқилона эканлиги асосланган.

Таянч ибора: *Экологик компонентларнинг табиий-экологик меъёри, экологик омилларнинг меъёри, экологик қиймат, яшил иқтисодиёт.*

СОБЛЮДЕНИЕ ПРИРОДНО-ЭКОЛОГИЧЕСКИХ МЕР И ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ЦЕННОСТИ КАК ФАКТОР ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО КРИЗИСА

[457] Owen Ware, Indian Philosophy and Yoga in Germany (Routledge 2024). p.144.

[458] Voltaire, Questions sur l’Encyclopédie ; Genève. 1774, p.65.

[459] « Il semble que ce nom de Bram, Brama, Abram, Ibrahim, soit un des noms les plus communs aux anciens peuples de l’Asie. Les Indiens, que nous croyons une des premières nations, font de leur Brama un fils de Dieu, qui enseigna aux brames la manière de l’adorer. Ce nom fut en vénération de proche en proche. Les Arabes, les Chaldéens, les Persans, se l’approprièrent, et les Juifs le regardèrent comme un de leurs patriarches. Les Arabes, qui trafiquaient avec les Indiens, eurent probablement les premiers quelques idées confuses de Brama, qu’ils nommèrent Abrama, et dont ensuite ils se vantèrent d’être descendus. Les Chaldéens l’adoptèrent comme un législateur. Les Perses appelaient leur ancienne religion *Millat Ibrahim* ; les Mèdes, *Kish Ibrahim.* Ils prétendaient que cet Ibrahim ou Abraham était de la Bactriane, et qu’il avait vécu près de la ville de Balk : ils révéraient en lui un prophète de la religion de l’ancien Zoroastre : il n’appartient sans doute qu’aux Hébreux, puisqu’ils le reconnaissent pour leur père dans leurs livres sacrés. » Œuvres complètes de Voltaire; Essai sur les mœurs et l'esprit des nations, Garnier, 1878, tomes XI à XIII, pp.152-153.

[460] Каранг: Ибн Сина. Даниш-наме. (Книга-знания). Душанбе .: 1957. С. 232-233.

Аннотация

В статье научно обоснованы методы и средства предотвращения угроз экологических кризисов в обществе. Главное, что помогает защитить окружающей среды это соблюдение природно-экологических мер. Внедрение экологическое образование должно идти от классической (общей) экологии к социальной экологии, от социальной экологии к экономогии, зеленой экономике. Именно сохранение природно-экологических мер экокомпонентов, мер экологических факторов и экологическая ценность считается основой сохранение биосферы. ***Ключевые слова:*** *Природно-экологическая мера, экологическая ценность экокомпонентов, зелённая экономика.*

COMPLIANCE WITH NATURAL-ECOLOGICAL MEASURES AND ECOLOGICAL VALUE AS A FACTOR IN PREVENTING ECOLOGICAL CRISIS.

Abstract

The article scientifically substantiates methods and means of preventing threats of environmental crises in society. The main thing that helps protect the environment is compliance with natural environmental measures. The introduction of environmental education should go from classical (general) ecology to social ecology, from social ecology to econology, green economics. It is the preservation of natural-ecological measures of eco-components, measures of environmental factors and environmental value that is considered the basis for the preservation of the biosphere.

Key words: Natural-ecological measure, environmental value of eco-components, green economy.

Кириш. Бутун жаҳон ҳамжамиятини ташвишга солаётган муаммо оламда тинчлик ва экологик тангликлар олдини олиш муаммоси бўлиб қолди.

Ҳар қандай тараққиёт фанга таянади ва ундан куч олади. “Халқни бир йил боқмоқчи бўлсанг – буғдой эктир, ўн йил боқмоқчи бўлсанг – дарахт эктир, умрбод боқмоқчи бўлсанг – илмли қил”, - ёзганида Конфуций оламни яшнатиш, авлодларга соғлом табиат борлиғини мерос қилиб қолдиришни назарда тутган.

Ўзбекистон Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ Фармони “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси”даги юз мақсаднинг:

79-мақсад: Аҳоли саломатлиги ва генофондига зиён етказадиган мавжуд экологик муаммоларни бартараф этиш;

80-мақсад: Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, шаҳар ва туманларда экологик аҳволни яхшилаш, “Яшил макон” умуммиллий лойиҳасини амалга ошириш;

81-мақсад: “Ўрмонлар майдонини кенгайтириш” каби мақсадлари илғор қадамлардан бири бўлди, десак, асло муболаға қилмаган бўламиз.

Ўзбекистон ўзининг иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётига ўзгача кўз билан назар ташлаб, янги замонавий жаҳон тараққиётига эришиш учун қатъий позитив ўзгаришлар лозимлигини англади. Янгиланишлар ҳаётнинг барча жабҳаларида ўз аксини топди. Бугунги экологик вазият инсониятнинг табиатга мунособатини ҳам тубдан ўзгаришини, экологик билим, онг, маданияти ҳамда экологик тафаккурини амалиётга қўллашни тақозо этмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ибн Сино ўз давридаёқ инсон ва табиат ўртасидаги диалектик алоқадорликка алоҳида эътиборни қаратди. Ўзининг “Донишнома” асарида инсоннинг табиатга таъсири икки хил бўлади:

1.Табиийликка мос таъсир;

2.Табиийликка зид, яъни табиат таъсирига “қарши” бўлган таъсир.[461]

Юқоридаги табиатга бўлган таъсирларнинг айнан триггер, бузувчи-емирувчи-деградatsion, ўткир (ҳалокатли) летал таъсирлар ҳамда тирик экотизим (экосистема)ни мўътадиллик ҳолатидан чиқарувчи таъсирлар туфайли биосферадаги экологик мувозонатга путур етказилади. Айнан шундай хилдаги таъсирни Ибн Сино ўзининг “Донишнома” асарида “Табиат доирасидан ташқари таъсирлар”; мувозонатни сақлаш чегарасигача бўлган таъсир, мутаносиблик даражасидаги таъсирларни, табиий таъсирлар - сув тошқини, тўфон, зилзилаларни – “Табиий таъсирлар” деб икки гуруҳга ажратган, гарчи юқоридаги замонавий экологик ибораларни ишлатмаган бўлса-да. Инсоният табиат ва унинг компонентлари билан “ишлаётган” пайтда ҳалокатли таъсирларнинг барча шаклларидан воз кечиши шарт.

[461] Х.Ю.Саломова. Ижтимоий экология асослари. Т.: “Фан ва технология”. 2004. 62-бет

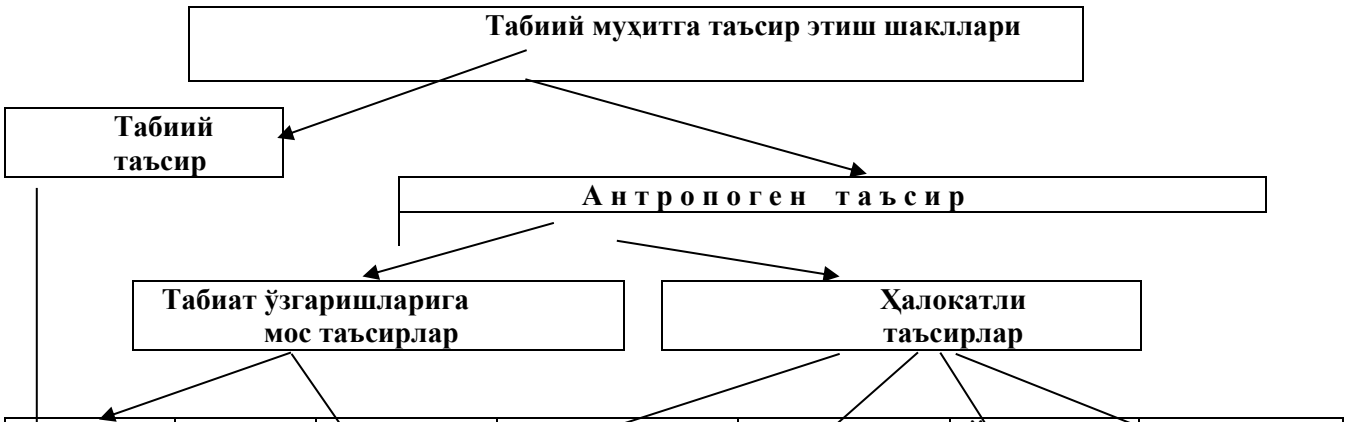

Тўфонлар Зилзила *Сув тошқини*	**Мувоза-натни сақлаш чегараси-гача бўлган таъсир**	**Мутано сиблик даражасида-ги таъсирлар**	**Триггер таъсирлар**	**Бузувчи (емирувчи) таъсирлар**	**Ўткир ҳалокатли (летал) таъсирлар**	**Тирик тизимни мўътадиллик ҳолатидан чиқарувчи**
Ер кўчиши Океан сув бўронлари Қор кўчиши Вулқонлар	Табиий ўзгаришларга мос ёки ундан паст даражадаги ўзгаришлар, улар табиий ўзгаришлар билан уйғунлашиб кетади.	Мазкур таъсир тирик системаларнинг ўз-ўзини тиклаш ва бошқариш даражасидан юқори бўлмаган таъсирлардан иборат.	Бу тўсатдан пайдо бўлувчи ва нисбатан узоқ давом этмайдиган ҳамда салбий оқибатли кучли таъсирларни билдиради.Улар кучи жиҳатдан жуда кичик бўлса-да, таъсири жиҳатидан меъёрдан миллионлаб марта ошиб кетади.	Бундай таъсирлар тирик система таъсирини ўзгартиради ёки уни аста-секин ҳалокатга олиб боради.масалан, тупроқнинг емирилиши, чўллашув, табиий геокимёвий жараёнларнинг издан чиқиши	Бундай таъсирлар организм ёки экосистемаларни тезлик билан ҳалок этади. Масалан, инсон организмидаги сув миқдори 12-14%га камайиши уни ўлимга олиб келади. Карбонат ангидриднинг кўпайиши Музликлар-нинг эришига сабаб бўлади, буғли қобиқни келтириб чиқаради ва ҳ.	Яъни, улар ҳаёт фаолиятининг бир неча сифат (ҳаёт) кўрсатгичлари-дан четга чиқиш (флуктуатsiя). Одатда биосфера даражасида бу ўзгаришлар бир неча ўн фоизни ташкил қилади. [462]

Ер сайёрасининг ўлчамлари аниқ, у кенгая олмайди. Экология ва тараққиёт Халқаро Лондон университетининг катта илмий ходими **Давид Сэттертвейт** фикрига кўра, **“Муаммо сайёрамизда қанча киши яшаётганига эмас, балки истеъмол миқдори, кўлами ва моҳиятига боғлиқ”**. Унинг юқоридаги фикрига ҳамоҳанг Ҳиндистон донишманди **Махатма Ганди** бундай фикрни анча олдин билдирган: **“дунёда табиат заҳиралар етарли, улар ҳар бир инсоннинг эҳтиёжини қондиришга етади, аммо очкўзлигини эмас”**.

[462] https: //uza.uz/posts/601650

Сайёрамизда яшайдиган ҳар бир экологик компонент ва экологик омиллар ўзларининг табиий сифат ва миқдор кўрсатгичларига эга. Бу сифат ва миқдор қўрсатгичлари ўзининг чегараларига эга, биологик экология ёхуд умумий экологияда булар қоида, принцип ҳамда қонунлар сифатида намоён бўлади. Масалан:

1.Ов қилиш қоидаси ёхуд 70% қоидаси;

2.10% қоидаси ёхуд Линдеман самардорлиги;

3. Юстус Либихнинг минимум қонуни; Вильямснинг "қайтариш" қонуни;

4.Гриннел қонуни;

5. ва ҳ. Хеопс эҳроми деворида:"Аксари одамлар табиат қонунларини билмаганлари учун нест-нобуд бўлиб кетадилар", деган нақл бехуда ёзилмаган. Инсоният табиат ва унинг заҳиралари, неъматлари билан муомала пайтида уларга таъсир этиш меъёри, ҳаддини ҳам билиши шарт, шундагина табиат инсонлардан ўч олмайди, шундагина табиат билан жамият орасидаги экологик мувозонатга путур етмайди. Афсуски, мактабларда ҳам, олий ўқув юрти биология, экология дарсликларида мазкур мавзулар чуқур ўтилмайди. Экологик саводсизлик илдизи ҳам шунда. Ўқитиш тизимидаги алгоритм: Биология, умумий экология, ижтимоий (социал) экология, амалий экология, экономология, яшил иқтисодиёт – худди мана шу тартибда бўлиши лозим.

Ер – сайёрасидаги аҳоли сони

№	Йиллар	Ердаги аҳоли сони
1	650 йилда	0,5 миллиард киши
2	1500 йилда	450 млн. киши
3	1800 йилда	900 млн. киши
4	1820 йилда	1,0 миллиард киши
5	1900 йилда	1,6 миллиард киши
6	1930 йилда	2,0 миллиарда киши
7	1950 йилда	2,5 миллиард киши
8	1959 йилда	3, 0 миллиарда киши
9	1977 йилда	4,0 миллиарда киши
10	1987 йилда	5,0 миллиарда киши
11	2000 йилда	6,0 миллиарда киши
12	2011 йилда	7 миллиард киши
13	2020 йилда	7,7 миллиард киши
14	2021 йил	7,9 миллиард киши
15	2024 йил охирида	8,1 млрд. аҳоли
16	2050 йилда	9 миллиард аҳоли бўлиши кутилмоқда (БМТ эҳтимолий башоратига кўра)
17	2100 йилда	11 миллиард ахоли бўлиши мумкин

Ер қанча киши боқа олади? Ер қанча юк ва қанча енгил машиналарни "кўтара" олади? Ер қанча фойдали қазилмалар бера олади? Ҳар бир мамлакат, регионда бирламчи табиат билан "иккиламчи" табиат орасидаги миқдорий мутаносиблик қанчага қанча бўлса экологик мувозонат сақланади? Ҳар бир мамлакат учун қанча дарахт, яшил майдон зарур?

Асаларининг иқтисодий ва экологик қийматлари

Асаларининг экологик қиймати	Асаларининг иқтисодий қиймат
1 кг асал олиш учун 1 кунда 7 мингта гулни чанглатади.	**Асаларининг иқтисодий фойдалари:** 1. Асал; 2. Асалари сути; 3. Асалари муми; 4. Асалари елими-прополис; 5. Асалари заҳри; 6. Перга; 7. Ўсимлик чанглиги ва ҳ.
Агар пахтачиликда ғўзалар асаларилар ёрдамида чанглатилса, унинг ҳосилдорлиги 25%га ортади, кўсаклар сони 12-13%га кўпайиши илмий жиҳатдан тасдиқланган, шу	**Ўзбекистонда** 1 гектар пахтазордан 300 кг асал олинади; 1 гектар қовоқзордан 30 кг асал олинади; 1 гектар кунгабоқарзордан 50 кг асал йиғиб

билан биргаликда кўсакнинг етилиш муддати 5-9 кунга тезлашган, тола ва уруғ сифати яхшиланган ва чигитнинг унувчанли қобилияти ошган, чигит таркибидаги ёғ миқдори купайган.	олинади. Ҳатто Ўзбекистондаги янтоқлардан асалари оиласи бир сезонда 16 килограммдан 50 килограммгача асал тайёрлаб беради.

Ўрмоннинг экологик ва иқтисодий қиймати

Ўрмоннинг экологик қиймати	**Ўрмоннинг иқтисодий қиймати**
Ўрмонлар энг ноёб экологик ниш **1**.Ўрмонлар 25% ортиқ доривор ўсимликлар макони – яшаш макони	Ўрмондаги дарахтларнинг ёғочлик қиймати
2.Ўрмонлар ҳавони юмшатиб туради	Тоза ҳаводан нафас олиш
3.Ўрмонлар тупроқни эрозиядан сақлайди.	
4.Ўрмонларнинг фильтрлаш сифати: Прага яқинидаги ўрмоннинг фильтрлаш хусусияти бир йилда 10900 кронга баҳоланган.	
Ўрмон жаҳон миқёсида кислород етиштириб берувчи манба: 1.Биргина Амазонка ўрмонлари дунё миқёсида 20% кислородни ишлаб чиқаради; Бир автомобиль двигатели бир йилда 20-30 кишининг йил давомида нафас оладиган кислородни сарфлайди. Жаҳон миқёсида қанча автомобиль бор? Демак, биргина автомобиль саноати учун кислород қанча сарфланади?	Ҳамма ўрмонлар бир йилда тахминан 28 миллиард тонна кислород ишлаб чиқаради. Бу миқдор Ер сайёрасидаги бутун аҳолининг бир йилда етарли бўлган кислород миқдорига тенг. Ўрмоннинг бундай ноёб қимматини нима билан ўлчаш мумкин, инсон?
Ўтган асрдаги олмониялик ўрмончи олим А. Россмеслернинг ҳозирги замондаги ҳамфикрлари, издошлари, илмий тадқиқотлар натижасида шуни аниқлашди: 50 миллиард маркалик экологик қийматга эга бўлган ўрмоннинг ёғоч учун кесиб олингандан кейинги иқтисодий қиймати 17 миллиард маркани ташкил этади. Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, экологик қиймат иқтисодий қийматдан бир неча баравар юқори ва қимматлидир.	Ушбу ўрмоннинг (ёғочлик) иқтисодий қиймати 17 миллиард маркага тенг. Ўрмоннинг: 50 млрд. марка>17 млрд.марка Экологик қиймати унинг иқтисодий қийматидан юқори, бу барча экокомпонентлар учун хосдир.

Демак, ички хулоса сифатида яна шуни таъкидлаш мумкинки, **ўрмоннинг экологик қиймати унинг моддий ресурс тарзидаги иқтисодий қийматидан ҳамиша юқоридир ва бошқа қийматлар билан алмаштириб бўлмайдиган энг ноёб қийматлидир.** Экологик қийматнинг иқтисодий қийматдан юқори эканлиги ҳамма экокомпонентлар учун бирдек тааллуқли. Экологик қиймат истеъмоллилиги, фойдалилиги қанча кўп бўлса, ўшанча юқори бўлади. Сув захирасининг камайиб кетиши билан унинг экологик қиймати янада юқори бўлади.

Жаҳон миқёсида ўрмонлар асраб қолиш учун қўлланилган чора-тадбирлар:

Ўзбекистон “Яшил” ўсиш индексида Осиё давлатлари ичида 33-ўринда туради. Дунёнинг 100 дан ортиқ етакчи мамлакатлари 2030 йилгача ўрмонларни кесишни тўхтатишга келишиб олишди. 28 мамлакатнинг ҳукумати қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хусусан, палма ёғи, какао ва соя ишлаб чиқариш учун ўрмонларни кесишни тўхтатади. Ушбу қарорни айниқса Бразилия, Канада, Колумбия, АҚШ, Буюк Британия ва Индонезия ҳам бор. Таъкидланишича, ушбу мамлакатлар ҳисобига дунёдаги ўрмонларнинг қарийб 85% тўғри келади. Ушбу қарор БМТнинг Глазгода иқлим бўйича 31 октябрь куни бошланиб то 12 ноябрга қадар ўтказилган конференцияда қабул қилинди. Мазкур конференцияда 200га яқин мамлакат вакиллари қатнашишди. Бошқача иборалар билан айтганда, Сайёрамиз “ўпкаси” сақланиб қолади.

Сайёра - ягона, ундаги фойдали ерларнинг майдони 13,5 млрд. гектарга тенг. Шундан 1,4 млрд. гектар маданий ерлар (экинзорлар, боғлар), 1,1 млрд. ер бузилган, ўсимликлар ўстириш учун

кераксиз бўлиб қолган, тежамкорсизлик билан ишлатилган майдонлар 4,4 млрд.га; чўл, ярим чўл, Арктика, Антарктика, юқори тоғли чўллар майдони – 3,3 млрд., инсоннинг салбий фаолияти натижасида фойдали ерларнинг 1 млрд.гектари чўлларга қўшилган. Ер шарида 2,6 млрд.га ўтлоқзорлар бор, шундан 300 млн.га бузилган, шўрланган, фойдасиз ҳолга келган.

Фойдали маданий ерларнинг 50% ҳосилдорлик қатламини йўқотган, 600-700 млн.га ер эрозияга учраб, маҳсулдорлиги паст бўлиб қолган. Ер юзи бўйича ўзлаштирилмаган 0,4-0,9 млрд. га ер қолган, холос.

Халқаро озиқ-овқат муаммолари ташкилоти маълумотларига кўра қишлоқ хўжалиги учун яроқли ерлар ҳаммаси бўлиб, биосферада 2,7 млрд. гектарни ташкил этади. Шундан 1,5 млрд. гектар ер ишлатилмоқда, қолган 1,2 млрд гектари эса қишлоқ хўжалиги мақсадларида ишлатилиши учун катта миқдордаги маблағни талаб этади.

Статистика маълумотларига кўра сайёрамизда яшайдиган ҳар бир янги инсон учун ўртача ҳосилдорликка эга бўлган 0,4-0,5 гектар ер озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини сарфлаш учун тақозо этилса, бошқа эҳтиёжлари учун эса 0,1 гектар ҳосилдор ерлар талаб этилади.

Инсон ҳар ойда ўз оғирлигига тенг озуқа истеъмол қилади. Ҳисобларга кўра, инсонга бир кунда 630-750 г буғдой (2410 ккал), бир йилда 200-274 кг буғдой керак бўлади. Бу маҳсулотни етиштириш учун ҳар бир гектар ердан 5 тонна атрофида ҳосил олиб, йилига 17 одамни боқиши лозим.

Суғориладиган ерлардаги шўрланиш, дефеляция, эрозия натижасида тупроқларнинг унумдорлиги йўқолмоқда. Яйловларда тартибсиз мол боқилиши, дов-дарахтларнинг ўтин ва бошқа мақсадларда аёвсиз кесиб юборилиши яроқсиз ерлар майдонининг узлуксиз кенгайиб боришига имкон яратмоқда. Юқоридаги фикрлардан шундай хулосага келинадики, инсоният муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни миқдорий кўрсатгичдан анча ошириши ҳамда сифат жиҳатдан уларнинг айнан сифатий кўрсатгичлари сақланиши ўз қўлига олиши шарт. Бу борада Ўзбекистонда биологик хилма-хилликни сақлаш мақсадида табиий ҳудудлар 5,2 фоиздан 15 фоизга етказилиши борасида амалий чора-тадбирларга оид ишлар бошланиб юбрилди.[463] Ўзбекистонимизда ўсимлик дунёсининг 15 мингга яқин, ҳайвонот оламининг 11 мингга яқин хили мавжуд. Айнан ҳар бир ўсимлик ва ҳайвонот олами вакилларини сақлаб қолиш учун муҳим экологик меъёр – уларнинг яшаш макони (экологик ниш) сақланиб қолиши шарт. Зеро, хар бир экокомпонент ўзининг "кўзга кўринмас" экологик қийматига эга, бу қийматни ҳеч бир инсон ярата олмайди. Яна бир оддий мисол:

Бир бойўғли биргина мавсумда 1000 дона сичқонни ейди, бунинг натижасида бир тонна буғдой асралади. Сайёра миқёсида ҳар йили 15 миллиард дарахт кесилмоқда [http: // wood-prom. Ru clfuses skol…(2 март 2020 йил)]. Дарахтлар кесилиши туфайли ўрмонлар камая боради. Бугун ҳар бир дарахтни санаш – рақамли технология - вақти келди. Ўрмонлар камайиши бойўғлининг яшаш жойидан маҳрум этади ва ҳ. Айнан ушбу мисолда детерминизм принципини кўрсата оилшга ҳаракат қилдик. Хўш, 1 тонна буғдой қанча инсонни тўйдира олади? Ўрмонни неча пул туради? Бойўғлининг буғдойларни тежашдаги иқтисодий фойдаси қандай баҳоланади? Буғдой қанча пулга баҳоланади?[464] Инсон бирта нонни қанча пул туришини билади. Аслида-чи? Унинг бу ҳолда келиши қандай машаққатли йўлни босиши кўз олдимизга келтирайлик. Шунда биз бир бўлак нон қадрини англаймиз. Чўллашиш жараёнини келтириб чиқарувчи сабабларнинг салкам 90%и инсон зиммасига тўғри келмоқда. Эндиликда инсон қўли билан бунёд этилган чўллар майдони 9 млн. км^{2}га етди. Қуруқлик юзасида йилига 21 млн.га ер яроқсиз ҳолга келтирилмоқда, 6 млн.га суғориладиган ер чўл тусини олмоқда, суғориладиган ерларнинг 90 млн.га шўрлашишга учраган.

[463] Саломова Ҳ.Ю. Экология ва яшил иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Бухоро.: "Дурдона" нашриёти. 2023. 192 б.

[464] А.Эргашев. Сен мениг онамсан, синглимсан-юртим//"Туркистон".1994. 4 июнь. Мазкур маълумотлар БМТининг озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги (ФАО) бўлими маълумотларидан олинган.

Аслида бутун дунё одамларини тоза сувни ифлослашга ҳақлари ҳам йўқ. Ҳеч бўлмаган тақдирда қирғин қуроллар, алкоголли ичимликлар, заҳарли сигераталар учун сарфланаётган маблағлар ҳисобига бутун дунё миқёсидаги экологик тангликлар олдини олишга сарфланса, дунё – Ер сайёрамиз асраб қолинади. Асосийси экологик компонентларнинг экологик қиймати асралган бўлади. Канадада ҳар бир гектар экиладиган ердан ўртача 3 минг, Англияда 5,5 минг, Францияда 6,5, АҚШда 7 минг, Японияда 19,5 минг доллорлик фойда олинар экан[465] . Бу мисоллардан яққол кўриниб турибдики, ернинг сифати, табиий, асл ҳолати сақлансагина, соф иқтисодий даромади шунча юқори бўлар экан. Бошқача сўзлар билан изоҳласак, экологик қиймати юқори даражада сақланган экокомпонент жамиятга катта ва кўп иқтисодий фойда келтиради. Республикамизда ҳайдаладиган ерларнинг 60%га яқини шўрланган бўлиб, бу ерлар ўзининг экологик қийматини муайян даражада йўқотгандир. Бу йўқотишнинг асосий сабабчиси жамият бўлиб, демак, шу жамиятнинг ўзи экокомпонентни олдинги сифатини қайта тиклаши зарурдир. Шўрланган ердан олинган ҳосил унумдор ердан олинган ҳосилга қараганда, учдан икки ҳисса кам бўлади. Халқимизнинг "Эрларини йўқотган эл ўн йил йиғлар, ерларни йўқотган эл минг йил йиғлар", деган мақол бежиз айтилмаган. Ернинг унумдорлиги эрозия туфайли атиги 2,5 сантиметрга бузилса, уни тиклаш учун деҳқончилик тўғри юритилганда 300 йил вақт керак, ердаги эрозия табиат томонидан содир бўлса, у тез "тикланади".

10 сантиметрли ҳосилдор ер (гумус қобиқ) пайдо бўлиши учун табиат экокомпонентлари 2000 йилдан 7000 йилгача "меҳнат қилиб" вақт сарфлайди.

Демак, **абсолют кўрсаткичларда ифодаланмайдиган, ўлчаб бўлмайдиган, аммо бебаҳо ҳисобланган экологик қиймат минг-минглаб йиллар табиат самараси сифатида юзага келади. Инсоният нозик тугунини яъни, экокомпонентнинг ҳосил бўлиш муддати билан ўз эҳтиёжи ўртасидаги уйғунликнинг мезонини, кўрсаткичини билиб ўшани амалиётда қўллай олсагина, экокомпонентларнинг структураси (тузилиш) кўрсаткичларига зарар етказмаган бўлади.** Япония мамлакатининг 69% бокира-бирламчи ҳолда сақланса-да, иқтисодий даражада энг ривожланган мамлакат саналади.

"Халқни бир йил боқмоқчи бўлсанг – буғдой эктир, ўн йил боқмоқчи бўлсанг – дарахт эктир, умрбод боқмоқчи бўлсанг – илмли қил", - ёзганида Конфуций оламни яшнатиш, табиат неъматларидан меъёрида фойдаланиш, уларни экологик меъёр чегарасидан чет чиқмасликни ҳамда авлодларга соғлом табиат борлиғини мерос қилиб қолдиришни назарда тутган. Айнан ушбу фикрлар Ибн Сино, Жалолиддин Румий, Юсуф Ҳамадоний, Баҳоуддин Нақшбанд таълимотларида ҳам учрайди. Жалолиддин Румий: "Ҳақ ҳамма нарсани меъёрида яратгандир. Уларга бирон нарса илова қилдингми, тамом камол қусурга айланади".[466]

"Меъёр ҳисси,- деб ёзади Демокрит, эзгу ва бахтли ҳаёт учун зарурдир. Барча гўзаллик ўртачаликдадир. Менга на мўл-кўлчилик, на етишмовчилик ёқади". Аслида ҳар бир инсон ўз моддий ва маънавий ҳаётини барча нарсаларга нисбатан меъёрида ўтказиши шарт. Инсонни соғлом асраш негизида ҳам, табиат борлиғини саломатлик кўрсатгичлари негизида меъёр қонуни ётади. Ҳақиқатдан ҳам бахтли ва жўшқин ҳаётнинг асосий омилини – меъёр ва вазминлик ташкил этади. Ҳар бир ишда мувозонат, меъёрни сақлаш лозим, ҳаддан камлик ҳам, ҳаддан ошишлик ҳам зарар. Шу боисдан бўлса керак, Шамс Табризий:"Ҳамма нарсани билишинг шарт эмас. Ҳаддингни бил етади..."- деб қатъий уқтирганлар. Уларнинг бундай фикрларига яқин фикрларни кўпдан кўп алломалар ҳам уқтиришган.

Баҳоуддин Нақшбанд: "Энг буюк илм ҳаддини билмоқдир".

[465] Жалолиддин Румий. Ҳикматлар.Т.: "Шарқ".2008. 229-бет.

[5] Саломова Х.Ю. Экологик киймат устунми ёки иктисодий киймат?//Иктисод ва хисобот.1996.№5.40-41 бетлар. Саломова Х.Ю. Экология, производство, человек// Экономика истатистика.1996.№5.С.30-32.

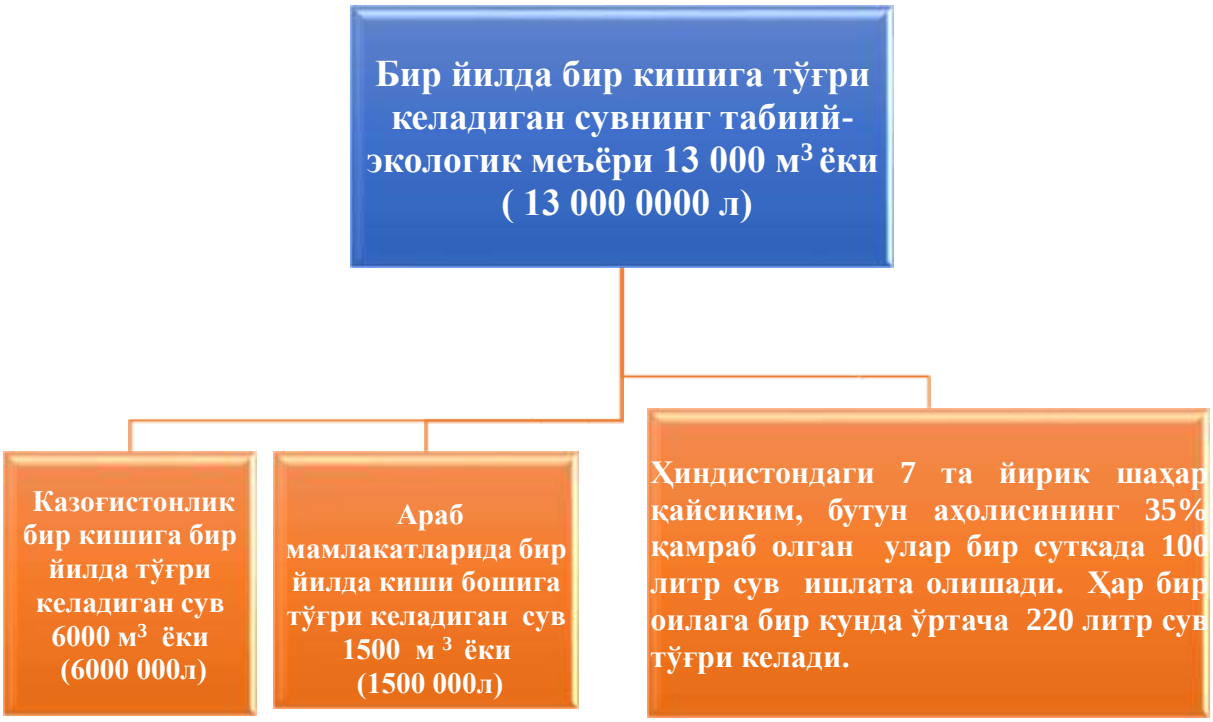

2021 йилнинг май ойида БМТ маълумотларига кўра Сайёрамизнинг 80 мамлакатида яшовчи 150 миллион киши очарчиликни бошидан кечирмоқда. COVID-19 Пандемия бошланмасдан илгари 2020 йил июл ойигача бўлган вақтда бутун жаҳонда 690 млн. аҳоли оч бўлган бўлса, йил охирига келиб бу кўрсатгич 811 млн.га етди. Ковид инсониятнинг руҳий саломатлигига ҳам салбий таъсир кўрсатди.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти қошидаги халқаро мувофиқлаштирувчи гуруҳнинг маълумотига кўра, Ер юзида етиштириладиган ва денгизлардан олинган маҳсулотлар асосида планетада 31,5 млрд. аҳолини боқса бўлар экан. Рус иқтисодчиси К.Малиннинг ҳисобларига кўра, қуруқликда фақат маданий ўсимликлар экилса, уларнинг ҳосили билан 50 млрд. аҳолини боқиш мумкин.

Экологик компонентларнинг экологик қиймати ҳақидаги фикрларимизни хулосаси қуйидагилардир:

1. **Экологик қийматни яратувчиси–табиат ва унинг компонентлари, уларнинг минг йиллардаги эволюцион «меҳнат» натижаси бўлса, мазкур экокомпонентнинг иқтисодий қийматини инсон яратади;**
2. **Экологик қиймат – бу экокомпонентнинг табиий сифат кўрсатгичи, меъёри, баҳосидир.**
3. **Экологик қиймат моҳият, иқтисодий қиймат эса ҳодисадир;**
4. **Ҳар қандай экологик компонентнинг экологик қиймати унинг иқтисодий қийматидан юқори бўлади;**
4. **Экологик компонентнинг экологик қиймати унинг иқтисодий қийматига тўғри пропорционалдир;**
5. **Экологик компонентнинг экологик қиймати биосфера аҳамиятига молик бўлган қийматдир. Шу сабабли ҳам, унинг ўрнини бошқа бир қийматли экокомпонент боса олмайди.[5] Бошқача сўзлар билан айтганда, сув ўрнини ҳаво, ҳаво ўрнини сув, олхўри ўрнини олма асло боса олмайди. Ҳар бир экокомпонент биосфера аҳамиятига моликдир.**
6. **Муайян бир экологик компонентнинг экологик қиймати иккинчи бир экокомпонентнинг қиймати билан ҳам тўғри пропорционалдир.** Масалан, биосферада ўрмонларнинг тугатилиши атмосферада кислороднинг камайишига сабаб бўлади. Демак, ўрмонларнинг экологик қиймати асралганда, биосфера учун зарур бўлган кислород – абиотик компонент қиймати хам асралган бўлади. Бир самолётнинг Европа билан Америка орасида қатновига 50-100 тонна кислород сарфланади. Бу кислородни тиклаш учун эса 10000 гектар ўрмон бир кеча-кундуз вақт сарфлаб «ишлаши» зарур, аслида ўрмонлар шафқатсизлик билан йўқотилиб

юборилмоқда.

Бизнинг фикримизча, Ўзбекистон яшил иқтисодий негизини энг аввало экологик қийматга риоя қилиш ва ишлаб чиқаришни худди шу асосда ташкил этилиш муваффақиятлар омилидир.

МУСТАҚИЛ ТАФАККУР ЗАРУРИЯТИ.

Рустам Бойматов,

Қарши ДУ фалсафа
ва социология кафедраси ўқитувчиси.
Т:+998912128208

Аннотация: Мақолада талабаларда мустақил фикрлаш маданиятини шакллантиришнинг мамлакат тараққиёти учун аҳамияти таҳлил қилинади. Бунга уларнинг фалсафий фикрлаш қобилиятини ошириш орқали эришиш мумкинлиги таъкидланади.

Калит сўзлар: мустақил фикрлаш маданияти, ижодкорлик қобилияти, олий таълим тизими, ижтимоий ва гуманитар фанлар, фалсафий мушоҳада.

Аннотация: *В статье анализируется значение формирования культуры самостоятельного мышления у студентов для развития страны. Утверждается, что этого можно достичь посредством повышения их способности к философскому мышлению.*

Ключевые слова: *культура самостоятельного мышления, креативность, система высшего образования, социальные и гуманитарные науки, философское наблюдение*

Annotation: *This article analyzes the importance of forming a culture of independent thinking among students for the development of the country. It is argued that this can be achieved by increasing their ability to reflect philosophically.*

Key words: *culture of independent thinking, creativity, higher education system, social and humanitarian sciences, philosophical observation*

Мамлакатимиз таълим тизимида, айниқса олий таълим босқичида амалга оширилаётган ислоҳотлардан кўзланган асосий мақсадлардан бири – бу келажак эгалари бўлган ёшларда мустақил тафаккур маданиятини шакллантиришдир. Зеро мустақил тафаккур юрита оладиган кишигина ким бўлишидан қатъий назар ўз соҳасининг етук мутахассиси бўлади. Ана шундай мутахассисларгина ўз соҳасини ривожлантиради, муаммоларни ҳал қилишга замонавий ёндошади, ташаббус кўрсатишдан чўчимайди. Юзага келган муаммоларнинг асл сабабларини бировларнинг қошу қовоғига қараб ўтирмасдан дадил айта олади. Ҳар қандай ижодкорлик қобилияти мустақил фикр соҳибларига хосдир. Инсоннинг моҳияти, буюк яратувчилик қудрати фикр туфайлидир. Унинг томонидан яратилган барча маданият намуналари, аввало фикр маҳсулидир. Фикр тўхтаган ва ҳамма бир хил фикрлай бошлаган жойда тараққиёт ҳам тўхтайди. “Дунё фикр қилиб бугунги тараққиётга эришди. Дунё фикр қилса эртага тараққиётга эришади. Фикр тўхтаган жамиятда ботиний таназзул бошланади”[467].

Шундай экан, олий таълим тизимининг бутун моҳияти ёшларни мустақил фикрлайдиган шахслар қилиб шакллантиришга қаратилиши керак. Ёшларни мустақил фикрлашга ўргатиш - бу узоқ ва мураккаб жараён бўлиб, бу жараёнда олий таълим тизими ўта муҳим босқич ҳисобланади. Бу даргоҳга катта умидлар билан қадам босган ҳар бир ёшдаги ташаббускорликнинг, масалаларга индивидуал ёндошувнинг кичкинагина учқуни ҳам раҳбатлантирилиши, қўллаб-қувватланиши ҳамда ривожлантирилиши зарур. Ёшларни мустақил фикрлашга ўргатиш - бу уларнинг келажаги ҳақидаги энг катта ғамхўрликдир. Бугун уларнинг мустақил шахс сифатида шаклланишига кўмак, йўл-йўриқ берилса, улар эртага муаммоларни мустақил ҳал қила олади, тўғри қарорлар қабул қилади, жамиятнинг фаол иштирокчисига айланади.

Айниқса ижтимоий-гуманитар фанлар фикр эркинлиги, ижодкорлик қобилиятини ўстиришда муҳим аҳамиятга эга. Чунки уларнинг барчасида шахс масаласи, унинг шаклланиши, жамиятда бажарадиган вазифалари асосий масалалардан бири сифатида ўрганилади. Ҳар бир мавзу моҳиятини жамият ҳаёти билан чамбарчас боғлаб, бунда шахснинг ўрнини кўрсатиб бериш мақсадга мувофиқдир. Талабаларни дарс машғулотларининг оддий тингловчиси, бефарқ кузатувчиси эмас, фаол иштирокчисига айлантириш керак. Бунинг учун уларни ижодий фикрлашга**,** муаммоларга ноодатий ечимлар излашга, уларни бошқаларнинг фикрига мос келмаса ҳам ўз фикрини дадил

[467] Назар Эшонқул. Мендан “мен”гача. Тошкент “Akademnashr”, 2014, Б-14.

ифодалашга даъват этиш, ўргатиб бориш лозим. Талабаларнинг ўз фикрига эга бўлиши ва уни ҳимоя қила олиши уларнинг ўзига бўлган ишончини оширади ва мустақил шахс бўлиб камол топишига ёрдам беради.

Бу ҳолат айниқса фалсафа фани мисолида янада аниқ кўзга ташланади. Маълумки, фалсафа фанининг олий таълим муассасаларида ўқитилишидан кўзланган асосий мақсад - талаба ёшларда кенг дунёқарашни, юксак тафаккур маданиятини шакллантиришдан иборатдир. Аммо, ҳозирча кўзланган мақсадга тўлиқ эришилаяпти, деб бўлмайди. Фалсафа фанининг ҳикматлар хазинаси, очилмаган тилсимлари, бутун сиру-синоатлари талабалар қалбининг тўридан жой ола билмаётгандек. Бунинг асл сабаби ҳам шахснинг мустақил тафаккур юритиш лаёқати, қобилияти, ҳоҳиш-истаги билан боғлиқ бўлса керак. Зеро, фалсафага чин юракдан қизиқиш учун инсонда мустақил мулоҳаза юритишга иштиёқ, истак бўлиши лозим. Шу боис бўлса керак, файласуфликни ўргатиб бўлмайди, у ўрганилади, унга эришилади, дейишади. Борлиқ мўъжизаларини, тирикликнинг неъматларини, ҳаёт ҳақиқатларини, умр мазмунини, адолат ва ҳақиқатнинг мағзини чақиш учун, уларни бор-бўйича тушуниб етиш учун, дарвоқе, ўқишнинг ўзи камлик қилади, бу ҳикматларнинг ҳар бирини қалбан ҳис қилиш, чуқур англаши керак. Талабаларга бу ҳақиқатларни англатиш эса ўқитувчилар зиммасидаги энг асосий вазифа ҳисобланади.

Бунинг учун эса барча имкониятлар ишга солиниши керак. Ҳар бир дарс машғулоти замонавий педагогик ва ахборот технологияларининг энг сўнги ютуқларидан самарали фойдаланиган ҳолда олиб борилиши зарур. Айниқса фан ўқитувчиларининг чуқур билим ва юксак маҳорати туфайли талабаларда фанга бўлган қизиқишни, демакки, мустақил фикрлашга бўлган иштиёқни кучайтиради.

Шунингдек, фалсафий мушоҳада юритиш борасидаги миллий анъаналаримизни талабалар онгига сингдириш лозим. Зеро ҳар бир миллатнинг дунёни англаш, воқеликка муносабат билдиришида бошқаларникидан фарқли жиҳатлар мавжуд ва у ўзига хос тафаккур тарзи, менталитетига, яъни фалсафасига эга. Ёшлар ҳам ўз фалсафий тафаккури орқали дунёга муносабатини билдириш кўникмасига эга бўлсин. Қолаверса, талабаларда танқидий фикрлаш, ахборотни мустақил излаш ва таҳлил қилиш кўникмалари шакллантириш мақсадга мувофиқдир. Фалсафа илми тарихида жуда кўплаб нодир асарлар яратилганки, уларни ўқиб, уққан кишигина фалсафанинг ҳақиқий жозибасини, қудратини англаб етади, унинг сеҳрли қувватига ошуфта бўлиб қолади.

Хулоса қилиб айтганда, мамлакатимизда олий таълим тизимида амалга оширилаётган ислоҳотлардан кўзланган асосий мақсад таълим сифатини жаҳон стандартлари даражасига кўтариш, талабаларда мустақил таълим олиш, танқидий ва ижодий фикрлаш, тизимли таҳлил қилиш, тадбиркорлик кўникмаларини шакллантириш, ўқув жараёнида компетенцияларни кучайтиришга қаратилган методика ва технологияларни жорий этиш" дан иборатлиги "Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси"[468]да аниқ белгилаб қўйилган. Ҳар бир профессор-ўқитувчи ўз фаолият дастурини мазкур концепция талабларидан келиб чиқиб ташкил этиши ҳамда замонавий мутахассисларни етиштириб чиқаришга интилиши бугунги кун талабидир.

MIR SAYYID SHARIF JURJONIY G'OYAVIY QARASHLARINING SHAKLLANISHIDA TARIXIY MUHITNING TA'SIRI.

Bozorova Gulmira Mahmudovna

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Jurjoniy Samarqandda oilb brogan faoliyati Amir Temurning o'zi unga rahnamolik qilgani va ilmiy faoliyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Samarqand, Amir Temur, Jurjoniy, Tahtoniy, Mavoqif fi-ilm-al-kalom, qiyos, isteqro, mohiyat.

Annotation: This article describes the activities of Jurjani in Samarkand, the fact that Amir Temur himself guided him, and his scientific activities.

Keywords: Samarkand, Amir Temur, Jurjani, Tahtani, Mavaqif fi-ilm-al-kalam, comparison, isteqra,

[468] **Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847 "Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида"ги фармони. Lex.uz.**

essence.

Аннотация: В статье описывается деятельность Джурджани в Самарканде, его наставничество под руководством самого Амира Темура и его научная деятельность.

Ключевые слова: Самарканд, Амир Темур, Джурджани, Тахтани, Мавакиф фи-ильм-аль-калам, сравнение, истекра, сущность.

Sohibqiron Amir Temur tomonidan Samarqandning shon –shuhratini oshirish va uni jahon ilmiy markazlaridan biriga aylantirish maqsadida o'z poytaxtiga to'plagan olimlardan biri Mir sayyid Sharif Jurjoniydir. U Amir Temur taklifi bilan Samarqandga keladi va o'z faoliyati davomida ko'plab olimlarga ustozlik qiladi.

Sayyid Sharif Jurjoniy Amir Temur davrida yashagan va u bilan muloqotda bo'lgan olimlardan biri hisoblanadi. (1339-1413) . Tarixiy manbalarda bu olimning to'la nomi Ali ibn Muhammad as Sayyid ash – Sharif al –Jurjoniydir. Bu kishi Astrobod yaqinida 740/ 1339 yili tug'ilgan. Manbalarda ko'pincha Mirsayyid Sharif sifatida uchraydi. Mirsayyid Sharif yoshligidan ilm-ma'rifatga berilib til, mantiq, falsafa kabi fanlarni o'rganadi, ilm-ma'rifatga yoshlik chog'idan berilgan bo'ladi.[469]

U 1365 yili bilimini oshirish niyatida Hirotga boradi, u yerda mashhur Qutbiddin Muhammad ar – Roziy at-Tahtoniyga shogird tushadi, undan so'ng Turkiya diyoriga safar qiladi, u yerda Muhammad Oqsaroiydan ta'lim oladi. Shu tariqa bu kishi faylasuflarning asarlarini mutoala qilishga kirishadi va ko'p kitob va risolalarni o'qiydi, bir shoir: "Ko'p nahrlar yig'ilsa, daryoyi purdir o'lg'ay" deganidek ko'p kitob o'qib, bu kishining o'zi ham kitob ta'lif qilish harakatiga tushadi. Dastlab falsafiy risolalarga sharhlar bitadi, ta'liqlar yozadi. Ammo bu kishining ulug'vor ishlaridan biri o'z faoliyatida ko'p mashhur kishilarga ustodlik qilganligidir.[470]

Amir Temur 1387 yili Sherozni egallagach, Mirsayyid Sharif bilan uchrashadi va unga Samarqandga borishni taklif qiladi. Shu tariqa Jurjoniy Samarqandga kelib qoladi va bu yerda ko'p talabalarga dars beradi. Hatto Qozizoda Rumiy, Ulug'bek kabi olimlar Jurjoniydan dars o'qigan kishilardan sanaladilar. Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" ('Nozik Majlislar") asarida faqih-qonunshunos Xo'ja Fazlulloh Abu Laysiy va uning ustozi Sayyid Sharif Jurjoniyni eslab o'tadi. Jurjoniy hatto Abdurahmon Jomiyning ham ustozi bo'lgan. Mashhur alloma Alouddin Ali Samarqandiy ham Jurjoniy shogirdi bo'lganligi manbalarda so'zlanadi.[471]

Mirsayyid Sharif Jurjoniy ellikdan ortiq asarlar yozgan. U kishi Olim Abdurahmon al-Ijiyning "Mavoqif fi-ilm-al-kalom" ("Kalom ilmiga munosabat") degan asariga sharh yozib, uni "Sharh mavoqif fi-ilm-al-kalom" deb nomlaydi.

Jurjoniy aqidasiga xos bo'lgan narsa borliq manzarasini bosqichma-bosqich tartibda tushuntirishdan iborat edi. Besh bobdan iborat bo'lgan o'zining "Oyinaye gitinamo" ("Dunyoni aks eltinivchi ko'zgu") risolasining birinchi bobini vojib ul-vujudva mumkin ul-vujudnimavjud ekanligini asoslashga bag'ishlaydi. Jurjoniy unga shunday ta 'rif beradi: "Yo'q bo'lishi mumkin bo'lmagan, bor bo'lishi esa zarur bo'lgan narsa vojib ul-vujud deb ataladi. Masalan, Xoliqning o'zligi kabi tushuncha. Borligi ham, yo'qligi ham zarur bo'lmagan narsa mumkin ul-vujud deb ataladi"[472].

Jurjoniy fikricha, vojib ul-vujud Xudo bo'lib, mumkin ul-vujud esa moddiy olamdir. U borliqning birinchi sababi sifatida vojib ul-vujudni, ya'ni Xudoning borligini tan oladi. Uning fikricha, mumkin ul-vujud o'zining bor bo'lishi uchun qandaydir tarzda bo'lsa ham, biror bir sababga ehtiyoj sezadi. U biror bir narsa tufayli, ya'ni birinchi sabab mohiyatiga ko'ra, mumkin ul-vujud darajasiga ko'tariladi. Jurjoniy fikricha, hamma jismlar bir-biriga bo'lgan o'zaro munosabatda sabab-oqibat nisbatida bo'ladilar. "Dunyoni aks ettiruvchi ko'zgu" risolasida u shunday yozadi: " Bor boiishga imkoni bor narsa ikki tarkibiy qismdan javhar (substansiya) va faz (aksidensiyajdan, ya'ni tub mohiyat va tasodifiy holdan yoki hodisadan tashkil topadi. Agar mavjud bo'lishga imkoni bo'lgan narsa o'z mavjudligi uchun joyga ehtiyoj sezmasa, unda uni tub mohiyat deb, agarda unga ehtiyoj sezsa, hodisa deb ataladi. Tub mohiyat besh xil bo'lishi mumkin. Agarda biror-bir tub mohiyat, boshqa joyda birorta narsa o'rnida qaror topgan bo'lsa, u joylashgan o'sha joy narsa deb, holat esa shakl deb ataladi. Agar u o'z ichiga holat va joyni olgan bo'lsa, u jism deb nomlanadi. Agar tub mohiyat bu aytilgan uch narsani o'z ichiga olmasa, u ayiruvchi javhar deb ataladi. Agarda shu ayiruvchi tub mohiyat jismga ega bo'lsa, u holda uning o'zgaruvchi qismi ruh deb ataladi. Bu jismlardagi o'zgarmaydigan narsa aql deb ataladi. Agarda ushbu aql bevosita vojib ul-vujuddan

[469] Abdusodiq Irisov. Sharqshunoslik. Ученые, проживавшие в эпохе Тимура. № 7, 1996.- 208b. B. 163-173. B (O'zbekcha);
[470] Abdusodiq Irisov. Sharqshunoslik. Ученые, проживавшие в эпохе Тимура. № 7, 1996.- 208b. B. 163-173. B (O'zbekcha);
[471] Abdusodiq Irisov. Sharqshunoslik. Ученые, проживавшие в эпохе Тимура. № 7, 1996.- 208b. B. 163-173. B (O'zbekcha);
[472] O'z FA Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar jamg'armasi. "Oynaye gitinamo " 2984-raqamli qo'lyozma, 1 -sahifa (fors tilida). 129-130 betlar.

kelib chiqqan bo'lsa, u boshlang'ich ong
yoki umumiy aql, deb ataladi" [473].

Jurjoniy mantiq ilmiga salmoqli hissa qo'shadi. U Markaziy Osiyo, Yaqin Sharq mamlakatlari mantiqiy merosining barcha oqimlarini tahlil etib, ularni yanada rivojlantirdi. Mohiyat jihatidan mantiq ilmining falsafa va tabobatdan ajralishi uning huquq, til va ilohiyot sohasidagi tadqiqotlarda ishlatilish jarayoni ko'paydi. Juijoniy o'z ijodida mantiqni falsafadan ajratmagan holda, uni ko'proq huquq va til sohalarida qo'llanilishini ta'minladi. Uning barakali ijodi tufayli shu davrdan boshlab, islom madrasalarida mantiqni o'qitish huquq va til fanlari bilan bog'liq holda olib borildi.[474] Natijada, mantiq ilmiga islom aqidalariga xos bo'lgan "begona ta'limot" deb g'araz bilan qarash asta-sekin barham topa boshladi. Jurjoniy fikricha, nazariy bilimlar hayotiy tajribada hosil qilingan boshlang'ich bilimlar va ular to'g'risida fikrlash yo'li bilan shakllanadi. Bunday fikrlash jarayonini u xulosa deb ataydi. U xulosaning uch turini ko'rsatib o 'tadi. Bular: qiyos (sillogizm), isteqro (induksiya — bo'lakdan butunga tomon hukm yuritish) va hads(analogiya - o'xshash). Bulardan qiyos (sillogizm) xulosaning bosh turi hisoblanib, nazariy bilimlar hosil qilishning asosiy vositasi bo'lib maydonga chiqadi. Isteqro (induksiya) tushunchasi ostida Juijoniy shunday xulosani nazarda tutadiki, unda dastlabki xususiy shartlar asosida umumiy natija chiqariladi. U ikki xil isteqroni, ya'ni to 'la va to'la bo'lmagan isteqroni ko'rsatib o'tadi. To'la isteqroda har bir bo'lakdagi biror-bir sifat mavjudligiga asoslanib, ana shunday sifatiy xususiyati umumiy butunlikda ham bor ekanligiga ishonch hosil qilinadi.[475]

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdusodiq Irisov. Sharqshunoslik. Ученые, проживавшие в эпохе Тимура. № 7, 1996.- 208b. B. 163-173. B (O'zbekcha);
2. Falsafa. Axmedova M. Tahriri ostida. – T.: O'FMJ, 2006. 339 b.
3. O'z FA Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar jamg'armasi. "Oynayegitinamo " asari 2984-raqamli qo'lyozma, 1 -sahifa (fors tilida) 2 a-b.
4. Ma'naviyat Yulduzlari / F.Hasanov- T:.O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2011. 184-185 b

O'ZLIKNI ANGLASH MASALASI: MA'RIFATPARVARLIK G'OYALARINING FALSAFIY – METODOLOGIK ASOSLARI.

Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa kafedrasi o'qituvchisi

Xolova Umida Umedovna

Annotatsiya : Har bir ijtimoiy tuzumda insonning ma'naviy yuksalishinini ta'minlovchi ta'lim – tarbiya, ma'naviyat singari tushunchalar mavjud bo'lib, bu tushunchalar ma'rifat tushunchasining mohiyatini ochib beruvchi inikos vazifasini bajaradi. Ushbu maqolada ma'rifatparvarlik g'oyalarida o'zlikni anglash, tafakkur erkinligi masalalari falsafiy qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar : O'zlikni anglash, ma'naviyat, ma'rifat, tafakkur, tuzun, shaxs erkinligi, tafakkur erkinligi.

Аннотация: В каждом общественном строе существуют такие понятия, как воспитание, духовность, которые обеспечивают духовное возвышение человека и служат отражением, раскрывающим сущность понятия просвещения. В данной статье философско-сравнительно анализируются вопросы самосознания и свободы мышления в идеях просветительства.

Ключевые слова: самосознание, духовность, просвещение, мышление, строй, свобода личности, свобода мышления.

Annotation: In every social system, concepts such as education, spirituality, and moral upbringing exist, ensuring the spiritual development of the individual and serving as a reflection that reveals the essence of the concept of enlightenment. This article provides a philosophical and comparative analysis of the issues of self-awareness and freedom of thought within the ideas of enlightenment.

Keywords: self-awareness, spirituality, enlightenment, thinking, system, individual freedom, freedom of thought.

Kirish.

Ma'rifat falsafasi inson tafakkurining erkinligi va ilmiy izlanishlar rivoji bilan uzviy bog'liqdir. Insoniyat

[473] O'z FA Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar jamg'armasi. "Oynaye gitinamo " asari 2984-raqamli qo'lyozma, 1 -sahifa (fors tilida). 136 -137 betlar.
[474] Falsafa. Axmedova M. Tahriri ostida. – T.: O'FMJ, 2006. 339 -340 betlar.
[475] Ma'naviyat Yulduzlari / F.Hasanov- T:.O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2011. 181-182 betlar.

tarixida tafakkur erkinligi har doim ilm-fan, madaniyat va ijtimoiy taraqqiyotning asosiy omillaridan biri bo‘lib kelgan. Tafakkurning erkinligi cheklangan jamiyatlarda innovatsiyalar susayib, ilmiy va madaniy rivojlanish sekinlashgan. Shu sababli, har qanday taraqqiyotga intilgan jamiyat tafakkur erkinligini ta’minlashga alohida e’tibor qaratishi lozim.

Ma’rifat falsafasi tafakkur erkinligini nafaqat ilmiy jarayonlarda, balki ijtimoiy taraqqiyotda ham muhim omil sifatida ko‘radi. Har qanday jamiyatda erkin fikrlash rivojlangan bo‘lsa, demokratiya, inson huquqlari va madaniy uyg‘unlik kabi tamoyillar mustahkamlanadi. Cheklangan tafakkur esa aksincha, konservatizm va mutaassiblikka olib kelishi mumkin.

O‘zlikni anglash ongning muayyan shakli bo‘lib, insonning o‘zini, ya’ni "Men"ni o‘rab turgan hamma narsadan ajratib olish va farqlash qobiliyatini anglatadi. Bu jarayon odamning o‘z harakatlari, his-tuyg‘ulari, fikrlari, xulq motivlari, manfaatlari va jamiyatdagi o‘rnini anglashini o‘z ichiga oladi. O‘zini anglash shakllanishida insonning o‘z tanasini, harakatlarini va faoliyatini his qilish muhim rol o‘ynaydi.

Falsafa — insonning o‘z-o‘zini anglash va yashash yo‘li. Turli falsafalar bu masalaga turlicha yondashadi, biroq, menimcha, ularning barchasi bitta asosiy nuqtaga borib taqaladi: individual “men” bilan mutlaq “men” o‘rtasidagi munosabatni anglash. Xristianlik ta’sirida shakllangan g‘arb madaniyatlari bu munosabatni qarama-qarshilik sifatida ko‘radi, bunda inson o‘z oldiga ma’lum majburiyatlarni oladi; hayot “lozim”lik asosida qurilgan. Sharq madaniyatlari esa o‘z-o‘zini anglashni odatiy va illuziyaga asoslangan “men”dan voz kechish, chinakam “men”ga yetishish va mutlaqqa qaytish deb tushunadi. G‘arb madaniyati nuqtayi nazaridan qaraganda, bu tabiatga bo‘ysunish, shaxsiylikni yo‘qotish va axloqning yo‘qolishi bo‘lib tuyulishi mumkin[476].

Sharq falsafasida o’z menidan ongli ravishda voz kechish orqali mutlaq “men”ga ya’ni mutlaq haqiqatga yoki ilohiy haqiqat – ma’rifatga erishish mumkin deyiladi. G’arb falsafasida ratsionalizm yuqori bo’lgani sababli, “men”dan voz kechish shaxsiyatning yo’qolib borishi bilan izohlanadi.

O‘zini anglash – bu ongning o‘ziga qaratilishi, ya’ni ongning o‘zi o‘zining mavzusi yoki obyekti bo‘lishi. Materialistik bilish nazariyasi nuqtai nazaridan o‘zini anglash masalasi ong va bilishning mohiyatini aniqlashda o‘ziga xoslikni o‘rganishni talab qiladi. Bu o‘ziga xoslik shundan iboratki, o‘zini anglash aktida ong subyektiv shaklda namoyon bo‘lib, ikkiga bo‘linadi: biluvchi ong (subyekt) va bilinish jarayonida bo‘lgan ong (obyekt). Bu bo‘linish oddiy fikrlash uchun g‘ayrioddiy tuyulsa-da, u doimiy ravishda kuzatiladigan va inkor qilib bo‘lmaydigan hodisadir. Buyuk nemis faylasufi I. Kant fikriga ko’ra, inson aqlan anglanadigan olamga oid aqlli mavjudot o’laroq, iroda erkinligiga ega. Inson hayoti erkinligi (tashqi erkinlik) uning ruhidan, tafakkuridan kelib chiqadi va ularga tobe[477]. Erkinlik butun ijtimoiy tarix davomida insoniyat va inson shaxsi hayotining dolzarb muammolaridan hisoblanadi. Chunki erkinlik ijodiy, yaratuvchi, faol o’z oldiga qo’ygan maqsadi sari harakat qiluvchi insonning ehtiyoji bo’lib, uning tabiati bilan bog’liqdir.

O‘zini anglash – bu doimiy jarayon bo‘lib, hech qachon tugamaydi, chunki birinchidan, o‘zini anglash qobiliyatlari doimiy ravishda rivojlanib boradi; ikkinchidan, o‘rganilayotgan obyekt – shaxs – ham o‘zgaradi; uchinchidan, o‘zi haqida bilgan har qanday yangi ma’lumot, o‘zini o‘rganish jarayonining o‘zi, subyektni o‘zgartiradi: o‘zini anglab, inson boshqa bo‘ladi. O‘zini anglash doimiy ravishda o‘zini to‘g‘ri baholash va tuzatish jarayoni bilan parallel ravishda amalga oshadi. O‘zini anglash – bu madaniy fenomen bo‘lib, o‘z xulq-atvorini doimiy ravishda saqlab qolish va ijtimoiy qadriyatlar uchun javobgarlik hissini his qilish imkonini beradi. "Ob’ektiv o‘zini anglash" konseptsiyasi doirasida bu o‘zgartirilgan xulq-atvorni yoki vaziyat talab qiladigan xatti-harakatlarni o‘ziga nisbatan tushunchalar bilan solishtirish sifatida ko‘riladi. O‘zini nazorat qilish qobiliyati esa o‘ziga qarshi iroda kuchini talab qiladi.[478]

O'z-o'zini anglash — klassik G'arb falsafasining markaziy tushunchalaridan biri bo'lib, bunda o'z-o'zini anglash — bu o'zining mavjudligini va unga tegishli bo'lgan tushuncha holatlarini anglashdir. Shunday qilib, Dekartning fikriga ko'ra, o'z-o'zini anglash — bu yagona ishonchli, shubhasiz bilim bo'lib, shuning uchun bu butun bilim tizimining asosi hisoblanadi. O'z-o'zini anglash tushunchasi insoniyat haqidagi fanlarda ham qabul qilingan va klassik empirik psixologiyada bu introspektsiya — o'zini kuzatishning asosiy metodi sifatida o'rnatilgan.

I. Kant empirik o'z-o'zini anglashni (ichki tajriba) va transsendental o'z-o'zini anglashni ajratgan, bu esa Transsendental Sub'ektiv o'z-o'zini anglashdir. Kantning fikriga ko'ra, bu bilimning eng yuqori asosidir va tajriba va tushunchaning birligi asosida yotadi (shu bilan birga, Kant, klassik falsafaning aksariyat

[476] James W. Heisig. Nishida’s philosophical equivalents of enlightenment and no-Self. Nanzan Institute for Religion & Culture 36. Bulletin 39 (2015). P.37

[477] Erkaev A. Tafakkur erkinligi. – T.: “ Ma’naviyat”, 2021. B. 15

[478] Балакшин А.С. САМОСОЗНАНИЕ И ОЦЕНОЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЛИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ. Вестник ВГАВТ, выпуск 35, 2013 г. С.109

vakillaridan farqli o'laroq, o'z-o'zini anglashni bilimning bir turi deb hisoblamagan). E. Guserlning fikriga ko'ra, o'z-o'zini anglash, transsendental refleksiya sifatida tushunilganda, kuzatish va o'ziga xos o'z-o'zini sezish bilan bog'lanib, o'zini ishonchli intuitiv bilimni beradi. Insonda o'zini anglash qobiliyatining mavjudligi psixologiyaning mavjudligi va rivojlanishining asosi bo'lib xizmat qiladi, chunki bu qobiliyat bo'lmasa, psixik hodisalar o'rganish uchun yopiq bo'lar edi. O'zini anglashni amalga oshirish qobiliyati, ya'ni psixik faoliyatni o'ziga qaratish — bu insonning noyob xususiyati bo'lib, uni hayvonlardan ajratib turadi. O'z-o'zini anglash jarayonida inson o'z hayotining ma'nosini anglaydi, aqliy, axloqiy va professional sifatlarini rivojlantiradi, o'zini takomillashtiradi.O'z-o'zini anglash doimiy rivojlanish va takomillashish jarayoni hisoblanadi.[479]

O‘zlikni anglash – identlik (ayniyat) tushunchasi ma’naviyat tarkibiga kiruvchi kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi va inson ma’naviy olamini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zlikni anglashning shakllanish jarayoni va omillari Sharq hamda G‘arb allomalari tomonidan har taraflama o‘rganilgan. Sharq allomalaridan Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Forobiy, Ibn Sino, Nasafiy, Navoiy, Mirzo Bobur va boshqalar o‘zlikni anglashning ruhiy, botiniy jihatlarini, inson ma’naviyatining tarkibiy qismi, olam va odam munosabatini bilish asosi ekani kabi masalalarga e’tibor qaratganlar. G‘arb allomalaridan Suqrot, F. Bekon, T. Gobbs, R. Dekart, F. Nitsshe, Z. Freyd, E. Erikson, V. Gegel, I. Kant, N. Berdyayev va boshqalar o‘zlikni anglashning zohiriy jihatlarini, uni ijtimoiy borliq, makon va zamonning faol ijodkorligi omili sifatida o‘rganganlar. Jumladan, yangi davr ijtimoiy-siyosiy ta’limotlarida xususan, Dekart qarashlarida o‘zlikni anglash “cogito ergo sum” tushunchasi orqali ifodalangan. Dekart “Agar men har qanday narsa va hodisa haqida fikr yuritadigan bo‘lsam, men o‘zimni subyekt sifatida mavjudligimni his qilaman” degan. Mazkur fikrdan o‘zlikni anglash faqat individual hodisa ekan degan xulosa kelib chiqmaydi, balki, jamoaviy yoki ma’lum bir xalqning faoliyati bilan bog‘liq bo‘ladi. O‘zlikni anglash yangi bilimlarga, yangi mehnat ko‘nikmalariga yoki umumiy qilib aytilsa, yaratuvchilikka intilish va irodasini namoyon etib, uni kuchaytirishdir. O‘z navbatida G‘arbda industrial va postindustrial jamiyatda inson ongi va tafakkurining o‘sishi, ilm-fan va texnikada erishgan yutuqlari jamiyat turmush tarzini o‘zgarishi bilan birgalikda o‘zlikni anglash borasidagi qarashlarini o‘zgarishiga ham olib keldi. Inson o‘zligini anglashda, birinchi galda, o‘zini ma’lum tarixiy, etnik, lisoniy, madaniy, e’tiqodiy, siyosiy birlikning a’zosi sifatida anglaydi.[480]

Ma’rifat falsafasida o‘zlikni anglash insonning jamiyatdagi o‘rnini aniqlash, madaniy merosni idrok etish, ma’naviy o‘sishga erishish va ijodiy salohiyatini rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega. O‘zlikni anglash – bu insonning o‘z shaxsiyati, ma’naviyati, ijtimoiy mavqei va intellektual qobiliyatlarini idrok etish jarayonidir.

Xulosa

Yangi O‘zbekiston sharoitida fuqarolik jamiyatini barpo etish va inson salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarish yo‘lida eng muhim yo‘nalishlardan biri bu —mustaqil tafakkur madaniyatini rivojlantirishdir. Bu jarayon, eng avvalo, jamiyatda asrlar davomida shakllangan avtoritar va totalitar tafakkur izlarini bartaraf etish, inson tafakkurini cheklovchi ijtimoiy va mafkuraviy to‘siqlardan xalos bo‘lishni talab qiladi. Bugungi kunda mamlakatda olib borilayotgan islohotlar ijtimoiy ongda yangilanish, erkin fikrlash va fuqarolik pozitsiyasini ochiq ifoda etish imkoniyatlarini oshirmoqda.

Erkin tafakkurni rivojlantirish orqali shaxsning ijodiy va aqliy salohiyatini to‘la namoyon etishga, ijtimoiy ongda passivlik o‘rniga faollik va mas’uliyat hissini kuchaytirishga erishilishadi, buning natijasi esa jamiyatning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.Shu nuqtai nazardan, demokratik qadriyatlarni mustahkamlash, fuqarolarning axborot olish va uni tahlil qilish madaniyatini oshirish, davlat boshqaruvi ustidan jamoatchilik nazoratini yo‘lga qo‘yish orqali tafakkur erkinligini amaliyotga tadbiq etish mumkin. Yangi O‘zbekiston taraqqiyoti uchun bu jarayon — shunchaki siyosiy yoki madaniy islohot emas, balki jamiyatning barqaror rivojlanishini ta’minlovchi asosiy g‘oyaviy va axloqiy poydevordir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. James W. Heisig. Nishida’s philosophical equivalents of enlightenment and no-Self. Nanzan Institute for Religion & Culture 36. Bulletin 39 (2015)
2. Балакшин А.С. САМОСОЗНАНИЕ И ОЦЕНОЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЛИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ. Вестник ВГАВТ, выпуск 35, 2013 г
3. Журавлева А. В СОЗНАНИЕ И САМОСОЗНАНИЕ. "Теория и практика современной науки" №6 (24) 2017

[479] Журавлева А. В СОЗНАНИЕ И САМОСОЗНАНИЕ. "Теория и практика современной науки" №6 (24) 2017 С.296

[480] Do‘styorova S. Miilliy o‘zlikni anglashning inson ma’naviy dunyosini rivojlanishidagi ahamiyati O‘zMu Xabarlari (1.4 soni) 2024. B.1.

4. Do‘styorova S. Miilliy o‘zlikni anglashning inson ma’naviy dunyosini rivojlanishidagi ahamiyati O‘zMu Xabarlari (1.4 soni) 2024.

5. Erkaev A. Tafakkur erkinligi. – T.: “ Ma’naviyat”, 2021

O’ZBEKISTONDA DINIY BAG’RIKENGLIK – KONFESSIYALARARO TINCH TOTUVLIK MUNOSABATLARNING GAROVIDIR

Haydarova Hanifa Buranovna,

Buxoro davlat Universiteti Islom tarixi va manbashunoslik, falsafa kafedrasi katta o’qituvchisi

.

Bugun biz tarixiy bir davr- xalqimiz o’z oldiga ezgu va ulug’ maqsadlar qo’yib, tinch-osoyishta hayot kechirayotgan, avvalambor o’z kuch imkoniyatlariga tayanib, demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurish yo’lida ulkan natijalarni qo’lga kiritayotgan bir zamondda yashamoqdamiz.

Bag’rikenglik (tolerantlik) insonlar, millatlar, ijtimoiy guruhlar, xalqlar va turli diniy e’tiqodlardagi kishilarni bir-biri bilan bog’lab, ular o’rtasidagi munosabatlarda do’stona muhitning yuzaga kelishini va mamlakatning barqaror rivojlanishini ta’minlaydi.

Hozir O’zbekiston Respublikasida 16 diniy konfessiya emin-erkin faoliyat ko’rsatmoqda. Turli konfessiyalar vakillari bilan muloqot qilishning yuksak madaniyatiga erishish katta ahamiyat kasb etadi.

Ko’p millatli va ko’p konfessiyalik sharoitida shaxs, millat va dinlar o’rtasidagi munosabatlar barqarorligini ta’minlashning muhim omillaridan biri sifatida bag’rikenglikni(tolerantlik)ni rivojlantirib borish talab qilinadi. Chunki manfaatlarning turli-tumanligi muayyan ziddiyatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Ziddiyatlar esa turli millat va dinlar o’rtasidagi qarama-qarshiliklarni yuzaga keltiradi. Barqarorlikning ta’minlanishi har qanday jamiyat va mamlakat uchun katta ahamiyatga ega. buning uchun esa manfaatlarni muvozanatga keltirish “mexanizmi”ni ishlab chiqish zarur. Ana shunday “mexanizmlar”dan biri- dinlar va millatlar, ijtimoiy guruhlar va shaxslar o’rtasida bag’rikenglikni shakllantirishdir.

«Bag‘rikenglik», «sabr-toqatlilik» va uning ziddi «toqatsizlik» tushunchalari ilmiy faoliyat va ijtimoiy hayotning turli sohalari, jumladan, siyosat va siyosatshunoslik, sosiologiya, filosofiya, ilohiyot, ijtimoiy axloq, qiyosiy dinshunoslik va hokazolarda ishlatiladi. Lotincha «tolerare», ya’ni «chidamoq», «sabr qilmoq» ma’nosini anglatgan bu so‘z, asosan bir insonning boshqa inson dunyoqarashiga toqat qilishini bildirsada, etimologik tahlil uning tom ma’nosini doim ham ochib beravermaydi.

Qiyosiy dinshunoslik nuqtai nazaridan qaraganda 2 xil, bir-biridan keskin farq qilgan bag‘rikenglik tushunchasi mavjud: formal, tashqi ko‘rinishdagi bag‘rikenglik va ichki-pozitiv (ijobiy) bag‘rikenglik. Formal ravishdagi bag‘rikenglik bu boshqa kishining diniy e’tiqodiga nisbatan oddiy toqatlilik ko‘rsatish, uning e’tiqodiga qarshi kurashmaslikdir. Ichki (ijobiy) bag‘rikenglik esa muayyan diniy e’tiqodda mustahkam bo‘lgan holda boshqa dinlarni yaxshi bilishni ham taqozo etadi. Demak, ijobiy bag‘rikenglik kengroq, to‘g‘riroq va hayotiy zarurat hisoblanadi. Dinlarning ichiga, barchasi uchun bir bo‘lgan mutlaq mohiyatiga kirmoq darkor va shu asosda diniy hayot fenomen (hodisa)larini talqin qilmoq kerak. Bu o‘z navbatida bag‘rikenglik ruhidagi yondashuvni talab qiladi.

Maks Myuller barcha insonlar dinga-e’tiqodga muhtojlar, zero barchaga ideal kerak, degan. Eng quyi dinlarda ham haqiqat parchasi bor. Barcha dinlarni, hatto eng qadimgilarini ham bag‘rikenglik ruhida o‘rganmoq kerak.

Rus tilida “терпимость” so‘zi boshqachasiga aytganda “снисходительность”, ya’ni bag‘rikenglik, kengfe’llik ma’nolarini anglatar ekan, diniy soha haqida gap ketganda ruslar “Веротерпимость” so‘zini ishlatishadi. O‘zbek tilida «diniy bag‘rikenglik» iborasi aynan shunga adekvat, ya’ni to‘g‘ri keladi. Diniy bag‘rikenglik turli din vakillari e’tiqodidagi mavjud aqidaviy farqlardan qat’i nazar ularning yonma-yon, o‘zaro tinch-totuv yashashini anglatadi. Har kim o‘z e’tiqodiga amal qilishda erkin bo‘lgani holda bu huquqqa boshqalar ham ega ekanligini e’tirof etmog‘i lozim.

1995 yilda YUNESKOning bosh konferensiyasida qabul qilingan “Tolerantlik tamoyillari” Deklaratsiyasiga ko’ra, “tolerantlik”-bu olam madaniyatini, o’zligini namoyon qilish ko’rinishlari va insonning individualligini ro’yobga chiqarish usullarining turli-tumanligini to’g’ri tushunish va qabul qilish, hurmat qilishni anglatadi, bu uy’unlik va rang-baranglik, bu tinchlikka erishish imkonini beruvchi va urush madaniyatining tinchlik madaniyati bilan almashinishigan xayrixoh bo’luvchi mehribonlikdir”.

Markaziy Osiyo va sharq xalqlarida tolerantlik tarbiyasi uzoq tarixga ega. Ota-bobolarimiz farzandlariga juda yoshlikdan boshlab boshqa din va millatlarining vakillariga nisbatan sabr-bardoshli bo'lib, o'zga xalqlarining madaniyati, tili, urf-odatlarini hurmat qilish kabi fazilatlarni singdirganlar. Shu bilan birga, tolerantlik tarbiyasini kelgusi avlodlarga ham targ'ib qilganlar. " Avesto" dagi axloqiy tarbiyaning asosini terisining rangi, tili va yashash manzilidan qat'iy nazar pokniyat, halol, qalbansof insonlarni tarbiyalash masalasi tashkil etadi.

Odamning odobliligi, jahonning osoyishtaligi uchun jiddu jahd qilmoq, uni asramoq va yorug'likka tomon eltmoq kerak deyilishi fikrimizning dalilidir. Ya'ni, inson zardushtiylar nazdida hech qanday aybsiz tug'iladi va har qanday irqqa mansub kishilar iloh oldida mutlaq barobardirlar.

Umuminsoniy, dunyoviy qadriyat bo'lgan islom ta'limotida boshqa dinlarga, mazhablarga mansub kishilarnigina emas, hatto zolimlarni, buzuqlarni ham sabr-toqat bilan tarbiyalab, to'g'ri yo'lga solish eng savobli, eng ezgu ish, deb uqtirilgan.

Islom o'zining ilk davridayoq bag'rikenglik dini sifatida namoyon bo'ldi. Jahon dinlarining ichida faqat islomda e'tiqod erkinligi ochiq-oydin e'lon qilingan: Baqara surasining 256 oyatida «La ikroha fid-din» «Dinda zo'rlash yo'q»-deyilgan. Qur'oni Karimda qaysi dinda bo'lishidan qat'iy nazar, insonlarga yomon munosobatda bo'lishdan qaytarilgan. Jumladan, An'om surasi 108-oyatida "Allohdan o'zgaga sig'inadiganlar (butlarni)ni so'kmangiz!.." deya, o'zga dindagilarning o'zlarini ham, e'tiqodlarini ham haqorat qilmaslikka buyurilgan. Shuningdek, Qur'oni Karimda boshqa din vakillari bilan yaxshi munosabatga bo'lish targ'ib qilinadi:

"Din to'g'risida sizlar bilan urushmagan va sizlarni yurtingizdan (haydab) chiqarmagan kimsalarga nisbatan yaxshilik qilishingiz va ularga adolatli bo'lishingizdan Alloh sizlarni qaytarmas. Albatta, Alloh adolatli kishilarni sevar". (Mumtahana, 8-oyat). Shunday deya yomon niyatda bo'lmagan insonlar bilan, ular kim yoki qaysi dinga bo'lishlaridan qat'iy nazar, ularga yaxshilik qilish, adolatli munosabatda bo'lishga chaqiriladi.

Yana Rum surasining 22-oyatida:

"Uning belgilaridan (yana biri) -osmonlar va yerni yaratishi va sizlarining tillaringiz va ranglaringizning xilma-xilligidir. Albatta, bunda barcha olimlar uchun alomatlar bordir" deya marhamat qilinadi.

Xalqimizga azaldan xos bo'lgan xislat-bag'rikenglik biz uchun an'anaviydir. IX asrdan boshlab hozirgi O'zbekiston hududida islom dini sunna yo'nalishining hanafiy (Imom A'zam) mazhabi qaror topdi. Bu ham bejiz bo'lmasa kerak, zero Imom A'zam mazhabi o'zga dinlar va mahalliy urf-odatlarga nisbatan erkinlik berish bilan boshqa mazhablardan ajralib turadi. Hanafiylik ta'limotini takomulga yetkazgan vatandoshlarimiz -al-Moturidiy, Abul Mu'in Nasafiy va al-Marg'inoniy kabi allomalar musulmonlar orasidagi g'oyaviy tarafkashlikka barham berish, islom dinining «ahli sunna va jamoa» yo'li barqaror bo'lib qolishiga katta hissa qo'shdilar.

Hanafiy mazhabining mashhur tavsirlaridan biri bo'lgan Imom Nasafiyning "Madorak at-tanzil" asarida mazkur oyat tavsiri xususida insonlarning tillari, so'zlashuvlarining turfaligi, teri ranglarining xilma-xilligidan ko'zlangan hikmat ularning o'zaro taniganlari va hamjihat hayot kechirganlari ekani, buning aksi esa har tomonlama ham manfaatlarga zid ekani ta'kidlangan.

Islom dinining asosiy manbalaridan yana biri hisoblangan hadisi sharifda shunday deyiladi:

"Iymonning afzali sabr va bag'rikenglikdir". Shuningdek, hadislarda boshqa dinlarga mansub bo'lgan kishilarga tazyiq o'tkazish, qoralash katta gunoh ekani aytilib, odamlarni bunday illatlardan yiroq yurishga da'vat etiladi:

"Kimki musulomon mamlakatida yashovchi boshqa dinga mansub kishini haqorat qilsa, qiyomat kuni qattiq jazolanadi, kimki sulh bitimi bilan yashayotgan g'ayri dinni o'ldirsa, u jannnatning bo'yini ham hidlamaydi"- deb ta'kidlangan.

Mustaqillik tufayli o'zligimizni anglash, ma'naviy qadriyatlarimizni tiklash jarayoni kechayotgan hozirgi paytda umuman dinga va ayniqsa, ota-bobolarimiz dini bo'lib kelgan islomga munosabat tubdan o'zgardi.

Milliy istiqlol mafkurasining asosiy g'oyalaridan biri bag'rikenglik turli millat va elatga daxldor kishilarning, turli xil diniy e'tiqodli insonlarning bir zamin, yagona Vatan, bir yurtda, bir hududda oliyjanob g'oya, orzu-umid, maqsad va niyatlar yo'lida hamkor, hamfikr va hamjihat bo'lib yashashini anglatadi. O'zbekiston turli dinlarga mansub qadriyatlarni asrab-avaylashga, barcha fuqarolarga o'z e'tiqodini amalga oshirish uchun zarur sharoitlarni yaratib berishga, dinlar va millatlararo hamjihatlikni yanada mustahkamlashga, ular o'rtasida qadimiy mushtarak an'analarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratmoqda. Konstitutsiyamizda «O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar qonun

oldida tengdirlar», - degan qoidaning mustahkamlab qo‘yilgani bunday yutuqlarga siyosiy-huquqiy zamin yaratdi.

Har bir diniy konfessiya o‘z mafkurasiga ega bo‘lishi mumkin. Lekin bu mafkura xalqqa tazyiq bilan singdirishga yo‘l qo‘yilmaydi. Jamiyatimizda diniy tashkilotlar faoliyati xalqimizda milliy g‘urur va iftixor, vatanparvarlik va fidokorlik, komil insonni shakllantirishga qaratilgan. Bugungi kunda O‘zbekistonda Adliya organlaridan rasman ro‘yxatdan o‘tgan 16 ta diniy konfessiya faoliyat olib bormoqda. Ularning jamiyat hayotida birdek ishtirok etishlari uchun zarur imkoniyatlar yaratib berilgan. 2021-yil iyun oyida qabul qilingan “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to’g’risidagi” qonunning 7-moddasida “Davlat konfetsiyasilarining tinch-totuv yashashiga kafil bo’ladi. Missionerlik va prozeletizmni amalga oshirishga yo’l qo’ymaydi”deb ta’kidlanadi. Bu bag’rikenglik tamoyillarini yanada rivojlantirishga qaratilgan.

O‘zbekiston Respublikasi yangi tahrirdagi Konstitutsiyasining 35-moddasida, jumladan, shunday deyiladi: «Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan diniga e’tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e’tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo‘l qo‘yilmaydi».

Davlat va din munosabatlaridagi asosiy jihat-bu dinning siyosatga aralashmasligidir. Zero, har qanday din, birinchi o‘rinda ma’naviy axloqiy jihatni o‘z ichiga oladi..

Din va davlat orasidagi munosabat asosida dinning davlatdan ajratilishi tamoyili ham yotadi. Bu haqda Konstitutsiyada shunday deyiladi: «Diniy tashkilotlar va birlashmalar davlatdan ajratilgan hamda qonun oldida tengdirlar. Davlat diniy birlashmalar faoliyatiga aralashmaydi».O‘zbekistonda e’tiqod erkinligi va diniy bag‘rikenglikni mustahkamlashda qonunchilik ham takomillashib bordi. «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida»gi qonun 1991 yilda qabul qilingan bo‘lib, 1993 yilda kiritilgan ba’zi qo‘shimcha va o‘zgartirishlar bilan 1998 yilga qadar amalda bo‘lib keldi. So‘nggi yillar davomida mazkur qonunni davr talablari asosida tubdan o‘zgartirish zarur bo‘lib qoldi va 1998 yilning 1 may oyida Respublika Oliy Majlisi tomonidan qonunning yangi tahriri qabul qilingan edi. 2021 yil iyun oyida “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar” to’g’risida qonunga o’zgartirishlar kiritildi.

Vijdon erkinligi haqidagi qonun dinga e’tiqod qilish yoki o‘zga e’tiqodlar erkinligi milliy xavfsizlikni va jamoat tartibini, boshqa fuqarolarning hayoti, salomatligi, axloqi, huquqi va erkinliklarini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan darajadagina cheklanish mumkinligini ta’kidlaydi. Mazkur me’yor 1966 yil 16 dekabrda BMT Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan Fuqarolik va siyosiy huquqlar to‘g‘risidagi Xalqaro paktning 18-moddasiga muvofiqdir.

Aytish joizki, hozirga qadar YUNESKO tomonidan bag‘rikenglikka doir bir qanchadan ortiq xalqaro hujjat, konvensiya, kelishuv va protokollar qabul qilingan. Jumladan, 1995 yil 16 noyabrda YUNESKO Bosh konferensiyasining 28-sessiyasida «Bag‘rikenglik tamoyillari Deklaratsiyasi» qabul qilindi. Deklaratsiyada irqi, jinsi, kelib chiqishi, tili, dinidan qat’i nazar bag‘rikenglikni targ‘ib etish, inson huquqlari va erkinliklariga hurmat bilan qarash kabi majburiyatlar aks etgan. 1995 yil «Xalqaro bag‘rikenglik» yili deb e’lon qilindi.

1998 yil 6 noyabrda Toshkentda o‘tkazilgan YUNESKO Ijroiya Kengashining 155-sessiyasida «Tinchlik madaniyati va YUNESKOning a’zo davlatlaridagi faoliyati» Deklaratsiyasi qabul qilindi. YUNESKOning «Tinchlik madaniyati» konsepsiyasi BMT tomonidan ma’qullanib, 2000 yil «Xalqaro tinchlik madaniyati yili», 2001 yil esa «xalqaro madaniyatlararo muloqot yili» deb e’lon qilindi.

1995 yilda, shuningdek, YUNESKOning «Dinlararo va madaniyatlararo muloqot» Dasturi qabul qilindi. U diniy urf-odatlar va o‘ziga xos madaniy qadriyatlar, ularning dunyo madaniyatida tutgan o‘rnini yoritishga xizmat qiladi. Dastur doirasida Rabot (1995, 1998), Malta (1997), Toshkent (2000) shaharlarida dinlararo muloqot mavzusida xalqaro anjumanlar o‘tkazildi.

O’zbekiston zaminida kishilarda, yurtimizda tarixan diniy zamindagi adovat va kelishmovchiliklar bo’lmagani, turli konfessiyalar va din vakillariga nisbatan yuksak ehtirom va hurmat, o’zaro murosada yashashga intilish xalqimizning asrlar osha kamol topgan fazilatlaridan biri ekani haqida tegishli bilim, ko’nikma va qadriyatlar tizimini shakllantirish bag’rikenglik madaniyatini tarbiyalashning zarur sharti hisoblanadi.

Davlatimiz tomonidan yurtimizda tinch-totuvlikni kamol toptirish, millatlararo bag’rikenglik tamoyilini yanada mustahkamlash borasida bir qancha ustuvor vazifalar amalga oshirilmoqda.

Bag’rikenglik va o’zaro hurmatni qaror toptirish, diniy e’tiqodni ta’minlash, e’tiqod qiluvchilarning huquqini himoya qilish, ularning kamsitilishiga yo’l qo’ymaslikka ko’maklashishga qaratilgan harakatlarimiz butun dunyoda manzur bo’lmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida “Ma’rifat va diniy bag’rikenglik” deb nomlangan rezolutsiyaning qabul qilish taklifi O’zbekiston tomonidan ilgari surilgani va ushbu hujjatning qabul qilingani bunga yaqqol misol bo’la oladi.

2017-yil 19-sentabr BMT Bosh Assambliyasining 72-sessiyasida O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ishtirok etib nutq so’zladi. Shavkat Mirziyoyev sessiya ishtirikchilariga BMT Bosh

Assambliyasining “Ma’rifat va diniy bag’rikenglik” deb nomlangan maxsus rezolyutsiyasini qabul qilish taklifini berdi. Bu hujjatning asosiy maqsadi:

1.Barchaning ta’lim olish huquqini ta’minlashga, savodsizlik va jaholatga barham berishga ko’maklashishdan iborat

2.Ushbu rezolyusiya bag’rikenglik va o’zaro hurmatni qaror toptirish, diniy erkinlikni ta’minlash, e’tiqod qiluvchilarning huquqini himoya qilish, ularning kamsitilishiga yo’l qo’ymaslikka ko’maklashishga qaratilgan.

2018-yil 19-dekabr BMT Bosh Assambliyasi 12-yalpi sessiyasida rezolyutsiya qabul qilindi.

Hozirgi kunda davlatimiz tomonidan milaltlararo totuvlikni va hamjihatlikni, rivojlantirish borasida bir qancha vazifalar amalga oshirilmoqda. Jumladan, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning “Yangi O’zbekiston-taraqqiyot strategiyasi” asarida ta’kidlaganidek, “Mamlakatimizda diniy erkinlik, millatlararo hamjihatlilik borasida ham vaziyat tubdan yaxshilandi. Bu sohadagi faoliyatimizning o’zagini “Bag’rikenglik va millatlararo totuvlik-barqaror taraqqiyot omili” degan tamoyil tashkil etadi. Millatlararo totuvlik va dinlararo bag’rikenglikni yanada mustahkamlash borasida keng ko’lamli ishlarni amalga oshirmoqdamiz. BMT Bosh Assambliyasi tomonidan xalqaro do’stlik kuni deb belgilangan 30-iyul sanasini yurtimizda “Xalqaro do’stlik” kuni deb e’lon qildik, va 2021-yili uni keng nishonladik”.

Davlatimizning asosiy qonunni hisoblangan O’zbekiston Respyblikasi Konstitutsiyasida hurfikrlilik, vijdon va diniy e’tiqod erkinligi, bag’rikenglik masalalarga katta e’tibor berilgan.

Yangi tahrirdagi Konstitutsiyamizning 8-moddada “Ozbekiston xalqi millatidan qat’iy nazar, O’zbekiston Respublikasi fuqarolarini tashkil etadi” deb yozilgan.

O’zbekistonning kelajagi tinchlik va bag’rikenglik, madaniyatlararo uyg’unlik va millatlararo totuvlik kabi omillar bilan chambarchas bog’liqdir. Yurtimizda millatlararo va davlatlararo totuvlikni yanada mustahkamlashga qaratilgan yangi g’oya va tashabbuslarning paydo bo’layotganligi do’stlik va hamjihatlik qo’rg’onining yanada mustahkam bo’lishiga xizmat qiladi.

Xulosa o’rnida shuni aytish mumkinki, milliy bag’rikenglik – turli millatga mansub kishilarning bir-birilarining tilini, dinini, turmush tarzi, urf – odati va an’nanalarini, milliy-madaniy merosini hurmat qilishni, ularning sha’ni, qadr-qimmatini, or-nomusini qadrlash orqali amalga oshiradigan o’ziga xos ma’naviy kenglik(bag’rikenglik)ni anglatadi.

O’zbekistonning taraqqiyoti bevosita unda yashovchi millatlarning o’zaro hamjihatligiga bog’liq. Turli millat va elatlarni bir-birlariga yaqinlashtirishda, ular o’rtasida tinchlik, do’stlik, birodarlik va o’zaro hamkorlik tuyg’ularini qaror toptirishda tolerantlik muhim asos bo’lib xizmat qiladi.

Jamiyat hayotida tenglik va adolat g’oyalarining ustuvor bo’lishi va amaliyotda o’z ifodasini topishi ko’zlangan maqsadlarga erishishga, fuqarolar o’rtasida birdamlik va hamjihatlilik, o’zaro bir-birini tushunish va hurmat ruhi qaror topishiga zamin yaratadi. “Bag’rikenglik tamoyillari Deklaratsiyasi”da ta’kidlanganidek, “Bag’rikenglik bo’lmasa tinchlik bo’lmaydi, tinchliksiz esa taraqqiyot va demokratiya bo’lmaydi.

Adabiyotlar:

1. O’zbekiston Respublikasi Konstitursiyasi “ O’zbekiston”. T 2023.
2. “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to’g’risida”gi qonun (2021- yil 5 iyul yangi tahriri tasdiqlangan)
3. Mirziyoyev Sh.M. “Yangi O’zbekiston taraqqiyot strategiyasi. “O’zbekiston” Toshkent-2022.
4. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT bosh Assaambliyasining 72-sessiyasidagi nutqi. Xalq so’zi-2017-yil 20-sentabr №189
5. Декларатsія принципов толерантности. Утверждена резолюцией Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 г.
6. Обучение толерантности. Методическое пособие. Подред. Г.Л.Бардиев. –СПБ.:Нормаб 2004ю
7. Al Buxoriy Abu Abdulloh Muhammad Ibn Ismoil. Hadis: Al-Jome as-saxih (Ishonarli to’plam). 4 jidlik. –T.: Qomuslar bosh tahririyati,1996.
8. Qur’on Karim ma’nolari tarjima va tafsiri. A.Mansur. -.: Toshkent islom universiteti. 2012.
9. Ochildiyev A. Milliy g’oya va millatlararo munosabatlar. –T.: O’zbekiston, 2004.B.92.
10. Falsafa, qomusiy lug’at.
11. A. Rasulov, L Tursunov. Diniy bag’ri krnglik – ijtimoiy-psixologik fenomen sifstida. – T. 2015.
12. Aymatova Z. Properties of the Citizens of the Emirate of Bukhara (End of the 19th and the Beginning of the 20th Century) //Центр научных публикатsій (buxdu. Uz). – 2023. – Т. 40. – №. 40.
13. Buranovna H. H. Abu Hafs Kabir Bukhari’s Contribution to Religion //World of Semantics: Journal of Philosophy and Linguistics. – 2024. – Т. 2. – №. 4. – С. 27-32.

14. Aymatova Z. Hajj Pilgrimage By The Muslims Of Central Asia In The 19th Century: Official Rules And Rout //Центр научных публикатsій (buxdu. uz). – 2021. – Т. 6. – №. 6.

JAMIYAT BARQARORLIGI – DAVLAT TARAQQIYOTINING ASOSI

Maxamatkarim Mo‘minov

ADU mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek mutafakkir olimlarining jamiyat barqarorligi to‘g‘risidagi fikrlari berildi. Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan vatan taraqqiyotini belgilovchi islohotlar amalga oshirilayotganligi bayon qilindi. Jamiyat barqarorligini ta’minlovchi tamoyillar tadqiq etildi.

Kalit so‘zlar: Jamiyat barqarorligi, dolzarb muammo, mutafakkirlar, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, tamoyillar.

Аннотация: В статье представлены взгляды узбекских мыслителей на стабильность общества. Отмечается, что Президент Шавкат Мирзиёев проводит реформы, определяющие развитие страны. Изучаются принципы, обеспечивающие стабильность общества.

Ключевые слова: Стабильность общества, актуальная проблема, мыслители, Президент Республики Узбекистан, принципы.

Abstract: This article presents the views of Uzbek thinkers on the stability of society. It is stated that President Shavkat Mirziyoyev is implementing reforms that determine the development of the homeland. The principles that ensure the stability of society are studied.

Keywords: Stability of society, current problem, thinkers, President of the Republic of Uzbekistan, principles.

Jamiyat barqarorligi har bir davrda barcha davlatlar uchun dolzarb muammo hisoblangan. Keyingi yillarda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev mamlakatni taraqqiy ettirish, jamiyat barqarorligini ta’minlash, fuqarolarning munosib hayot kechirishi uchun imkoniyat yaratib berish bo‘yicha olib borayotgan faoliyati davlatimiz taraqqiyotini ta’minlashga xizmat qilmoqda. Mamlakatni rivojlantirishning Harakatlar strategiyasi, Taraqqiyot strategiyasi, “Yangi O‘zbekiston strategiyasi”, “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi kabi davlat dasturlari fikrimizning dalilidir. Davlatimiz rahbarining “Geosiyosiy qarama-qarshiliklar tufayli savdo, investitsiya va innovatsiya sohalarida erkin almashish yo‘lida yangi to‘siqlar vujudga kelmoqda. Hatto iqlim o‘zgarishlari, ochlik va tengsizlikka qarshi kurash singari butun bashariyat taqdiriga daxldor bo‘lgan masalalarda ham o‘zaro muloqot izdan chiqqani sezilmoqda”, degan fikrlari global barqarorlikning dolzarb muammolaridir.[481]

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 11-moddasida davlat hokimiyatining tizimi – hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo‘linishi prinsipiga asoslanishi belgilab qo‘yilgan.[482] Jamiyat barqarorligini ta’minlash milliy tizimining umumiy ko‘rinishi yuqorida ta’kidlangan hokimiyat bo‘linishi bilan birga, jamiyatning siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, ma’naviy, madaniy, ruhiy, ekologik, hududiy, ta’lim-tarbiyaviy hayotida faol ishtirok etuvchi davlat idoralari, jamoat tashkilotlari, mehnat jamoalari hamda nodavlat tashkilotlaridan iborat bo‘ladi. Ular bilan hamjihatlikda yangilanayotgan O‘zbekistonda jamiyat barqarorligini ta’minlashning quyidagi ijtimoiy-falsafiy omillari amalga oshiriladi:

1. Ozod, obod va farovon yashashdan iborat milliy g‘oyani zamon talabiga mos ravishda takomillashtirib borish.
2. Ijtimoiy soha bo‘yicha keng ko‘lamli ishlarni, masalan, kuchli ijtimoiy siyosatni amalga oshirish. Mahallaning aholi muammolarini hal etishda birinchi bo‘g‘in sifatida ishlashini ta’minlash.
3. Mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish orqali ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlab borish.
4. Keng aholi ommasining ijtimoiy faolligini oshirib borish va jamiyat hayotida demokratik tamoyillar amal qilishini ta’minlash.
5. Fuqarolik jamiyati shakllanishi uchun nodavlat tashkilotlari va fuqarolik jamiyati institutlari ko‘payishiga imkoniyat yaratish.
6. Zamonaviy ta’lim berish sifatini yaxshilash hamda ta’lim jarayonida milliy tarbiya va qadriyatlarning ustuvorligini oshirib borish.
7. Aholining huquqiy madaniyatini o‘stirish orqali jinoyatchilik va qonunbuzarlikning oldini olish. Jamiyat hayotida sodir qilingan har qanday ta’magirlik holatini yurt taraqqiyotining dushmani,

[481]Mustahkam tinchlik va farovonlikka faqat umumiy intilishlar va birgalikdagi harakatlar bilan erishish mumkin. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2023-yil 19-sentabr kuni BMT Bosh Assambleyasining 78-sessiyasidagi nutqi. “Yangi O‘zbekiston” gazetasi, № 192 (981), 2023-yil 20-sentabr.

[482] Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. [Матн] – Тошкент: “O‘zbekiston” нашриёти, 2023. Б. 8.

jinoyatchilik sifatida qo‘llab, korrupsiyaga barham berish.

8. Oilaviy barqarorlikni mustahkamlash.

Jamiyat barqarorligi paradigmasi**ning nazariy-metodologik asoslarini O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning asarlari, nutq va ma’ruzalarida bayon qilingan fikr va mulohazalar orqali ko‘rsatib berish maqsadga muvofiq. Jumladan,** Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning: “Yangi O‘zbekistonni dunyoning taraqqiy topgan, ijtimoiy-iqtisodiy barqaror o‘sayotgan va inson kapitali yuqori bo‘lgan demokratik davlatlari qatoriga kirishini ta’minlash - barqaror rivojlanish strategiyamizning mazmun va mohiyatini tashkil etadi”[483],- degan fikrlari mamlakatimizda barqaror rivojlanishni ta’minlashga katta e’tibor berilayotganligini tasdiqlaydi. O‘zbekiston xalqi o‘z oldiga qo‘ygan ulug‘ maqsadlarga hech shubhasiz erishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. [Матн] – Тошкент: “O‘zbekiston” нашриёти, 2023. – 128 б.

2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Тошкент: “Ўзбекистон”, 2021. – 464 б.

3. Mustahkam tinchlik va farovonlikka faqat umumiy intilishlar va birgalikdagi harakatlar bilan erishish mumkin. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2023-yil 19-sentabr kuni BMT Bosh Assambleyasining 78-sessiyasidagi nutqi. “Yangi O‘zbekiston” gazetasi, № 192 (981), 2023-yil 20-sentabr.

BILIM VA BILISH: SEZGI, TAFAKKUR VA IJTIMOIY MUHITNING TA’LIMDAGI O‘RNI

Xadjiyev Umrbek Shonazarovich

Urganch Ranch texnologiya universiteti
“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi. Dotsent. PhD
Insonxush@.mail.ru
Tel :+99894-311-21-15

Annotatsiya: Ushbu maqolada bilish jarayonining falsafiy va psixologik asoslari tahlil qilinadi. Aristotel, Platon, Kant, Piaget, Bruner va Vygotskiy kabi mutafakkirlarning qarashlari asosida sezgi va tafakkur uyg‘unligi, kognitiv rivojlanish bosqichlari hamda ijtimoiy omillarning ta’lim jarayonidagi o‘rni ochib beriladi. Konstruktivistik yondashuv doirasida o‘qituvchining roli fasilitator sifatida talqin qilinadi va o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishning pedagogik strategiyalari ko‘rsatib beriladi. Maqola o‘quvchilarni bilishga qiziqtirish va ta’lim jarayonini yanada samarali tashkil etish uchun nazariy poydevor yaratishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Bilish jarayoni, gnoseologiya, sezgi, tafakkur, kognitiv rivojlanish, konstruktivizm, Vygotskiy, Piaget, pedagogik psixologiya.

Аннотация: В статье анализируются философские и психологические основы познавательного процесса. На основе идей Аристотеля, Платона, Канта, Пиаже, Брунера и Выготского раскрываются взаимосвязь ощущения и мышления, стадии когнитивного развития, а также роль социальных факторов в образовательном процессе. В рамках конструктивистского подхода роль учителя рассматривается как фасилитатора, а также определяются педагогические стратегии развития самостоятельного мышления и навыков решения проблем. Статья направлена на создание теоретической основы для повышения интереса учащихся к познанию и совершенствования organizatsiи учебного процесса.

Ключевые слова: Познавательный процесс, гносеология, ощущение, мышление, когнитивное развитие, конструктивизм, Выготский, Пиаже, педагогическая психология.

Abstract: This article analyzes the philosophical and psychological foundations of the cognitive process. Drawing on the ideas of Aristotle, Plato, Kant, Piaget, Bruner, and Vygotsky, it explores the interplay between sensation and reasoning, the stages of cognitive development, and the role of social factors in education. Within the constructivist approach, the teacher’s role is defined as that of a facilitator, and pedagogical strategies are presented for fostering independent thinking and problem-solving skills among students. The paper aims to provide a theoretical foundation for enhancing students’ interest in learning and improving the effectiveness of the educational process.

Keywords: Bilish jarayoni, gnoseologiya, sezgi, tafakkur, kognitiv rivojlanish, konstruktivizm,

[483] Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Тошкент: “Ўзбекистон”, 2021. Б. 9.

Vygotskiy, Piaget, pedagogik psixologiya.

Bilish jarayoni inson tafakkurining markaziy jihatlaridan biri bo‘lib, uning mohiyati va shakllanish mexanizmlari falsafa, psixologiya va pedagogika sohalarida uzoq yillardan beri o‘rganib kelinmoqda. Gnoseologiya, ya’ni bilish nazariyasi, insonning tashqi olamni idrok etish, bilimlarni hosil qilish va ularni amaliyotda qo‘llash jarayonlarini tadqiq etadi. Shu nuqtai nazardan, pedagogik faoliyatning asosiy vazifalaridan biri o‘quvchilarda bilishga bo‘lgan qiziqishni uyg‘otish va ularning bilim olish jarayonini chuqurlashtirish hisoblanadi.

Pedagogik psixologiyada bilish jarayoni idrok, tafakkur, xotira, tasavvur va nutqning integratsiyalashgan faoliyati sifatida qaraladi. Har bir o‘quvchining kognitiv imkoniyatlari, yosh xususiyatlari va ijtimoiy muhitdagi tajribasi bilish jarayonining samaradorligini belgilaydi. Shu sababli ta’lim dasturlarini loyihalashda va o‘quv jarayonini tashkil etishda pedagoglar kognitiv bosqichlarning psixologik xususiyatlarini hisobga olishlari zarur.

Falsafa va pedagogik psixologiyaning nazariy yondashuvlari o‘quvchilarda bilishga qiziqishni shakllantirishning asosiy tamoyillarini aniqlashga yordam beradi. Aristotel sezgi va aql uyg‘unligi orqali bilim hosil bo‘lishini ta’kidlagan bo‘lsa, Kant bilishning sezgi va aql orqali birgalikda amalga oshishini, Piaget esa bolaning kognitiv rivojlanish bosqichlariga mos ta’limning ahamiyatini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, Vygotskiy ijtimoiy muhit va yaqin rivojlanish zonasining bilish jarayonidagi rolini ochib beradi.

Zamonaviy pedagogik psixologiyada konstruktivizm yondashuvi o‘quvchilarning faol aqliy ishtirokini, bilimlarni mustaqil “qurishini” va o‘qituvchining jarayonni fasilitator sifatida boshqarishini asosiy tamoyil sifatida qabul qiladi. Shu nuqtai nazardan, bilish jarayonining falsafiy va psixologik asoslarini tahlil qilish o‘quvchilarda bilishga qiziqishni oshirish va ta’lim jarayonini samarali tashkil etishning nazariy poydevorini yaratadi.

Bilish nazariyasi (gnoseologiya) insoniyat tafakkurining eng qadimgi va muhim sohalaridan biridir. Antik davrdan boshlab faylasuflar bilishning mohiyatini, manbalarini va chegaralarini izohlashga intilib kelganlar. Bilish nazariyasi insonning tashqi olam bilan aloqasini, ongda aks etish mexanizmlarini o‘rganadi. Bilish jarayonini falsafiy tahlil qilish ta’lim jarayonida ham muhim o‘rin tutadi, chunki har qanday pedagogik faoliyat bilim hosil qilishni maqsad qiladi. Shu sababli o‘quvchilarni bilishga bo‘lgan qiziqishlarini oshirish, ularning bilish faoliyatini chuqurlashtirishdan boshlanadi.

Aristotel bilish jarayonini sezgi va aqlning uyg‘un faoliyati sifatida talqin etgan. Unga ko‘ra, inson avvalo sezgi organlari orqali ma’lumot oladi, so‘ngra aql bu ma’lumotni qayta ishlaydi va umumlashtiradi. Xususan u – “Barcha insoniy bilish sezgidan boshlanadi.”[1] - deb ta’kidlaydi.Ushbu qarash o‘quv jarayonida kuzatish, tajriba, amaliyot va faol ishtirokning ahamiyatini asoslab beradi. Agar o‘quvchi faqat eshitish va o‘qish orqali bilim olsa, bilim yuzaki bo‘lishi mumkin. Ammo sezgi organlari orqali olingan bilim hissiy tajribaga asoslangan bo‘lgani uchun yanada mustahkam bo‘ladi.

Platonning bilishga doir qarashlari Aristotelnikidan farqli o‘laroq idealistik yondashuvga asoslangan bo‘lib, u haqiqiy bilimni “ideyalar olami”ga tegishli deb bilgan. Bu fikr ham pedagogik nuqtai nazardan muhimdir, chunki o‘quvchilarda nafaqat faktlarni, balki umumiy tushunchalarni shakllantirish, abstrakt fikrlash qobiliyatini rivojlantirish talab etiladi. Bugungi kunda zamonaviy ta’lim tizimida ham aynan shu ikki omil – hissiy tajriba va tushunchaviy tafakkur uyg‘unligi qo‘llanadi.

Immanuel Kant bilishning ikki asosiy manbai borligini ko‘rsatadi: hissiy tajriba va aqlning kategoriyalari. Kant ta’kidlaydiki: “Mazmunsiz fikrlar bo‘sh, tushunchalarsiz sezgilar ko‘rdir.”[2]

Kantning bu qarashi o‘quv jarayonida ham sezgi (kuzatish, tajriba) va aql (tahlil, tushuncha hosil qilish) bir-birini to‘ldirishi zarurligini ko‘rsatadi. O‘quvchiga yangi ma’lumot berilganda, u faqat eshitmasligi, balki mustaqil tahlil qilishi va tushunchalar bilan bog‘lash imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak.

Kantdan keyingi nemis klassik falsafasi (Fichte, Schelling, Hegel) bilish jarayonini yanada murakkab ijtimoiy-tarixiy hodisa sifatida ko‘rib chiqdi. Hegelning dialektikasi bilim doimo rivojlanib, yangi qarama-qarshiliklarni hal etish orqali yuqori bosqichga ko‘tarilishini ko‘rsatadi. Bu yondashuv pedagogikada muammoli vaziyatlar yaratish, o‘quvchini fikrlashga majbur qiluvchi topshiriqlar berish zarurligini asoslaydi.

XX asr falsafasida fenomenologiya (Husserl), ekzistensializm (Heidegger, Sartre) va pragmatizm (Dewey) bilishni yanada subyektiv, tajriba markazida ko‘rishga intildi. Masalan, Deweyga ko‘ra, ta’lim jarayoni insonning kundalik hayoti bilan uzviy bog‘liq bo‘lishi lozim. O‘quvchi bilimni “tayyor” shaklda emas, balki faoliyat jarayonida o‘zlashtiradi. Bu qarash bugungi kunda konstruktivistik pedagogikaning

[1] Aristotel – *Metafizika*, Afina: Peripatos Press, mil. avv. 4-asr, IV kitob, 1-bob. 245-b
[2] Kant I. *Kritik der reinen Vernunft*. – Riga. Hartknoch. 1781. p. 75.

nazariy poydevorini tashkil etadi.

Shunday qilib, bilish jarayonining falsafiy asoslarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, sezgi va tafakkur, individual tajriba va ijtimoiy tajriba, tayyor bilim va izlanish faoliyati bir-biri bilan uyg‘unlashgandagina haqiqiy, mustahkam bilim shakllanadi. O‘quvchilarda bilishga qiziqish uyg‘otishning eng muhim omillaridan biri – aynan shu uyg‘unlikni ta’minlaydigan pedagogik sharoitlarni yaratishdir.

Pedagogik psixologiyada bilish jarayoni insonning atrof-muhitni idrok etishi, u haqda bilimlar hosil qilishi va bu bilimlarni qo‘llay olishiga qaratilgan murakkab tizim sifatida izohlanadi. Bilish jarayoni idrok, xotira, tafakkur, tasavvur va nutqning uzviy birligi sifatida qaraladi. U nafaqat o‘quvchi shaxsining individual psixik imkoniyatlarini, balki ijtimoiy omillarni ham o‘z ichiga oladi. Shu bois, ta’lim jarayonini loyihalashda kognitiv bosqichlarning psixologik xususiyatlarini e’tiborga olish zarur. Masalan: Bruner nazariyasi, Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasi, Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi hamda Zamonaviy kognitiv yondashuvlar misol qilib olishimiz mumkin.

Xususan, Jerom Bruner bilish jarayonini uch bosqichga ajratadi: enaktiv (harakat orqali idrok), ikonografik (tasvirlar orqali idrok) va simvolik (ramzlar, tushunchalar orqali idrok). “Har qanday fan har qanday yoshdagi bolaga, u uchun intellektual halol shaklda, samarali o‘rgatilishi mumkin.”[3] Ushbu yondashuv ta’limni bolalarning yosh xususiyatlariga moslashtirish zarurligini ta’kidlaydi. O‘quv materiali o‘quvchining mavjud bilimlari va tajribasiga mos kelganida, bilim samarali o‘zlashtiriladi. Shu bois pedagoglar o‘quv dasturlarini bosqichma-bosqich murakkablashtirib borishlari tavsiya etiladi. Bu, ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mavhum tushunchalarni shakllantirishda muhimdir.

Jan Piaget bilish jarayonini bolaning kognitiv rivojlanish bosqichlari bilan uzviy bog‘liq holda izohlaydi: sensomotor (0–2 yosh), preoperatsional (2–7 yosh), konkret operatsiyalar (7–11 yosh) va formal operatsiyalar (11 yoshdan yuqori).

“Ta'lim fani va bola psixologiyasi” asarida Jan Piaget: “Ta’limning asosiy maqsadi avvalgi avlodlar qilgan ishlarni takrorlaydigan emas, balki yangi narsalarni yarata oladigan insonlarni tarbiyalashdir.”[4] – deb ta’kidalab o’tadi Piagetning ushbu g‘oyasi ta’limning ijodkorlikni rivojlantirishga qaratilishi lozimligini ko‘rsatadi. Bilish jarayoni shunchaki bilimlarni yodlash emas, balki yangicha fikrlashni rivojlantirishi kerak. Shu bois, zamonaviy pedagogika o‘quvchilarning muammolarni hal qilish, mustaqil xulosa chiqarish va innovatsion yondashuvlarini qo‘llab-quvvatlashga intiladi.

Lev Vygotskiy esa bilish jarayonini ijtimoiy muhitdan ajratib bo‘lmasligini ta’kidlaydi va “yaqin rivojlanish zonasi” tushunchasini ilmiy muomalaga kiritadi. U – “Bola bugun hamkorlikda bajara olgan ishni ertaga mustaqil bajara oladi.”[5] – degan fikrni bildirib o’tgan. Ushbu qarash o‘qituvchi va tengdoshlarning bilish jarayonidagi yordamchi rolini asoslab beradi. O‘quvchiga yordam berish (scaffolding) uning bilish imkoniyatlarini kengaytiradi va yangi ko‘nikmalarni tezroq egallashiga sharoit yaratadi. Bu yondashuv, ayniqsa, differensial ta’limda samarali hisoblanadi.

Zamonaviy kognitiv yondashuvlarda Hozirgi pedagogik psixologiya nuqtaiy nazaridan konstruktivizm yondashuvi muhim o‘rin tutadi. Bu yondashuvga ko‘ra, bilim tayyor shaklda berilmaydi, balki o‘quvchining faol aqliy faoliyati orqali “quriladi”. O‘qituvchi bilimni beruvchi emas, balki o‘quv jarayonini fasilitator sifatida tashkil etuvchi shaxs bo‘lishi kerak.

Bilish jarayonining falsafiy va pedagogik psixologik asoslarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, bilim hosil bo‘lishi sezgi, tafakkur, xotira, tasavvur va nutqning uzviy birligi orqali amalga oshadi. Aristotel, Kant, Platon kabi faylasuflar bilish manbalarini aniqlashda sezgi va aqlning uyg‘unligini asosiy tamoyil sifatida belgilagan, bu esa pedagogik faoliyatda amaliyot va kuzatishning ahamiyatini yanada oshiradi.

O‘quvchilarda bilishga qiziqishni shakllantirish pedagogik psixologiya nazariyalari orqali yanada mukammal izohlanadi. Brunerning uch bosqichli bilish modeli, Piagetning kognitiv rivojlanish bosqichlari va Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi nazariyalari o‘quvchining yosh xususiyatlariga mos ta’limni tashkil etishning muhimligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, bu yondashuvlar o‘quvchining mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilish va bilimlarni amaliyotda qo‘llash qobiliyatini rivojlantiradi.

Zamonaviy konstruktivistik yondashuv esa bilish jarayonini faol va subyektiv jarayon sifatida ko‘rib, o‘qituvchining rolini bilim beruvchi emas, balki jarayonni boshqaruvchi fasilitator sifatida belgilaydi. Bu pedagogik nuqtai nazar o‘quvchilarda bilishga qiziqish va mustaqil kognitiv faoliyatni yanada kuchaytiradi, ta’lim jarayonini shaxsiy va ijodiy rivojlanishga yo‘naltiradi.

Shunday qilib, bilish jarayonining falsafiy va psixologik asoslari pedagogik faoliyatning nazariy poydevorini yaratadi. O‘quvchilarda bilim olishga bo‘lgan qiziqishni uyg‘otish, ularning kognitiv va ijtimoiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashning samarali strategiyalari aynan shu asoslarda shakllanadi. Shu bilan

[3] Bruner J. *The Process of Education*. – Cambridge. Harvard University Press. 1977. p. 33.
[4] Piaget J. *Science of Education and the Psychology of the Child.* – New York. Viking. 1970. p. 44
[5] Vygotsky L.S. *Mind in Society.* – Cambridge. Harvard University Press. 1978. p. 87

birga, zamonaviy pedagogika va psixologiya tadqiqotlari pedagogik sharoitlarni optimallashtirish va o‘quvchilarning bilish faoliyatini chuqurlashtirish imkonini beradi.

Fodalanilgan adabiyotlar:

1. Aristotel – *Metafizika*, Afina: Peripatos Press, mil. avv. 4-asr, IV kitob, 1-bob. 981-b
2. Kant I. *Kritik der reinen Vernunft*. – Riga. Hartknoch. 1781. p. 1015.
3. Bruner J. *The Process of Education*. – Cambridge. Harvard University Press. 1977. p. 97.
4. Piaget J. *Science of Education and the Psychology of the Child.* – New York. Viking. 1970. p. 186.
5. Vygotsky L.S. *Mind in Society.* – Cambridge. Harvard University Press. 1978. p. 170.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ ФИЛОСОФИИ

Шарипова Ойгуль Турсуновна

Профессор и.о., д.ф.н. (DSc) кафедры «Ислом тарихи ва манбашунослиги» (История ислама и источниковедения, философия)Бухарского государственного университета, Узбекистан.

Orcid ID: 0009-0005-2335-5124

Email: oygul_sharipova@mail.ru

Джураев Шодмон Файзуллаевич

старший преподаватель кафедры «Ислом тарихи ва манбашунослиги» (История ислама и источниковедения, философия) Бухарского государственного университета, Узбекистан

Orcid ID: 0009-0000-3135-4088

Email: zsodmon132@gmail.com

Аннотация: Психологические особенности современной философии прослеживается во многих направлениях деятельности человека. Психология, гносеология, этика, эстетика и философия человека и есть основные направления специфики развития современной философии. Идейно – духовный переход от философии к психологии человека является одно из актуальных проблем современного общества. Здоровое тело, ясный ум и чистая душа – это основа здорового образа жизни, которое формируется в результате взаимовлияния философии и психологии человека.

Ключевые слова: психология, человек, философия, здоровый образ жизни, научные аспекты, гносеология, этика, эстетика, психологическая помощь, метод, специфика развития.

1. Введение

Психологические основы современной философии прослеживаются в разных направлениях психологического формирования и развития человека. Социальные, философские психологические основы этой особенности в конце XIX – в начале XX века частично рассматривали О. Конт, Э. Дюркгейм, З. Фрейд и другие представители философии **[https://ru.wikipedia.org/wiki].**

Различные виды психологических деятельности имеют свои традиции. Это, прежде всего, те общечеловеческие моральные нормы в сфере труда, которые человечество пронесло через различные общественные эпохи и сохранило их до наших дней **[https://ru.wikipedia.org/wiki].** Ныне за рубежом широко представлены специализированные моральные кодексы, которые до мелочей регламентируют психологические основы трудовых общении – поведение людей различного ранга на производстве, общение руководителей с подчиненными, манера одеваться, жесты и другие.

Становление современного informatsionного общества сопряжено с возрастанием значимости готовности, компетентности, появлением новых направлений происходят изменения в традиционных сферах деятельности человека. Новые направлений рождают соответствующие моральные нормы межличностных отношений.

Типологический анализ сферы психологии деятельности человека позволяет не только определить объективные основания норм психологии этики, но и выделить ее основные виды.

В зависимости от сферы деятельности (производственно-экономической, научной, педагогической, художественной, экологической) психология отношений подразделяется на соответствующие виды: этика врача, педагога, журналиста, ученого, актера, художника, предпринимателя, инженера, строителя и другие **[https://ru.wikipedia.org/wiki].** Внутри видов психологической деятельности выделяется множество подвидов. Например, этика инженера подразделяется в зависимости от специфики деятельности на такие ее подвиды, как этика инженера-программиста и инженера средств связи.

2. Материалы и методы.

Выделение видов и подвидов психологии отношений свидетельствует о многообразии нормативных требований к специалистам, необходимости учитывать специфику моральных отношений в каждой конкретной направлении деятельности человека **[https://ru.wikipedia.org/wiki]**. При этом существуют общие психологические моральные нормы, которые выступают как руководящие начала, правила, образцы, требования к психологической деятельности человека на основе гуманистических идеалов.

В зависимости от специфики моральных требований в различных видах психологической деятельности определяется значимость нравственных норм, регулирующих отношения людей. Каждый вид психологии этики определяется своеобразием деятельности человека, имеет свои специфические аспекты в реализatsii норм и принципов морали, что и составляет содержание морали. Так, психология этики ученого предполагает такие моральные качества, как научная добросовестность, честность, ответственность за окружающую природу.

Достаточно разработана также психология педагогики, изучающая особенности педагогической морали, ее принципы и функции. На базе этой педагогической этики разрабатываются основы педагогического этикета, представляющего собой совокупность правил общения и поведения людей, профессионально занимающихся обучением и воспитанием подрастающего поколения: педагог должен любить свою профессию, должен знать психологию учащихся, интересоваться их внутренним миром, изучать их индивидуальные способности.

Психологическая основа отношений между людьми актуализирует значимость представителей гуманитарных профессий. В гуманитарной области психология отношений связана, прежде всего, с приращением гуманитарных ценностей. Но долг психологов не ограничен узкими рамками конкретной ответственности – это также участие в формировании общественного мнения. Психологи, как профессионалы влияют и направляют людей на социально значимые идеи. Психологи призваны удовлетворять потребность общества в самопознании, в обнародовании знаний, сведений, в пропаганде нового, прогрессивного в культуре. Профессиональный долг психолога – иметь навыки общения, умение правильно и доходчиво говорить, легко выражать свои мысли в устной и письменной форме.

Содержание отношений между разными людьми в психологии складывается из разных принципов.

Первая, «Золотым правилом» отношений считается правило, согласно которому не следует делать другим того, чего не желаешь себе. Существует и положительная обратная формулировка данного правила «Относись к другим так, как хотел бы, чтобы относились к тебе. В сложных situatsiях, когда человек затрудняется в выборе линии поведения, он может мысленно поставить себя на место собеседника и представить, что хотел бы увидеть и услышать в данной situatsii **[https://ru.wikipedia.org/wiki].**

Второе, в повседневной жизни и в деловом общении можно использовать и такой принцип-подсказку «Если не знаешь, как поступить, поступай по закону».

Если взять так, фактически все эти принципы отношений и предписанные нормы поведения формулируются с учетом данных положений **[https://ru.wikipedia.org/wiki].**

Эти принципы вытекают из конкретных условий, содержания и специфики той или иной профессии. К числу этих принципов можно отнести следующие: - принцип здравого смысла; - принцип удобства; - принцип целесообразности; - принцип консерватизма; - принцип непринужденности;

- принцип «Не навреди»; - принцип максимально высокого качества работы;

- принцип сохранения профессиональной тайны; - конфликт интересов.; -принцип коллегиальности; - право на критику; - гедонистический принцип **[https://ru.wikipedia.org/wiki].**

Если взять последний пункт, то можно констатировать, что гедонизм обязывает специалиста к оптимизму, энергичности, умению вдохновлять. Особую роль играет улыбка. Она открывает дорогу к сердцам других людей. В торговле, например, улыбка увеличивает количество продаж.

Следовательно, культура отношений должна быть проявлением общей нравственной культуры, воспитанности человека, его внутреннего отношения к окружающим.

Психология отношений также базируется на общих нравственных нормах. Одной из самых необходимых норм выступает вежливость. Благожелательность – обязательная база вежливости. Непременным условием вежливости является искренность.

Другими важнейшими нормами выступают тактичность и чуткость. Содержанием этих качеств являются внимание, глубокое уважение к тем, с кем мы общаемся, умение их понять и

почувствовать. Тактичность, чуткость проявляются в чувстве меры. Тактичный человек всегда учитывает конкретные обстоятельства и умеет владеть собой.

В психологии важной нравственной нормой выступает скромность, проявляющаяся в том, что человек не стремится показать себя лучше. Неизменным спутником и советчиком должна быть деликатность.

Широкая интерпретatsiя психологических особенностей человека требует отдельных трудов аналитического характера.

Психологические особенности человека и есть точка соприкосновения с философией. Первичная изучения фазы жизни и возраста человека, особенности характера – это и есть фундамент изучения личности с точки зрения психического и философского исследования. По направлениям научных изучений фазы жизни человека состоит из исследования эмбриологии, морфологии – физиологии ребенка, педиатрического формирования, педагогики, акмеологии, геронтологии. Возрастная физиология, возрастная биохимия, возрастная психология, история развития поколения составляют основу характеристики возрастной системы человека [1.1976. стр63]. Направления изучения человека состоит из биогенетического, социогенетического и психогенетического подхода.

[1. 1976. стр66 – 67]. Из этих подходов формируется теории о структуре человека. По К. Ковалеву структура личности состоит из «направленности, характера и деятельности» человека [1.1976.стр69].

С рождением человек попадает в социально – исторический мир. Вокруг него действует атмосфера взаимоотношения людей и им созданные предметы. Под влиянием этой атмосферы человек из биологического существа превращается в социальное существо. Первым шагом к активной социализatsiи ребенка будет его первый речь. А речь в себе несет общественно – исторический опыт человечества [1.1976.стр4].

Разные формы языка в современной психологии принято рассматривать как системы знаков. А под знаком в современной семиотике понимается материальный, чувственно воспринимаемы предмет выступающий в качестве представителя другого предмета и используемый для получения, хранения, преобразования и передачи информatsiи о нем

[1. 1976. стр 4-5]. О роли знаков Л.С. Выготский писал так: «… в высшей структуре функциональным определяющим целым или фокусом всего процесса является знак и способ его употребления. Подобно тому, как применение того или иного орудия диктует строй трудовой операtsii, подобно этому характер употребляемого знака является тем основным моментом, в зависимости от которого конструируется весь остальной процесс» [2.1978.стр160].

Обычно речь бывает внутренней и внешней. Их ещё можно интерпретировать как монологический (это словесный анализ своих мыслей) и диалогический (это словесные ответы на вопросы и мнения других).

По форме речь делятся на устные и письменные. Все формы речи и есть проявление словесные мысли человека через общения. Речь на основе определенной системы знаков – это начало мыслительного процесса. А ведущее звено мыслительной деятельности составляет особая форма анализа – анализ через синтез. Эта форма основная форма анализа, основой нерв процесса мышления – заключается в следующем: объект в процессе мышления включается во все новые связи и в силу этого выступает во все новых качествах, которые фиксируются в новых понятиях; из объекта, таким образом, как бы вычерпывается все новые содержание; он как бы поворачивается каждый раз другой стороной, в нем выявляются все новые свойства.

Если детально анализировать отношения речи и мышления можно наблюдать следующие элементы работы мозга. Переработка информatsii человеком происходит последующей схеме: принятие информatsii - сенсорный регистр - распознавание образа – внимание - кратковременная память - долговременная память. Переработка информatsii плавно переходит в фазу уяснения задачи (главная задача - первая подзадача-- вторая подзадача - конечная цель и решения задачи, которая состоит из следующих работ мышления: ориентировочные действия - исполнительные действия - нахождение ответа.

Виды мышления также разнообразны и их можно выделит в следующих пунктах:

- по форме (наглядно – действенное, наглядно – образное, абстрактно -логическое);
- по действий (теоретическое и практическое);
- по логическому завершению (полное и неполное);
- гибкость мысли (умение находить пути решения задачи);
- пытливость мысли (потребность всегда искать наилучшие решения) **[1. 1976. стр185].** На мышление человека влияет социально – психологическая атмосфера общества.

Психологическая картина нового века состоит из точности, динамичности и результативности деятельности (результат: стремление побольше зарабатывать денег любым путем) человека **[3.2022. стр41].** В этой психологической картины мира духовность и гуманизм как – то отодвигается на второй план. В результате этого в общественных отношениях сам человек отодвигается на второй план (первое место занимает не человеческие отношения, а денежные отношения людей) и деградatsiя духовности человека (широкое распространение нетрадиционных ЛГБТ движений, без духовности, сепаратизма, фашизма и религиозного фанатизма).

Индивидуальные особенности человека и его характеристики в философии изучены очень хорошо **[1.1976.стр 217, 2.1978. стр132].** У каждого человека есть свои психофизиологические особенности. Но их объединяет одно – общественные отношения между ними.

3. Результаты и обсуждение

Исходя из своих возможностей и особенностей личности каждый человек добавляет колорит в радуге этих отношений. А поступки людей во многих случаях бывает связан с их психологическими особенностями. В современном мире из – за очень большой темп развития человек не успевает многому. Каждый человек хочет, что его понимали окружающие, но и каждый не хочет понять других людей. Это большая социально – психологическая проблема современного общества и в том числе науки философии. Потому что изменения жизненных установок личности человека в обществе тесно связаны с социально бытовыми основами философии. **[http://ponjatija.ru/node/18625]**. Но вот о чем не может судить здравый рассудок: “Только там, где воображение в своей свободе пробуждает рассудок, а рассудок без посредства понятий придает игре воображения правильность, представление сообщается другим не как мысль, а как внутреннее чувство целесообразного состояния души” **[https://ru.wikipedia.org/wiki].**

Человек сам может осудить глубину и мощь эмоционального мышления. Точность и четкость его мышления. Впрочем, разночтений в суждениях здравого рассудка и ничуть не меньше, чем разнообразия в состоянии души. Но там цель совершенно другая.

Поиск и нахождение своего места в жизни общества является главной философской установкой человека. А это определяется уровнем отношения человека с окружающими его людей **[4. 1995. стр 23].**

Главной задачей психологии в формировании современной философии является изучения отражение окружающего мира на сознание человека и воспитания нормы поведения. Если этот процесс имеет объективный характер в современной философии это проявляется с положительной стороной. А в философии проявляется положительные особенности психологии.

Очень сложна психологическая картина характера современного человека. В современном мире у человека несколько «психологических масок». В семейном круге, в руге у друзей, в учебе, на работе и в общественных местах у него разные маски. Прежде всего это происходит для психологической защиты самого этого человека. В некоторых случаях это и для достижения своих личных целей. Но в обоих случаях это приводит к стрессу хозяина этих масок. Потому что, сам человек устаёт от ношения разных психологических масок. Это своего рода разные ролевые игры, которые требует очень больших духовных усилий и психологических энергий.

Психологические особенности современного человека прослеживаются в следующих направлениях:

- оптимизм и уверенность (это результат веры в перспективы развития общества);
- оригинальности неповторимость (это результат постоянного творческого поиска человека в обществе);
- доброта и искренность (это результат хорошей атмосферы в семейном воспитании);
- честность и правдивость (это результат честной трудовой воспитании);
- скрытность и загадочность в общении (это результат присутствия элементов недоверия в обществе);
- неискренность и ханжество в определение чего – то серьёзного (это результат элементов неуважения в отношениях между разными людьми);
- гордыня и надменность (это результат неправильной умственной воспитании);
- зависть и мелочность (это результат бессилия и жадности человека);
- эгоизм и жестокость (это результат непризнания своих неудач).

В целом позитивные и негативные черты характера современного человека есть отражения элементов идейной жизни общества.

Идейные отношения в обществе формируется на основе веры людей во что – то. Вера людей – это стремление к высшей цели. У кого – то это Бог, у кого – то это Деньги, у кого – то это

Справедливость и другие идейные основы психологии человека формируется в сфере семейного и общественного бытия. Если семья в основном состоит из верующих и в обществе развиты религиозные идеи, то скорее всего человек становятся верующим в Бога и наоборот если семья состоит из атеистов и в обществе преобладает атеизм человек может стать атеистом. Бывает моменты, в котором человеку трудно определится в вопросах веры. Это связано с слабыми жизненными установками, с трудностями в жизни, с неправильными чертами мировоззрения и с крушением идеалов в этой жизни. Тогда в идейном плане человек становятся психологически аморфным и он превращается в инструмент идеологической манипуляций в руках разных идеологических течений. В плане философского и психологического развития это идейный и духовный смерть этого же человека.

Психологические аспекты, связанные с развитием современной философии:

- психология воспитания; - психология развития; - психология личности;

- дифференциальная психология; - психология образования; - социальная психология; - политическая психология; - юридическая психология;

- экономическая психология; - психология науки; - психология религии;- психология культуры; - психология искусства; -психология развития.

4. Заключение

Исходя из вышеуказанных данных можно констатировать, что психологические особенности философии человека в современном мире разнообразны:

- формирование ощущения (психофизиологические основы этого процесса стабильны и они протекают в рамках законов природы);

- формирование внимания (прослеживается роста интенсивности этого процесса на основе развития современных технологии наглядного воспитания по развитию внимания ребенка);

- формирование навыков восприятия (непосредственно связан с развитием informatsionной и медиа технологий);

- формирования памяти (в основном происходит в рамках законов природы, но в некоторых отдельных случаях прослеживается влияние informatsionных технологий);

- формировании воображения (хотя они имеют некоторые генетические предпосылки в основном их формировании происходит под влиянием психологических, духовных и идеологических влияний внешних факторов);

- формировании мышлении (происходит на основе логических категорий – понятия, суждение, умозаключение, аргументatsii и другие);

- формирование воли (происходит на основе опыта по преодоление жизненных преград на пути развития личности);

- формирование характера (имеет генетический и общественный характер).

В психологическом аспекте немаловажную роль играет вопросы психофизиологического изменения самого человека. Здесь можно выделит следующее направления этого процесса:

- воздействие на психологическую систему человека (проекты «МК - Ультра» в США и «Сигнал» в России). Через разные электронные манипуляторы, разных опиатов и разных гипнотических средств воздействие на психику человека, с целю незаметного управления этого же человека;

- манипуляция человеком через изменения психологических установок личности в жизни. Это происходит в форме психологических воздействий на человека в разных сектах, закрытых обществах и в системе Интернета;

- поиск путей удлинения жизненного цикла человека. В геронтологии первый путь - это старания остановит процесс старения человека и второй путь борьба против разных форм смерти. В этих исследованиях большое внимание уделяется психологическим возможностям человека.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Юджин Такер. Ужас философии. Москва. Гиле Пресс. 2017.

2. Психологическая помощь людям, попавшим в кризисные ситуatsii. (для социальных работников, педагогов, психологов). Ташкент. Хислат консальтинг. 2008.

3.Учебно – методический комплекс по предмету ФИЛОСОФИЯ. Бухара. 2022.

4.. Бессонов Б. Н. Назначение человека.- М., 1995.

5. В.С.Малахов. Философская антропология // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / пред. науч.-ред. совета В. С. Стёпин. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Мысль, 2010.

6. Ильин.В.В. Философская антропология: учебное пособие для вузов. — 2-е издание. — М.: Книжный

дом Университет (КДУ), 2006.

7. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения. – Соч. в 6 т., т. 6. Москва. 1966.

8. Проблема человека в западной философии. Сб. переводов. Москва. 1988.

9. Степин В.С. Философия науки и философская антропология. Москва. 1992.

10. Антропогенез. Большая российская энциклопедия. 2005 с. 83—85

11. Групповой отбор, происхождение человека и происхождение семьи Инстинкт и социальное поведение. Становление человечества (Второе издание) Москва. 1984.

12. Дробышевский С. В. Антропогенез. — М.: Модерн, 2017. с168.

13. История первобытного общества: Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза / Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР. — М.: Наука, 1983. — 432 с.

14. Ларичев В. Е. Сад Эдема. — М.: Политиздат, 1980. с 400.

15. Мерцалов В. Л. Логика антропогенеза. Происхождение человека.. СПб.: Алетейя, 2008. с 296.

16. Робертс Эллис. Происхождение человека. Эволюция / Пер. с англ. И. В. Павловой, О. В. Сергеевой. — М.: ООО «АСТ», ОГИЗ, 2014. с 256.

JAMIYATNI DEMOKRATLASHTIRISH JARAYONIDA MA’NAVIY TAHDIDLARGA QARSHI KURASHDA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING O‘RNI

Erlanova Dilnoza Orinbaevna –

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya

Dunyoning turli mintaqalarini qamrab olgan demokratlashtirish jarayonlari nafaqat siyosiy va iqtisodiy institutlarning, balki jamiyatning butun ma’naviy-axloqiy koordinatalari tizimining o‘zgarishiga olib kelishi muqarrar. Erkin axborot almashinuvi va fikrlar xilma-xilligi sharoitida ommaviy axborot vositalari (OAV) - qadriyatlarni uzatish kanallari ham, ma’naviy tahdidlarning potensial manbalari ham alohida ahamiyat kasb etmoqda..

Summary

In the current era of globalization, the culture of family relations is more relevant than ever. The Roman historian Tacitus said, "It is often not easy to manage a country to ensure that family affairs are carried out in a single rhythm." Family relationships are important at any time, especially in the modern world.

It is known that as human society develops, both people themselves and their relationships with each other, especially the most intimate family relationships, improve and become more complex in their own way.The reason is that modern scientific and technological development, the development of production relations, tools, agriculture, industrial production, in all spheres of the national economy, new technologies, the best technologies of technical processes, the creator, the participant of processes, the human factor, and the human personality are demanding new, unique requirements..

Аннотация

В нынешнюю эпоху глобализatsiи культура семейных отношений актуальна как никогда.

Римский историк Tatsit сказал: "Зачастую нелегко управлять страной, чтобы обеспечить проведение семейных дел в едином ритме".

Известно, что по мере развития человеческого общества, как сами люди, так и их отношения друг с другом, особенно самые близкие семейные отношения, улучшаются и становятся более сложными по-своему.

Причина в том, что современное научно-техническое развитие, развитие производственных отношений, инструментов, сельского хозяйства, промышленного производства, во всех сферах natsiональной экономики, новые технологии, лучшие технологии технических процессов, создатель, участник процессов, человеческий фактор, человеческая личность требуют новых, уникальных требований.

Tayanch so’zlar: Konstitutsiya,jamiyat,demokratiya,shaxs,axborot

Ключевые слова: Конституция, общество, демократия, личность, новости

Key words: The Constitution, the public, democracy, the individual, the media

Bugungi kunda Yangi O‘zbekistonda erkin ommaviy jamiyat va insoniy demokratik huquqiy davlat qurish yo’lidagi keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda.Konstitutsiyamizda qayd etilganidek, O'zbekiston Respublikasida demokratiya insonning hayoti, erkinligi, qadr-qimmatini va boshqa daxlsiz

huquqlarini himoya qiluvchi zo‘ravonliksiz tamoyillarga asoslanadi.Insoniyatni ulug‘lash, uning huquqi va me’yorlarini o‘rnatish Konstitutsiyaning asosiy g‘oyasiga aylantirildi. Konstitutsiyamizning 26-moddasida “Hech kim jabrlanishga, zo‘rlashga, shafqatsiz yoki inson qadr-qimmatini kamsitadigan boshqa turdagi tazyiqlarga duchor qilinishi mumkin emas” deb belgilangan.

Shunga ko‘ra, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksining “Shaxsning sha’ni ham qadr-qimmatini kamsitish mumkin emas” degan 17-moddasida Sudya, prokuror, tergovchi va surishtiruvchi ishda qatnashayotgan shaxslarning sha’ni va qadr-qimmatini hurmat qilishlari shart. Hech kim qiynoqqa solinishi, zo‘ravonlikka, shafqatsiz yoki inson sha’ni va qadr-qimmatini kamsituvchi boshqa tarzdagi tazyiqqa duchor etilishi mumkin bo'lmagan boshqa harakatlar o'z aksini topgan. Shaxsni kamsitish, uning shaxsiy hayotiga taalluqli ma’lumotni oshkor etish, uning sog’lig’ini xavf ostiga qo’yish, unga tegmasdan jismoniy yoki ma’naviy azob yetkazish xatti-harakatlari cheklangan shaxsni hurmat qilish prinsipini buzadi. Ko‘p yillar davomida yurtimizda “Davlat-jamiyat-shaxs” tamoyili amal qilib kelmoqda. Avvalambor, inson, uning huquqlari va farovonligi davlat siyosati va barcha davlat organlari xizmatlarining asosiy maqsadi bo’lishi kerak. Jamiyat qurilishi va davlat siyosatining ushbu g’oyaga tayanishi “Inson-jamiyat-davlat” prinsiplari asosida qurilishi hisoblanadi.Men shuni bilamanki, insoniyatning ma'naviy kuchlari har kuni o'zaro bog'liq bo'lib turadi, shu sababli hozirgi vaqtda dinga inson ma'naviy olamining ajralmas qismi sifatida katta ahamiyat berilmoqda.[484]

Shuning uchun ham jamiyat a'zolarining barcha guruhlari ham qatlamlarida dinga, jamiyat faoliyatida tutgan o'rniga e'tiborni insoniy nuqtai nazardan o'zgartira olmaydilar.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi davlat tizimlari va jamoat institutlari , iqtisodiy va ijtimoiy soha , ilm-fan va ta’lim , axborot va insonlar hayotida muhim o‘rin tutadi. Internet bugungi kunda axborot makonining muhim bo‘g‘iniga aylanadi.Hozirda internatdan nafaqat kompyuter tarmog‘i, balki kosmik aloqa yo‘ldoshlari,radiosignal,kabel televedeniyasi,telefon,uyali aloqa orqali ham foydalanish mumkin.Internet kishilar hayotining ajralmas qismiga aylanib bormoqda.Bugungi kunda 2 milliardan ortiq kishi u yoki bu darajada undan foydalanishi ham mazkur fikrlarning to‘g‘riligini tasdiqlaydi.Internet odamlar ongi va hissiyotlariga, tafakkur tarziga, xalq-atvorlariga ta’sir ko‘rsatishda katta imkoniyatlarga ega. Internet ko‘plab foydali jihatlari bilan birga salbiy oqibatlarini ham namoyon qilmoqda. Aholida ayniqsa *yoshlarda* axborot iste’moli madaniyatining sustligi, turli xabarlar oqimidan kerakligini ajratib olishda bilim, malaka va ko‘nikmaning yetishmasligi ba’zilarning g‘arazli kimsa va oqimlar ta’siriga tushib qolishlariga, internet qaramligi kasalligiga yo‘liqishlariga sabab bo‘lmoqda. Xitoy Xalq Repspublikasida internetga qaramlik kasallik sifatida e’tirof etilib, uni davolovchi maxsus shifoxonalar tashkil etilgani so‘zimizning isbotidir[485]. “Agar mendan sizni nima qiynaydi?” deb so‘rasangiz,farzandlarimizning ta’lim va tarbiyasi deb javob beraman[486] – degan edi Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev. Shuning uchun bugun internet madaniyati, virtual madaniyat, axborot madaniyati, ma’lumotlardan to‘g‘ri foydalanish madaniyati kabi tushunchalar hayotimizdan o‘rin egalladi. Yoshlarda internet olamida o‘z o‘rnini to‘g‘ri belgilash va foydalanuvchilar bilan to‘g‘ri muomala qilish, virtual olamdagi axborotlarni to‘g‘ri tahlil qilish malakasini shakllantirish davr talabidir.

Kompyuter texnologiyalari insonga o'z bilimlaridan to'liq foydalanish imkoniyatini beradi, farovonlik tartibini o'tkazib, demokratiya, tinchlik va adolatni mustahkamlash maqsadlariga erishishga rag'batlantiradi.

Ommaviy axborot vositalari eng asosiy, qudratli va ta'sirchan mafkura vositasidir.Chunki ommaviy axborot vositalari ommaning o'ziga xos tarbiyachisi, muhim tadbirlarning tashkilotchisi, dolzarb muammolarni hal qilishning ta'sirchan quroli bo'lib xizmat qiladi. Aynan ommaviy axborot vositalari orqali milliy qadriyatlarimiz va umuminsoniy qadriyatlar, milliy g'oya va demokratik tamoyillar targ'ib-tashviq qilinadi. Mamlakatimizda demokratik yangilanishni chuqurlashtirish va ommaviy axborot vositalarini rivojlantirish konsepsiyasida axborot vositalariga tegishli bo‘lgan o‘quv yurtlari ham O‘zbekistonga ommaviy axborot vositalarida o‘z o‘rnini topishga yordam beradi .

Xulosa qilib aytganda, Ommaviy axborot vositalari jamiyat ruhiyatining eng muhim elementi sifatida qabul qilinishini, jurnalistlarning mahorati bilimlarini oshirishi, dunyoqarashlari va fikrlari doirasini kengaytirishi, milliy jurnalistika o'sha manzilga ko'ra tayyorlanishi uchun zarur bo'lgan saboqlarni ham aytib o'tishi kerakligini ko'rsatdi

Men shuni bilamanki, insoniyatning ma'naviy kuchlari har kuni o'zaro bog'liq bo'lib turadi, lekin hozirgi paytda dinga inson ma'naviy olamining ajralmas qismi sifatida katta ahamiyat berilmoqda. Shuning uchun ham jamiyat a'zolarining barcha guruhlari ham qatllarda dinga, uning mashqalariga, jamiyat

[484] Quronov. M Mafkuraviy tahdidlar va yoshlar tarbiyasi T.: Akademiya, 2008 54-bet
[485] https://aniq.uz/uz/ saytidan olingan ma’lumot
[486] Sh.Mirziyoyev 2021-yil 2-mart Toshkent Tibbiyot akademiyasidagi yig‘ilishi (samdu.uz)

faoliyatida tutgan o'rniga e'tiborni insoniy nuqtai nazardan o'zgartira olmaydi. Ommaviy xabarlarga qarshi turishning eng yaxshi usuli, yigit-qizlarimizni yoshlikdan boshlab madaniy bilim, aql-idrok, erkin fikrlash, aqlli bo'lishga o'rgatishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Грачев Г.В. *Медиа и духовная безопасность общества* // Вопросы философии. — 2022. — №6. — С. 55–67.

2. Киселева Н.П. *Роль СМИ в формировании духовных ценностей* // Социология власти. — 2021. — №3. — С. 88–96.

3. McQuail D. *Mass Communication Theory*. — London: Sage, 2010.

4. Castells M. *The Power of Communication*. — Oxford University Press, 2013.

5. Quronov. M Mafkuraviy tahdidlar va yoshlar tarbiyasi T.: Akademiya, 2008 54-bet

O‘ZBEK XALQINING MILLIY-MA’NAVIY QIYOFASI: TARIX VA HOZIRGI ZAMON

Buxoro davlat pedagogika institute
Ijtimoiy va gumanitar fanlarni
O’qitish metodikasi(Ma’naviyat)
II-bosqich magistranti

Do‘stova Gulnoza Ashurovna

Annotatsiya: Mazkur maqolada O’zbek xalqi ma’naviy shakllanishining tarixiy va hozirgi zamon xususiyatlari tahlil etilgan.

Kalit so’z: Ma’naviy qiyofa, milliy o’zlik, yangi O’zbekiston, ma’naviy makon, ma’naviy meros, madaniy taraqqiyot

Annotatsion: This article analyzes the historical and contemporary features of the spiritual formation of the uzbek people.

Keyword: Spiritual image, national identity, new Uzbekistan, spiritual space, spiritual heritage, cultural development.

O‘zbekiston o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritgandan keyingi o‘tgan davr ichida mamlakatimizning barcha sohalarida bo‘lganidek, milliy-ma’naviy hayotimizda ham ulkan o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Ayniqsa, millatimizning o‘zligini anglash jarayonlari, o‘z milliy-ma’naviy merosini o‘zlashtirish, milliy urf-odatlar, an’analar, qadriyatlarimizni tiklash va muqaddas dinimizning ulkan imkoniyatlaridan bahramand bo‘lish borasida ijobiy o‘zgarishlar amalga oshirildi. Lekin bu borada qo‘lga kiritilgan yutuqlar qanchalik katta bo‘lmasin, ma’naviy salohiyatning ildizlari mustahkam va dunyo sivilizatsiyasida o‘zining munosib o‘rnini egallab turgan. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov ta’kidlaganidek, o‘zbek xalqining iligi to‘q, baquvvat..., millatimizning ichki ma’naviy-ruhiy imkoniyatlarini yuzaga chiqarish uchun hali tinmay mehnat talab etiladi. Shuni hisobga olish lozimki, milliy, ma’naviy-ruhiy imkoniyatimizni yuzaga chiqarish faqat mamlakatimiz va milliy taraqqiyotimiz manfaatlari doirasi bilan cheklanib qolmaydi, uning ko‘lami nihoyatda keng bo‘lib, insoniyat taraqqiyoti XXI asrda intellektual salohiyatning qaysi darajasida rivojlanishi va bu tizimda milliyma’naviy omilning ustuvor bo‘lib qolishi bilan ham bog‘liqdir. Ana shu global, umumbashariy vazifadan kelib chiqiladigan bo‘lsa, mustaqillik yillarida milliy tiklanish borasidagi yutuqlarimizning mohiyati va mazmunini to‘la tushunib yetish, bu borada qilinishi lozim bo‘lgan vazifalar yo‘nalishlarini bilib olishimiz eng dolzarb masalalardan biri sifatida oldimizda turibdi. Ana shu vazifalar qatorida milliy o‘zlikni anglash, ma’naviy qiyofamizni va uning millat hayotidagi roli hamda o‘rni alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ma’naviy-qiyofa yuksak ma’naviyatning asosi, yuksak ma’naviyat esa har qanday davlatning negizi ekanligini hisobga olsak, hozirgi yangi O’zbekistonda milliy qadriyatlarimizni yanada yuksaltirish, yoshlarda yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlarni rivojlantirish davlat siyosati darajasiga ko’tarilgani ham bejiz emas albatta. Darhaqiqat prezident Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganidek, – “…jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo’lsa, uning joni va ruhi – ma’naviyatdir. Biz yangi O’zbekistonni barpo etishda ana shu ikkita mustahkam ustunga, ya’ni, bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyotga hamda ajdodlarimizning boy merosi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma’naviyatga tayanamiz[487]. Milliy-ma’naviy qiyofa – jamiyatdagi turli etnos, xalq, millatga xos umumiy milliy

[487] Мирзиёев Ш.М. Инсонпарварлик, эзгулик ва бунёдкорлик – миллий ғоямизнинг пойдеворидир. “Tasvir” нашриёт уйи. – Тошкент – 2021.-Б. 4.

xususiyatlar (negizlar) asosida tarixan shakllangan, ularning turmush tarzi, tili, urf-odat va an'analari, qadriyatlariga xos va mos bo‘lgan umumiy milliy-ma'naviy xususiyatlar, fazilatlar majmuasidir. Milliy-ma'naviy qiyofa har bir jamiyatga xos bo‘lgan muhim tarixiy, falsafiy, ijtimoiy-siyosiy xususiyat sanaladi. Milliy-ma'naviy qiyofa tarixan tarkib topgan milliy an'ana, urf-odat, rasm-rusum, taomillarni o‘zida mujassam etadi. Milliy-ma'naviy qiyofa aynan bir xalqqa tegishliligi bois ham uning turmush tarzi, tarixi, falsafasi, ijtimoiy hayotini ifodalash bilan birgalikda jamiyatning o‘ziga xos intellektual salohiyatini belgilaydi. O‘zining milliy-ma'naviy qiyofasini yo‘qotmagan, asl holicha saqlagan xalq o‘zligini, o‘z milliyligini qadrlagan hisoblanadi. Milliy-ma'naviy qiyofa xalqlarni bir-biridan ajratib turuvchi o‘ziga xos muhim xususiyat hamdir[488]. Dunyoda qancha xalq bo‘lsa, ularning har biri o‘ziga xos, betakror milliy-ma'naviy qiyofaga ega. O‘zbek xalqining milliy-ma'naviy qiyofasi bag‘rikenglik, tantilik, mehmondo‘stlik, bolajonlilik, kechirimlilik, soddalik, mehnatkashlik, andishalilik, qanoatlilik, odoblilik, saxovatpeshalik, oriyatlilik, nekbinlik, e'tiqodlilik, oqibatlilik singari fazilatlarda mujassamlashgan. Mazkur fazilatlar avloddan-avlodga meros sifatida o‘tib xalqimizning milliy-ma'naviy qiyofasining mazmun-mohiyatini ifodalaydi.

Jamiyat ijtimoiy taraqqiyotida yuz beruvchi uzluksiz o‘zgarishlar ma'naviyatning tarixiyligi va zamonaviyligining asosiy manbai va garovidir. Shu ma'noda, ma'naviyat insonning o‘zligini anglashi bilan boshlangan va doimo sodir bo‘ladigan ma'naviy komillik sari intilishidir. Bu hol har bir tarixiy davrda xalq va millatning o‘ziga xos ma'naviyatining shakllanishiga olib keladi.

Ma'naviyatning tadrijiy taraqqiyotini mutaxassislar tomonidan davrlashtirishning quyidagi umumiy tamoyili qabul qilingan:

1. Qadimgi ma'naviy taraqqiyot.
2. O‘rta asrlar davri ma'naviyati.
3. Yangi davr ma'naviyati.
4. Bugungi istiqlol davridagi ma'naviy jarayonlar va o‘zgarishlar bu sohadagi zamonaviylikni ifodalaydi.

Ma'naviyatning takomil bosqichlari shartli bo‘lsa-da, ular orasida o‘zaro aloqadorlik va vorisiylik mavjudki, har bir davrda ma'naviyat kishilik jamiyati taraqqiyotini ta'minlashga xizmat qilgan va avloddan avlodga eng ilg‘or g‘oya va odat, marosimlarni meros qoldirgan "Avesto" va zardushtiylik davri qadimgi odamlar ma'naviyatida animizm, fetishizm, totemizm, magiya kabi qabilaviy dinlarga xos jihatlarni o‘zida mujassam etadi. O‘sha zamon qadriyatlari xalq og‘zaki ijodi, afsona va rivoyatlarda, dehqonchilik va chorvachilik an'analarida, urf-odat va rasm-rusumlarida o‘z aksini topgan ma'naviyat shakllari tarzida namoyon bo‘ladi. Bu davr ma'naviyati keyinroq milliy va jahon dinlari, ilm-fan, adabiyot va san'at rivoji uchun asos bo‘lgan. Bu esa keyinroq yangi davr jahon ma'naviyatining yuksak taraqqiyotini ta'minladi. Shu tariqa ma'naviyatning tarixiyligi va zamonaviyligi jarayonlari vujudga keldiki, ushbu jihat bugungi milliy ma'naviyatimizning shakllanishida hamda uning takomil bosqichida ajdodlarimiz merosining o‘rni beqiyos ekanligini ko‘rsatadi. Ma'naviyatning tarixiyligi va zamonaviyligi bilan bog‘liq qonuniyat shundan iboratki, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot natijasida ma'naviyatning shakllari muayyan xalq tomonidan yaratilib, tarixning har bir bosqichida ajdodlar qo‘lga kiritgan muvaffaqiyatlarning ijobiy qirralari bilan boyitilib, avloddan avlodga uzatiluvchi qadriyatlar tizimini tashkil qiladi. Masalan, o‘rta asrlarda Xorazmiy, Farg‘oniy, Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy singari buyuk daholar tomonidan yaratilgan ma'naviyat namunalari, shuningdek, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband kabi allomalarning islomiy qadriyatlar mag‘zi bilan yo‘g‘rilgan ma'naviy meroslari mintaqa xalqlari tafakkurining shakllanishi va rivojlanishida taraqqiyotimiz poydevoriga muhim manba bo‘ldi. Xalqimiz ko‘p ming yillik tarixiy taraqqiyot jarayonida bugun biz yashayotgan zaminda asta-sekin taqdirning zalvorli sinovlariga dosh berib, o‘z ma'naviy borlig‘ini namoyon eta olgan. Uning shakllanish jarayoni insoniyatning eng qadimiy davriga borib taqaladi.

Bugungi kunda bu yo‘nalishdagi ayrim ommabop maqolalarni hisobga olmaganda, sezilarli ilmiy ishlar e'lon qilinmadi. Bu o‘z navbatida, milliy rivojlanish, milliy, ma'naviy-ruhiy salohiyat nazariyasi borasida mukammal konsepsiyani ishlab chiqishda «bo‘shliq» paydo bo‘lganligini ham bildirmoqda. Birinchi Prezidentimiz tomonidan ishlab chiqilgan milliy istiqlol g‘oyasi konsepsiyasi ana shu bo‘shliqni o‘z vaqtida to‘ldirib borishda barcha ilmiy tadqiqotlarning metodologik asosi bo‘lib xizmat qilishi lozim bo‘ladi. Milliy o‘zligimizni anglash, milliy, ma'naviy-ruhiy tiklanish, chekkadan qaraganda «oddiy va soddagina» tuyulsa-da, real hayotda juda ham murakkab jarayon hisoblanadi. Chunki u milliy negilizimning kelib chiqmasligi va mamlakatimizda ko‘p millatlar istiqomat qilishi kabi o‘ta murakkab muammolar bilan bog‘liqdir. Shuningdek, milliy taraqqiyotga nisbatan sobiq sho‘rolar hukmronligi davridagi qotib qolgan

[488]Маънавият асосий тушунчалар луғати. // Қ. Назаров ва б. – Тошкент: "Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти» нашриёти, 2021. – 816 б.

qarashlardan tezroq qutilish va o‘zbeklarning «menligini» qaror toptirishdek masalalar mavjudligini ham hisobga olish lozim bo‘ladi. Inson manfaatlarini himoya qilish, inson erkini ta’minlash g‘oyalari zamirida keng tarqalgan demokratlashtirish jarayonlari qator ma’naviy unsurlarning o‘z tarixiy shakllarini o‘zgartirishiga, zamonga muvofiqlashishiga va integrasiyalashuviga sabab bo‘lmoqda. Butun dunyo ahlini qamrab olgan global iqtisodiy jarayonlar ham tarixiy ma’naviy munosabatlarning unga muvofiq holda yangilanib borishiga asos bo‘lmoqda. Ma’naviyatga ta’sir etuvchi ushbu omillarning kuchayib borishi, inson taraqqiyoti bilan birga uning tarixiy asoslariga tahdid va tajovuzlarni ham vujudga kel tirmoqdaki, bu tahdid va tajovuzlar oxir-oqibatda alohida milliy birliklarga xos madaniyat, ma’naviyat, har bir millatning o‘ziga xos ma’naviy ko‘rinishiga barham berish yo‘lidan rivojlanmoqda. Darhaqiqat, millatga xos ma’naviyat uning asrlar davomida orttirgan tajribalarining mahsuli ekan, undan voz kechish o‘zligini yo‘qotish bilan barobardir va aksincha, uni zamonga muvofiq tarzda rivojlantirish tarixiy evolyutsion taraqqiyot tamoyillariga mos keladi. Shundagina ma’naviyat har bir davrda o‘zining tarixiyligi va navqironligini saqlay oladi. Yangi asrga o‘tish arafasida dunyo xalqlari ma’naviyatidagi ko‘plab tarixiy an’analar, urf-odatlar, umuman, madaniy unsurlar o‘rnini texnik taraqqiyot bilan bog‘liq ravishda vujudga kelgan zamonaviy an’analar egalladi. Hatto, ba’zi rivojlangan mamlakatlarda tarixiy asoslardan uzilib qolgan bunday an’analarni eksport qilish darajasiga borib yetildi va bu ma’naviy jarayonlarning globallashuvi bilan bog‘liq salbiy ko‘rinishlardagi hodisalarni vujudga keltirmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Мирзиёев Ш.М. Инсонпарварлик, эзгулик ва бунёдкорлик – миллий ғоямизнинг пойдеворидир. “Tasvir” нашриёт уйи. – Тошкент – 2021.-Б. 4.

2. Маънавият асосий тушунчалар луғати. // Қ. Назаров ва б. – Тошкент: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти» нашриёти, 2021. – 816 б.

BUXORO MANG‘IT HUKUMDORLARINING IJTIMOIY MADANIY JAVHALARIDADAGI IBRATI

Axmadov Olimjon Shodmonovich

BuxDPI, Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim pedagogiksi kafedrasi dotsenti, p.f.d (DSc),.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoroda XIX asr oxiri-XX asr birinchi choragida ta’lim-tarbiya muammolariga bag‘ishlangan, Buxoro amirligida hukumronlik qilgan Amir Shohmurod, Muhammad Rahimxon, Amir Haydar, Amir Abdulahad, Amir Olimxon mang‘itlarning ta’lim-tarbiyaning rivoji uchun olib brogan ijobiy say haakatlari ochib berilgan hamda manbalar va adabiyotlar ilmiy jihatdan tahlil qilingan.

Аннотация: В этой статье, посвященной проблемам образования и воспитания в Бухаре в конце XIX-первой четверти XX века, раскрыты положительные сдвиги в развитии образования Амир Шоҳмурод, Муҳаммад Раҳимхон, Амир Ҳайдар, Амир Абдулаҳад, Амир Олимхон, мангитов, правивших в Бухарском эмирате, а также проведен научный анализ источников и литературы.

Summary: This article, devoted to the problems of education and upbringing in Bukhara at the end of the XIX-first quarter of the XX century, reveals positive developments in the development of education of the Amir Shohmurod, Muhammad Rahimxon, Amir Haydar, Amir Abdulahad,Amir Olimxon Mangits who ruled in the Bukhara Emirate, as well as a scientific analysis of sources and literature.

Tayanch so‘zlar: Amir Shohmurod, Muhammad Rahimxon, Amir Haydar, Amir Abdulahad,Amir Olimxon, Muhammad Sharif, Mirzo Sodiq Munshiy, Mir Abdulkarim, Mir Husayn Miriy, Muhammad Yoqub Doniyolbiy, Xumuliy, Mirzo Shams Buxoriy, Ahmad Donish, Abdurauf Fitrat, Hashmat, Sadriddin Ayniy, Manba, manbashunoslik, ta’lim, tarbiya, uzluksiz ta’lim, tadqiqot, maqola, dastur, tizim, an’anaviy ta’lim, maktab, madrasa.

Кючевые слова: Амир Шахмурад,Мухаммад Рахим Хан, Амир Хайдар, Амир Абдулахад, Амир Олимхан, Мухаммад Шариф, Мирза садик Мунши, мир Абдулкарим, мир Хусейн Мири, Мухаммад Якуб Даниелбий, Хумули, Мирза Шамс Бухари, Ахмад Дониш, Абдурауф Фитрат, Хашмат, Садриддин Айни, источник, источниковедение, образование, воспитание, непрерывное образование, исследование, статья, программа, система, традиционное образование, школа, медресе.

Key words: Amir Shahmurad,Muhammad Rahim Khan, Amir Haidar, Amir Abdulahad, Amir Olimkhan, Muhammad Sharif, Mirza Sadiq Munshi, Mir Abdulkarim, Mir Hussein Miri, Muhammad Yakub Danielbiy, Humuli, Mirza Shams Bukhari, Ahmad Donish, Abdurauf Fitrat, Hashmat, Sadriddin Aini, source, source studies, education, upbringing, continuous education, research, article, program, system, traditional education, school, madrasah.

XVIII asrning o‘rtalarida Buxoro xonligi o‘rnida Buxoro amirligi vujudga kelib, amirlik davri (1753-1920 yy) aslida mang‘it urig‘idan bo‘lgan Muhammad Rahimxon o‘zini “xon” deb atagan bo‘lsada hukumronligidan boshlanib, sulola so‘ngi vakili Amir Olimxonga qadar davom etdi. Ma’lumki sovet hokimiyati yillarida komunistik mafkura va sinfiylik nazariyasi asosida ta’lim berilib, xon hamda amirlarni “savodsiz” “qonxo‘r” “joxil” “boylik va mansabga mukkasidan ketgan” kabi g‘ayriilmiy fikr mulohazalarni ongimizga sindirib kelishdi. Biroq, mahalliy, asl manbalar, qo‘lyozma asarlar bilan tanishish asnosida amin bo‘lindiki, hukumdorlar ham rahbar va shahs sifatida imkon qadar ijobiy jihatlarni o‘zlarida namoyon qilishgan.

Ushbu maqolada Buxoro mang‘it amirlaridan Muhammad Rahimhon (1753-1758 yy), Amir Shohmurod (1785-1800 yy), Amir Haydar (1800-1826 yy), Amir Abdulahad (1885-1910 yy), Amir Olimxon (1910-1920 yy) kabilarda shahsiy, ijobiy xislatlarning ta’lim-tarbiyadagi ibratli jihatlarini bir qadar tahlil qilishga harakat qildik. Mang‘itlar hukumdorligi davri tarixshunosliridan Muhammad Sharif, Mirzo Sodiq Munshiy, Mir Abdulkarim, Mir Husayn Miriy, Muhammad Yoqub Doniyolbiy, Xumuliy, Mirzo Shams Buxoriy, Ahmad Donish, Abdurauf Fitrat, Hashmat, Sadriddin Ayniy, kabilarning tarix va ta’lim-tarbiyaga qaratilgan asarlarida amirlar haqida bildirilgan ijobiy baholar mavjudligiga amin bo‘linadi. Mang‘itlar sulolasining birinchi vakili Muhammad Rahimhon islomiy ma’naviyat va ma’rifatdan mukammal xabardor bo‘lmasada, qat’iyatli irodali, boshlagan ishini ohiriga yetkazadigan, mahoratli harbiy qo‘mondon, imkon qadar adolat bilan ish ko‘radigan shahs bo‘lgan [6.309-310] Muhammad Rahimhon diniy va dunyoviy ilmlarni egallash bobida qanchalik shahsiy tashabbus ko‘rsatmasin, harbiy harakatlar va davlat boshqaruv ishlari bilan ko‘p vaqt band bo‘lib, o‘z maqsadlariga erisha olmagan. U inson tarbiyasida jismoniy chiniqish, iroda kuchini ko‘rsatish jihatlariga e’tibor qaratib, bu borada shahsiy namuna ko‘rsatgan.

Uning jiyani Shohmurod tarihchi Miriyning yozishicha, 8 yoshida Karmana, keyinchalik Qarshi begi bo‘lgan. Muhammad Doniyolbiy otaliqdan harbiy san’at sirlarini o‘rgangan. U kunning birinchi yarmida fikh (islom huquqi) ilmi bilan, tushdan so‘ng esa, “Qur’on”ning sura va oyatlarini yod olish bilan shug‘ullangan, 8 yoshida “Qur’onni” yod olgan edi. [6.321.325. 3.150.162] Amir Shohmurod yoshligidanoq fiqh (islom huquqshunosligi) bilan shug‘ullanib, kamolga yetganidan so‘ng islom fiqhining Hanafiya mahzabiga oid bo‘lgan barcha fatvolar va qoidalarni o‘zida mujassamlashtirgan “Fatvoyi ahli Buhoro” va “Ayn ul - Hikma” nomli to‘plamlarni yaratdi. Ushbu majmualar o‘sha davr huquq meyorlarini tizimlashtirishda muhim rol o‘ynadi. Ushbu to‘plamlar davlatchilik tarixi nuqtai nazaridan hamon o‘rganilgan emas va fors tilidan o‘zbek tiliga tarjima etilmagan. Shohmurod tashkil etgan “Majlisi amir” anjumani aholining huquqiy savodxonligini oshirishda muhim rol o‘ynadi [9.20-21] .

Amir Shohmurod oddiylik, kamtarinlik inson ziynati ekanligi, isrofgarchilikka yo‘l qo‘ymaslik, alloh ato etgan ne’metlarni qadriga yetish, tejamkor, kamxarj bo‘lib yashashni shahsiy hayotida ko‘rsata olgan. Uning oilasidagi bir kunlik harajat 7 tangadan ortmagan va jizya (jon solig‘i) hisobidan kelgan daromaddan yashar edi [6.595].

Amir Shohmurod olumu-fuzalolarga g‘amxo‘rlik qilgan. U tarihda “Amiri shohsun” – byegunoh amir nomini olgan. Ushbu amir haqida XIX asr ohiri - XX asr boshlarida yashagan buhorolik tarihchilardan Ahmad Donish (1827-1897 yy) Sadriddin Ayniy (1878-1954 yy), Abdurauf Fitrat (1886-1938 yy) kabilar ham ijobiy fikr-mulohazalar bildiradilar. Ahmad Donish o‘zining “Tarihi salotini mang‘itiya” (Mang‘it amirlari tarihi) nomli kitobida: “Har ming yilda bitta ulug‘ hukumdor tahtga kelib, keyingi rivojlanishni boshlab beradi. Ushbu ming yilning besh yuz yili ijobiy o‘zgarishlar, keyingi besh yuz yilida tanazzul yuz beradi. Har yuz yilning o‘zaro nisbati ham ellik yildandir. Musulmon (hijriy) taqvimi bilan XIII asrda Amir Temur hukumronlik qildi, XVII asrda Amir Shohmurod islomiy rivojga hissa qo‘shdi” - deb yozgandi. Sadriddin Ayniy esa: “Shohmurod o‘quvchi va olimlarga g‘amxo‘rlik qildi, mamlakatda intizom o‘rnatdi”- mazmunidagi ijobiy fikrlar bildirgandi [6.414.415].

Amir Shohmurod adolatsiz, poraho‘r, zulm va zo‘ravonlik bilan davlatni boshqarishda xalq va ulus qahru-g‘azabiga uchragan qozikalon hamda qushbegini qatl ettirgan. Uning bu qatiy tadbiri xalq oldidagi obro‘-etiborini oshirgandi. Uning vorisxo‘ri, o‘g‘li Amir Haydar diniy ilimlarni Quroni karim, hadisi – sharif, islom fiqhi, islom kalomi, tasavvuf va hakozolarni o‘rganishga yoshligidanoq qatiy ahd qilgan. U xotin – qizlarga mehr-oqibat ko‘rsatish, qatiy irodasi, diniy va dunyoviy malumot olishga intiluvchanligi bilan o‘z amaldorlariga ibrat namuna bo‘lgan. U madrasada 11 yil talim olib, malum muddat mudarrislik (o‘qituvchilik) ham qilgan. Amir Haydar islom dini qoidalaridan 1000 tagacha ilmu toliblarga saboq bergan. Uni mullavachchalar orasida 400-500 nafar shogirdlari bo‘lgan. Madrasalarda tahsil olayotgan ilmu toliblarni shahsan o‘zi imtihondan o‘tkazib turgan. Ular atroflicha va chuqur bilim olishlari uchun Istanbul (Usmoniylar saltanati) dan kitoblar yuborishlarini so‘rab shahsan murojatlar qilgan. Istanbulga yuborgan elchilariga dunyoviy va diniy ilmlarga oid kitob va qo‘llanmalar keltirish vazifasini ham yuklagan. U ilm va olingan ta’lim natijasini sinovdan o‘tkazish vositasi distut (munozara) qilish deb bilgan, shu sababli diniy

ulamolar bilan munazaraga kirishib, vaqt – vaqti bilan o‘zi egallagan bilmlarni imtihondan o‘tkazib turgan. XIX asr tarihchilari Amir Haydar diniy va dunyoviy ilmda shayboniy va ashtarxoniy hukumdorlardan ustun bo‘lganligini qayd etishadi. [6.103 104. 105] U halqning talabi bilan mamlakatda maktab, maschit, xonaqoh, madrasalar qurishga ko‘p mablag‘ sarflagan. Ushbu amir davrida oddiy halq orasidan ham ancha savodli kishilar yetishib chiqqan. Buhoro Amir Haydar davrida islom ilmlarining markaziga aylangan.

Amir Abdulahad (1885-1910 yy) Buhoro amirlari orasida eng yuqori mavqega ega bo‘lgan, general-adyutant maqomiga erishgan shaxs edi. Uning hukumronligi davrida Rossiya imperiyasi hukumati bilan mahoratli diplomatik munosabatlar olib borildi. Amir Abdulahad bunyodkorlik ishlariga katta e’tibor berdi. Hatto, horijda ham binolar bunyod etishdek vazifalarni uddalab, Yaltada saroy, Sankt-Peterburgda maschit, Makka va Madinada xonaqoh, do‘kon, tegirmonlar barpo etdi. Uning davrida saroyda “bedilxonliklar” tashkil etildi, o‘zi ham “Ojiz” tahallusi bilan sherlar yozdi[10.45,48].

Amir Abdulahad jamiyatda keng tarqalgan tamagirlik, poraho‘rlik, giyohvandlik, bachchavozlik, kaptarvozlik, oshiq o‘yini, bedanabozlik, qimorbozlikka qarshi kurashgan. Ushbu illatlar inson ma’naviyatining tubanligi ekanligini chuqur anglab sud-huquq tizimini tartibga soluvchi farmonlar chiqargan. U tamagir, poraho‘r amaldorlarni mansabidan chetlatdi. Nasha chekish, ko‘knor istemol qilish, bachchabozlik, qul savdosi, qatl qilish, tan jazosi kabilarni bekor qilgan. 1886 yilda zindonlarning bir qismini yopdi, Buhoro shahridagi kanaxona ko‘mib tashlandi. Abdulahadhon davrida ilk jadid maktablari ochilib, ularda zamonaviy ta’lim –tarbiya, dunyoviy bilmlar berildi. 1897 yilda Mulla Jo‘raboy maktabi, 1097 yilda tatar ziyolisi Nizomiddin Sobitov maktabi, shuningdek, 1908 yilda mahalliy jadidlardan Abduvohid Munzim, Sadriddin Ayniy maktablari ochilgan. Ushbu maktablar mutaassib mullalar tazyiqi bilan yopilgan bo‘lsada, Amir Abdulahad davrida kechqurun bolalar va yoshlarni to‘plab xususiy uy maktablarida o‘qitish davom etdi [8.14-15].

Mang‘it hukumdorlarining so‘nggi vakili Amir Sayid Olimxon faoliyati haqida bir qadar kengroq to‘xtalib o‘tishni lozim topdik. Amir Sayid Olimxon o‘zining xotira kitobida 1896 yilgacha Rossiya imperiyasi poytahti Sankt-Peterburgda paj (kadet)lar maktabida harbiy bilim olganligini qayd etadi. Harbiy bilim yurtida o‘qish muddati 7 yil bo‘lib, ushbu dargohni bo‘lajak amir 3 yilda yani muddatdan oldin bitirgan va muvaffaqiyatli imtihonlar topshirgan. U otasi Amir Abdulahadxondan davlatni idora qilish ilmini o‘rganadi. Karmana va Qarshi bekliklarini boshqarib, bu borada yetarlicha tajriba orttirgan. [4.7,8.]

Amir Sayid Olimxon soved davri adabiyotlarida yozilganidek, aysh-ishratga berildi – degan aqidadan voz kechib, tarih haqiqatiga murojaat qilsak. Uning yozishicha: “Buhoroyi sharif arki yaqinida Baloyu havuz deyilgan joyda o‘z nomimga bir ibodatga maschit bino qildirdim. Buxoro minorasining past tomonida, bozorning ichki tomonida o‘z nomimdan Dor-ul-ulum – Bilim uyi bo‘lgan bir madrasa qurdirdim, har xil ilmdan dars beruvchi muallimlar tayin ettirdim. Mazkur madrasada istiqomat qiladigan talabalar sarf-xarajatlari, maosh va kiyim-kechak ham o‘z tarafimdan belgilanib, unga bir nafar nozir tayin ettirdim. Bozor va yo‘l obodligiga ko‘p harakat qildim, uch yil ichida (1911-1914 yy) Buxoro mamlakati ancha obod bo‘ldi, unga zeb –ziynat va tartib –intizom o‘rnatdim. Mening sayi harakatimdan Buhoro aholisi va butun mamlakat mamnun bo‘ldi”. [4.8.5.48]

Obodonchilik va qurilish ishlariga e’tibor berish bilan birga Amir Olimxon 1910-1916 yillarda mamlakatning iqtisodiy, ma’naviy-ma’rifiy yuksalishiga hukumat nomidan bir qator fatvo, farmonlar chiqardi. O‘sha paytlarda boy amaldorlar va savdogarlar dabdabali to‘ylar qilib, ming-minglab pullarini havoga sarflar edilar. Yirik savdogarlar to‘ydan so‘ng uch kungacha “savdogar to‘yi” qilar, to‘y-marakalarda ko‘pkari, uloq berish (uloq o‘yini) “kiyimlik berish” “qand va qandolot tarqatish” marosimlarini tugatishga alohida etibor qaratib, 1911 yilning martida “Juda isrofli to‘ylarni tugatish to‘g‘risida” farmon, 1916 yil 5 iyunda to‘ylardagi isrofgarchiliklar, hususan qand tarqatishni sharoitga zid, deb fatvo chiqardi. Bu farmon va fatvo bilan to‘y kunlari qisqartirildi uloq o‘yinlari, qand tarqatish, chopon kiydirish kabilar to‘xtatilib, marakalarda “meva tarqatish ” 4-5 xil ovqat pishirish ta’qiqlandi. Amir Olimxon sog‘liqni saqlash sohasida alohida, ayniqsa xotin qizlar salomatligiga alohida e’tibor qaratib, xotin-qizlar salomatligiga e’tibor qaratdi. 1911-1912 yillarda bevosita amir hukmi bilan Buxoroda ayollar ishfaxonasi va tug‘ruqxona ochildi. 1913-1916 yillarda Buxoroning o‘nlab bekliklarida ambulatoriya va kasalxonalar qurildi.

Amir Olimxon xarbiy soha bilimdoni sifatida Rossiya imperiyasining imperatori Nikalay II (1894-1917 yy) dan general harbiy unvonini oldi. Aksariyat Rossiya shaharlarida rus amaldorlari va zobitlari bir necha bor uni hurmat-izzat bilan kutib oldilar hamda unga munosib hurmat ko‘rsatdilar.

Amir Olimxon yoshlar ta’limiga ham alohida e’tibor berdi. U 1911 yil mart oyida “Ta’lim to‘g‘risida”gi farmonini imzoladi. Farmonga ko‘ra madrasa talabalariga turli hoshiyalar o‘qitilmasligi, tafsir va hadis rasmiy dars sifatida o‘qitilishi, davlat xazinasiga olingan vaqflardan yig‘ilgan pullarga shaharni turli yerlarida maktablar qurilishi hamda ularga muallimlar tayinlash, ularga maktablarning vaqflaridan tashqari davlat xazinasidan yillik 120 so‘mdan maosh tayinlash va u har oy maktabni taftish qilib amirga hisobot

berishi belgilab qo‘yildi. [8.16,17] Amir Olimxon xukumronligi davrida Yevropa va Sharq memorchiligi uyg‘unligining yorqin namunasi bo‘lgan yozg‘i saroy Moxi-Xossa nafaqat memoriy inshoot, qurdirdiki u qolaversa, inson aql-zakovati bilan yoritilgan nodir sana’t namunasidir. Ushbu binoni barpo etishda yuksak estetik did ma’naviy-aqliy salohiyat talab qilinishi isbotga muxtoj emas.

1920 yil sentabrda Buxoroda amir tartibi bolsheveklar tomonidan ag‘darilganidan so‘ng, Amir Sayid Olimxon Sharqiy Buxoro (hozirgi Surxandaryo viloyati va Tojikiston Respublikasi-O.A)ga chekinib, olti oy davomida sovetlarga qarshi kurash olib bordi. Noteng janglarda yengilgan amir 1921 yilning 4 martida Panj va Vaxsh daryolari qo‘shiladigan Chubek irmog‘idan Tojikistondan 100 minglab kishilar bilan qo‘shni Afg‘oniston hududiga o‘tdi va o‘sha yilning may oyida Qobulga keldi. Shundan so‘ng uning 23 yillik muhojirlik davri boshlandi. [2.193-196] Amir Olimxon Kobul yaqinidagi Fatuh qal’asida yashab, 37 ta o‘g‘il va qiz farzandlar ko‘rdi. Amir Olimxon Afg‘onistonda aslida “uy qamog‘i ”da yashadi. Unga Kobuldan 11 km uzoqlikka chiqish mumkin emasdi. Amirning har bir harakati va faoliyati ham ingliz, ham sovet hukumati ayg‘oqchilari nazoratida bo‘lgan. Amir Olimxon 16 nafar o‘g‘li, 21 nafar qizini (1990 yillar boshida amirning 12 nafar o‘g‘li, 10 nafar qizi hayot edi-O.A) savodli, ma’lumotli bo‘lishlari uchun Britaniya Hindistondan Xo‘ja Karomatulloh, Xo‘ja Rahmatulloh ism – sharifli ingliz tili muallimlarini yollagan. Hozirda Afg‘oniston, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Pokiston, Eron, Germaniya, AQShda istiqomat qilayotgan amirning farzandlari va naberalari orasida (amir avlodlari xorijda 3 mingta ekanligi bilan bog‘liq tegishli ma’lumotlar bor-O.A) shoir va yozuvchi, jurnalist, tibbiyot xodimi, iqtisodchi va tijoratchi kasblarida faoliyat ko‘rsatayotgan ziyolilar mavjud. Amir Olimxon xarakterida salbiy xususiyatlar mavjud emasdi, degan da’vodan yiroqmiz. Biroq undan ibrat olsa arziydigan fazilatlar ham talaygina ekanligi malum. Amir qat’iyatli, bir so‘zli, irodasi mustahkam shaxs bo‘lgan. Afg‘oniston poytaxti Kobulda har yili mamlakat mustaqilligi bayrami (Jushon bayrami-O.A) nishonlangan. Afg‘oniston amiri Omonullahon (hukumronligi 1919-1929 yy) bu kabi bayramlarga yevropacha kiyimda ishtirok etish tartibini joriy etgandi. Amir Olimxon buxorocha milliy kiyimda bayram tantanalariga borgan va bir so‘zda turgan, u milliy kiyimda yurishni yoqtirgan, kuchli mergan bo‘lgan, Fatuh qalasada “ijodiy kechalar” “bedilxonliklar” tashkil etgan. [1. 410,420,445] Amir Sayid Olimxon milliy musiqa san’atining ixlosmandi bo‘lib, dutor, tanburda mumtoz kuylarni mahorat bilan ijro etgan, bir umr Vatan muhabbati va sog‘inchi bilan yashagan.

Xullas, Buhoro mang‘it amirlari shahsini sovet hokimiyati yillarida yozilgan adabiyotlar talqinidagi qora bo‘yoqlardan izlash kerak iborat emas. Ular haqidagi haqiqiy ma’lumotlarni mahalliy tarihchilarning qo‘lyozma asarlarini atroflicha o‘rganish orqali anglab olish mumkin. Istiqbolda ushbu hukumdorlarning ibrat bo‘ladigan qirralari haqida yangi tadqiqotlar yaratiladi, degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdullayev Q.N. Ot Sinszyana do Xorosana. Iz istorii emigratsii XX veka-Dushanbe; Irfon, 2009. – 572.str.
2. Abdullayev Q.N. Buxarskaya poslerevolyusionnaya emigratsiya (k istoriografin problemы //Veb: Oktabrskaya revolyusiya v Sredney Azii i Kazaxstane: Teoriya, problemы, perspektivы izucheniya-T.; Fan; 1991.-S 187-196.
3. Agabekov.G.S. Sekretniy terror: zapiski razvedchika-M.: Terra-Knijny klub; 1998-336 str.
4. Amir Sayid Olimxon. Buxoro xalqining hasrati tarixi. Forsiydan A. Irisov tarjimasi.-T.; Fan, 1991-32bet.
5. Bobojonova F.Q. Buxoro amirligida ta’lim tizimi.-T.; “Adib”, 2014.-128 bet.
6. Anke Fon Kyugyelgin. Legitimatsiya sredneaziatskoy dinastin mangitov v proizvedeniya ix istorikov (XVIII-XIX v.v) Almatы, Dayk-Press, 2004.- 516 str.
7. Jumanazar Abdusattor. Buxoro ta’lim tizimi tarixi-T.; Akademnashr, 2017. -592 bet.
8. Jamolova D.M. Buxoro amirligida jadidlar va qadimchilar faoliyati (XIX asr oxiri – XX asr boshlari): Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati.-Toshkent-2019.-54 bet.
9. Shodiyev J.M. Buxoro amirligining tashkil topishi va davlat tuzumi. Yuridik fanlar nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtorefarat.-Toshkent-2008.-25 bet.
10. Sayyid Mansur Olimiy. Buxoro - Turkiston beshigi. (fors tilidan tarjima, tarjimon nomidan so‘zboshi va ayrim izohlar muallifi H.To‘rayev) Buxoro - 2004.-128 bet.
11. Shodmonovich A. O. Education in the emirate of bukhara (based on the life and work of the rulers) //Academicia: an international multidisciplinary research journal. – 2020. – Т. 10. – №. 12. – С. 1224-1227.
12. Ahmadov O. БУХОРО АМИРЛИГИДА ЯНГИ УСУЛ МАКТАБЛАРИ ФАОЛИЯТИ. ЮТУҚЛАРИ ВА МУАММОЛАР //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАТSIЙ (buxdu. uz). – 2020. – Т. 1. – №. 1.
13. Ахмедов О. Ш. ОБРАЗОВАНИЕ В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ (НА ОСНОВЕ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА ПРАВИТЕЛЕЙ) //Вопросы науки и образования. – 2021. – №. 6 (131). – С. 10-13.

14. Ahmadov O. BUXORO BOSMAXONA VA NASHRIYOTLARIGA TEXNIKA SOHASIDAGI YANGILIKLARNING KIRIB KELISH TARIXIDAN (1920-1924-YILLAR) //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАТSІЙ (buxdu. uz). – 2020. – Т. 1. – №. 1.

МИҚДОР, СИФАТ ВА МЕЪЁРНИНГ ИНСОН САЛОМАТЛИГИДА НАМОЁН БЎЛИШИ

Қурбонов Нодир Мирзоҳидович

Бухоро давлат медицина институти даволаш бўлимининг
Учинчи босқич талабаси
ORCID number: 0009-0003-6685-1924
Email address: komnatan704@gmail.com
Phone number: +998936221541

“Ҳеч қачон ҳеч бир ишда меъёрни бузманг”
Пифагор

Марказий Осиё мутафаккирлари уқтиришларича, сифат ва миқдор асло бир-биридан айро эмас, бу айни ҳақиқат. Сифат – нарса, ҳодиса, жараённинг ўз-ўзига тенглиги,мослиги, мавжудлигини англатади. Миқдор мураккаблик, унда ҳам тортиш, ҳам итариш, ҳам бирлик, ҳам кўплик, ҳам тинимсизлик, ҳам тинимлилик ҳолларининг бирлиги (яхлитлиги, ягоналиги-Қ.Н.) мужассамдир. Миқдор сонда, рақамда, даража, босқичда, интенсивлик, чегара ва чегарасизликда намоён бўлишини тиб фанлари айниқса анатомия, физиология, генетика, гистология ва паталогик анатомия мисолларида яққол кўриш мумкин. “Инсон саломатлиги қоннинг кўп ёки камлигида эмас, -деб ёзади Ибн Сино, - балки қоннинг сифатида”[489]. Биргина артериал қон босимининг кўрсатгичи кўп нарсалардан далолат беради.

Ҳаётнинг барча жабҳаларида: ширин мева, аччиқ мева, пишган ёхуд пишмаган, асл ва сохта мунособат, тоза сув ёхуд ифлос сув, ахлоқли ёхуд ахлоқсизлик кабилар айнан сифат, миқдор ва меъёрдан дарак беради.

Инсон саломатлиги, беморлиги ёхуд на соғлом, на касал ҳолати фарқланади. Инсон организми уч ҳолатининг ҳам ўз сифат, ўз миқдор кўрсатгичлари мавжуд. Улар бир-биридан кескин фарқланади. Ҳар бир инсон руҳан, жисмонан соғлом бўлса, энг аввало ўзига сўнг оила аъзолари ва ўз миллати, ватанига фойда келтира олади.

Инсондаги сифат, миқдор, меъёр кўрсатгичларига эътибор қаратишимиздан олдин, ислом динимизнинг муқаддас китоби бўлган Қуръони каримдаги баъзи фикрларга диққат қилсак.. ..

Биласизми, инсон анжир билан зайтунни бирга еса, инсон жисмига қандай таъсири бўлади?

Аллоҳ таъало: **«Анжир билан қасам ва зайтун билан қасам»** (Тийн: 1- оят) деб бу икки мева номи билан қасам ичди. Сура давомида, инсонни энг гўзал суратда яратганини айтди. Кўпчилигимиз айнан анжир ва зайтунни қўшиб истеъмол қилинишининг фойдаларидан бехабаримиз. Бу икки мевани алоҳида истеъмол қилишнинг бирга ейишдек таъсири йўқ. Улар биргаликда қўйидаги фойдаларга эга:

1 — Қондаги холестерин миқдорини камайтиради;
2 — Аёлларнинг фарзандли бўлиш имконини оширади;
3 — Инсон жисмини чиройли, узоқ ёш ҳолатда туришига ёрдам беради;
4 — Қарилик аломатларини кетказади;
5 — Озуқа сифатида қўллашга қулай;
6 — Ҳужайралар ўз вазифасини аъло даражада бажаришига сабаб бўлади;
7 — Иш қобилиятини оширади. Танага қувват бағшлайди;
8 — Эркаклардаги жинсий заифликка қарши самарали восита;
9 — Юракни қувватлантиради.
10 — Руҳий хасталикларга қарши курашади. Инсон ўзини руҳий назорат қилишини осон қилади ва х.к

[489] Ибн Сино Абу Али. Тиб қонунлари. 1-китоб. 2-нашри. Учинчи таълим. Мизожлар тўғрисида. Биричи фасл.Т., Фан. 1983. 11-22 бетлар.
Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. Уч жилдли сайланма. 1- жилд. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1992. 15-74 бетлар.

Азҳар университетининг тиббий бўлими «Шифобахш ўсимлик ва набодотлар» факултетининг раҳбари Тоҳа Иброҳим айтади: Бир гуруҳ япон олимлари «Тийн» сурасини ҳикматини ўрганиш мақсадида тажриба ўтказдилар. Айнан анжир ва зайтун METHALONIDS деб номланган моддага бой эканлигини кашф қилдилар. Бу модда инсон организмида 15 ёшдан 35 ёшгача фаол ажралиб чиқади. 40 ёшдан кейин бу модда секрецияси камаяди. Инсон жисмини сура давомида келганидек энг гузал суратда яратилиши билан бу икки мева зикр қилинишининг ўзаро қандай боғлиқлиги ҳақида ҳеч ўйлаганмисиз? Япон олимлари анжирда мавжуд бўлган METHALONIDS моддасининг таъсири фақат зайтун билан аралашгандагина фаол бўлишини аниқладилар.

Энг яхши таъсир даражаси 1 дона анжир, 7 дона зайтун билан истеъмол қилинганда ундаги моддаларнинг таъсир даражаси тенг бўлишини кашф қилдилар.

Қизиғи шундаки, «анжир» сўзи Қуръонда 1 марта, «зайтун» эса 7 марта зикр қилинган. 6 марта айнан зайтун лафзи билан, 7 чи маротаба «Ва Тури Сийнодан чиқадиган бир дарахт(зайтун)ни (пайдо қилдикки), у ёғ ва егувчиларга нонхуриш ила ўсур». (Муъминун: 20 - оят) оятида келган. Бу меваларни бирга истеъмол қилиш доим соғлом, ёш бўлиб юришга сабаб бўлади. **1:7 бу нисбат меъёр, асл моҳият ҳам шунда.**

Анжир таркибида инсон организми учун энг ноёб, юрак ва ошқозон аъзолари ишлаши учун энг фойдали бўлган ниatsiн ҳам мавжуд. Шу сабабли анжирни ўзини ҳам истеъмол қилиш фойдалидир. Асл зайтун мойини эса ҳар доим салатларга қўшиб истеъмол қилиш ҳам фойдалидир.

Абу Райҳон Беруний томонидан ёзилган “Китаб ас-сайдана фит-тиб” асарининг илмий таҳлилидан шундай хулосага келиш мумкинки, Беруний миқдорий-сифатий ўлчовларни қўллаш орқали ўз даврида 750 та ўсимлик, 107 минерал, 101 ҳайвонларни аниқлади. У фанга **“рухсат этиладиган миқдор”, “ўлимга келтирадиган миқдор”, “ҳаддан ортиқ миқдор”, “адолатли адад”** каби тушунчаларни киритди, улар орасидаги фарқларни амалиётда кўрсата олди. Унинг ютуқларидан яна бири, **оддий меъёр билан “қатъий” меъёр орасидаги фарқни кўрсата олганидир: “бир ёки икки дирҳам шафран тўлғоқ азобини енгиллаштиради, уч дирҳам шафран эса – ўлимга олиб келади”[490].** Шафранни бир-икки дирҳами тўлғоқ азобини енгиллаштирса, уч дирҳами ҳомиладор аёлнинг ўлимига сабаб бўлиши, инсон саломатлиги учун “қатъий меъёр” нақадар муҳим аҳамиятли эканлиги ўз давридаёқ қатъий уқтирилди.

Ҳатто инсоннинг ақлий салоҳияти ҳам “ўлчанади”. Унинг ўлчов бирлиги IQ- (ай-кью) орқали аниқланса-да, сайёрамизда доҳийлар, жуда истеъдодлилар, истеъдодлилар, ақллилар, ақли заифлар ва ҳ. фарқланишади.

Ай-кьюси жуда юқори бўлган алломалар ҳар бир даврда бўлишган. Улардан бири Альберт Эйнштейн (1879-1955):”Шуни тушуниб етдимки, мусулмонлар яҳудийлар қила олмаган ишларни ўзларининг ақл-идроки ва шуури билан эришди. Исломдаги бу куч дунёга тотувлик олиб келади.”

Даҳо мингдан бирининг улушига тушади, миллиондан бирида керакли даражада ривожланади ва ҳар ўн ёки ҳатто юз миллиондан бири ҳақиқий даҳога айланади. Минглаб даҳолар номаълум яшай

ди. Инсонни ақлий ривожланиш қобилияти илм орқали тараққий этади, интелектуал қобилияти ўсади. Ақлий саломатлик, ақлий камолот жамиятнинг энг ноёб капиталидир.

Саломатлик меъёри нисбий характерга эга. Жамият ва индивидуал саломатлик меъёри мезонлари бир хил эмас. Ҳар бирининг ўз мезони бўлади.Саломатлик меъёри бу инсон танасининг табиий соғлом ҳолатидаги сифат ва миқдор кўрсатгичларининг, руҳий, репродуктив, ижтимоий, психологик саломатлик кўрсатгичлари билан бир бутунлиги, ягоналигидир. Бир инсоннинг саломатлик меъёри иккинчи бир инсоннинг саломатлик меъёри билан айнан бир хил бўлмайди. Жаҳонда саломатлик меъёри тенг бўлган икки инсонни учратиш мумкин эмас. Жаҳон аҳолисининг атиги 4% саломатлик меъёрига яқин инсонлардир.

[490] Абу Райхон Беруни.Избранные произведения.Т.IV. Фармакогнозия в медицине (Китаб ас-сайдана фит-тиб).Т.:”Фан”.1974.С.496.

Инсон саломатлиги:

1. Табиат соғломлиги;
2. Жисмоний соғломлик;
3. Маънавий соғломлик;
4. Руҳий соғломликлар мужассамлиги, уйғунлиги, мутаносиблигидан ташкил топган. **Руҳий саломатлик** инсоннинг қандай фикрлаши, қандай билимларни эгаллашга интилиши, уларни қандай қўллаши билан бевосита боғлиқ. Тушкунликка тушган одам ҳаётга ғамгин қарайди. Дунёга ҳаддан ташқари пессимистик қараш уларни ёмонни бўрттириб кўрсатишга ва яхшиликни минималлаштиришга мажбур қилади. Бундай ҳолатда бўлган одамлар нормал ухлай олмайдилар ёки овқатлана олмайдилар-салбий фикрлаш уларни ўз-ўзини йўқ қилишга олиб келади ва жисмоний соғлиғига бевосита таъсир қилади. Бу борада Жон Локкнинг: "соғлом ақл, соғлом фикрлар, соғлом тана" узвий меъёрлар тизими ҳақидаги фикри таҳсинга лойиқ.

Ҳар бир жамиятда социал, иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан асосий ҳаракатлантирувчи куч – бу ижтимоий саломатлик бўлиб келган. Жамият саломатлигининг асосий кўрсатгичлари қуйидагилардир:

1. Демографик кўрсатгичлар;
2. Жисмоний ривожланганлик;
3. Касалланиш;
4. Травматизм ва ногиронлик ва руҳий куч – қувватнинг уйғунлиги, яхши меҳнат қобилияти саналади.

Соғлом турмуш тарзини таркибий қисмларига қуйидагилар мансуб:

1. Унумли меҳнат қилиш;
2. Фаол дам олиш;
3. Patsional (оқилона), шифобахш овқатланиш;
4. Жисмоний тарбия;
5. Организмни чиниқтириш;
6. Шахсий гигиена ва психогигиена қоидаларига риоя қилиш;
7. Ёмон одатлардан ўзини тийиш;
8. Ҳар йили шифокор кўригидан ўтиш.

Мамлакатимиздаги ўртача умр:

№	Йил	Ўртача умр
1	1990 йил	67,2 ёш

2	2020 йил	74,6 ёш
3	2021 йил Аёллар учун Эркаклар учун	73,4 ёш 75,8 ёш 71,7 ёш
4	2022 йил	73,8 ёш
5	2024 йил	75,1 ёш

Ижтимоий гуруҳ, жамият ва жаҳон аҳолисининг саломатлик меъёри моҳиятан фарқли. Инсоннинг (индивидуал) саломатлик меъёри партитив каби жамият, жаҳон аҳолиси саломатлиги таркибига мансуб бўлса-да, уларнинг мезонлари бошқа-бошқадир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ибн Сино Абу Али. Тиб қонунлари. 1-китоб. 2-нашри. Учинчи таълим. Мизожлар тўғрисида. Биричи фасл.Т., Фан. 1983.
2. Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. Уч жилдли сайланма. 1- жилд. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1992. 15-74 бетлар.
3. Абу Райхон Беруни.Избранные произведения.Т.IV. Фармакогнозия в медицине (Китаб ас-сайдана фит-тиб).Т.:"Фан".1974.
4. Зоиров Э., Алимова М. Саломатлик фалсафаси. [Матн]: .Монография. Бухоро.: "BYXORO NASHR". 2021. 160 б.
5. Саломова Ҳ.Ю., Иноятов А.Ш., Саломова Н.М. Ибн Синонинг тиббий-илмий мероси. Бухоро.:"Дурдона" нашриёти. 2021.180 б.

JADIDLAR TA'LIMOTIDA INSON KAPITALI VA YANGI O'ZBEKISTONDA FALSAFA TARAQQIYOTI: YASHIL IQTISODIYOT VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

Majidova Dilbar Qodirjonovna
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada jadidlar ta'limotida inson kapitalini rivojlantirish g'oyalari va ularning bugungi Yangi O'zbekiston falsafiy tafakkuri bilan uzviy bog'liqligi tahlil qilinadi. Jadidlarning ma'rifatparvarlik qarashlari zamonaviy davrda inson kapitalini yuksaltirish, ilmiy salohiyatni oshirish va jamiyatni yangilash jarayonlari bilan uyg'unlashtiriladi.

Kalit so'zlar: Jadidlar ta'limoti, inson kapitali, Yangi O'zbekiston, falsafa taraqqiyoti, yashil iqtisodiyot, innovatsion tadqiqotlar, barqaror rivojlanish, falsafa fanini o'qitish.

Аннотация: В данной статье анализируются идеи развития человеческого капитала в учении джадидов и их органическая взаимосвязь с философской мыслью современного Нового Узбекистана. Просветительские взгляды джадидов рассматриваются в контексте гармоничного сочетания с процессами повышения человеческого капитала, роста научного потенциала и обновления общества в наши дни.

Ключевые слова: Учение джадидов, человеческий капитал, Новый Узбекистан, развитие философии, «зелёная» экономика, инноватsionные исследования, устойчивое развитие, преподавание философии.

Annotation: This article analyzes the ideas of developing human capital in the teachings of the Jadids and their organic connection with the philosophical thought of today's New Uzbekistan. The Jadids' enlightenment-oriented views are considered in the context of harmonizing the processes of enhancing human capital, increasing scientific potential, and renewing society in the modern era.

Keywords: Jadids' teachings, human capital, New Uzbekistan, development of philosophy, green economy, innovative research, sustainable development, teaching philosophy.

Jadidlar ta'limotida inson kapitali masalasi ularning butun ma'rifiy va ijtimoiy faoliyatining markazida turar edi, chunki ular millatning taraqqiyotini ilm-fan, ta'lim va ma'naviyat orqali ta'minlash mumkin deb hisobladilar. Ular uchun eng katta muammolardan biri jamiyatning ilmiy savodsizligi bo'lib, an'anaviy maktab va madrasalarda diniy bilim ustuvorligi zamonaviy fanlarga e'tibor berilishiga to'sqinlik qilardi. Shu sababli jadidlar yangi usul maktablarini tashkil etib, arifmetika, tarix, geografiya va tabiiyot kabi fanlarni o'qitishni inson kapitalini rivojlantirishning eng muhim yo'li sifatida ilgari surdilar.

Inson kapitalining rivoji uchun zarur bo'lgan iqtisodiy baza zaifligi ham jadidlarning faoliyatida jiddiy to'siq bo'lib, ular ma'rifat va iqtisodiyotni o'zaro uyg'unlikda ko'rgan bo'lsalar-da, iqtisodiy

mustaqillikning yo‘qligi hamda sanoat va tadbirkorlikning rivojlanmaganligi inson kapitalining samarali qo‘llanishini cheklardi. Shu bilan birga, ayollar ta’limi masalasida ham ulkan qarshiliklar mavjud bo‘lib, jadidlar “ayolni tarbiyalash – butun millatni tarbiyalash” g‘oyasiga asoslanib, ayollarni ilmga jalb qilish orqali milliy taraqqiyotni tezlashtirishga intildilar.

Ular inson kapitalini rivojlantirish jarayonida faqat bilim emas, balki huquqiy madaniyat va siyosiy ongning yuksalishini ham muhim omil deb bildilar va matbuot, publitsistika hamda teatr orqali jamiyatda ongni oshirishga harakat qildilar. Biroq chor hukumati va keyinchalik sovet tuzumining bosimi jadidlarning ilg‘or g‘oyalarini to‘liq amalga oshirishga imkon bermadi va inson kapitaliga oid ko‘plab loyihalar yarim yo‘lda to‘xtab qoldi.

Shunga qaramay, jadidlarning inson kapitaliga oid qarashlari bugungi Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida ham dolzarbligini yo‘qotgani yo‘q. Ularning insonni milliy taraqqiyotning markaziy kuchi sifatida talqin etishi zamonaviy islohotlarda davom etmoqda. Bugungi kunda ta’lim tizimini raqamlashtirish, gender tengligini kuchaytirish, huquqiy madaniyatni rivojlantirish va kreativ iqtisodiyotni shakllantirish kabi islohotlar jadidlarning orzularini yangi falsafiy talqinda ro‘yobga chiqarmoqda.

Inson kapitali tushunchasi zamonaviy iqtisodiy nazariya bilan bog‘liq ravishda o‘rganilsa-da, uning falsafiy ildizlari jadidlarning ta’limotida ham mavjud bo‘lib, ular insonni faqat mehnat kuchi yoki iqtisodiy resurs sifatida emas, balki ma’naviy va intellektual qudrat manbai sifatida baholaganlar. Demak, jadidlar ilgari surgan qarashlar bugungi falsafa taraqqiyoti, yashil iqtisodiyotning falsafiy negizlari va innovatsion tadqiqotlar bilan uyg‘unlashib, Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida inson kapitalini rivojlantirishning nazariy asoslarini mustahkamlamoqda.

Bugungi kunda esa ushbu qarashlar yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Masalan, globallashuv sharoitida inson kapitali xalqaro raqobatbardoshlikning asosiy omili sifatida qaralmoqda. Jadidlarning qarashlari bizga shuni anglatadiki, inson kapitalini rivojlantirish jarayoni faqat texnologik yoki iqtisodiy jihatlar bilan chegaralanmasligi kerak. Balki, u insonning axloqiy olami, ijtimoiy ong darajasi va milliy o‘zlikni anglash bilan chambarchas bog‘liq bo‘lmog‘i lozim[491].

Shuningdek, jadidlarning qarashlari zamonaviy “barqaror rivojlanish” g‘oyasi bilan ham uyg‘unlashadi. Ularning fikricha, taraqqiyot insonni iste’molchi emas, balki yaratuvchi va jamiyat uchun mas’ul shaxs sifatida shakllantirishi lozim. Shu jihatdan, jadidlarning inson kapitali haqidagi qarashlari bugungi kunda falsafiy-ijtimoiy jihatdan quyidagi uch yo‘nalishda dolzarblik kasb etadi:

1. Ta’limiy asos – inson kapitalining poydevori sifatida uzluksiz bilim olish va yangicha tafakkurni shakllantirish.
2. Madaniy-ma’naviy asos – milliy qadriyatlarni zamonaviy talablarga uyg‘unlashtirish orqali inson ongini boyitish.
3. Siyosiy asos – ongli fuqarolik, erkinlik va adolat tamoyillarini jamiyat hayotiga tatbiq etish.

Jadidlarning inson kapitali haqidagi qarashlari nafaqat tarixiy davr, balki bugungi islohotlar jarayoni uchun ham dolzarbdir. Ularning asosiy maqsadi millatni jaholatdan qutqarib, zamonaviy taraqqiyot yo‘liga olib chiqish, jamiyat tafakkurini yangilash va insonni milliy hamda global taraqqiyotning bosh subyekti sifatida shakllantirish edi.

“Inson kapitali” tushunchasi jadidlar uchun keng ma’noga ega bo‘lib, u bilim va malaka bilan bir qatorda ma’naviy barkamollik, vatanparvarlik, ijodkorlik va ijtimoiy faollikni ham qamrab olgan. Bugungi islohotlar ham xuddi shu yo‘nalishda – yoshlarni raqobatbardosh bilim va ko‘nikmalarga ega qilish, ijtimoiy ongni yuksaltirishga qaratilgan.

Jadidlar ta’limni inson kapitalini rivojlantirishning bosh omili sifatida ko‘rib, uni jamiyatni yangilashning eng samarali vositasi deb bilganlar. Ular ta’limni mazmuniy, metodik va tashkiliy jihatdan yangilash, nazariy bilim bilan birga amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish zarurligini ta’kidladilar.

Matbuot, teatr, adabiyot va madaniyat orqali milliy ongni o‘zgartirish, erkinlik, adolat va tenglik g‘oyalarini xalq ongiga singdirishga intildilar. Ayollar ta’limini millat kelajagi uchun zarur shart deb bilib, gender tengligini ijtimoiy resurslarni kengaytirish omili sifatida talqin etdilar.

Shuningdek, siyosiy ong va huquqiy madaniyatni shakllantirishga alohida e’tibor qaratdilar, chunki erkinlikni ular tartibsizlik emas, balki qonun va adolat doirasidagi faoliyat deb tushunishgan.

Jadidlar falsafasida inson va uning intellektual salohiyati taraqqiyotning bosh omili sifatida talqin qilinib, moddiy resurslardan ko‘ra ma’naviyat, bilim va erkin tafakkurga tayanish zarurligi ilgari surildi.

Bugungi O‘zbekistonda olib borilayotgan islohotlar jadidlarning orzulari bilan uyg‘un bo‘lib, ta’limni rivojlantirish, yoshlarni erkin fikrlashga o‘rgatish, ayollar huquqlarini kengaytirish, siyosiy ongni yuksaltirish kabi yo‘nalishlarda ularning g‘oyalari davom etmoqda.

[491] Права человека и межнациональные отношения. – М.: 1994. – 131 с.

Umuman, jadidlar ta’limoti innovatsion jamiyat barpo etishda ham nazariy, ham amaliy asos bo‘lib, milliy qadriyatlar bilan uyg‘un yangilanishni ta’minlashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, jadidlarning falsafiy qarashlari insonni milliy uyg‘onishning markaziy omili sifatida ko‘rsatib, inson kapitalini bilim, tafakkur, ma’naviyat va erkinlikning uyg‘unlashuvi orqali shakllanishi sifatida talqin qiladi. Ularning ta’limoti bugungi islohotlarda ham dolzarbligini saqlab qolgan bo‘lib, uch asosiy yo‘nalishda – ayollar ta’limi va gender tengligi orqali resurslarni kengaytirish, siyosiy ong va huquqiy madaniyatni shakllantirish orqali faol fuqarolikni rivojlantirish hamda insonni milliy uyg‘onish va taraqqiyotning bosh manbai sifatida e’tirof etish orqali o‘z ahamiyatini namoyon etmoqda.

MA’RIFATLI JAMIYATDA OILA MUSTAHKAMLIGI ASOSLARI.

Buxoro Davlat Universiteti
Islom tarixi va maanbashunosligi
falsafa kafedrasi tayanch doktoranti

Rashidov Mehriddin Faxriddin o’g’li

mehriddinrashidov4@gmail.com
995079904

ANNOTATSIYA

Butun jamiyatning dahlsizligi aynan oilaning jipsligi bilan bog'liq. Demak, qaysiki, jamiyatdagi oilalar mustahkam emas ekan, bu jamiyat harbiy qudrati va boyligidan qat'iy nazar halokatga mahkumdir. Oila poklikka va soflikka, ikki tomonlama muhabbatga, sadoqat va vafodorlikka asoslanishi kerak. Bu farzandlar tarbiyasi uchun muhim omil hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Inson huquqlari, bolalar huquqlari, yetim bolalar, ijtimoiy davlat, ijtimoiy qatlam, vasiylik, gumanizm, demokratiya, konstitutsiya, qonun.

ABSTRACT

The integrity of the entire society is directly related to the cohesion of the family. Therefore, if the families in a society are not strong, then this society is doomed to destruction, regardless of its military power and wealth. The family should be based on purity and innocence, mutual love, loyalty and fidelity. This is an important factor in the upbringing of children

Keywords: Human rights, children's rights, orphans, welfare state, social stratum, guardianship, humanism, democracy, constitution, law.

АНАТАТSIЯ

Целостность всего общества напрямую связана со сплочённостью семьи. Поэтому, если семьи в обществе некрепкие, то это общество обречено на разрушение, независимо от его военной мощи и богатства. Семья должна основываться на чистоте и невинности, взаимной любви, верности и преданности. Это важный фактор в воспитании детей.

Ключевые слова: Права человека, права детей, сироты, социальное государство, социальный слой, опека, гуманизм, демократия, конституция, закон.

Oila – jamiyatning eng kichik zarrasi bo'lib, jamiyat ana shu kichik zarralardan tashkil topadi. Er va xotin–ikki tirik vujudning, ikki olamning o'zaro ittifoqidan paydo bo'lgan uchinchi bir olam–bu oiladir.

Umuman olganda, oila jamiyatning eng muhim bo‘g‘inidir. Shunday ekan, hayotimizga mazmun bag‘ishlaydigan, bizni hamisha o‘z bag‘riga chorlaydigan oilalar doim mustahkam bo‘lsin. Ma’rifatparvar bobomiz Abdurauf Fitrat aytganidek, avlodni tarbiyalash insoniyatning xizmatidir. Qachonki, biz yaxshi axloq egasi, bilimli, kasb-hunarli farzandlarni tarbiyalasak, shundagina bu xizmat majburiyati soqit bo‘ladi. Oilaga munosabat masalasi qadim davrlardan donishmandlarimizning diqqat e'tiborida bo'lgan. Zardushtiylikning mukaddas kitobi “Avesto” da keltirilgan oila va shar'iy nikoh odoblari, ota-onalar va farzandlar munosabati, ularning burch va vazifalari, uylanish va kelin tanlash xususidagi g'oyatda qimmatli fikrlar bugunda xam o'z axamiyatini yo'qotmagan. Shuningdek, “Avesto”da oila- nikoh munosabatlari, oilaviy burch va farzand tarbiyasi xususida bir qator fikrlar bayon qilingan. Unda qarindoshlarning o'zaro oila qurishi qat'iy man etilgan. Qavm va urug' qonini toza, avlodni benuqson saqlash uchun shunday qilingan. Unda ko'pbolali oilalarga davlat hisobidan nafaqa tayinlash lozimligi, bir yo'la 2-3 ta tuqqan ayollar mukofot olishga sazovor ekanligi uqtiriladi.[492]

Dunyoga mashhur olim, ma'rifatparvar Abu Nasr Farobiy inson kamoloti, baxti, ta'lim va tarbiyasi,

[492] Saloxov.A.Q Falsafa.o’quv qo’llanma Buxoro muhandislik texnologiya instituti. Buxoro.2021. 231 b

axloqi, dinga munosabati haqidagi qarashlarini mashhur “Fozil odamlar shahri” va “Baxtsaodatga erishuv xaqida” asarlarida bayon etadi . Farobiy keraksiz urf-odatlardan (hozir xam oilaviy xayotda, er-xotin munosabatlarida uchraydi) voz kechish, baxt-saodatga erishish yo'llari haqida
gapirib, shunday deydi: “Rahbarlar (er yoki xotin) yomon odatlarni o'zida ifodalovchi o'tmishni xam o'zgartirmog'i kerak. Aks xolda o'tmish talablariga rioya etib, uning kayfiyati saqlansa, turmushda hech kanday yengillik, o'zgarish va o'sish ham bo'lmaydi”. Shuningdek, “Baxt saodatga erishuv yulida nimaiki (bilim, odob-axlok, kasb-xunar) yordam bersa, uni saqlamoq, mustahkamlamoq, nimaiki zararli bo'lsa, uni foydali narsaga aylantirishga harakat qilmoq zarurligini ta'kidlaydi” .

Ahmad Donishning “Navodir ul-vakoye” (“Nodir voqealar”) nomli asarida inson muayyan yoshga yetgandan keyin unda oila qurish, uylanishga zarurat paydo buladi. Albatta, bu davrda inson oila, oilaviy baxt, er-xotinlik, farzandlik, ota-onalik burchlari xakida tushunchaga ega buladi. Darhaqikat, donishmand ayolni sevmok, xurmat kilmok xar bir erkak (er)ning vazifasi ekanligini aytib utadi. Oilaviy baxt insonlarning orzu-istaklari, maksadlariga yetishib yashashdir. Ahmad Donish oilaviy baxt ko'proq xotinlarga bog'liq, chunki erkak uchun soliha xotindan ortiqroq hech bir ne'mat yo'qdir, oiladagi inoqlik, totuvlik, saranjomlik ular qo'lidadir, degan fikrlarni xamda oila qurish motivlarini kengrok yoritib beradi va uylanish shartlari hamda nikoh odoblari haqida to'xtalgan.[493]

O'tmish ustozlarning fikrlari biz uchun hamisha qadrli. Ammo, ular o'z davrlaridan kelib chiqib, oilaga turlicha talablar qo'yganlar.

Naqshbandiya tariqatining nazariyotchisi Xojagiy Ahmad Kosoniy ilmiy merosida oila, nikoh va farzand tarbiyasi masalalariga alohida e'tibor qaratgan. Mutasavvifning oila va farzand tarbiyasiga oid asarlari O'rta Osiyo xalqlari hayoti ma'naviy va ahloqiy rivojlanishida ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Xususan ushbu masalalar mutasavvifning “Asror-un-nikoh”, “Battixiya”, “Ganjnoma”,

“Guli Navro'z” kabi risolalarida o'z aksini topgan. Lekin “Asrorun – nikoh” asari bevosita oila va farzand tarbiyasi masalalarni yorituvchi asardir.[494]

Oila — inson uchun muqaddas va ulug‘ dargoh. Inson shu dargohda tug‘iladi, o‘sadi, unadi, voyaga yetadi. Oilani jamiyatning kichik bir parchasiga qiyoslash mumkin. U jamiyatning muqaddas, asosiysi tarbiya maskani hamdir.

Oiladagi ota ibrati, ona mehri, bobo va buvilar o‘gitlari orqali milliy qadriyatlarimizga bo‘lgan imon-e’tiqod, halollik, mehr-oqibat avloddan-avlodga o‘tadi, farzandlarimiz ongi va qalbida muhrlanib boradi.

Iqtisodiy jihatdan farovon, ijtimoiy-axloqiy va g‘oyaviy muhiti sog‘lom oila negizida yuzaga kelgan jamiyat va davlatning poydevori mustahkam bo‘ladi. Chunki bunday oilalarda ma’naviy barkamol inson voyaga yetadi.

Yangi tahrirdagi Konstitutsiyada ham oila jamiyatning asosiy bo‘g‘ini, u jamiyat va davlat muhofazasida ekanligini, davlat oilaning to‘laqonli rivojlanishi uchun ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy va boshqa shart-sharoitlar yaratishi mustahkamlab qo‘yilgani mamlakatimizda oila institutini mustahkamlashga qay darajada katta e’tibor qaratilayotganini anglatadi.

Umuman olganda, oila jamiyatning eng muhim bo‘g‘inidir. Shunday ekan, hayotimizga mazmun bag‘ishlaydigan, bizni hamisha o‘z bag‘riga chorlaydigan oilalar doim mustahkam bo‘lsin. Ma’rifatparvar bobomiz Abdurauf Fitrat aytganidek, avlodni tarbiyalash insoniyatning xizmatidir. Qachonki, biz yaxshi axloq egasi, bilimli, kasb-hunarli farzandlarni tarbiyalasak, shundagina bu xizmat majburiyati soqit bo‘ladi. Oila muhitida shakllantirilgan onglilik va xulqlilik shaxsni illatlardan saqlaydi. Shu ma’noda, oila ma’naviy-axloqiy muhitini o‘rganishda fikr yangiligi va ma’naviy yetuklik paradigmasi asosli bo‘lib, o‘ziga xos ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Ma’naviy yetuklikka intilish bu jamiyat hayoti va inson faoliyatida shaxsning o‘z insoniy pozisiyasiga mustahkam ega bo‘lishi bo‘lib, u ijtimoiy-axloqiy mezonlar asosida xulq-atvorga muvofiq yashashidir. Mustaqil O‘zbekiston taraqqiyoti ongli ravishda o‘z oldiga Uchinchi Renessans poydevorini yaratishni ta’lim-tarbiya islohoti va yoshlar salohiyati orqali amalga oshirishni maqsad qilib oldi. Demak, tarbiyaga ijtimoiy hodisa sifatida qarab, tarbiya jamiyat manfaatlarini ko‘zlab va uning rivojlanganlik darajasiga muvofiq ravishda amalga oshirilishi lozim. Xo‘sh nima uchun tarbiyaga ijtimoiy hodisa sifatida qarashimiz kerak degan o‘rinli savol tug‘iladi albatta. Chunki tarbiyaning mohiyatida ijtimoiylik, jamoatchilik mavjud bo‘lib birinchidan oila muhitidagi tarbiyaning o‘zi ham ota-ona, katta avlod, qarindosh urug‘lar, (bobo-buvi, amma-xola, tog‘a-amaki, opa-akalar), qo‘ni-qo‘shnilar, mahalla tomonidan, farzandlarimizni, ijtimoiy hayotga tayyorlashni, ikkinchi tomondan, esa jamiyat muhitining o‘zi ham o‘sib kelayotgan yosh avlodni ma’lum yo‘nalishda tarbiyalashga ko‘maklashadigan tizim sifatida tashkil etilishida

[493] Saloxov.A.Q. Falsafa.o’quv qo’llanma Buxoro muhandislik texnologiya instituti. Buxoro.202. 232 b
[494] Saloxov.A.Q. Falsafa.o’quv qo’llanma Buxoro muhandislik texnologiya instituti. Buxoro.2021. 232.b

o‘z ifodasini topadi. Unda ijtimoiy voqelikdagi ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy aloqadorlik, boshqarish, nazorat qilish va ijtimoiylashtirish kabi bir qator ijtimoiy omillar mavjud.[495]

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek, “...yosh avlod tarbiyasi hamma zamonlarda ham muhim va dolzarb ahamiyatga ega bo‘lib kelgan. Ammo biz yashayotgan XXI asrda bu masala haqiqatan ham hayot-mamot masalasiga aylanib bormoqda. “Tarbiya qancha mukammal bo‘lsa, xalq shuncha baxtli yashaydi, tarbiya mukammal bo‘lishi uchun esa bu masalada bo‘shliq paydo bo‘lishiga mutlaqo yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi”.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. . O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.:“O’zbekiston”, 2023.
2. Saloxov.A.Q. Falsafa o’quv qo’llanma Buxoro muhandislik texnologiya institute. 2021. 281 b
3. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O’zbekiston” NMIU, 2017.
4. Matluba Qahorova, O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi “Xalqaro munosabatlar va ijtimoiy fanlar” kafedrasi professori,falsafa fanlari doktori Maqola: “Islom tafakkuri” jurnali, 2021-yil 4-son

FALSAFA NIMA?

Nuriddinova Ruxshona Zehniddin qizi,

BuxDU Filologiya fakulteti 6-2Uzb-25 guruh talabasi
Ilmiy rahbar:

Vohidova Dilshoda Vohid qizi,

BuxDU Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa fafedrasi o’qituvchisi

Falsafa keng qamrovli tushuncha bo’lib, unga aniq bir ta'rif berish qiyin. Chunki falsafada chegara yo’q. Aslida **“falsafa nima?”** degan savolga javob izlashning o'zi ham falsafiy faoliyatdir. *“Falsafa dunyoda mavjud bo'lgan eng keng va eng asosiy tushunchalarni anglashga harakat qiladi. Falsafa dunyo, tabiat, ong, axloq, go'zallik va ijtimoiy hayot kabilarni o'z ichiga oladi. Falsafaning mazmuni ham keng, ham chuqurdir. Falsafani o’rganuvchilar bir qator muhim mavzularni tushunishi kerakligini faylasuflar ta’kidlaydilar. Falsafa nimani o'rganadi yoki falsafa bilan qanday shug'ullanasiz degan savollarga oson javob yo'q”.*[496]

Falsafa - barcha ilmlarning otasi, hayotimizning tub ma’nosi, bizning qarashlarimiz, orzularimiz bilan mos tushib, xalqimiz orasida yashayotgan fanga asoslangan tizimdir. Bu tizim tanqidiy fikrlashga, dunyoqarashni kengaytirishga yordam beradi, boshqa tomondan, mavjud va mavjud bo‘lmagan tushunchalarga aniqlik kiritadi. Behuda hayolparaslik, havoyi va afsonaviy fikrlash tarzidan xalos bo‘lishda, ilmiy bilimlarni egallashda falsafa eng muqobil yo‘ldir. Barcha fanlarning boshida falsafa turadi va olam haqida yaxlit tasavvur beradi, qolgan fanlar esa uning har bir sohasini chuqur o‘rganuvchi vositadir. Falsafa odamni o‘ylantiradigan hayotning ma’nosi, borliqning mohiyati, inson va jamiyat taqdiri kabi chuqur savollarga javob izlash bilan shug‘ullanadi.

Falsafaga quyidagicha ta’riflar berilgan:

- Donolikni sevmoq (yunon tilida);
- Ilm va hikmatni yaxshi ko’rish (arab tilida);
- Haqiqatni sevish (sokratchilar maktabi);
- Mavjudlikni, mangulikni va doimiylikni bilish (Platon);
- Narsalarning sabablari va asosiy tamoyillarini tadqiq etuvchi fan (Aristotel);
- Aql vositasida baxtga erishish yo’li (stoiklar);
- Hikmatni qadrlash (Farobiy);
- To’g’ri fikrlash orqali bilimga erishish (T.Gobbs);
- Predmetlarga fikriy yondashish (Gegel);
- Bor narsani bilish (Lyudvig Feyerbax);
- Foydali narsalarni bilish jarayoni (pragmatism ta’limoti);
- Tushunchalar shakliga burkangan yaxlit, yagona fan (F.Bekon, R.Dekart);

[495] Matluba Qahhorova, O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi “Xalqaro munosabatlar va ijtimoiy fanlar” kafedrasi professori, falsafa fanlari doktori Maqola: “Islom tafakkuri” jurnali, 2021-yil 4-son

[496] **Nathan S. Houston C. Introduction to Philosophy, page 8.** https://share.google/76mx3h0WwnzrbDltE

- Dunyoni qanday tushunish haqidagi, butun bilishning inson aqlining tub maqsadlariga munosabati haqidagi fan (Kant);
- Qalb ma’rifati, ma’naviy ma’rifat (Fixte);
- Voqelikni butun ko’lami va teranligini o’z tajribasida ko’ra olish (Shelling) va h.k.

Keltirilgan ta’riflardan xulosa shuki, falsafa bu inson tafakkurining eng faol, ijodiy va erkin ko'rinishlaridan biridir. U nafaqat savol berish, shubha qilish va javob qidirishdan iborat, balki doimiy ravishda haqiqat sari intilish, mavjud qarashlarni qayta ko'rib chiqish va yangicha nuqtai nazarlar yaratishga ham qaratilgan. Falsafada hech qanday mavzu taqiqlanmagan: inson, jamiyat, tabiat, axloq, adolat, hayot va o'lim, borliq va yo'qlik kabi eng murakkab va "noqulay" savollar ham falsafaning diqqat markazida turadi. Shu bois falsafa - inson tafakkurining cheksiz savol berish maydonidir. Bunday mushohada insonni doim fikrlashga, shubhalanishga, izlanishga va mavjud "tayyor javoblar" bilan qanoatlanib qolmaslikka chorlaydi. Shu yo'l bilan falsafa insoniyatning bilish doirasini kengaytiradi, unga o'zini va dunyoni chuqurroq anglash imkonini beradi.

Falsafa bilan shug’ullanadigan insonlarni faylasuflar, xalqchil tilda esa donishmand deyiladi. **Donishmand** - boshqalarga bergan maslahatlariga o‘zlari amal qiladi, hech qachon haqiqatga qarshi bormaydi, atrofidagi kishilarning nuqsonlariga sabr-toqat bilan chidaydi. Aqlli inson xato qilib, keying safarda to’g’ri yondashishga harakat qilsa, donishmandlar esa deyarli xato qilmaydigan, oldindan mohiyatni anglovchi insonlardir. Ya’ni aqlli insonga nisbatan, donishmand insonning dunyoqarashi keng bo’ladi. Qadimgi yunon faylasuflari faylasuf sifatida tanilgan emas edi, ular shunchaki donishmandlar sifatida tanilgan. Donishmandlar an'anasi falsafiy fikrning harakatdagi dastlabki ko'rinishini beradi. Donishmandlar ba'zan matematik va ilmiy kashfiyotlar bilan, ba'zan esa ularning siyosiy ta'siri bilan bog'liq. Bu shaxslarni birlashtiradigan narsa shundaki, ular urf-odatlarga shubha bilan qarashga tayyor ekanliklarini, tabiat olami va undagi o'rnimizga qiziquvchanligini, tabiatni, inson tabiatini va jamiyatni yaxshiroq tushunish uchun aqini qo'llashga intilishlarini namoyish etadilar.

Falsafa fani har bir davr uchun dolzarb mavzu bo’lib, falsafani o’rganish asosida insonlar komillikka, fozillikka erishganlar. Bugungi kunda ham yoshlarning dunyoqarashini rivojlantirish maqsadida falsafa fan sifatida oliy o’quv yurtlarida o’qitilmoqda. Jumladan, Buxoro davlat universitetining barcha ta’lim yo’nalishlarida falsafa fani o’qitiladi. Falsafaning eng dolzarb mavzulari bo’lgan ontologiya, gnoseologiya, aksiologiya, mantiq, etika, estetika, ijtimoiy falsafa, falsafiy antropologiya, tarix falsafasi, g’arb va sharq falsafasi, globallashuv jarayonlari, korrupsiyaga qarshi kurash kabi darslar o’qitiladi. Joriy o’quv yilidan boshlab, falsafa fanining o’quv dasturi xalqaro tan olingan reytinglarda top 300 talik ro‘yxatga kiruvchi **George Washington University, Washington D.C. AQSH (32** o‘rin**)** ta’lim dasturi[497] asosida shakllantirila boshlandi. Bu ta’lim dasturida bizda o’qitiladigan mavzulardan farqli ravishda nogironlik falsafasi, irq va jins falsafasi, pasifizm va zo’ravonliksiz qarshilik falsafasi, sevgi, jinsiy aloqa va do’stlik falsafasi, sun’iy intellect, hayvonlar etikasi, zamonaviy kontinental falsafa kabi darslar haqida ma’lumotlar keltiriladi.

Xulosa qilib aytganda: “Do’stlarim, siz hali yoshsiz, umringizni bekor o’tkazmay desangiz, falsafani o’rganing” (Geraklit). Falsafa yordamida siz olam va odam mohiyatini to’g’ri anglaysiz va o’zingizdan insoniyat uchun foydali bo’lgan ma’naviy meros qoldira olasiz.

ЭКОЛОГИК МАДАНИЯТНИНГ ФУНДАМЕНТАЛ МАНБАЛАРИ

Мадрахимов Атабек Абдурахимович

Урганч Давлат педагогика институти
“Миллий ғоя, фалсафа кафедраси” ўқитувчиси

2025 йил 15 май куни Ўзбекистон президентининг “2030 йилгача бўлган даврда аҳолининг экологик маданиятини юксалтириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги қарори қабул қилинди. Мазкур қарорда жуда оқилона ғоя яъни, 2030 йилда 3,3 млн нафар мактабгача таълим ташкилотлари тарбияланувчиларида экологик маданиятни шакллантириш ҳамда унинг мантиқий давоми бўлган 4,2 млн. нафар умумий ўрта таълим тизими ташкилотлари ўқувчиларида экологик таълим-тарбияни мустаҳкамлаш, экологик маданият ва тафаккурни юксалтириш кўзда тутилган. Мазкур қарор фақатгина мактабгача таълим ташкилотлари тарбияланувчилари, ўрта таълим тизими ўқувчиларигагина мансуб бўлмай, бутун бир Ўзбекистон аҳолиси барча ёшу-қари, ҳар бир корхона,

[497] https://bulletin.gwu.edu/courses/phil/phil.pdf

ташкилотларда фаолият кўрсатаётган ишчи-хизматчи ходимлар, нафақадаги онахон ҳамда отахонларга ҳам бирдек тааллуқлидир. Зеро, табиат, табиий экотизимлар, тоғ ва ўрмонлар барча-барчаси инсониятнинг меҳрига, оқилона мунособатига муҳтождир.

Инсон табиат инъомларисиз асло яшай олмайди. Табиат неъматлари-қазилма бойликлар, сув, ҳаво, нефтр, кўмир, ер, ўсимликлар олами, ҳайвонот турлари эса чексиз, чегарасиз эмас. Инсоният ўз эҳтиёж чегараларини билиши, табиат неъматларининг имконият чегараларини аниқлаш ҳамда уларга амал қилиш даври келди. “Яшил иқтисодиёт” технологияларини жорий этиш, “Сувни иқтисод қилиш", “табиат заҳираларидан самарали фойданиш”,”яшил майдон”, ”Янги Ўзбекистон-маърифатли жамият”, ”экологик талаб”, ”экологик тоза маҳсулот”, “яшил майдон”, “яшил фонд” кабиларнинг ўзи экология ва иқтисод фанларининг диалектик алоқадорлигини билдириб, ишлаб чиқариш экологик асосланган бўлсагина, биосферанинг функцияларига асло путур етказмаслиги аниқ бўлди. Янги Ўзбекистон пойдеворини яратилаётган бир пайтда сайёрамизда яшайдиган ҳар бир инсон экология ва иқтисод фанларининг илдизидан тортиб ҳозирги замонавий иқтисод асосларини ҳам, амалий экология фани ютуқлари билан яқиндан таниш бўлиши шарт.

Экологик билим беришда албатта ёш кўлами инобатга олиниши шарт.

Шу сабабли ҳам, боғча ёшидаги жажжи болажонларга жуда содда, тушунарли тилда табиат оламига меҳр беришни ўргатишимиз лозим. Бунинг учун ҳар бир боғчада “Жонли табиат бурчаги”, “Бизнинг ўрмон” ёхуд “Яшил табиат” каби бурчаклар ташкил этишимиз, олдин ҳар бир ўсимлик ва ҳайвонот оламининг расмлари билан таништиришимиз зарур. Кейинчалик уй ҳайвонлари, ўсимлик вакиллари билан таништириб, улар билан мулоқот қоидаларини ўргатишимиз зарур бўлади.

Мактабда “Умумий экология” ёхуд “Биологик экология” (“Экология асослари”) фанини юқори 9-синфдан бошлаш мақсадга мувофиқ бўлади. Афсуски биология дарсида экология курси учун жуда кам соат ажратилган, бу камчилик деб ҳисоблаймиз, зеро, ўқувчилар табиат қонунлари билан 9- синфда танишишлари ижобий самара кўрсатади. “Экология” фани дарсликлари содда тушунарли бўлиб, фақат университет ва мактаб ўқитувчилари орасидаги илмга чанқоқ, ўз устида ишлайдиган педагогларгина бу дарсликларни ёзишса мақсадга мувофиқ бўлади. Дарслик ёзишда табиат қонунлари мантиқий ёзилишига фактлар, мисоллар билан ёзилишига жиддий эътибор қаратилиши лозим. Ўқувчи талабалар “Экологик ниш” (“яшаш жойи”) қоидасини билса, қушларга тош отмайдиган, асаларилар уясига зарар етказмайдиган оқил ўқувчи бўла олишади. ”10%” ёхуд “Линдеман самарадорлиги” (“Экологик пирамида”лар) қонуни билса, ҳар бир турнинг озиқ занжиридаги амалий фаолияти ҳақида кўпроқ маълумотга эга бўлади.

Олий ўқув юрти талабаларига эса табиат қонунларининг барча-барчасини ўргатиш (Либихнинг минимум қонуни, Вильямснинг қайтариш қонуни, “Линдеман самадорлиги”, “биологик зўриқиш” қонуни ва ҳ.- мазкур қонунларга амал қилиш амалиётларини амалга ошириш зарур бўлади.

“Авесто”,”Таврот”,”Қуръон” каби муқаддас китобларга табиат борлиғига меҳр “кўзгуси” орқали қаралган. Ҳар бир динда ҳайвонот ва ўсимликлар оламига бўлган мунособат ўзига хос бўлсада, ислом динида ҳар бир ўсимлик ва ҳайвонот хили инсон каби уммат ҳисобланишининг ўзиёқ табиат борлиғидаги юксак меҳр, эъзозликни ифодалайди.

Табиатнинг нотирик бўлган қисмлари ҳаёт учун юқори қимматли, “Сувга тупурма”, “Ҳар бир баргда Худо яшар” ва ҳ. Умуминсоний диний экологик маданият ўз замонасидаёқ шаклланган масалан XV асрда Бухорода қурилган ҳаммомларнинг оқава сувлари ер остига юборилган, амм улар ер ости сувларга асло туташмаган, ҳар бир хонадонларда гўзалликк тимсоли тустовуқлар сақланган. “Тустовуқни патини юлма, бахтсизлик олиб келади”, деган нақлларга амал қилинган. Араблар илк бор тустовуқларни кўриб, унинг патлар жилосини товланишига маҳлиё бўлиб қолишган. Зеро, тустовуқда 42 хил ранглар жилосини кузатишимиз мумкин. “Тавоис ул зот” – Ғиждувондан ўтиб Қизилтепага кириб боришдаги қишлоққа уларни кўрганлари учун шу қишлоқни шундай ном билан аташган.

Табиат борлиғи хожа Юсуф Ҳамадоний (1048-1141 йиллар) наздида қадр-қимматли ва инсондан устун. Айни пайтда борлиқ инсон тафаккурига, ҳаракат амалига боғлиқ бўлган бебаҳо хазинадир. Хожа Юсуф Ҳамадоний ўзларининг “Инсон ва коинот ҳақида рисола” Рисола (“Фи аннал – кавна мусаххарун лил - инсон”)[498] китобларида борлиқнинг кўринишларига тўхталди”[499]. Юсуф Ҳамадоний: табиат борлиғига – сув, тупроқ, шамол, жониворлар, наботот олами; жамият борлиғи; инсоннинг руҳий борлиғи ва ҳ.

[498] Юсуф Ҳамадоний. Рисола (Фи аннал-кавна мусаххарун лил-инсон). Истамбул, Кўпркли кутубхонаси, Ф.А.Пошо,№ 853. 209а – 212б.

[499] Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. Тошкент. “Янги аср авлоди”. 2003. Абдулхолиқ Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. Ўз.Р. ФАШИ. № 2533. 20-37 в.

Юсуф Ҳамадоний инсоннинг борлиққа мунособати, инсоннинг табиат борлиғидаги ўрни, коинот ва инсон орасидаги диалектик алоқадорликка, ҳар бир инсоннинг коинот, унинг неъматларига меъёри билан тўғри мунособатда бўлишини, айнан мана шу мунособатда бўлсагина, коинот ҳам бошқача сўзлар билан айтганда, бутун табиат борлиғи ҳам инсонга фойдали мунособатда бўлиб, унга хизмат қилишини уқтирди. Табиат борлиғи билан мунособатда на фақат " ...Сен табиат борлиғида яшайсан, коинотдан фойдаланасан, коинотдага ҳар бир зарра, ҳар бир жонивор-у, наботот, ҳар бир сув, ҳар бир олов, ҳар бир тупроқ "сен истаган ҳожатинг миқдорида ва мақсадинг ҳаддига мувофиқ бўлса фойдалидир."[500] Юқоридаги фикрларнинг илмий таҳлил бизни қуйидаги ички хулосага олиб келди: барча экологик компонентларни табиат меъёридагина ишлата олишимиз шарт, бу **биринчи қонун; иккинчидан: "...Булардан ҳожатинг доирасида ишлатсанг, сенга фойдалидир. Лекин ҳожатдан ортиб кетса, сени ўлдиради, маҳв этади, ҳалок қилади"[501].** Коинотнинг табиат борлиғи деб аталадиган қисми ўзига қўпол, меъёрсиз, ҳожатидан ортиғи" билан муомала қиладиганлардан албатта ўч олади. Мазкур жажжи рисолада умумбашарий муаммо дадил кўтарилган, уни ҳал қилиш омиллари ҳартомонлама кўрсатилган, деган хулосага келиши учун тўла асос бор. Буюк мутафаккир назаридан эҳтиёжларнинг хилма-хиллигига жиддий эътибор берилганлигини ҳам, айниқса, оқилона эҳтиёж ("ҳожатинг доирасида")га алоҳида урғу берилгани таҳсинга лойиқдир. "Оқилона эҳтиёж" дегани табиат унсурларидан уларнинг экологик меъёрига амал қилиб, уларга зарар етказмай, чегарасидан оширмай мунособатда бўлишни билдирса, "ҳожатинг доирасида" дегани антропоген таъсирнинг ҳам ўз чегараси мавжуд, деганидир, бу фалсафадаги меъёрнинг табиат оламидаги модификatsияларидир. Экологик инқирозлар, хатолик ва тангликлардан қутилишнинг асосий йўли: **"...Сен амал қилишинг керак бўлган йўл – уларнинг миқдор ва даражасининг салоҳияти ҳақида мулоҳаза юритишинг керак, ундан зарурий ва фойдали бўладиган миқдорини белгилаб, қабул қилиб, зарар кўрсатувчи ва ҳалок этувчи ва ҳалок этувчи ортиқчасини ташлашинг керак"[502].** Ҳар бир табиат неъмати ўзининг сифат ва миқдор кўрсатгичларига эга. "Фойдали миқдор", "зарурий миқдор" деганда Юсуф Ҳамадоний ўз эҳтиёжига мос меъёрни назарда тутган. Ўз борлиғингни асраш учун энг олдин табиат борлиғини асрашинг лозим. Сен – инсон, бутун инсоният борлиқ учун масъулсан. Борлиқ Сенинг қўлингда, сенинг хизматингда. Юқоридаги фикрлар, мушоҳадалардан шундай хулосага келиш мумкинки, борлиқ ҳақидаги илк тамал тош, онтологиянинг мустаҳкам пойдевори ўз вақтида Юсуф Ҳамадоний томонларидан қўйилган. Улар ёзган рисоланинг ўзиёқ инсон ва борлиқ, инсоннинг борлиққа мунособатлар ҳартомонлама ёритилиб берилган. Инсониятнинг борлиқ олдидаги масъулияти, ёркин бир маёқ мисоли кўрсатиб берилган. Эътибор беринг: **"Сен хизматингдаги нарсаларни бошқарасан...Бу ишнинг чораси ва йўли мувозанатни сақлаш, ўлчов доирасида ҳаракат қилиш, ҳаддан ошмасликдир"[503].Бу антропоген омил меъёридир.** Табиатга таъсир етказишнинг ҳам миқдор ва сифат кўрсатгичлари, яъни антропоген меъёри мавжуд. Бунинг учун эса ов қилиш қоидаси, қайтариш қоидаси,экокомпонетларнинг табиий-экологик меъёри, Б.Коммонер қонунлари ва ҳ.ларга риоя қилиш муҳим.

2002 йилдан 2019 йилгача инсониятнинг фаолияти 600 минг квадрат километр ўрмонни йўқотиб юборди. Бошқача иборалар билан айтганда дунёдаги ўрмонларнинг учдан икки қисми йўқ қилинган.[504] Миқдор ўзгаришлари сифат ўзгаришларига олиб келади. Атиги ўн етти йил вақт мобайнида дунё ўрмонларининг учдан икки қисми йўқ қилинди. Ўрмонларнинг йўқотилиши ҳаво таркибидаги кислород миқдорини табиий миқдорига нисбатан анчагина камайишига олиб келади.

Табиий-экологик меъёрга оид хилма-хил фактларга бой.

Бутун инсоният массаси миқдорига кўра ёмғир чувалчангларининг миқдори 10 маротаба кўп. Айнан мана шундай массали ёмғир чувалчанглари ернинг гумус қобиғини тиклаш пойдевори ҳамдир.

Х у л о с а л а р :

1. Диний манбалар "Авесто", "Қуръони Карим", "Инжил" каби манбалардаги табиатга оқилона зарурий, табиий эҳтиёж кўламида муомала қилишга оид ғояларни чуқур ўрганиш ва амал қилишни ёшларга тарғиб этиш;

[500] Ўша китоб.
[501] Ўша китоб.
[502] Юсуф Ҳамадоний. Рисола ("Фи аннал – кавна мусаххарун лил – инсон). Истанбул, Кўпрули кутубхонаси, Ф. А. Пошо, № 853. 209 а – 212 б.//Хожа Юсуф Ҳамадоний. Инсон ва коинот ҳақида рисола. Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. Т.:"Янги аср авлоди". 2003. 44-бет.
[503] Ўша китоб. 44-бет.
[504] Бу ҳақда Rainforest Foundation Norway нодавлат ташкилоти тадқиқотларига таяниб TJournal хабар берди.//daryo.uz/k/202103

2. Табиат борлиғидаги барча қонунларга – “70% қонуни”, “10% қонуни” ёхуд “Линдеман самарадорлиги”, “Вильямснинг қайтариш қонуни”, “Экологик ниш” қонуни ва бошқа барча қонунларни мактабдан тортиб, олий ўқув юрти талабалари, тадбиркор – барчага ўргатиш, уларга амал қилиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш шарт.
3. Ўзбекистоннинг ҳар бир вилояти учун антропоген омиллар меъёрини аниқлаштириш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Юсуф Ҳамадоний. Рисола (Фи аннал-кавна мусаххарун лил-инсон). Истамбул, Кўпркли кутубхонаси, Ф.А.Пошо,№ 853. 209а – 212б.
2. Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. Тошкент. “Янги аср авлоди”. 2003.
3. Абдулхолиқ Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. Ўз.Р. ФАШИ. № 2533. 20-37 в.

JADIDLARNING IJTIMOIY SIYOSIY QARASHLARIDA AYOLLAR HUQUQI MASALASI

Buxoro davlat universiteti
5.1-Fals-24 guruhi talabasi

Normurotova Nigora Nodir qizi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda yuzaga kelgan jadidchilik harakatining ijtimoiy-siyosiy qarashlarida ayollar huquqi masalasi tahlil qilinadi. Jadidlarning jamiyatni isloh qilish va taraqqiy ettirishda ayollarning muhim roliga oid qarashlari, ularning ta’lim olish, ijtimoiy faollik va oiladagi huquqlarini kengaytirishga intilishlari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, jadidlar harakatida faol ishtirok etgan ayollarning faoliyati va ularning jamiyatdagi o‘rni yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *Jadidchilik, ayollar huquqi, ta’lim, ijtimoiy faollik, oila, Turkiston, islohot, taraqqiyot, milliy uyg‘onish.*

Jadidlarning ijtimoiy-siyosiy qarashlari XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasida yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy harakatning muhim qismi bo‘lgan. Ular jamiyatni isloh qilish, uni zamonaviylashtirish va taraqqiy ettirishga intilganlar. Jadidlarning ijtimoiy-siyosiy qarashlarida ayollar huquqi masalasi muhim o‘rin egallagan.

Jadidlar ayollarni jamiyatning ajralmas qismi deb hisoblaganlar va ularning huquqlarini himoya qilish zarurligini ta’kidlaganlar. Ular ayollarning ta’lim olishi, ijtimoiy faolligi va oiladagi huquqlarini kengaytirishga intilganlar. Jadidlar ayollarning jamiyatdagi rolini oshirish orqali jamiyatni taraqqiy ettirish mumkinligiga ishonganlar.

Jadidlarning ayollar huquqi masalasiga qarashlari ularning ijtimoiy-siyosiy qarashlarining muhim qismi bo‘lib, ularning faoliyati Turkiston o‘lkasida ayollarning ijtimoiy mavqeini oshirishga katta hissa qo‘shgan.

Jadidlar jamiyatni isloh qilish va taraqqiy ettirishda ayollarning muhim rolini tan olganlar. Ularning ijtimoiy-siyosiy qarashlarida ayollar huquqi masalasi quyidagi jihatlarda namoyon bo‘ladi:

Ta’lim olish huquqi:

Jadidlar ayollarning savodxonligi jamiyat taraqqiyotining muhim omili ekanligini ta’kidlaganlar, Ular ayollar uchun yangi usul maktablari ochish, ularni zamonaviy fanlar bilan tanishtirishga harakat qilganlar, Jadidlar ayollarning ta’lim olishi ularning oiladagi va jamiyatdagi rolini yaxshilashiga ishonishgan.

Ijtimoiy faollik huquqi:

Jadidlar ayollarning jamiyat hayotida faol ishtirok etishi, o‘z fikrlarini erkin ifoda etishi kerakligini targ‘ib qilganlar. Ular ayollarning turli ijtimoiy tashkilotlarda ishtirok etishini qo‘llab-quvvatlaganlar. Jadidlar ayollarning jamiyatdagi mavqeini oshirish, ularning huquqlarini himoya qilishga intilganlar.

Oiladagi huquqlari:

Jadidlar ayollarning oiladagi huquqlarini himoya qilish, ularni zo‘ravonlik va zulmdan himoya qilishga harakat qilganlar. Ular ayollarning erkin turmush qurish, ajrashish va farzand tarbiyalash huquqlarini tan olganlar. Jadidlar ayollarning oiladagi rolini qadrlagan holda, ularning jamiyatdagi o‘rnini ham oshirishga intilganlar.

Jadidlar faoliyatidagi ayollar:

Jadidlar harakatida faol ishtirok etgan ayollar: Nozimaxonim, Maryam Sultonmurodova, Xayriniso Majidova, Soliyaxon Abduxoliq qizi, Mahbuba Rahim qizi, Roziyaxonim.

Ushbu ayollar jadidlar qarashlarini targ'ib qilish, ta'lim sohasida islohotlar o'tkazish va jamiyat hayotida faol ishtirok etish kabi turli yo'nalishlarda faoliyat olib borganlar.

Jadidlar ayollar huquqi masalasiga e'tibor qaratish orqali jamiyatni modernizatsiya qilish, uni zamonaviy va taraqqiy etgan jamiyatga aylantirishga intilganlar.

Jadidchilik harakati XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy harakatning muhim qismi bo‘lgan. Ular jamiyatni isloh qilish, uni zamonaviylashtirish va taraqqiy ettirishga intilganlar. Jadidlarning ijtimoiy-siyosiy qarashlarida ayollar huquqi masalasi muhim o‘rin egallagan.

Xulosa:

Jadidlar ayollarning jamiyatdagi rolini yuqori baholaganlar va ularning huquqlarini himoya qilish zarurligini ta’kidlaganlar. Ular ayollarning ta’lim olishini jamiyat taraqqiyotining muhim omili deb hisoblaganlar va bunga katta e’tibor qaratganlar. Jadidlar ayollarning ijtimoiy faolligini qo‘llab-quvvatlaganlar va ularni jamiyat hayotida faol ishtirok etishga chaqirganlar.

Ular ayollarning oiladagi huquqlarini himoya qilishga intilganlar va ularni zo‘ravonlik va zulumdan himoya qilishga harakat qilganlar. Jadidlarning faoliyati Turkiston o‘lkasida ayollarning ijtimoiy mavqeini oshirishga katta hissa qo‘shgan.

Jadidchilik harakatining ahamiyati:

Jadidchilik harakati ayollarning ijtimoiy faolligini oshirishga va ularning jamiyatdagi rolini kuchaytirishga yordam berdi.

Ularning g‘oyalari milliy o‘z-o‘zini anglashning shakllanishiga va mustaqillik uchun kurashga ta’sir ko‘rsatdi.

Jadidlar Turkistonda ayollar harakatining keyingi rivojlanishi uchun asos yaratdilar.

Umuman olganda, jadidlar Turkistonda zamonaviy jamiyatni shakllantirishda muhim rol o‘ynadilar va ularning ayollar huquqlari haqidagi g‘oyalari bugungi kunda ham dolzarb bo‘lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Alimova, D. (2018). Jadidlarning g‘oyaviy asoslari, yutuq va xatolari. UzAnalytics.
2. Do‘stqorayev, B. Jadidlar qanday ijtimoiy tuzumni orzu qilganlar. Ziyouz.uz.
3. Saidov, H. (2013). Jadidchilik – yangicha harakat. Ziyouz.uz.
4. Qosimov, B. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti.
5. Qosimov, B. "Jadidchilik – jadid adabiyotining beshigi" Arxiv.uz.
6. "Tarixning ochilmagan sahifasi: "Qadimchilar" kimlar? - UzAnalytics"

INKLYUZIV TA`LIMDA XALQARO TAJRIBALAR

Rabbimova Sarvinoz Jurabek qizi

Buxoro davlat pedagogika instituti
1-bosqich magistri
Ilmiy rahbar:

I.E.Davronov

Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada inklyuziv ta’limning xalqaro miqyosdagi rivojlanish yo‘nalishlari va amaliy tajribalari tahlil qilinadi. Dunyodagi ilg‘or mamlakatlar – AQSh, Finlandiya, Singapur, Yaponiya kabi davlatlarning inklyuziv ta’lim sohasidagi siyosati, qonunchilik asoslari, o‘quv dasturlari va pedagogik yondashuvlari o‘rganiladi. Xususan, Amerika Qo‘shma Shtatlaridagi IDEA qonuni, Finlandiyaning barqaror ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash modeli, Singapurning texnologik yondashuvi va Yaponiyaning madaniy-insonparvarlik tamoyillari misolida inklyuziv ta’limga bo‘lgan yondashuvlar qiyosiy tahlil qilinadi.

Abstract. This article analyzes the international development trends and practical experiences of inclusive education. The policy, legislative framework, curricula and pedagogical approaches in the field of inclusive education of the world's most advanced countries - the USA, Finland, Singapore, Japan - are studied. In particular, the approaches to inclusive education are analyzed using the example of the IDEA law in the United States, the Finnish model of sustainable social support, the technological approach of Singapore and

the cultural-humanistic principles of Japan. Аннотация. В статье анализируются международные тенденции развития и практический опыт инклюзивного образования. Изучаются политика, законодательная база, учебные программы и педагогические подходы в области инклюзивного образования наиболее передовых стран мира — США, Финляндии, Сингапура, Японии. В частности, анализируются подходы к инклюзивному образованию на примере закона IDEA в США, финской модели устойчивой социальной поддержки, технологического подхода Сингапура и культурно-гуманистических принципов Японии.

Kalit so‘zlar:inklyuziv ta’lim, xalqaro tajriba, AQSh ta’lim tizimi, Finlandiya modeli, Singapurda inklyuziya, Yaponiya tajribasi, ta’lim siyosati, maxsus ehtiyojli bolalar, pedagogik yondashuvlar, ta’limdagi tenglik, inklyuzivlikning qonunchilik asoslari.
Keywords: inclusive education, international experience, the US education system, the Finnish model, inclusion in Singapore, the Japanese experience, educational policy, children with special needs, pedagogical approaches, equality in education, legislative frameworks of inclusion.
Ключевые слова: инклюзивное образование, международный опыт, система образования США, финская модель, инклюзия в Сингапуре, японский опыт, образовательная политика, дети с особыми потребностями, педагогические подходы, равенство в образовании, законодательные основы инклюзии.

XXI asrda ta’lim sohasida kechayotgan islohotlar va globallashuv jarayonlari har bir davlatdan barcha fuqarolar uchun sifatli, adolatli va teng imkoniyatlarga ega ta’lim tizimini yaratishni talab qilmoqda. Ayniqsa, imkoniyati cheklangan, nogironligi bo‘lgan, ijtimoiy jihatdan himoyaga muhtoj bolalar uchun teng va sifatli ta’lim olish huquqini ta’minlash masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan inklyuziv ta’lim modeli zamonaviy ta’lim tizimining muhim yo‘nalishiga aylanib bormoqda.

Inklyuziv ta’lim — bu barcha bolalarni, ularning imkoniyatlaridan qat’i nazar, umumiy ta’lim muassasalarida birgalikda o‘qitishni nazarda tutuvchi yondashuv bo‘lib, inson huquqlari, adolat va ijtimoiy tenglik tamoyillariga asoslanadi. Jahonning ko‘plab davlatlari ushbu yondashuvni amaliyotga joriy etish orqali nogironligi bo‘lgan bolalarning jamiyatga to‘laqonli integratsiyasini ta’minlash, ularning ijtimoiy faolligi va mustaqil hayotga tayyorlash imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

Xalqaro tajribalar shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’limni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun yagona yondashuv yetarli emas. Har bir mamlakat o‘zining madaniy, iqtisodiy, huquqiy va ijtimoiy sharoitlarini inobatga olgan holda, bu yo‘nalishda turli strategiyalarni ishlab chiqmoqda. Masalan, Finlandiya, AQSH, Italiya, Yaponiya, Singapur kabi mamlakatlar inklyuziv ta’limni yo‘lga qo‘yishda samarali tizim va metodikalardan foydalanib, dunyoda ilg‘or tajribalarni yaratgan.

Mazkur maqolada aynan mana shunday ilg‘or xorijiy tajribalar o‘rganiladi, ularning asosiy yondashuvlari, qonunchilik asoslari, o‘qituvchilar tayyorlash va metodik ta’minotdagi yutuqlari tahlil qilinadi. Ushbu tajribalarning o‘rganilishi esa O‘zbekiston ta’lim tizimida inklyuziv ta’limni yanada takomillashtirish uchun muhim nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Amerika Qo‘shma Shtatlari (AQSh) inklyuziv ta’limni qonunchilik va amaliyot asosida rivojlantirgan yetakchi davlatlardan biri hisoblanadi. Mamlakatda nogironligi bo‘lgan shaxslarning ta’limga bo‘lgan huquqlari IDEA — ya’ni “Individuals with Disabilities Education Act” (Nogironligi bo‘lgan shaxslar ta’limi to‘g‘risidagi qonun) orqali kafolatlangan. Ushbu qonun ilk bor 1975-yilda qabul qilingan bo‘lib, u maxsus ehtiyojli bolalarga bepul, moslashtirilgan va sifatli ta’lim olish imkoniyatini ta’minlaydi.

Ushbu qonunning asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

-bepul va moslashtirilgan ta’lim (FAPE) — har bir bola, nogironligidan qat’i nazar, o‘z salohiyatini to‘liq namoyon qila oladigan sharoitda, davlat tomonidan moliyalashtiriladigan ta’lim olish huquqiga ega.

-eng kam cheklovli muhit (LRE) — imkon qadar barcha bolalar umumiy sinflarda, sog‘lom tengdoshlari bilan birga o‘qishlari kerak.

-individual ta’lim dasturi (IEP) — har bir maxsus ehtiyojli o‘quvchi uchun individual o‘quv rejasi ishlab chiqiladi. Bu reja bolaning o‘ziga xos ehtiyojlari, qobiliyati va rivojlanishiga moslashtirilgan bo‘ladi.

-ota-onalarning ishtiroki — ota-onalar ta’lim jarayonining faol ishtirokchisidir; ular IEP tuzishda, ta’lim qarorlarini qabul qilishda ishtirok etadilar.

AQShda umumiy ta’lim maktablari inklyuziv o‘quvchilarga xizmat ko‘rsatish uchun zarur infratuzilmalar, yordamchi texnologiyalar (masalan, audio kitoblar, kommunikatsion qurilmalar), malakali kadrlar (maxsus pedagoglar, terapevtlar, psixologlar) bilan ta’minlanadi. “Resource room” (resurs xonalar) va “co-teaching” (hamkorlikda dars o‘tish) tizimlari orqali o‘qituvchilar nogiron bolalar bilan individual va kichik guruhlarda ishlash imkoniga ega bo‘ladilar.

Ushbu tizim orqali millionlab bolalar ijtimoiy hayotga moslashish, o‘ziga ishonch hosil qilish va jamiyatda faol ishtirok etish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. AQSh tajribasi shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’lim nafaqat maxsus ehtiyojli bolalar uchun, balki butun ta’lim muhitining sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Inklyuziv yondashuv tenglik, bag‘rikenglik, ijtimoiy adolat kabi qadriyatlarning amaliy ko‘rinishiga aylanmoqda.

Finlyandiya ta’lim tizimi dunyoda eng ilg‘or, adolatli va barqaror tizimlardan biri sifatida e’tirof etiladi. Ushbu muvaffaqiyatlarning muhim omillaridan biri – inklyuziv ta’limga bo‘lgan yondashuvdir. Finlandiya ta’lim siyosatining asosida har bir bolaning o‘ziga xos ehtiyojlariga qarab sifatli va teng imkoniyatli ta’lim taqdim etish yotadi. Inklyuzivlik bu yerda nafaqat nogironligi bo‘lgan o‘quvchilarni umumiy ta’lim tizimiga qo‘shish, balki har bir bolani individual yondashuv asosida qo‘llab-quvvatlash degan tushuncha bilan uyg‘unlashgan.

Finlandiyada inklyuziv ta’lim tamoyillari maktabgacha ta’limdan boshlab, umumiy o‘rta ta’limgacha bo‘lgan barcha bosqichlarda amal qiladi. O‘quvchilar orasidagi tafovutlarni kamaytirish, ijtimoiy ajralishni oldini olish, o‘quvchining ruhiy va jismoniy holatini hisobga olgan holda ta’lim berish asosiy vazifalardan hisoblanadi. Bu yondashuv “erta aniqlash va erta aralashuv” (early identification and intervention) tamoyiliga asoslanadi. Ya’ni, bola ta’lim jarayonida muammoga duch kelganidan keyin emas, balki oldindan ehtimoliy qiyinchiliklar aniqlanib, tegishli pedagogik yordam ko‘rsatiladi.

Finlandiyada har bir maktabda maxsus tayyorlangan “resurs o‘qituvchilar”, logopedlar, psixologlar va maxsus pedagoglar faoliyat olib boradi. Ular oddiy o‘qituvchilar bilan hamkorlikda har bir bolaning rivojlanish holatini monitoring qiladi va zarur bo‘lsa, individual ta’lim rejalarini tuzadi. Shuningdek, kichik sinfda o‘quvchilar sonining kamligi, ta’lim jarayonining bosqichma-bosqichligi va stresssiz muhit yaratilishi bolalarning inklyuziv ta’limga moslashishini osonlashtiradi.

Muvofiq qonunchilik ham inklyuziv ta’limni mustahkamlab turadi. Finlandiya ta’lim to‘g‘risidagi qonunida barcha o‘quvchilarga, jumladan, nogironligi bo‘lgan bolalarga ham, sifatli ta’lim olish huquqi kafolatlangan. Bunda “har bir bola muvaffaqiyatga erishishi mumkin” degan g‘oya markaziy o‘rinni egallaydi.

Finlandiya tajribasi shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’lim nafaqat alohida ehtiyojli bolalar uchun, balki jamiyatning barcha a’zolari uchun foydali hisoblanadi. Ta’limdagi adolat, hamkorlik, barobar imkoniyat va erta aralashuv yondashuvlari orqali Finlandiya ta’limi inklyuzivlik borasida nafaqat mintaqaviy, balki global o‘lchamda yetakchi modelga aylangan.

Singapur ta’lim tizimi yuqori sifatli, samarali boshqaruv va innovatsion yondashuvlari bilan dunyo miqyosida e’tirof etilgan. Ushbu davlatda inklyuziv ta’lim sohasidagi islohotlar ham tizimli va uzluksiz tarzda amalga oshirib kelinmoqda. Inklyuziv ta’limning Singapurdagi yondashuvi nafaqat maxsus ehtiyojli bolalarga ta’lim imkonini berish, balki har bir o‘quvchining iqtidorini ro‘yobga chiqarishga xizmat qiladi.

Singapurda inklyuziv ta’limni joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. 2004-yilda qabul qilingan “Maxsus ta’limga ehtiyojli bolalar to‘g‘risida Milliy strategiya” asosida barcha bolalarga sifatli ta’lim olish imkoniyatini ta’minlash ko‘zda tutilgan. 2012-yildan boshlab esa barcha umumiy o‘rta maktablarda Learning and Support for Students with Special Educational Needs (SEN) dasturi joriy qilindi. Bu dastur orqali maktablarda maxsus tayyorgarlikka ega o‘qituvchilar (Learning Support Coordinators) faoliyat yuritmoqda.

Singapurda inklyuziv ta’lim ikki asosiy shaklda amalga oshiriladi:

1. Integratsiyalashgan maktablar — bu maktablarda maxsus ehtiyojli o‘quvchilar boshqa tengdoshlari bilan birgalikda o‘qiydi va individual yondashuv asosida darslar olib boriladi.

2. Maxsus maktablar — og‘ir nuqsoni yoki chuqur ehtiyojga ega o‘quvchilar uchun mo‘ljallangan. Ular davlat tomonidan moliyalashtiriladi va zamonaviy uskunalar bilan jihozlangan.

Singapurda inklyuziv ta’limni samarali amalga oshirish uchun o‘qituvchilar muntazam ravishda Special Needs Education kurslarida qatnashadi. Har bir maktabda kamida bitta maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlay oladigan malakali pedagog bo‘lishi shart. Shuningdek, Singapur Milliy Ta’lim Instituti (NIE) tomonidan maxsus modul va amaliy mashg‘ulotlar orqali o‘qituvchilarni tayyorlash tizimi yo‘lga qo‘yilgan.Singapurda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) inklyuziv ta’limda keng qo‘llaniladi. Maxsus dastur va ilovalar orqali nutq, eshitish, harakat va o‘rganish muammolari bo‘lgan o‘quvchilarga individual yordam ko‘rsatiladi. Bundan tashqari, har bir maktabda psixolog va ijtimoiy mutaxassislar faoliyat olib borib, o‘quvchilarning ijtimoiy moslashuvini ta’minlashga ko‘maklashadi.

Singapur tajribasi shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’limni samarali amalga oshirish uchun davlat siyosati, pedagogik yondashuv, kadrlar tayyorlash va texnologik imkoniyatlar uyg‘unligi zarur. Singapurda bu yondashuv bosqichma-bosqich, chuqur rejalashtirilgan holda joriy etilgan bo‘lib, boshqa davlatlar, jumladan, O‘zbekiston uchun ham o‘rnak bo‘la oladi.

Yaponiya ta’lim tizimi dunyo miqyosida yuqori samaradorlikka ega bo‘lib, so‘nggi yillarda

inklyuziv ta’limni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratmoqda. Yaponiya hukumati inklyuziv ta’limni nogironligi bo‘lgan bolalar uchun alohida emas, balki barcha o‘quvchilar uchun teng imkoniyatlar yaratish g‘oyasi sifatida talqin qiladi. Bu yondashuv ularning ijtimoiy integratsiyasini ta’minlashga va ta’lim tizimidagi diskriminatsiyani kamaytirishga qaratilgan.

Yaponiyada 2007-yilda ratifikatsiya qilingan “Nogironlar huquqlari to‘g‘risida”gi BMT konvensiyasi asosida ta’lim sohasida tenglik va inklyuzivlikni ta’minlash maqsadida muhim huquqiy o‘zgarishlar amalga oshirildi. 2013-yilda qabul qilingan “Nogironlar huquqlari asosiy qonuni”ga ko‘ra, barcha bolalarga, shu jumladan jismoniy yoki aqliy nuqsoni bo‘lganlarga, umumiy ta’lim maktablarida ta’lim olish imkoniyatlari yaratilishi kerak.

Yaponiyada inklyuziv ta’limni samarali tashkil etish uchun pedagoglarning tayyorgarligi muhim ahamiyatga ega. Maxsus pedagogika bo‘yicha qo‘shimcha malaka oshirish dasturlari orqali o‘qituvchilar alohida ehtiyojli bolalar bilan ishlashga o‘rgatiladi. Shuningdek, maktablarda maxsus pedagoglar va psixologlar faoliyat yuritadi.Inklyuziv ta’limni rivojlantirishda jamiyat va ota-onalarning roli katta. Yaponiya tajribasida ota-onalar farzandlarining individual ta’lim rejalarini ishlab chiqishda faol ishtirok etadi. Maktablar bilan hamkorlikda bolalarning ehtiyojlariga moslashtirilgan ta’lim muhitini yaratishga harakat qilinadi.

Yaponiya inklyuziv ta’limda sezilarli yutuqlarga erishgan bo‘lsa-da, hali to‘liq inklyuziv tizim shakllanmagan. Ba’zi hollarda jismoniy imkoniyati cheklangan bolalar hanuz maxsus maktablarga yo‘naltiriladi. Shunga qaramay, Yaponiya hukumati jamiyatda turli ehtiyojga ega bo‘lgan shaxslarning to‘liq integratsiyasiga erishish yo‘lida doimiy islohotlarni davom ettirmoqda.Xulosa qilib aytganda, Yaponiya tajribasi inklyuziv ta’limni bosqichma-bosqich, ehtiyotkorlik bilan joriy qilish va mavjud ta’lim tizimini moslashtirish orqali amalga oshirilayotganini ko‘rsatadi. Bu tajriba boshqa mamlakatlar uchun ham foydali model bo‘la oladi, ayniqsa uzluksiz qo‘llab-quvvatlash, pedagogik tayyorgarlik va huquqiy bazani shakllantirish borasida.

Xalqaro tajribalar shuni ko‘rsatmoqdaki, inklyuziv ta’lim samaradorligi davlat siyosati, pedagogik yondashuvlar, texnik vositalar, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va jamiyat madaniy munosabatlariga bevosita bog‘liq. AQSh, Finlandiya, Singapur va Yaponiyaning tajribalari O‘zbekistonda inklyuziv ta’limni yanada takomillashtirishda muhim manba bo‘la oladi. Ularni o‘rganish orqali respublikamizda har bir bolaning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda, to‘laqonli va sifatli ta’lim muhitini yaratish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 10-dekabrdagi PQ–42-sonli qarori. Nogironligi bo‘lgan shaxslar huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiyani amalga oshirish bo‘yicha Milliy dastur.
2. Karimova, D. (2022). O‘zbekistonda inklyuziv ta’limni rivojlantirish istiqbollari. “Pedagogika” ilmiy-amaliy jurnali, 2(4), 45–50.
3. Tursunova, D. A. Xalqaro tajribada inklyuziv ta’lim: tahlil va yondashuvlar. “Ta’lim va rivojlanish” ilmiy jurnali,(2021).
4. Ergasheva. M. Maxsus ehtiyojli bolalar ta’limini tashkil etishning zamonaviy yondashuvlari. “Pedagogik izlanishlar” jurnali, (2021), 32–36.
5. A’zamova, M. (2023). Yaponiya va Finlandiyada inklyuziv ta’lim: o‘zbek tajribasi uchun imkoniyatlar. “Ilmiy pedagogika” jurnali, (2023).
6. Ainscow, M., Booth, T., Dyson, A. Improving schools, developing inclusion. Routledge.(2006)
7. U.S. Department of Education . IDEA (Individuals with Disabilities Education Act). Washington, DC.(2020).
8. European Agency for Special Needs and Inclusive Education (EASNIE). Inclusive Education in Action.(2018)

КОНФЛИКТ ВА ЭКОЛОГИК КОНФЛИКТНИНГИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ МОҲИЯТИ

Отақулов Элёр Мадиёрович

Бухоро давлат университетининг мустақил тадқиқотчиси

Конфли́кт тушунчаси лотин тилидаги “conflictus” – тўқнашув, ихтилоф маъноларини англатади. Конфликт – қарама-қарши томонлар, фикрлар, куч ва шу кабиларнинг тўқнашуви; жинсий келишмовчилик, кескин низо; халқаро мунособатларда баъзан қуролли тўқнашувларгача

олиб келадиган жанжал, можаролардир.

Конфликт дегани, одатда, манфаатлар, мақсадлар ёки қарашлар ўртасидаги зиддиятнинг энг кескин кўриниши бўлиб, иштирокчиларнинг ўзаро зиддиятга бориши ва салбий ҳиссиётлар билан кузатиладиган ижтимоий ўзаро таъсир жараёнидир. Конфликт - инсонлар, гуруҳлар ёки давлатлар ўртасидаги келишмовчилик ёки зиддиятни ҳам англатади.

Ўрта Осиё да илк Уйғониш даври мутафаккирлари Форобий, Беруний, Ибн Синолар жамиятдаги конфликтлар ҳақида ўз илмий мерослари, илмий баҳсларида ғоят бой фикрларини билдишган. Форобий ҳақли равишда ўз давридаёқ, жамиятдаги конфликтларнинг бош сабабини билимсизликда деб билади. У жамият ҳақидаги ноёб асарларида "зўравонлик ва мажбурлаш"ни унга қарама-қарши бўлган "табиий эҳтиёж" таълимотини қўяди. Ўз вақтидаёқ жамият аъзолари орасидаги конфликт билан, жамият ва табиат орасидаги конфликтларни ҳам жуда аниқ ва оқилона кўра олди. Одамларнинг биргаликда тотув яшаши, жамоаларга уюшиши, бир-бирига ёрдамлашиб кун кечириши кабилар табиат билан жамиятдаги "табиий эҳтиёжлар" мавжудлигининг табиий белгиларидир. "Одамларга нисбатан уларни бирлаштириб турувчи бош мезон инсонийликдир. Шу туфайли одамлар одамзод туркумига оид бўлганлиги учун ҳам ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим"[505],- деб ҳақли уқтиради Форобий. "Идеал давлат","фозил шаҳар" ва "жоҳил шаҳар"ларни бир-бирига таққослайди. Фақатгина илм-фан орқали "идеал давлат" тузиш мумкинлигини уқтиради. Ҳақиқатдан ҳам инсоният ўз табиий эҳтиёларидан четга чиқмаса, экологик инқирозлар асло рўй бермайди.

Ибн Сино таълимотида экологик конфликтлар қуйидагича намоён бўлган. Ибн Сино инсоннинг табиатга таъсирини иккига ажратади: "табиат доирасидаги таъсир" ва "табиат доирасидан ташқаридаги таъсир"[506] ҳамда бу қарама-қарши таъсирларни конфликт сабабчиси бўлиши мумкинлигини уқтиради. "Табиат доирасидаги таъсирлар" табиатга асло манфий таъсир этмайди, ушбу таъсирлар табиат қонунларига риоя қилинган фаолиятдир. "Табиат доирасидан ташқари таъсирлар" замонавий экологик иборалар билан айтганда деградatsion таъсир, триггер таъсир, сурункали летал таъсирлардир, қайсиким бу таъсирлар экологик хатоликлар, инқирозларга олиб келади.

Ибн Сино уқтирган "табиат доирасидан ташқари таъсирлар"га яна бир замонавий мисол. Россия Хитойга ўрмонларини берди, Хўш, хитойликлар бу яшил ҳудудлар билан қандай мунособатда бўлмоқда? Путин Сибирь ўрмонларинигина эмас, балки Якутия ўрмонларини хитойликларга берди. Улар ўрмонларга шафқатсиз мунособатда бўлишмоқда, икки оғир трактор оралиғида 100 метрли қалин 10 тоннали темир занжир билан дарахтларни икки кун давомида ўн гектарда ортиқ гектар ўрмонни қип-яланғоч ҳолга келтиришмоқда. Худди шундай ҳодиса Америка Вьетнам урушида қўлланиллган эди. Бундай оғир занжир ўсимлик, дов-дарахтларни асло тикланмайдиган ҳолга олиб келади.

Качон инсон табиатга нисбатан ёвкараш мунособатида булса, жамият билан табиат орасидаги уйгунликка путур ета бошлайди.

Конфликтнинг турли хил шакллари мавжуд, жумладан:

- **Шахслараро конфликт:** Бу икки ёки ундан ортиқ одам ўртасидаги зиддият.
- **Гуруҳлар ўртасидаги конфликт:** Бу бир гуруҳ ичида ёки турли гуруҳлар ўртасидаги зиддият.
- **Жамоавий конфликт:** Бу жамиятдаги турли гуруҳлар ўртасидаги зиддият.
- **Сиёсий конфликт:** Бу сиёсий кучлар ўртасидаги зиддият.
- **Ҳарбий конфликт:** Бу қуролли кучлар ўртасидаги зиддият.

Экологик конфликт: Табиат борлиғи, табиат борлиғидаги экотизимлар

доимо барқарорликка интилади, бунда турлар, турлааро мунособатлар ягоналиги издан чиқмайди, аммо экотизим биомаҳсулдорлиги паст бўлади. Инсонийлаштирилган экотизимда биомаҳсулдорлик юқори бўлади. Аммо турлараро боғланишлар, биохилма-хиллик кўп ва мураккаб бўлмайди.

Экологик конфликт муайян табиат заҳираси, табиат бойлиги, кўмир, нефть, олтин, олмос конлари, газ ёхуд сув учун юзага келган бўлиши мумкин ёхуд биосферанинг имконият чегарасини инобатга олмай, экокомпонентлардан аёвсиз фойдаланиш туфайли;

Экологик компонентларнинг тикланиш ва сарфланиш орасидаги мутаносибликни бузилиши сабабли юзага келадиган табиат ва инсон орасидаги конфликт; Мутахассислар таҳлили натижаси шуни кўрсатадики, АҚШда ер ости сувларнинг фойдаланиши унинг табиий тикланишига нисбатан 25% тез сарфланмоқда. Бир самолётнинг Европа билан Америка орасида қатновига 50-100 тонна кислород сарфланади. Бу кислородни таклаш учун эса 10 000 гектар ўрмон

[505] 99 мумтоз файласуф. Т.:"Янги аср авлоди".2007. 34-бет.

[506] Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунлари. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.1992.1-том.39 -бет.

бир кеча-кундуз вақт сарфлаб, “ишлаши” зарур. Аслида ўрмонлар шафқатсизлик билан йўқотилиб юборилмоқда. Ҳар бир мамлакат учун ўрмонлар меъёри ишлаб чиқилиши лозим. Дарахтларни кесиш бир неча йилга тўхтатилиши шарт.

Конфликтлар ҳаётнинг бир қисми ҳисобланади, аммо уларни ҳал қилиш ва салбий оқибатларни камайтириш мумкин. Конфликтларни ҳал қилиш усулларига музокаралар, воситачилик ва арбитраж киради.

Қисқача: Конфликт – бу одамлар ёки гуруҳлар ўртасидаги келишмовчилик ёки зиддият.

XX асрнинг охирги йигирма йиллигида конфликтлар ва регионал урушлар туфайли 13 млн.киши ўз ватанларини ташлаб кетишга мажбур бўлишган[507]. Экологик муҳожирлар миқдори эса айни шу даврда 10 млн.га ошди.

Нагасакини америкаликлар томонидан бомбардимон қилишган пайтда (“Триггер таъсир”) ўлганлар ва ярадорлар миқдори 140 минг кишини ташкил этган эди, аммо ҳозирги кунгача ўша машъум воқеа ҳақидаги янгидан янги хабарлар келиб қолмоқда. Бхопал химия заводидаги авария фалокатида эса 220 мингдан ортиқ киши вафот этгани аниқ бўлди. Бунга оид хабарлар кимларни қизиқтиради? Бу борада илмий тадқиқотлар олиб борилганми? “Маданият” билан “яшаб қолиш” мунособати кимларга қизиқ? “Қуролланишнинг пойгаси”нинг кучайиши қандай ҳақиқатларга сабаб бўлади?

Гарчи Япония Конституциясининг 9-моддасига биноан, Япония келажакда уруш олиб ҳуқуқидан ҳамда қуруқлик, денгиз ва ҳаво ҳарбий кучлар тузиш ҳуқуқидан абадий воз кечган бўлса-да, бугунги кунда Япония ҳарбий харажатлари бўйича дунёда 5-ўринда туради. (58,97 млрд.доллар)

Пулнинг нотўғри ишлатилиши туфайли ёвузлик келтирувчи бойлик юзага келади. Пулни нотўғри ишлатиш муайян қарама-қаршиликлар конфликтларнинг шаклланишига олиб келади, деган фикрлар Беруний фикрларидир. Шу пулларни мамлакат аҳолиси фаровонлигина сарфлаш мумкин.

Хулоса.

1. ”Хозирги замон кишиси хамиша табиатга нисбатан уруш холатида булиб келган. Унинг окибатлари йилдан йилга тобора кучлирок сезилмокда, агар инсоннинг табиатга экологик – мунособат маданиятини тарбияламасак, фожиали окибатларга олиб келиши мумкин”[508],-деб уктиради А.Покровский энг олдин хар бир инсон тарбияли бўлмоғи лозим, тарбияли инсон эса албатта билимга интилади, олам равнакини ўйлайди.

2. Давлат тепасида утирган хокимият рахбарлари хам хар бир иктисодий конунлар кабул килишда факат иктисод кузгуси оркалигина эмас, табиат конунлари, принциплари, экокомпонентларнинг табиий-экологик меъёрлари, чидамлилик чегаралари, имконият хадларини инобатга олиб. Ишлаб чикаришни йщлга куйишса, бу конунларга зарар етказмаган холда карорлар кабул килинса, экологик хатоликлар руй бермайди, экологик инкирозлар олди олинган булади.

3. Биосфера барча инсоният – 8 миллиарддан ортиқ аҳоли учун ягона эканлигини унутмайлик. Ҳар бир фаолиятимиз борлиқнинг олтин қонуни бўлган – табиий -экологик меъёрга амал қилиш бўлса, экологик инқирозлар чекинади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. 99 мумтоз файласуф. Т.:”Янги аср авлоди”.2007.
2. Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунлари. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.1992.1-том.
3. Валянский С.И., Калюжный Д.В. Трутий путь цивилизатsiи, или Спасет ли Россия мир?-М.: Изд-во Эксмо, 2002.-480 с. (Серия “История XXI века»). 387- с.
4. Покровский А. Экологические проблемы Земли. М.: 1975. С.117.

СОВРЕМЕННАЯ КУЛЬТУРА И ЦЕННОСТИ МОЛОДЕЖИ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Майлыкутова Мария Джумакоджаевна,

магистр, старший преподаватель
Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Город Алматы

Аннотация

В статье рассматриваются особенности культурных ориентаций и ценностных приоритетов молодежи Казахстана в условиях глобализационных процессов. Анализируется взаимодействие

[507] Валянский С.И., Калюжный Д.В. Трутий путь цивилизации, или Спасет ли Россия мир?-М.: Изд-во Эксмо, 2002.-480 с. (Серия “История XXI века»). 387- с.
[508] Покровский А. Экологические проблемы Земли. М.: 1975. С.117.

традиционных национальных ценностей и универсальных глобальных норм, а также их влияние на идентичность молодого поколения.

Ключевые слова: молодежь, культура, глобализация, ценности, идентичность.

Keywords: youth, culture, globalization, values, identity

Современная молодежь Казахстана находится в центре динамичных социальных и культурных трансформаций. Глобализация создает новые возможности для саморазвития и интеграции в мировое сообщество, но одновременно ставит задачу сохранения национальной идентичности и культурных традиций. В условиях активного цифрового взаимодействия, миграционных процессов и интернационализации образования молодежь формирует новые ценностные ориентиры, сочетающие как глобальные, так и национальные элементы. Молодое поколение активно вовлечено в цифровое пространство, что обеспечивает доступ к мировым культурным продуктам: музыке, кино, искусству, образовательным платформам. Формируется космополитичное мировоззрение, усиливается роль английского языка, расширяются коммуникационные горизонты. Однако это сопровождается риском нивелирования национальных культурных кодов. Несмотря на влияние глобальных трендов, значительная часть молодежи продолжает ориентироваться на национальные ценности: уважение к старшим, семейные устои, гостеприимство, коллективизм. Интерес к традиционной музыке, народным праздникам, национальным символам сохраняется и находит новые формы выражения в социальных сетях и креативных индустриях. Современные исследования показывают, что молодежь Казахстана в равной мере ценит возможности личностного роста, карьерного успеха и сохранение культурной аутентичности. Становление идентичности проходит в условиях диалога «глобального» и «локального», где национальная культура выступает фактором устойчивости, а глобальные ценности — источником модернизации.

Проблема влияния глобализации на культурные ориентации и ценностные установки молодежи рассматривается в различных исследовательских парадигмах. Анализ трудов зарубежных и отечественных ученых позволяет выделить несколько направлений научной дискуссии. Э. Гидденс (1990) и У. Бек (2000) трактуют глобализацию как процесс трансформации институтов и практик, где молодежь является наиболее восприимчивой социальной группой. Сильной стороной этих подходов является выявление структурных изменений в обществе и их проекции на молодежную культуру. Однако в них недостаточно внимания уделяется локальной специфике культурных адаптаций. Р. Робертсон (1992) ввёл понятие «глобализации», подчеркивая, что глобальные и локальные процессы взаимодействуют, создавая уникальные культурные формы. Это положение хорошо объясняет феномен гибридных культурных практик молодежи (например, сочетание казахской этники с элементами K-pop или западного рэпа). Значительный вклад внесли работы М. Кастельса (1996), где рассматривается влияние «сетевого общества» и цифровых технологий на идентичность. Молодежь в его концепции предстает как генератор новых культурных моделей. Ограничением является то, что Кастельс больше сосредоточен на технологических аспектах, чем на ценностной системе. Бауман (2001) и Дж. Томлинсон (1999) критикуют глобализацию как фактор культурной стандартизации, где молодежь теряет связь с традицией. Эти исследования важны в контексте Казахстана, где массовое потребление корейских, турецких и западных медиа-продуктов может снижать интерес к национальной культуре. Однако критические концепции зачастую недооценивают способность молодежи к селективному восприятию и креативной адаптации внешних влияний. Отечественные исследователи подчеркивают двойственную природу глобализационных процессов. А. Нысанбаев (2006) рассматривает глобализацию как вызов национальной идентичности, акцентируя внимание на необходимости сохранения духовных ценностей. К. Мырзахмет (2010) отмечает опасность культурной экспансии извне и необходимость развития отечественных культурных индустрий. В то же время С. Сатершинов (2015) и Ж. Жолдыбаева (2021) обращают внимание на то, что казахстанская молодежь демонстрирует «двойную идентичность»: с одной стороны, активно интегрируется в глобальное культурное пространство (через музыку, кино, социальные сети), с другой — сохраняет ориентацию на семью, язык, национальные традиции.

Анализ трудов ученых показывает, что глобализация оказывает амбивалентное влияние на молодежь: с одной стороны, она расширяет культурные горизонты и стимулирует креативность; с другой — порождает риски утраты самобытности. В казахстанском контексте ключевым становится вопрос о гармоничном сочетании глобальных культурных трендов с национальными традициями.

Рис1.

Большинство молодёжи ставит семью на первое место (82.5%), далее здоровье и дружба; одновременно отмечается интерес к личным достижениям и честности (по результатам региональных исследований и опросов BISAM/FES). Это указывает на смешение традиционной (семья, локальная общность) и модернистской (самореализация, достижения) ценностных матриц.

Хотя молодёжь декларирует интерес к самореализации, реальная гражданско-политическая активность невысока: только около трети считают важной активную политическую позицию, и ещё меньше — участие в акциях. Это согласуется с выводами о низкой общественно-политической активности и «инфантильности» в части самостоятельного принятия решений (лишь ≈9.8% принимают решения полностью самостоятельно). Политические институты и НПО недополучают потенциал молодёжи.

Молодёжь чаще самоидентифицирует себя с родным городом/селом (≈81.8%), наблюдается рост религиозных настроений без жёсткой привязки к конфессиям. Одновременно имеются тревоги по поводу «внешних воздействий» и межконфессиональных отношений. Эти тренды означают: локальная привязанность остаётся фактором устойчивости, но «глобализация» воспринимается двойственно. Молодёжь ценит возможность карьерного роста и самооценку достижений (исследования FES/BISAM показывают высокую значимость личного успеха). В то же время доступ в глобальную сеть формирует космополитичные вкусы (музыка, кино, образование) и языковые предпочтения (английский). Это создаёт ожидания модернизации, но и усиливает разрыв между городом и селом по доступу к возможностям. Пандемия 2020–2021 гг. отразилась на образовании, занятости и благополучии молодёжи; отчёты UNICEF и национальные опросы фиксируют ухудшение ряда показателей и рост анксиозности. Это влияет на ценностные приоритеты (возрастание значения здоровья и экономической стабильности).

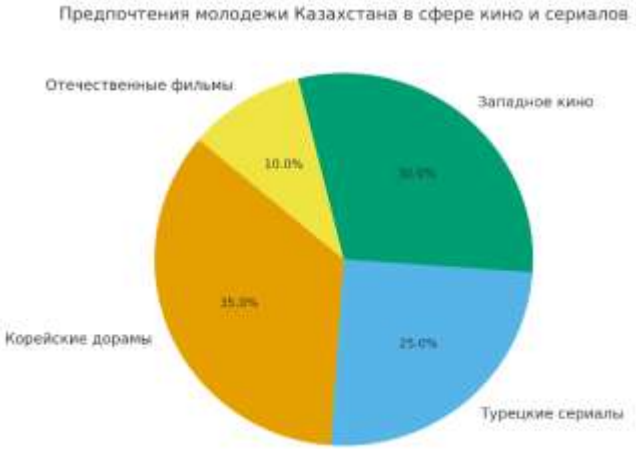

Рис 2.

Благодаря интернету и цифровым платформам (YouTube, TikTok, Netflix, Spotify и др.) казахстанская молодежь получает мгновенный доступ к мировым трендам. Большую популярность приобрели корейские дорамы (35%) и турецкие сериалы (25%), которые влияют на стиль одежды, романтические представления, язык общения. Западное кино (30%) формирует представления о свободе личности, правах, карьере. Отечественные фильмы занимают меньшую нишу (10%), но их

значимость растёт при поддержке государства.

Молодежь активно слушает западный поп и рэп, а также K-pop. Национальная музыка сохраняет ценность, но чаще используется как элемент этнокультурной идентичности (на праздниках, в проектах этно-арта).

Глобализация стимулирует индивидуализм, самореализацию, карьерные амбиции. Если традиционные ценности (семья, уважение к старшим, коллективизм) остаются важнейшими, то на второе место выходит личный успех, самовыражение и свобода выбора. Семья остаётся ведущей ценностью (82,5%). Здоровье, дружба и честность конкурируют с новыми установками на карьеру и личный успех.

Кино и сериалы формируют «культурную моду» (молодежь копирует стиль героев турецких и корейских сериалов, западных фильмов). Музыка и мода становятся маркерами идентичности. K-pop и рэп-подкультуры создают фан-сообщества, формируют новые формы досуга. Социальные сети — площадка для креатива и культурной самореализации (TikTok-тренды, каверы, челленджи). Усиление зависимости от внешнего культурного продукта → снижение интереса к отечественному кино и музыке. «Культурный разрыв» между городом и селом (сельская молодежь реже имеет доступ к мировым цифровым платформам). Опасность утраты национальной идентичности, если локальная культура не интегрируется в современные форматы. Возможности самореализации через глобальные платформы (YouTube, Spotify, TikTok позволяют молодым казахстанским артистам выходить на международную арену).

Среди молодежи казахская музыка, кино и искусство находят новые формы и стили, сочетая традицию и современные тренды.

Глобализация усилила культурную динамику молодежи Казахстана: она стала более открытой миру, но одновременно столкнулась с вызовом сохранения собственной идентичности. Сегодня важнейшей задачей является интеграция национальной культуры в глобальные форматы (отечественные сериалы на Netflix, казахский этно-поп и рэп, продвижение кинофестивалей). Это позволит не только сохранить самобытность, но и сделать её конкурентоспособной на мировой арене. Молодежь Казахстана в условиях глобализации формирует уникальный культурный облик, где сочетаются традиционные ценности и современные мировые ориентиры. Важно обеспечить гармоничное взаимодействие этих факторов для сохранения культурного наследия и успешной интеграции в глобальное сообщество. Ключевым условием является развитие национального самосознания, поддержка молодежных инициатив и формирование ценностей, отвечающих вызовам XXI века.

Список литературы

1. Giddens, A. (1990). The Consequences of Modernity. Stanford University Press.
2. Beck, U. (2000). What Is Globalization? Polity Press.Beck, U. (2000). What Is Globalization?. Polity Press.
3. Robertson, R. (1992). Globalization: Social Theory and Global Culture. Sage.
4. Castells, M. (1996). The Rise of the Network Society. Blackwell
5. Bauman, Z. (2001). Community: Seeking Safety in an Insecure World. Polity Press.
6. Tomlinson, J. (1999). Globalization and Culture. University of Chicago Press.
7. Нысанбаев, А. (2006). Глобализация и проблемы духовной культуры. Алматы: Ғылым.
8. Мырзахмет, К. (2010). Культура и духовные ценности в эпоху глобализации. Алматы.
9. Сатершинов, С. (2015). Молодежь Казахстана в условиях глобализационных вызовов: культурологический анализ. Вестник КазНУ. Серия философская, (4), 45–52.
10. Жолдыбаева, Ж. (2021). Ценностные ориентации молодежи Казахстана в условиях глобализации. Қоғам және Дәуір, (1), 112–119.

МУНДАРИЖА

Ботир Комилович Зарипов. Табрик сўзи. 4
Ҳамидов О.Х. Табрик сўзи. 5

1-sho‘ba. Qadimgi Sharqdagi ilk falsafiy fikrlar genezisi..... 6
Namozov Babir Bahrievich. Human philosophy in sufism 6
Sayfillaeva D. K. MORAL AND SOCIAL ISSUES RELATIONSHIPS IN THE WORKS OF ABU HAMID GHAZALI 11
Вильданова Гюзель Булатовна. РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКИЙ ВЗГЛЯД НА СОЦИАЛЬНУЮ РАБОТУ 14
Prof. Ayman Othman Abdelalim Elshoraey. Islamic Philosophy and the Challenges of Human Values in the Age of Globalization: A Reading of Tradition and its Contemporary Potentials. 19
Dr. Mohamed Ali Abdel-Wahed Awad Al-Delgawi. The Philosophy of Dialogical Education Towards Correcting the Course of Philosophical and Intellectual Dialogues in the Contemporary Era 24
Саломова Ҳакима Юсуповна. Ал - Мотрудий таълимотида шахс, жамият, ижтимоий жараёнлардаги оқилона меъёр ва исломни англаш муаммолари 28
Наврўзова Гулчеҳра Нигматовна. НАҚШБАНДИЯ ТАЪЛИМОТИ РАШҲАЛАРИНИНГ БУНЁДКОРЛИК ҚИРРАЛАРИ 33
Shadmanov Q.B. AXLOQ FALSAFASI TARIXIGA BIR NAZAR 36
Шарипова О.Т. ХОЖАГОН ТАРИҚАТИ СИЛСИЛАСИНИНГ ДАВОМИЙЛИГИ 38
Сафарова Нигора Олимовна. ВЫСШЕЕ ОБРАЗОВАНИЕ ВКОНТЕКСТЕ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ПРОЦЕССОВ 42
G.S.Yunusova. BAHOUDDIN NAQShBAND RUBOIYLARIDA INSON MA’NAVIY OLAMI 44
Музаффаров Фируз Давронович, Давронова Мадина Фируз қизи. МУҲАММАД ҒАЗЗОЛИЙНИ АНГЛАШДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР 46
Хусен Хайруллаевич ДЖУРАЕВ, Саиджон Хусенович ХАЙРУЛЛАЕВ. ЗАЩИТА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ — ЭТО ВОПРОС ВЕРЫ В СВЯЩЕННЫЙ ИСЛАМ 50
Хандамова Маърифат Акрамовна. АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ АСАРЛАРИДА ИНСОН ВА ТАБИАТНИНГ ДИАЛЕКТИК БОҒЛИҚЛИГИ 53
Xaitov Lazizbek Azamatovich. THE ANALYSIS OF THE ISSUE OF NAFS AS PER PHILOSOPHICAL LEGACY OF HAKIM TERMIZI 55
Dehqonov Behzod Baxtiyorovich. SHARQ TASAVVUF TA’LIMOTIDA BAG‘RIKENGLIK G‘OYALARINING FALSAFIY NAMOYON BO‘LISH SHAKLLARI 59

2-sho‘ba. Sharq Uyg‘onish davrida falsafa, fan, san’at va madaniyat. 61
Сойиб Саидович Раупов. ШАРҚ РЕНИССАНСИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ. 61
Мунисхон Гуламова. ШАРҚ ФАНИ ВА МАДАНИЯТИНИНГ “ОЛТИН ДАВРИ” 63
Jantaev Maksud Ibragimovich. AL-XORAZMIYNING “AL-JABR VAL-MUQOBALA” ASARIDA FAN VA FALSAFA UYG‘UNLIGI 65
Саматов Хуршид Улмасжонович. Азизиддин Насафийнинг “Мақсади ақсо” асарида Абу Наср ал-Фаробийнинг тасаввуфга муносабати 67
Нарзиев Зубайдилло Ибодиллоевич. ИЗУЧЕНИЕ СУФИЙСКО-ФИЛОСОФСКИХ КОНЦЕПЦИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИИ АЗИЗИДДИНА НАСАФИ “МАКСАД-И АКСА” 70
Raupova Ra’no Sohibovna. Ibn Sino axloqiy merosi kelajak avlod uchun tarbiya va ibrat manbai 74
Tuyg’unova Dinora Xoliqul qizi. Sharq allomalarining inson kamoloti haqidagi qarashlari 75
Саломова Ҳакима Юсуповна, Қурбонов Нодир Мирзоҳидович. ИБН СИНО – БУЮК ФАЙЛАСУФ ВА ТЕНГИ ЙЎҚ ШИФОКОР 77
Xolova Umida Umedovna, Xolova Munisa Umedovna. Ma’rifat konsepsiyasidan ma’rifatparvarlik g’oyalarigacha : genezisi va shakllanish bosqichlarining falsafiy tahlili. 82
Karimov Anvarjon Lutfilloyevich. Ibn Sinoning axloqiy qarashlaridan foydalanish, barkamol avlodni tarbiyalashning muhim omili. 85
Rahmatilloyev Nusratillo Hikmatillo o‘g‘li. ILK RENESSANS DAVRI MUTAFAKKIRLARINING FALSAFIY QARASHLARIGA DOIR BA’ZI MULOHAZALAR 87
Adambayeva Maxliyo Sadullayevna. IBN RUSHDNING BILISH JARAYONIDA AQLNING TUTGAN O‘RNI TO‘G‘RISIDAGI ILMIY-FALSAFIY QARASHLARI 89

3-sho‘ba. Islom falsafasi va uning o‘ziga xosligi. 93
Elov Jobir Rustamovich. IMOM BUXORIYNING “AL-ADAB AL-MUFRAD” ASARIDA INSON KAMOLOTI MASALALARINING FALSAFIY TALQINI 93
Хусен Хайруллоевич ДЖУРАЕВ. ИЛК ИСЛОМ ДАВРИ МАДАНИЯТИ ВА САНЪАТИНИНГ

ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ ТАРИХИ 94
Qaxxorova Saodat Qaxramonovna, ISLOM FALSAFASI VA YOSHLAR TARBIYASI: TABIATGA MUHABBATNING JAMIYAT RIVOJIDAGI AKSIOLOGIK AHAMIYATI 98
Рахмонова Мавлуда Абдусамадовна. ФИТРАТ ВА ФАЛСАФА ФАНИ 100
Shodiyev Jahongir Jo‘raqulovich, Ramazonov Sunnatulla Oybek o‘g‘li. ISLOM FALSAFASIDA TABIATNI ASRASH VA ATROF-MUHITGA EHTIYOTKORONA MUNOSABAT: INSON QADRIYATI VA EKOLOGIK MASALALARNING YORITILISHI 103
Axmedova Dilrabo Sa’dullayevna. MARKAZIY OSIYO MUTASAVVUFLARINING MA’NAVIY MEROSI VA ULARNING ISLOM FALSAFASI TAFAKKURIGA TA’SIRI 104
Saidov Shaxboz Shamsitdinovich. Faxriddin Roziyning islom falsafasida tutgan o‘rni 107
Шарапов Маъмур. Исломда экологияга муносабат 109
Кодиров Дилшод Сабиржонович. ИСЛОМ ФАЛСАФАСИДА КОНФЛИКТ ВА УНИ БОШҚАРИШ МАСАЛАСИ 111
Xaitov Azizbek Azamatovich. Muhaddislar sultoni Imom-al Buxoriyning ma’naviy merosi va uning falsafiy tahlili. 113
Шамсутдинова Нигина Каримовна. Вожиб-ул-вужуд в суфийских воззрениях Абу Али Ибн Сины 117
Norova Malika Fayzulloevna, SAYFIDDIN BOXARZIY VA G‘ARB MUTAFAKKIRLARI IJODIDA FALSAFA VA ISLOM DINING O‘ZIGA XOS UYG‘UNLIGI 120
Abbosov Abbosali. ‘‘Naqshbandiya’’ tariqati va unda komil inson masalasi 123
Oybek Iskandarovich Rajabov. X-XI asr Buxorolik islomshunos olmlar xususida 125
Aminov Dalerjon Alisher-o‘g‘li. Abu Hafs Kabir hazratning fiqh ilmi va zamonaviy yurisprudensiyada o‘rni 126
Sayfilloyev Alisher Azamatovich. RIBO (SUDXO‘RLIK)NING JAMIYATGA SALBIY TA’SIRI: IQTISODIY, IJTIMOIY VA AXLOQIY TAHLIL 129
Aminov D.A., Shoyimov Sardor Farhod o’g’li. Islom falsafasida adolat tushunchasi va uning zamonaviy huquqiy tizimdagi ahamiyati 133
Usmonov Adiz Mansurxo'jayevich. Ibnul Javziy ma’naviy merosining barkamol avlod tarbiyasidagi ahamiyati 134
Rajabova Nilufar, Raupova Ra’no Soyibovna. Imom ash-Shotibiyning qiroat ilmidagi xizmatlari va u qoldirgan ilmiy meros 137
Ramazon Farhodov Farhod o'g'li, Xaitov L.A. Islom falsafasi va uning o’ziga xosligi 138
Haqqulov Nabijon Qahramonovich, MA’RIFAT VA MA’RIFATPARVARLIK: TARIXIY MEROS VA FALSAFIY TAHLIL 141
Satboldiyeva Zebo SHuxratullayevna, Nasirova Saodathon Nodirjon qizi. Islom falsafasi va uning o‘ziga xosligi 143

4-sho‘ba. Sharq falsafasining Jahon falsafasi merosidagi o‘rni va ahamiyati. 147
Нарзиев Зубайдилло Ибодиллоевич. АЗИЗИДДИН НАСАФИЙ ТАСАВВУФ ГНОСЕОЛОГИЯСИДА ЎЗЛИКНИ БИЛИШ ВА АНГЛАШ ҲАҚИДАГИ ҒОЯЛАРНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ ХУСУСИЯТЛАРИ 147
Хаитов Лазизбек Азаматович. ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙ ФАЛСАФИЙ ТАЪЛИМОТИДА ИЛМ МАВЗУСИ ВА УНИНГ ТАСНИФИ 151
Жумабоева Мухлиса Норбой қизи. ШАРҚ ФАЛСАФАСИНИНГ ЖАҲОН МИҚЁСИДАГИ НУФУЗИ 154
Ikromiddin Ostonaqulov, XIX ASR O'ZBEK ALLOMALARI MEROSIDA DINIY-FALSAFIY QARASHLAR 158
Музаффаров Фируз Давронович. Шарқ фалсафасида “Устоз-шогирд” муносабати ва у орқали комилликка эришиш масаласи 161
Shodiyev Jahongir Jo‘raqulovich. JANUBI-SHARQIY OSIYODA SO’FIYLIK TA’LIMOTINING INSON QADRI VA MA’NAVIY KAMOLOT SHAKLLANISHIDAGI O‘RNI 166
Раъно Раупова. Хожа Исмат Бухорий адабий меросининг фалсафий таҳлили 168
Қаюмова А.Т., Ҳикматова Н.Р. ИБН ХАЛДУННИНГ ФАЛСАФИЙ МЕРОСИ 170
Akbar Allamov, Orifjon Berdiyev. Tasavvuf falsafasi va uning o’ziga xos jihatlari 172
Murodova Dilrabo Shomurodovna. BUYUK AJDODLARIMIZ MEROSI - UCHINCHI RENESSANS POYDEVORI. 175
Berdiyev Orifjon. Nosiruddin Tusiy ma’naviy merosi va uning Islom falsafasidagi ahamiyati 177

Abbosov Abbosali. Sadriddin Ayniyning ma`rifatparvarlik faoliyati. 179
Gulova Anorgul Axtamovna, ALISHER NAVOIY IJTIMOIY-ANTROPOLOGIK QARASHLARIDA RAHBAR MA'NAVIYATIGA OID FIKRLAR 180
Ф.Ш.Абдуллаева. Муҳаммад Насириддин Тусийнинг ҳаёти ва илмий мероси. 182
Jo'rayev.Sh.F. Jadidlar falsafasi jihatlari..... 184
Жумаева Муаттар Зоҳид қизи. Абдурауф Фитрат манавий меросида оила масаласи..... 185
Sultonova Shaxnoza. MUNAVVAR QORI ABDURASHIDXONOVNING MA'RIFATPARVARLIK MEROSI VA TURKISTON JADIDCHILIGI TARAQQIYOTIDAGI O'RNI..... 187
Эшпулатов Иноят Сапарович. ФАХРИДДИН РОЗИЙ ИЛМИЙ-МАЪНАВИЙ МЕРОСИ..... 188
Xushvaqova Nargiza Abdullayevna, SHARQ FALSAFASI MEROSIDA IJTIMOIY FIKR VA MILLIY BLOGOSFERA FAOLIYATINING O'RNI..... 190
Рахматова Дилдора Садриевна. "ОРИФНОМА" АСАРИГА ОИД ТАДҚИҚОТЛАРНИНГ МЕТОДОЛОГИК ТАҲЛИЛИ 192
Мунисхон Гуламова. ШАРҚ ФАЛСАФИЙ ТАФАККУРИДА ИНСОН МУАММОСИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ..... 194
Рахмонова Мавлуда Абдусамадовна. ФИТРАТНИНГ ТАРИХИЙ ВА АДАБИЙ МЕРОСИ ВА УНИНГ ЖАҲОН ИЛМ-ФАН ВА МАДАНИЯТИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ 196
Nuriddinova Ruxshona Zehniddin qizi, Vohidova Dilshoda Vohid qizi, Ayol uyg'onsa millat uyg'onadi – Rauf Parfining falsafiy qarashlari misolida 200
M.F.Rashidov. Ma'rifatli jamiyat negizida oilaning mustahkamligi..... 202
Bozorova Gulmira Mahmudovna. Sayyid Sharif Jurjoniy buyuk sharq allomasi. 203

5-sho'ba. Islom dini – ilm-ma'rifat, yuksak kamolotga yetaklovchi din. 206
Erkin Qudratov, ИСЛОМ ДИНИ – ИЛМ-МАЪРИФАТ, ЮКСАК КАМОЛОТГА ЕТАКЛОВЧИ ДИН..... 206
Aliyev Dilshod Jo'raqulovich. ISLOM DINI – ILM VA MA'RIFATGA YETAKLOVCHI DIN 208
Xaitov Azizbek Azamatovich. YOSHLAR TARBIYASIDA IMOM AL-BUXORIY HADISLARINING AHAMIYATI..... 209
Qaxxorova Saodat Qaxramonovna, Xayrullayeva Sabina Jamolovna. YOSHLAR TARBIYASIDA DINIY TA'LIMNING O'RNI VA UNING JAMIYAT RIVOJIDAGI AHAMIYATI: TAHLIL VA NATIJALAR 212
Turg`unnova Dildora Ziyapova, Mahmudjonova Sarvinoz Bahodirjon qizi. Islom dini – ilm-ma'rifat, yuksak kamolotga yetaklovchi din 214
Қудратов Шухрат Ёдгорович. Имом ал-Бухорий - ислом оламидаги буюк муҳаддис олим 218
Қаюмова А.Т. ИБН ХАЛДУН ТАЪЛИМОТИДА ДИН ВА ИЖТИМОИЙ ҲАЁТ УЙҒУНЛИГИНИНГ СОЦИОЛОГИК АСОСЛАНИШИ..... 219
Rajabova Rohila Zakirovna. BUXORODA ISLOM ILMLARINING RIVOJLANISHIDA O'Z HISSASINI QO'SHGAN OLIMLAR FAOLIYATI..... 222
Fayziyev Xurshid Jumayevich. VOLTER VA ISLOM..... 224
Гадоев Дадахон Хайруллоевич. 1920-1921 ЙИЛЛАРДА БХСР ДА ДИНИЙ ТАШКИЛОТ (МАСЖИД) ЛАРГА МУНОСАБАТ..... 225
Usmonov Adiz Mansurxo'jayevich, L.Xaitov. Ibnul Javziyning Bahrul Dumu asarining axloqiy tarbiyadagi ahamiyati. 228
Kasimov Farrux Inoyatovich, N.A.Kuziyev. Milliy va diniy qadriyatlar uyg'unligida yoshlar tarbiyasining fiqhiy asoslari 230
Mutallimov Islomjon Odiljon o'g'li. MULLA ALI QORINING ILMIY FAOLIYATI VA MEROSI..... 233
Ayman Usmon Abdualim, N.Sharipov. FIQHIY TOPISHMOQLARNING PAYDO BO'LISHI VA ULARNING ILMIY-AXLOQIY AHAMIYATI 235
Kasimov Farrux Inoyatovich. Fiqhiy ko'rsatmalar orqali yoshlarning ijtimoiy mas'uliyatini shakllantirish 236
Abdurahimov Javohir. "Tamhid" asarining qo'lyozma nusxalari va tarkibiy tuzilishi 238
N.U.Ramazonova. Qastaloniyning "irshodus soriy li sharhi sahihil buxoriy" asari xususida..... 241
Z.A.Xakimova, Dr.Ayman. Qur'on va Hadisda ilmning jamiyatdagi afzalliklari 242

6-sho'ba. Yangi O'zbekistonda falsafa taraqqiyoti, yashil iqtisodiyotning falsafiy negizlari, yangi ilmiy tadqiqotlar, falsafa fanini o'qitishning samarali yo'llari. 247
Yuldashev Farrux Abduraxmanovich. Yangi O'zbekistonda falsafiy bilimlar taraqqiyoti va inson omili

masalalari..... 247
Saydaliyev Ilyosbek Sayfiddin o‘g‘li. “Yangi O‘zbekistonda yoshlar tarbiyasi va sog‘lom turmush tarzini shakllantirish: ijtimoiy-falsafiy tahlil” 249
Nazirov Sherzodbek Rustamsher o’g’li. Yangi O’zbekistonda Ibn Xaldun ta’limotining metodologik ahamiyati. 251
Шарипова О.Т. Хожагон тасаввуфий тариқати ва янги Ўзбекистон..... 253
Xolmirzaev Xurshid Nakibillaevich. Sun’iy intellekt va inson salohiyati taraqqiyotining futuralogik tendensiyalari..... 256
Xodjayev Sardor Baxodirovich. Ilmiy muammo: ilmiy faoliyatning asosi va rivojlanishiga ta’siri..... 258
Xakimov Alisher Olimjonovich. Jamiyat rivojlanishida sun’iy intelekt va kelajak texnologiyalarini insoniyatga ta‘siri 261
Sultonova Shaxnoza. Munavvar qorining ta’lim, madaniyat va matbuot sohasidagi islohotlari 263
Rajabova Rohila Zakirovna, Buxoro amirligida yozilgan qo’lyozma asarlar tarixi. 264
Seytnazarov Saulat. Globallashuv davrida yoshlarning ma’naviy immunitetini shakllantirishda huquqiy ta’limning roli..... 266
Жураев.Ш.Ф. Гиждувон: тарихга бир назар 268
Dehqonov Behzod Baxtiyorovich. Sattorova Sitora Bahodirovna. Bag‘rıkenglık, falsafa taraqqıyotı va yashıl ıqtısodıyot: yangı O‘zbekıstonnıng uchınchı renessans sarı ıntılıshları..... 269
Shadmanova Zebiniso Amrulloyevna. Bo‘lajak pedagoglarda axloqiy-estetik dunyoqarashni rivojlantirish 271
Azimov Ozod Mamatkulovich. Go‘zallikni qabul qilish madaniyati va ekologik omillar 273
Fayziyev Xurshid Jumayevich. Volter va induizm 276
Саломова Ҳакима Юсуповна, Курбанов Нодир. Табиий-экологик меъёр ва экологик қийматга риоя қилиш – экологик инқироздан қутилиш омили. 277
Рустам Бойматов, Мустақил тафаккур зарурияти. 285
Bozorova Gulmira Mahmudovna. Mir Sayyid Sharif Jurjoniy g’oyaviy qarashlarining shakllanishida tarixiy muhitning ta’siri. 286
Xolova Umida Umedovna. O’zlikni anglash masalasi: Ma’rifatparvarlik g’oyalarining falsafiy – metodologik asoslari..... 288
Haydarova Hanifa Buranovna, O’zbekistonda diniy bag’rikenglik – konfessiyalararo tinch totuvlik munosabatlarning garovidir..... 291
Maxamatkarim Mo‘minov. Jamiyat barqarorligi – davlat taraqqiyotining asosi 295
Xadjiyev Umrbek Shonazarovich. Bılım va bılısh: sezgı, tafakkur va ıjtımoıy muhıtnıng ta’lımdagı o‘rnı 296
Шарипова Ойгуль Турсуновна, Джураев Шодмон Файзуллаевич. Психологические особенности современной философии..... 299
Erlanova Dilnoza Orinbaevna. Jamıyatnı demokratlashtırısh jarayonıda ma’navıy tahdıdlarga qarshı kurashda ommavıy axborot vosıtalarınıng o‘rnı..... 304
Do‘stova Gulnoza Ashurovna. O‘zbek xalqınıng mıllıy-ma’navıy qıyofası: tarıx va hozırgı zamon..... 306
Axmadov Olimjon Shodmonovich. Buxoro mang‘it hukumdorlarining ijtimoiy madaniy javhalaridadagi ibrati..... 308
Қурбонов Нодир Мирзоҳидович. Миқдор, сифат ва меъёрнинг инсон саломатлигида намоён бўлиши..... 312
Majidova Dilbar Qodirjonovna. Jadıdlar ta’lımotıda ınson kapıtalı va yangı o‘zbekıstonda falsafa taraqqıyotı: yashıl ıqtısodıyot va ınnovatsıon tadqıqotlar 315
Rashidov Mehriddin Faxriddin o’g’li. Ma’rifatli jamiyatda oila mustahkamligi asoslari. 317
Nuriddinova Ruxshona Zehniddin qizi, Vohidova Dilshoda Vohid qizi, Falsafa nima? 319
Мадрахимов Атабек Абдурахимович. Экологик маданиятнинг фундаментал манбалари 320
Normurotova Nigora Nodir qizi. Jadidlarning ijtimoiy siyosiy qarashlarida ayollar huquqi masalasi 323
Rabbimova Sarvinoz Jurabek qizi, I.E.Davronov. Inklyuziv ta`limda xalqaro tajribalar 324
Отақулов Элёр Мадиёрович. Конфликт ва экологик конфликтнингижтимоий-фалсафий моҳияти327
Майлыкутова Мария Джумакоджаевна. Современная культура и ценности молодежи казахстана в условиях глобализации..... 329